

1
*Edessa'dan
Urfa'ya*

Ed. Prof. Dr. Mehmet Çelik

Atılım Üniversitesi®

ATILIM ÜNİVERSİTESİ

GİRİŞ GİLEN EVRAK	
Tarih	Kayıt No
	2875

EDESSA'DAN URFA'YA

1

Ed. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

Ankara 2007

GİRİŞ GİLEN EVRAK	
Tarih	Kayıt No
	2875

Atılım Üniversitesi
Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve
Araştırma Merkezi Yayınları 1
Copyright © Atılım Üniversitesi
ISBN 978-975-6707-16-6 (tk.)
ISBN 978-975-6707-18-0 (1.c)

Yazarlar

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Prof. Dr. Recep YILDIRIM
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ
Dr. Şükran YAŞAR

Katkıda Bulunanlar

Doç. Dr. Ali ÖNGÜL
Okt. Hakan KORKMAZ
Arş. Gör. Ömer KUL
Ayşe ÇELİK

Teknik Ekip

Arş. Gör. Fatih SANSAR
Arş. Gör. Mert PELİNDAG
Fatih EFE (Bilgisayar Operatörü)
Cemal ELÇİ
Mustafa ÇELİK

Fotoğraflar

İ. Halil KARACA
Fatih EFE

Yapım

Remark İletişim ve Tanıtım Hizmetleri

Kuleli Sokak No: 57/4 GOP - ANKARA
Tel: 0312.436 27 28 Faks: 0312.436 27 00
remark@remarkreklam.com

Baskı: Desen Ofset A.Ş.

Birlik Mahallesi 7. Cadde 67. Sokak No: 2 Çankaya - Ankara

Edessa'dan Urfa'ya, Yazarlar: Mehmet Çelik (ve diğerleri). Ankara:
Atılım Üniversitesi, 2007.

2c. "Atılım Üniversitesi Yayınları No: 25; Atılım Üniversitesi
Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları
No.1"

ISBN: 978-975-6707-16-6 (tk.)
978-975-6707-18-0 (1.c)

1. Urfa (Türkiye) - Tarih
DS51

ATILIM ÜNİVERSİTESİ

NEDEN URFA?

Tarihi, insanın yaşamı ve yaşadığı mekanlardan soyutlamak olanaklı değildir.

İşin toplumsal boyutunu incelemek bir yana, bazen özele, buna bağlı olarak da ayrıntılara girmek gerekmektedir. Önemli birçok şey sıradan gibi görünen ayrıntılarda saklıdır çoğu zaman. Bu ayrıntıları değerlendirip bugüne taşıdığımız oranda hem geçmiş daha iyi anlamak, yorumlamak, hem de geleceği daha iyi kavramak kolaylaşır. Somut verilerin bulunmadığı eski toplumsal ve sosyolojik ilişkiler ancak bugünü doğru yorumlamak ve o yorumdan hareketle geriye doğru gitmekle sağlıklı kavranabilir. Bu yaklaşım yalnızca geçmiş soyut bir bilgi olarak belleklere yerleştirmekle sınırlı değil, aynı zamanda insanın geleceğine ışık tutmasıyla doğrudan ilişkilidir.

En sıradan gibi görünen bir mağara resminin ya da küçük bir heykelciğin geçmişe ilişkin, bugünün maddi değerleriyle ölçülemeyecek düzeyde verileri taşımasındaki anlam ne ise, insanın yaşadığı mekanlar da çoğu zaman aynı derecede öneme sahiptir.

Evrensel sayılan ve yazık ki insan özelinden soyutlanmış gibi görünen birçok değer aslında yerel mekanlardan kopmuş olması ciddi bir sorun olarak algılanmadığı sürece de geçmişle ve gelecekle önemli kopukluklar gündeme gelecektir. Oysa en sıradan bir alet, bir barınak, bir su kuyusu, bir avuç işlenmiş toprağın insanın ilerlemesi ve bugüne ulaşmasında ne denli uzun zamanlara yayıldığını anlayabilmek, işin özünü kavramak olacaktır.

Toplumlar yüzlerce, binlerce yıllık süreçlerle çeşitli evreler geçirmekte ve yaşam biçimlerinde olduğu kadar, davranış ve düşünce biçimlerinde de çeşitli boyutlarda, bazen öteki dönüşümlerle doğru orantılı, bazen tam uyumluluk göstermeden gelişmektedir. Bu gelişmeler çoğu zaman aynı mekanlarda yaşamış, varolmuş toplumların bile birbirlerine ya bencilaşarak bugüne ulaşması olarak sonuçlanmakta ya da genelde öyle görünmektedir. Çeşitli renklerin, görünüşlerin ilk elde ayırttığı insan gruplarının aslında birçok bakımdan aynı temelden bugüne ulaştığı, birbirinin tersi/yadsıması gibi görünen düşünce sistemlerinin de şaşırtıcı derecede benzeştiği görülmektedir. Örneğin bugünün kabul edilen bilimsel evrim teorilerine göre insan Afrika kökenlidir ve oradan gelişerek, evrimleşerek yeryüzüne yayılmıştır. Tek tanrılı dinlerin tümünde de başka bir boyutta ama yine belli bir noktadan insanın varolduğu (yaratıldığı) inancı temeldir.

Hangi evrim teorisi ya da inanç açıklamasıyla olursa olsun insan (burada toplumlar) çeşitli evrelerden geçerek çeşitli farklılıklarla değişmektedir. Bu değişimler bulundukları mekanlardaki yaşam biçimlerine, birbirleriyle ilişkilerine ve herhangi bir nedenden dolayı sürekli hareket halinde olmalarıyla ilişkilidir. Bunları yeni ve daha verimli toprakların aranması, yaşanan mekanların doğal bir afet ya da değişiklik nedeniyle yaşanmaz hale gelmesi, savaşlar ve benzeri nedenlerle yaşanan yerlerin terk edilmesi gibi akla gelen birçok boyutta çeşitlendirmek olanaklıdır.

Mekanlarını değiştiren topluluklar (birey düzeyinde de) edindikleri bilgi, deneyim ve alışkanlıklarını beraberinde götürdükleri gibi, ulaştıkları yerlerdeki benzer değerleri de kendininkileriyle harmanlarlar. Bu bazen kısa, bazen çok uzun ve ilk elde göze çarpmayacak bir sürece yayılabilir. Kimi toplumlar (bireyler gibi) bu harmanlamaya direnir, kimileri daha dolaysız ve pragmatik bir biçimde yaklaşır ve yaşam sürer.

Her şeye karşı önemli olan ise, insanların yaşadıkları ve bireye dek daraltılabilecek mekanlardır. Bu mekanlar ille de yerleşik ve kalıcı yapılaşmalar olarak algılanmamalıdır. Göçer çadırından saraya dek yaşanan her yer bu içerikte bir anlam taşımaktadır.

Basit gibi görünse de ateşin kullanımı, yemek, yemeğin pişirilme biçimleri, yerleşim, yaşama şekilleri sonuç olarak insana özgü benzerlik taşır. Bu da genellikle yaşanan mekanların doğayla, iklimle bilinçli ya da zorunluluktan doğan bir uyum içinde gelmesiyle ilgilidir. Kavimler bu süreci uzun dönemlerde ve çoğu da bilinçaltında kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Tarihin ilk üniversitesi (Harran) Anadolu merkezli topraklarda kurulmuştur. Bu ya da buna benzer ilkler yalnızca bir rastlantı olarak görülmemeli. Bu topraklar uzun çağlara dayanan geçmişiyle çok önemli ve sayısız kavme yurt oldu, köprü oldu. Bu birikimin ancak bu zenginlikle sağlanabileceği düşüncesinden hareketle bu ilklerin de bu topraklarda hayat bulmuş olması açıklanabilir olmaktadır.

Urfa'nın iki adım ötesinde kalan Harran, sözcük olarak, Sümerce ve Akatçada "kervan", "seyahat" ya da "kesişen yollar" anlamına gelmektedir.

Anadolu'nun kaderiyle doğrudan özdeşleşen bu kesişmenin Harran ve Urfa'da yeniden hayat bulmasına katkı sağlaması düşüncesiyle de örtüşen ve büyük dinlerin, kültürlerin kendine mekan seçtiği bu bölgeyi bir başka ve köklü boyutuyla gündeme taşımaya anlamlı bulmaktayız.

Bugünden bakışla böylesi bir geçmişe sahip olan bu kültürün her boyutta bugüne taşınamamış olması biraz hüznü içeren bir durum. Ama yine de kökleri bu topraklara dayanan bir tarihin mirasçıları olarak böyle bir çalışmayı üniversitemiz çatısında barındırmak güzel bir duygu.

Belki de Harran adı bu anlamda yollarımızı yeniden kesiştirme işlevini gündeme getirmektedir. Bilimin ve kültürün üst kurumlarından olan üniversiteleri yalnızca "eğitim verdiği" alanlara daraltmak yerine ufku olabildiğince geniş tutmak boyutunda değerlendirilmemizin bir dışavurumu olarak anlaşılması dileğiyle.

Bu eserin topluma kazandırılması sürecinde, başta Sayın *Prof. Dr. Mehmet Çelik* olmak üzere emeği geçen tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Yalçın Zaim

Atılım Üniversitesi

Mütevelli Heyeti Başkanı

KONULAR ve YAZARLAR

**DİNİ MENKİBELERLE
KUTSANAN ve
TAHKİM EDİLEN ŞEHİR**

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Dr. Şükran YAŞAR

**URFA VE YÖRESİNİN
İLKÇAĞ TARİHİ**

Prof. Dr. Recep YILDIRIM

**KURULUŞUNDAN
İSLAM FETHİNE
KADAR EDESSA'NIN
SİYASÎ TARİHİ**

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Dr. Şükran YAŞAR

ŞEHRİN YERLEŞİMİ

Dr. Şükran YAŞAR

**ŞEHRİN İDARÎ VE
ASKERÎ YAPISI**

Dr. Şükran YAŞAR

ŞEHRİN DİNÎ YAPISI

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ
Dr. Şükran YAŞAR

**ŞEHRİN
SOSYO-EKONOMİK
YAPISI**

Dr. Şükran YAŞAR

. . .
 . . .
 . . .
 . . .
 . . .

Urfa!
 İsmi, gururu...
 Havarisinin adı, şerefi...
 Önderinin ismi, akli...
 Arkadaşlarının hocası...
 Gökteki cennetin gölgesi olan şehir!..

Mor Afram

İÇİNDEKİLER

Sayfa

İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xxi
ÖNSÖZ	xxiii
GİRİŞ	1
I. DİNÎ MENKİBELERLE KUTSANAN VE TAHKİM EDİLEN ŞEHİR	1
1. <i>Hristiyan Kökenli Menkıbeler</i>	2
a. İsa-Mesih'in Urfa Kralı Abgar Ukomo'ya Mektubu	2
b. İsa-Mesih'in Portresi: Urfa'nın Palladiumu	6
c. İsa'nın Çarmıha Gerildiği "Gerçek Haç" Menkıbesi	10
d. İsa'nın İntikamını Yahudilerden Aldıran Urfa Kralı Abgar'ın Mucizevî Mektubu	13
e. Havarî Tomas'ın Kemikleri ve Kutsal Eşyaları	14
f. İbrahim'in Babası Azer'in Paraları ve İsa-Mesih'in Tunığı	16
2. <i>Yahudi-İslam Kökenli Menkıbeler</i>	18
a. Hz. İbrahim-Nemrud ve Balıklı Göl Menkıbesi	18
b. Eyyûb Peygamber Menkıbesi	23
c. Şuayb Peygamber Menkıbesi	24
d. Diğerleri	25
II. KONU VE KAYNAKLAR	29
1. <i>Konunun Seçimi ve Araştırmada Takip Edilen Metot</i>	29
2. <i>Kaynaklar</i>	31
a. Arkeolojik Araştırmalar, Buluntular, Belge ve Dokümanlar	31
b. Kronikler ve Klasik Kaynaklar	35
c. Tetkik Eserler	49

BİRİNCİ BÖLÜM

URFA VE YÖRESİNİN İLKÇAĞ TARİHİ

I- URFA BÖLGESİNİN COĞRAFI KONUMU VE TOPOGRAFYASI.....	51
1. Coğrafi Konumu	53
2. Ana Yolları	54
3. Su Kaynakları.....	58
4. İklimi	59
II. YAZILI TARİH ÖNCESİ URFA BÖLGESİ	61
1. Paleolitik Çağ : Çevre-İnsan ve Yerleşim (M.Ö.400.000 -15.000)	66
2. Mezolitik Çağ : Orta Taş Dönemi (M.Ö.15.000-8.500)	68
3. Neolitik Çağ: Köyler ve İlk Üretim Evresi (M.Ö.9.000-6.000).....	69
a. Urfa ve Yakın Çevresindeki Neolitik Dönem Yerleşmeleri	70
a.a. Nevalı Çori	77
a.b. Göbekli Tepe.....	85
a.c. Karahantepe.....	89
b. Urfa Bölgesi Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Genel Özellikleri :	89
4. Kalkolitik Çağ : Gelişmiş Köyler ve Kasabalar (M.Ö.5.000-4.000).....	91
a. Urfa Bölgesi Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri	92
a.a. Hassek Höyük	92
a.b. Lidar Höyük.....	93
a.c. Çavi Tarlası	93
a.d. Hacı Nebi.....	94
a.e. Aşağı Yarımca Höyük.....	94
III. YAZILI TARİH DÖNEMİ URFA BÖLGESİ	97
1. Eski Tunç Çağı (M.Ö. 3. bin yıl).....	97
a. Bölgede İskânın Yoğunlaşması.....	97
b. Urfa ve Harran Bölgesinde Ebla ve Akad Hakimiyeti.....	99
b.a. Ebla Hakimiyeti	99

b.b. Akad Hakimiyeti	100
c. Urfa Bölgesindeki Eski Tunç Çağı Yerleşmeleri	101
c.a. Kurban Höyük	101
c.b. Lidar Höyük	101
c.c. Titriş Höyük	102
c.d. Karkamış	102
2. Orta Tunç Çağı (M.Ö.2. bin yıl)	103
a. Orta Tunç Çağı Urfa / Lidar Höyük Buluntuları	103
b- İlk Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi	104
b.a. Urfa-Harran Bölgesi Üzerinden Asur Ticaret Kolonilerinin Organizasyonu	105
b.b. İlk Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Yöresinin Siyasî ve Etnik Yapısı	106
3. Geç Tunç Çağı (M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısı)	107
a. Hitit Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi	108
b. Orta Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi	110
4. Demir Çağı (M.Ö. 1200 Sonrası)	112
a. Geç Hitit Şehir Devletleri Döneminde Urfa-Harran Bölgesi	113
b. Arami İstilas ve Yeni Asur Döneminde Urfa-Harran Bölgesi	114
c. Yeni Babil Döneminde Urfa-Harran Bölgesi (M.Ö.610-539)	121

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN İSLAM FETHİNE KADAR

EDESSA'NIN SİYASÎ TARİHİ

I. SELEVKOSLAR VE EDESSA'NIN KURULUŞU	127
1. Şehrin Kuruluşu	127
a. Kuruluş Götüren Tarihi Süreç	127
b. Selevkoslar ve Edessa	130
2. Urfa-Edessa Adlarının ve Şehrin Kuruluşunun Analizi	134

II. BAĞIMSIZ KRALLIK DÖNEMİ.....	141
1. Abgar Hanedanlığı.....	141
a. Abgar Krallığının Kuruluşu.....	141
b. Abgar Krallığının Hükümlerlik Sınırları.....	142
c. Edessa ve Abgar Hanedanlığının Etnik Yapısı	145
2. Krallar ve Hakimiyet Dönemleri.....	149
* Aryu (M.Ö. 132-127).....	150
* Abdu bar Maz'ur (M.Ö. 127-20).....	151
* Frahdaşt bar Gebar'u (M.Ö. 120-115).....	151
* Bakru bar Frahdaşt (M.Ö. 115-112).....	151
* Bakru bar Bakru (M.Ö. 112-94 tek başına, Abgar I. Pega ile beraber M.Ö. 94-92).....	151
* Abgar I. (Bakru ile müşterek M.Ö. 94-92, tek başına M.Ö. 92-68).....	152
* Abgar bar Abgar (M.Ö. 68-53).....	152
* Ma'nu II. Aloho (M.Ö. 52-34).....	155
* Paguri (M.Ö. 34-29).....	156
* Abgar III. (M.Ö. 29-26).....	156
* Abgar Sumoço (M.Ö. 26-23).....	156
* Ma'nu Saflûl (M.Ö. 23-04).....	156
* Abgar Ukomo (M.Ö. 4-M.S. 7 Birinci Sefer).....	157
* Ma'nu IV. (M.S. 7-13).....	158
* Abgar Ukomo (M.S. 13-50 İkinci Kez).....	158
* Ma'nu V. (M.S. 50-57).....	159
* Ma'nu VI. (M.S. 57-71).....	159
* Abgar VI. (M.S. 71-91).....	159
* Fetret Devri (M.S. 91-109).....	159
* Abgar VII. (M.S. 109-116).....	160
* Parthamaspat (M.S. 118-123).....	161
* Ma'nu VII. (M.S. 123-139).....	162
* Ma'nu VIII. (M.S. 139-163 Birinci Kez).....	162
* Va'el bar Sahru (M.S. 163-165).....	163
* Ma'nu VIII. (M.S. 165-177 İkinci Kez).....	165
* Abgar VIII. -Rabo- (M.S. 177-212).....	166

* Abgar Severus IX. (M.S. 212-214).....	171
* Ma'nu X. (M.S. 214-240)	172
* Abgar X. (Frabad M.S. 240-242)	174
III. ROMA-BİZANS EYALETİ DÖNEMİ	177
1. Üçüncü Yüzyılda Edessa	177
a. Edessa'nın Romalılaştırılması	177
b. Edessa ve Çevresinde Roma-Pers Mücadeleleri	179
c. İmparator Diocletianus ve Edessa'nın Osrhoene Kolonisinin Merkezi Olması.....	183
2. Dördüncü Yüzyılda Edessa	185
a. Büyük Konstantinos ve Edessa'nın Hristiyan Kimliğinin Belirginleşmesi	186
b. İmparator Julianus'un Paganist Baskısı ve Edessa Halkının Sürgünü	187
c. İmparator Valens ve Edessa'da Aryanist Baskı	194
d. İmparator Theodosius ve Edessa Paganizminin Sonu	196
3. Beşinci Yüzyılda Edessa	198
a. 413 Seli ve Edessa'nın Tahribi.....	198
b. Edessa'da Heretizmle Mücadelenin Şiddetlenmesi	199
c. İmparator Zenon ve Edessa'daki Pers Okulu'nun Kapatılması	202
4. Altıncı Yüzyılda Edessa	207
a. Bölgede Bizans-Sasani Savaşlarının Başlaması.....	207
b. İran Şahı Kabad'ın Urfa Kuşatması	209
c. Muhasara Sonrasında Edessa'da Başgösteren Sıkıntılar	213
d. Savaş Sonrası Edessa'nın İmarı	215
e. Paralı Got Askerlerinin Edessa'daki Eziyetleri.....	216
f. Devletin Dinî Politikasının Değişmesi ve Edessa'da Monofizit Liderlerin Sürgünü	218
g. 525 Sel Felaketi.....	219
h. Bölgede Bizans-Sasani Savaşlarının Yeniden Başlaması	220
i. İran Şahı Hüsrev I. (Anuşirvan)'ın Edessa Kuşatması	222
k. İmparator Justinianus'un İran Nüfuzuna Karşı Doğu Bölgesini Yeniden Tahkim Etme Projesi.....	225

1. Bölgede Bizans-Sasani Mücadelesinin Şiddetlenmesi:	
Nusaybin ve Edessa Kuşatmaları	227
5. <i>Yedinci Yüzyılda Edessa</i>	230
a. Edessa'nın ve Tüm Suriye'nin İran İşgaline Uğraması	230
b. Heraklius ve Bizans'ın Edessa'da Son Günleri	232

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN YERLEŞİMİ

I. ŞEHRİN KONUMU VE ÖNEMİ	235
1. <i>Stratejik ve Askerî Açından</i>	237
2. <i>Ticarî ve Dinî Açından</i>	241
II. ŞEHRİN FİZİKÎ YERLEŞİMİ	243
1. <i>Şehir Surları ve İç Kale</i>	243
2. <i>Kapılar</i>	246
3. <i>İdarî, Dinî ve Sosyal Yapılar</i>	248
a. İdarî Binalar	248
a.a. Saray	248
a.b. Hükümet Binası	249
a.c. Askerî Garnizon	249
a.d. Zahire Ambarı	249
a.e. Arşiv Binası	250
b. Dinî Yapılar	250
b.a. Pagan Tapınakları	251
b.b. Havra (Sinagog)	252
b.c. Kiliseler	252
b.c.a. İlk Hristiyan Kilisesi (Eski Kilise)	254
b.c.b. Büyük Kilise (Katedral)	254
b.c.c. Şehitler Kilisesi	255
b.c.d. Mor Stefanos Kilisesi (Kızıl Kilise)	256
b.c.e. Meryem Ana Kilisesi	256
b.c.f. Oniki Havari Kilisesi	257

b.c.g. Havari Tomas Kilisesi.....	257
b.c.h. Şehit Barlahe Kilisesi.....	258
b.c.i. Mor Dometius Kilisesi.....	258
b.c.i. Ayasofya Kilisesi.....	258
b.c.j. Hz. Yahya veya Mor Aday Kilisesi.....	260
b.c.k. Mor Sergius Kilisesi.....	261
b.c.l. Mor Sergius-Mor Şem'un Kilisesi (Mor George Kilisesi).....	261
b.d. Manastırlar.....	263
c. Sosyal Yapılar.....	265
c.a. Okullar.....	266
c.b. Hastaneler.....	266
c.c. Tiyatro.....	267
c.d. Hipodrom.....	267
c.e. Hamamlar.....	268
c.g. Yoksullar Evi.....	269
4. İkamete Mahsus Maballer.....	269
5. Mezarlıklar.....	272
a. Mezarlar, Mezar Taşlarındaki Kabartmalar ve Mozaikler.....	278
b. Mezar Çeşitleri.....	287
b.a. Kaya Mezarlar.....	287
b.b. Kule Mezarlar.....	292
b.c. Lahit Mezarlar.....	294
b.d. Yığma Mezarlar.....	294
b.e. Şehit Mozoleleri.....	294
b.e.a. Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habbib'in Mozolesi.....	295
b.e.b. Mor Kosmas ve Mor Damianus'un Mozoleleri.....	295
b.e.c. Havari Toma'mn Mozolesi.....	296
c. Makamlar.....	297
c.a. Mor Nona, Mor Asklepios ve Mor Andreas'ın Makamları.....	297
c.b. Monofizit Keşişler Makamı.....	297
c.c. Havari Addai ve Kral Abgar'ın Makamları.....	298

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN İDARİ VE ASKERİ YAPISI

I. KRALLIK DÖNEMİ İDARİ VE ASKERİ YAPI.....	299
1. İdarî Yapı	299
a. Kral.....	300
a.a. Hakimiyet Anlayışı.....	300
a.b. Krallık Alâmetleri.....	301
a.c. Kralın Yetkileri.....	303
b. Şehir Meclisi.....	303
c. Üstdüzey Yöneticiler	304
c.a. Fasgriba (<i>Krallığın İkinci Adamı</i>).....	304
c.b. Şallita dı-Arab (<i>Arabarchos</i>).....	305
c.c. Nuhadra.....	307
c.d. Ceziraye	308
c.e. Şarrire	308
c.f. Ve Diğerleri	309
2. Askerî Yapı.....	309
II. ROMA-KOLONİ DÖNEMİ İDARİ VE ASKERİ YAPI.....	311
1. İdarî Yapı	311
a. Vali	311
a.a. Valinin Atanması, Azledilmesi ve Valilik Alâmetleri	311
a.b. Valinin Görev ve Yetkileri	314
a.b.a. İdarî Görev ve Yetkileri	314
a.b.b. Malî Görev ve Yetkileri.....	314
a.b.c. Adlî Görev ve Yetkileri	315
a.b.d. Beledî Görev ve Yetkileri	315
b. Şehir Meclisi.....	316
c. Adliye Teşkilatı	317
c.a. Eyalet Mahkemeleri	317
c.b. Piskoposluk Mahkemeleri.....	319
d. Üstdüzey Yöneticiler	319
d.a. Medabberono	320

d.b. Şarrire	320
d.c. Ekdikos (<i>Defensor Civitatis</i>)	320
d.d. Strategoi	321
2. Askerî Yapı	321
a. Komutan	321
b. Askerî Garnizon	322
b.a. Limitaneiler	323
b.b. Yabancı (<i>Müttefik</i>) Askerler	323
b.c. İhtiyat Kuvvetleri	324
b.c.a. Bedevîler	324
b.c.b. Acemiler	325
c. Askerî Sınıflar	325
c.a. Piyadeler	326
c.b. Süvariler	326
c.c. Mancınıkçılar	327
c.d. Lağımçılar	328
c.e. Kuleciler	328
c.f. Okçular	329

BEŞİNCİ BÖLÜM

ŞEHRİN DİNÎ YAPISI

I. PAGANİZM	333
1. Harran Paganizmi	333
a. Harranilerin Tanrı İnançları	337
a.a. Üstün Varlık İnançı	344
a.b. Politeizm	346
b. Yıldız-Gezegen Kültü	350
c. Soğmatar ve Maralahe Kültü	356
c.a. Satürn Tapınağı	361
c.b. Jupiter Tapınağı	361
c.c. Mars Tapınağı	361
c.d. Güneş Tapınağı	362

c.e. Venüs Tapınağı.....	362
c.f. Merkür Tapınağı.....	363
c.g. Ay Tapınağı.....	363
d. Hermes Kültü ve Harran Paganizminde Peygamberlik Anlayışı.....	367
e. Harranilerin Ritüelleri.....	371
2. <i>Urfa Paganizmi</i>	375
a. Yıldız-Gezegen Kültü.....	376
b. Nabu ve Bel Kültleri.....	380
c. Atargatis Kültü ve Balıklı Göl.....	382
d. Urfa Paganlarının Diğer Kült ve Ritüelleri.....	386
II. HİRİSTİYANLIK.....	389
1. <i>Efsânevi Menkıbeler Dönemi</i>	389
a. Hristiyanlığın Doğuşu ve Bölgede Yayılışı.....	389
a.a. İsa-Mesih ve Hristiyanlık.....	390
a.b. İlk Kudüs Cemaati ve Misyon Faaliyetleri.....	390
a.c. Hristiyanlığın Filistin-Suriye ve Urfa Bölgesinde Yayılışı.....	392
b. Urfa'ya Hristiyanlığın Girişi.....	393
b.a. Efsanelere Göre Kral Abgar'ın İsa-Mesih'i Urfa'ya Davet Etmesi.....	394
b.b. Efsanelere Göre İsa-Mesih'in Teminatının Yerine Getirilişi: Aday'ın Urfa'ya Gönderilişi ve Hristiyanlığı Yayma Faaliyetleri.....	398
b.c. Efsanevi İsa-Abgar ve Aday-Abgar Menkıbelerinin Tahlil ve Tenkidi.....	403
c. Urfa Kilisesi'nin Hristiyan Birliğine Katılması.....	409
c.a. Urfa Kilisesi'nin Bölgenin Metropolitlik Merkezi Oluşu.....	409
c.b. Urfa Kilisesi'nin Doğu'daki Misyon Faaliyetleri.....	412
d. Urfa Kilisesi'ne Karşı Girişilen Baskı ve Zulümler.....	415
d.a. Urfa'da Geliştirilen İlk Şehitlik Menkıbeleri.....	415
d.a.a. Mor Agay Menkıbesi.....	415
d.a.b. Mor Şarbil, Babaî ve Mor Barsamya Menkıbeleri.....	416
d.a.c. Mor Şmono ve Mor Guryo Menkıbesi.....	416

d.a.d. Mor Habib Menkıbesi	418
d.b. İlk Şehitlik Menkıbelerinin Tahlil ve Tenkidi	421
2. <i>Gelişme Dönemi</i>	423
a. Edessa Kilisesi'nin Kurumsallaşarak, Devletin Resmî Organizasyonu İçerisinde Yeralması	424
b. Kristolojik Münakaşalar Döneminde Edessa Kilisesi	426
b.a. Nasturyanizmin İlk Tohumları ve Edessa Kilisesi	427
b.a.a. Nasturyanizmin Doğuşu ve Yayılışı	427
b.a.b. Mor Rabbula ve 431 Edessa Sinodu	430
b.b. Hiba ve Nasturyanizmin Edessa'da Yeniden Canlanması	431
b.b.a. Edessa Piskoposu Hiba İçin Antakya ve Beyrut'ta Toplanan Sinodlar	432
b.b.b. Hiba'nın Tutuklanması ve Edessa'dan Sürgünü	433
3. <i>Parçalanma Dönemi</i>	435
a. Kadıköy Konsili ve Hiba'nın Edessa Episkoposluğu'na İadesi	435
b. Henotikon ve Edessa Kilisesi'nin Parçalanması	437
b.a. Nasturilerin İran'a Sürülmesi	438
b.b. Edessa'da Melkit Zulmü ve Monofizitizmin Yok Edilmesi	439
c. Edessa Piskoposu Mor Yakub Burd'ono ve Yakubiliğin Doğuş Süreci	441
c.a. Edessa Episkoposu Yakub Burd'ono'nun Tüm Doğu Hristiyanlığı Üzerine Evrensel Metropolit Olarak Takdisi	442
c.b. Yakub Burd'ono'nun Geleneksel Ortodoks Kiliseyi Yeniden Diriltmesi	443
d. Edessa Kilisesinin Bölünüşü ve Yakubilik	445
4. <i>Dinî Kurumsal Yapılaşma</i>	450
a. Kilise Organizasyonu	451
a.a. Mezhebî Yapılanma	451
a.a.a. Süryoye	451
a.a.b. Nasturyoye	452
a.a.c. Melkoye	452

a.b. Hiyerarşik Yapılanma.....	453
a.b.a. Kilise Teşkilatı ve Dinî Makamlar	453
a.b.a.a. <i>Piskopos</i>	453
a.b.a.b. <i>Hurefesqufo</i> (Horepiskopos)	454
a.b.a.c. <i>Deyroyo</i> (Rahip).....	454
a.b.a.d. <i>Köbno</i> (Papaz)	454
a.b.a.e. <i>Riş Şamoşo</i> (Başdiyakoz)	454
a.b.a.f. <i>Şamoşo</i> (Diyakoz)	454
a.b.a.g. <i>Okuyucu</i>	454
a.c. Monastizm ve Ruhbanlık	454
b. İman, Ayin ve İbadetler.....	458
b.a. Urfa Kilisesinin İman Esasları	458
b.a.a. Teslis, Tevhid ve Tecessüd (<i>İnkarnasyon</i>)	
Hakkındaki Görüşü	459
b.a.b. Urfa Kilisesinin Ruhânî Varlıklar ve	
Ahiret Hayatı Hakkındaki Görüşleri.....	461
b.a.b.a. <i>Malahé</i> (Melekler).....	461
b.a.b.b. <i>Sotono</i> (Şeytan).....	462
b.a.b.c. <i>Dayve</i> (Cinler).....	463
b.a.b.d. <i>Yavme dı-Qıyamto</i> (Kıyamet Günü)	463
b.a.b.e. <i>Ferdayso</i> (Genso, Cennet).....	463
b.a.b.f. <i>Gibano</i> (Cehennem)	463
b.a.c. Qonuno dı-Haymonuso (<i>Amentü</i>).....	465
c. Ma'mudiso (Sakrament, Kilisenin Yedi Sırrı)	465
c.a. Rozo Ma'mudiso (<i>Vaftiz</i>)	466
c.b. Rozo Meyrunoso (<i>Morun Yağı</i>).....	468
c.c. Rozo Qurbono Qadıšo (<i>Komünyon</i>).....	469
c.d. Rozo Mavdiyonuso (<i>Tiyobuso, Tevbe,</i>	
<i>Günahların İtirafı</i>)	470
c.e. Rozo Mışihuso (<i>Rozo dı-Mışbo dı-Kirîbé,</i>	
<i>Hasta Yağlanması</i>)	471
c.f. Rozo Köhnuso (<i>Ruhanî Takdisi</i>)	471
c.g. Rozo dı-Zuvoğö (<i>Nikah</i>).....	472
d. İbadet ve Bayramlar	472

d.a. Siloso (<i>Namaz ve Dua</i>)	472
d.b. Savmo (<i>Oruç ve Perhiz</i>)	473
d.c. 'Ad'îdo (<i>Kutsal Günler ve Bayramlar</i>)	475
III. YAHUDİLİK	477
IV. MANİHEİZM	485

ALTINCI BÖLÜM

ŞEHRİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

I. SOSYAL HAYAT	489
1. <i>Cemiyet: Toplumsal Yapı</i>	489
a. Nüfus	489
a.a. Nüfusun Etnik Yapısı	490
a.b. Nüfusun Dinî Yapısı	491
a.c. Nüfus Hareketleri	491
b. Sosyal Tabakalaşma	492
b.a. Yöneticiler	493
b.b. Askerler	493
b.c. Asiller ve Zenginler	493
b.d. Ruhban Sınıfı	497
b.d.a. Paganist Kâhinler Sınıfı	497
b.d.b. Hristiyan Ruhban Sınıfı	500
b.e. Özgür Şehir Halkı	504
b.e.a. Sanatkârlar ve Zanaatkârlar	506
b.e.b. Öğretmenler	508
b.e.c. Doktorlar	509
b.e.d. Tüccarlar	510
b.e.e. Fırıncılar	511
b.e.f. Fahişeler	512
b.f. Köleler ve Hizmetçiler	513
b.f.a. Köleler	514
b.f.b. Hizmetçiler	515
b.g. Bedevîler	516

2. Aile	517
a. Kadın ve Aile	517
a.a. Kadının Mülk Edinme ve Miras Hakkı.....	522
a.b Evlilik ve Boşanma.....	522
b. Giyim ve Kuşam	525
b.a. Kadının Giyimi	526
b.b. Kadının Örtünmesi.....	527
b.c. Erkek Giyimi.....	528
3. Sosyal Etkinlikler ve Eğlence	531
a. Müzik	533
b. Dans.....	534
c. Tiyatro	534
d. Hamamlar	535
e. Hipodrom	535
f. Okçuluk ve Avcılık.....	535
II. İKTİSADÎ HAYAT	537
1. Şehrin Ekonomisini Etkileyen Faktörler	537
a. Olumlu Etki Eden Faktörler	537
b. Olumsuz Etki Eden Faktörler.....	538
2. Ekonomik Yapı	540
a. Üretim	540
a.a. Tarım ve Hayvancılık.....	540
a.a.a.Hububat	540
a.a.b. Sebze ve Meyveler	541
a.a.c. Hayvancılık	542
a.b. Sanayi Mamulleri	542
a.b.a. Taş İşçiliği ve Heykeltıraşlık	543
a.b.b. Kuyumculuk.....	547
a.b.c. Bakırcılık.....	548
a.b.d. Şarapçılık.....	548
a.b.e. Silah ve Kalkan İmalatı	549
b. Ticaret	549
b.a. Ticarî Faaliyetler ve Ticaret Malları.....	550
b.b. Ticaret Mekanları	551

b.b.a. Dükkanlar ve Pazar Yerleri	552
b.b.b. Panayırlar	553
b.b.c. Hanlar	553
c. Para ve Fiyatlar	553
c.a. Para	554
c.b. Fiyat Hareketleri	555
d. Şehrin Gelir Kaynakları	556
d.a. Vergiler	556
d.a.a. Krallık Döneminde Vergi	556
d.a.b. Roma Kolonisi Döneminde Vergi	557
<i>d.a.b.a. Yıllık Vergi</i>	557
<i>d.a.b.b. Sordida Munera</i>	557
<i>d.a.b.c. Collatio Iustralis</i> (Khrysargryon)	558
<i>d.a.b.d. Gümrük Vergisi</i>	560
d.a.c. Vergilerin Toplanması	560
d.a.d. Vergi Affı	561
d.b. Dış Yardımlar	562
d.b.a. Halka Yönelik Nakdi Yardımlar	562
d.b.b. Şehrin Onarımına Yönelik Nakdi ve Malzeme Yardımı	563
BİBLİYOGRAFYA	565
DİZİN	601

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
AJSL	American Journal of Semitic Languages and Literature
Anc. Syr. Doc.	Ancient Syriac Documents
A.S.	Anatolien Studies
Bas.	Baskı
Bkz.	Bakınız
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
B.O.	Bibliotheca Orientalis
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
Coll.	Collective
CMH	Cambridge Medieval History
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
Çev.	Çeviren
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	Edited
Efesos	Efososlulara Mektup
E.H.R.	English History Review
El.	Encyclopedia of Islam
E.R.E.	Encyclopedia of Religion Ethich
Filip.	Filipelilere Mektup
G.A.L.	Geschichte der Arabischen Literatur
Gal.	Galatyalılara Mektup
haz.	Hazırlayan
HCLMK	History of Christianity in the Light of Modern Knowledge
Hk.	Hakkında
HTR	Harvard Theological Review
I. Kor	Korintoslulara I. Mektup
II. Kor	Korintoslulara II. Mektup
İA	İslam Ansiklopedisi
JA	Journal Asiatique

JAOS	Journal of the American Oriental Studies
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JMES	Journal of Middle East Studies
JNES	Journal of Near East Studies
JRS	The Journal of Roma Studies
JTS	Journal of Theological Studies
Kol	Koloseililere Mektup
Krş.	Karşılaştırmamız
Ktp.	Kütüphane
m.	Miladî
Mad.	Madde
MAS	Mimré dı-Abohoso Süryoye
MFALMKQMTŞ	Mikenşo dı-Fuşoyo dı-Abohoso u Logoté dı-Men Ktobo Qadişo dı-Melgone Trisay Şubho
MGM	Mor Gabriel Manastırı
Müst.	Müstensih
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
Ö.	Ölüm, ölüm tarihi
Rom	Romalılara Mektup
s.	sayfa
sy.	Sayı
TAÇDAM	(ODTÜ) Tarihsel Çevre Araştırma Merkezi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
Trans.	Translation
trc.	Tercüme
Trç.	Türkçe
TTK	Türk Tarih Kurumu
Univ.	University
U.T.D.İ.Ö.K.	Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi
vd.	ve devamı
vr.	Varak
v.s.	ve saire
yk.	Yaprak
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

ÖNSÖZ

Şu cümleyi tarihçiler hep tekrar ederler; İnsanlık tarihi, genel anlamda tüm insanların katkılarıyla oluşan bir “medeniyet tarihi”dir. Bu medeniyetin kültürel birikimlerini koynunda saklayan, onu nesilden nesle aktaran da, “zamana karşı direnen” şehirlerdir. Kuruluşundan binlerce yıl sonra mağara mezarlarıyla, mozaikleriyle, su bentleriyle, kayalara oyulmuş tanrı rölyefleriyle, kitabelerde yer alan dua ve beddualarıyla, üç ilahi dinin müntesiplerince nesilden nesle aktarılan menkıbeleriyle... Bu kültürel havayı, zamanın akışı içinden süzerek günümüze taşımış yeryüzünde kaç şehir vardır? Şu anda elinizde bulunan bu çalışmanın her sayfası çevrildiğinde, bu şehrin tarihte “kutsanmış şehir” unvanına ne kadar da layık olduğu, **Kudüs** dışında üç ilahi kökenli dinin (Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık) müntesiplerince “kutsanmış” kabul edilen “yegâne” şehir olduğunun nedeni, daha iyi anlaşılacaktır.

Eski çağlardan günümüze kadar her zaman dikkatlerin odak noktası olmuş, en eski uygarlıkların beşiği kabul edilen Anadolu-Mezopotamya ve Ortadoğu, hiç şüphesiz bugün de, gelecekte de bu önemini koruyacaktır. Bu üç önemli coğrafya parçasının tam ortasında, deyim yerindeyse odak noktasında yer alan **Urfa**, tarihte çok önemli bir kültür, medeniyet, ticaret merkezi ve askeri üs olarak işlev görmüştür. **Urfa**’nın bu kimliği, metodolojik tarih çalışmalarının start aldığı dönemlerin hemen başında, Batılı bilim adamlarının ilgi odağı olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında başlayan araştırmalar, maalesef I. Dünya Harbi ve takip eden süreçteki olumsuz ortam, bu bilimsel çalışmaları kesintiye uğratmıştır. Batılı bilim adamlarınca XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yürütülen çalışmalar ise, büyük çoğunlukla arkeolojik malzemeye yöneliktir. Bölük pörçük yapılan bu çalışmalar, şehir tarihi çalışacak bilim adamları için materyal vazifesini görmektedirler. Özellikle **Pognon** ve **Drijvers**’in bu konudaki araştırmaları kayda değerdir. **Ross**’un ve **Segal**’in bu konudaki çalışmaları ise, bir şehir tarihi görüntüsü verse de, **Prof. Dr. Işınkent**’in de tespit ettiği gibi “alışılmış Batı bilim tekniğine ancak zoraki bir şekilde” uymaktadır. Özellikle **Segal**, bu çalışmasında

(Edessa: The Blessed City) sadece Haçlı ve yerli kaynakların verilerine dayandığı için geniş bir ufka sahip olamadığı gibi, metodolojik bir tarih anlayışından da uzaktır. Bu nedenle lüzumsuz tekrarlar ve bilimsel hatalarla maluldür.

Ülkemizdeki çalışmalara gelince, genel olarak üniversitelerimizde son 20-25 yıldan bu yana şehir tarihçiliği üzerine yoğunlaşan çalışmalar, henüz tatmin edici düzeyde olmasa da, gün geçtikçe artarak devam etmektedir. Ancak bu çalışmalar Osmanlı dönemi, hatta ağırlıklı olarak yakın dönemler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun nedenlerinin başında, malzemenin yeterli, hatta fazla düzeyde bulunması yer alır. Nitekim **Urfa** üzerinde yapılan bir iki çalışma da bu kâbildendir. Ülkemizdeki Eski dönem ve Ortaçağ Dönemi'ni konu edinen bilimsel anlamda şehir tarihi çalışmasının ilk örneği, **Dr. Şükran Yaşar** tarafından kaleme alınan **(III-VII. Yüzyıllarda Urfa: Siyasî, Fizikî, İdarî, Dinî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)** çalışmadır. Bunun dışında son 15-20 yılda **Urfa** üzerinde amatör beyecanlarla, mütevazı fakat renkli mahallî katkılarla, akademik ve bilimsel endişelerden uzak, çoğunluğu birbirinin tekrarı çalışmalar da bulunmaktadır. **Urfa**'nın tanıtılmasında büyük fayda sağlayan bu çalışmaların son yıllardaki önemli bir kısmı, maalesef **Dr. Şükran Yaşar**'ın doktora çalışmasından ve elinizdeki bu eserin (2003'de tamamlanan, ancak çeşitli nedenlerle dört yıl matbaada kalan; bu arada bazı bölümleri meraklı amatör tarihçilerin eline geçen) müsveddelerinden "intihal"dır.

Elinizdeki bu çalışmaya gelince, önce iki cilt halinde düşünülen bu çalışma, konu ile ilgili araştırmalar derinleştikçe, dünyada çok az benzeri bulunan bu şehrin her yönüyle ilim alemine sunulmasına karar verilmiş ve araştırmanın beş ciltte tamamlanabileceğine kanaat getirilmiştir. Çalışmamızın I. cildi şehrin kuruluşundan İslam hakimiyetine girişine (VII. yy.) kadar olan dönemi kapsamaktadır. II. cildi İslam hakimiyetine girişten Osmanlı dönemine kadar olan süreci konu edinmektedir. III. Cildi Osmanlı dönemini, IV. Cildi Cumhuriyet dönemini, V. Cildi ise Urfa'nın kültürel varlıklarını konu edinecektir.

Çalışmamızın I. Cildi, Giriş bölümünde kaynakların tahlilinde de görüleceği gibi, başta arkeolojik buluntular (Süryanca kitabeler, sikkeler, rölyefler, mozaikler vb.) olmak üzere dönemin en eski kronikleri taranarak hazırlanmıştır. Bunların başında Süryanî, Nasturî, Keldanî, Sabî, Ermeni,

Greک-Bizans ve İslam kaynakları gelmektedir. Bu kaynakların bilim adamlarınca tabkikli metin incelemeleri yapılmamış, yazma halinde olanları, kaynak kritiği yapılarak, bilimsel bata ve yanlışlıkları da ortaya konarak, kullanılmışlardır.

Tabkikli metin incelemeleri yapılmış, tıpkı basımları olan yazma eserlerin ise, modern baskıları kullanılmıştır. Ancak bu kroniklerde yer alan bilgiler, mutlaka diğer çağdaş kaynaklarla, modern tetkik eserlerle karşılaştırılmış, tarih metodolojisi ilkeleri çerçevesinde tablil edilerek kullanılmıştır. Bu açıdan çalışmamızın bilimsel düzeyi ve objektifliğinin, sahanın uzmanlarından takdir göreceğinden şüphem yoktur.

Bu temel kaynakların dışında konu ile ilgili tetkik eserlerin (kitap, makale, bildiri, rapor vb.) tümü gözden geçirilmiş ve uygun görülenler, yeri geldikçe kullanılmıştır. Atıf yapılan her eser aynı sayfada dipnotta gösterilmiş, ilk kullanışta eserin tam künyesi, daha sonraki atıflarda kısaltılmış halleri tercih edilmiştir. Çalışmamızın dipnotlarında ve bibliyografyada okuyucunun dikkatini çekecek olan bir noktaya da açıklık getirelim. Farklı bölümlerde aynı kaynak veya tetkik eserin farklı baskıları, ya da orijinali ile tercümelerinin ayrı ayrı kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, her bölümün ayrı yazarlarca kaleme alınmış olmasındandır. Her yazar eserin elinde bulunan baskısını kullanmış, kimisi orijinalini tercih ederken, bir diğeri tercümesini kullanmıştır. Bu noktada herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için bu şekilde kullanılan eserlerin orijinalleri tercümeleriyle beraber bibliyografyada gösterilmiştir.

Çalışmamızda karşılaştığımız önemli sıkıntılardan biri de isimlerdi. Batılı bilim adamları, bilimsel çalışmalarda ne kadar titizlerse, maalesef isim hususunda bunun aksine, o derece gayr-ı ciddi bir hâlet-i ruhîyye içerisinde-dirler. İsimleri, kolaylarına geldiği şekilde telaffuz eder ve yazarlar. Bu onların tarihsel hastalığıdır. Bu nedenle bir çok karışıklığa sebebiyet vermekte, yanlışlığa davetiye çıkarmaktadırlar. Eski Süryani kroniklerinde yer alan ve "anlamı olan isimleri" bozarak (sözcükleri birleştirmek suretiyle), tamamen anlamsız hale getirmişlerdir. Bir çok kronikte geçen Bar Şilomo (Barışın oğlu), Abd Şamaş (Güneşin kulu), Bar Şamaş (Güneşin oğlu), gibi anlamlı isimler, Barsalama, Absalama, Barsamaya, Abadşamaş, Barşamaş... şekline döndürülmüştür. Bunu önlemek, ancak bir karışıklığa da meydan vermemek için, isim ilk geçtiğinde aslını parantez içinde vermeyi

uygun gördük. Yer isimlerinde ise zaman zaman parantez kullanıldı, zaman zaman da dipnota eski ve yeni isimlerini verdik. Batılı isimleri ise, kendilerinin kullandığı şekilde kullanmayı tercih ettik. Süryani, Nasturî ve Keldanî eser isimlerine gelince, orijinal okunuş biçimlerini Türkçe'de telaffuz şekillerine uygun olarak verdik.

Çalışmamızda mümkün mertebe anlaşılır, yaşayan bir dil kullandık. Ancak bilimsel bir çalışmanın gereği, tarih terminolojisine ve tarih biliminin gerektirdiği dil ve üsluba da dikkat ettik. Ayrıca, özellikle siyasî tarih kısmında lüzumsuz detaylara giren; **Urfa** ile direkt ilgisi olmayan konulara girmedik. Lüzumlu görülen noktalarda ise özet bir bilgi vermekle yetindik.

Önsözde, bu çalışmayı bölüm bölüm ele alarak, bilimsel ve teknik özelliklerini burada serdetmek istemiyoruz. Okuyucu nasıl olsa bunu bizatihi okuyarak görecektir.

Netice olarak, bu çalışmayla insanlık tarihinin en önemli kültür vahalarından olan Anadolu'nun kapısı saydığımız **Urfa** ile, bu zengin hazinenin içine adımızı atmış olduk. Ümit ediyoruz ki, bu çalışma genç ve kabiliyetli bilim adamlarını bu hazinenin içine dalmakta cesaretlendirir ve kısa zamanda insanlığın en eski kültür havzalarının başında gelen Anadolu'nun zenginliklerini tüm dünyanın gözleri önüne serebilirler. Ülkemizde bu tür bilimsel çalışmaların zorluklarını, yıllardır bu sahada emek veren akademisyenler olarak yakından bilmekteyiz.

Bu çalışmanın başlangıcından basımına kadar şüphesiz bir çok kişi ve kurumun yardımlarını gördük. Özellikle gerek yazma ve gerekse tabkikli-tıpkı basımı yapılmış Süryanî kaynaklarının yurtiçi-yurtdışından temininde yardımlarını gördüğüm Süryanî din adamlarına ve akademisyen dostlarıma teşekkür ederim. Bu çalışmanın fikrî alt zemininin oluşumundan basımına kadar, konu ile yakından ilgilenen, beyecanla çalışmayı takip eden, her türlü maddî ve manevî desteği esirgemeyerek basımını üstlenen Atılım Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı Sayın **Yalçın Zaim** Beyefendi'ye ve onun şahsında Atılım Üniversitesi Mütevelli Heyeti'ne ve çalışanlarına şükranlarımı arz ederim.

Eylül - 2003

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

Editör

GİRİŞ

I. DİNÎ MENKİBELERLE KUTSANAN

ve

TAHKİM EDİLEN ŞEHİR

İnsanlık tarihi, genel anlamda tüm insanların katkılarıyla oluşan bir “*medeniyet tarihi*”dir. Dünya varolduğu günden beri, insan topluluklarına yön veren, hemen hemen tarihin her döneminde insanlığı derinden etkileyen olguların başında hiç şüphesiz “*din*” gelmektedir. İnsanlık tarihini, bir medeniyet ve evrim tarihi kabul edersek, dinin katkı ve etkisini her alanda çok açık bir şekilde görebiliriz. Hukuktan edebiyata, sanattan mimariye, siyasal sistemlerden genel ahlaka... vs. kadar, uygarlığın yüz akı olan bu kurumlar insanlık tarihinin her döneminde en çok “din”den beslenerek gelişmişlerdir.

İnsanlığı toplu halde yaşamaya mecbur eden amillere baktığımız zaman, güvenlik-savunma ve iktisadî zaruretlerden önce dinin geldiğini görürüz. Arkeolojik araştırmalar, kurulan ilk yerleşim yerlerinin merkezinde hep bir “*mabed*”in varlığına şahit olmuştur. Bu gelenek, ilkçağlardan başlamış, Ortaçağ boyunca geli-

şerek devam etmiş, günümüze kadar gelmiştir. Medeniyet tarihinin en görkemli yapıları, Ortaçağ dinî yapılarıdır. Bu yapıların yer aldığı şehirlere baktığımız zaman ise, buna neden olan en önemli vasfın “*din tarafından kutsanmış mekan*” anlayışı olduğunu hemen fark ederiz. Bunun en önde gelen örnekleri Kudüs ve Mekke’dir. Mekke sadece Müslümanlarca kutsal kabul edilirken, Kudüs hem Yahudilerce, hem Hristiyanlarca hem de Müslümanlarca kutsal kabul edilmektedir. Kudüs’ün dışında bu üç ilahî din tarafından “*ortaklaşa kutsal kabul edilen*” yegâne şehir ise Urfa’dır. Bu iki şehir dışında, bu üç ilahî din tarafından ortaklaşa kutsal kabul edilen başka bir şehir yoktur. Bu nedenle, her üç dinin müntesipleri tarihi süreç içerisinde geliştirdikleri “*dinî menkıbeler*”le bir yandan bu şehri kutsamışlar, diğer yandan da siyasî ve askerî tahkime çok etkili bir katkıda bulunmuşlardır.

Bu konuda sözü fazla uzatmadan, bu üç ilahî kökenli dinin taraftarların-

ca geliştirilen ve Urfa'ya dinî bir kutsiyet kazandıran menkıbeleri ele alalım.

1. Hristiyan Kökenli Menkıbeler

Hristiyanlık tarihinde Urfa'nın çok özel bir yeri vardır. O, İsa-Mesih tarafından "kutsanmış", O'nun "nişanlısı" olan biricik şehirdir. İlk "Hristiyan Krallık"tır. Mezopotamya'nın "İlk Hristiyan Şehri"dir¹. Doğu'ya Hristiyanlığın yayılmasında "misyon üssü" olarak görev yapmıştır².... vs. vs.

Şimdi, Urfa'ya kutsiyet veren ve şehrin tarihi sürecini derinden etkileyen bu Hristiyan menkıbelerinin en önemlilerini kısaca ele alıp, tahlil ederek verelim.

a. İsa-Mesih'in Urfa Kralı Abgar Ukomo'ya Mektubu

Urfa'yı Hristiyan aleminde şöhrete kavuşturan ilk menkıbe, İsa-Me-

sih ile Urfa Kralı Abgar (V.) Ukomo'nun karşılıklı olarak birbirlerine gönderdiği mektuplardır. Söz konusu mektupların en eski metinleri Eusebius'un Ecceciastical History (I, 13) adlı eserinde yer alan Grekçe versiyonudur³. Süryani dilinde ise "Tub Men Mabutbonuso Melfoniso di-Aday Şliho" adlı eserde yer almaktadır⁴.

Bu mektupları, Hristiyanlığın Urfa'ya girişi sırasında ele alacağımızdan, burada üzerinde durmayacağız. Sadece İsa-Mesih'in mektubunda yer alan ve şehrin kutsanmasına temel teşkil eden "... şehrin, hiçbir düşman eline geçmemesi için kutsuyorum" cümlesini ele alacağız. Bu cümle, İsa-Mesih ve Abgar'ın mektuplarının en eski versiyonunun yer aldığı Eusebius'ta yoktur. Ki Eusebius, bu metinleri Süryanca orijinallerinden Edessa krallık arşivinden aldığı söylemektedir⁵.

1 Bkz. Steven Runciman, "Some Remarks on the of Edessa", **Cambridge Historical Journal** 3, (1993), 238-252; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için Robert Murray'ın **Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition**, Cambridge Univ. Press 1975 adlı eserine bakınız.

2 Geniş bilgi için bkz. C. Parmananda-D.J.Drivker, **India: The Church and Nations**, ed. by. Adrians Hasting, Sheed and Ward, London and New York 1959, 20 vd.

3 Eusebius bu eserini 324 veya 325 yılında tamamlamıştır.

4 IV. yüzyılın sonunda veya V. yüzyılın başlarında kaleme alındığı tahmin edilen ve en eski Süryani metinlerinden biri olan bu eser, Hristiyanlığın Urfa ve civarında yayılışını en geniş biçimde anlatan tek eserdir. Hristiyanlığın Urfa'ya girişini anlatırken temel eser olarak faydalandığımız bu kronik ilk defa, G. Philips tarafından 1876 yılında "Doctrin of Addai the Apostle" ismiyle İngilizce'ye çevrilerek yayınlanmıştır.

5 Judah Benzion Segal, **Edessa The Blessed City**, Oxford Univ. Press. 1970, 73.

Peki, o zaman İsa-Mesih'e ait olduğu iddia edilen mektubun sonuna bu cümle kim tarafından ve ne zaman ilave edildi? Bu soruya dönemin kaynakları cevap vermediği gibi, en ufak bir imada da bulunmazlar. Mor Afram buna hiç değinmez. Çok açık olmasa da cümlelerin izine 429 tarihli St. Augustin'e yazılan bir mektupta zımnen rastlanır. Ancak V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu cümle bilinmektedir. Suruçlu Mor Yakub (451-521)⁶ bu cümleden haberdar olduğu gibi, kendisiyle çağdaş Mar Yeşua'nın kroniğinde, 503 yılında Pers kralı Kabad'ın Urfa kuşatmasını kaldırması bu cümle ile izah edilir⁷.

İsa-Mesih'in bu mektubunun fonksiyonundan Batı'nın haberdar olması Frank gezgin Başrahibe Egeria sayesinde olmuştur. Anekdotaya göre İran kralının Urfa'yı kuşatması sırasında, piskopos şehrin meydana halkın önünde dua ettikten sonra İsa-Mesih'in mektubunu tutan sağ elini havaya kaldırarak; *"Moran Yeşu!"*⁸ *Sen bize bu şehrin hiçbir düşmanın eline geçmeyeceğine dair teminat verdin. Şimdi ise İranlıların bize saldırmasına izin veriyorsun!"* demiş; piskopos bunları söyler söy-

lemez, şehrin dışında büyük bir karrartı belirmiş ve İranlılar korkarak surlara yaklaşmamışlardır⁹.

Rahibe Egeria'ya göre, İranlılar bu sefer şehri susuz bırakmak ve böylece teslim olmalarını sağlamak için, Sur dağından çıkan ve şehri besleyen kaynağın yönünü değiştirdiler. Bunun üzerine İsa-Mesih'in Urfa'yı kutlamış olması, yeni bir mucizeye yol açmıştır. Menkıbeye göre *"Şehrin içinde yerden fışkıran yeni su kaynakları belirdi. Bu mucizeyi gören İranlılar "utanç içerisinde" geri çekildiler. Kısacası, düşman orduları, ne zaman ki şehri kuşattılarsa, her seferinde Mesih'in mektubu çıkarıldı ve okundu; her defasında da düşman şehre giremeden çekip gitti"*¹⁰.

Menkıbenin bundan sonraki kısmını özetleyecek olursak, şehrin piskoposu Rahibe Egeria'yı, İsa-Mesih'in mektubunun şehre girdiği kapıya götürür. Orada dua eder. Sonra mektubu açıp okur ve bitirince tekrar dua eder. Arkasından Egeria'ya *"İsa-Mesih'in mektubunun Urfa'ya getirildiği günden beri, kir ve sıkıntı içinde bulunan hiç kimsenin bu kapıdan geçmediğini, sapkınların ise bu kapıdan kesinlikle içeri sokulmadığını"*

6 Bkz. s. C.II, s. 268 vd.

7 Bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, (İng. çev. Mualla Yanmaz), İstanbul 1958, böl. LIX.

8 Efendimiz İsa

9 **Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries**, (ed. W. Cureton), London 1864, 154; krş. Segal, **Edessa**, 74.

10 Segal, **Edessa**, 74.

anlatır. Rahibe Egeria, son olarak Piskopos İsa-Abgar mektuplarının birer kopyasını aldığını söyler¹¹.

Dikkat edilirse, Egeria, mektubun oynadığı önemli rolü anlatır. Sonunda hem İsa'nın hem Abgar'ın mektuplarının birer kopyasını da aldığını söyler; ancak mektupta bu cümlelerin yer aldığından hiç bahsetmez.

VI. yüzyılda Urfa'nın en önemli tanıklarından biri kabul edilen Procopius, İsa-Abgar yazışması ile ilgili kayıtlarında şöyle der: "... *Bu dönemi yazanlar, mektubun son kısmından haberdar değillerdi. Bunu, mektubun hiçbir yerinde bahsinin geçmemesinden anlıyoruz. Ama Edessa halkı söz konusu cümlenin, buldukları mektupta olduğunu söylerler ve bu şekli ile şehrin kapısı üzerine yazdıklarını iddia ederler*".

Procopius, İsa-Mesih'in böyle bir teminat verdiği hususunda emin değildir ve şüpheli bir yaklaşımla bu konuda son noktayı şöyle koyar: "*İsa-Mesih (bırakınız bu teminat veren cümleyi, hatta) bu mektubu yazmamış olsa dahi, Edessa halkı yazdığına inandığı için, şehrin işgaline izin verecek bir sebebe (inkara) meydan vermeyecektir.*"¹²

Procopius'un bu kanaatini göz önünde bulundurmak suretiyle şehrin güvenliği ile ilgili olaylara bir göz atarak, bu cümlelerin tahlilini yapmaya çalışalım:

Asırlarca süren Roma-İran mücadelesinde bölge toprakları hep iki ordunun savaş alanı olmuştur. Roma-Bizans'ın İran karşısında aldığı en ağır yenilgilerden birisi, hiç şüphesiz 363'teki Julianus'un ölümü ve arkasından gelen barış antlaşması hezimetidir¹³. Bu zaferle Mezopotamya Perslilerin eline geçmiş, Nusaybin de teslim olmuştu¹⁴. Böylece Urfa, doğudaki Bizans eyaletlerinin önünde en uç siper konumuna gelmişti. İran ordularının bütün hücumlarına karşı, şehrin düşmemesi, muhtemeldir ki Urfalılar tarafından bir mucize olarak algılanmıştır. Rahibe Egeria'nın anlattığı "*Edessa'da vuku bulan mucizelerden dolayı İranlıların şehri almaktan vazgeçtikleri*" şeklindeki yorumundan, Urfalıların "Nusaybin'in akibetini unutmadıkları" sonucu çıkarılabilir. Ayrıca Egeria'nın Urfa ile ilgili hikayede bahsettiği "kutsal suyun Sur dağından çıkması imkansız olduğu gibi, şehrin içindeki su kay-

11 Rubens Duval, **Histoire d'Edesse: Politique, Religieuse et Littéraire**, Amsterdam (Reimpression): Philo Press 1975, 92.

12 Segal, **Edessa**, 74.

13 Nezahat Baydur, **İmparator Julianus**, İstanbul 1999, 109 vd. Oktay Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi II**, İstanbul 1985, 596-597.

14 George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret İşıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1981, 47; O. Akşit, **Roma İmparatorluğu II**, 597.

naklarının ve Balıklı Göl'ün mucizevi şekilde, o dönemde olduğu iddiası da tarihî gerçeklere aykırıdır¹⁵. Zira o günkü olaylara bizzat şahadet etmiş olan Mor Afram'ın "*su kaynaklarının yönünün değiştirilmesinin Shabbpur II.'nin 350 yılında Nusaybin üzerine düzenlediği saldırıda önemli bir rol oynadığı*"¹⁶ şeklinde verdiği bilgi son derece doğrudur. Ayrıca Procopius'un bahsettiği İsa'nın mektubunun Urfa'nın kapısı- nın üzerine yazılışı, acaba kendisinden ne kadar önceki bir tarihe dayanır, bu konuda da kaynaklarda herhangi bir ipucuna rastlayamadık. Ancak, yukarıda da değindiğimiz gibi, Rahibe Egeria'nın V. yüzyılın ortalarında Urfa'ya yaptığı ziyaret sırasında, bu mektubun kapıda okunduğunu biliyoruz. Bu nedenle en iyimser

tahminle yazının kapının üzerine yazılması, V. yüzyılın ikinci yarısından önce olamaz¹⁷.

Bu tahlillerden sonra netice olarak şunu söyleyebiliriz: Her ne kadar Papa Celasius 494 yılında Roma'da topladığı Sinod'da İsa-Mesih'e atfedilen mektubun (tabii olarak beraberinde bu cümleyi de) bir sahtekarlık ürünü olduğunu ilan etmiş olsa da¹⁸, mektup, popüleritesinden bir şey kaybetmemiştir. Arkeolojik araştırmalarda elde edilen bilgilerden hareketle son cümlecğin, mektuba IV. yüzyılın sonlarında eklendiği söylenebilir¹⁹. Son olarak şunu da ilave edelim ki, Papa tarafından apokrif ilan edilse de, Urfa'nın kutsandığını ifade eden cümleyle beraber, Hristiyan aleminin her yerinde bu mektubun çeşitli dillerde yazılmış kopyaları bulunmuştur²⁰.

15 Bu konuda geniş bilgi ve Balıklı Göl menkıbesinin tahlili için bkz. s.382 vd.

16 Segal, **Edessa**, 75.

17 Segal, **Edessa**, 76.

18 Papa Celasius'un böyle bir karar alış nedeni, Urfa Kilisesi'nin de İstanbul ve Kıbrıs kiliseleri gibi Apostolik kökenli olduğunu iddia ederek, bağımsız Patrikhane statüsü elde etme teşebbüsünde bulunabileceği endişesidir. Konuyu Hristiyanlık bahsinde genişçe ele alacağız.

19 Segal, **Edessa**, 75.

20 Mektubun tespit edilen kopyaları şunlardır: Euchaita (Kuzey Anadolu)'da iki taş üzerinde (ancak hangi amaçla yazıldıkları belli değil), Philippi (Makedonya)'da bir taş üzerinde (bir kapı üzerinde) ve Urfa'da bulunan resim, Kırk Mağara'da bir taşın üzerinde (mezar taşı için). Grekçe kopyaları; bu kopyaların üçünde de "*Urfa'nın düşman eline geçmeyeceği*" cümlesi mevcut olup, V. yüzyıla aittir. Efes'te bir kapının üstünde bulunan Grekçe kopya ise, daha sonraki tarihlere aittir. İsa-Mesih'in mektubunun yine Grekçe olarak bir Papi-rus'a yazılmış kopyası da bulunmuştur, ancak konuyla ilgili cümlelerin değişik bir şekil aldığı görülür. İsa'nın bu mektubu Monofizit Kiptüler arasında da şöhret bulmuş, Kopt dilinde papirus, taş ve çanak üzerine yazılmış muhtelif nüshaları bulunmuştur. Ancak hiçbirisi V. yüzyıldan önceye ait değildir. Bu menkıbenin çeşitli varyasyonları Arapça ve Habeş dillerinde de vardır. Norman öncesi İngilteresi'nde M.S. 1000 yılında İsa-Abgar hikayesi Latince'den Anglo-Sakson diline çevrilmiş olup, mahalli edebiyatta da bunu görmek mümkündür.

b. İsa-Mesih'in Portresi: Urfa'nın Palladiumu

Urfa'yı düşmanlardan koruma görevini önceleri sadece İsa-Mesih'in mektubu görüyordu. Ancak daha sonra bu görevi daha güçlü bir şekilde, adeta bir Palladium (Truva'yı koruyan heykel) gibi İsa'nın portresinin devraldığı görülür. Addaî'de yer alan menkıbeye göre, İsa, Abgar'ın mektubuna yazılı değil, sözlü cevap verir. Abgar'ın elçisi Hannan (Hanna) aynı zamanda iyi bir ressamdır. Seçilmiş renklerle Mesih'in bir portresini yapar. Kudüs dönüşü portreyi beraberinde getirir. *"Abgar portreye bayranlıkla bakar ve O'nu sarayının güzide salonlarından birine şerefle asar."*²¹

Urfa Kralı Abgar'a takdim edildiğine inanılan İsa Mesih'in portresi.

Bu menkıbe Süryani dinî ve edebî ürünlerinde mektup kadar yankı yapmamıştır. Melfoniso dı-Aday'ın ise V. yüzyıldan önce yazılmadığı kesindir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, İsa'nın mektubundan uzunca bahseden Eusebius, Rahibe Egeria ve Procopius, portreye hiç değinmezler. Bu menkıbe Grek yazarlarınca derlenmiş, geliştirilmiş ve meşhur edilmiştir. Ancak şunu da belirtelim ki, menkıbenin versiyonları önceleri basit bir resim iken zamanla *"şebri koruma özelliğinden dolayı"* mucizevî ve manevî yönü ağır basan bir Palladiuma dönüşmüştür. Şöyle ki;

b.a. Menkıbenin ilk versiyonlarında, bu portre sadece bir ressam olan, hem de putperest olan Hanna tarafından yapılmıştır. Burada portrenin sanat yönü vurgulanır.

b.b. İkinci kademedeki versiyonlarında, sadece bir ressam olan Hanna'nın Tanrı'nın oğlu ve Tanrı olan İsa-Mesih'in yüz hatlarını çizemeyeceği düşünülür. Hristiyan teolojisi açısından bir faninin, hele hele paganist bir faninin "bu kutsal yüzün olağanüstü parlıtısı nedeniyle, daima değiştiği göz önüne alınırsa", ressam bu yüz hatlarını nasıl yakalayıp, tuvaline gerçekçi biçimde aksettirebilir? İşte bu ve benzeri sorular, ikinci kademedeki versiyonlar da, hikayeyi sıradan bir sanat olayından

21 Addaî, *The Teaching of Addaî*, (tr. by George Haward), Scholars Press, California 1981, 9.

çıkartır. Buna göre İsa-Mesih tuvali ressamdan alır, yüz hatlarını bizzat kendisi portreye aktarır²².

b.c. Üçüncü kademede ki versiyonlarda, bu müşterek yapım (Hanna-İsa) teoloji açısından uygun görülmez. Paganist bir faninin elleri “Tanrı’nın Oğlu’nun portresine hiç bulaşmamalı. O’nun sadece yüzü değil, tüm vücudu kutsaldı.” Bu versiyonlarda, portrenin Hanna’nın hiçbir katkısı olmadan bizzat İsa tarafından yapıldığı anlatılır²³.

b.d. Bu da yeterli görülmemiş olacak ki, menkıbenin bundan sonrakı versiyonları, İsa-Mesih’in Hristiyan teolojisindeki mucizevî statüsüne uygun hale getirilir. Tanrı, sıradan bir kulun yöntemleriyle neden portresini çizsin? Bir bakışıyla hastalara şifa veren²⁴, bir işaretiyle felçlileri yürüten²⁵, bir sözünü ölülerini diriltiren²⁶ İsa-Mesih yine mucizevî bir metotla portresini çıkarmalıydı. Kendi vücudu dahi ölümcül (fani) olduğuna göre, Tanrı’nın portresi ölümcül ellerin eseri olmamalıydı. Bu te-

olojik nokta-i nazardan hareketle, menkıbelerin son versiyonları oluştu: Mesih yüzünü yıkadı, bir mendille sildi. Böylece mucizevî bir şekilde yüz hatları mendille çıktı²⁷.

Portre menkıbesinin bu son versiyonları, yani “*bu ölümcül ellerin eseri değildir*” ifadesi, ilk kez 569 yılında kullanılmıştır²⁸.

Şehrin kutsiyeti açısından, özellikle savunmasında, Mektup ile Portre artık yanyanadırlar. Hatta portre savunmada daha fazla önem kazanır. Rivayetlere göre Abgar, şehrin kapısının üzerindeki oyukta bulunan bir pagan tanrısının heykelini kaldırır ve yerine İsa’nın portresini yerleştirir. Böylece şehrin koruyucu Palladium’u, görevini artık bu stratejik ve sembolik noktadan icra edecektir. Ancak paganizme yeniden dönüş yapan Abgar’ın torunu bu portreyi yoketmek ister. Şehrin pis-koposu bu menfur düşüncüyü engellemek için, oyuğa bir afforne lamba yerleştirerek, portrenin görünmesine mani olur²⁹.

22 M. Lipsius, *Die Edessenische Abgarsage*, 1880, 54.

23 Duval, *Histoire d’Edessa*, 77.

24 Bkz. **Matta**, VIII, 14-17; **Markos**, I, 29-34; **Luka**, IV, 38-41.

25 Bkz. **Matta**, X, 1-8; **Markos**, II, 1-12; **Luka**, VI, 6-11.

26 Bkz. **Matta**, XXII, 23-33; **Markos**, XII, 18-27; **Luka**, XX, 27-40.

27 Francis Crowford Burkitt, **Early Eastern Christianity: St. Margaret’s Lectures 1904 on the Syriac-Speaking Church**, London: John Murray 1904, 15.

28 Segal, **Edessa**, 77.

29 Duval, *Histoire d’Edesse*, 94.

Portrenin, şehrin korunmasında oynadığı role en çarpıcı örnek olarak İran Şahı Hüsrev I. Anuşirvan'ın başarısızlıkla sonuçlanan 544 yılındaki Urfa kuşatması gösterilir³⁰. Evagrius Kroniği (XXVII)'nde Hüsrev'in ordularının perişan bir şekilde ve "utanç içinde" geri çekildiği anlatılır. Savaşın en şiddetlendiği anda; tüm ümitlerin yitirildiği ve şehrin artık sonunun geldiği düşünülürken "... O gece, asil, heybetli ve ağırbaşlı bir kadın Piskopos Eubalius'a göründü. O'na insan eliyle yapılmayan İsa-Mesih'in portresini bulacağı yeri ilahî bir esinle (mucizevî bir ilhamla) ifşa etti. Eubalius, şafak söker sökmeyen kadının gece kendisine tarif ettiği yere koşar. Kapının üzerindeki oyukta daima yanan lambayı alır, oyuğu kapatan tuğlayı kaldırıncaya, arkasında üzerinde İsa'nın portresi basılı bulunan tuğlayı görür. Bir elinde lamba, bir elinde portre bulunduğu halde, Perslerin son saldırı hazırlıkları yaptıkları, kalenin tam altında bu-

lunan maden ocağının başına gider. Lambadan mucizevî bir şekilde damlayan birkaç damla yağ, çukurdaki ateşi parlatır, İran askerleri yanıp kül olurlar. Aynı mucizenin etkisiyle Hüsrev tarafından yaptırılan savaş akitleri de yok olurlar. Nihayet kutsal resim piskopos tarafından surların üzerine çıkarılır. İran askerlerinin bulunduğu şehrin kalesinin en stratejik noktasının karşısına çok büyük bir odun yığımına doğru çevirdiğinde, odunlar tutuşur ve cehennemvari bir alev İran askerlerinin bulunduğu merkeze yönelir. Böylece İran ordusu yok olur."³¹ Hüsrev, alevlerden kurtulur ancak, İsa'nın mucizevî portresi O'nu da yüzünden bir şişe vurur³² ve Hüsrev utanç içerisinde kuşatmayı kaldırır³³.

Bu menkıbenin tüm varyantlarından çıkan netice şudur: İsa-Mesih'in Portresi, mektubun önüne geçerek, bundan sonra Urfa'nın kurtarıcısı ve koruyucusu (Palladium'u) olur.

30 Bkz. s.222 vd.

31 Duval, **Histoire d'Edesse**, 209.

32 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, (çev. Y. Güneç), İstanbul 2002, 35.

33 Hikayenin farklı varyantları da birçok kaynakta yer almaktadır. Bütün bu varyantların ortak noktası, İran ordusunun her safhada, her noktada, fizik kanunlarını altüst eden bu portrenin mucizevî etkileriyle yokedildiğidir. Örneğin "... Kuşatma altındakiler, Hüsrev tarafından odun ve topraktan yapılmış olan Taraça'yı ateşe vermek isterler, fakat ateş yanmaz. Ayrıca İran ordusu kalenin altındaki maden ocağını kazarak şehre girmek üzeredir. Bunun üzerine kutsal resim maden ocağına getirilir, buradaki odun yığınları tutuşturulur ve düşman askerleri yok olur. Hüsrev, bu yangını söndürmek için su kemerlerinin yönünü değiştirmeye çalışır, fakat bu sefer de mucizevî bir şekilde su tıpkı yağ gibi alevlenerek, İran ordusunu yok eder....". Geniş bilgi için bkz. Tixeront, **Les Origines de l'Eglise d'Edesse**, 53 vd.

Evagrius Kroniği'ne dayanan bu efsanevî kurtuluş anekdotlarını bir tarafa bırakarak, şu tarihî realiteyi vurgulayalım: 544 yılındaki bu kuşatmayı, iki yıl sonra kaleme aldığı eserinde Procopius, son derece objektif bir biçimde yansıtır. Şehri savunanların başarısını, onların cesaret ve kaynakları ile açıklar. Bunu tamamen portrenin mucizesine bağlayan Evagrius Kroniği ise Procopius'tan 50 yıl sonra kaleme alınmıştır³⁴.

451'deki Kadıköy Konsili'nden sonra, tüm Anadolu, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da olduğu gibi, Urfa'da da Hristiyanlar Melkit, Monofizit ve Diyo-fizit olarak üç mezhebe ayrıldılar³⁵. Kadıköy sonrası İmparatorluğun Doğu topraklarının her tarafında mezhep çatışmaları yüzünden çok kan da dökülünce³⁶, Urfa'da bu üç mezhep arasında hem düşmanlık, hem rekabet oluştu. Bununla birlikte portre ve mektubun kopyaları da çoğaldı. Her cemaat "*gerçek portre ve mektubun*" kendi ellerinde bulunduğunu iddia etmeye başladılar. Bu rekabet şiddetlenince, orijinal portrenin, onu Kudüs'ten Urfa'ya getirenlerce, orada saklanarak muhafaza edildiği iddiası ile menkıbe tekrar gündeme geldi. Sonra da yukarıda

değindiğimiz gibi, portrenin şehir duvarındaki tuğlalara baskısı bırakıldı³⁷.

İsa'nın portresinin etrafında uy-durulan menkıbeler, portrenin çoğalmasına sebep oldu. Ülkenin birçok yerinde, farklı özelliklere sahip kopyalar şöhret buldu. Bunlardan İsa portresinin Camuliana'da bulunan bir kopyası 574 yılında İstanbul'a getirildi. Urfa'daki portre ve mektup veya en azından kopyaları 944 yılında başkente getirilirken yer yerinden oynadı. Sanki İsa Mesih gökten inmişti. Ancak burada bir nokta dikkat çekiyordu: Bu coşku portreye idi, mektup ise pek ilgi görmedi. Segal başta olmak üzere birçok araştırmacı bunu, Batı toplumunun resme ve heykele olan yatkınlığı ile izah eder³⁸. Bu portrelerin her biri ayrı ayrı mucizevî erdemlere sahipti. Bu özellikleri taşıyan bir portre de Hierapolis (Mabboğ)'teki portre idi ki, İmparator Phocas (936-976) döneminde İstanbul'a getirildi. Bu olaylardan üç asır sonra İsa'nın portresinin bu "*koruyuculuk*" vasfı Hristiyan aleminde öylesine yaygınlaştı ki; bu nedenle portre V. yüzyıldan itibaren eski kaynaklarda başka başka heykellerle, bunlara ait bilgilerle de karıştı. Kronolojik ve tarihi hata-

34 Bkz. s. 222 vd.

35 Geniş bilgi için bkz. s. 435 vd., 451 vd.

36 Bkz. s. 437 vd.

37 Segal, **Edessa**, 78.

38 Segal, **Edessa**, 77.

rod Sarayı'nda kalırken, Kudüs Kili-
sesi başkanı Yakup kendisini ziyaret
eder⁴³. İmparatoriçe, Yakub'dan
İsa-Mesih'in üzerinde azap çektiği
Golgota Haç'ını ve defnedildiği me-
zarı göstermesini ister. Yakub, kutsal
yerlerin Yahudilerin denetiminde ol-
duğunu ve Hristiyanların buralara
yaklaşmalarına izin dahi verilmedi-
ğini söyler. Bunun üzerine İmpara-
toriçe Yahudi liderlerini huzuruna
getirtir; bundan böyle İsa-Mesih'in
defnedildiği mezar ve civarı ile Hris-
tiyanlarca kutsal kabul edilen yerle-
rin yönetiminin Hristiyanlara ait ol-
duğunu bildirir. Ayrıca İsa'nın üze-
rinde azap çektiği Haç'ın da derhal
Yakub'a teslimini emreder⁴⁴.

Protoniçe, daha sonra bu işlem-
lere bizzat tanıklık etmek ister. Ya-
kup'la beraber İsa'nın gömüldüğü
mezara giderler. Bu mağara mezar-
da üç büyük tahta Haç vardır. Yeni

Ahid'in tüm kitaplarında belirtildiği
üzere İsa-Mesih iki adı hırsızla bera-
ber haça gerilmiş⁴⁵ ve beraber bir
mağara mezara defnedilmişti⁴⁶. Bu
haçlardan hangisinin İsa'nın haçı ol-
duğu belli değildir. Konuya ışık tu-
tacak en ufak bir işaret de yoktur.
Tam bu sırada kraliçenin yanında
duran kızı, aniden ölür. Kraliçe, Ya-
kub'un isminin bu olaydan dolayı
Yahudiler arasında alay konusu ol-
maması ve Tanrı'ya kızını geri ver-
mesi için dua etmeye başlar. Krali-
çe'nin büyük oğlu, bu ölümün bir
şans olduğunu, zira bu üç haçtan
hangisinin Mesih'e ait olduğunu bu
olayda deneyerek anlayabilecekleri-
ni ve de böylece Tanrı'nın gerçek
zaferinin tahakkuk edeceğini anne-
sine anlatır. Bu düşünce Kraliçe'ye
mantıklı gelir. Hemen yerdeki haç-
lardan birini alarak yerde hareketsiz
yatan kızının kalbinin bulunduğu

43 Yakub, Hz. İsa'nın kardeşidir. Annesi Meryem daha sonra Yusuf'la evlenir ve çocukları olur. İsa'dan sonra cemaatin başına geçer ve vefat edene kadar, cemaati yönetir. Yakub ve bu ce-
maatin faaliyetleri hakkında bkz. **Resullerin İşleri I**, 22, 26, **IX**; **Galatyalılara I**, 19, **II**, 12; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise fi Tarihi'l-Kenise I**, Efrancıye 1922, 53 vd.; Bar Obroyo, **Dü-
rer en-Nefise fi Tarihi'l-Kenise**, Homs 1940, 35 vd.; Edwyn Bevan, **Christianity**, Ox-
ford Univ. Press, London 1954, 25, 62; Maurice Bucaille, **Müspet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an**, (çev. M.A. Sönmez), Konya 1979, 92; Glanville Downey, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton: New Jersey, Prince-
ton Univ. Press 1961, 275 vd.; Kenneth Scott Latourette, **A History of Christianity**, New York (Harper and Brothers) 1953, 115; George Waddington, **A History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation**, London Baldwind and Cradock, Patemos-
ter Pow-MDCCCXXXIII, 5 vd.; P.E. Aydın, **Süryaniler**, Nuhro Yay., Viyana 1964, 47.

44 Addai, **The Teaching of Addai**, 21 vd.

45 **Matta**, XXVII, 60; **Markos**, XV, 46; **Luka**, XXIII, 53; **Yuhanna**, XIX, 41

46 **Matta**, XXVII, 38; **Markos**, XV, 27; **Luka**, XXIII, 33; **Yuhanna**, XIX, 18.

bölgeye dokundurur. Fakat hiçbir netice alamaz. İkinci haçı da dener, yine bir netice alamaz. Üçüncü haçı eline alıp, daha kızının vücuduna dokundurmadan, kız canlanarak ayağa fırlar. Kraliçe bunun üzerine gerçek Haç'ı Yakub'a teslim eder; ayrıca Golgota'da İsa-Mesih'in mezarı üzerinde çok görkemli bir kilise inşa edilmesini emreder⁴⁷.

Protoniçe Hristiyanları memnun edecek, Yahudi ve Putperestleri ise utandıracak bu mucizenin herkes tarafından bilinmesi için kızını yüzü açık olduğu halde Kudüs sokaklarından yürüterek saraya döner. Kraliçe Roma'ya döndükten sonra bu mucizeyi Claudius'a anlatır. Bunun üzerine İmparator Yahudilerin İtalya'dan sürülmesini emreder. Aday, bu olayın, bizzat tanığı olan Kudüs Kilisesi başkanı Yakup tarafından yazıldığını da kaydeder⁴⁸.

Segal, Addai'nin kroniğinde anlattığı bu efsanede İmparator Claudi-

us'un eşi Protoniçe ile Adiabeneli Ezad'ın annesinin birçok yerde karıştırıldığını, ayrıca Addai'nin Paneas'ta doğmuş olduğu ihtimalini de gözönüne alarak, Protoniçe'nin isminin Berenice ile karıştırılmış olabileceğini ileri sürer. Berenice, yakalandığı amansız bir hastalıktan kurtulunca, şükür için İsa-Mesih'in bir heykelini yaptırır. Ayrıca V. yüzyılda yaşamış bir Yunanlı yazar Berenice'nin Urfa prensesi olduğunu yazar⁴⁹.

Gerçek Haç'la ilgili çok sayıda efsane mevcuttur. Grek ve Latin efsaneleri, gerçek haçın Büyük Konstantin'in annesi Azize Helena tarafından bulunduğunu kaydederler⁵⁰. Duval, Süryanilerin Büyük Konstantin'in annesi Helena⁵¹ ile, Yusufos'a⁵² göre Kudüs'te yaşayan ve orada ünlü bir anıt yaptıran Yahudi kraliçe Adiabeneli Helena ile karıştırılmış olabileceğini söylemektedir⁵³.

Netice olarak Protoniçe efsanesi V. yüzyılın başına uzanmakta ve He-

47 Addai, **The Teaching of Addai**, 23 vd. ; aynı hikayenin Konstantinos'un annesi Helena'ya uyarlanması için bkz. **Siirt Vekayinâmesi**, (Adday Şer), 85 vd.

48 Addai, **The Teaching of Addai**, 33 vd.; Süryani kaynaklarında bu efsanenin birçok varyantları mevcuttur. M. Nestle bu farklı anlatımları bir kitapta toplayarak yayınlamıştır. Geniş bilgi ve hikayenin farklı anlatımları için bkz. M. Nestle, **De Sancta Crage**, Berlin 1889.

49 Segal, **Edessa**, 67-69, 77 ; Siirt Vekayinâmesi yazarı, Konstantinos'un annesi Helena'nın Urfa'nın Kfar-Fhor köyünden olduğunu kaydeder. Bkz. **Siirt Vekayinâmesi**, (Adday Şer), 81.

50 Grek ve Latin efsanelerine dayanan birçok rivayetin tahlili ve geniş bilgi için bkz. Jan Willem Drijvers, **Helene Augusta**, E.J.Brill, New York-Kopenhavn-Köln, 1992, 81 vd.

51 Abu'l-Farac, **Tarih I**, 134.

52 Joseph of Jerusalem

53 Duval, **Histoire d'Edesse**, 98; Ayrıca bkz. **Siirt Vekayinâmesi**, (Adday Şer), 85 vd.

lena efsanesinden sonra gelmektedir. Her iki efsane ele alındığında bir çelişki göze çarpar. Ancak bazı Hristiyan yazarlar bunun da çaresini bulmuş; İki efsaneye de zarar vermek istemeyenler, olayı şöyle çözümlemişlerdir: Claudius dönemi (M.S. 41-54)nde Protoniçe tarafından bulunan gerçek haç, Traianus döneminde (M.S. 98-117) tekrar Yahudilerin eline düşer ve eski yerine gömülür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu haç daha sonra Büyük Konstantinos'un annesi Azize Helena tarafından ikinci kez bulunur⁵⁴.

Son olarak şunu da ekleyelim: Menkıbeye göre Protoniçe kabri açıldığında üç haçla karşılaşmıştı. Bunların ikisi, İsa-Masih'le beraber haça gerilen iki hayduta aitti. Bunlardan hangisinin İsa'ya ait olduğunu ölen kızında deneyerek anlamıştı. Menkıbenin bu kısmı Kitab-ı Mukaddes'te cevap bulamaz. Zira, Matta⁵⁵, Markos⁵⁶, Luka⁵⁷ ve Yuhanna'nın⁵⁸ İncillerinde, İsa-Masih'in nâşının Ari-matealı Yusuf adında bir zat tarafın-

dan haçtan indirilerek, beyaz ketenden bir kefeneye sarıldığı ve tek başına bir kabre konulduğu anlatılırken, haç veya haçların akıbetinden hiç söz edilmez. Ölenlerin haçla beraber gömüldükleri gibi bir işaret de hiçbir kaynakta yer almaz.

d. İsa'nın İntikamını Yahudilerden Aldıran Urfa Kralı Abgar'ın Mucizevî Mektubu

Urfa'ya kutsiyet kazandıran, manevî üstünlük sağlayan diğer bir dinî menkıbe de, İsa-Masih'i haça geren Yahudilerden O'nun intikamını almak düşüncesiyle Abgar tarafından İmparator Tiberius'a (M.S. 14-37) yazıldığına inanılan efsanevî mektuptur.

Süryani kaynaklarında birçok varyantları bulunan menkıbeye göre⁵⁹, Addai tarafından iyileştirilen ve bu nedenle İsa'ya şükran ve minnetle bağlı olan Abgar, Mesih'in Yahudiler tarafından haça gerdirildiğini⁶⁰ duyunca son derece üzülür. Ku-

54 Tixeront, *Les Origenes de l'Eglise d'Edesse*, 178 vd.

55 **Matta**, XVII, 60.

56 **Markos**, XV, 46.

57 **Luka**, XXIII, 53

58 **Yuhanna**, XIX, 41.

59 **Melfoniso dı-Aday**'ın dışında birçok varyantları olan bu menkıbe (**Ancient Syriac Documents**, 110), genellikle apokrif olarak kabul edilmiştir. Ancak Ermenice versiyonu dahil, Süryani kaynaklarındaki anlatım aşağı yukarı birbirine yakındır. Transistas Maria adlı metin, bunlar arasında daha özlü ve bağımsızdır. Bkz. Lipsius, **Die Edessen Abgarsage**, 36vd.

60 **Matta**, XXVII; **Markos**, XV; **Luka**, XXIII; **Yuhanna**, XIX.

düs'ü yerle bir etmek için ordusuyla harekete geçer. Ancak Fırat sınırına gelince, topraklarına tecavüz etmek suçlamasıyla Romalıları kızdırmaktan çekinir⁶¹ ve bu nedenle üzüntü içinde geri dönerek İmparator Tiberius'a özetle şu mealde bir mektup yazar: "... *Selam sana efendimiz Tiberius Kayzer!.. egemenliğin altındaki Filistin'de yaşayan Yahudiler bir araya gelerek, hiçbir suç işlememiş, mucizeler yaratan ve ölüleri dahi diriltten Mesih'i çarmıha gerdiler. Onu çarmıha gerdikleri anda güneş karardı, yer sallandı, tüm varlıklar öylesine rahatsız oldular ki, bu olay yüzünden kainatın bir anda yok olacağı zannedildi*"⁶².

Menkıbeye göre mektubu alan Tiberius, son derece üzüldü. Şu anda İspanya'daki asilerle mücadele ettiğini⁶³, bu işi hallettiği anda Yahudilere yasaları uygulamaya kararlı olduğunu, Kudüs valisi Pilatus'un⁶⁴ Yahudileri memnun etmek için bu cinayeti işlettiğini, bu nedenle O'nu derhal görevden uzaklaştırdığını, İsa'nın yaptıklarından ve mucizelerinden dolayı aksine onurlandırılmayı hakkettiğini, Abgar'ın da sadakatinin bir eseri olarak bu mektubu ken-

disine yazmakla iyi ettiğini cevaben bildirir⁶⁵. İspanya meselesini halleden Tiberius, menkıbeye göre Filistin'deki Yahudileri öldürterek, İsa-Mesih'in intikamını alır. Bu haber Abgar'a ulaştığında, kral çok sevinir ve şükür secdesi yapar⁶⁶.

Menkıbeyi dikkatlice tahlil edersek şu neticelere varabiliriz: Urfa, Mezopotamya'nın Hristiyanlık ile şereflenen ilk şehridir. Abgar İlk Hristiyan kral, Urfa da ilk Hristiyan krallıktır. İsa'ya karşı borcunu ödemelidir. Bu şeref de O'na ait olmalıdır. Bu intikamı almaya gücü yetmeyince, bir pagan olan İmparator'a yazılan mektuba zımnen İsa-Mesih'in ruhaniyeti girer ve cihan imparatorunu derinden etkiler. Bu mucizenin şerefi Abgar ve Urfa'ya aittir.

e. Havarî Tomas'ın Kemikleri ve Kutsal Eşyaları

*"Havari Tomas'ın kalıntıları ile tezyin edilen müminler şehri!..."
Aqueleiah Refinus (VI. yy.)*

Urfa'ya kutsiyet ve üstünlük kazandıran bir menkıbe de, tüm Do-

61 Addaî, **The Teaching of Addaî**, 13.

62 Duval, **Histoire d'Edesse**, 100-101.

63 O. Akşit, **Roma İmparatorluğu I**, 67 vd.

64 Luka, III, 1.

65 Duval, **Histoire d'Edesse**, 101.

66 Duval, **Histoire d'Edesse**, 101.

ğu'da (İran-Hindistan-Çin) Hristiyanlığı yayan Havarî Tomas'ın kemiklerinin ve kutsal eşyalarının Urfa'ya getirilmiş olması efsanesidir. İsa'nın 12 havarisinden birisi olan Tomas⁶⁷, Mesih'in "İncili tüm dünyaya yayınız"⁶⁸ talimatı üzerine hummalı bir misyon çalışmasına başlar. Süryani kaynaklarına göre Aday'ı Urfa'ya gönderen Tomas'tır⁶⁹. Kendisi ise Hindistan'a kadar gitmiş (M.S. 52), burada Hristiyanlığı yaymış ve birçok kiliseler kurmuştur⁷⁰. Kendisine nispet edilen, daha çok kendisinin Hindistan'daki misyon faaliyetlerini anlatan ancak Kilisece apokrif damgası yiyen bir İncili de (Gospel of Tomas)

vardır⁷¹. Havarî Tomas ile 70'lerden olan Aday'ın kardeş olmaları⁷², Urfa ile Hindistan'daki misyon faaliyetlerinin ortak bir organizasyonla yapıldığını, hatta IV. yüzyılda Urfa'dan Hindistan'a misyonerlerle beraber başlarında bir piskoposun da bulunduğu 72 ailelik Urfalı bir cemaatin gönderildiği kaynaklarda yer almaktadır⁷³.

Havarî Tomas'ın naşının Urfa'yı Şeytan'dan ve Şeytan'ın fiillerinden koruduğuna inanılır. Konu ile ilgili Mor Afram'ın şu satırları son derece ilginçtir: *"Şeytan feryat etti: 'Bu doğru adamın elinden nereye kaçabilirim. Ölümü harekete geçirdim ki,*

67 Matta, X, 3; **Resullerin İşleri I**, 13.

68 Markos, XVI, 15.

69 Mor Mihoyel Rabo, **Mekesbonus Zebné**, 183; **Ancient Syriac Documents** (W. Cureton), 3; krş. Addaî, **The Teaching of Addaî**, 11.

70 Geniş bilgi için bkz. Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Hindiyeye**, Beyrut 1951, 14 vd.; İshak Saka, **es-Süryan I**, 229 vd.; Havarî Toma'nın bu efsanevi misyon faaliyetleri için bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 106 vd.; W.M. Radhakrishnan, **Eastern Religions and Western Thought**, New York, A Galaxy Book, 1959, 310 vd.

71 Nag Hammadi Kütüphanesinde bulunan metin ilk defa 1959 yılında yayınlanmıştır. Bkz. **The Nag Hammadi Library in English**, (ed. J. Robinson), 3, baskı, New York 1990. Bu İncil Ergün Arıkdal tarafından Türkçe'ye de çevrilmiş ve 1988 yılında İstanbul'da (Ruh ve Madde Yay.) basılmıştır. Havarî Toma'nın misyon faaliyetlerini çok genişçe anlatan menkıbe, **Yahudi Toma'nın İşleri** adıyla bilinir ki, ilk defa W.Wright tarafından Süryanca metni ile İngilizce çevirisi birlikte yayınlanmıştır. Bkz. W.Wright, **Apocryphal Acts of the Apostles I**, London 1871, 172-333 ; Eser üzerinde kritikler için bkz. Francis Crawford Burkitt, "The Original Language of the Acts of Judas Thomas", **Journal of the Theological Studies** 1-2, 1900, 280-290.

72 Mor Mihoyel Rabo, **Mekesbonus Zebné**, 183.

73 Bkz. Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise I**, 231 vd.; aynı yazar, **Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Hindiyeye**, 35-38; S. Şam'un, **Kolo Süryoyo**, Yıl:1, Sayı 2, Mayıs-Haziran, Hollanda 1978, 5.

Havarileri öldürebileyim ve onların ölmeleriyle işkenceden kurtulayım. Hindistan'da öldürdüğüm Havarî Urfa'da önüme çıktı. Burada bütün bir şekilde duruyor. Oraya gittiğimde O da orada idi. Onu hem orada hem burada buldum ki, bu beni hüzne boğdu. Bir tüccar O'nun kemiklerini taşıdı veya daha doğrusu onlar taşıdılar. Toma'nın tabutu beni öldürüyor. İçindeki gizli güç bana işkence ediyor. Onun büyük bazinesi beni fakirleştirdi. Hazinesi Urfa'da açıldı ve O'nun yardımı ile şehir zenginleşti"⁷⁴.

Doğu'nun bu efsanevî havarisi; Hindistan'da vefat eder⁷⁵. Havarî Tomas'ın kemiklerinin ve naşının Urfa'ya getirilmesi menkıbesi, zaman açısından bir tutarlılığa sahip değildir. Rahibe Egeria, Urfa'yı ziyaretinde Tomas'ın (farazî) kabrini ziyaret ettiğini söyler⁷⁶. Bu konuda üç ayrı rivayet öne çıkar: **1.** İmparator Aurelius Severus Alexander doğu seferi esnasında (M.S. 231-

232)⁷⁷, Havarinin kemiklerini ve kutsal eşyalarını bizzat Hindistan hükümdarlarından istemiş ve bir gümüş sanduka içerisinde Urfa'ya getirtmiştir⁷⁸. **2.** Bir Hintli tüccar (Ö. 373) tarafından Hindistan'dan getirilip Urfa'ya bırakılmıştır. **3.** 394 yılında Urfa episkoposu Cyrus (Qyore) döneminde Hindistan'dan getirilmiştir⁷⁹.

Ortaçağlarda Hristiyan aleminde Urfa'ya üstünlük kazandıran menkıbelerden biri olan Havarî Tomas'ın naşının ve kutsal eşyalarının Urfa'ya taşınmış olması rivayetleri bir yana, modern araştırmacılar bizzat Havarî Tomas efsanesine itirazlarda bulunmakta ve apokrif olduğunu ileri sürmektedirler⁸⁰.

f. İbrahim'in Babası Azer'in Paraları ve İsa-Mesih'in Tunığı

Şark muhayyilesinin ve Hristiyanlardaki Yahudi nefretinin bir ürünü olan bu efsanevî menkıbeye göre,

⁷⁴ Segal, **Edessa**, 175.

⁷⁵ E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 109.

⁷⁶ Ross, **Roman Edessa**, 130.

⁷⁷ O. Akşit, **Roma İmparatorluğu II**, 367 vd.

⁷⁸ J.S. Assemanî, **Bibliotheca Orientalis I**, 399.

⁷⁹ Duval, **Histoire d'Edesse**, 102, 149 ; F. C. Burkitt, "The Original Language of the Acts of Judas Thomas", **J T S** 1-2, 280 vd.

⁸⁰ C. Parmananda-S.J. Divarker, **India: The Church and the Nations**, 20 vd.; ayrıca geniş bilgi için bkz. A. Mingana, **The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East**, A New Document, Manchester University Press 1925.

İsa-Mesih'e ihanet eden Yahuda İskariyot, bu ihanetinin karşılığında 30 parça gümüş para almıştır ki⁸¹, bu paraları zamanında İbrahim'in babası Azer imal etmiştir.

Efsaneye göre; Azer darbettiği bu gümüş paraları, oğlu İbrahim'e verir. Daha sonra İbrahim'in Mısır ziyareti sırasında, bu paralar Mısır firavunlarına geçer. Firavunlardan da bu para bir şekilde Saba Melikesi Belkıs'a, O'ndan da Davud'un oğlu Süleyman Peygambere gelir. Nabukadnezar'ın⁸² Kudüs'ü yerle bir etmesiyle⁸³, bu paralar Babil'e gelir. Nabukadnezar bunları çobanlara hediye eder. Bu çobanlar, Tanrı'nın biricik oğlunun doğumuna şahadet etmek ve kutsamak için Beytlehem'e giderlerken, Urfa'ya da uğrarlar. Burada kalırken, paralara bir şey olmasını diye bir çeşmenin yanına saklarlar. Ancak her nasılsa bu paraları bir tüccar ele geçirir. Yine efsaneye göre Tanrı'nın biricik oğlu Mesih giysin diye bir melek tek parçadan örülmüş bir tuniği çobanların liderine vermişti. Parasız kalan çobanlar da bu tuniği satmak mecburiyetinde kalırlar. Paraları ele geçiren tüccar, bu para-

larla tuniği tam alacakken, Kral Abgar bundan haberdar olur ve hem paralara, hem tuniğe el koyar.

Kader ağlarını örer; İsa büyür ve misyon faaliyetlerine başlar. Dağıttığı şifalarla, hastalar amansız dertlerinden kurtulur. Abgar da dermansız bir hastalığa yakalanmıştır. İsa-Mesih'in kendisini iyileştirmesine karşılık bir şükran hediyesi olarak, bu gümüş paralarla tuniği İsa-Mesih'e gönderir. Mesih, tuniği saklar, paraları ise Mabel'e⁸⁴ gönderir. Ferisî hahamlarının, ihanet karşılığında Yudas'a verdikleri paralar, işte o paralardır⁸⁵.

Görüldüğü gibi, menkıbe tamamen hayal gücünü zorlayan bir efsanedir. Kronik yazarları, bu efsanenin bizzat kendileri tarafından anlatılan İsa-Abgar mektuplaşmaları menkıbesiyle dahi nasıl çeliştiğine dikkat etme gereği dahi duymamışlardır.

Hikayenin kurgusunun, duygusal anlamda Yahudi nefreti üzerine bina edildiği hemen farkedilir. İbrahim Peygamber İsrailoğullarının atasıdır. Efsanede anlatılmak istenen şudur: Bu millet öylesine lânet bir millettir ki, torunları İsa-Mesih'i kanlı elleriy-

81 **Matta**, XXVI, 14 vd.

82 Buhtunnasır

83 **Yeremya**, XXVII vd.

84 Yahudi Sinagogu

85 Duval, **Histoire d'Edesse**, 105.

le katlettiler, cedlerinin asırlar önce-
sinden imal ettikleri paralarla da, bu
ihanetin bedelini ödediler.

2. Yahudi-İslam Kökenli Menkıbeler

Kronolojik açıdan meseleye ba-
kacak olursak, önce Yahudi gelene-
ği içinde ortaya çıkan, ikinci safha-
sında İslam geleneğince beslenerek
ve sahiplenilerek geliştirilen menkı-
beleri ele almamız gerekirdi. Ancak
önem itibarıyla meseleyi ele aldığımızda
Urfa'ya kudsiyet kazandıran
ve O'nu şöhrete kavuşturan, adeta
bu şehri "*dinî bir mir*"le özdeşleşti-
ren Hristiyan menkıbeleridir.

Yahudi-İslam menkıbeleri, ana
hatlarıyla Adem Peygamberden
başlayıp, Müslümanlarca da pey-
gamber kabul edilen birçok Ben-i
İsrail peygamberini Urfa ile özdeş-
leştirmişlerdir. Bunların bir kısmı
bir şekilde Urfa ile irtibatlandırılmış,
bir kısmının ise bizzat mezar veya
makamlarının Urfa'da olduğuna
inanılmıştır.

Bunların içerisinde en önemlisi,
hiç şüphesiz üç ilahî dinin de "*Ata*"
kabul ettikleri İbrahim Peygamber-
le ilgili olanıdır. Özellikle İslam fet-

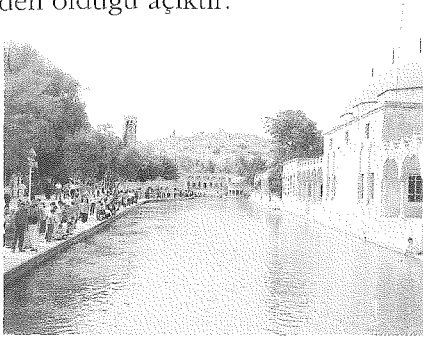
hinden sonra, İslam geleneği içeri-
sinde daha canlı hale gelen Hz. İb-
rahim Menkıbesi, günümüzde Urfa
ile beraber akla gelen ilk öğedir.
Yani Urfa İbrahim'siz, İbrahim Ur-
fa'sız düşünülemez. Bu nedenle biz
gerek üzerinde çok uzun yazılan-çı-
zılan ve oldukça detaylı anlatılan
Hz. İbrahim ve Nemrud, gerekse di-
ğer menkıbelere çok kısa, birkaç sa-
tırla "*batırlatma kabilinden*" değı-
neceğiz⁸⁶. Ancak Hz. İbrahim Men-
kıbesi üzerinde, çalışmamızın elver-
diği sınırlar içerisinde bu gelenek-
sel rivayetleri bilimsel tahlile tâbi
tutarak ilim alemine sunmaya çalış-
sacağız.

a. Hz. İbrahim-Nemrud ve Balıklı Göl Menkıbesi

Urfa denince hemen herkesin ak-
lına Nemrud ve Hz. İbrahim gelir.
Urfa'daki Balıklı Göl de kendisine
atfedilen kutsiyet ve sularında ya-
şayan kutsal balıkları ile ilginç bir
mekandır. Urfa şehir merkezinde
kalenin hemen altında (kuzeyinde)
yer alan Balıklı Göl, kanallarla bir-
birine bağlanan iki büyük havuz-
dan (birisi Makam-ı İbrahim'in
önündeki büyük havuz, diğeri Ayn
Zılha denilen havuz) oluşur. Bura-

86 Bu menkıbelerin anlatımı için Mehmet Oymak'ın **Hiz. İbrahim Halilullah ve Urfa (Şan-lurfa)**, 1990; Reşit Rasgeldi'nin **Hiz. İbrahim ve Urfa**, (tarihsiz) ve Mustafa Ayataç'ın **Pey-gamberler Şehri Urfa**, İstanbul 1988, adlı eserlerine bakınız.

sının günümüzde, yöre açısından önemli bir turizm merkezi olduğuna şüphe yoktur. Zira Balıklı Göl ve etrafında bulunan külliye, yalnızca yerli turistler ve ziyaretçiler için değil, özellikle Irak, İran ve Suriye'den gelen yabancı ziyaretçiler için de önemli bir uğrak yeridir. Urfa'daki bu mekan (Urfa'da bulunan diğer peygamber makam ve dergahlarıyla birlikte) Anadolu'da Hac için yola çıkan grupların önemli bir kesiminin, Hicaz'a gitmeden önce mutlaka uğradıkları bir ziyaretgahıdır. Bütün bunların, Urfa ve yöresine önemli bir ekonomik ve turizm geliri sağladığı ve adeta -haklı olarak- şehrin, Balıklı Göl ve Hz. İbrahim dergahıyla özdeşleşmesine neden olduğu açıktır.

*Urfa'nın sembolü haline gelen
Balıklı Göl*

Urfa'daki Balıklı Göl, geleneksel olarak Hz. İbrahim'le irtibatlandırılır. Balıklı Göl külliyesi içerisinde bulu-

nan Makam-ı İbrahim (ya da Mevlid-i Halil) ve Dergah Camii ile Balıklı Göl'ün güneyindeki tepede (kalede) bulunan sütunlar, Hz. İbrahim'in yaşımıyla ilişkili görülür. Yaygın inanışa göre Hz. İbrahim, Mevlid-i Halil adı verilen mağarada doğmuş ve orada ailesi tarafından bir süre Nemrud'un zulmünden korunarak saklanmıştır.

Yine bu inanışa göre Hz. İbrahim, burada (Urfa'da) putperestliğe karşı savaş açmış ve mabetteki putları parçalamıştır. Bunun üzerine zamanın kralı O'nu, canlı canlı ateşe atılma cezasına çarptırmıştır. Bu nedenle, günümüzde halkın "*mancınıklar*" adını verdiği iki sütun inşa edilmiş ve İbrahim, aşağıda yakılan büyük ateşin içine bu sütunlardan atılmıştır. Ancak, Kur'an'da da anlatıldığı gibi, bir mucize gerçekleşmiş ve alev alev yanan ateş, serin ve esenlik dolu bir mekana dönüşmüştür⁸⁷. Bu bağlamda yaygın inanca göre İbrahim'in içine atıldığı ateş çukuru birdenbire havuzlu bir bahçeye, yanan odunlar ise balıklara dönüşmüştür. Bu balıkların, Hz. İbrahim'in askerleri olduğu yönünde inançlar da bulunmaktadır. Ayrıca yine yaygın bir inanışa göre, Hz. İbrahim'in arkasından O'na inanmış olan Züleyha da (Nemrud'un kızı) ateşe atlamış ve O'nun atladığı

⁸⁷ Enbiya 68-69.

yerde de Ayn Zılha adı verilen havuz oluşmuştur⁸⁸.

Bu inanış bağlamında Urfa'da Balıklı Göl ve külliyesine büyük kutsiyet atfedilir. Havuzlar ve bunları birbirine bağlayan kanallarda bulunan balıklar, kutsal ve mübarek kabul edilerek bunlara yönelik her türlü olumsuz davranış kötü görülür. Bu balıklar kesinlikle yakalanmaz, yenilmez veya onlara herhangi bir zarar verilmez⁸⁹. Yöre halkı arasında, kutsal balıklara zarar veren kişilerle ilgili birçok mitolojik öykü yaygındır. Bu öykülerde, balıkları yakalayıp yemeye çalışanların nasıl çarpıldıkları, akıllarını kaçırdıkları ya da hastalandıkları anlatılır. Göldeki balıklara yönelik bu koruyucu tavır nedeniyle buradaki balıklar alabildiğine çoğalmakta ve kendilerini beslemek için yarışan ziyaretçilere oldukça uysal davranmaktadır.

Kutsal sayılan balıklardan bir görünüş

Buradaki kutsal balıklardan başka, Balıklı Göl'ün ve çevresindeki mağaralarda (Mevlidi Halil mağarası gibi) bulunan çeşmelerin sularının da kutsal ve şifalı olduğuna inanılır; Urfa dışından gelen turist ve ziyaretçilerce bu sular kaplara/bidonlara doldurularak şifa amacıyla götürülür.

Bu çizdiğimiz ana çerçeveden sonra, konuyu bilimsel olarak ele alalım. Balıklı Göl ve etrafının kutsiyetiyle ilgili inançlar, İslam öncesi döneme, Urfa'nın Hristiyan bir merkez olduğu devirlere kadar gider. Örneğin yukarıda değindiğimiz gibi, M.S. IV. yüzyıl sonları ya da V. yüzyıl başlarında Urfa'yı ziyaret eden Rahibe Egeria, Urfa'nın Balıklı Göl'ünü ve buradaki havuzlarda bulunan kutsal balıkları da anlatır. Egeria, irili ufaklı balıkların çokluğundan bahseder. Ayrıca O, Urfa Piskoposu tarafından kendisine, günümüzdeki mancınıkların hemen kuzeyinde bulunan Kral Abgar'ın sarayının gösterildiğini de anlatır⁹⁰.

Hristiyan yazarlar, erken dönemlerden itibaren Urfa'yı, Kitab-ı Mukaddes'te kendisinden bahsedilen kral Nemrud (Nimrod) ile irtibatlan-

88 Mehmet Oymak, *Urfa and Harran*, 7-9.

89 Bununla birlikte havuzdaki suların dışarı döküldüğü kanallarda bazen balıkların yakalanıp yenildiğine dair rivayetler de bulunmaktadır.

90 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, 80.

dırışlardır⁹¹. Her ne kadar şehir M.Ö. 303/302'de I. Seleucos tarafından kurulmuş olsa da, Hristiyan yazarlar bu şehre gösterdikleri ilgi ve alaka nedeniyle, onun kuruluşunu çok daha gerilere götürme temayülüne girmişler ve neticede şehrin kuruluşunu Nemrud'a dayandırmışlardır⁹².

Kitab-ı Mukaddes'te Nemrud'la ilgili bilgiler oldukça kısadır; Yahudi ve İslami gelenekte yaygın olarak düşünölen, Nemrud'un Hz. İbrahim'in düşmanı olduğu ve İbrahim'in O'nunla mücadele ettiği düşüncesi Kitab-ı Mukaddes'te geçmez. Yukarıda değindiğimiz gibi, İslam öncesi dönemde Urfa'nın Nemrudla ilişkilendirildiği ve Nemrud'un Erekle özdeşleştirilen Urfa'nın kurucusu olarak kabul edildiği bilinmektedir. Pe-ki, Urfa'nın Hz. İbrahim ile de ilgili görülmesi ve İbrahim'in burada Nemrud'la mücadele ettikten sonra bu şehirden ayrılıp, önce Harran'a oradan da Kenan diyarına göç etmesi fikri, İslam öncesi dönemlere kadar uzanan bir düşünce olabilir mi?

Yahudi kaynakları, İbrahim'in Nemrud'la mücadelesine yer vermekle birlikte, bu olayın Kalde böl-

gesinde cereyan ettiği kanaatinde-dirler. Zira Kitab-ı Mukaddes'te İbrahim'in (Abram) babası ve ailesiyle birlikte Kaldelilerin Ur şehrinde göç ettiği anlatılmaktadır⁹³. Diğer taraftan oldukça erken dönemlerden itibaren Urfa ve yöresindeki Müslömanların, bu olayın Urfa'da geçtiğine inandıkları bilinmektedir. İslam öncesi dönemde, tarihteki ilk Hristiyan şehir krallığı olan Urfa'yı, Nemrud'un kurduğunu ileri süren Hristiyanlar, ilerleyen dönemde Yahudi geleneğinde yer alan Nemrud'la Hz. İbrahim'in mücadelesi kıssası bağlamında da Urfa'ya yer vermişler ve bu nedenle Urfa'nın Hz. İbrahim'in memleketi olan Ur şehriyle özdeş olduğunu düşünmüşlerdir. Nitekim erken dönem İslam tarihinde Basil bar Şumana (XII. yüzyıl) gibi bazı Hristiyanlar, Urfa'yı (Orhay) Kitab-ı Mukaddes'te geçen, Hz. İbrahim'in memleketi Ur şehriyle özdeşleştirmektedirler⁹⁴. Ancak Hristiyanlarca Urfa'nın Ur ile özdeşleştirilmesi çok daha önceki dönemlere ait olmalıdır. Muhtemelen V. yüzyıl sonrası Urfa, Ur ile özdeşleştirilmiş olmalıdır. Zira, IV. yüzyıl sonları ya da V. yüzyıl başla-

91 **Tekvin**, X, 9-10.

92 Bkz. s. 127

93 Bkz. **Tekvin**, XI: 31vd.

94 Bkz. s.127

rında yöreyi ziyaret eden Hristiyan Rahibe Egeria'ya, Harran'da, Nusaybin'in Harran'dan beş konak (menzil) uzakta olduğu, Ur şehrinin ise Nusaybin'den de beş konak (menzil) uzak olduğu ve İranlıların elinde bulunduğu söylenmiştir⁹⁵. Bu durumda, Egeria'nın seyahati esnasında yöre halkının Ur'u, Urfa ile özdeşleştirmede ortaladadır.

Hiz. Ömer döneminde Urfa'nın fethi sonrası⁹⁶, buraya gelip yerleşen Müslümanlar ve zamanla İslamı din olarak seçen Urfalılar, Urfa'nın Hiz. İbrahim'in yaşadığı, Nemrud tarafından kurulan şehir olduğu kanaatini sürdürmüşler; erken dönemlerden itibaren Hristiyanlığın yöredeki kalesi olmuş olan bu şehre, Hiz. İbrahim'in şahsında kazandırılan kutsiyeti devam ettirmişlerdir.

Yine bu bağlamda kimi Yahudi kaynaklarla İslami metinlerde anlatılan İbrahim'in ateşe atılması kıssası Urfa'ya uyarlanmış, böylelikle Balıklı Göl ve mancınıklarla ilgili gelenek oluşmuştur. Kısacası, İslam öncesi Hristiyanlık döneminde oluşturulan bu gelenek İslami dönemde de geliştirilerek sürdürülmüştür.

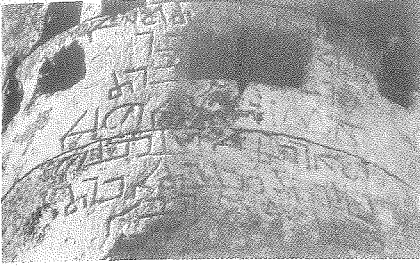
Diğer taraftan, ne Balıklı Gölün ne de mancınıklar diye adlandırılan sütunların Hiz. İbrahim'le bir irtibatı vardır. Öncelikle Hiz. İbrahim, Kitabı Mukaddes'e göre, Kaldelilerin Ur şehrinde doğmuş ve buradan önce Harran'a, sonra da Kenan diyarına göç etmiştir. Ur şehri Güney Irak'ta yer almaktadır. Bundan başka Balıklı Göl olarak adlandırılan iki büyük havuz ve bunları birbirine bağlayan kanalların, aslında Tanrıça Atargatis/Tar'ata için inşa edilmiş olan bir tapınağın parçası olduğu kesindir. Zira, şehrin dinî yapısı ile ilgili bölümde çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, başta Hierapolis olmak üzere Urfa civarında yer alan birçok merkezde kutsal göller/havuzlar ve buradaki sularla yaşayan kutsal balıklar, Tanrıça adına yapılmış olan tapınakların adeta ayrılmaz birer parçası olmuştur. Tanrıça Atargatis'e inançlarında önemli yer veren Urfalılar da komşuları olan diğer paganlar gibi, Tanrıça için inşa ettikleri mabedi bir su kaynağı yakınında kurmuşlar ve düzenledikleri havuzlarda Tanrıça'nın suda yıkanmasıyla oluştuklarına, ya da Tanrıça'nın inkarnasyonu olduklarına inandıkları balıkları beslemişlerdir⁹⁷.

⁹⁵ Segal, **Edessa**, 3.

⁹⁶ Bu konuda geniş bilgi için çalışmamızın II. cildinin birinci bölümüne bakınız.

⁹⁷ Tanrıça Atargatis ve kutsal Balıklı Göl'ü hakkında geniş bilgi için "Şehrin Dinî Yapısı" bölümüne bakınız.

Son olarak, Balıklı Göl'ün güneyindeki kalede bulunan sütunların/dikitlerin Hz. İbrahim dönemiyle ya da mancınık olmayla bir ilgisinin olmadığını gösteren önemli bir delil, soldaki sütuna kazılmış olan kitabedir.

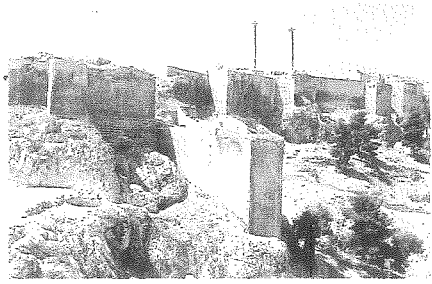
Soldaki sütunda bulunan Süryanca kitabenin orijinali

Yukarıda görülen kitabedeki Süryanca metni önce açıp-netleştirelim, sonrada tercüme edelim:

1. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 2. ܐܢܝ ܠܠܐܕܐܡ
 3. ܐܢܝ ܠܠܐܕܐܡ
 4. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 5. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 6. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 7. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 8. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ
 9. ܠܠܐܕܐܡ ܠܠܐܕܐܡ

(1-2) Ben, ...'nın oğlu, Komutan Aftuba (3-9) bu kolonu ve onun üzerindeki heykeli Fasrgriba Ma'nu'nun kızı olan ...'nın karısı, kadını ve velinimetim Kraliçe Şalmat için yaptım.

Sütun üzerindeki kitabenin hemen alt tarafında yaklaşık 1-1,5 metre uzunluğundaki bir kısımda, sanki kesilmiş görüntüsü veren bir tahribat dikkati çekmektedir. Bu, sanki burada bulunan bir kabartmanın (belki de kitabede sözü edilen heykelin) kesilip alınmış ya da tahrip edilmiş olduğu izlenimini vermektedir.

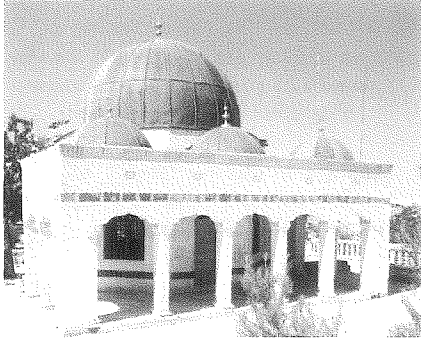
Urfa balığı tarafından mancınık olarak adlandırılan ve Hz. İbrahim'in bunlarla yukarıda görülen kaleden ateşe atıldığına inanılan sütunlar.

Kitabede sözü edilen kraliçe Şalmat, büyük ihtimalle ya kral VIII. Abgar'ın (177-212) ya da IX. Ma'nu'nun (214-240) eşidir. Her halükârda, bu sütunun/sütunların ve sözü edilen heykelin M.S. II. ya da III. yüzyıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda bunların, M.Ö. 2000-1800 civarında yaşamış olduğu tahmin edilen Hz. İbrahim ile bir ilişkisinin olmadığı kesindir.

b. Eyyûb Peygamber Menkıbesi

Kur'an-ı Kerim'de de, kendisinden yer yer bahsedilen ve özellikle

“*sabır yönü*” öne çıkarılan Eyyûb Peygamberin⁹⁸ Urfa'da yaşadığına inanılmaktadır. Bugün kendi adıyla anılan bir mahalle bulunmaktadır. Yahudi ve İslam geleneğinde menkıbenin merkezini “*hastalık ve şifa*” teşkil etmektedir. Eyyûb Peygamberin, Eyyûbiye Mahallesi'nin güneyinde bulunan ve Çile Mağarası olarak adlandırılan 8-10 m²lik bu mekanda yaşadığı rivayet edilir. Toprağının çeşitli hastalıklara şifa olduğuna inanılır. Mağaranın yanında bulunan kuyu, tarih boyunca şifalı suyu ile şöhret bulmuştur. Nurettin Zengi'nin de Urfa'nın fethi sırasında yakalandığı hastalıktan, bu su sayesinde iyileştiği söylenmektedir.

Eyyûb Nebi Türbesi

Urfa'nın doğusunda 100 km mesafede Eyyûb Nebi Köyü bulunmaktadır. Bu köyde Hz. Eyyûb ve eşi adına iki türbe mevcuttur⁹⁹.

c. Şuayb Peygamber Menkıbesi

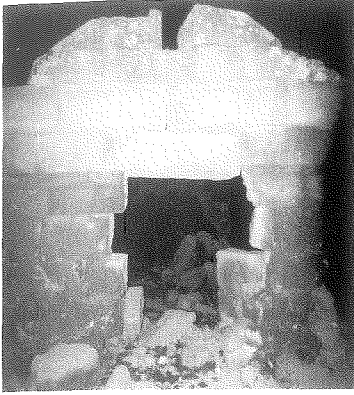
Urfa'nın doğusunda 85 km mesafedeki Tektek dağlarının arasında bulunan şehir kalıntılarındaki sokaklar hâlâ belirgin olup, bu sokakların sağında ve solunda mağara evler bulunmaktadır. Bu yüzlerce mağara evin üzerinde de aynı düzen içinde kesme taştan yapılmış, ikinci bir şehrin harabeleri bütün ihtişamı ile halen durmaktadır. Bu şehrin adı Şuayb Şehri'dir.

Şuayb Şehrinden bir görünüş

⁹⁸ Bkz. **Sad**, 42-44; **Enbiya**, 84.

⁹⁹ Bu menkıbeler hem Yahudi, hem İslam geleneğinde son derece abartılı ve teferruatlıdır. İslam tarihinde çokça yer alan bu menkıbelerin bir çok varyantları mevcuttur. Bkz. Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I**, (çev. Z.K.Ugan-A.Temir), İstanbul 1991, 311 vd. Urfa'daki menkıbeler Evliya Çelebi'de de çok geniş anlatılmaktadır. Bu konuda geliştirilen menkıbeler hatta şiirleştirilmiş anlatımlar için ayrıca bkz. Mehmet Oymak, **Urfa ve Hz. Eyyûb**, Harran Yay. 1994. Ayrıca farklı şiirler için bkz. Mehmet Oymak, **Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa**, Şanlıurfa 1990, 37 vd., 65 vd.; Reşit Rasgeldi, **Hz. İbrahim ve Urfa**, Yer ve Tarih kaydı yok, 30-32; Mustafa Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, İstanbul 1988, 1-4.

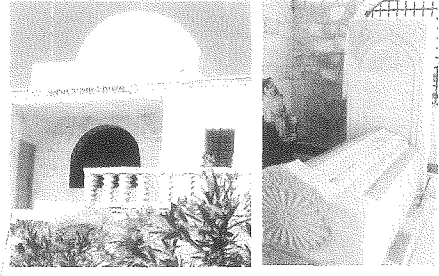

Şuayb Peygamber'in makamı

Şuayb Peygamber'in adıyla anılan bu şehirde, bir mağara ev de Onun makamı kabul edilmekte, hakkında birçok menkıbeler anlatılmakta ve yüzyıllardan beri ziyaret edilmektedir¹⁰⁰.

d. Diğerleri

Urfa'da geliştirilen Yahudi-İslam menkıbeleri arasında, Elyesa Peygamber ve Eyyûb Peygamberin çocuklarıyla ilgili anlatımlar da vardır. Menkıbeye göre Elyesa Peygamber, Eyyûb Peygamberi ziyarete gelir. Ancak Eyyûb Nebi Köyü'ne 500 metre kala vefat eder. Köyün güneybatısında bulunan bu mevki, Onun makamı kabul edilmekte ve bugün burada Onun adına bir türbe bulunmaktadır¹⁰¹.

Elyesa Peygamber'in türbesi

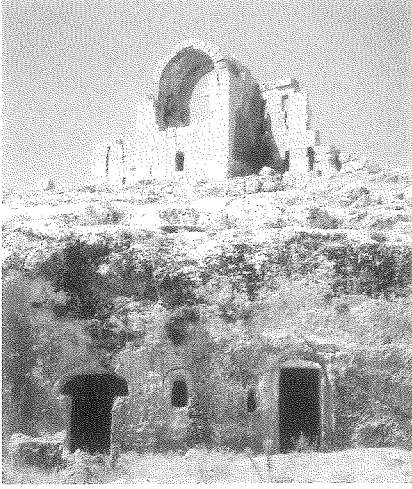
Yine Eyyûb Nebi Köyü'nün güneyinde yeralan Tılgıran Köyü'nde bulunan bir mezarın Eyyûb Peygamberin oğlu Sivan'a ait olduğuna, kuzeye düşen Gırlavuk Köyü'nde bulunan bir mezarın başka bir oğluna ait olduğuna inanılmakta ve asırlardan beri ziyaret edilmekte, haklarında çeşitli menkıbeler anlatılmaktadır¹⁰².

Urfa'da menkıbelere konu olan bir diğer Yahudî peygamberi de Yakub'tur. Efsaneye göre, Yakub peygamber bugün Urfa'nın güneybatısında 10 km mesafede bulunan ve Deyr Yakub (Nemrud'un Tahtı olarak da bilinir) denilen yerde kalmıştır.

100 M.Oymak, **Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa**, 63.

101 M.Oymak, **Urfa ve Hz. Eyyûb**, 24; aynı yazar, **Urfa and Harran The City of Prophets**, Ankara 2000, 9-11.

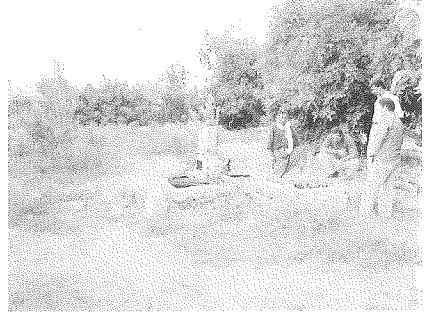
102 M.Oymak, **Urfa ve Hz. Eyyûb**, 24-25.

Deyr Yakub'dan bir görünüş

Yakub'un Çadırı adıyla şöhret bulan ve menkıbelere konu edilen bu yapı, rivayetlere göre İmparator Antonius döneminde yıldırım çarpması sonucu yok olmuştur¹⁰³.

Urfa'da asırlardan beri ağızdan ağıza nakledilen menkıbelerden biri de Nuh Peygamberle ilgili olanıdır. Rivayete göre, Tufan'dan sonra Nuh'un Gemisi Tektek dağıları içinde (Urfa-Ceylanpınar arası) yeralan Cudi tepesine oturmuştur. Yine Soğmatar'da Hz. Musa'nın çobanlık yaparken hayvanlarını suladığı bir kuyu ve esasının izi diye belirtilen ve hakkında menkıbeler bulunan iki makam yeri bulunmaktadır.

Hz. Musa'nın çobanlık yaparken hayvanlarını suvardığına inanılan kuyu.

Ayrıca yine bu coğrafyada Lut Peygamberle ilgili yer ve izler hakkında şifahî rivayetler vardır¹⁰⁴.

Netice olarak bu Yahudi-İslam gelenekleri için şunu söyleyebiliriz. Hz. İbrahim-Nemrud ve Balıklı Göl menkıbesinin bilimsel tahlilini yukarıda yaptık. Bunun dayandığı paganist dönemdeki Atargatis Kültü ve Balıklı Göl hakkında da, Urfa'nın dinî yapısını konu edindiğimiz bölümde yeterli bilgi verilmiştir. Bu iki konu dikkatlice okunursa, fazla söz gerek kalmayacağı kanaatindeyiz.

Diğer peygamberlerle ilgili menkıbelere gelince, bu menkıbeleri anlatma gereği dahi duymadık. Kısaca işaret etmekle yetindik. Bunların bilimsel dayanaklarının olmadığı, tamamen efsanelerden ibaret olduğunu belirtmek yeterlidir sanırım.

103 Duval, **Histoire d'Edesse**, 106 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 21.

104 Bkz. M.Oymak, **Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa**, 64; aynı yazar, **Urfa and Harran**. 11.

Çalışmamızın hemen başlangıcında, daha konu ve kaynakları ele almadan bu dinî menkıbelerden bahsetmemiz ve bunların bilimsel tahlillerini yapmamızın sebebi, Urfa tarihini konu edinen birçok kronik ve tetkik eserin, bu şehrin tarihinin temelini bu menkıbelere dayandırmaları ve tarihi süreç boyunca da konuyu bunların etrafında işlemeleridir. Eğer biz de konuyu incelerken, yer yer *“falan kronikte, falan eserde, şöyle bir rivayet de vardır; binaenaleyh konu şu şekilde izah edilmiştir, ama ...?”* gibi birçok gayr-i bilimsel, teolojik tarih anlayışının baskın olduğu rivayetler arasında, konuları işlesey-

dik, çalışmamızın somut bilimsellik görüntüsü zarar görürdü. Başka bir açıdan ise, bunları görmemezlikten de gelemezdik. Ortaçağ kronikleri bir tarafa, günümüzde kaleme alınan tetkik eserlerde bunlar çokça yer almakta, hatta yukarıda da değindiğimiz gibi, tüm olaylar tarihi süreç içerisinde bunlara dayandırılmaktadır. Bu nedenle öncelikle bunların bilimsel bir değerinin olmadığı ortaya konulmalıydı. Biz de bunu yaptık. Ancak bundan sonra artık konu bilimsel olarak işlenebilir diye düşünüyoruz.

Şimdi, çalışmamızın konu ve kaynakları hakkında kısaca bilgi verelim.

II. KONU ve KAYNAKLAR

Son yıllarda ülkemizde “*şehir tarihçiliği*” gözle görü-
lür biçimde bir önem ka-
zanmaya başladı. Bunu tarih çalış-
maları açısından olumlu bir gelişme
olarak kabul ediyoruz. Şüphesiz tari-
h, savaşlardan ve antlaşmalardan
ibaret değildir. Sadece siyasi olaylar-
ın yaşandığı bir zaman süreci de de-
ğildir. Aksine materyali insan ve in-
san topluluklarıdır. Bu toplulukların
her safhada icra ettikleri bütün fonk-
siyonlarını ve bunların birbirleriyle
münasebetlerini inceler. Yani tarih,
siyasi, kültürel, iktisadi... kısacası
tüm cepheleriyle bir bütündür. Bu
bütünün tüm parçaları beraber de-
ğerlendirilmedikçe, sağlıklı bir sonu-
ca varılamaz.

1. Konunun Seçimi ve Araştırmada Takip Edilen Metot

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ül-
kemiz üniversitelerinde son yıllarda
şehir tarihçiliği üzerinde çalışmalar,

henüz tatmin edici düzeyde olmasa
da, gün geçtikçe artarak devam et-
mektedir. Bu durum, ülkemiz tarih-
çiliği açısından sevindiricidir. Ancak
bu çalışmalar Osmanlı dönemi, hat-
ta ağırlıklı olarak yakın dönemleri
üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun
da sebebi, önceki devirlere göre
malzemenin daha fazla olmasıdır¹⁰⁵.

Osmanlı dönemindeki bu şehir-
lerin hemen hemen tamamına yakı-
nı, Osmanlı öncesinde de mevcuttu-
lar. Kimi Roma döneminde inşa
edilmiş, kimi de Antik dönemde
Anadolu’da yaşayan medeniyetler-
den miras kalmıştır. Türkler Anado-
lu’ya geldiklerinde bu şehirlerde
yerleştiler. Bu şehirler surlarıyla, ka-
leleriyle, binalarıyla, caddeleriyle,
hanlarıyla vs. yaşamaya devam etti-
ler. Şehre zamanla vurulan Selçuklu
ve Osmanlı damgası hakim unsur
haline gelse de, o şehir bir çok yö-
nüyle eski birikimleriyle de yaşama-
ya devam etti. Daha önceki kültürle-
rin rengi ve izi hep kendini hissettir-

105 Başta Arşiv kaynakları (Tahrir Defterleri-Ruznamçe, Sancak Tevcih, Mühimme, Sipahi Yoklama, Ahkam, Divan-ı Hümayun, Divan ve Ruus Kalemi, Mevacib, Yeniçeri, Vakfiye), Klasik Kaynaklar (Vekayinameler, Seyahatnameler, Risaleler vb.) ve tetkik eserler yakın dönem şehir tarihi çalışmaları için, kütüphanelerimizde mevcut olup, kolaylıkla ulaşılabi-
len ana malzemeyi teşkil etmektedirler.

di. Bunu bugünde örneğin Antakya'da, Mardin'de, Urfa'da görmek mümkündür.

Ülkemizde yakın dönem şehir tarihçiliği çalışmaları memnuniyet verici şekilde günden güne bir artış göstermesine rağmen, bu şehirlerin Ortaçağ ve İlkçağ dönemlerindeki durumları üzerinde, sanat tarihi dışında maalesef çalışmalar henüz başlatılmamıştır denilse yeridir. Bunun en büyük nedeni de bu konuda kaynakların azlığı gösterilebilir. Henüz yeterince, o dönemlerden kalan eserler sanat tarihi açısından dahi tatmin edici düzeyde çalışılmamışken, yine o dönemlerin kaynaklarının dilimize çevrilmemiş olması da, aynı derecede etkindir.

Kısacası, ülkemizdeki şehir tarihçiliği çalışmaları, yukarıda ana hatlarıyla değindiğimiz haklı nedenlerden dolayı, bir bina üzerinde örnek verecek olursak, ikinci kattan başlanılmıştır. İlk ve Ortaçağcıların şehir tarihçiliğine el atılması, bu çalışmaların temelini oluşturacaktır; bu bağlamda yakın dönem şehir tarihçiliği çalışmalarına hem şehrin mazisi için ışık tutacak, hem de tamamlayıcı olacaktır.

Biz bütün bunları göz önüne alarak İlk ve Ortaçağ dönemlerini içine alan bir şehir tarihi üzerinde çalışmaya karar verdik. Yaptığımız kütüphane çalışmaları neticesinde, üç şehir bu konu için idealdi. Urfa, An-

takya ve Mardin!... Eski dünyanın önemli yerleşim merkezi olan bu üç şehir üzerindeki araştırmalarımız neticesinde Urfa üzerinde karar kıldık. Urfa üzerinde karar kılmanın bir çok nedeni vardı. Seleukoslar döneminde kurulan bu şehir esas şöhretini Hristiyanlık döneminde yakalamıştı. Efsanelere göre İsa'nın kutsadığı şehirdi. İlk Hristiyan krallıktı. Asırlarca Roma ve İran arasında savaş sebebi olmuştu. Askeri, ticari ve dini açıdan bölgenin en önemli merkeziydi. Bu nedenle acıların ve göz yaşlarının da eksik olmadığı bir beldeydi... Ayrıca O, Batı ile Doğu dünyasının kültürlerini meczetmiş; Doğu'nun fikir ve düşünce merkezlerinden biri, hatta bir çok konuda birincisiydi. Bu kültürün daha sonra İslam dünyasına aktarılmasında da köprü vazifesi görmüştü...

Çalışmamızı önce bir cilt halinde III-VII. yüzyıllarla sınırlamayı düşündük. Zira şehrin tarih içerisinde en görkemli, en hareketli dönemleri bu zaman dilimiydi. Ancak şehrin fiziki, idari, dini, kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının köklerinin maziye doğru uzandığını gördük. Bunların yerli yerine oturtulabilmesi için, daha gerilere gitmek gerekiyordu. Çalışmanın hiçbir yönünün havada kalmaması için bu zorunluydu. Bu nedenle çalışmamızı beş cilt şeklinde planlamaya karar verdik. Şu anda iki cildin baskısı tamalanmıştır. Buna göre şehrin bölgedeki ilk yerleşimin-

den başlayarak şehrin kuruluşu ve VII. yüzyılda İslam hakimiyetine girişine kadarki siyasî, fizikî, dinî, kültürel ve iktisadî yapısını I. cilt; şehrin İslam hakimiyetine girişinden Osmanlı hakimiyetine kadar olan dönemini de II. cilt yaptık.

Çalışmamızda takip edilen metoda gelince, konu ile ilgili arkeolojik malzemeden tutun da devrin kroniklerine kadar ulaşabildiğimiz her tür malzemeyi temin etmeye çalıştık. Bu malzemelerden büyük çoğunluğu gerek sanat tarihi, gerek iktisat tarihi, gerek dinler tarihi ve gerekse siyasi tarih alanında olsun, işlenmemiş malzemeydi. Bu konuda Pognon, Duval, Drijvers, Segal, Ross vs. önemli çalışmalar yapmışlardı. Ancak bu saydığımız araştırmacılar bu malzeme ile Urfa'yı şehir tarihçiliği açısından alıp incelememişlerdir. Örneğin kimisi kitabelerini yayınlamış, kimisi paganist yapısına ışık tutmaya çalışmış, kimisi de Urfa'da basılan paralarla ilgilenmişti... Biz bu ham malzemeyi toplayarak önce değerlendirdik, sonra iğne ile kuyu kazar gibi birbirleriyle irtibatlandırdık, eksik parçaları birleştirdik ve şehir tarihçiliği metodolojisine uygun olarak bu malzemeden şehrin siyasi, fiziki, idari, dini ve sosyo-ekonomik yapısını ortaya koymaya çalıştık.

2. Kaynaklar

Çalışmamızda kullandığımız kaynakları üç ana başlık altında tasnif edebiliriz. Arkeolojik Buluntular, Kronikler ve Klasik Kaynaklar, Tetkik Eserler. Şimdi bunlara kısaca değinelim.

a. Arkeolojik Araştırmalar, Buluntular, Belge ve Dökümanlar

Çalışmamızın Birinci Bölümünü teşkil eden Urfa yöresinin Prehistorik dönemini incelerken arkeolojik araştırmalar ve buluntular temel malzememizi teşkil etmiştir. Özellikle çevre, insan, ilk yerleşimler; köylerin teşkili, avcılık ve toplayıcılıktan üretim devresine geçiş, daha sonra küçük prensliklerin kuruluşu ve büyük devletlerin doğuşu, bölgedeki hakimiyetleri tabîi bir süreç olarak ele alınmış, Urfa'nın şehir olarak kuruluşuna kadar getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılarak, yer altı kaynaklarının paylaşımı projesiyle beraber, İmparatorluğun birçok bölgesinde farklı kültür toplulukları üzerinde sosyo-kültürel çalışmalar başlatılmıştır. Bunlar içerisinde konumuzu ilgilendiren Chesney'in Fırat-Dicle havzasındaki araştırmaları ile¹⁰⁶, Badger'in Nasturiler¹⁰⁷,

106 R.C.Chesney, **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris I-II**, New York 1969.

107 G.P.Badger, **The Nastorians and Their Rituals**, London 1852.

Sachau'nun Mezopotamya ve Suriye¹⁰⁸, Chwolsohn'un Sabiiler¹⁰⁹, Mez'in Harran¹¹⁰ ve Johns'un Asuriler¹¹¹ üzerinde yaptıkları çalışmalardır. Bu sosyo-kültürel ağırlıklı çalışmalardan hemen sonra, bölgede yüzey araştırmaları başlatılmış, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da kazı çalışmaları hız kazanmıştır.

Bölgede ilk yüzey araştırmaları J.E.Gautier tarafından 1894 yılında Birecik İlçesi'nde Fırat Nehri'nin eski alivyonları içerisinde yapılmıştır¹¹². Bunu takiben İ.K.Kökten 1946 yılında Siverek ilçe merkezindeki höyükte önemli bulgulara rastlamış¹¹³, 1947 yılında ise W.Brice tarafından Urfa-Siverek karayolu yakınlarında yapılan araştırmalarda, Urfa'ya 10 km mesafede çok önemli buluntular ele geçirilmiştir¹¹⁴. Aynı yıl Ş.A. Kansu ve İ.K.Kökten Bozova İlçesi

yakınlarındaki Gölbaşı ve çevresinde yaptıkları araştırmalarda, bölgenin iskânına ışık tutacak çok önemli bulguları ilim alemine sunmuşlardır¹¹⁵. 1950 yılında ise Urfa'nın 40 km güneydoğusunda bulunan Aşağı Yarımca ve Harran çevresinde S. Llyod ve Brice tarafından bir yüzey araştırması yapılmış¹¹⁶, 1951 yılında ise S. Llyod'la beraber N. Gökçe burada deneme kazılarına başlamışlardır. Aynı yıllarda S. Llyod ve N. Gökçe Urfa'nın 16 km güneyindeki Sultantepe'de yaptıkları kazılarda bir tapınağa ait çivi yazılı vesikalar ele geçirmişlerdir¹¹⁷. Özellikle İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Seton Llyod önderliğindeki ekibin bu kazılarda Yeni Assur dönemi tabakalarında rastladıkları bulgular, bölgenin erken tarihine ışık tutması açısından son derece önemlidir¹¹⁸. Yine 1951-

108 E.Sachau, **Reise in Syrian und Mezopotamien**, Leipzig 1883.

109 D.Chwolsohn, **Die Ssabier und Ssabismus I-II**, Amsterdam 1965.

110 A.Mez, **Die Stadt Harran bis zum Einfall der Arabes**, Strasbourg 1892.

111 C.H.W.Johns, **An Assyrian Domsday Book**, Leipzig 1901.

112 İ.K.Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCFD X/2**, Ankara 1947.

113 İ.K.Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCFD X/2**, Ankara 1947.

114 Seton Llyod and W. Brice, "Harran", **Anadolien Studies I**, 1951, 77-111.

115 Işın Yalçınkaya, "Araştırmaların Işığında Anadolu Sorunlarına Genel Bir Bakış", **DTCFD**, Ankara 1985; İ.K.Kökten, İ.K.Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCFD X/2**.

116 Llyod and W. Brice, "Harran", **Anadolien Studies I**, 1951, 77-111.

117 N.Gökçe-L.Lyod, "Sultantepe", **Anadolien Studies I**, 1953.

118 D.S.Rice, "Medieval Harran; Studies on Its Topography and Monuments I", **Anadolien Studies II**, 1952.

1959 yılları arasında D.S.Rice'nin Harran yöresindeki araştırmaları ve kazı çalışmaları ile¹¹⁹, K. Prag'ın değerlendirmeleri¹²⁰ dikkate değer önemli araştırmalardır.

1980'den sonra bu çalışmalar, ağırlıklı olarak Türk arkeologlar tarafından yürütölmeye başlanmıştır. Urfa ilinin Bozova İlçesi Bahçeli Köyündeki Titris Höyük'te Urfa Müzesi müdürü merhum A.Mısırlı tarafından kurtarma kazısı yapılmış; yörede 1991 yılında G.Algaze tarafından başlatılan çalışmalar halen devam etmektedir¹²¹. Yine 1997 yılından itibaren Bozova İlçesi civarında yürütölen çalışmalarda önemli bulgulara rastlanmıştır¹²². 1983 yılından itibaren¹²³ Harran ve yöresinde başlatılan kazılar Dr. Nurettin Yardımcı'nın önderliğinde halen devam ettirilmektedir. Bu kazılarda gerek İslamî dönem, gerekse Yeni Babil dönemine ait çivi yazılı belgeler son derece dikkat çekicidir. Son olarak Veli Sevin ve ekibinin bölgede bulunan höyükler üzerindeki araştırma-

ları da çalışmamızda bize ışık tutmuştur¹²⁴.

Bölgenin ilkçağ tarihini incelerken faydalandığımız arkeolojik buluntulardan sonra, esas konumuz olan Urfa'nın fizikî, idarî, dinî ve sosyo-kültürel yapısını incelerken kullandığımız en önemli kaynak malzeme kitabeler ve dökümanlardır. İlkçağ Urfası'nın en önemli kült merkezi olan Soğmatar'da II. yüzyıldan kalma Süryanca yazıtlar önce H.Pognon (1901-1905), sonra H.J.Drijvers ve J.B.Segal tarafından çok titiz çalışmalardan sonra gün yüzüne çıkarılmış ve ilim alemine sunulmuşlardır. Bu yazıtların bir kısmı halen orijinal yerlerinde bulunmakta, bir kısmı müzelerde, hatta bir kısmı dışarıda özel koleksiyonlarda yeralmaktadır. Kitabelerin bir kısmı tahrip olmuş; bunların bir çoğunda anlamsız bir-iki kelime veya isim yeralmaktadır. Ancak önemli bir kısmı tabiatın acımasız tahribatına maruz kalsa da, insan eli değmediği için zor da olsa okunabilmişlerdir. Okuduğumuz bu kitabe-yazıtlar, şehrin paganist yapı-

119 D.S.Rice, "Harran", **Anadolien Studies X**, 1960.

120 K.Prag, "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey", **Levant 2**, 1970.

121 G.Algaze, "Titirş Höyük, A Smal EBA Urban Center in See Anatolia the 1994 Season", **Anatolica XXI**, 1995; aynı yazar, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas", **Anatolica XX**, 1994, 1-96.

122 Mehmet Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası 1997 Yüzey Araştırmaları**, İstanbul 1977; L. Marfeo, "Kurban Höyük Excavations 1984", **Türk Arkeoloji Dergisi 27**, Ankara 1988.

123 N. Yardımcı, "Harran 1983", **IV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985.

124 Veli Sevin, **Yeni Assur Sanatı I Mimarlık**, TTK Yay., Ankara 1991.

sına, idarî ve sosyo-kültürel yapısına ışık tutmuştur. Özetle ifade edecek olursak, bu yazıtlar ve mağara mezarların duvarlarına işlenmiş mozaikler, kabartma heykeller olmasaydı, kroniklerden ve belgelerden şehrin bu dönem tarihini yazmak mümkün olmayacaktı. Çalışmamız içerisinde sık sık atıfta bulunduğumuz bu malzemenin üzerinde genişçe burada durmayı lüzumsuz görüyoruz. Zira okuyucu çalışmamızın her safhasında, bunlarla karşılaşacak ve önemlerini anlayacaktır.

Araştırmamızın her safhasında başta kronikler, arkeolojik buluntu ve kitabelerin yanı sıra, belge ve döküman olarak da kullandığımız, eski Süryani metinleri vardır. Bunlar çeşitli konulardaki belgelerdir. Önemli bir kısmının yazarı belli değildir. Bir kısmı "bir mecmua içerisinde yer alan" ve çeşitli konuları ihtiva eden dökümanlardır. En önemlileri W. Cureton tarafından yayınlanan "*Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christi-*

*anity in Edessa and the Neighboring Countries*¹²⁵, A. Vööbus tarafından yayınlanan *Syriac and Arabic Documents Regarding Legislation Relative to Syrian Ascetism*¹²⁶, Ologos Mission tarafından yayınlanan *Ancient Epitome of the Sacred Canons of the Eastern Orthodox Church*¹²⁷, Luise Abamosky ve E. Goodman tarafından yayınlanan *A Nestorian Collection of Christological Texts*¹²⁸, H.J.Drijvers'in çeşitli bilgi, yorum ve değerlendirmelerle zenginleştirerek yayınladığı, belge ve kitabelerden oluşan "*old Syriac (Edessan) Inscriptions*¹²⁹, *Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi*¹³⁰, yine aynı yazarın J.F.Healey'le beraber yayınladığı *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene: Texts, Translation and Commentary*¹³¹, J.B. Segal'in yayınladığı *Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century A.D.*¹³², J. S. Assemani'nin yayınladığı *Bibliotheca Orientalis ...* vs.dir.

125 London 1864.

126 Stockholm, Estonizan The Theological Society in Exile 1960.

127 Ed. by George Mastrantonis (yer ve tarih kaydı yok)

128 Cambridge Univ. Press 1972.

129 Leiden 1972.

130 BSOAS, 36, 1973.

131 Leiden: Brill 1999.

132 Bulletin of the Scholl of Oriental and Africian Studies, 16, 1954.

b. Kronikler ve Klasik Kaynaklar

Bu çalışmanın kaynaklarını teşkil eden diğer bir önemli grup da, hiç şüphesiz Süryani kilise babalarının kaleme aldığı eserlerdir. Urfa ve civarının anadilinin Süryanca olması, eserlerin büyük çoğunluğunun bu dille kaleme alınması neticesini doğurmuştur. Ancak bu eserlerin büyük çoğunluğu tarih içerisinde ya mezhep çatışmaları sonucu yok edilmiş, ya kaybolmuş veya çoğunluğu orijinal olmasa da en eski nüshaları Batı kütüphanelerine XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren taşınmaya başlanmıştır.

Çalışmamızda en çok yararlandığımız yazılı kaynakların başında dönemin kronikleri gelmektedir. Bu kroniklerde yer alan bilgiler özellikle arkeolojik malzemenin yorumlanmasında ve kullanılmasında bize yardımcı olmuştur. Maalesef bu kroniklerin bir kaçı hariç, diğerleri zaman içerisinde tahribata uğramış; kimisi eksik, kimisi yarım, kimisi birkaç sayfadan ibaret, bir kısmının yazarı dahi belli değildir. Mevcut olanlar da yukarıda da belirttiğimiz gibi XIX. yüzyıldan itibaren Batı kütüphanelerine taşınanlardır. Batı kütüphanelerine götürülen bu eserler, hakkaniyetle ifade edelim ki hem çok iyi korunmuş, hem de çeşitli Ba-

tı dillerinde, edisyon kritikleri yapılmak suretiyle bazılarının tıpkı basımı, bazılarının tercümesi, bazılarının da düzeltilmiş metinleriyle beraber çevirileri de yapılarak neşredilmek suretiyle, ilim alemine sunulmuştur.

Konuyla alakaları açısından bu eserlerin batı dillerindeki düzeltilmiş metinlerini gözden geçirdik. Ancak bu eserlerin çok azı genel tarih bilgilerini içermektedir. Büyük çoğunluğu ilahiyatla ilgilidir. Önemli bir kısmı da maalesef dönemimizle ilgili değildir. Bu klasik kaynakların ve kroniklerin tamamını burada uzun uzun tanıtmayı lüzumsuz görüyoruz. Bizce, çalışmamız açısından önem arzedenleri kısaca tanıtmak yeterli olacaktır. Çalışmamızda en çok kullandığımız kroniklerden birisi Batılı Oryantalistler tarafından *Mar Yeşua* (Yeşu Estunoro)'ya atfedilen *Vekâyinâme*'dir. Bu Vekâyinâme ilim adamları arasında kronolojiye uygun, hatasız denecek derecede bilgi verdiği hususunda bir ittifak oluşturmuştur. Yazar bu eserini M.S. 507 yılında bizzat Urfa'da kaleme almış, birçok olayın da canlı şahididir. Ayrıca günümüze gelen eksiksiz ender vekâyinâmelerden birisidir. Mar Yeşua'nın adıyla bu kıymetli eser, Mulla Yanmaz tarafından İngilizcesinden çevrilerek dilimize kazandırıl-

miş ve Diyarbakır Kültür Derneği tarafından 1958'de basılmıştır¹³³.

Bir diğer Süryani kaynağı da *Anonim Süryani Vekâyinâmesidir* ki, maalesef yazarı belli değildir. İlk defa J.B. Chabot tarafından 1918'de Paris'te tercümesiyle beraber yayınlanan Vekâyinâmenin, maalesef son kısmı kaybolmuştur. A.S.Tritton tarafından kısmen İngilizce'ye çevrilen ve 1933'de basılan Vekâyinâme, Hrant D. Andreasyan tarafından dilimize de çevrilmiş, T.T.K'nda daktilo vaziyettedir¹³⁴.

Mşîha Zhâ'ya ait *Ktobo dı-Qılasistigi dı-Mşîha Zhâ* adlı VI. yüzyılda kaleme alınan¹³⁵ Vekâyinâme, Me-

zopotamya'da Hristiyanlığın yayılışı açısından önemlidir. 1907 yılında Alfons Mingana tarafından Fransızca çevirisiyle yayınlanan eserin başı ve sonu eksiktir. Bu Fransızca tercüme 2002 yılında *Erbil Vekayinamesi* adıyla Türkçeye de çevrilmiştir.

Çalışmamızda zaman zaman müracaat ettiğimiz bir kaynak eser de, yazarı belli olmayan ve 2002 yılında Türkçeye *Siirt Vekayinamesi* adıyla çevrilen kroniktir ki, Keldani Piskopos Adday Şer tarafından bulunup (1902) ilim alemine kazandırılmıştır. Vekayinamenin başı ve sonu maalesef eksiktir. Eser, Doğu Hristiyanlığı ve özellikle Nasturi Kilisesi ile ilgili verdiği bilgiler açısından değerlidir.

133 Bu vekayinamenin yazarı, muhtemelen Urfa okullarından birinde görev yapan bir öğretmendir. Yazar, eserinin girişinde, Başrahip Serkis'in kendisinden böyle bir eser kaleme almasını istediği bir mektuba verdiği cevabı da eklemiştir. Bu eserin tek nüshası, 932 yılında istinsah edilen ve Vatikan Kütüphanesi'nde 162 numarayla kayıtlı bulunan yazmadır. Yazarın ismi bu nüshada yer almamaktadır. Bu nedenle, başta Joseph Simon Assemani (Yusuf Şem'un es-Sem'ânî) olmak üzere birçok oryantalist büyük bir hataya düşerek bu vekayinameyi Zuknin Manastırı rahiplerinden Yeşu Estunoro'ya atfetmişlerdir. 1876 yılında bu vekayiname Paul Martin tarafından Fransızcaya tercüme edilip yayınlanmıştır. 1882 yılında da William Wright tarafından İngilizcesi yayınlanmıştır. Chabot ise 1927 yılında bu vekayinameyi Latinceye tercüme ederek Mor Dionsios Tell-Mahroyo'nun vekayinamesinin birinci cildi olarak yayınlamıştır (Bkz. Mor İgnatius Efrem I. Barsavm, Saçılmış İnciler, İstanbul-2005, s.238-239). Eserin Süryanca tahkikli bir baskısı da Mor Filiksinos Hanna Dölebanî tarafından 1959 yılında Mardin'de yapılmıştır. Biz de bu vekayinamenin Mar Yeşua (Yeşu Estunoro)'ya ait olmadığı kanaatindeyiz. Ancak, çalışmamızda birkaç yazarı belli olmayan vekayiname kullandığımız için, bir karışıklık olur endişesiyle, bu vekayinameyi kullanırken Mar Yeşua adını kullanmayı zaruri gördük. İleriki bir çalışmamızda bu konu belki de netleştirilecektir.

134 Joseph Simon Assemani (Yusuf Şam'un es-Sem'ânî) Vekayinamenin tahkikli metnini Anonim Süryani Vekâyinâmesi başlığıyla **Bibliotheca Orientalis I.** de yayınlamıştır.

135 550-559 yılları arası.

Antakya Süryani Patriği Mor Mihoyel Rabo (patriklik dönemi 1166-1199)'nın *Kthobo dı-Makesbonus Zebne* adlı kroniği, çalışmamız açısından son derece önemli bir kaynaktır. Süryani Mihoyel'in bu eseri, alemin yaratılışından M.S. 1196 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. Dört ciltten oluşan bu kıymetli eserinde yazar, geleneksel Süryani kilise babaları'nın format yöntemine uyarak, her sayfasını üç sütuna ayırmıştır. Birinci sütunda genel siyasi tarih sahasına giren konular ele alınmış, ikinci sütunda dini konular işlenmiş, üçüncü sütunda ise çeşitli konular mevzu bahis edilmiştir ki, bunların çoğunluğunu olağanüstü tabiat olayları kapsamaktadır.

Yazarın diğer bir özelliği, kendisinden önceki Kilise Babaları'nın kaleme aldığı tarihi eserlerden alıntılar yapmasıdır. Bu eserlerin birçoğu maalesef bugün kayıptır. Bu nedenle Mihoyel'in kroniği, birçoğu kaybolmuş bu eserlerin, en azından bazı bölümlerinin günümüze taşınmasına vesile olması açısından da önemlidir.

Mihoyel'e kaynaklık edenlerin başında *Africanus*, *Andronecus*, *Kayseriyeli Eusebius*, *İskenderiyeli Keşiş Valianus*, *Sokrates*, *Sozomen*, *Midillili Zekeriyya*, *Batnonlu Kuro*,

Efesli Yuhanna, *Urfalı Yakub*, *Atrabablı Yuhanna*, *Tell Mabreli Dionosius*, *Malatyalı İgnatius*, *Kesumlu Eliyo*, *Bar Salibi*...v.s. gelmektedir. Ayrıca, Süryani Mihoyel, Ortaçağ klasik İslam tarihçilerinin de eserlerinden faydalanmayı ihmal etmemiştir.

Doğu Hristiyanlığı açısından son derece önem arzeden Süryani Mihoyel'in bu kroniğini 1245 yılında Rum Kalesi'nde yaşayan Papaz Yeşu özetleyerek Ermenice'ye çevirmiştir. Bu çeviri daha sonra Rahip Vartan tarafından gözden geçirilerek Kudüs'te basılırken (1870), V.Langlois bunu Fransızcaya çevirerek *Chronique de Michel le Grand* adıyla Paris'te yayınlamıştır. (1868)

Süryani Mihoyelin bu eseri, 1759 yılında Arapçaya da tercüme edilmiştir. Şam Metropolit Yuhanna Şakir tarafından yapılan bu tercümenin beş nüshası günümüze intikal etmiştir.

Süryani Mihoyel'in bu kroniğinin en meşhur nüshası 1899-1918 yıllarında, Fransızca tercümesiyle beraber beş cilt olarak John B. Chabot tarafından Paris'te yayınlanan nüshadır. Tek olan bu nüsha 1598 yılında Urbişli Metropolit Mikail tarafından rahipken istinsah edilen nüshadır. Urfa Süryani Kadim Kilisesi'nde bu-

lunan bu nüshanın da 19 sayfası maalesef eksiktir.

Hristiyanlık tarihi açısından da son derece önemli olan bu eser, Antakya Patrikhanesi'nin dışında XII. yüzyıla kadar diğer üç büyük patrikhanenin de patrikler listesini ihtiva eder. Özellikle Antakya Süryani Patrikhanesi'nin önemli Ebraşiyeleri (özellikle Urfa, Malatya, Diyarbakır, Tigris ve Kudüs) hakkında detaylı bilgiler verir. M.S. 793 yılından 1199 yılına kadar, 950 piskopos ve bunların yetiştirdiği manastırlar hakkında da önemli bilgiler ihtiva eder. Neticе olarak bu kronik, dönemin çeşitli tarihi hadiselerine ışık tutmasının yanı sıra, özellikle Süryani Kilisesi'nde XII. yüzyıla kadar cereyan eden dinî, siyasî ve sosyal hadiseleri ele alması açısından oldukça kıymetli bir eserdir¹³⁶.

Araştırmamızın gerek VI. yüzyıl siyasî tarihi içerisinde ve gerekse aynı yüzyılın şehrin dinî yapısı başlığı altında, Monofizit-Melkit çekişme-

sinde Mor Filiksinos Menbeci adlı bir piskopos okuyucunun dikkatini çekecektir. Çalışmamızda kullandığımız *Sünnedü's dı-Halkidona* adlı bu eser, bu şahsa aittir. 451 Kadıköy Konsili'nin itikadî kararlarını eleştiren ve 13 önemli makaleden oluşan bu eserin yüzlerce istinsah edilmiş nüshaları bulunmaktadır. Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi'nde "*Daskalya*" adlı anonim bir mecmuada yer almaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihî belirsizdir.

Daskalya: Doğu Ortodoks Kilisesi'nin Anayasası olarak kabul edilen temel eserdir. Orijinali Grekçe olan eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Mevcut Süryanca nüshalar, çok daha sonralara aittir. Buna rağmen, mevcut kilisenin anlayışıyla uyuşmayan bazı noktalar taşıması nedeniyle, Süryanilerce de "yarı apokrif" kabul edilmektedir. Süryani Kilisesi'nde iman ve ibadetle ilgili yazılmış tüm eserler, *Daskalya* açısından tüzük ve yönetmelik mesabesinde. Ruhaniler ile ilgili mevzuat, iman ve

136 Mor Mihoyel Rabo'nun bu kıymetli eserinin Türk tarihini yakından ilgilendiren kısımları Hrant D. Andreasyan'a sipariş üzerine Fransızca tercümesinden Türkçeye tercüme ettirilmiştir. Bu tercüme 1986 yılında orijinal Süryancası ile kısmen mukayeseli olarak tarafımızdan tetkik edilmiştir. Tercüme son derece kötü bir Türkçe'yle çevrilmiştir. Tercüme daktilo edilmiş haliyle durmaktadır. Araştırmacılara fotokopi ve mikrofilm olarak da verilmektedir. Okuyucuların merakını gidermek açısından şunu da kaydedelim ki, bu eserde Türk tarihini sıkıntıya sokacak hiçbir şey olmadığı gibi, aksine Türklerden ve Selçuklu Sultanlarından sitayişle bahsedilmektedir.

ibadetle ilgili tüm kurallar bu esere dayandırılır.

Eser, tahminen İznik Konsili'nin akabinde, Pavlos çizgisindeki Putpe-rest Kökenli Hristiyanlığın, Kilise'de hakim olmasından sonra oluşturulmuştur. Eser'de yeralan kurallar, eski Kilise Babaları'nın gelenekleri olarak kabul edilir ve bu geleneklerin Havariler'e dayandığına inanılır.

Süryani manastırlarında çok sayıda istinsah edilmiş nüshaları bulunan eseri, P.Lagarde 1852'de Leipzig'de yayınlamış, arkasından 1903'de Gibson Londra'da, 1912'de de F.Nau Fransız dilinde çevirisini neşretmiştir. Daskalya'nın 1204 tarihini taşıyan bir el-yazma nüshası da Antakya Süryani Kadim Patrikhanesi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.

Çalışmamızda, *ed-Daskaliyye ve Teâlimü'r-Resul* adıyla Hafız Davut tarafından 1940 yılında Mısır'da basılan tahkikli nüshasını kullandık.

Süryani Kilisesi'nin en önemli isimlerinden birisi, hiç şüphesiz Ebu'l-Ferec, İbnü'l-İbrî lakablarıyla meşhur olan Bar Obroyo'dur. Başta ilahiyat, tarih ve felsefe olmak üzere çok sayıda eser vermiştir. Tarihle il-

gili olan en önemli eseri, *Mahteb-zebne* (The Chronography) adlı genel dünya tarihi ile ilgili olanıdır. Bar Obroyo'nun bu eseri üç anabölümden oluşur. Birinci bölümü yaratılıştan 1285 yılına kadar genel dünya tarihi ile ilgilidir. İkinci bölümü Halife Harun Reşid döneminden başlayarak genel olarak Kilise Tarihini içermektedir. Üçüncü bölümü ise Havari Tomas başlangıç noktası yapılarak, Süryani Kilisesinin tarihi sürecini kendi dönemine kadar konu edinir.

Yazarın kaynaklarının başında *Yakub Urhoyo* ile *Mor Mihoyel Rabo* gelmektedir. Maraga'da ulaştığı Arapça ve Farsça olan İslami kaynaklardan da faydalanmayı ihmal etmemiştir. Batı'da ilk baskısı 1890 yılında Bedjan tarafından gerçekleştirilmiş, 1932 yılında da Budge ingilizcesini yayınlamıştır¹³⁷.

Bar Obroyo'nun tarihle ilgili diğer bir eseri de *Mubtasar ed-Düvel*'dir. Maraga'da kaleme aldığı bu eser, genel tarihin bir özettir.

Çalışmamızda Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe'ye tercüme edilen *Ebu'l Ferec Tarihî*'nden de az da olsa istifade ettik¹³⁸. Çalışmamızda da

137 Bar Hebraeus, *The Chronography*, tr. E.A.W. Budge, London-1932.

138 *Abu'l Farac Tarihi I*, T.T.K. Bas., Ankara-1945.

görüleceği üzere, Bar Obroyo'dan daha çok ilahiyat sahasında faydalandık.

Ktobo dı-Qulasistigi, Bar Obroyo'nun Hristiyanlık tarihi ve Kilise açısından önemli olan bu eserinin çok sayıda elyazmaları mevcuttur. En eski elyazmaları Vatikan, Oxford ve Kudüs Süryani Kadim Metropolitliği kütüphanesinde bulunmaktadır. Biz çalışmamızda Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi'nde bulunan ve Yuhanna bar Melke Kırmızı tarafından istinsah edilen nüshasını kullandık.

Ktobo dı-Hüdoye, İrşâd Kitabı anlamına gelen Bar Obroyo'nun bu eseri, Süryani Kilisesi'nin Anayasası'dır dense, mübalağa edilmiş olunmaz. Kilise'ye, ruhanilere ve müminlere ait ne kadar ilke ve kural varsa, bu eserde özetlenmiştir. Eser'de Arapların Piskoposu olarak ünlenen Gevargis (Gregorius) kaybolmuş yasaları ile Mor Mihoyel Rabo tarafından yapılan yasaları da ihtiva eden eser 40 ana bölümden, 147 tâli bölümden oluşmaktadır. Kiliseye ait kurallar ve piskoposların sahip oldukları geniş yetkiler içeren ilkeler dışında, *veraset*, *ipoteke*, *zarar*, *uzlaşma*, *para nakli*, *kefalet*, *ortaklık*, *temsil gücü*, *emanet*, *ödünç verilen*

şeyler, *armağan*, *teberru*, *satın almada öncelik*, *ödünç verme*, *ortak ürün verme*, *terkedilmiş topraklar*, *kiralama*, *kayıp nesneler*, *kayıp çocuklar*, *esirlerin özgürlüğü*, *hırsızlık*, *ağır suçlar*, *avın kesilmesi*, *yeminler*, *adaklar*, *davalalar* ve *yasal güçler*, *tanıklık* ve *tanıklar*... gibi sosyal, ekonomik ve hukukî konuları ve kurallarını konu edinmesi açısından son derece önemlidir¹³⁹.

Çok sayıda elyazması bulunan eserin en eski nüshası 1391 tarihli olup, Kudüs Süryani Metropolitliği Kütüphanesindedir. Bedjan tarafından da Paris'te 1895 tarihinde yayınlanan bu eserin, biz çalışmamızda Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi'nde bulunan ve 1971 yılında Barsavmo Erkahoyo tarafından istinsah edilmiş nüshasını kullandık.

Ktobo dı-Zelge: Ebu'l Ferec'in bu eseri 10 bölümden oluşmaktadır. *Mnorath Qudşe'nin* özetidir. Dünyanın yaratılışından, ahiret hayatına kadar çeşitli ilahiyat konularını felsefî ve dinî açıdan irdeleyen eser, iman ve ibadetle ilgili konuları da içerir. Yazar, *Athanasius*, *Mor Eferem*, *Basilius*, *Nazianzenli Gregorius*, *Nisalı Gregorius*, *Euagrius*, *Altınağzılı Yuhanna*, *Kurilos*, *Aryupagos*, *Suruçlu Yakub*, *Menbeçli Fi-*

139 Mor Ignatius Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler*, 425.

lüksinos, Urfalı Yakub, Antakyalı Severius ve Muşe bar Kifo... gibi ortodoks kilise babalarının yanı sıra, Romalı Klemis, Mithodius, Proklus, Riş Aynolu Serkis, Borsalı Titus, Epifanus, Theodorus, Theodoret ve Baysanlı Yuhanna gibi Süryani dünyası dışından olan bilginlerle, heretik kabul edilen yazarlardan da alıntılar yapmıştır.

Batı kütüphanelerinde çok sayıda elyazması bulunan eserin^{139*}, biz çalışmamızda Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi'nde bulunan ve 1965 yılında Hanna Seven tarafından istinsah edilen nüshasını kullandık.

Kthobo dı-İsiqon; Bar Obroyo'nun bu önemli eseri dört ana bölümden oluşmaktadır. 1279 yılında Maraga'da Mafiryen olarak görev yaptığı sırada öğrencisi Rahip Yusuf'a kaleme aldirtmiştir. Nasturilerin de çok önemsedikleri bu eserin birinci bölümü beden eğitimi hareketlerinin düzenlenmesi, ikinci bölümü beden beslenmesi sırasında

uyulacak kuralları, üçüncü bölüm insanın çirkin tutkulardan arınması, dördüncü bölüm ise insanın erdemli ilkelerle donanmasını konu edinmektedir. Bu kurallar, daha çok münzevi bir hayatı tercih eden ruhbanlar içindir. 420 sayfadan oluşan bu eserin en eski dört istinsah edilmiş nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bunların en önemlisi Musul'da Keldani Kütüphanesinde bulunmakta olup, 1292 tarihini taşımaktadır^{139**}. Ayrıca eser 1898 yılında Bedjan tarafından Paris'te yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda Gregorius Bavlos Behnam tarafından Arapçaya çevrilen¹⁴⁰ nüshasını kullandık.

Bar Obroyo'nun çalışmamızda kullandığımız diğer bir önemli eseri de *İmozo Mihîroso-Bûrob-Qilîe dı-Hasno Kelso-Ufoyo*'dur. Çeşitli ilahiyat konularını kapsayan bu eserin, biz çalışmamızda Hindistan'da Mor Toma Matbaası'nda basılan (tarihsiz) tahkikli Süryanca metnini kullandık.

Çalışmamızda kullandığım diğer

139* Eserin en meşhur elyazmaları Vatikan, British Museum, Nasyonal Bibliotika, Oxford, Berlin ve Cambridge kütüphanelerinde bulunmaktadır. Deyru'z Zaferan Manastırı Kütüphanesi'nde de Mafiryen Süleyman'ın 1509 da istinsah ettiği bir nüshası mevcuttur. (Mor Ignatius Efrem I.Barsavm, **Saçılmış İnciler**, 420)

139** Diğer nüshalar Oxford Kütüphanesi, Antakya Süryani Kadim Patrikhanesi Kütüphanesi ve Halepteği Urfalılar Kütüphanesinde bulunmaktadır. (Mor Ignatius Efrem I.Barsavm, **Saçılmış İnciler**, 426)

140 Kamışlı-1967

bir Süryani kaynağı da *Zukanin Vekayinâmesi*'dir. VIII. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakır yakınlarında-ki Zukanin Manastırı'nda yaşayan ve adı bilinmeyen bir rahip iki cilt halinde hacimli bir vekayinâme yazmıştır. Kendisinden önceki Kilise babalarının (özellikle Efesli Yuhannadan) eserlerinden alıntılar yaparak yazdığı vekayinâmeyi, daha sonra özet bilgilerle, zaman belirtmeden önemli olayları nakleder. Yaşadığı döneme yaklaştıkça, dinî ve dünyevî olaylar ve tabii afetlere vekayinâmede daha çok yer verir. Özellikle Ermeniler dönemi ile Abbasilerin başlangıç yıllarına kadar olan dönemi daha ayrıntılı olarak ele alır. Bu vekayinâmenin en önemli özelliği, ayrıntılı olarak bu dönemde nakledilen olayların büyük çoğunluğunun dönemin Süryani, Grek ve Arap kaynaklarında yer almamasıdır. El-Cezire halkının maruz kaldığı olaylar, bölgedeki yöneticilerin birbiriyle anlaşmazlıkları ve çekişmeleri çok ayrıntılı olarak vekayinâmede yer alır.

Yazar, bu vekayinâmeyi Diyarbakır Horepiskoposu Gregorius, Zukanin Manastırı Başrahibi Othelius, Lazzar Souro, Anastasius ve daha

birçok ruhbanın ısrarı ile yazmıştır.

Zukanin Vekayinâmesi'nin ikinci cildinin yarısını oluşturan dördüncü bölüm, Jean Chabot tarafından *Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, Mahitbonuso* (*Abk Shobo Dantiro bı-Beth Arko dı-Batikno*) IV adıyla Fransızca'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır¹⁴¹. Çalışmamızda kullandığımız kısım da, Chabot'un bu yayınladığı dördüncü bölümdür. Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha¹⁴² hem meşhur Oryantalist Assemani, hem de Chabot'u büyük bir hataya düşürmüştür. Chabot bu vekayinâmenin Antakya Patriği Mor Dionsios Tell Mahroyo'nun yazdığı kronik olduğunu zannetmiş ve O'nun ismiyle yayınlamıştır. Herşeyden önce Tell Mahroyo, Zukanin Manastırı'ndan değil, Kinnesrin Manastırından mezun olmuş ve eserini 843 yılında kaleme almıştır. Ayrıca Zukanin Vekayinâmesi'nde kullanılan yabancı kelimeler ile üslup, kesinlikle Mor Dionsios Tell Mahroyo'nun üslubuyla uyuşmamaktadır¹⁴³. Benzer bir hataya François Nam da düşmüştür ve eserin Rahip Yeşu Estunoro'ya ait olduğunu ileri sürmüştür^{143*}.

141 Paris 1895.

142 Süryanca elyazmalar bölümü No:162.

143 Mor İgnatus Efrem I. Barsavn, **Saçılmış İnciler**, 335

143* Biz, tıpkı Mar Yeşua'da olduğu gibi, okuyucu açısından bir karışıklığa meydan vermemek için bu vekayinameyi **Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, Mahitbonuso IV** ismiyle kullanacağız.

Zaman zaman kullandığımız kaynaklardan biri de, Zekeriya el-Fasih'in *Tarihü'l-Zekeriya el-Fasih*, adıyla bilinen eseridir. Tahkikli baskısını kullandığımız eserin yer ve tarih kaydı bulunmamaktadır. Süryani Kilisesi ve Doğu Hristiyanlığı açısından önemli bir kaynaktır. Ortaçağdaki Yahudiler kadar Doğu Hristiyanlığının da tarihçesini anlatan Yusufos'a ait *Tarih-i Yusufos el-Yebudî* adlı kaynak eserin çalışmamızda 1872 tarihli Beyrut baskısını kullandık. Devrin siyasi olaylarıyla dinî olaylarını bir arada anlatan İsidoros'un *Heridetü'n-Nefise fî Tarihî'l-Kenise* adlı eseri, Doğu Hristiyanlığı açısından son derece önemlidir. Çalışmamızda Efrenkiye 1922 baskısını kullandık. Araştırmamızda kullandığımız *Tarihü'l-Kenisetü'l-Mesihyyeti'l-Kadime ve'l-Hadise* adlı eser Yuhanna Lorens Fan tarafından Latince kaleme alınmıştır. İngilizce'sinden Arapça'ya Mihail Urban tarafından çevrilmiş ve 1875 yılında Beyrut'ta Henri Hors tarafından neşredilmiştir.

Özellikle Urfa'nın düşünce ve fikir hayatı açısından son derece önem arzeden kaynaklardan birisi de, *Nomuso dı-Athravotho* (Ülkelelerin Yasaları) adlı eserdir. Bardaysan'a atfedilen kitap, büyük bir ihti-

malle Bardaysan'ın öğrencisi Philippos tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Philippos'un bir arkadaşının evini ziyaretiyle başlar. Kendisi orada Bardaysan'la karşılaşır ve Awida adlı biriyle sohbetine tanık olur. Diyaloglar şeklinde kaleme alınan eser, birçok yönden Eflatun'un "Devlet"ini hatırlatmaktadır. Bu değerli çalışma H.J. Drijvers tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve Süryanca metniyle beraber *"The Book of the Laws of Countries: Dialogue of Fate of Bardaisan of Edessa"* ismiyle basılmıştır¹⁴⁴.

İlk ve Ortaçağ toplumlarının siyasi, sosyal, kültürel, iktisadî v.s. hayatını tanzim eden anlayış ve kuralların temelini hiç şüphesiz din teşkil etmektedir. Bu nedenle gerek arkeolojik materyal ve gerekse yazılı eser açısından en zengin alan da bu sahadır. Urfa'nın dinî yapısını incelerken paganist dönemle ilgili, arkeolojik materyalin dışında, ciddi yazılı kaynaklara da sahibiz. Bunların başında bizzat Harranilerin kendilerine ait literatürü gelmektedir. Bunlar arasında en önemli olanı, Süryanice ve Arapça iki değişik nüshası günümüze kadar ulaşmış olan *"Harranlı Bâbâ'nın Kitabı* (ya da Kehane-

144 Ed. H.J.Hosper and Th. C. Wriezen, Assen: Van Gorcum 1965.

145 Bkz. F. Rosenthal, "The Prophecies of bâbâ the Harranian", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, ed. W.B.Henning, London 1962, 220-232.

ti)"dir¹⁴⁵. Harranlılara ait bir diğer kaynak, İbnu'n-Nedîm'in eserinde, kendisinden uzun alıntılar yapılan "*Beş Sır Kitabı*"dır¹⁴⁶. Bu metin özellikle Harranilerin dine giriş törenleri ile bazı sır ritüelleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Harranilerle ilgili olabilecek olan bir diğer önemli eser ise, meşhur "*Fellahatu'n-Nibtiyyun*"dur¹⁴⁷. Yanlışlıkla İbn Vahşiyye'ye atfedilen, ancak büyük ihtimalle Aramice bir nüshadan İbn Vahşiyye tarafından Arapça'ya çevrilmiş olan bu eser, İbn Vahşiyye'nin *Ğayetu'l-Hakim*'inde yer alır. Ve Harranilerin kült ve ritüelleriyle, mabetleri ve çeşitli dinsel gelenekleri hakkında önemli bilgiler içerir. Bunlardan başka Harranilere ait olan birçok eser, İbnu'n-Nedîm ve Maimonides gibi çeşitli Ortaçağ yazarlarınca ismen zikredilir. Ancak maalesef bunların metinleri günümüze kadar ulaşmamıştır.

Urfa paganizmiyle ilgili bilgi veren yazılı kaynaklarda yer alan, Ur-

fa'nın pagan kült ve ritüelleriyle ilgili tanımlamalar oldukça sınırlıdır. Bu yazılı kaynaklar arasında en erken dönemlere uzananları; biraz önce de belirttiğimiz gibi Urfalı meşhur heretik Bardaisan'ın bir öğrencisine atfedilen "*Ülkelerin Yasaları Kitabı*" ile Filozof Meliton'un tahminen Antonius Sezar'ın huzurunda sunduğu "*Söylev*"dir. Gerek Bardaisan'ın söyledikleri ve gerekse Meliton'un "*Söylev*"i, Urfalıların bazı tanrı kültleriyle bu kültür çerçevesinde yapılan ritüelleri hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bunlardan başka M.S. IV. yüzyıla ait İmparator Julian'ın "*Hitabe*"si ile IV yüzyıl sonları ya da V. yüzyıl başında derlendiği tahmin edilen *Melfoniso dı-Aday* ile Suruçlu Yakub'un "*Putların Yıkılışı Hitabesi*" de Urfa paganizmi ile ilgili bilgi veren kaynaklar arasındadır. *Tub Men Mabıtbonuso Melfoniso dı-Aday Şliho*¹⁴⁸ olarak adlandırılan ve İsa-Masih'in ölümü sonrası Havarî Tomas tarafından 72'lerden olan Adda'nın efsanevî hikayesini konu edinen

146 Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 326-327.

147 El-Macrîfî, Ebu'l-Kâsım Mesleme (Pseudo-Majriti), *Ğayetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, ed. H. Ritter, Leipzig 1933.

148 V. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen eser, G. Philips tarafından 1867 yılında *Doctrine of Addai the Apostle* adıyla İngilizce'ye çevrilerek yayınlanmış, G. Howard tarafından da 1981 yılında "*The Teaching of Addai*" adıyla Süryanca metinle beraber ayrı bir neşri yapılmıştır. Eserin, son dönemlere ait istinsah edilmiş iki metni, Süryani Kadimlere ait Kudüs'teki Mar Markos Kütüphanesi'nde bulunan 153 ve 247 numaralı el yazma mecmualarda yer almaktadır. Ülkemizde ise Molfono İsa Gültên tarafından 1964 yılında istinsah edilen bir metni Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesinde bulunmaktadır.

metne dair ilk rivayetlere, Kilise tarihçisi Eusebius'un eserinde (*Ecclesiastical History*) rastlanır. Ancak elimizdeki metin daha sonraki dönemlere ait olan bir versiyondur. Burada Addai, Urfa kralı Abgar ve halkını Hristiyanlığa davet ederken satır aralarında hem Urfa tanrılar panteonu ve çeşitli pagan ritüelleri hem de Urfa'daki çeşitli kült merkezleri hakkında bilgi verir. V. yüzyıldan kalma olduğu tahmin edilen bu esere sonradan birçok ilaveler yapılmıştır. Örneğin Abgar'ın elçisi Hananya'nın, İsa-Mesih'in resmini O'na getirmesi ve İmparator Clodius Sêzar(41-54)'ın eşi İmparatoriçe Protoniçe'nin kızı ve oğluyla Kudüs'ü ziyaret, İsa-Mesih'in kardeşi Yakub'la buluşması ve Gerçek Haç'ı buluşu gibi...¹⁴⁹, Suruçlu Yakub (451-521) da şiirsel metin tarzı eserinde paganlarca tanzim edilen birçok puttan ve bunlara nerede kimler tarafından tapınıldığından bahsederken, Urfa ve Harran tanrılar panteonunda yer alan çeşitli tanrı kültürlerinden de bahseder.

Urfa paganizmine ilişkin bilgi veren yazılı metinler arasında Şehit

Şarbel'in İşleri'ni (*Acts of Sharbel*) de sayabiliriz. Bu metin, Urfalı bir pagan başrahip olan Şarbel'in, pis-kopos Barsamya'nın çabalarıyla nasıl Hristiyan olduğunu anlatmaktadır. Metinde, Nisan'ın sekizinde düzenlenen büyük festivalde bütün Urfa tanrılarının, Nebo'nun, Bel'in ve diğerlerinin süslenerek şehrin ortasındaki büyük kült merkezinde nasıl toplandıkları ve bu tören esnasında Şarbel'in nasıl Hristiyan olduğu anlatılır¹⁵⁰. Son olarak Mor Afram gibi çeşitli erken dönem kilise yazarlarının apolojetik türü eserlerinde de Urfa ve yöresindeki bazı pagan uygulamalar ve geleneklerle (büyü, sihir ve astroloji gibi) ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Urfa ve özellikle de Harran paganizmiyle ilgili bilgilerin çoğunluğu gariptir ama, Ortaçağ İslam kaynaklarında yer almaktadır. Bu biraz da Müslüman yazarların meraklarından ve farklı toplumları tanımak, tanıtmak ve tabii olarak bu din ve inançların batıllığını vurgulamaktan kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda kullandığımız İslamî kaynakların üzerinde uzun uzun durmayacağız; zira bu kaynaklar ilim aleminde yeterli derecede tanınmaktadır. Burada sa-

149 İmparatoriçe Protoniçe'nin bu Gerçek Haç'la ilgili bir öyküsü Deyru'z-Zaferan Manastırı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Şunu da bir kez daha hatırlatalım ki, bu öykünün Helen öyküsünden alındığı hususunda Batılı araştırmacılar arasında konsensüs oluşmuştur. Bkz.s.10 ve devamı.

150 Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, 35.

dece çalışmamızın Birinci cildinde en çok kullandıklarımızın isimlerini zikretmekle iktifa edeceğiz. İbn Hazm'ın *Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ebva' ve'n-Nihal*¹⁵¹, Ebu'l-Kasım Mesleme Macrîti (Pseudo Majriti)'nin *Gayetü'l-Hakim ve Abakku'n-Neticeteyn bi't-Takdim*¹⁵², Mutahhar İbn Tahir Makdisî'nin *Kitabü'l-Bed'u ve't-Tarih*¹⁵³, Ebu'l-Hasan Ali Mesudî'nin *Kitabü't-Tenbib ve'l-İşraf*¹⁵⁴ ve *Murucu'z-Zeheb ve Ma'adinü'l-Cevher*¹⁵⁵ Ebu'l-Feth Muhammed Şehristani'nin *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal*¹⁵⁶, Yakub İbn İbrahim Ebu Yusuf'un *Kitabü'l-Harac*¹⁵⁷, Hamza el-İsfehani'nin *Tarih Sinî Mülukü'l-Arz ve'l-Enbiya*¹⁵⁸, Yakut el-Hamavî er-Rumî'nin *Marsidü'l-İttıla ala Esmâ'l-Emkine ve'l-Bukaa*¹⁵⁹, İbn Nedim (Muhammed İbn İshak)'in *Kitabü'l-Fibrîst*¹⁶⁰, Ebu Reyhan Muhammed el-Birunî'nin *The Chronology of Ancient Nations*¹⁶¹,... vs.

Hristiyanlık dönemine gelince,

bu konuda bol miktarda yazılı kaynağa sahibiz. Hristiyanlığın Urfa'da hakim din haline gelişinden (IV. yüzyıl) itibaren Mor Afrahat'ın, Mor Afram'ın ve Urfa Kilisesi'nin efsanevî piskoposu Mor Rabbula'nın eserleri, bu ilk dönem Hristiyanlığının yapılması hususunda bize önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Hristiyanlığın kurumsallaşmaya başlamasıyla (V. yüzyıl) birlikte, bu tarihten itibaren konularla ilgili müstakil eserler verildiğini görüyoruz. Bu eserleri burada tek tek ele alıp, muhtevalarını vermek, eserler hakkında bazı tahlillerde bulunmak, bu çalışmaların sınırlarını aşacağından, sadece adlarını zikretmek yeterli olacaktır, sanırım. Bunlar genel olarak, Kilisenin yapısı, din adamları sınıfının hiyerarşik düzeni, bunlarla ilgili kurallar, iman ve ibadet, kilisenin yedi sırrı, bunların önemi ve ilkeleri vs. hakkındadırlar. Bu eserlerin bir diğeri özelliği ise, bir

151 Kahire 1317.

152 Ed. H. Ritter, Leipzig 1933.

153 Paris 1899-1919.

154 M.J. de Goeje, Leiden 1967.

155 Ed. C.B. de Meynard, Paris 1861-1877.

156 Ed. W.Cureton, London 1842.

157 Kahire 1396.

158 Berlin 1340.

159 Kahire 1954.

160 Ed. G. Flügel, Leipzig 1872.

161 Ed. And trans. C.E. Sachau, London 1879.

kısımının yazarının belli olmaması ve anonim kabul edilmeleridir. Bir kısmının ise atfedildiği yazarlar şüphelidir. Önemli bir kısmı, çeşitli yazma mecmuaların her hangi bir bölümünün içinde yer almakta, bir kısmı ise, müstakil eser durumundadır. Yine bu eserlerin büyük çoğunluğunun en eski nüshaları Batı kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bir kısmı tıpkı basımla, bir kısmı tercümeleriyle beraber neşredilmiştir. Ancak çoğu metinler üzerinde ciddi bilimsel çalışmalar (özellikle metin kritiği) yapılmadığından, bu metinlerin bir kısmı eksik olduğu gibi, farklı metinler de maalesef birbirine karıştırılmıştır ve bilimsel hata ve çelişkilerle doludur. Bu nedenle bu kaynakları kullanan bilim adamlarının mutlaka ciddi kaynak kritiği yapmadan bu bilgileri kullanmamaları gerekir.

Bu eserlerin onlarca, hatta bazılarının yüzlerce istinsah edilmiş nüshaları Süryani ve Nasturi manastırlarında mevcuttur. Bunun nedeni, manastırdaki rahip adaylarının dinî rütbe alabilmeleri için hocaları tarafından kendilerine çalışma ödevi olarak verilmesidir. Bu istinsah edilmiş nüshalara da çok dikkat etmek gerekmektedir. Zira bilimsel metodolojik terbiyeden yoksun olan bu eğitimsiz rahipler, birçok şeyi yanlış yazdıkları gibi, anlamadıkları veya yanlış anladıkları veyahut da bugün-

kü anlayışlarına uymayan ifade, görüş ve düşünceleri havî cümleleri ya atlamakta ya eklemeler ve değiştirmeler yapmakta veyahut da kendi görüşlerini yazarın görüşü gibi metnin içine dahil etmektedirler.

Çalışmamızda bu konuya özellikle dikkat ettik. Gerek Batılı bilim adamlarınca gerekse Süryani Patrikhanesi tarafından ve gerekse Süryani araştırmacılar tarafından yayınlanan modern çalışmalardaki bilgilerle mukayese ve tetkik yönüne gittik. Bu eserlerin onlarca istinsah edilmiş nüshalarının olduğunu söylemiştik. Bu nüshaların yazı itibarıyla en iyileri memnuniyetle ifade edelim ki, Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesinde bulunmaktadır. Biz çalışmamızda bu manastırdaki nüshaları kullandık. İnsanlığın ortak malı olan bu kültür hazinelerinin korunmasında emekleri geçen Tur Abdin Metropoliti Mor Timoteos Samuel Aktaş, benim de hocalarım olan şimdiki ABD Metropoliti Mor Evgin Kaplan ile manastır hocası Melfono İsa Gülten'i ve bana geçen emeklerini "İlim adına" burada saygıyla yad edelim.

Bu konudaki kaynaklarımıza gelince; bunların bir kısmının anonim, bir kısmının yazarlarının şüpheli olduğunu söylemiştik. Buna ilaveten bir kısmının V.-VII. yüzyıllar arasında bizzat Urfa ve civarında yaşamış

çok önemli din adamlarına (ki bazıları patrik ve metropolitler) atfedildiğini belirtelim. Diğer bir kısmı ise, sonraki yüzyıllarda kaleme alınmış, ancak tüm Hristiyan aleminde otorite kabul edilen kilise babalarına ait eserlerdir.

Çalışmamızda kullandığımız bu kaynakların başlıcaları şunlardır: Mor Qileymis dı-Rumî ile Mor Severios Patriyerho dı-Antahiyyo tarafından kaleme alınan ve VI. yüzyıldan kalma *Kthobo dı-'Amazo Qadišo*¹⁶², Mor Yakub Urhoyo (640-708) tarafından kaleme alınan *Kthobo dı-Brob Qilile*¹⁶³ yine aynı yazara atfe-

dilen *Qurbono Qadišo*¹⁶⁴ Mor Severe Bartillé Yakûb'a atfedilen *Kthobo dı-Simoso*¹⁶⁵, Nusaybin Piskoposu Abdu Yeşu'ya atfedilen *Fî't-Teslis ve't-Tevhit ve'l-Hülûl ve'l-İttibâd*¹⁶⁶ Alfonsos Marya Dilikori'nin kaleme aldığı *Tarihü'l-Ertakât ma'â Dahîbâ*¹⁶⁷, Hasyo Lu'azor'a atfedilen *Qurbono Qadišo*¹⁶⁸, Hasyo Yuhannun'a atfedilen *Köbnuso*¹⁶⁹, Nusaybin Metropolit Mor İliya'nın yazdığı *er-Risâle: Fî Vahdaniyyeti'l-Hâlik ve't-Teslis ve Ekânimihî*¹⁷⁰, Anonim olan *Kthobo dı-'İmozo*¹⁷¹, *Kthobo dı-Qandilo*¹⁷², *Kthobo dı-Tıksa Qandilo*¹⁷³, *Kthobo dı-Tıksé Qumroyo*¹⁷⁴, Mor Afram'a atfedilen *Rozo*

162 Bu eser Urfalı Yakub (640-708) tarafından Grekçe'den Süryanca'ya hem metin olarak çevirmiş, hem de şerhini yapmıştır. Çalışmamızda 1950 yılında Patrik I. Afram tarafından Lübnan'da neşredilen bu metin kullanılmıştır.

163 Tahkik ve neşreden Mor Ignatios Afram I, Lübnan - 1948.

164 Urfalı Yakuba atfedilen bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. MGM Kütüphanesinde.

165 1231 tarihini taşıyan eserin 1977 yılında Papaz Yuhanna tarafından istinsah edilen nüshasını kullandık, Herepiskopos Aziz Günel'in şahsi kitaplığındandır.

166 Neşr. Ebu Levis, Beyrut -1920.

167 Latince'den Arapçaya çev; Yusuf Eliyas ed-Dibsü'l-Marunî, Kesran -1964.

168 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

169 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

170 Neşr. Ebu Levis, Beyrut - 1920.

171 MGM Kütüphanesi, müst. Şem'un Hanna Şa'o - 1950.

172 MGM Kütüphanesi, müst. Yeşu Çiçek - 1962.

173 Süryanca tıpkı basım Hollanda - 1983.

174 Neşr. Mor Ignatios Gabriel I., Lübnan -1952'de

175 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuadan bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

*Köbnuso*¹⁷⁵, Mor İgnatius bar Vehib tarafından kaleme alınan *Tibumo di-Silavoso İtonoyuso*¹⁷⁶, Patrik Mor İgnatius Lu'ozor bar Subso'nun yazdığı *Sûloqo Havnunoyo*¹⁷⁷, Suruçlu Mor Yakub'a atfedilen *Al-Savmo Qadişo di-'Arb'in di-Lilyo di-Treyin bi-Şab'o*¹⁷⁸, Mor Yuhanun'a atfedilen *Egerso*¹⁷⁹, Muşé bar Kifo'ya atfedilen *İmozo*¹⁸⁰, *Qaşîşê û Mişemşone*¹⁸¹, *Qûrob Qurbone*¹⁸², *Morun Qadişo*¹⁸³, *Turgome*¹⁸⁴, Mor Şem'un Minamoyo atfedilen *Theologya*¹⁸⁵, yazarı belirsiz *Tıkso di-İmozo*¹⁸⁶, Yuhanun bar Şuşen tarafından kaleme

alınan *Egerso: Luqbal Halkidona Tirayay Qiyono*¹⁸⁷, Yuhanun bar Vehbun'a atfedilen *Köbnuso* ve *Qurbono Qadişo*¹⁸⁸...

c. Tetkik Eserler

1- Çalışmamızda, bibliyografya da da görüldüğü gibi çok miktarda kitap ve makale kullanılmıştır. Bunların bir kısmı, çalışmamızın sadece bir bölümü, bir kısmı sadece bir başlığı ile ilgilidir. Ancak bazıları baştan sona, her bölümde, hatta her başlıkta kullandığımız eserlerdir. Burada bu eserlerin tek tek adlarını

176 MGM Kütüphanesi, müst. Toma Aksam - 1970.

177 MGM Kütüphanesi, müst. Mor Timoteos Samuel Aktaş - 1968.

178 Bu eser MGM Kütüphanesinde bulunan MAS. adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. Müst. Deyroyo Yasef - Tarihsiz.

179 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

180 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

181 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

182 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

183 MGM Kütüphanesi, müst. Yeşu Çiçek - 1964.

184 Yazar Baselyes Kataliko olarak da bilinir. MGM Kütüphanesi, müst. Mor Timoteos Samuel Aktaş - 1964

185 Neşr. Mor İgnatius Afram I., Dımışk - 1948.

186 Bu eser MGM Kütüphanesinde bulunan Daskalya adlı yazma mecmuada yer alıp, eserin istinsah tarihi ve müstensih belirsizdir.

187 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

188 Bu eser MFALMKQMTŞ adlı yazma mecmuada bulunmaktadır. MGM Kütüphanesi, istinsah tarihi ve müstensih ismi yoktur.

zikrederek, özellikleri hakkında bilgi vermeyi gereksiz görüyoruz. Zaten bibliyografyaya bakıldığında bu eserlerin isimlerinden de konu ile ne derecede ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Burada şu kadarını belirtelim ki, bu eserler içerisinde, malzeme bakımından *Pognon*, *Duval*, *Segal*, *Ross* ve *Drijvers*'in eserleri ayrı bir öneme sahiptirler. Ancak, bu eserler metodolojik anlamda bir şehir tarihçiliği çalışmaları değildir. Bi-

zim için sadece ve sadece tabiri caizse birer malzeme deposudurlar. Yer yer hatalarla malûldurlar. Bazı konulara çok yüzeysel değinilmişken, bazıları ise konunun merkezinden sapılarak lüzumsuz detaylarla konu bütünlüğü dağıtılarak işlenmiştir. Bu da metodolojik bir çalışmadan çok, toplanan malzemenin arka arkaya sıralandığını ve bazı yorumlarla işlendiğini göstermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

URFA VE YÖRESİNİN İLKÇAĞ TARİHİ

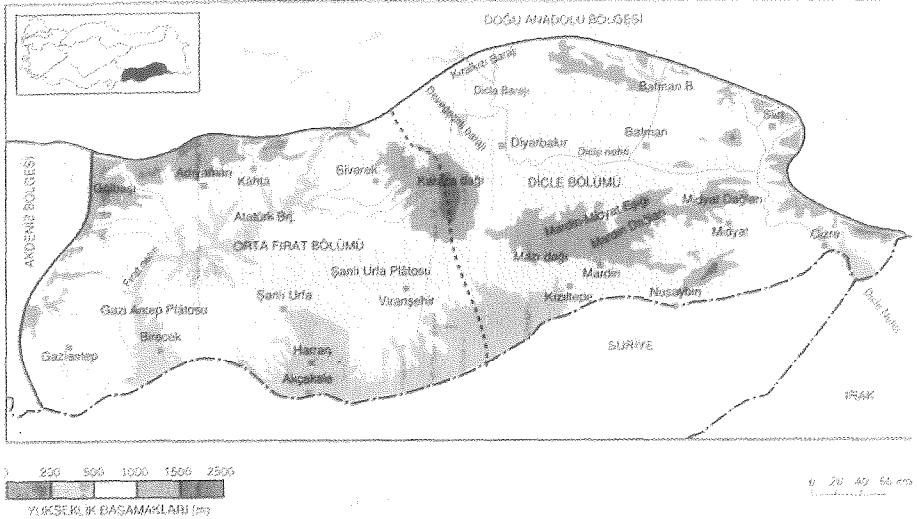
I. URFA BÖLGESİNİN COĞRAFI KONUMU VE TOPOĞRAFYASI

Urfa'nın tam kalbinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Amanus ve Güneydoğu Toros yaylalarının önünde Suriye platformuna doğru giderek alan ve yeryüzü şekilleri açısından yeknasaklığı ile dikkati çeken stepik platolar alanı olarak nitelenebilir. Gerçekte doğal bir bölge olarak bu alan sınırlarımızla sona ermemekte; bir yandan Filistin'e, bir yandan da Zagros etekleri boyunca Basra körfezine doğru devam etmektedir. Bir ucundan öbür ucuna güneydeki çölü dolanarak, yaklaşık 1500 km. uzunluğunda bir yay çizen bu bölge, tarih boyunca kendi içindeki ülkeleri birbirine bağlayan yolların doğal güzere-

gâhı olmuş, bu yollar boyunca toplumlar ya birbirleriyle barış içinde ticaret yaparak, ya da savaşarak kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Yine bu alan, milattan binlerce yıl önce gelişen ilk büyük uygarlıkların ve özellikle verimli alanlar ile ilk etkili tarımcılığın gelişme alanı olarak ün yapmıştır. Hilal biçimli bu doğal bölgenin tarihçiler ve arkeologlar tarafından "Verimli Hilal" olarak adlandırılmasının nedeni de budur¹⁸⁹.

Kuzey (Yukarı) Mezopotamya bölgesine ise, İslam fetihleriyle birlikte Arapça "Yarımada" anlamına gelen *el-Cezire* denilmiştir. Bu ad, Dicle ve Fırat'ın yukarı kolları tarafından böl-

189 Sırrı Erinc, "Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu", **Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul 1980, 66; İ. Atalay-K. Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997, 259-296, Harita 6.1,2.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki haritası.

genin bir ada gibi dört bir yandan çevrilmesine dayanılarak verilmiştir. Sözüünü ettiğimiz nehirler aynı zamanda el-Cezire'nin doğu ve batı sınırlarını oluşturmaktadır. Kuzey sınırı, Anadolu platosuna geçişi sağlayan Mardin Eşiği adını verdiğimiz yükseklikle, güney sınırı ise Suriye Çölü'ne geçiş veren steplerle belirlenmektedir. Ancak tanımladığımız sınırların görece olduğu, *el-Cezire*'nin kültürel ve coğrafi özelliklerinin bu sınırların ötesine geçtiği unutulmamalıdır¹⁹⁰.

Bölgenin ovaları, Kuzey Mezopotamya'da Suriye sırtlarından Fırat ırmağı ile ayrılan ve doğuda Dicle'ye kadar uzanan yüksek ovalardır. Bu ovalar, birbirine paralel iki dağ zincirinden kuzeyde yer alan, Karacadağ-Tur Abdin sırası ile güneydeki Cebel Abdülaziz - Cebel Sincar dağları tarafından kesintiye uğratılmaktadır. Bölgenin kuzeydoğusunda yer alan Tur Abdin dağları, 200 km uzunluğunda ve kenarlarında Mardin, Ha-

190 Veli Sevin, **Yeni Asur Sanatı I**, TTK Yay., Ankara 1991, 1-2; İ. Atalay-K. Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, 288. XIII. yüzyıl Arap Coğrafyacısı İbn Şeddad, Cezire'nin, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr bölgelerinden oluştuğunu yazmaktadır. Diyar-ı Bekr, merkezinde Amid (Diyarbakır) olmak üzere Cezire'nin kuzeyini; Diyar-ı Rebia, merkezinde Nusaybin olmak üzere Cezire'nin doğusunu; Diyar-ı Mudar ise merkezinde Harran olmak üzere Cezire'nin kuzeybatısını oluşturmaktaydı. Diyar-ı Mudar adı, tıpkı Diyar-ı Bekr'de olduğu gibi M.S. 3. yüzyılda bölgeye yerleşen Bekr ve Mudar adlı Arap kabilelerinden kaynaklanmaktadır. Fikret İşıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İÜ. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1960, Giriş Bölümü.

sankeyf, Dara, Nusaybin ve Cizre kentlerinin bulunduğu bir seki oluşturmaktadır. Günümüzde "Mardin Eşiği" olarak adlandırılan bu kalker yapıları dağ platosu, bölgenin en önemli doğal özelliğidir. Bu plato, Orta Çağ'da Hristiyan keşişlerin yoğun olarak inziva hayatı yaşadıkları bir mekan olduğundan, burası "*Tur Abdin = Tanrı Kullarının Dağı*" adını almıştır¹⁹¹.

Sözünü ettiğimiz bölgemizin güneyinde, Kuzeydoğu Suriye ve Yukarı Mezopotamya bölgesinin batı kısmını içine alan ve Fırat'la orta çığırlarında buluşacak biçimde güneye doğru akan ırmak sistemi ile havzanın adına "*Habur*" denilmektedir. Bölgede Belih ve Habur'u oluşturan pek çok çay, bu havzayı sulayarak bereketli bir alan meydana getirirler. Bu kollarla beslenen Hasseke, Resu'l-Ayn ve Nusaybin yerleşim merkezleri arasında kalan bölge "*Habur Üçgeni*" olarak adlan-

dırılır¹⁹². Mardin Eşiği'nin eteklerinde başlayan bölge, "Yukarı Habur" sahasının içinde kalmaktadır. Yukarı Habur'un kuzey kesiminde sulandığında çok verimli olacak alüvyal topraklarla örtülmüş olan bugünkü "*Harran ovası*" yer almaktadır. Habur Havzasının batısında, büyük ölçüde Urfa ilini içine alarak Suriye'de yine Fırat'a kavuşan "*Belih Irmağı Havzası*" başlar¹⁹³. Yeraltı su kaynakları açısından zengin olmayan Urfa yöresinin en önemli su kaynakları, Urfa yaylasından doğarak Belih suyu aracılığıyla Suriye'de Fırat'a karışan Cullap çayı ve kollarıdır.

1. Coğrafi Konumu

Suriye platformunun kuzeye doğru uzanmış bir parçası üzerinde yer alan Urfa, A. Ardel'in belirttiği gibi, Harran ovasının dağlık kütleye bir koy şeklinde sokulduğu yerde, beyaz renkte kalkerden oluşmuş bir

191 Hitit ve Asur kaynaklarında "Kaşıyari" ya da "Kaşıyari Dağı" adıyla anılan bu dağ kitlesi, Strabon ve Ptolemeius'un coğrafyalarında yani Klasik dönemde "Masius Dağı" olarak geçmektedir. Güneyde yumuşak bir şekilde alçalan plato yamaçları, çeşitli dere vadileriyle kesilmektedir. K. Kessler, *Untersuchungen zur Historischen Topographien Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980, 23; H. Ertem, *Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, 182; İ. Atalay-K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, 287.

192 S.Aydın, K.Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin; Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2000, 6.

193 Cudi dağının son yıllarda ortaya çıkan arkeolojik öneminin yanı sıra mitolojik önemi de büyüktür. Tufanla ilgili rivayetlerin bir versiyonunda bu dağ, Nuh'un gemisinin üzerine oturduğu dağ olarak anılmaktadır. A. Erkanal-H. Erkanal, "Archaeologischer Überblick Über die Provinz Mardin", *Anatolia and the Ancient Near East- Tahsin Özgüç'e Armağan*, Ankara 1989, 129.

dağ kütlesinin eteğinde kurulmuştur. Arazi ortalama yüksekliği 500-800 metre arasında değişen geniş dalgalı düzlükler halindedir¹⁹⁴. Tarihte Osrhoene olarak da adlandırılan bölge, Kuzeyde Toroslar, Batı ve Güneyde Fırat Nehri; Doğuda Habur ile sınırlandırılmıştır. Urfa'nın kuzeyinde bulunmasına rağmen, Fırat Nehrinin sağ kıyısında yer alan Samsat¹⁹⁵, Kaysum¹⁹⁶ ve Ruşafa¹⁹⁷ gibi bir çok şehir de Osrhoene Bölgesi içerisinde yer almaktadır¹⁹⁸.

Fırat'ın geniş havzası içerisinde Urfa, verimli bir bölgeyi kontrol etmekte ve nehirden de yeteri kadar uzakta bulunmaktaydı. Zeugma ve BIRTHA'nın (Birecik) 85 km. doğusunda ve Samsat'ın 45 km. güney doğusunda olduğundan, batıdan gelecek bir saldırıdan kolayca haberdar olacak bir durumda ve ayrıca stratejik mevkii ve doğal yapısı itibariyle güçlü bir konumda idi. Urfa güneydoğu yönünden, Harran Ovasına açılmak-

ta; sırtını ise güneydeki kale ve dağlık bölgeye dayamış şekilde idi. Antik dönemlerde batısında kayalık, sık ağaçlı bir alan bulunan kent, kuzey yollarına hükmediyor; batıda ve doğuda Mezopotamya yollarını kolluyordu.

İklimi nedeniyle bölge, orman yönünden oldukça fakirdir¹⁹⁹. Tarihi Edessa'nın su ihtiyacı, Cullap ile birleşen ve günümüzde Karakoyun Deresi olarak anılan bir nehirten temin ediliyordu. Bu nehrin ismi "*sıçrayan nehir*" anlamına gelen Süryancada Daisan, Yunanca da Scirtos'dur. Nehir, güney istikametinde Harran'dan geçen Belih akarsuyuna dökülüyordu²⁰⁰. Arazi olarak şehir sadece nehir yatağı ve dağ etekleri arasındaki dar alana sahipti²⁰¹.

2. Ana Yolları

Urfa/Harran Bölgesi, Mezopotamya'dan gelip, Batı, Kuzey ve Güneye doğru giden yolların geçtiği

194 A. Ardel, Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler", **Türk Coğrafya Dergisi** **XVII/21**, 1961, 146; H. Saraçoğlu, **Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler II**, 15.

195 Antik adı Samosata, bu gün sular altında kalmıştır.

196 Adıyaman'ın Kaysum İlçesi

197 Eski Sergipolis

198 "Osroene", **RE XVIII (Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertums-wissenschaft)**, Stuttgart 1942, 1590.

199 H. Saraçoğlu, **Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler II**, 43.

200 J.B. Segal, **Edessa** 6; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 6; H. Acanal, **Urfa Tarihi**, Şurkav Yay., Şanlıurfa 1997, 5.

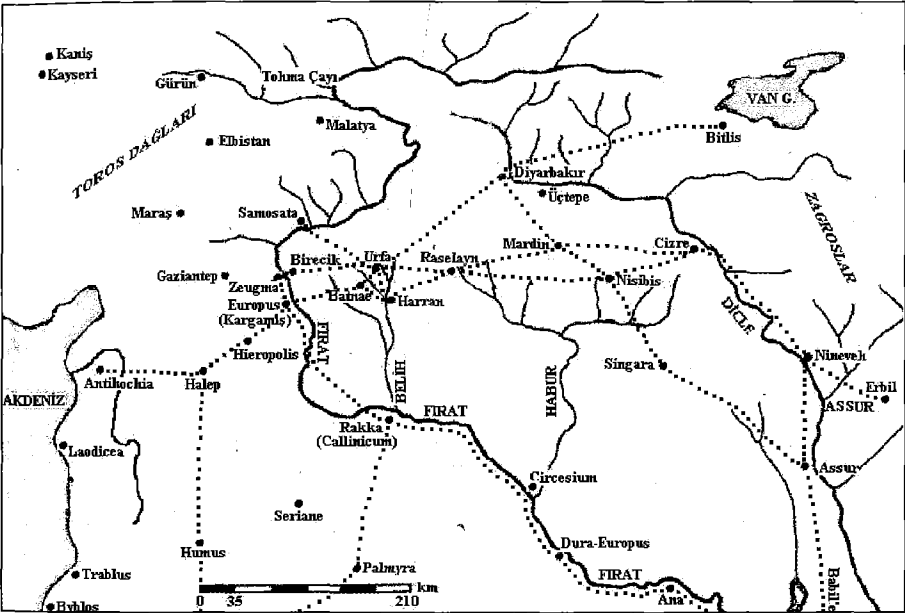
201 Duval, **Histoire d'Edesse**, 7.

stratejik bir konuma sahipti. Mezopotamya'nın coğrafi yapısı büyük çapta çöllerle kaplı olduğundan, ulaşım sistemleri bu yapıya uymak zorunda kalmıştır. Bereketli Hilal bölgesini, yani güneydoğu Torosların eteklerini izleyerek Urfa/Harran üzerinden geçen yolların tarih boyunca çok büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir.

Bölgedeki tarihsel ulaşım ağının genel hatlarına bakacak olursak, güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Zagros Dağları'nın eteklerini izleyerek, Dicle boyunca uzanan ve Yeni

Asur döneminde *Harran Şarri* (kral yolu) adını taşıyan bir ana yol bulunmaktaydı. Bu yol Güney Mezopotamya'dan Dicle'yi izleyerek, Musul (Nineve) yanından nehri geçiyor, oradan Sincar'a, Nusaybin'e (Nisibis) ve Ras-el-Ayn üzerinden Harran Ovası'na, buradan da Fırat'ı Karkamış'ta aşarak kuzeybatı ve güneybatı yönüne (İskenderun, Antakya ve Halep'e) ayrılıyordu²⁰².

İçinde Kalhu, Ninive (Ninova) ve Dur Şarrukin gibi ünlü başkentlerin bulunuşu nedeniyle Asur üçgeni denen yöreden geçen bu birinci ana yo-

Urfa-Harran Bölgesi'nden geçen yollar.

202 Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I*, 6; Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1994, 21-22.

lun dışında, Mezopotamya'nın öteki önemli yolu, Kuzeyden Fırat vadisini izleyerek Babil'e ulaşıyordu. Kuzey Mezopotamya'ya gitmek için ilkinden daha kısa olan bu yol, Babil'den başlayarak, Hit, Ana ve Rakka'ya ulaştıktan sonra Belih'i izleyerek Harran ovasına geliyordu. Urfa/Harrah çeşitli yönlerle ayrılan yolların bir düğüm noktasını oluşturmaktadır. Nitekim eski Babil döneminden beri ticari amaçlarla kullanılmış olduğu anlaşılan bu yol üzerinde Urfa-Harrah'ın önemli bir konaklama merkezi konumunda olduğu anlaşılmaktadır²⁰³.

Lloyd ve Brice, "*Harran*" adlı makalede²⁰⁴ Akdeniz ile Dicle havzası arasında kalan Urfa bölgesinden geçen yolları şu şekilde tespit etmişlerdir: İskenderun veya Antakya'nın kenarından başlayıp Halep'in içinden geçerek Birecik veya Karkamış civarında Fırat'ın dirseğine doğru bir hat çizerler. Burada Fırat Nehri civarındaki dağ geçitlerini terkederek Birecik'ten doğuya doğru ilerleyen ticaret yolu, Kuzey Suriye'nin alçak bölgelerinden Urfa, Viranşehir, Mardin, Dara, Cizre üzerinden Erbil'e ulaşıyordu.

Bölgedeki yol durumuna detaylı olarak baktığımızda Edessa'nın, Helenistik dönemden XIX. yüzyıla kadar, iki büyük ticari ve askeri yol güzergahı üzerinde önemli bir geçiş noktası olduğunu görüyoruz. Güneyden Osroene Krallığını kat ederek gelen ticari ve askeri yollar, Musul yanından Dicle'yi geçerek Nusaybin'e; oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik ilçesine ulaşmaktaydı. Burada yollar birkaç kola ayrılarak, Adana, İskenderun- Antakya ve Halep'e varıyordu. Birecik'ten Fırat Nehrinin doğu kıyısı boyunca kuzeye doğru uzanan doğal yol, önemli bir kara yoluydu ve bu yol günümüzde Atatürk Baraj suları altında kalan ve çeşitli dönemlerde önemli bir merkez olan Adıyaman Samsat'a ulaşıyordu. Fırat Nehri burada karşıya geçişi kolaylaştıran bir vadiye girmekteydi²⁰⁵. Diğer yandan Kuzeyden gelerek Diyarbakır'dan Urfa bölgesine gelen başka bir yol, Harran'a ve daha sonra Fırat'ı geçerek güneyde Suriye'nin büyük şehirlerine, öte yandan sözü edilen bu kuzey-güney yolu, ayrıca Nusaybin üzerinden İran, Hint ve Çin'e ulaşıyordu²⁰⁶. Uzakdoğu (Çin-Hindistan)

203 Romalı yazar Ammianus Marcellinus (XXIII,3.1) ise buradan doğuya, İran'a doğru uzanan yolları muhtemelen yukarıdaki güzergahları kastederek şu sözlerle tanımlamaktadır: "Carrae'den Persia'ya iki farklı krali kara yolu uzanıyordu: Bunlardan soldaki Adiabene ve Tigris (Dicle) üzerinden, sağdaki öteki ise Assyria ve Euphrates (Fırat) üzerinden gidiyordu.

204 Seton Lloyd and W. Brice, "Harran", *Anatolien Studies I*, 1951, 77-111.

205 Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 2-3.

206 Segal, *Edessa*, 4.

ile Batı arasında ticari önem taşıyan bu yol, İran'da Ekbatana üzerinden Bactria'ya ve Kuzeydoğu Hindistan'a ulaşırdı. Hindistan bölgesinden Batıya gelen bir başka ticari yol da; Aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon-Medayin'den çıkarak Hatra, Sincar, Resu'l-Ayn yolu ile Harran'a varırdı. Buradan da kuzeye giden önemli bir ticaret yolu, Urfa'dan Samsat yanında Fırat Nehrini geçtikten sonra, İznik yolu ile Marmara'ya, diğer bir kol ise Kayseri-Konya üzerinden Sardes'e ulaşmaktaydı. Yine Harran'dan çıkan bir yol, batı yönü ile Suruc üzerinden Birecik'e ulaşır; buradan Birecik-Membic üzerinden Halep'e varırdı. Gerek Harran'ın ve gerekse Urfa'nın önemi; büyük yolların bu şehirlerde çatallaşıp, kavşak noktaları teşkil etmeleri, bu iki mevkiyi birleştiren üçüncü bir yola sahip olmasıyla artmıştır. Harran'dan güneye giden bu yol, Rakka üzerinden bir taraftan Halep, diğer taraftan Palmyra (Tadmur) yolu ile Dimaşk'a ve oradan Tyr yanında Akdeniz'e ulaşmaktaydı²⁰⁷.

Harran'dan çeşitli yönlerle ayrılan yollardan biri de kuzeydoğuya giden yoldur. Diyarbakır-Bitlis hattını izleyen bu yol, Güneydoğu Toroslari Bitlis Geçidi üzerinden atlayarak Van Gölü yöresine değin uzanmak-

tadır. Kuzeye giden yol ise muhtemelen Asur Koloni Çağı'nın geç evresinde kullanılmış olduğu tahmin edilen ve Ergani-Maden Geçidi aracılığıyla Elazığ ve Malatya bölgelerine ulaşan karayolu sistemidir.

Harran'dan kuzeybatıya giden yol, Yeni Asur dönemi kralları tarafından sıkıca kullanılmış ve Fırat'ı Zeugma (Birecik), ya da kuzeydeki Samosata'da (Samsat) aşarak, Que (Kilikia), Tabal ve son olarak Orta Anadolu'ya uzanmaktadır. Güneybatıya giden yol ise, Fırat'ı Karkamış yakınlarında aştıktan sonra Doğu Akdeniz kıyılarına ve Filistine doğru uzanmaktadır ki, ünlü Romalı doğa tarihçisi Plinius'un, bir ticaret merkezi olarak nitelediği Harran'dan güneydeki, Filistin ve Suriye'ye doğru giden yollardan söz etmektedir²⁰⁸.

Bu uzun kara yollarının yanı sıra Irak ile Suriye'yi birleştiren ve Hint Denizi memleketleri ile batı arasında bağlantıyı sağlayan Fırat Nehrinin teşkil ettiği su yolu oldukça önem taşımaktaydı. Selevkoslar ve belki de Selevkos öncesi dönemde kervanlar, bu yolları kullanarak Anadolu'nun kalabalık şehirlerine ve Akdeniz limanlarına, Hindistan'dan baharatlar, kıymetli taşlar ve Çin'den de ipek taşımışlardır²⁰⁹. Fırat Nehri, hem ne-

207 Yollarla ilgili olarak bkz. Fikret İşıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 2-3; aynı yazar, "Şanlıurfa Tarihiine Genel Bir Bakış", **Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu**, İstanbul 1989, 58.

208 Plinius, **Naturalis Historia XII**, (ed. H.R. Rackham), (Loeb), London 1947, 40, 80.

209 Segal, **Edessa**, 4.

hir taşımacılığına, hem de açtığı dar vadi ile kara ulaşımına imkan sağlamış ve özellikle Birecik ile Basra Körfezi arasındaki kesiminde nehir taşımacılığı yapılmıştır²¹⁰.

Hieropolis olarak bilinen kutsal şehir Mabbog (Yunanca'da Bambyce) da, önemli bir yol ile Edessa'ya bağlıydı. Her iki şehri birbirine bağlayan yol, Zeugma'da Fırat'ı geçiyordu. Bu iki kent Antakya'dan doğuda Nusaybin'e ve Güneydoğu'da Singara'ya uzanan yolların üzerinde önemli noktalardır²¹¹.

3. Su Kaynakları

Mezopotamya'nın en önemli akarsuları hiç kuşkusuzki, el-Cezire Bölgesinin batı sınırını oluşturan Fırat ile doğu sınırını oluşturan Dicle'dir. Bölgeye hayat veren bu iki ırmaktan Fırat, çivi yazılı belgelerde *Purattu* ve *Mala*, klasik dönemlerde

Euphrates, Arapça kaynaklarda da *al-Furat* olarak geçer. Kaynaklarını Doğu Anadolu'dan alıp Karasu ile Murat Suyu'nun birleşmesiyle meydana gelen Fırat, zikzaklar çizerek güneye doğru akar. Dicle Nehri ise, çivi yazılı kaynaklarda *Diglat*, klasik dönem kaynaklarında *Tigris* ve Arapça kaynaklarda *Dicle* olarak anılmaktadır²¹².

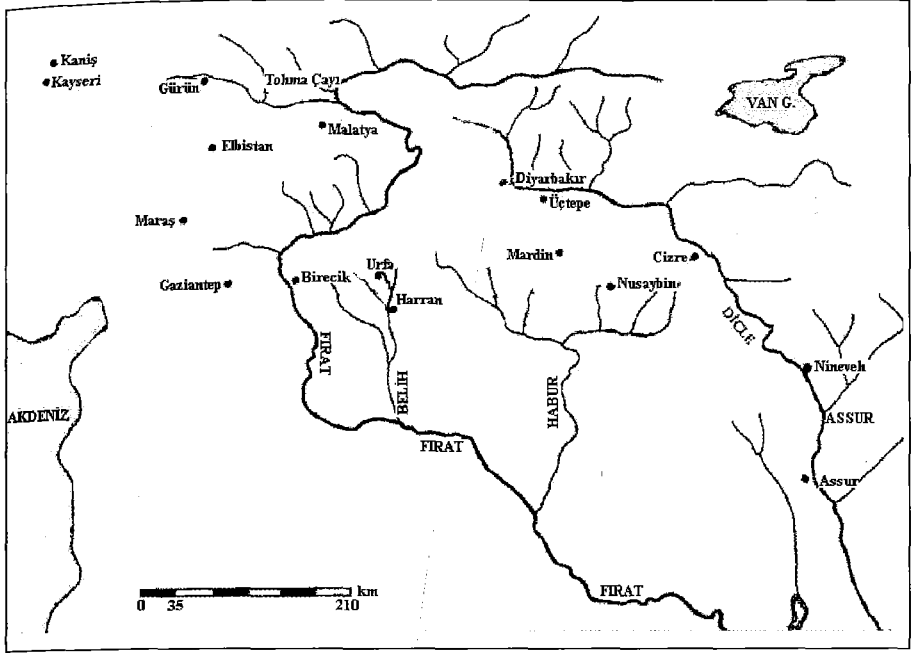
Bölgenin diğer önemli bir su kaynağı da Habur'dur. Kuzeydoğu Suriye ve Yukarı Mezopotamya bölgesinin batı kısmını içine alan Habur, Fırat'la orta çığırlarında buluşacak biçimde güneye doğru akan ırmak sistemi ve havzasının adıdır. Havzaya adını veren ve eski metinlerde *Aburas*, *Khaboras* ve *Habura* biçimleriyle geçen ve Akkad dilinde de aynı adı taşıyan, *Habur Nebri*, bugün Suriye sınırları içindedir ve Fırat'ın önemli kollarından birisidir²¹³.

210 Tüm Mezopotamya bölgesinde nehir taşımacılığında kalın tahtalardan yapılmış mavnalar ya da bir tarafı yukarı doğru kavisli karınalar ile yine ağaçtan ya da sazdan yapılmış ve bazen şişirilmiş derilerle desteklenen kelekler kullanıldığı bilinmektedir. Bu tip nehir araçları, karışan karşıya geçişlerde de kullanılan önemli araçlar olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında bölgede araştırmalar yapan Chesney, Birecik'te büyük kervanlar nehir kıyısına geçirebilen 16 büyük geçiş kayığının varlığından söz eder. De Graeve, M. Christine, "The Ships of the Ancient Near East (c. 2000-500 B.C.)", *American Journal of Archaeology*, 111-112.

211 M.S. I. yüzyılda filozof Tyana'lı Apollonius, ünlü Hindistan seferine giderken Hieropolis'ten geçmiştir. Aynı yolu M.S. 218'de Urfa'da Bardaysan'ı ziyaret eden ve buradan Roma'ya geçen Hint elçisi de kullanmıştır. Savaş ve ticarette Edessa ve Hieropolis arasındaki bu yakın bağ, Abgar Krallığının düşmesinden uzun bir süre sonra bile devam etmiştir. III. yüzyıla ait Ptolemy ve Çin kaynakları, bu yolun Antakya ve Uzakdoğu arasında yolculuk eden kervanlar tarafından kullanıldığını gösterir.

212 Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I*, 2.

213 *Ana Britanica X*, 237; Gülriz Kozbe, *Habur Çanak Çömleği ve Bu Çanak Çömleğin Yeni Buluntular Işığında Anadolu'daki Dağılımı*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Baskılamış Doktora Tezi, İzmir 1993, 12.

Urfa-Harran bölgesi'nin akarsuları.

Fırat'ın diğer bir kolu olan Belih Irmağı, Habur havzasıyla Fırat arasındaki havzayı oluşturan ve Türkiye-Suriye sınırında Akçakale'nin güneyindeki Tell el Abyaz'dan çıkıp, Urfa sekisinden gelen ve Harran Ovasını sulayan kollarla²¹⁴ beslenir. Suriye içinde Rakka yakınlarında sol sahilinden Fırat'a kavuşan ve tarihsel adı *Bilechas* olan Belih Irmağı, kültür tarihi açısından Habur'la Orta Fırat kültürleri arasındaki sınırı oluşturmaktadır²¹⁵.

4. İklimi

Bir bütün olarak Güneydoğu Anadolu'da hakim olan iklim türünü, şiddetli karasal Akdeniz iklimi olarak nitelermek gereklidir. Akdenizli karakter, iklim koşullarını oluşturan genel düzenin bir sonucudur; bu durum özellikle çok belirgin yaz kuraklığı ve yağış azamisinin kış mevsimine rastlaması ile kendini belli eder. Şiddetli karasal karakter ise denizden uzaklığın bir sonucudur ve özellikle ısı rejiminde, yıllık

214 Cullap ve Karakoyun (Daisan) ırmakları.

215 A. Suavi-K. Emiroğlu-O.Özel-S.Ünsal, **Mardin**, 8.

sıcaklık amplitüdünün fazla olması ve ayrıca pek fazla olmayan yağış tutarı ile göze çarpar²¹⁶.

Yaz döneminde Urfa bölgesinde sıcak iklim hakimdir. Bunun nedeni, kuzeyinde yüksek sıradağlar bulunması ve bölgenin hem Basra alçak basınç merkezine, hem de geniş bir şekilde güney çöllerinin sıcak tropikal hava kütlelerine açık olmasıdır²¹⁷. Bölgenin tümünde kültür çevresinin belirlenmesi bakımından en etkili olan iklim olayı yazların çok sıcak geçmesi ve bunun çok yüksek düzeyde su kaybına yol açması ile sıcak dönem boyunca hemen hemen hiç yağış düşmemesidir. Bütün Türkiye'de en fazla güneş enerjisi alan ve yazın en fazla ısınan bölge burasıdır. Havanın kuru olması ve bağıl nemin çok düşük olması, buharlaşmayı arttırır. Bölgenin alçak kesimlerini oluşturan Harran ve Ceylanpınar ovalarında sadece yaz döneminde meydana gelen potansiyel buharlaşma 2000 mm.'nin üzerindedir.

Ayrıca bu dönemde Basra alçak basınç merkezinin Anadolu'ya doğru genişlemesi ile oluşan *Samye-li* denilen kuru ve sıcak rüzgarlar, hem buharlaşmayı arttırır, hem de toz fırtınalarına neden olur. Baharda yağmurlar genellikle çabuk kesilir ve erkenden çöl ikliminin etkisi altına girer. Sıcaklar da Şubat ayından itibaren etkisini hissettirir; hakim rüzgarlar ise kuzey ve batı rüzgarlarıdır²¹⁸.

İçinde Harran Ovası ve kentinin de bulunduğu yöre, sulandığında çok verimli olacak alüvyal toprakla örtülüdür. Yüksekliği 550-400 m. arasında değişen yaklaşık 30 X 50 km boyutlarındaki Harran Ovası, güneyindeki çölün bir devamı olduğundan kurak yıllarda iklim bakımından çöle dönüşmektedir. Cullap Çayı ve kolları, yaz aylarında oldukça azalan ve hatta çok sıcak aylarda kuruyan suları ile, bölgeye yeterli desteği sağlayamazlar²¹⁹.

216 S. Erinc, "Kültürel Çevre Bilim Açısından Güneydoğu Anadolu", **Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul, 1980, sy. 68.

217 İ. Atalay-K. Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, 263; H. Saraçoğlu, **Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler II**, 26.

218 S. Erinc, "Kültürel Çevre Bilim Açısından Güneydoğu Anadolu", **Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul, 1980, sy. 69.

219 A. Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 20-21.

II. YAZILI TARİH ÖNCESİ URFA BÖLGESİ

Güneydoğu Anadolu'nun uygarlık tarihindeki önemi, bölgenin hemen her yerinde görülen höyükler, ören yerleri, anıtlar gibi çok zengin bir tarihsel geçmişi günümüze kadar sürdürebilmiş kültürel varlıklardan anlaşılmaktadır.

Bölgenin uygarlık tarihi açısından taşıdığı önem, Mezopotamya'nın bir parçası olması ile sınırlı değildir. Burası aynı zamanda Yakındoğu kültürleriyle, Anadolu kültürlerinin de birleştiği ve birbirleriyle kaynaştığı yerdir. Tarihteki bir çok önemli olay bu bölgede oluşarak, uygarlık tarihinin önemli bir çok aşaması da yine bu bölgede gerçekleşmiştir.

Urfa/Harran bölgesinin Eskiçağ tarihini ele almadan önce bölge tarihinde önemli rol oynayan Fırat ve Dicle havzalarındaki önemli tarihi yerleşim alanlarını kısaca gözden geçirelim.

Bunların en eskilerinden biri olan Samsat (Samosata), Fırat'ın geçit ver-

diği yerlerin en önemlisi olup, M.Ö. II. binin ortalarında ortaya çıkan Kummuh Krallığının başkentliğini yapmış, daha sonra Asurlular, Urartular, Medler, Persler ve Hellenistik krallıklar bölgeye hakim olduklarında da hep başkent durumunu muhafaza etmiştir. M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında, Kommegene Devletinin ef-sanevi kurucusu olan Kral Samos'un adı verilen kentte yapılan arkeolojik kazılarda, Kommegene krallık dönemine tarihlenebilen arkeolojik buluntular ve kral I. Antiochus'un görkemli sarayının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Kommegene'yi oluşturan topraklardaki dört büyük kentten²²⁰ birisi olan Samosata adına para da basılmıştır.

Samosata, hem nehrin geçit yerinde, hem de yolların kavşağında olduğundan Antikçağ'da, özellikle Roma ve Parthlar arasındaki savaşlarda önemli rol oynamıştır. Roma imparatorluk döneminde eyalet merkezi olan şehir, Bizans döneminde piskoposluk merkezi olarak da

²²⁰ Diğer üçü Edessa, Perrhenes ve Melitene.

görev yapmıştır. Abbasi ve Selçuklu dönemlerinde güçlü bir “kale-şehir” olarak önemini korumuştur²²¹.

Fırat'ın doğu kıyısında yer alan ve M.Ö. II. binde Hurri-Mitannilerin egemenliğinde bulunmuş olan Halfeti ise M.Ö. I. binde, Urartu metinlerinde Kummuh Krallığı şehirleri arasında sayılan “Halfa” olarak geçer. Yine M.Ö. I. binde, Aramilerin, Akamenidlerin ve Selevkosların egemenliği altına girmiştir. M.S.74'te ise, Halfeti ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun Suriye Eyaletine bağlanarak bu dönemde yeniden kurulmuş ve “Ekamia” adıyla anılmıştır. Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar Urfa'ya bağlı olan Halfeti'ye “Rumkale İlçesi” deniyordu²²².

Rumkale'nin büyük bir ihtimalle Asur Kralı III. Salmanasar tarafından M.Ö.855'te zaptedilen “Şitamrat Kalesi” olduğu sanılmaktadır. Daha sonraki yıllarda Hitit ve Geç Hitit dönemlerinde kullanılmıştır. Esas olarak M.Ö. IX. yüzyıl sonlarında Geç Hitit döneminde tahkim edilen böl-

ge, sonraki dönemlerde Med, Pers, Roma ve Arap egemenliklerini yaşamıştır. İsa'nın havarilerinden Yuhanna'nın İncil'ini burada yazdığı ve bu kopyanın burada bulunduğu rivayet edildiğinden Hristiyanlar için de kutsal bir yer olarak kabul edilmektedir²²³.

Bir dış sur ve kompleks odalardan oluşan bir kapı geçidi ile girilen kale-şehir Rumkale'de bugün hala ayakta duran mimari, Geç Roma ve Ortaçağ karakteri taşımaktadır. Kalede bugün görülebilen yapılar arasında Aziz Nerses Kilisesi, Barsavma Manastırı, çok sayıda yapı kalıntısı, su sarnıçları ve bir kuyu yer alır. Kaledeki en ilginç kalıntı, geniş ve silindirik bir havalandırma kuyusu ile bu kuyunun kenarından helozonik bir yolla Fırat seviyesinin altına inerek kentin su ihtiyacını karşılayan sistemdir. Kalede sivil öğelerden çok, askeri izler hissedilmektedir²²⁴.

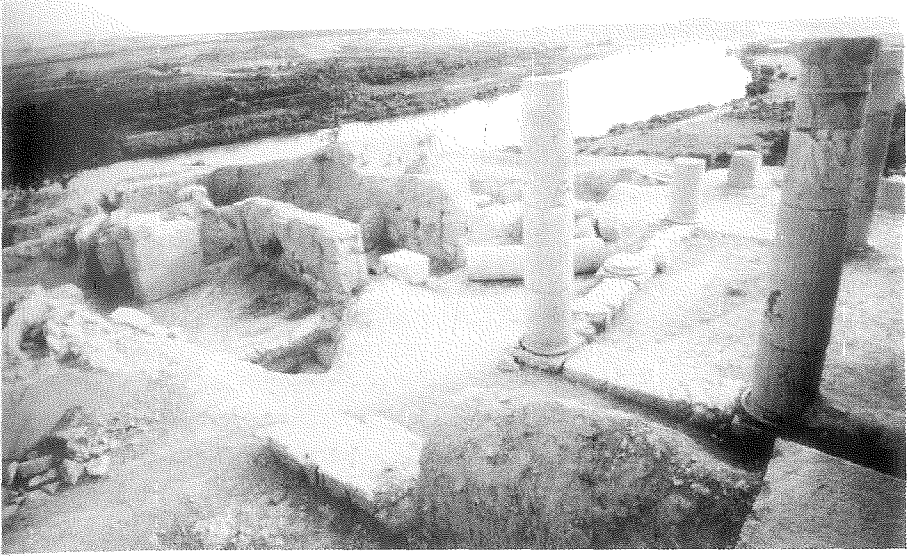
Bölgenin en eski yerleşim birimlerinden biri de Zeugma'dır. Zeugma, Fırat'ın iki yakasında kurulu iki şehirden oluşan bölgeye verilen ad-

221 Rifat Ergenç, “Orta Fırat Kültürleri”, *Atlas*, 1996, 143; Ümit Serdaroglu, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara 1997.

222 Sema Gündüz, “Halfeti ve Çevresi Tarihçesi”, , *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, 231-232.

223 Birinci Dünya Savaşı'na kadar her yıl binlerce Hristiyan tarafından ziyaret edilirdi.

224 Cüneyt Oğuztüzün, “Orta Fırat Vadisi”, *Atlas* 43, 1996, 138; Meryem Acara, “Rumkale ve Çevresi Tarihçesi”, 334 vd.

Zeugma'da kazı yapılan alandan bir görünüş(David Kennedy).

dır. Zeugma'nın batı kıyısındaki yerleşmeye Seleukeia²²⁵, doğu kıyısındaki yerleşmeye de Apamea²²⁶ adları verilmiştir. Bu iki kent bir arada Yunanca "köprü" anlamına gelen Zeugma olarak biliniyordu²²⁷.

Meşhur Antikçağ gezgini Strabon, Hellenistik devirde buradaki küçük bir iskele vasıtasıyla önemli ölçüde nehir ticareti yapıldığından bahsetmektedir. Pers seferine gi-

derken Büyük İskender nehri buradan geçmiş, daha sonra gelen komutanlardan Selevkos Nikator'un imar faaliyetinde bulunmasından sonra Roma dönemine kadar Zeugma "Fırat Seleukiası" adıyla anılmıştır. M.Ö.I. yüzyılda kurulan Kom-megene Krallığı'nın dört önemli kentinden birisi olmuş ve bu dönemde konumu itibariyle önemli ölçüde gelişmiştir.

225 Selevkos Nikator'a izafeten.

226 Kraliçe Apamea'ya izafeten.

227 J. Wagner, **Seleukia am Euphrat/Zeugma**, Wiesbaden 1976, 32; Rifat Ergeç, "GAP-Gaziantep'te kaybolan ve Kurtarılmaya Çalışılan Kültür Varlıkları", **GAP-T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı/GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu**, 1-5 Haziran 1998, Şanlıurfa Nisan 2000, Ankara, 95-101.

M.S. I. yüzyılda bölgenin Roma hakimiyetine girmesiyle, Zeugma önemli bir askerî garnizon²²⁸ statüsüne kavuşmuştur²²⁹. Bu tarihten itibaren şehir, bölgenin önemli bir ticaret ve askerî üssü olmuştur.

Kentin akropol tepesinde, nehir-den giden ve uzaktan geçen yolcuların görüp tapınabilmeleri için, Kader Tanrıçası Tykhe'nin bir tapınağı yapılmıştır. Bu tapınağın silueti ile güçlülüğü temsil eden kartal figürü, Zeugma'nın sahip olduğu bronz sikkelerin üzerinde kullanılan iki önemli motiftir.

Başlangıçta Belkis harabelerinin (Zeugma) Seleukia olduğu iddiasına kuşkuyla bakılmış, ancak I. Phillipus Arab adına basılmış sikkelerdeki Zeugma tasvirinde kent, Belkis'in konumuna uygun olarak sarp yamaçlı platoda yer alan "tapınak" ile göste-

rildiğinden, iddianın doğruluğuna inanılmıştır²³⁰.

Araştırma sahamız içindeki "Bereketli Hilal" in kuzeybatısında yer alan Birecik ve çevresi ise Paleolitik dönemden başlayarak sürekli iskan görmüştür. Birecik ile doğusu, bölgeler arasında geçişi sağlayan stratejik konumu nedeniyle tarihte, orduların ve kervanların geçtiği hareketli bir bölge olarak karşımıza çıkar. Neolitik dönemden Bizans devrine kadar süreklilik gösteren yerleşmelerin varlığını kanıtlayan arkeolojik buluntular, bölgenin önemine işaret etmektedir²³¹.

M.Ö. I. binde de Birecik ve çevresindeki en önemli merkez, stratejik konumundan dolayı Karkamış'tır. Bir Geç Hitit şehir devleti olan Karkamış önemini bu dönemde de korumuştur. Fırat'ın bu kesiminde yapılan yüzey araştırmalarında bir kaç

228 Bu garnizona önce Scytica (İskit), sonraları da IV. Lejyon denilmiştir.

229 D. Kennedy, "Yukarı Fırat'ın Su Altında Kalan Şehirleri", **Sanatdünyamız** 80, YKY, Yaz 2000, 225-232 ; A.Archi, P.E.Pecorella ve M. Salvini, **Gaziantep e la sua regione: Uno studio storico e topografico degli insediamenti preclassici**, Rome 1971, 110.

230 J. Wagner, **Selevkia am Euphrat/Z Zeugma**, 25-32.

231 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1990", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992, 426. Arrianos, **İskender'in Anabasisi I-II**, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1949, U.B. Alkim, "The Amanus Region in Turkey: New Light on the Historical Geography and the Archaeology", **Archaeology** 22, 1969, 280-289. Plat-Taylor, "The Excavations at Sakça Gözü", **Iraq XII**, 1950, 57; Atilla Engin, "Paleolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı**, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, 16-34. J.M.Mellink, "An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia", **Anatolia VII**, 1963, 101-115.

küçük Demir Çağı yerleşmesi saptanmıştır²³². Yapılan kazılarda ortostatlarla süslenmiş binalar ve binalara bağlantılı kapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu ortostatlarda rahipler, savaşçılar ve halk tasvir edilmiştir. Bu kabartmaların üzerinde yer alan Luvice yazıtlar, Karkamış'ı yöneten krallar hakkında bilgi verir. Karkamış'ın antik *Europos* olduğu da düşünülmektedir²³³.

Çalışma bölgemiz üzerinde detaya girmeden, sadece hatırlatma bağında biraz da son dönemde yapılan araştırmalar hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) ekonomik değeri ne kadar büyük olursa olsun, önemli miktarda kültürel bilgi yok olacaktır. Sular altında kalacak söz konusu değerleri olabildiğince kur-

tarmak amacıyla Washington D.C.'deki Smithsonian Enstitüsü ile ODTÜ'ye bağlı TEKAM başta olmak üzere A.B.D. ve İngiltere'deki çeşitli kuruluşların destekleriyle G. Algaze başkanlığındaki *Dicle-Fırat Nehirleri Arkeolojik Araştırma Projesi* başlatılmıştır. 1987-1990 yılları arasında sürdürülen bu proje kapsamında: a) Batman-Dicle Nehri Kavşak Bölgesi; b) Bohtan-Dicle Nehri Kavşak Bölgesi; c) Garzan-Dicle Nehri Kavşak Bölgesi; d) Dicle Havzası; e) Cizre-Silopi Ovası ve f) Fırat Havzası; olmak üzere altı değişik bölgede yüzey araştırması yapılmıştır. Araştırma konumuz ile ilgili kazı çalışmaları özellikle Mezraa-Teleiat²³⁴, Akarçay Höyük²³⁵, Fıstıklı Höyük²³⁶, Zeytin Bahçeli Höyük²³⁷, Gre Virike²³⁸, Seraga Höyük²³⁹, Mezra Höyük²⁴⁰, Ha-

232 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1990", 426.

233 Gül Pulhan, "Tanrı Kamış'ın Fırat'taki Limanı: Kar-kamış", *Sanatdünyamız* 80, 2000, 205-208.

234 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1990", 426-427; A. Ayhan, A. Demirtaş; "Mezraa-Teleiat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ Tarihî Çevre Araştırma Merkezi (TAÇDAM), Ed: Numan Tuna-Jean Öztürk, Ankara 1999, 1-18.

235 Y. Mergen, A. Deveci, "Akarçay Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu" *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 19.

236 S. Pollock, R. Bernbeck, "Fıstıklı Höyük 1998: Sistemik Yüzey Araştırması ve Kazıları", *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 81.

237 A. Deveci, Y. Mergen, "Zeytinli Bahçeli Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu", *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 97.

238 Tuba Ökse; "Gre Virike 1998 Araştırması", *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 119.

239 K. Sertok, R. Ergeç, "Seraga Höyük: 1998 Yılı Araştırmaları", *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 157.

240 A.T. Ökse, V.M. Tekinalp, "Mezraa Höyük 1998 Araştırması", *Ilisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 175-186.

rabe Bezikan Höyük²⁴¹, Gri Dimse²⁴², Ziyaret Tepe²⁴³, Salat Tepe²⁴⁴'de devam etmektedir.

1. Paleolitik Çağ:

Çevre-İnsan ve Yerleşim
(M.Ö.400.000 -15.000)

Paleolitik dönemde, insanlar değişken iklim şartlarına uyum sağlamaya çalışarak geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Mesken olarak önceleri doğal mağaraları, kayaaltı sığınaklarını ve giderek açık havada dal, çalı-çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları çok ilkel barınakları kullanmışlardır. Sürekli oturulmayan bu barınaklar, besin kaynaklarının konumuyla ilgili olarak zaman zaman yer değiştirmekteydi. Üretim konusunda hiçbir bilgisi olmayan, geçimini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilk insanlar, günlük yaşantılarını doğada bolca bulunan iri çakıl-

taşlarından kaba aletler yaparak kolaylaştırmaya çalışıyorlardı²⁴⁵.

Son on yıl içinde *Urfa/Nevalı Çori, Göbeklitepe* gibi Neolitik merkezlerde ortaya çıkan sanat eserleri, Güneydoğu Anadolu'da M.Ö.IX-VI. bin yıllar arasında çok görkemli bir kültürün varlığını kanıtlamıştır²⁴⁶. *Urfa* ve çevresinde yapılan araştırmalar, Fırat Havzası'nın Paleolitik Çağ dönemine ait yontmataş buluntular açısından zengin olduğunu ve çok eski tarihlerden beri bilindiğini ortaya koymaktadır. Bölgede ele geçen Paleolitik çağ kültürlerine ait çeşitli taş aletler, avcılık ve toplayıcılık yapan insan topluluklarının açık hava yerleşmelerinde yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Yapılan araştırmalar, bölgede Alt Paleolitik dönemden başlayarak insanların yaşadığını gösterir. Öyle ki Kökten, *Urfa/Birecik*'i Türkiye Prehistoryasında ilk Paleolitik istas-

241 V.M.Tekinalp, A.O.Alp, "Harabe Bezikan Höyük:1998 Araştırması", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 215, 218.

242 Norbert Karg, "Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 237.

243 Matney Timothy, "Ziyaret Tepe'de, Yüzey Araştırması ve Yüzeyaltı Taraması, Diyarbakır İli, 1997-1998", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 297.

244 A. Tuba Ökse, "Salat Tepe 1998 Araştırması", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 333, 337.

245 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, Der Yayınları, İstanbul 1997, 11.

246 Mehmet Özdoğan, "Van-Hakkari Bölgesi Yüzey Araştırması", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara 2000, 298-299.

yon olarak değerlendirmiştir²⁴⁷. Bununla birlikte Urfa çevresinde ve Fırat'ın doğusundaki alanda barınmaya imkan sağlayan doğal mağaralar da vardır²⁴⁸. Bölgede Paleolitik döneme ait ilk araştırma, Fransız araştırmacı M.J.E. Gautier'nin 1894 yılında Urfa'nın güneybatı bölgesinde Birecik'te Fırat havzası çevresinde yaptığı yüzey araştırmasıdır. Gautier, *Surtepe* ve *Yelvez* arasında Alt Paleolitik döneme ait "*Acheulan*" tipte bir el baltası ve "*Calactonienn*" tipte yonga aletler bulmuştur²⁴⁹. Kansu, 1940'lı yıllarda bölgede araştırma yapan Brice'in Urfa-Siverek yolu çevresinde "*Arheuleen*" tipte bir taş alet ile üç yonga ve çekirdekler bulduğunu belirtir. Kökten'in 1946 yılında Şanlıurfa çevresinde yürüttüğü yüzey araştırmalarında belirlediği yaklaşık 100 höyükle birlikte Birecik çevresinde *Surtepe* ve *Tilvez* höyükleri arasında "*Calactoninn*" ve

"*Levalloiso-Mousterien*" tipte taş aletler bulması, yine *Bozova* ilçesinde Alt-Orta Paleolitik'e ait Levalloiso-Mousterien yonga aletler ve Micoqienn (Üst Acheulean) tipte baltacıklara rastlanması, önceki yıllarda elde edilmiş bulguları doğrulamaktadır²⁵⁰.

1977 yılında Özdoğan başkanlığındaki bir ekibin, Atatürk Barajı yapımı nedeniyle yürüttüğü arkeolojik yüzey araştırmasında Paleolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar iskanı devam eden bir çok yerleşim yeri saptanmıştır. Bu yüzey araştırmalarında gerek Fırat kıyı şeridinde, gerekse platoda Paleolitik ve Mezolitik Çağ'a ait çakmaktaşı alet ve artıklarının bulunduğu alanlar saptanmıştır²⁵¹. Bölgedeki buluntular ve buluntu yerlerine bakıldığında Paleolitik çağ insanları, Fırat havzasında yoğun bir şekilde yaşamışlardır. Bunun nedeni ise, iklim ve ekolojik şartlar yönünden bölgenin Pleisto-

247 İ.K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" **DTCF Dergisi. X/2**, Ankara 1947, 225.

248 Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşim Yerleri ve 1944-48 Yıllarında Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1952, harita 2.

249 Ş. Aziz Kansu, "Ankara Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar", **II. Türk Tarih Kongresi**, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kogreye Sunulan Tebliğler, İstanbul 1943, 36.

250 İ.K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCF Dergisi X/2**, Ankara 1947, 162; Taşkıran H., Kartal M.; "Karkamış Baraj Gölü Alanında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması : İlk Gözlemler", **İlisu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 46.

251 Mehmet Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları**, İstanbul 1977, 159-180.

sen dönemde Paleolitik insanların yaşamına çok elverişli olduğu ve insanların Fırat Nehri kıyılarında ve özellikle açık alanlarda yaşamayı tercih ettikleri şeklinde yorumlanabilir²⁵².

2. Mezolitik Çağ:

Orta Taş Dönemi

(M.Ö.15.000-8.500)

Mezolitik dönem Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a geçişi hazırlayan bir geçiş süreci görünümündedir. Bu dönemin teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçişi yansıttığı söylenebilir. Öyle ki taş alet endüstrisi yönünden Paleolitik Çağ'ın geleneklerini sürdürmekle birlikte daha küçük ve dolayısıyla daha hızlı yeni hayvan türleri insanların avcılıkta önemli gelişmelere zorlamıştır. Bu yüzden de eski hantal silah ve aletlerin yerini artık yenileri almaya başlamıştır. Örneğin artık ok ve yay gibi silahlar gerekli hale gelmiştir. Mezolitik Çağ insanların en çarpıcı özelliği "mikrolit" denen obsidiyen, çakmak taşı vb. taşlardan

yapılan küçük taş aletleri kullanmaya başlamalarıdır. Bunun yanında kemik alet kullanımında artış, aletlerde de çeşitlilik görülür. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Gaziantep Şarklı Mağara ile Şanlıurfa /Bozova'daki Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlıkları gibi açık hava yerleşimleri bu dönemin en iyi temsil edildiği merkezler arasındadır²⁵³.

Urfa/Bozova bölgesinin tarihi, Kökten tarafından bulunan Acheuleen tipi aletler dolayısıyla Alt Paleolitik döneme kadar götürülmektedir. Bozova İlçesinin Gölbaşı mevkiindeki Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası mevkilerinde yapılan kazılarda Paleolitik sonlarına ait mikroliti bol, bir çakmak taşı dilgi (lama) endüstrisine rastlanmıştır ve buluntuların M.Ö.10.000'lere ait oldukları sanılmaktadır²⁵⁴. İnsanlığın Mezolitik dönemlerde Urfa yöresindeki yerleşimi Biris Mezarlığı denilen mevkiide devam etmiştir. Bu yerleşimin 10x15 m.lik bir kısmı 1964 yılında Dr. Bruce Howe tarafından kazı-

252 H. Taşkıran, M. Kartal, "Karkamış Baraj Gölü Alanında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması: İlk Gözlemler", **İhsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 47-49.

253 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 16.

254 İ.K.Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCF Dergisi X/2**, Ankara 1947, 162; Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşim Yerleri ve 1944-48 Yıllarında Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, 198; Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", **Atatürk Konferansları IV**, 1970, Ankara 1971, 25vd.

larak ortaya çıkarılmıştır. Çok sığ olan arkeolojik dolgu, Mezolitik döneme yani M.Ö.10.-9. bin yıllara aittir. Buluntu topluluğu hemen hemen tümü ile mikrolit alet yapım geleneğini sergilemektedir. Söğüt Tarlası ile birlikte Biris Mezarlığı, Mezolitik dönemi temsil eden Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da şimdilik tek buluntu yeridir.

Söğüt Tarlası, Biris Mezarlığı'nın bir km. kadar doğusundaki yayvan bir höyüktür ki B.Howe başkanlığındaki bir ekip tarafından 1964 yılında kazılmıştır. Höyüğün üst dolgusu Orta Uruk Dönemine, alt katmanları ise, Biris Mezarlığı gibi Mezolitik döneme aittir. Söğüt Tarlası kazıldığı yılda Türkiye sınırları içinde bilinen tek Uruk yerleşmesiydi; halen de Fırat vadisinin dışında kazılmış olan tek Uruk yerleşmesidir. Kentleşme sürecini temsil eden ve yaklaşık olarak M.Ö.3400 yıllarına tarihlenen Söğüt Tarlası, kent toplumlarının nerede ve nasıl başladığı sorusuna yeni bir boyut kazandırmıştır. Önceleri Uruk-kent devletlerinin Güney Mezopotamya'da gelişip, Fırat vadisi boyunca bir koloni hareketi olarak Anadolu'ya girdiği düşünülürken, Fırat Havzası'nın uzağında bu tür bir

yerleşimin varlığı Güneydoğu Anadolu'nun da bu oluşumda önemli bir yeri olduğunu göstermiştir. Maalesef 1964 kazıları çok sınırlı bir alanda gerçekleştirilmiş ve daha sonra da bu önemli merkezde yeni bir çalışma yapılamamıştır²⁵⁵.

3. Neolitik Çağ:

Köyler ve İlk Üretim Evresi

(M.Ö.9.000-6.000)

İnsan kültür tarihinin en önemli aşamalarından biri, çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan Neolitik Dönem'dir. "*İlk Üretim Çağı*" olarak da tanımlanan, insanların değişen iklim ve çevre şartlarına gelişen teknolojileriyle uyum sağladığı bu dönem, insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir. Paleolitik Çağ'ın avcı ve toplayıcılıkla geçinen insanlarını çiftçilere ve hayvan yetiştiricilerine dönüştüren bu köklü değişim için Gordon Childe ve bazı araştırmacılar tarafından "*Neolitik Devrim*" ya da "*Besin Üretimine Dayalı İlk Köy Toplulukları*" deyimleri kullanılmıştır. İlk kez Yakındoğu'da filizlenen Neolitik çağın bu denli ilgi çekmesinin nedenlerinin başında günümüz uygarlığının temellerinin bu dö-

255 Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara 2000, 14-19; Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", **Atatürk Konferansları IV**, 1970, Ankara 1971, 35.

nemde atılmış olması gelmektedir. Oysa bu gelişim gerçek bir devrim gibi birdenbire olmaktan çok, yaklaşık M.Ö. 10.000-7.000 yılları arasında yavaş yavaş ve sürekli evrim sonucunda olgunlaşmıştır²⁵⁶.

Neolitik Çağ'da, insanoglu için kile elle biçim vererek ateşte pişirmek, böylelikle de günlük işlerde büyük kolaylık sağlayacak çanak çömleği üretmek önemli bir aşamadır. O, gelişmiş kent ve köyler kurmuş olmasına karşın, önceleri kili biçimlendirip pişirerek çanak çömlek yapmayı düşünemiyordu; günlük kap kaçağını ya ahşap ya da taşları oyarak sağlıyordu. Bu nedenle Neolitik çağın yaklaşık 10.000-7.000 yılları arasındaki bu erken aşamalarına "Aseramik Neolitik" ya da "Seramiksiz Neolitik" ve yahut da "Çanak Çömleksiz Neolitik" adı verilmektedir²⁵⁷.

Bunun yanı sıra Neolitik dönem yerleşmelerinde beklenenlerin çok

ötesinde gelişkin bir toplumsal düzeyin de olduğu anlaşılmıştır. Bu gelişme doruğa Proto-Neolitik'in sonlarında ulaşmış, yalnızca yerleşme yerlerinin sayısı artmakla kalmamış, mevcut yerleşmeler de önemli ölçüde büyümüştür. Gerçek anlamı ile çiftçiliğe dayalı yaşam biçimi Proto-Neolitik döneminin sonlarına doğru görülür. Yakın zamana kadar yerleşik yaşamın ancak üretici ekonomiden sonra ortaya çıktığına inanılıyor ve hatta bu yüzden de bu döneme bazan "İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi" adı veriliyordu²⁵⁸.

a. Urfa ve Yakın Çevresindeki Neolitik Dönem Yerleşmeleri

Yakındoğu'da geçici doğal barınaklardan yerleşik yaşama, avcılık-toplayıcılıktan da üretken ekonomiye geçişin niçin, nasıl, ne zaman ve nerede gerçekleştirildiği konuları tam

256 M. Özdoğan, A. Ayhan, A. Demirtaş, "Mezraa-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 1-2; Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 19.

257 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 21.

258 Oysa son yıllarda Güneydoğu Anadolu'da Batman yakınındaki Hallan Çemi ve Diyarbakır yakınındaki Çayönü gibi yerleşmelerde yapılan arkeolojik keşifler, bu terimin uygun olmadığını buna karşılık, yerleşik fakat avcı-toplayıcı grupların varlığını ortaya koymuştur. Yerleşik avcı-toplayıcılıktan, üretici ekonomiye geçebilmek için de önce yetiştirilmeye elverişli buğday arpa vb. ürünler ile evcilleştirilebilecek koyun, keçi vb. hayvanların yabani bir durumda bulunması ve uygun coğrafi şartlı bir ortam gerekiyordu. Anadolu'nun özellikle güney kesimi, bu niteliklere sahipti; bu yüzden de Neolitik Çağ'ın en erken evrelerinde bile varlık göstererek Yakındoğu Neolitik uygarlığında özel bir yer almıştır. Bkz. Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 21.

anlamıyla açık değildir. Bu konuda yakın zamana kadar egemen olan görüş, Neolitikleşmenin esasen “Bereketli Hilal” adı verilen ve Fırat ile Dicle'nin suladığı ovalardan Suriye ve Filistin'deki vahalara kadar uzanan bölgede gerçekleştiği yolundadır. Buna karşın, yerleşik düzene geçiş sürecinin, iklim bakımından daha yumuşak olan ve “Bereketli Hilal”i kuzey bölgesinde sınırlayan tepelik arazide başladığı ortaya çıkmıştır²⁵⁹. Yürütülen kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları bölgede Neolitik dönemin en erken evresi olan “*Seramiksiz Neolitik*”ten başlayarak yerleşmelerin varlığını kanıtlamıştır²⁶⁰. Zagros ile Toros sıra dağlarının eteklerinde daha çiftçiliğe ve yerleşik yaşama geçmeden, kültürel değerlere sahip gelişmiş bir taş çağı kültürüne ait bir çok yerleşim alanı keşfedilmiştir²⁶¹.

Başlangıçtaki araştırmalarda “Neolitik oluşumun çekirdek bölgesi” Doğu Akdeniz-Levant ile sınırlı tutulmuş, Urfa yöresi bu oluşumun taşrası

olarak görülmüştü. Göbeklitepe, Gürcütepe ile Nevalı Çori kazıları daha önceleri yalnızca Çayönü ile bilinen Güneydoğu Anadolu Neolitik kültürlerine yeni bir boyut kazandırmış, bu kültürlerin sanıldığından çok daha karmaşık bir yapıya sahip olduklarını göstermiştir. Bu yerleşmelerdeki kazılar, avcı toplayıcı bir yaşamdan besin üretimine dayalı yerleşik düzene geçiş sürecinde sınıflanmış bir toplumsal dokunun bulunduğunu da ortaya koymuştur. Söz konusu döneme tarihlenen kült yapısının içindeki üzerleri kabartma heykellerle bezeli anıtsal sütunlar, M.Ö.9. bin yılda Yakınoğu'daki ilk Neolitik kültürlerin erişmiş olduğu doruk noktasını simgelemektedir. Epi-paleolitik döneme ait Biris Mezarlığı gibi kazı yerlerinin de gösterdiği gibi, bu kültürün kökleri Bereketli Hilal'in kuzeyinde dağların eşik bölgesinin içindedir²⁶².

Güneydoğu Anadolu'da dağ eşik bölgesinde, Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirine çok yaklaştığı alanda

259 Harald Hauptmann, “Yukarı Mezopotamya’da Erken Neolitik Dönem” **1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara 1999, 117 vd.; M. Özdoğan, A. Ayhan, A. Demirtaş; “Mezraa-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı”, **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 2 ; Mehmet Özdoğan, “Yakın Doğu Neolitigi ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel Bir Değerlendirme”, **In Memoriam-İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı**, İstanbul 1995, 267 vd. dn. 26 ;

260 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 29-35.

261 Aysegül Yılmaz Güneç, “Başlangıçta Anadolu Vardı”, **Bilim ve Teknik**, 394, Eylül 2000, 58.

262 Harald Hauptmann, “The Urfa Region “, **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization/New Discoveries**, İstanbul 1999, 65.

Dicle'nin bir kolu olan Boğazçay Deresinin yanında yer alan Çayönü ile, Dicle'nin yan kolları üzerindeki Hallan Çemi ve Demirköy höyüklerinde yapılan kazılarının da gösterdiği gibi; bölgenin tarihi M.Ö. 9000 yıllarına kadar inmektedir. Fırat Nehri ve kollarının yanındaki Cafer Höyük, Boytepe ve Çınaz yerleşmelerinin yalnızca eşikte değil, dağlık bölge ve dağ içi ovalarda da Neolitik kültürlerin varlığı görülmüştür. Nevali Çori ve Göbekli Tepe kazılarının da kanıtladığı gibi, çok üst düzeyde bir kültür gelişmiştir²⁶³.

Henüz çanak-çömlekçiliğin bilinmediği, insanın avcı toplayıcı olarak yaşadığı ancak büyük sanatsal yapıları ortaya koyabildiği bu geçiş dönemi, Güneydoğu Anadolu'da keşfedilmiştir. Daha önceleri Kitab-ı Mukaddes'in izinden giden arkeologlar Eriha'yı (Jericho) keşfetmişler ve Ürdün'deki bu yer, üzerinde fazla tartışılmadan insanlığın ilk büyük yerleşim alanı ilan edilmiştir. Arkeologlar, tarih öncesine ait başka yerleşim alanlarını Ürdün'de Dicle ve Fırat ırmaklarının verimli ovalarında aradılar ve tahminlerinde yanılmadıklarını fark ettiler. Sonraki yıllarda arkeologlar, bu iki ırmağın çıktığı yer olan Güneydoğu Anadolu bölgesini (Kuzey Mezopotamya)

gözlemlediler ve buralarda önemli buluntulara rastladılar. Bu buluntular neticesinde "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan bölgeyi uygarlığın beşiği olarak ilan ettiler. Tarım ve hayvancılıkla ilgili çok erken dönemlere ait buluntular, bir Neolitik devrimin gerçekleşmiş olabileceğine ilişkin tezleri doğruluyordu. Böylece Neolitik devrim beraberinde yeni beslenme ve toplumsal yaşam biçimlerinin en önemlisi olan uygarlığın doğuşunu getirmiştir.

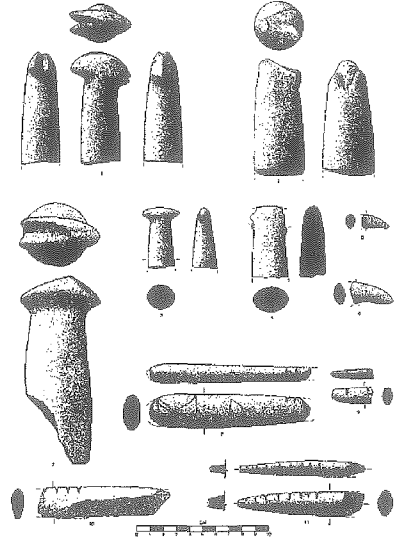
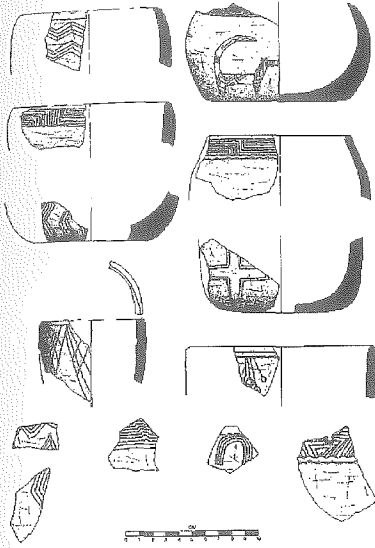
Son yıllarda Güneydoğu Anadolu bölgesinde yapılan 6 kazı, insanlık tarihinin bu eski evresinde Kuzey Mezopotamya'ya ilişkin görüşleri temelden değiştirmiştir. Bu çağın en iyi ve belki de en erken temsilcilerine Güneydoğu Anadolu bölgemizdeki *Hallan Çemi*, *Çayönü*, *Nevali Çori* ve *Göbekli Tepe*'de rastlanmıştır.

Hallan Çemi'de günümüzden 11.000 yıl öncelerine tarihlenen bir köy yerleşmesi ortaya çıkmıştır. Buradaki çalışmalar Mezolitikten Neolitik çağa geçiş konusunda yeni bilgiler sağlamıştır. Çayönü ise Neolitik Çağın tüm dönemleriyle temsil edildiği bir höyüktür. Çanak Çömleksiz Neolitik A'dan Demir Çağa kadar insanın görüldüğü bir alandır. Neolitik

263 Nur Balkan-Atlı, Aslı Erim-Özdoğan ve Mihriban Özbaşaran, "Akarçay Tepe, 1998 Araştırması", *İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 66.

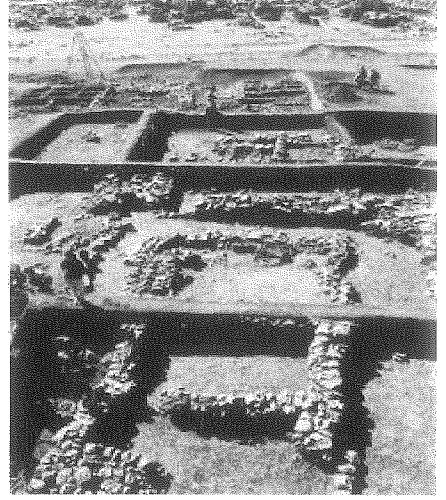
Dönem yerleşmelerinde çok önemli bir konuma sahip olmalarına rağmen, biz burada Hallan Çemi ve Ça-yönü'ne bir vurgu yapmakla yeti-

nip²⁶⁴, bu dönemde Urfa'nın yakın çevresindeki önemli Neolitik yerleş-me alanları olan Nevalı Çori ve Gö-bekli Tepe'yi ele alacağız.

Hallan Çemi'de Kullanılan Taş Çanaklar ve Hayvan Betimli Havan Elleri.

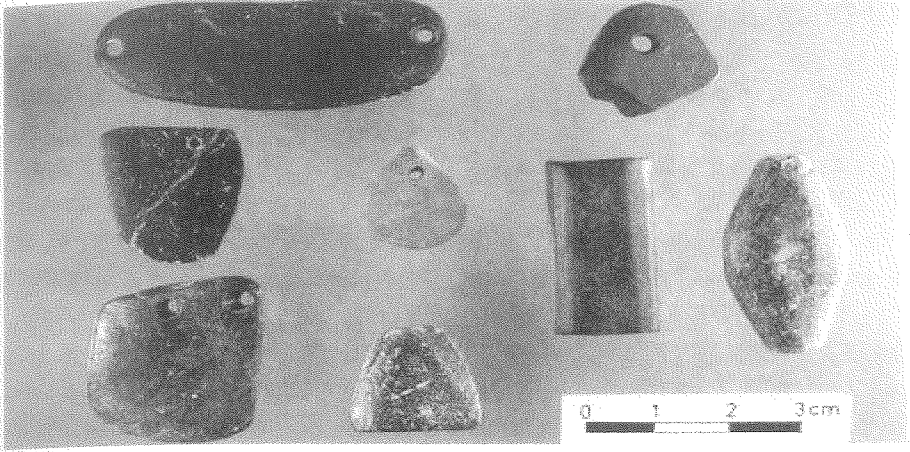
264 **Hallan Çemi**; Güneydoğu Anadolu'da Batman iline bağlı Kozluk İlçesi yakınındaki Hallan Çemi Höyüğü'nde yapılan kazı çalışmalarında, günümüzden 11.000 yıl öncelerine tarihlenen bir köy yerleşmesi ortaya çıkmıştır. Sürekli yerleşildiği anlaşılan köyde hayat daha çok avcılık ve toplayıcılığa dayalı olmakla birlikte, başta domuz olmak üzere hayvan evcilleştirilmesi ile ilgili deneysel nitelikte de olsa bazı uygulamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki çalışmalar, Mezolitik'ten Neolitik Çağ'a geçiş, ya da Neolitik Çağ'ın hiç bilinmeyen en erken evreleri konusunda yeni bilgiler sağlamıştır. Hallan Çemi, Güneybatı Asya'nın kültür gelişiminde Doğu Anadolu'nun önemli bir yeri olduğunu; X. ve IX. binyıllardaki kültürel gelişimin köklerinin çağdaş Doğu Akdeniz kültürlerinden çok Toros-Zagros eteklerindeki daha erken yerel kültürlerle ilişkili bulunduğunu ortaya koymuştur. Burası Anadolu'nun şimdiye değin saptanmış en eski köylerinden biridir. Bu köyde evler top-rağa açılmış 4-6 m. çapındaki yuvarlak ya da oval bir çukurun içine inşa edilmişlerdir. Duvarların alt kısmı ahşap dikmelerle desteklenerek taştan yapılmış, üst kısımlar ise kamış ve ince dallarla örülerek alttan ve üstten çamurla sıvanmıştır. Çatı ahşap direklerle desteklenmiş; tabanlar da ayrıca sarı renkli bir çamurla sıvanmıştır. Bir örnekte ise düzgün kaplama taşları kullanılmıştır. Hallan Çemi halkı; geçimlerini hala avcılık ve toplayıcılıkla sağlıyorlardı ve besin üretimi aşamasına gelebilmiş değillerdi. Alet yapımında çoğu kez kuzeyden Van-Bingöl yöresinden getirilen obsidiyen kullanıyorlar, taştan oydukları çanaklarını ise zaman zaman geometrik ve az da olsa gerçekçi bezemelerle süslüyorlardı. C 14

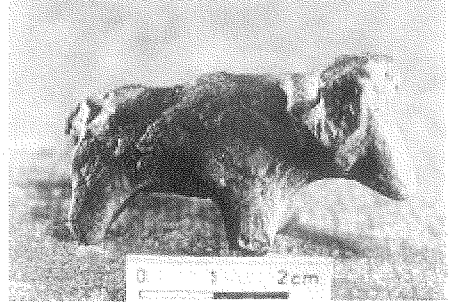
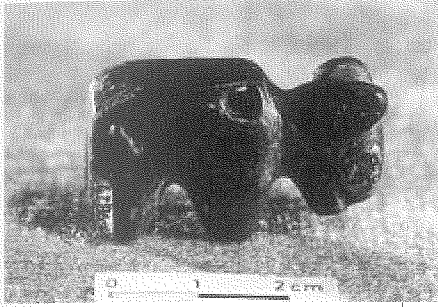
Çayönü Seramik ve Neolitik Dönem Yapılarının Taş Temelleri.

sonuçlarına göre bu köyün ortalama tarihi günümüzden önce 10.600-10.000 yıllarına rastlamaktadır. Hallan Çemi'ye 100 km. uzaktan getirilen obsidiyen de, bölgelerarası ilişkilerin varlığını kanıtlamaktadır. Tarımın başlangıcının ilk adımları ile gelişimi, Filistin ve Suriye'de kanıtlanmıştır. Seramiksiz Neolitiğin bu ilk evresinde suyu sürekli akan ırmakların kenarlarında ve tarım yapılabilen arazilerin yakınlarında daha büyük boyutlu yerleşimler kurulmuştur. Kermez Dere veya Hallan Çemi; yarım hektar yüzölçümüne sahip yerleşim alanları ile Natufian dönemde Filistin kıyılarında bilinen en çok 300 yıl boyunca iskan edilmiş olan, içlerinde 20 ile 30 ailenin ya da 100 veya 200 kişinin yaşadığı büyük boyutlu yerleşimler grubuna girmektedir. Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 1998 yılı **Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara 1999, 118 ; Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 22; M. Rosenberg; "The Batman River Archaeological Reconnaissance Survey, 1990", **Araştırma Sonuçları Toplantısı IX**, 1992, 447-460; M. Rosenberg, "Excavations at Hallan Çemi Tepesi, 1993" **Kazı Sonuçları Toplantısı XVI**, 1995, 79, 94 ; M. Rosenberg, "Hallan Çemi", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization / New Discoveries**, İstanbul 1999, 25.

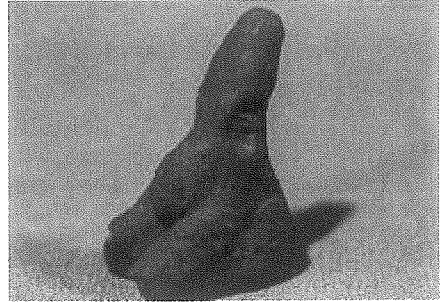
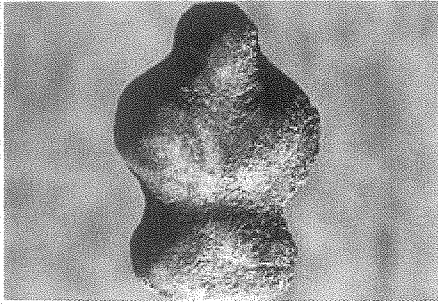
Çayönü; Hallan Çemi'den 1000 yıl kadar sonra yerleşilmiş bulunan Çayönü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarında Neolitik Çağ'ın tüm dönemleriyle temsil edildiği bir höyüktür. İnsanlık tarihinin en önemli dönüşüm noktalarından birisidir ve toplayıcı-gezginci yaşam biçiminden yerleşik çiftçi yaşam biçimine geçiş sürecini en iyi yansıtan kazı yeridir. Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik A'dan Demirçığ'a kadar kesintisiz iskanın görüldüğü yerdir. Çayönü'nün uzun süreli bir yerleşime sahne olması, değişik dönemlerin ekonomik ihtiyaçlarına cevap verebilecek değişik coğrafi bölgelerin kesişme noktasındaki konumundan kaynaklanmaktadır. Çayönü, Yakındoğu'da kazılmış en geniş Neolitik yerleşme olması ve değişik nitelikteki zengin buluntuları ile bütün kültür basamaklarının izlenebildiği "Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem" için bir "anahtar yerleşme" özelliğini taşımaktadır. Çanak çömleksiz Neolitik döneme ait en alttaki kültür katı; yapı türlerine göre yuvarlak planlı basit kulübelerden taş temelli ve kerpiç duvarlı karmaşık yapılara değin sürekli bir gelişme gösterir ve altı evreye ayrılır. M.Ö. 10.200-8.000 yılları arasında

Çayönü'nde Değişik Taşlardan Yapılmış İp Delikli Taş Boncuklar.

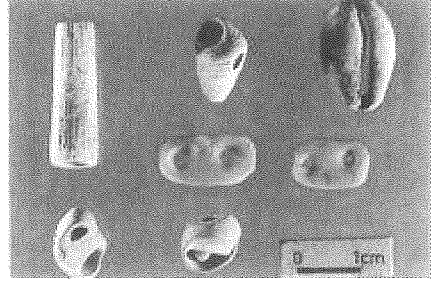
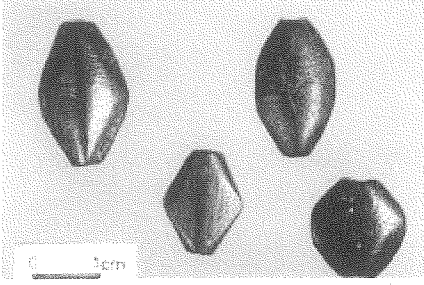

Çayönü'nde Taş ve kilden Hayvan Figürinleri.

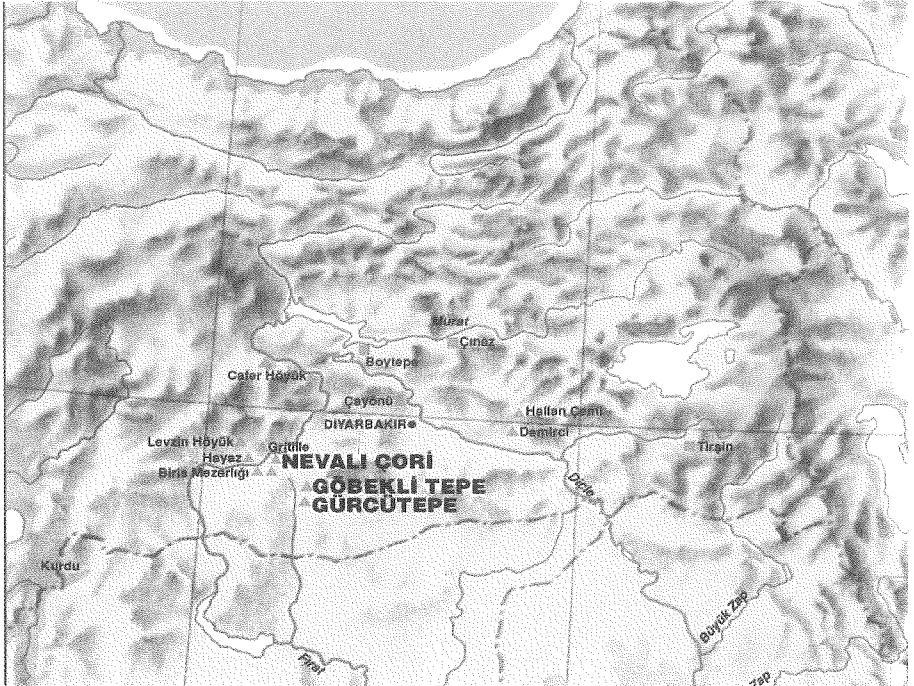

Çayönü'nde Taş ve Kilden Yapılmış Kadın Figürinleri.

tarihlenen bu yapı kalıntıları, bu dönem için doğal görünebilecek basit barınaklar olmak-
tan çok, iyi tasarlanmış kullanım ve yaşam alanları ve iyiden iyiye belirlenmiş hatta kalıp-
laşmış bir geleneğin temsilcileridir. Her evre, belirli bir yapı tipiyle temsil edilmektedir.
Bunlardan en eskisi Hallan Çemi höyüğüne benzer şekilde, yuvarlak planlı yapılar

Çayönü'nde Değişik Tabakalarda Bulunmuş Taş ve Deniz Kabuğu Boncuklar.

Urfa Bölgesi'ndeki yerleşmelerin barita üzerinde görünüşü.

evresidir. Toprağa açılmış bir çukurun kavis ve daldan çamur sıvalı duvarlarla örtülmesiyle oluşturulan bu yapılar, bazen taş temelsiz, bazen de taş temellidirler ve bu dönem M.Ö.10.200-9.200 yıllarına tarihlenmektedir. Daha sonraki gelişim için en önemli veriler Çayönü'nden elde edilmektedir. En eski yapı katını oluşturan Seramiksiz Neolitik A Dönemi ve bu dönemin yuvarlak mimari evresini izleyen yapı katlarında, Seramiksiz Neolitik A döneminden, Seramiksiz Neolitik B dönemine geçiş evresini simgeleyen "ızgara planlı" dikdörtgen evler yer almaktadır. Konu edilen yapının üzerinde, Seramiksiz Neolitik B dönemine tarihlenen "kanallı ve taş döşemeli evler" in bulunduğu yapı katları yer almaktadır. Bir sonraki yapı evresi ise Seramiksiz Neolitik B döneminin geç evresine ait

a.a. Nevali Çori

Urfa yakınlarında Hilvan İlçesi Kantara Köyü aşağısında olup, Atatürk Baraj Gölü altında kalmıştır²⁶⁵. Yerleşimin merkezi, Kantara Dere-si'nin doğu yakasında yer alan, yaklaşık 90 x 40 m. boyutlarındaki büyük bir terasın üzerinde bulunmaktadır. Üst üste 5 tabakası bulunan bu yerleşimin evleri kanallı yapı tipindedir²⁶⁶.

Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de Alman arkeologların yürüttüğü kazılarda, ilkel avcı-toplayıcı toplumların dinsel törenler için yaptıkları "tapınaklar" gün ışığına çıkarılmıştır. Günümüzden yaklaşık 11000 yıl öncesine ait (Seramiksiz Neolitik) olan bu kalıntılar, Anadolu'da yaşayan ilkel

insanların da mimari yeteneklerinin olduğunu, hatta dinsel törenler için düzenli aralıklarla bir araya geldiklerini göstermektedir. O dönemin insanları artık basit ve geçici derme çatma kulübeler değil, kalıcı ve dayanıklı konutlar yapıyorlardı. Dolayısıyla Neolitik Çağ'ın getirdiği en önemli değişimlerden sayılan mimarlık da yerleşik yaşamla birlikte ortaya çıkmış olmalıydı²⁶⁷.

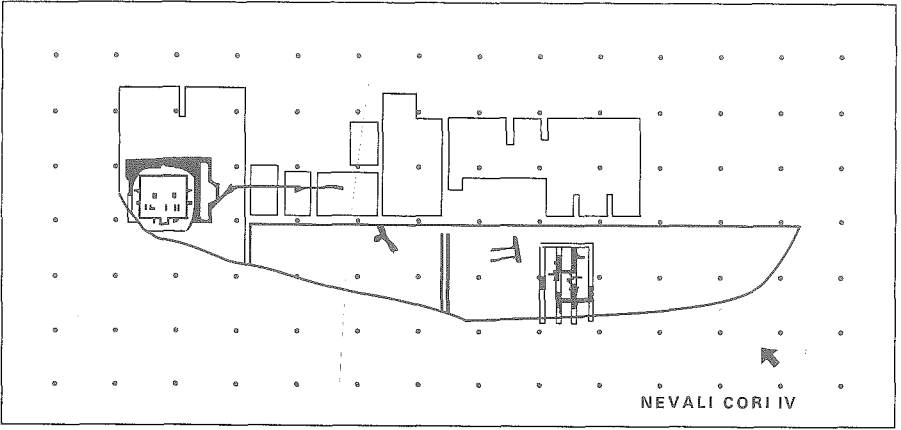
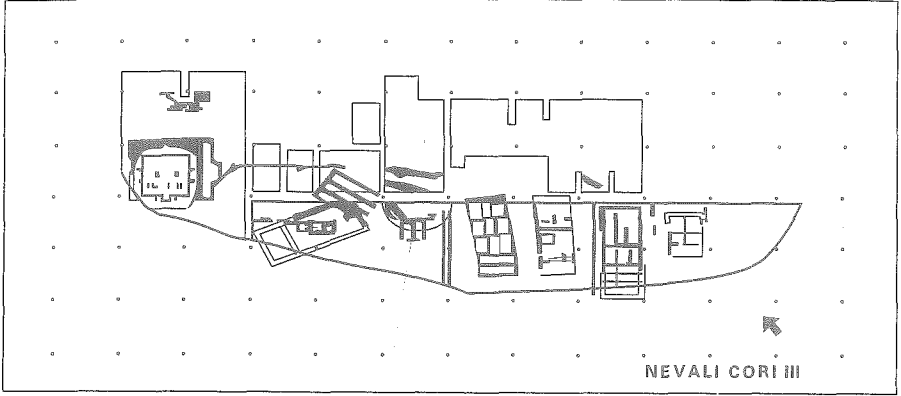
Nevali Çori'de farklı bina tiplerinin yanyana bulunduğunu, en iyi biçimde III. tabaka göstermektedir. Buradaki binalar yanyana, birbirine paralel olarak yapılmış ve giriş kısımları Kantara Çayına bakmaktadır. III. tabaka, uzun dikdörtgen yapıardan (depolu evler), büyük yuvarlak bir yapıdan ve diğer dikdörtgen ya-

"hücre planlı evler"i içermektedir. Alman arkeolog H. Hauptmann, evi; yaşamın geçtiği, hayvanların konulduğu, besinlerin depo edildiği, aletlerin yapıldığı ve saklandığı alan olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, obsidiyen aletlerin, taş boncuklardan oluşan takıların veya kireç taşından bileziklerin imal edildikleri yerdir. Çayönü'nün izgara planlı ikinci tabakasında yer alan ve uzunlukları 9.20 m. ile 13.50 m. arasında, genişlikleri 5 m. ile 6.40 m. arasında değişen uzun, dikdörtgen yapılar, önceden belirlenmiş bir plan şemasına göre inşa edilmişlerdir. Yuvarlak planlı yapı tipine karşın üçlü bölümlenmiş plan, işlevsel bölümlerin varlığını belirtir. A. Özdoğan, "Çayönü" **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization/New Discoveries**, İstanbul 1999, 35 ; Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 23; Halet Çambel, "The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History", **Belleten**, XXXVIII, 1974, 361-377; H. Çambel, R.J. Braidwood, **İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi-Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul 1980 ; Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 120-121.

265 Bu merkezde 1983-1991 yılları arasında Heidelberg Üniversitesi tarafından kurtarma kazıları yürütülmüştür.

266 Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 122.

267 Ayşegül Yılmaz Güneç, "Başlangıçta Anadolu Vardı", **Bilim ve Teknik** 394, Eylül 2000, 58-62.

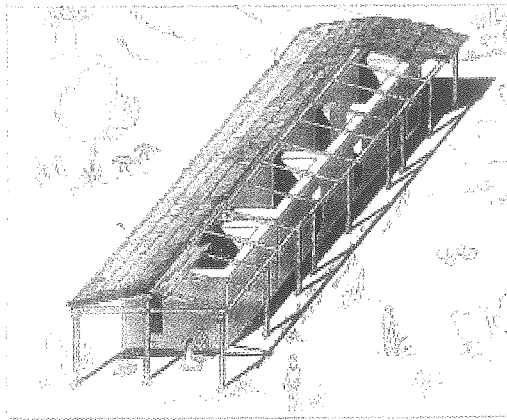
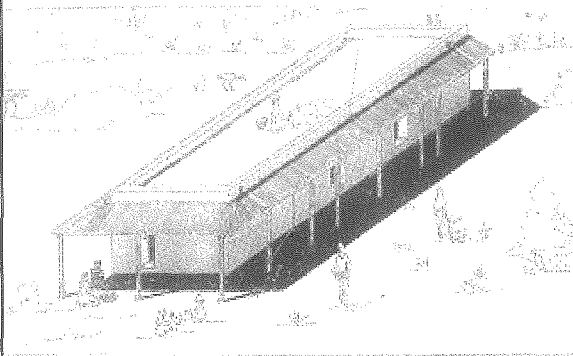
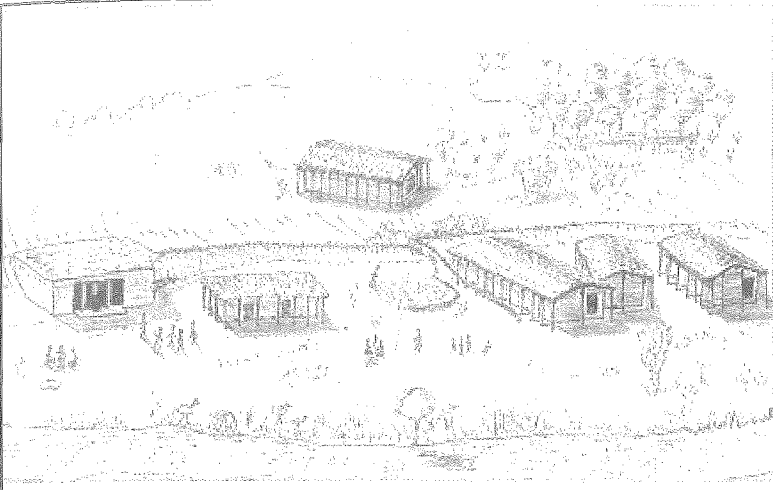

Nevali Çori'de III. ve IV. Yapı Katları.

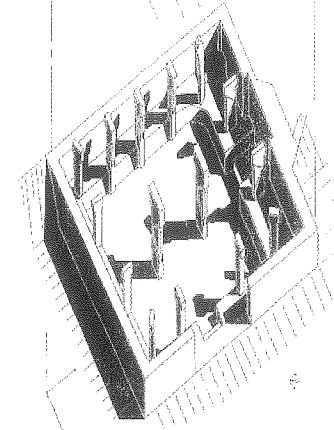
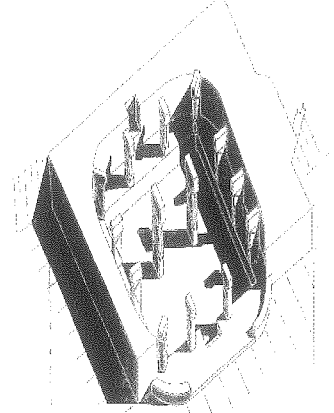
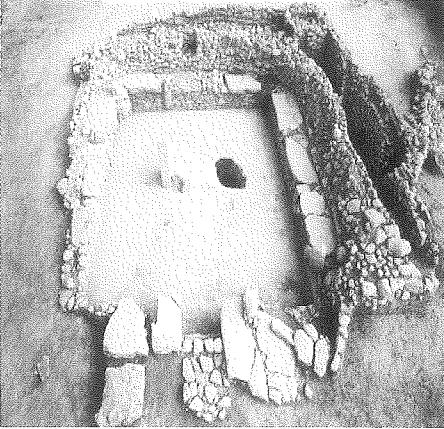
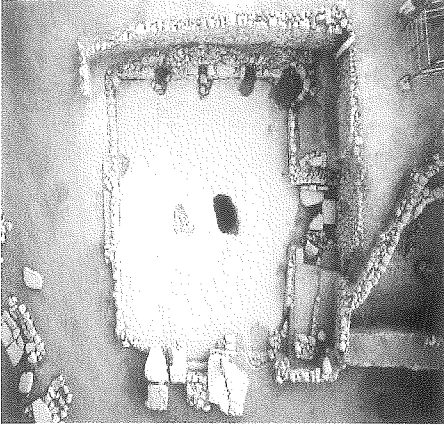
pılar ile kareye yakın bir taş binadan oluşmaktadır. 19 m. uzunlukta ve 7 m. genişlikteki bu yapıların özenli işçiliği dikkat çekmektedir.

Nevali Çori'nin en ilginç yönü, 4. yapı katında ortaya çıkarılmış kutsal taş yapıdır. Yerleşme yerinin doğu ucundaki bu yapı dıştan 14.00 x 14.00 m., içten de 9.00 x 9.80 m. boyutlarında kare biçiminde planlı ve

üç evreli bir salondan ibarettir. Güneyden basamaklı bir kapı ile girilebilen salon, son derece özenli işçilik gösteren "terazzo" denen bir taban ile kaplıdır. Beton sertliğindeki bu taban, Çayönü'ndeki gibi söndürülmüş kireç kullanılarak yapılmıştır. Salonun doğu duvarı üzerinde bir niş bulunmakta, duvarın önünde ise adaklar için bir seki uzanmaktadır. Ortada, üzerinde alçak kabartma

Nevali Çori'nin Eski Durumunu Gösteren Tasvir ve 21 Nolu Evin Rekonstrüksiyonu.

Nevali Çori'da II. ve III. Nolu Kült Yapıları ve Bunların Aksonometrik Rekonstrüksiyonu (H. Hauptmann).

olarak şematik biçimde uzun kollu bir insanın işlenmiş olduğu 3 m. yüksekliğindeki "T" biçimli iki dikili taş yükselir. Aynı türün biraz daha küçük boyutları, sekiler boyunca odayı çepeçevre sararlar. Ayrıca kuş ve insan başlı kuş gibi karışık yaratık heykelticikleri ile yumuşak kalkerden 37 cm. yüksekliğindeki bir heykel

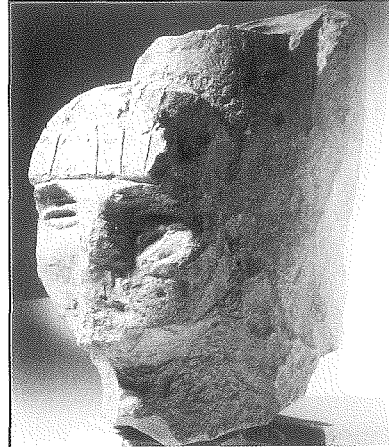
ele geçmiştir. Anıtsal kabartmalar ve heykelticiklerde süslü bu yapının törensel ve dinsel işlevi olduğu açıkça belirgindir. Bu yapı, eski doğunun kutsal yapısı olarak tanımlanabileceği gibi, aynı zamanda dinle ilgili bir ruhban sınıfının varlığını da ortaya çıkarmaktadır²⁶⁸.

268 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar*, 28.

Kült binası II, hemen hemen kare biçimli olup, 188 m² yüz ölçümüne sahiptir. Yan uzunluğu yaklaşık 14 m.dir. İç kısmında çepeçevre taş şekiller bulunan yapının, ikisi merkezde olmak üzere, toplam 13 monolit taş payesinin T biçimli başlıkları bulunmaktadır. Güneydoğu duvarındaki niş, bir kült heykeli için yapılmış olmalıdır. Çayönü'nde ve Urfa'daki diğer merkezlerde varlığı bilinen *terazzo taban*, bu özel yapı tipi için karakteristiktir. Duvarları içten kil ile sıvanmış olup, beyaz zeminini boyanmıştır²⁶⁹.

En geç yapı olan kült binası III, bir önceki yapının tam üzerine yerleştirilmiş olması bakımından bir devamlılığı kanıtlamaktadır. Bu yapının yüz ölçümü 155 m² ye indirilmiştir. Terazzo taban, taş banklar ve taşıyıcı direklerin oluşturduğu esas taslağın değişmediği görülmektedir. Taş bank'ın monolitik taş levhaları arasında yer alan on payenin yanı sıra, giriş bölümüne iki paye daha eklenmiştir. Bu yapıdaki farklılık ziyaretçilerin, arka duvardaki kült nişini, yükseklikleri 3 m.'yi bulan payeler ardından, doğrudan görebilmeleridir. Ayrıca yapının, Nevali

Çori'de bilinen tüm binalardan farkı, giriş kısmından iç mekana geçmek için iki basamak inilmesi ile de görülmektedir. Büyük boyutlu kireç taşı heykeller, alt yapısı ile depo olarak kullanılan odaların bulunduğu konutlardan ayrılan bu taş yapının, bir kült binası olduğuna işaret etmektedir. Bina içinde yer alan T' başlı monolitik paye, stilize insan kabartmalarıyla bezenmiş antropomorfik bir tasvir olup, yüksekliği 3 m.'yi aşmaktadır. Ayrıca akbaba'ya benzeyen 50 cm. uzunluğunda bir kuş heykeli ile insan ve kuş karışımı 23 cm. yükseklikteki bir yaratığın baş ve gövde parçaları da bulunmuştur²⁷⁰.

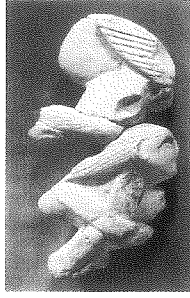
Kuş Figürlü Kadın Başı.

269 Harald Hauptmann, " Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 125; Harald Hauptmann; "The Urfa Region", 65-86.

270 Harald Hauptmann, " Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 125.

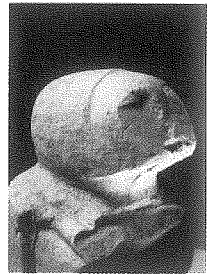
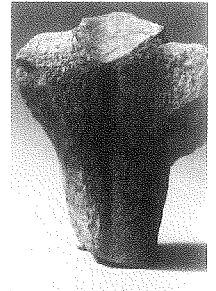
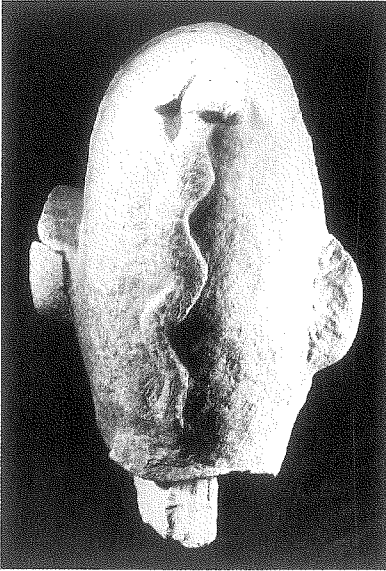
*Kireçtaşından yapılmış
komposite figür*

Nevali Çori, çok sayıdaki heykelleriyle de dikkati çeker. Gerçek boyutlarda kireç taşından yapılmış, topuz biçimli ve üzerinde yılan kabart-

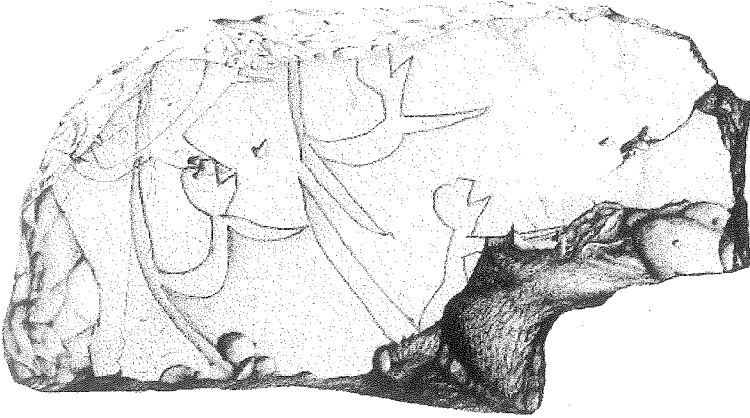
ması olan bir baş, kompozit figürler, akbaba heykeli ve portre özelliği gösteren bir insan başı, ilginç yapıtlardandır. Hayvan biçimli tasvirler arasında arslan, panter, yaban domuzu, yaban atı, ayı ve akbaba yer alır. Ayrıca, çakmak taşından yapılmış hasat aletleri ile av silahları oldukça çoktur. İşlenmiş süs boncukları, çok sayıda pişmiş toprak figürin ve bakır bir boncuk dönemin yüksek teknolojisine tanıklık eder²⁷¹.

Erken Neolitik Dönem'in büyük boyutlu heykeltraşlığı için eşsiz örneklerin bulunduğu bu anıtsal yapıda çeşitli heykel parçalarından olu-

Nevali Çori'de kireçtaşından yılanlıbaş, torso, insan ve kuş karışımı heykelcikler.

271 Harald Hauptmann, " Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 124; Harald Hauptmann; "The Urfa Region", 65-86.

Nevali Çöri'de kireç taşından kuş beykelciği ve kabartma kaseler.

şan kompozit figür, bir karışık yaratık ile bir kuşun altında karşılıklı çömelmiş biçimde oturan iki kadın figüründen oluşmaktadır. Bu stel başlıkları, etnolojik açıdan resimli sütunları ya da totemleri çağrıştırmaktadır. Belki de burada, bereket ve ölüm tasvir edilmişti, kuş da öteki dünya ile bağlantıyı simgelemekteydi.

Bir çok yerde tapınım gören "Magna Mater"ın ya da Ana Tanrıça'nın, Nevali Çori Kültürü'nün dini inançlarında hiçbir biçimde ön planda bulunmaması ile dikkat çekmektedir. Seramikli Neolitik dönemde hakim olan, Çatalhöyük'ten de tanıdığımız kadın tasvirleri, Nevali Çori'de sadece pişmiş toprak figürinler arasında yaygındır. Bir kuşun tuttuğu harikula- de kadın başı tasvirinde olduğu gibi, büyük boyutlu tasvirlerde kadın figürleri sadece kuş figürleriyle birlikte görülmektedir. Yandan görünüşte kuşun hamle yapan kanatları belirgin olarak görülmektedir. İnsan başını yakalamış bir akbaba motifi, Göbekli Tepe'deki bir heykelde de vardır. Aynı rituel, bin yıl sonra Çatal Höyük'teki duvar resimlerinde de yer alır. Bir kabartma üzerinde de, dans eden iki insan figüründen birisi erkek, diğeri de kollarını kaldırmış ve hamile olduğu belirgin bir kadına ait olduğu gö-

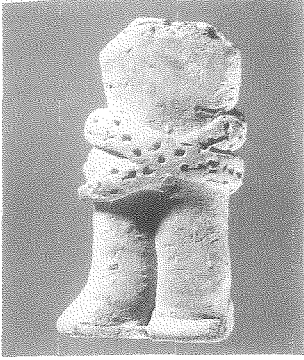
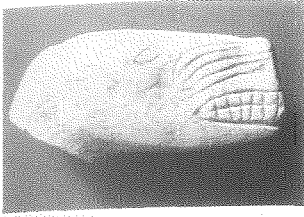
rülmektedir. Bu figürlerin çevrelediği kaplumbağa belki de bereketi, yaşamı ve ölümü simgeliyordu.

Şimdiye kadar Nevali Çori'deki taş evde, kült heykeli olarak insan boyutundan büyük, yüz kısmı tahrip olmuş ve saçları kazınmış, arka kısmında bir yılan tasvir edilmiş olan bir baş, III. kült bina'nın arka niş duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Binanın enkazında da bir insan gövdesi bulunmuştur. Bir başka ele geçen buluntu ise büyük ve dik duran fallus biçimli figürdür. Göbekli Tepe'de ele geçen çok daha kaba yapımlı heykeller; dik duran fallus biçimli bir tanrıyı simgeleyen erkek tasvirlerinin, Erken Neolitik dönem repertuvarında yer aldıklarını kanıtlamaktadır²⁷².

Kuzeydeki çağdaşları ile komşusu Gritille'nin aksine doğal camı (obsidiyen) tanımayan Nevali Çori halkı, alet yapımında özellikle çakmak taşından yararlanmıştır. Taştan boncuklar, bilezikler, kalkerden figürünler ve üzerinde kabartma olarak kollarını kaldırmış dans eden bir insan figürünün, cepheden çizilmiş olduğu kalker çanak, bu dönem insanının ilgi çekici öteki sanat eserleri arasındadır²⁷³.

272 Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 126; H. Hauptmann, "The Urfa Region", 65-86.

273 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 29.

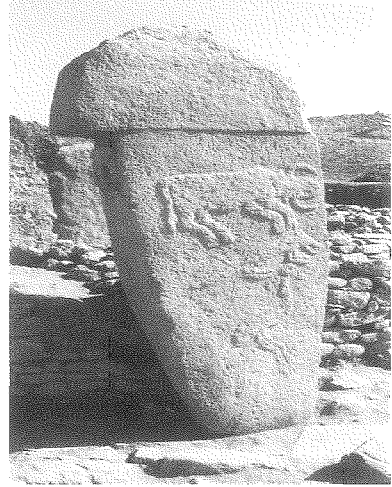

Minyatür Aslan Başı ve Bir Erkek Figürünü.

a.b. Göbekli Tepe

Urfa'nın 15 km. kuzeyinde Ger-muş Dağları yamacında yeralan Göbeklitepe önemli bir kült merkezidir. Göbeklitepe, bu dönemin farklı dini inançlarını, tasvirli eserlerle de zenginleştirmiştir. Çanak-çömlek üretiminin henüz başlamadığı bu çağ yerleşmesinin sanat eserleri; kadın ve erkek heykelticikleri, Anadolu ve Yakındoğu'nun en erken heykelleri-ne ait olması gereken iri insan başları ve kabartmalı stellerden oluşmaktadır. Yüksek kabartma tekniği ile stellerin üzerinde karşımıza çıkan;

yılan, kartal, aslan, ayı ve tilki, bu di-ni sanatta yırtıcı hayvanların önemli olduğunu gösteren tasvirlerden yalnızca birkaçıdır.

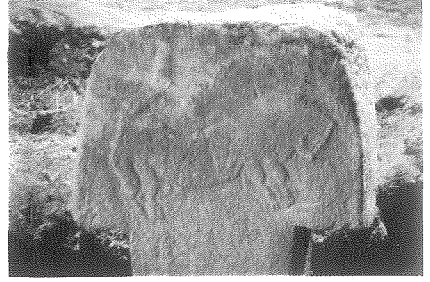
Göbekli Tepe'de Yılanlı Payeler Binasında Tasvirli Sütun.

Şimdiye kadar elde edilen verile-re göre, bu yerleşme yerinde yukarı-da belirtildiği gibi Nevalı Çori benze-ri "T" biçimli kabartma payelerle do-natılmış kült (dini ritüeller) için ayrıl-mış odalar bulunmaktadır. Bu odalar daha ziyade büyük bir yapı komp-leksine ait oldukları izlenimini ver-mekte ve izole edilmemiş bir yapı özelliği göstermektedirler. Ayrıca, Göbekli Tepe'de bu döneme ilişkin bir taş yontu atölyesinin varlığı da belirlenmiştir²⁷⁴.

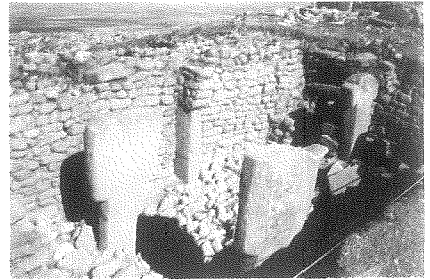
274 Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 126.

Göbekli Tepe'de bulunan XI bin yıl önceki bir duvar resmi: Doğum sahnesi

Göbekli Tepe'de Aslan Tasvirli Sütun.

Göbekli Tepe'de Aslanlı Payeler Binası

Yaklaşık 11.000 yıl önce yapılan bir tapınağın burada ortaya çıkarılması ve bunun büyük yankı uyandırdığı²⁷⁵, onu yapanların avcı-toplayıcı insanlar olmalarıdır. O çağlarda yaşayan avcılık-toplayıcılık ile yaşamlarını sürdüren insanlar, henüz tam olarak yerleşik yaşama geçmemişlerdi ve çanak-çömlekçiliği bilmiyorlardı. O nedenle yaşadıkları dönem “Çanak Çömleksiz Neolitik” olarak adlandırılır. Bu dönem günümüzden önce 11.200 ile 8.600 yılları arasını kapsamaktadır.

Göbekli Tepe’de daha eski bir yerleşme evresine ait anıtsal bir yapı, 3,15 m. yüksekliğindeki kabartmalı payelerle donatılmış olması nedeniyle “Yılanlı payeler binası” olarak adlandırılmaktadır. Paye I’in dar ön yüzünde Nevalı Çori höyüğünde olduğu gibi, tipik gravatımsı bant ve buna ek olarak yılan tasvirleri görülmektedir. Doğu tarafındaki geniş yüzeyde T şeklindeki başlığın altında, ağ şeklinde üst ve alt kenarı 8 veya 9 yılan başıyla sınırlandırılmış bir motif bulunmaktadır. Bunun altında bir

²⁷⁵ Ayşegül Yılmaz Günenç, “Başlangıçta Anadolu Vardı”, 58-62.

koç figürü yerleştirilmiştir. Paye 2'nin dar yüzeyinde ise, yüksek kabartma şeklinde bir bukranion, geniş yüzeyinde ise dikey olarak düzenlenmiş oroks, tilki ve turna gibi hayvan tasvirleri görülmektedir²⁷⁶.

**Göbekli Tepe'de
Ayı Yabut Aslan
Heykeli ve
Yılanlı Payeler
Binasında Tilki
Kabartmalı T
Biçimli Sütun.**

"Aslan başlıklı payeler binası" olarak tanımlanan ve daha geç bir yapıya ait olan bir odada 4 tane Tbaşı paye yer almaktadır. Doğudaki payelerin her ikisinde Tbaşıklarının üzerinde ağızları açık ve atlamaya hazır birer aslan bulunmaktadır. Her iki tasvir çok kaliteli olarak yapılmış, kırmızı boya izleri taşımaktadır. Kabartmaların her iki alanında da farklı hayvan tasvirlerinin görülmesi durumu, burada belli bir insan topluluğu tarafından talep edilen hayvanların sembolik totemleri olarak kabul ettiklerini düşündürebilir. Tasvirlerin heraldik karakterinin, evvelce Nevali Çori'de bazı motiflerde de gözlendiği ve daha sonra da Çatalhöyükte tekrarlandığı hatırlanmalıdır²⁷⁷.

**Göbekli Tepe'de Hayvan Tasvirli T
Biçimli Sütun.**

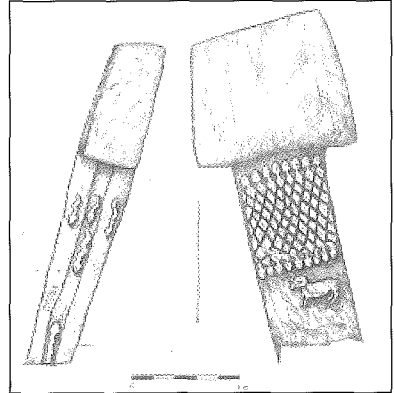
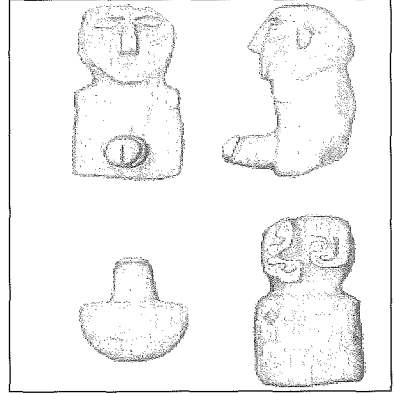
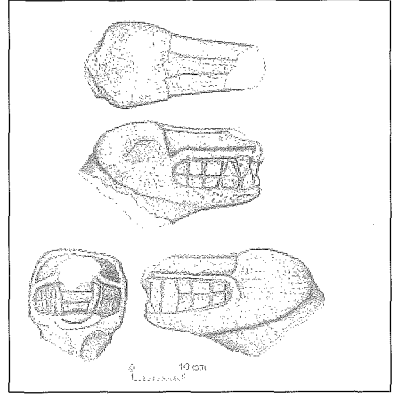
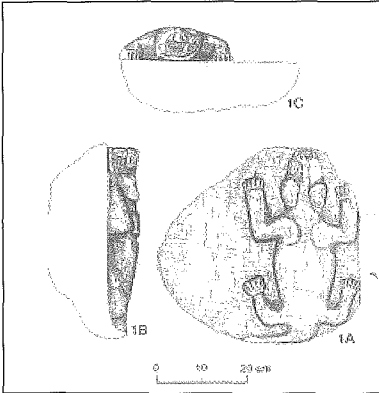
Göbeklitepe'de bulunan çok sayıda heykele örnek olarak; aralarında fallusu dik duran bir erkek figürü, insan başlı kuş tasviri, ereksiyon halindeki penisıyla aslanımsı bir hay-

276 Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 126.

277 Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 127.

van ve aslan heykeli ile süslenmiş bir başlık gösterilebilir. Bunlara ek olarak yüksek kabartma tekniğinde sürünen bir aslan ya da panter figürü de bulunmaktadır. Bu şaşırtıcı eserlerin Harran Ovasına hakim sarp kayalıklar üzerindeki konumu ile bu mevkide bulunmuş olmaları ise, bu sanatın kökeninin yanısıra başka sorunları da akla getirmektedir. Bir inanç sistemine ait bu veriler, daha önceleri tasarladığımızdan çok daha karmaşık bir toplum yapısının, gelişkin bir sosyal düzenin ve büyük ihtimalle üst düzey bir toplumun varlığına işaret etmektedir. Tapınma amaçlı kurulan bu mevkiiye, çevredeki yerleşiklerin, muhtemelen uzaklardan gelmiş olabilecekleri düşünülmektedir²⁷⁸.

Göbekli Tepe'de Hayvan Tasvirleri ve figürinler

278 Bike Yazıcıoğlu (Derleyen), "Yakındoğu'nun En Erken tapmakları-Göbeklitepe", **Sanat-dünyamız**, 80 Yaz, 2000, 8; Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 127.

a.c. Karahantepe

Neolitik Çağ'ın erken evresine ait ikinci bir tapınak yeri, Harran Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü tarafından 1997-1998 yılında Şanlıurfa il sınırları içindeki Tektek Dağları mevkinde yer alan *Karahantepe* (Keçilitepe)'de keşfedilmiştir. Burada yapılan yüzey araştırmasında toprağa gömülü, ancak başları görülebilen çok sayıda stel tespit edilmiştir. Yanyana dikilmiş olan bu steller, Nevali Çöri ve Göbeklitepe kazılarında ortaya çıkan, T şeklindeki stellere benzemektedirler. Bu stellerin boyları 180-200 cm arasında dır. Bunlardan birisinde cinsiyet tanrısını temsil eden bir yılan figürüne rastlanmıştır. Yine yüzeydeki bir taş parçası üzerinde hayvan (tavşan, keçi ...) resimleri görülmüştür.

Karahantepe'de Neolitik Çağa ait yapıların duvarlarının üst kısımları ve duvar köşeleri görülebilmektedir. Çakmaktaşıdan mamul ok ve mızrak uçlarına, delici ve kesici aletlere rastlanıldığı halde, çanak-çömlek buluntularına hiç rastlanılmamıştır. Bu durum, buranın Neolitik Çağın akeramik evresine ait önemli bir kültür merkezi olduğunu düşündürmektedir. Buradaki çalışmalara devam edilirse, dünyanın ilk tapınak merkezleri olan Nevali Çöri ve Göbeklitepe

kült merkezlerinin konumlarının yeniden değerlendirilmesine katkıları olacağı şüphesizdir²⁷⁹.

b. Urfa Bölgesi Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Genel Özellikleri :

(Yakındoğu'nun En Erken Tapınakları)

Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik Çağ kültürlerinin ana gelişim çizgisi, Yakındoğu'daki diğer kültürler ile birlikte olmuştur. Ancak bu bütünlük içinde de yerel bir çok özellik geliştirilmiştir. Bizlere yeni bilgiler sağlayan kazılarla ilgili en önemli sonuçları özetlersek: Tüm Yakındoğu'da olduğu gibi Neolitik dönemin başlarında kulübe türü, dallardan örme yuvarlak barınaklar vardır. Yuvarlak planlı basit kulübelere dörtgen planlı konuta geçiş süreci duvar, çatı, kapı ve kerpiç gibi Anadolu mimarisinin geleneksel öğelerinin nasıl ortaya çıkıp geliştiği, Çayönü kazılarında tüm kanıtlarıyla açık olarak izlenebilmektedir²⁸⁰.

Urfa bölgesine baktığımızda Nevali Çöri'de temel gıda maddeleri, avcılık yanında, hayvan evcilleştirme ve tarım gibi karma bir geçim biçimi görülürken, yine Urfa yakınlarındaki Göbekli Tepe'de, birinci de-

279 A. Cihat Kürkcüoğlu - Z. Karahan, **Harran: Medeniyetler Kavşağı**, Şanlıurfa 2003, 77-78.

280 H. Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 127.

recede avcılık ve yabani tahıl toplayıcılığıyla geçinilmiş olduğu tahmin edilmekle birlikte, bölgede Erken Neolitik dönemde tarımcılık ve evcil hayvan yetiştiriciliğinin izlerine rastlanmamıştır. Buna karşın düz bir ovada yerleşik olan Gürcütepe, Neolitik dönemde daha gelişmiş bir yaşam biçimi göstermektedir.

Erken Neolitik Dönemde bölgede hala ceylan ve yaban domuzu avcılığına dayanan bir avcı-toplayıcı hayat tarzı sürmekteyse de, yerleşmeler geçici bir göçer konaklama yeri niteliğini göstermez. Bu yerleşmelerde yer alan, yarısı toprağa gömülü birbirinden bağımsız mesken yapıları, birer barınak olmanın ötesinde belirli bir toplumsal farklılaşmaya, aile ve akrabalık birliklerinin varlığına işaret etmektedirler. Öte yandan Çayönü ile Nevalı Çori, bazı işlev alanlarının birbirinden kesin olarak ayrıldığı, düzenli ve örgütlenmiş bir yerleşim görünümündedir. Bu durum ekonomik ve sosyal açıdan sınıflara ayrılmış bir toplumun varlığına işaret etmektedir. Her iki merkez için de ortak olan öge, diğerlerinden ayrılarak yan yana yerleştirilmiş olan uzun dikdörtgen biçimli yapılardır. Nevalı Çori'de olduğu gibi burada da dini yapılar, günlük ha-

yatın geçtiği alanlardan belirgin bir biçimde ayrılmıştır²⁸¹.

Nevalı Çori kazısı, görkemli ve anıtsal mimarinin yalnızca Çayönü'ne özgü olmadığını, geniş açıdan bakıldığında, hemen hemen tüm yerleşmelerde bulunabileceğini göstermiştir. Harran Ovasının yüksek tepeleri üzerinde yer alan ve çakmaktaşı aletler ile taş heykellerinin yapıldığı bu üretim merkezi, aynı zamanda gözlerden uzak bir tür dağ mabedini anımsatmaktadır. Mezopotamya'nın geç dönemlerde zikredilen "Eden Bahçesi"nin de lokalize edildiği bu kesimde, eski Mezopotamya uygarlıklarının kökeninin aranması akla yakın gelmektedir²⁸².

Urfa Göbekli Tepe Höyüğünde ve çevresindeki çağdaş yerleşimlerde karşılaşılan kültür; prehistorik sanat kuramlarını alt-üst etmiştir. Anaerki toplu ve Ana Tanrıça kültü gibi Neolitik Çağ ve ilk yerleşik toplumlar için genel kabul gören olgulara soru işareti ile yaklaşmak gerektiği anlaşılmış, tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Göbekli Tepe'nin M.Ö.9000/8000 yıllarına tarihlenebilen buluntuları; ilk bakışta hem teknoloji, hem de sanat anlayışı açısından çok daha geç devirleri çağrıştır-

281 M. Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, 2000, 15-18; H. Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 127.

282 H. Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", 127-128.

maktadır. İşin tuhaf yönü çanak çömlekçiliği henüz tanımayan taş çağı insanların gelişmiş kültürel bilinç düzeyi, yerleşik yaşama geçiş ile birlikte muhtemelen yok olmaktadır. Yapılan kazılar çanak çömleksiz Neolitiğe ait yerleşimlerin çoğunun, çanak çömlekli Neolitiğe geçişte yok olduklarını göstermektedir. Dev taş heykelleri, değişik hayvan motifli kabartmalarıyla, dinsel törenlerin yapıldığı tahmin edilen eski dini merkezlerin gösterişi kaybolmakta ve herşey sıradanlaşmaktadır. Kısaca eski tanrıların yerini başka inançlar almaktadır. Eğer bu tez ya da bu düşünce doğruysa Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, bir gelişme döneminin sonu mudur, yoksa, tersine çok sonraları başka bir yerde ortaya çıkacak yeni bir dönemin habercisi midir? Arkeologlar henüz bunların aralarındaki ilişkiyi kanıtlayacak bilgilere ulaşamamışlardır.

Hauptmann konuya şöyle bir yorum getirmektedir: "*Neolitik Çağı insanların tanrıları, günümüzden 4000 ile 3000 yıl önce, Mezopotamya uygarlığı insanların taptıkları tanrıların belki de benzerleriydi. Nevali Çori ve Göbekli Tepe buluntuları, daha sonraları Sümerlerin kültürlerinde bulacağımız dinsel inançların ön hazırlığını oluştuyordu. O halde*

*tanrılar tümüyle yeryüzünden silinmiyorlar, yalnızca başkalaşım geçiriyorlar diyebiliriz*²⁸³."

4. Kalkolitik Çağ: Gelişmiş Köyler ve Kasabalar (M.Ö.5.000-4.000)

Daha çok VI. binin ilk yarısı ile IV. bin yılının sonları arasına tarihlenen bu çağın en önde gelen iki özelliği, bakır aletlerin giderek taşın yerine geçmeye başlaması ile kökleri Erken Neolitik Çağ'a uzanan boya bezemeli çanak çömleklerin yaygınlaşmasıdır. Tarımda gerçekleştirilen yeniliklerle elde edilen büyük üretim artışı, bu çağda sosyal yapıyı etkiledi. Hem Batı Anadolu'da hem de Güneydoğu Anadolu'da tarım, kentleşmenin temellerini hazırlayan birikime ulaştı. Tarımın yanı sıra ikinci önemli etken de çeşitli göçlerle gelen yeni kültürlerdir. Komşu ülkelerle yapılan ticaret, Anadolu'da yeni merkezlerin kurulmasına neden oluyordu. Bu çağda Anadolu'da ya da önemli bir parçasını kapsayan kesiminde homojen bir kültürden söz etmeye imkan yoktur. Yalnızca Doğu Anadolu'nun bir kısmı ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova, Mezopotamya-Suriye kültürlerinin (Halaf, Obeyt, Uruk) kapsamı içinde olduğu söylenebilir²⁸⁴.

283 Ayşegül Yılmaz Güneç, "Başlangıçta Anadolu Vardı", 58-62.

284 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi, Başlangıçtan Perslere Kadar**, 73.

a. Urfa Bölgesi Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri

Yerleşmelerin daha da büyüdüğü, ilerleyen alet teknolojisi ile birlikte toplumda iş bölümünün geliştiği Kalkolitik dönemde, Urfa bölgesinde yoğun iskan sürdürülmüştür. M.Ö. 3.500 yıllarında büyük kentler ve yönetim sistemlerinin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde, Fırat Nehri havzası ve kervan yolları ile Güneydoğu ve Doğu Anadolu'ya erişen ticaret ağı, buralardan İç ve Batı Anadolu'ya doğru yayılmaya başlamıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Mezopotamya'daki gibi büyük devletlerin uzantısı niteliğinde ticaret kolonileri kurulmuştur. Bu durum, bölgenin geçiş noktası konumunda bulunmasından kaynaklanır.

Atatürk Barajı göl alanı içinde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sırasında Kalkolitik Çağa ait buluntu veren 9 yerleşim yeri saptanmıştır. Bunların çoğu Kalkolitik Çağ'ın son evresine aittir. Bunların en önemlileri; Hassek Höyük, Lida Höyük, Çavi Tarlası, Hacı Nebi ve Aşağı Yarımca Höyük'tür.

a.a. Hassek Höyük

Urfa ilinin Siverek İlçesi yakınındaki Hassek Höyük, bu devreye

ait tipik bir Erken Sümer yerleşmesidir. Kurtarma projesi çerçevesi içinde 1979-86 yılları arasında Manfred R., Behm-Blanche tarafından kazısı yapılan Hassek Höyük, şimdi Atatürk Barajı suları altındadır.

Höyüğün yüksekliği, 10 m. yi geçmez. Coğrafya ve iklim şartları dikkate alındığında yeterli büyüklükte tarım alanları, yeterince yağış, kesintisiz içme suyu, ayrıca Fırat kıyısındaki konumuyla ulaşım yolu olarak rahat kullanılabilme açısından Hassek Höyük ideal bir yerleşim yeri idi. Yerleşmenin daha yüksek olan kesimi, temel genişliği iki metre olan yüksek bir duvarla (surla) çevrilerek kale durumuna getirilmiştir. Girişi ırmak tarafında olan ve oval biçim gösteren sur tahkimatı içinde boş alanlar ve çakıl döşeli avlular etrafında çok sayıda zarif kerpiç evler ve tapınak vardır.

Yerleşme bir yangının hemen ardından gelen bir depremle tahrip olmuştur. Hassek Höyük'te yaşayanların günlük hayatını ve ekonomik uğraşlarını yansıtan eserler arasında silindir mühürler önemlidir. Kolyeler, seramik ve tunç iğneler ile tezgah ağırlıkları gibi eserler diğer bulunanlar arasındadır. Ayrıca yuvarlak çakmak taşından özel bir teknikle koparılan geniş ve uzun bı-

çaklar, önemli ihraç ürünleri arasındaydı²⁸⁵.

a.b. Lidar Höyük

Urfa/ Bozova'nın 23 km. kuzeybatısında Fırat Nehrinin kıyısında yer alır. Erken Kalkolitik Halaf evresinden Ortaçağ Selçuklu dönemine kadar devam eden yerleşim katları saptanmıştır. Yani Lidar Höyük'ün bu prehistorik yerleşim katları tümüyle Helenistik, Roma ve Ortaçağ tabakalarınca örtülmüştür²⁸⁶.

Lidar Höyük'ün tüm üst tabakaları Ortaçağ'a aittir. Höyükte Ortaçağ yerleşmesi taş temelli, kerpiçten bir savunma duvarı ile tahkim edilmiştir. Bu savunma sistemi M.S. XII-XIII. yüzyıllara tarihlenir²⁸⁷. Höyük üzerinde görülen M.S. XI. yüzyıla tarihlenen yeni yerleşme, Edessa'nın yeniden inşa edilmesiyle bağlantılı görülür. Bu dönemin avlular çevresinde odaklaşan taş temelli kerpiç yapıları, depolama çukurlu, fırınlı, ocaklı ve bonyoludur. Ortaçağ'a ait çakıllı sokaklara açılan kerpiç yapı kalıntı-

ları içinde, demir alet ve silahlar, tunçtan süs eşyaları ve sikkeler ile seramik, cam ve fayans parçaları ele geçmiştir.

a.c. Çavi Tarlası

Siverek İlçesi sınırlarında bulunan Çavi Tarlası'nda tespit edilen beş yerleşme tabakası, Erken Kalkolitik Halaf kültürüne aittir. Bu beş tabakada Halaf kültürü için tipik olan yuvarlak bina taş temelleri bazen karesel ön yapılar ile bulunmuştur. Ayrıca çok sayıda iyi işlenmiş renkli, Halaf zamanına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Bahsedilen küçük yuvarlak yapılar erzak yeri olarak kullanılmıştır. Yerleşme yerinin içinde ve dışında ocak ve fırınlarla rastlanmıştır. Kazı yerinde bulunan mezarların çoğu çocuk mezarlarıdır; iskeletler genellikle sağ tarafa yatırılmış "Hocker" tarzda gömülmüşlerdir. Çavi Tarlası Halaf Çağı yerleşmesi çok sayıda bulunan sileks çapalar ve evcilleştirilmiş hayvan kemikleri (inek, domuz, koyun ve keçi)nedeni ile bir tarımsal ve

285 Celal Tuna, **Mağaradan Kente-Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri I**, İletişim Yay., İstanbul 2000, 88-93; M.R. Behm-Blanke; "Die Ausgrabungen Auf dem Hassek Höyük Im Jahre 1984" **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985, 87-101; M.R. Behm-Blanke, "Hassek Höyük. Die Grabungen 1981", **Türk Arkeoloji Dergisi** XXVI/2, 1983, 65-69.

286 H. Hauptmann, "Lidar Höyük, 1980", **Anatolian Studies** XXXI, 1981, 197; H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori 1986", **Anatolian Studies** XXXVII, 1987, 204; M. Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları**, İstanbul 1977, 162-163.

287 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori 1986", **Anatolian Studies** XXXVII, 1987, 197.

hayvansal yerleşme merkezidir. Burada silolar, ocaklar ve fırınlar dışında çanak çömlek yapımında kullanılan bir fırın görülmüştür²⁸⁸.

a.d. Hacı Nebi

Birecik'in 3 km. kadar kuzeyinde yer alan Hacı Nebi'de yapılan kazı çalışmaları, Geç Uruk koloni merkezini tüm evreleriyle ortaya çıkarmıştır. Özet olarak burada yapılan araştırmalara göre; Geç Kalkolitik'ten Roma dönemine kadar süren yerleşim tabakaları görülmektedir. Bu arkeolojik kazılarda bilhassa Geç Kalkolitik tabakalarda ele geçen buluntular(Uruk kültürüne özgü seramik ve gliptik malzeme), M.Ö.4. binde Birecik çevresi ile Mezopotamya arasındaki (Uruk kültürü ile) ticari ve kültürel ilişkileri ortaya koyması açısından önemlidir. Kazı çalışmalarında, M.Ö. 500-100'e tarihlenen Akamenid/ Hellenistik ve Roma dönemi mimari buluntularına rastlanmıştır. Hacı Nebi'nin Akamenid katlarında, M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen pişmiş topraktan lahit mezarlar; Hel-

lenistik katlarda ise kalın kerpiç duvarlı bir yapı, açığa çıkarılan önemli kalıntılardır²⁸⁹.

a.e. Aşağı Yarımca Höyük

Urfa ilinin 40 km. güneydoğusunda yer alan *Aşağı Yarımca Höyük*'te Erken dönemlere ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur. 1951 yılında yürütülen kazı çalışmalarında, yine Kuzey Mezopotamya ile benzerlikler gösteren Geç Kalkolitik Obeyd ve Uruk tipi seramiklerin yanı sıra Asur dönemine ait arkeolojik buluntular ele geçmiştir²⁹⁰. K.Prag, *Aşağı Yarımca*'nın, M.Ö.3. binin ortaları olarak belirlenen Erhanedanlar II-III. devirlerinde de iskan edilmiş olduğunu ileri sürmektedir²⁹¹. Harran Ovasında yüzey araştırmaları yapan Dr. Yardımcı da bir çok höyükte bu türde bölgesel ilişkileri ortaya koyan Halaf, Obeyd ve Uruk seramiği bulmuştur²⁹².

Seton Lloyd ve W. Brice, *Anatolian Studies*'deki "Harran" makalesinde Ay Tanrısına tapınma ile ilgili olarak *Aşağı Yarımca Höyüğü*'nün

288 A.Wickede-A.Mısır, "Çavi Tarlası 1984 Kazı Kampanyası", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985, 103.

289 Gil J.Stein- K.Boden-C.Edens-J.P.Keith- K. A.Mc Mahon, "1995 Excavations at Hacı Nebi Tepe", **XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, 1997, 95-112.

290 Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" **Anatolian Studies I**, 1951, 110.

291 K. Prag, "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey", **Levant 2**,1970, 63.

292 Nurettin Yardımcı, "1990 Yılı Şanlıurfa Harran Ovası Yüzey Araştırmaları", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992 461-477.

ilgi çekmiş yerlerden birisi olduğunu vurgulamışlardır²⁹³. Bu dönemde Suriye ve Mezopotamya'dan alınan çömlekçi çarkının kullanıma girmesi, çömlekçilikte önemli gelişmelere neden olmuştur. Çağın en ayırt edici çanak çömlekleri, yüksek ayağı kafesli meyvelikler, saklı astar bezemeli çömlekler, önceleri dik, sonraları ise sarkık emzikli kulpsuz testiler, son olarak da ekmek pişirmede kullanılmış olabilecek, çok kaba el yapımı, devrik ağızlı çanaklardır²⁹⁴.

Geç Ubeyd Dönemi'nde Mezopotamya ile Doğu Anadolu arasında

başlayan gerçek ticari örgütlenmenin son halkasını oluşturan Arslantepe'deki önemli yapılar (tapınak-saray külliyesi) 3000 yıllarına doğru, bin yıllardır gelişen ekonomik sistemle birlikte bir daha kullanılmamak üzere yakılıp yıkılmışlardır. Görüldüğü üzere Kalkolitik Çağ'da tüm Anadolu'yu ya da önemli bir parçasını kapsayan homojen bir kültürden söz etmeye imkan yoktur. Yalnızca Doğu Anadolu'nun batı kesimi ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın, Mezopotamya-Suriye kültürlerinin kapsamı içinde olduğu söylenebilir²⁹⁵.

293 Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolien Studies I*, 1951, 80.

294 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar*, 74.

295 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar*, 75.

III. YAZILI TARİH DÖNEMİ

URFA BÖLGESİ

1. Eski Tunç Çağı

(M.Ö. 3. bin yıl)

a. Bölgede İskânın Yoğunlaşması

Ralkolitik Çağ'ın başlarında nüfusun artışı ve sulu ziraat yüzünden daha fazla ürün elde edilmeye başlanmıştı. İnsan-anoğlu giderek daha fazla sayı ve türde mal üretmenin yollarını araştırır olmuştu. Üretim ekonomisinin gelişimindeyse madencilik en önemli aşamalardan biridir. Çünkü tunç gibi alaşımları yapabilmek için gerekli bakır ve kalay gibi madenlerin zaman zaman uzak bölgelerden sağlanması ve karmaşık üretim teknolojisi ileri düzeyde uzmanlaşmayı gerektirmektedir.

Yavaş yavaş oluşan bu gelişmelerin sonunda (IV. binyılın sonları) "yazı" keşfedilmiştir. Yazıyla birlikte, kimi hammaddelere olan gereksinimle ilişkili olarak ticarete duyulan büyük ilgi, önceki dönemlerin dışı fazla açtı-

lamayan izole kültür geleneğine son verdi; ülkelerin birbirleriyle ilişkisini güçlendirdi. Böylelikle yeni bir dönem başlamış oldu. Bu yeni dönem, daha iyi örgütlenebilen toplumların dönemidir. Bu zamanda Anadolu'da sosyal sınıfların giderek daha belirgin şekilde ortaya çıktıklarına, yönetici sınıfın görkemli bir yaşama geçmesine tanık olunur. Bu yeni dönem, önceki çağların tarım, dokumacılık, çömlekçilik vb. buluşlarına, daha etkili silahların üretilmesini; daha ince süs eşyalarının yapılmasını mümkün kılan bakır-arsenik, ya da bakır-kalay alaşımı yani tuncu eklemiştir. Bu yüzden de bu dönem Eski Tunç Çağı olarak adlandırılır²⁹⁶.

Doğu Anadolu'yu istila eden göçmenlerin bir bölümü muhtemelen Malatya, Maraş ve Amik Ovası yoluyla, İslahiye ve Çukurova'ya uğramaksızın Doğu Akdeniz kıyılarına inerek Ürdün vadisindeki Khirbet Kerak'a değin ilerlediler. Öte yandan da Doğu Anadolu'nun hemen her köşesine yayıldılar. Van Gölü

296 V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar*, 77.

Havzası ile Muş, Malazgirt, Iğdır ve Erzurum ovaları yoğun olarak iskan edildi. Van Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki Dilkaya Höyüğünde ortaya çıkarılan küçük köyde halk, dikdörtgen ve yuvarlak kerpiç evlerde yaşıyordu²⁹⁷.

III. binyılın başlarından itibaren tüm Doğu Anadolu'yu etkisi altına almış görünen büyük göç hareketlerinden Güneydoğu Anadolu, Torosların gerisindeki konumu nedeniyle fazla etkilenmemiştir. Daha çok Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle ilişkili bu bölgede de bu binyılın ikinci yarısı içinde, her biri korunmalı bir kenti merkez edinmiş çok sayıda rakip prensliğin varlığı anlaşılmaktadır. Suriye'deki Ebla (Tell el-Mardikh), Tell Brak ve Şubat Enlil (Tell Leilan); Irak'taki Tell Taya bunlardan en tanınmışlarıdır. Türkiye'de de, Harran Ovasındaki Harran, Şanlıurfa yakınlarındaki Titriş ve Kazane höyüklerinin adları sayılabilir. Ebla'da bulunan yazılı belgelerden Harran'ın M.Ö. XXIV. yüzyıllarda bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır²⁹⁸.

Mezopotamya ile artan ilişkiler sonucunda madencilik teknikleri-

nin çok geliştiği, altın, gümüş, bakır, tunç, elektron ve hatta demirin bile ustalıklarla işlenebildiği bu dönemde madenciliğin gelişmesi uzmanlık gerektiren yeni meslek gruplarının belirmesine, buna bağlı olarak iş bölümüne dayanan kent yaşamının başlamasına neden olmuştu. Nüfus şimdiye kadar hiç görülmemiş biçimde artmış; yerleşim yerlerinin sayısı kimi yörelerde hemen hemen günümüz köylerinin sayısı ile eşitlenebilecek düzeye yükselmişti. Daha çok alüvyonlu ovalarda kümelenen bu yerleşme birimlerinin hemen pek çoğunda önceki dönemlerde fazla uygulama alanı bulmamış surlara yer verilmişti. Kalkolitik Çağ'ın huzurlu sakin yaşamı son bulmuş, düşman tehdidinin arttığı yeni bir dönem başlamıştı. Toplumun daha iyi örgütlenebildiği bu çağda yöneticiler, bir sınıf halinde ve güçlü bir biçimde ortaya çıkmışlardı. Anadolu irili ufaklı pek çok beylik arasında paylaşılmıştı. Giderek gelişen bu beylik düzenin zorunlu bir sonucu olarak küçük tarımsal yerleşmelerin çoğu, ekonomik bağımsızlıklarını kent merkezleri aleyhine bırakmak zorunda kalmışlardı²⁹⁹.

297 V. Sevin, **Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar**, 96.

298 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 98; Aynur Özırat, **Es-kiçağ'da Harran**, 35.

299 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, 98.

b. Urfa ve Harran Bölgesinde Ebla ve Akad Hakimiyeti

Tunç çağlarından itibaren artan yerleşim, şehirleşme, merkezi idare anlayışı ve devletleşme büyük ilerlemelere neden olmuş, askeri ve ticari ilişkilerle toplumlar çevrelerini tanımışlar, coğrafya-insan ilişkisi kurulunca; bereketli toprakları, maden yatakları, meşe ve sedir ormanları ve stratejik konumu nedeniyle Fırat'ın batı kıyısı ağırlıklı olarak önem kazanmış, yüzlerce yıl boyunca önemli tarihi olaylara sahne olmuştur³⁰⁰.

b.a. Ebla Hakimiyeti

M.Ö. 3. binde Önasya'da şehir devleti niteliğinde yerleşmelerin görüldüğünü belirtmiştik. Bu şehirlerden Kuzey Suriye'de Halep yakınındaki *Ebla* (Tell Mardikh) oldukça önemli bir ticaret merkezidir. Ebla 'da açığa çıkarılan M.Ö. XXIV-XXIII. yüzyıllara ait arşivde geçen ve konuları henüz tam olarak belirlenememiş çok sayıda yer adı, dönem içinde bölgedeki ticari ilişkilerin boyutu hakkında fikir verir³⁰¹.

Ebla arşivi sayesinde Harran'ın en azından bu dönemde, *Zugalum* adındaki bir kraliçe tarafından, monarşik bir düzenle yönetildiği anlaşıl-

maktadır. Yerel bir sülale tarafından yönetilen bağımsız kent, güneydeki Ebla Krallığının egemenlik sahası içinde kalmaktaydı. Harran'ın kendine ait toprağı olmakla birlikte, dönemin iki büyük kenti olan Ebla ve Mari ile kıyaslanamayacak denli küçüktü. Ticari içerikli söz konusu listelerden kent devletlerinin organizasyonu hakkında bazı bilgiler edinilmesi mümkündür. Bunlara göre: kralın yanında vekil, muhafız, kurye vb. öteki saray görevlilerinin bulunduğu, büyük bir aile grubu olarak tanımlanan Yaşlılar Meclisi'nin varlığı anlaşılmaktadır. Harran'da *Zugalum* adlı kraliçenin yanında *Badalum* ünvanını taşıyan *Ir(-az-II)* adında krala yakın bir görevli daha bulunmaktadır. Listelerde Harran yöneticisi için kral sözcüğünün kullanılması gerekirken, *Badalum* sözcüğü ile karşılaşılır. Bu özelliğin aynı bölgedeki öteki kentlerde de var olduğunu belirten Özfirat, Archi'den bir örnek verir:

“....*Ra'ak kralı, Iritum kralı, Harran Badalumu, Sanapzagum Badalumu, Ursaum Badalumu için armağanlar*” dan; bir diğerindeyse “*Badalum için kumaşlar ve kozmetik yağı ve kumaşlar*” dan söz edilmektedir. Bu kanıta karşın kent devletlerindeki en yüksek ünvan olan Badalum'un ne anlama geldiği kesin

300 Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, 35.

301 Seton Lloyd, and W.Brice, “Harran”, *Anatolien Studies I*, 87.

olarak bilinmez. "Harran Kralı ve onun Badalum'u" şeklindeki ifade- den anlaşılacağı üzere, kraldan farklı bir görevliyi ifade etmektedir.

Yine bu kumaş listelerine göre Harran Badalum'u, Ebla'ya yaptığı bir seyahatte 40 ve 50 şekel ağırlığındaki altın külçeler ve 40-60 şekel değerindeki gümüş hançerler gibi armağanlar kabul etmiş; Ebla'daki Tanrı Kura'nın tapınağına yemin etmek ve yağ sunmak karşılığında da küçük armağanlar almıştır. Bu törenler III. bin yılın ikinci yarısı içinde Ebla Krallığı ile Harran arasındaki dostluk ilişkilerinin güçlü olduğunu göstermektedir. Bu ilişkilerde *Kraliçe Zuganlum* önemli bir rol oynamıştı. Bu yüzden de Ebla sarayını ziyareti sırasında zengin armağanlarla onurlandırıldı³⁰².

b.b. Akad Hakimiyeti

M.Ö. 3. binin sonlarında Mezopotamya'da kurulmuş tarihteki ilk devlet olan Akkad Devleti kısa sürede güçlenmiş ve Mezopotamya dışında Kuzey Suriye'yi, Güneydoğu Anado-

lu'yu ve Amik-Kilikya bölgelerini denetimi altında tutmaya çalışmıştır.

M.Ö. XXIV. yüzyılın ortalarında Urfa/Harran Bölgesinin Akkadlı Sargon'un eline geçtiğini görüyoruz³⁰³. Sargon'dan bir süre sonra tahta çıkan Naram-Sin'in kendini Kuzey Mezopotamya'daki Subartum ülkesinin hakimi olarak tanımlamış olmasından, Harran ve yöresinin bu kralın yönetiminde kaldığı söylenebilir. Belgelere göre, Akkad Kralı Naram-Sin, Tel Brak'ı bir müstahkem mevki haline getirmiş ve burada Anadolu'yla ilişkiyi sağlayan yolları korumak üzere bir gözetleme kulesi yaptırmıştı. Şüphesiz Naram-Sin'in Kuzey Suriye'ye ilgisinin temel nedenini, Doğu Anadolu'nun zengin maden yatakları oluşturmuştur. Nitekim, Diyarbakır yakınlarındaki Pir Hüseyin'de ele geçmiş ve Akkad Kralı Naram-Sin'e ait olan kitabeli stel parçası, Güneydoğu Anadolu'da Akkad varlığını göstermekten başka, yörenin ilk gerçek tarihi belgesidir³⁰⁴.

302 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 36.

303 Tuba Ökse, "Gre Virike 1998 Araştırması", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 130.

304 W. Belck tarafından bulunan bu yazıt, günümüzde İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde yer almaktadır. Elamlıların Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya yaptığı akınlarla bir çok Akkad, Eski Babil ve Kassit yapıları eserleri ülkesine getirdiği gibi bu yazıtında Diyarbakır bölgesine ganimet olarak getirildiği gözönünde bulundurulmalıdır. Norbert Karg, "Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu", **İlsu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 239.

Yine bir belgede geçen, Akkad Kralı Naram-Sin'in zaptettiği Kuzey Suriye'deki *Mari*, *Yarmuti* ve *Ebla* ile Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu düşünülen, ancak yeri tam olarak belirlenemeyen *Urşu* ve *Arman* gibi şehir devletlerinin yerleştiği "*Subartu beylerinin ve yukarı ülkelerinin toprakları*"nın, büyük bir ihtimalle Urfa çevresini de kapsadığı tahmin edilmektedir.

Bu arkeolojik bulgular ve belgeler, semitik bir kavim olan Akkadların, Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Amanos dağlarına kadar uzanan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye egemen olma çabasını ortaya koyar³⁰⁵.

c. Urfa Bölgesindeki Eski Tunç Çağı Yerleşmeleri

Fırat Havzasının Urfa kesiminde arkeolojik kazılarda, Eski Tunç Çağı'na ait sekiz yerleşim yeri saptanmıştır. Bunlar arasında; *Kurban Höyük*, *Lidar Höyük* ve *Titriş Höyük* en önemli merkezler olarak görülmektedir:

c.a. Kurban Höyük

Urfa/Bozova çevresiyle ilgili arkeolojik bilgiler veren önemli bir

merkez olan *Kurban Höyük*'te yürütülen arkeolojik kazılarda çok evreli yapı katları saptanmıştır. Höyük üzerinde farklı alanlarda yapılan kazı çalışmalarında Geç Kalkolitik, Eski Tunç Çağı ve Ortaçağ katları açığa çıkarılmıştır. Höyüğün en üstündeki I. evresi M.S. IX.-XI. yüzyıllara tarihlenen Abbasi- Selçuklu yerleşmesidir. Höyükte 2.-9. evreler Eski Tunç Çağı'nı, 10.-16. evreler Geç Kalkolitik'ten Eski Tunç Çağına geçişi ve 17.-20. evreler ise Geç Kalkolitik'i temsil eder. Höyük özellikle Eski Tunç Çağı için önemli bir merkezdir. Çünkü Akad dönemiyle çağdaş bir yerleşimin olduğu görülmektedir. Bunu Kurban Höyükte aynı dönem buluntuları veren Bozova İlçesi sınırları içerisinde yer alan Titriş höyükle ele geçen bir Akkad tabletinden anlamaktayız. Birkaç asır boyunca terkedilmiş höyük M.Ö.III. bin ortalarında yeniden iskân edilmiştir³⁰⁶.

c.b. Lidar Höyük

Şanlıurfa'nın Bozova İlçesinin 23 km. kuzeybatısında yer alan Lidar Höyük'te, Kalkolitik Çağdan günümüze kadar devam eden bir yerleşim söz konusudur. *Lidar Höyük* 'ün Eski Tunç Çağı tabakalarında ele geçen

305 Tuba Ökse, "Gre Virike 1998 Araştırması", **İlusu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 130.

306 T.J. Wilkinson, "Town and Country in Southeastern Anatolia vol:I. Settlement and Land use at Kurban Höyük and other Sites in the Lower Karababa Basin", Chicago 1990, 99-100 ; Ayrıca bkz. L. Marfoe, "Kurban Höyük Excavation", **Türk Arkeoloji Dergisi** 27, Ankara 1988.

başta el ve çark yapımı seramikler ve at nalı biçimli ocaklar olmak üzere, çeşitli arkeolojik malzeme ile höyüğün batı kesiminde açığa çıkan oda mezarlar, Amık Ovası, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki buluntular ile benzerlik taşımaktadır³⁰⁷.

Hauptmann'ın kazılarında J. Yakar'ın işaret ettiği gibi; burada ETÇ'na ait iki yapı katı açığa çıkarılmış ve "Basit seramik-simple ware" örneklerinin de yerleşmede ele geçtiği görülmüştür. Ele geçen seramikler, genelde M.Ö.3. binin ilk yarısına tarihlenmiştir. Yine M. Özdoğan yaptığı yüzey araştırmalarında metalik sırlı seramiğin söz konusu edildiği "Akkad türü mal" denen seramiğe ait parçaların Lidar Höyük'te de bulunduğunu belirtmiştir³⁰⁸. Lidar Höyük'ün doğu yakasında antik yerleşim tabakasında sanduka tipi mezarlardan oluşan ve M.Ö. 3. bine tarihlenen bir Nekropol de açığa çıkartılmıştır

M.Ö. 3. binde Güneydoğu Anadolu bölgesinde, yani Eski Tunç Ça-

ğı'nın başlarında az olan nüfusun, M.Ö. 3. bin sonları ile 2. binin başlarında aniden arttığı ve yoğun iskan gördüğü tahmin edilmektedir³⁰⁹.

c.c. Titriş Höyük

Urfa/Bozova ilçesi Bahçeli köyünde yer alan Titriş Höyükte Erken Tunç Çağına ait mezarlar ortaya çıkarılmıştır *Titriş*, Birecik'in kuzeyindeki *Hacı Nebi* ve Siverek İlçesi yakınlarındaki *Hassek Höyük* gibi merkezlerin Eski Tunç Çağı katlarında ele geçmiş seramikler, Urfa bölgesinden, Keban bölgesine, Mezopotamya ve Kilikya'ya kadar uzanan geniş coğrafi ilişkiler zincirini gösterir. Titriş Höyük'te ele geçen metalik sırlı seramik, G. Algaze'nin, Erken Tunç Çağı olarak tarihlendirdiği yerleşim tabakalarında ve mezarlarda bulunmuştur³¹⁰.

c.d. Karkamış

Birecik'in güneyinde ve Fırat Nehrinin kenarında yer alan *Karka-*

307 H. Hauptmann, "Lidar Höyük,1980", *Anatolian Studies XXXI*, 1981, 198; H. Hauptmann, "Lidar Höyük,1981", *Anatolian Studies XXXII*, 1982, 17-18.

308 Mehmet Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul 1977, 162-163; J.Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chacolithic and Early Bronze Age*, Oxford 1985.

309 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project,1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1992, 424.

310 H. Hauptmann, "Lidar Höyük, 1981", *Anatolian Studies*, XXXII, 1982, 17-18; H. Hauptmann, "Lidar Höyük, 1984", *Anatolian Studies*, XXXV, 203-205; Behm- M.R.Blancke, "Lidar, Hassek", *Amerikan journal of Archaeology LXXXVII/3*, 1983, 433; G.Algaze, "Titriş Höyük, A Smal EBA Urban Center in See Anatolia The 1994 Season", *Anatolica XXI*,1995, 48.

miş, özellikle M.Ö. 3. binin sonlarında bölgede egemen olan en önemli şehirlerden birisidir. Birecik ve Karkamış barajları arasındaki alanda yapılan yüzey araştırmasında *Tilvez* ve *Tilobur* gibi çok evreli Eski Tunç Çağı yerleşmeleri belirlenmiştir³¹¹. Ebla'da bulunan, Asur ile Ebla şehirleri arasındaki bir anlaşma metnine göre, M.Ö. 2.500' lerde Birecik'in güneyindeki Karkamış Şehri, Ebla Krallığı'nın egemenliğinde görülmektedir³¹².

2. Orta Tunç Çağı

(M.Ö.2. bin yıl)

a. Orta Tunç Çağı Urfa / Lidar Höyük Buluntuları

Yukarıda Eski Tunç Çağı buluntuları ve yerleşimlerinden bahsetmiştik. Şimdi de Orta Tunç Çağı yerleşimi ve buluntuları hakkında bilgi verelim. Büyük ve refah seviyesinin yüksek olduğu tahmin edilen Lidar Höyük yerleşmesi, ikişer metre aralıklarla yerleştirilmiş iki metre genişliğindeki burçları olan kalın sur duvarları ile çevrilidir. Arkeolojik kazılarda höyüğün doğu ve güney alanlarında büyük, çok odalı evler orta-

ya çıkarılmıştır. Güneydeki açmalarında bir dizi de odası bulunan üç adet uzun yapı, birbirlerinden iki cadde ile ayrılmaktadır. Hauptmann tarafından "kompleks" olarak tanımlanan evlerden bir nolu olanı, onbir odalı iki birimden oluşan yaklaşık 20 x11,5 m. ölçülerindedir. Birimlerden her biri, içinde iki adet fırını bulunan, etrafı oturma veya depolama işlerinde kullanılan küçük odalarla çevrili büyük merkezi bir odadan oluşmaktadır. Lidar Höyük'te Orta Tunç çağına ait 8. tabakada belirlenen yangın tahribatı Hitit krallarının bölgeye düzenledikleri seferlere bağlanmıştır³¹³. Şiddetli bir yangınla sona eren Orta Tunç Çağı katlarının yapı tabanları altında çok sayıda mezar açığa çıkarılmıştır³¹⁴. Bu çağa ait 8. tabakada saptanmış yangın tahribatı ve bu katta ortaya çıkarılan iskeletler üzerindeki ok uçları Suriye- Filistin ve Orta Anadolu tipindedir. Dolayısıyla Lidar Höyük Orta Tunç Çağı katının Anadolu'da ve Kuzey Suriye'deki bir çok yerleşme yerinde de izlerine rastladığımız gibi Kuzey Suriye seferine çıkan Hitit kralları Hattuşiliş I ve Murşiliş I ta-

311 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1990", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992, 427.

312 Karl Dörner, **Nemrud Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, (çev. V.Ülkü), Ankara 1990, 121.

313 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986", **Anatolian Studies XXXVII**, 1987, 205.

314 H. Hauptmann, "Lidar Höyük, 1984", **Anatolian Studies XXXV**, 1985, 204.

rafından tahrip edildiği düşünülmektedir³¹⁵.

Lidar Höyük'ün Orta ve Geç Tunç Çağı tabakalarında da önemli arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen Habur boyalı seramiği, ithal kırmızı perdahlı Kapadokya seramiği ve Hurri-Mitanni silindiri mühürleri gibi özellikler olan arkeolojik malzemeler, Orta Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve Filistin ile kültürel bağlamlar ortaya koymaktadır³¹⁶.

Lidar Höyükte Pers tabakasının altından, büyük bir saray yapısı ve surlarla çevrili evler açığa çıkmıştır. Bu tabaka aynı zamanda Hititlerin yöredeki varlıklarını kanıtlayan buluntular da vermiştir. Saray, bir Hurri Mitanni yapısı olup, II. Şuppiluliuma dönemindeki genişlemeleri sırasında Hititler tarafından yıkılıp yok edilmiştir. Yapının önemi, M.Ö. II. binyılın başlarından kalma ilk saray olmasından gelmektedir. Sarayın tören salonu, mutfak ve kiler gibi bölümlerinde ele geçen küçük buluntular Orta ve Geç Tunç Çağları'nın tipik eşyalarıdır³¹⁷.

Lidar Höyük'ün Geç Tunç Çağı tabakalarında ele geçen bir mühürde Hitit Kralı *Kuzi Teşub*'un adı geçer. Yine Lidar Höyük'ün Geç Tunç Çağı evresinde belirlenen bir yangın tabakası ise M.Ö. 1200'lere tarihlenen "Deniz Kavimleri Göçü" ile ilişkili görülmüştür³¹⁸.

b. İlk Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

Politik bazı değişimlere ve askeri saldırılara rağmen Asur, Orta Tunç Çağı olarak nitelendirdiğimiz dönemin başlarında³¹⁹ değişmez sınırlara ulaşmıştır. Bu sınırlar doğuda Zagros Dağlarının batı eteklerine, batıda Belih ve Orta Fırat nehirlerine, kuzeyde Mezopotamya'yı Anadolu'dan ayıran Toros ve Antitoros dağlarına ve güneyde Babil düzlüklerine dek uzanır. III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonraki dönemde Anadolu'yla ticaret ilişkisine giren Asur, ticaretin getirdiği zenginlik sayesinde, bölgede güçlü bir duruma sahip olmuştur. Böylece başkent Asur, Anadolu'daki karumların en büyüğü olan Kanış Karum'a bağlayan ve El-Cezire steplerinden geçen ticaret

315 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986", *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 205.

316 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986", *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 204.

317 Gülriz Kozbe, *Habur Çanak Çömleği*, 90.

318 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986", *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 204.

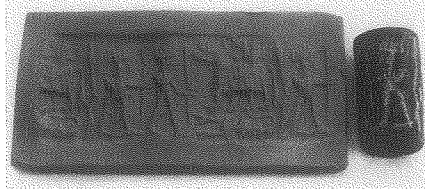
319 M.Ö. Geç XIX. yüzyıl - Erken XVIII. yüzyıl.

yollarının güvenliğini de üzerine al-
mış olmaktadır.

b.a. Urfa-Harran Bölgesi Üzerinden Asur Ticaret Kolonilerinin Organizasyonu

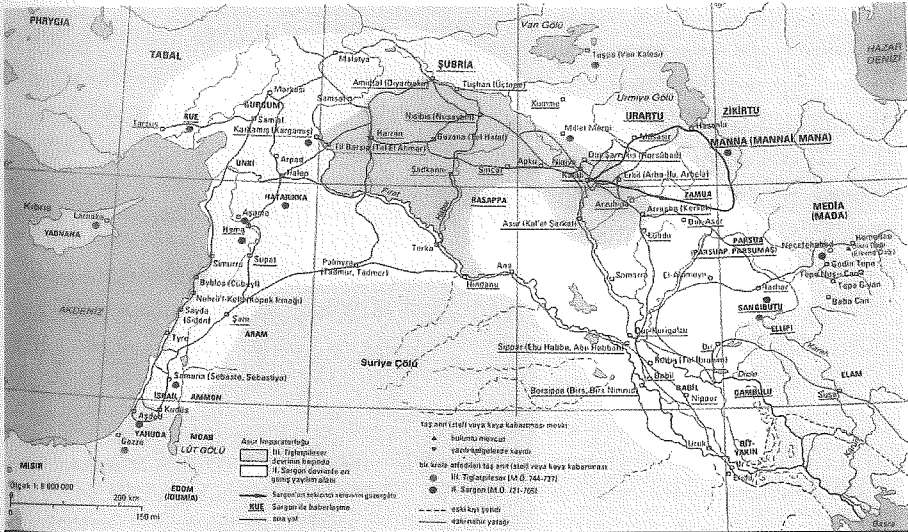
M.Ö.2. binin başlarından itibaren Anadolu ile güney bölgeleri arasın-
daki ticari ilişkiler büyük ölçüde ör-
gütlüydü. *Asur Ticaret Kolonileri
Dönemi* adı verilen Hitit öncesi bu
süreçte, Anadolu yazı ile tanışmıştır.
Bu yeni dönemin ticaret ilişkilerin-
de, başta Fırat olmak üzere ırmaklar
önemli rol oynamıştır. Önemli ticaret
merkezleri için kullanılan “*karum*”
sözcüğünün de liman anlamında ol-

ması, ticarete ırmakların önemine
işaret eder³²⁰.

*Harran'da bulunan Asur dönemine
ait (MÖ. XIX. yy) bir silindirik mübür
ve baskısı*

Anadolu, Mezopotamya ve Ku-
zey Suriye arasında kökleri Çanak
Çömleksiz Neolitik Çağ'ın obsidiyen
ticaretine değin uzanan çok eski bir
ilişkinin varlığını görmüştük; ancak
obsidiyen ticaretinden başlayarak

Asur Tüccarlarının Kullandıkları Yol Haritası.

³²⁰ Horst Klengel, *Syria: 3000 to 3000 B.C.:A Handbook of Political History*, Berlin 1992, 74-75.

maden ticaretine doğru gelişen sistem, bu kez ters yönde işlemeye başlamıştı. Şimdi Anadolu'da ihtiyaç duyulan maddelerin başında kalay geliyordu. Tunç; silah, alet ve süs eşyalarının yapımı için gerekli olan bu maden, Anadolu'da fazla bulunmuyordu. Önceki dönemlerde kalayın yerine kullanılan arsenik ise sağlıklı ve insan hayatı için çok tehlikeliydi. Anadolu beylerinin ihtiyaç duyduğu kalay madenin pazarlanması işini ise, Asurlu tüccarlar yüklenmişlerdi³²¹. Anadolu'ya; kalayın yanında, Mezopotamya'nın beğenmesine göre dokunmuş ince kumaşlar da getiriliyor; bunların karşılığında ise altın, gümüş ve değerli taşlar alınıyordu³²².

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde *Karum* ve *Wabartum* adı verilen iki tür ticaret merkezinin Anadolu'da çok sayıda olduğunu biliyoruz. Ancak bir çoğunun henüz yeri kesinlik kazanmamıştır. Karum ve Wabartum prensleri, Asur ve Anadolu arasında başta kalay, bakır, gümüş, altın, tekstil ürünleri, şarap ve yağ olmak üzere bir çok ticari ürün

taşıyan kervanları her türlü saldırıya karşı korumaktaydılar³²³.

b.b. İlk Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Yöresinin Siyasî ve Etnik Yapısı

Eski Asur ve Eski Babil dönemi boyunca, Urfa-Harran bölgesi, Mari'de bulunmuş olan Asur Kralı Şamşi-Adad arşivlerinde tasvir edilmiştir. Asur'u bağımsızlığına kavuşturan Kral Şamşi-Adad (M.Ö.1812-1797), bu yayılma siyaseti sırasında oğlu İşme Adad'ı da, Mari'nin yöneticiliğine atamıştı. Her iki kralın Mari arşivinde bulunan belgelerinde Harran ve kralı Asditakim'in adları geçmektedir. I. Şamşi Adad'ın Orta Fırat ve Yukarı Mezopotamya'daki egemenliği göz önüne alınacak olursa, Harran'ın tam anlamıyla bağımsız olmadığı, kısa bir süre de olsa Asur egemenliği altına girdiği düşünülebilir³²⁴.

Asur ile Anadolu'yu birleştiren ticaret yolu üstünde bulunan Harran, Anadolu ile sıkı ticari ilişkiler yürütmüş olan Asurlu tüccarların uğrak

321 Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya bölgelerinin çeşitli kesimleri arasında bağlantıyı sağlayan, muhtemelen Harran üzerinden gelen yol, İ.Ö. 2. binin başlarında Anadolu şehirleri ile ticari ilişkiler içinde olan Asurlu tacirlere ait eşek kervanlarının da kullandığı güzergahlardan biri olarak kabul edilir (A.Archi P.E.Pecorella ve M. Salvini; **Gaziantep e la sua regione: Uno studio storico e topografico degli insediamenti preclassici**, Rome 1971, 110).

322 Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar**, 99.

323 Gülriz Kozbe, **Habur Çanak Çömleği**, 162.

324 Aynur Özfırat, **Eskiçağ'da Harran**, 37.

yeri olmuştur³²⁵. Ancak Harran merkez olmak üzere Zalmaqum ülkesinin Zimri-lim'e³²⁶ karşı belirli oranda bir bağımsızlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Zimri-lim'e ait bir mektupta Harran kralı Amurru'lu Asditakim, Zalmaqum kralları, Suqaqu ve Amurru'lu Bene Jamina kabilesi yaşlılarının kendi aralarında, Harran'daki Sin Tapınağı'nda bir antlaşma imzaladıklarından söz edilmiştir. Bu yazılı belgeye göre kent I. Şamşi Adad'ın ölümünden sonra yerel krallarca yönetilen otonom bir yapıya sahipti³²⁷. Söz konusu dönemde (M.Ö.II. binin ilk çeyreği) Orta Fırat bölgesi, Mari Hanedanlığı'nın idaresi altındadır. Mari mektuplarından ise el-Cezire bölgesinin, en çok tanınanları *Hanu*, *Sutu* ve *Banu Jamina* olan göçebe bazı kavimler tarafından iskan edildiğini öğreniyoruz³²⁸.

Mari'ye en yakın topraklarda oturan ve dövüşçü bir kabile olduğu bilinen *Hanular*, hiç bir zaman büyük bir problem olmamıştır; dolayısıyla

Fırat boyunca yerleşmelerine izin verilmiştir. Mari arşivlerinden önce İsin-Larsa Dönemine ait yazılı kaynaklardan da tanınan *Sutular*, belki de sayıca en önemlileridir. Kervanlara ve yerleşimlere saldırarak her türlü zorbalığı yapmaktaydılar. I. Şamşi Adad döneminde bölgenin güvenliği için esas sorun olan *Banu Jamina* kabilesi ise Fırat ve daha kuzeyde Habur Nehri boyunca yerleşmiştir. Bununla birlikte çok kalabalık ve daima göçer durumda olduklarından batıda Halef ve Mişrife'ye kadar yayılmışlardır³²⁹.

3. Geç Tunç Çağı

(M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısı)

M.Ö. II. binde Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de şehir devletleri egemendir. Bu dönemde şehirler büyümüş ve egemenlik alanları genişlemiştir. Suriye'de önemli bir ticaret merkezi olan *Mari* 'de (Tell Hariri) ve Amik Ovasında *Alalah* 'da (Tell Açana) ele geçmiş çivi yazılı tabletlerde, bölgedeki 20

325 Nurettin Yardımcı, "Harran", **XXXIV. Uluslararası Assuriyoloji Kongresi**, 6-10/ Temmuz/1987, TTK., İstanbul 1998, 167.

326 I. Şamşi Adad'ın ölümüyle Asur tahtına oğullarından İşme Dagan, Mari tahtına ise İşme Adad'ı devirerek Mari sülalesinden Zimri-lim (M.Ö. 1779-1761) geçmiştir. İşme Dagan'ın krallığında Asur'un eski sınırlarını yitirerek, egemenliğini yalnızca merkezi bölgede sürdürmesine karşılık, Orta Fırat, Belih ve Habur vadileri, Zimri-lim'in yani Mari krallığının denetimi altındaydı. A. Özfiat, **Eskiçağ'da Harran**, 37.

327 Gülriz Kozbe, **Habur Çanak Çömleği**, 38.

328 Gülriz Kozbe, **Habur Çanak Çömleği**, 161.

329 Gülriz Kozbe, **Habur Çanak Çömleği**, 161.

vasal krallığın adı geçer³³⁰. Alalah arşivinde yine yaklaşık 250 yer adından söz edilir³³¹.

Bu dönemde Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Hurri ve Amurru nüfusu baskındır. M.Ö. II. binin ikinci yarısında ise, Fırat'ın doğusuna bölgeye yeni gelen bir Hint-Ari kavim olan Mitanniler egemen olmuştur. M.Ö. II. binin büyük bir bölümünde Önasya'da, merkezleri Orta Anadolu olan kuzeydeki Hitit Devleti, Asurluların Hanigalbat dedikleri Kuzey Mezopotamya'daki Mitanni-Hanigalbat Devleti³³² ve güneyde Mısır krallığı olmak üzere başlıca üç önemli güç vardır. Doğu Akdeniz'de gelişen deniz ticareti ile birlikte canlanan ticaret hayatına, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin zengin hammadde kaynakları da eklenince, tüm bu çevre özellikle Mısır ve Hitit devlet-

lerinin egemen olmak istedikleri bir bölge haline gelmiştir.

a. Hitit Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

Hitit Kralı I. Hattuşili Kuzey Suriye'deki Yamhad Krallığına karşı savaşmış, başkent *Halpa* 'yı (Halep) yakıp yıktıktan sonra, yeri Birecik çevresi olarak düşünülen, Haşsuwa Ülkesini zaptetmiştir³³³. Tüm bu mücadeleler karşısında, Fırat'ın batısında kalan bölgeye egemen oldukları anlaşılan, fakat sınırları kesin olarak belirlenemeyen *Mukiş, Nuhaşşe* ve *Nii* (Niya) adında üç vasal devletin Hititlere karşı birleştikleri görülür³³⁴. Bu evrede Karkamış daha çok Hititlere bağlı gibi görünmektedir³³⁵.

Şanlıurfa'nın Bozova İlçesi yakınlarındaki Lidar Höyük'ün Geç Tunç Çağı tabakalarında ele geçen mühür-

330 Michael C. Astour, "The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhaşşe-Nii by Šuppiluliuma: A Study in Political Geograph of the Amarna Age", **Orientalia** 38,1969, 381-414.

331 Michael C. Astour, "Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A study in Historical Topography", **Journal of the Near Eastern Studies** 220, 1963, 221 ; Horst Klengel, **Syria**, 49-64.

332 Mitanni Devleti, bünyesinde büyük ölçüde Hurri'leri barındırdığından, Hurri -Mitanni Devleti olarak da tanınır. Hurri, Mitanni ve Hanigalbat olmak üzere üç farklı adla anılan bu devlet, Mısır kaynaklarında Nahrina ya da Nahrina Ülkesi olarak geçer.

333 J.Daniel Bing, **A History of Cilicia during the Assyrian Period**, Michigan, Ann Arbor, 1985, 21.

334 Michael C. Astour, "The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhaşşe-Nii by Šuppiluliuma: A Study in Political Geograph of the Amarna Age", **Orientalia** 38,1969, 385-391.

335 Michael C. Astour, "The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhaşşe-Nii by Šuppiluliuma: A Study in Political Geograph of the Amarna Age", **Orientalia** 38,1969, 390.

de, Hitit kralı Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Karkamış Kralı Kuzi Teşup'un adının bulunması³³⁶, Karkamış Şehrinin bu dönemde çevresindeki daha küçük yerleşmelere ege-men bir güç olduğunu düşündürür. Hitit tarihinin ikinci dönemi, M.Ö. 1450/1400 yıllarına doğru başlamaktadır. Hitit Kralı Şuppiluliuma M.Ö. 1366'da Mitannilere karşı "I. Suriye Savaşı"nda büyük bir zafer kazanmış ve Mitannilerin bölgedeki siyasa-l gücü son bulmuştur. Bu zafer sonrasında Hititler Fırat ve Dicle ne-hirleri arasında kalan bölgeyi istila etmişlerdir.

Bu dönemde Güneydoğu Anado-lu bölgesi, Hititler, Mitanniler ve yeni kuvvetlenen Asurlular arasında bazı anlaşmazlıklara sahne olmuştur. II. Suriye Savaşı ile bölgedeki güç dengeleri değişmiştir. I. Şuppiluliuma'nın bu seferde Karkamış kralı olan oğlu Pijasili (Şarrikuşuh) ile bir-likte Mitanniler üzerine giderken (Waşşukani'ye)³³⁷, Harran'ı alarak vassal statüsüne sokmuşlardır. Bu arada Hitit Kralı Şuppiluliuma ile Mitanni Kralı Mattiwaza arasındaki söz-

leşmede, Harran'ın Ay ve Güneş tan-rıları şahit olarak çağırılmışlardır. Bu itibarla, bu çağa ait eski Önasya'yı temsil eden haritalarda Harran Şehri-ne işaret edilmiş bulunmaktadır. Sonradan Osrhoene olarak adlandı-rılacak bölgede, devletlerinin ağırlık merkezlerinin bulunduğunu, yukarı-da sözünü ettiğimiz Mitannilerin krallarından Mattiwaza'nın (M.Ö. XIV. yüzyıl), kendi akrabalarından Asi Şuttarna'ya karşı yaptığı savaşta, diğer şehirler arasında Harran'ı da zaptettiğini bilmekteyiz. Mitanni Kralı Mattiwaza'nın yöneticiliği bo-yunca süren yöredeki Hitit egemen-liği, onu izleyen I. Şattura dönemin-de son bulur³³⁸.

M.Ö. XIV. yüzyılda bölgenin en güçlü merkezi olan Ebla'dan büyük ölçüde etkilenmesine rağmen bölge kentlerinden Harran, bağımsız bir si-te idi ve adını bilmediğimiz bir kral tarafından yönetilmiştir³³⁹. Öte yan-dan muhtemelen Hitit Kralı II. Arnu-vanda (?) döneminde (1346-1345) Hitit Devleti ile *Ismeriga* halkı ara-sında bir antlaşma yapılmıştır. Ant-laşma metninde ismi geçen ülke ve

336 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986", *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 204.

337 Bugünkü Ceylanpınar civarında olduğu sanılmaktadır.

338 Seton Lloyd and W. Brice, "Harran", *Anatolien Studies* I, 1951, 87-88; Suriye seferleri ve Mattiwaza antlaşması için bkz. A. Ceylan, *Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. binde)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, 61.

339 Nurettin Yardımcı, "Harran", XXXIV. Uluslararası Assuriyoloji Kongresi, 6-10/TEM-muz/1987, TTK, İstanbul 1998, 169. Sadece kraliçenin adı bilinmektedir. Zagan/lum ve-ya Zaganlum'dur. Kraldan sonra en önemli ve yetkili kişi Badalum idi, bkz. s. 100.

şehirlerin, Kuzey Suriye Bölgesi ile Anadolu arasındaki sınır bölgelerinde yer aldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca metinde geçen tanrı isimlerinin Kuzey Suriye tanrılarıyla bağlantılı olması bu bölgenin (Ismeriga) Kuzey Suriye bölgesine yakın ve aynı zamanda Kuzey Suriye şehirleriyle ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Yani Ismeriga; Hitit, Mitanni ve Kizzuwatna arasında yer alan bir sınır bölgesinin ismidir. Modern yerleşim merkezi olarak, bugünkü Urfa-Siverek bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir³⁴⁰.

M.Ö.1200'lerde Büyük Hitit İmparatorluğu yıkılınca bu defa bölge, Asur-Arami mücadelesine sahne olmuştur.

b. Orta Asur Hakimiyeti Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

M.Ö. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. XIV. yüzyılın başlarında bir süre için Mitanni egemenliğinde

kalmış olan Asur, Mitanni Devletinin içine düştüğü taht kavgaları sırasında güçlenmeye ve etki alanını kuzey batıya doğru genişletmeye başlamıştır.³⁴¹

I. Adad Nirari (M.Ö.1305-1275), Mitanni sorununu kesin bir şekilde çözmek için I. Şattuara'yı yenerek Hanigalbat'ı vassal statüsüne sokmuş, oğlu Wasaşatta'nın isyanı üzerine bölgeye yeniden gelerek, Harran kalesi dahil olmak üzere, Orta Fırat Bölgesini Karkamış'a değin ele geçirmiştir³⁴². Ancak I.Adad-Nirari'nin oğlu I.Salmanasar (M.Ö.1274-1245) dönemine ait yıllıklarda yeniden bir Hanigalbat kralından ve bu krala karşı düzenlenen seferden söz edilmiş olması, Asur'un kuzey sınırındaki egemenliğinin tam olarak sağlanamadığına işaret etmektedir. I. Salmanasar'ın bu seferiyle ilişkili olarak andığı yer adları, babasının yıllığındakilerinin aynen bir tekrarı gibidir: Harran kalesinin ve Fırat

340 Antlaşma metni, kaynak ve detaylı bilgi için bkz: Alpaslan Ceylan, "Ismeriga Antlaşması-na Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış", **Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi** 22, Erzurum 1995.

341 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 38.

342 Konu ile ilgili yazıtta şu satırlar yer almaktadır.: " Hanigalbat ülkesinin (Mitanni) kralı Şattuara bana karşı ayaklanıp düşmanlıklara başladığında; ulu tanrım Asur ve benim yanımda olan büyük tanrıların yardımıyla onu ele geçirdim. Ona yemin verdirip ve sonra ülkesine dönmesine izin verdim. Yaşamı boyunca yıllık olarak kentim Asur'da onun haracını düzenli bir şekilde aldım.Ölümünden sonra oğlu Wasaşatta ayaklanıp bana karşı isyankar davrandı ve düşmanlıklara girdi. Yardım için Hatti ülkesine gitti. Hititler O'nun armağanlarını kabul ettiler fakat yardım etmediler. Tanrım Asur'un güçlü silahlarıyla ulu tanrıların arasında en güçlülere olan Anu, Enlil ve Ea, Sin, Şamaş, Adad, İştâr ve Nergal'in

üzerindeki Karkamış'a değin uzanan bölgenin fethinden burada da söz edilmiştir³⁴³.

Aşağıda görüleceği üzere, Asur ile Anadolu arasında bir tampon devlet rolünü oynayan Mitanni Krallığının yıkılışı³⁴⁴ yavaş yavaş Asur'u güçlü bir imparatorluk haline getirecek gelişmelere yol açmış olmakla birlikte, I. Salmanasar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta'dan (M.Ö. 1244-1208) sonra gelen krallar döneminde Asur

Devleti, gücünü bir kez daha yitirecek, coğrafi alanı oldukça küçülecek ve eski kudretine ise, ancak I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115 -1077) döneminde kavuşmuş olacaktır.

Bu döneme ait kayıtlarda Harran ve çevresi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Asur'daki Anu-Adad Tapınağı'nda bulunan prizmalar üzerinde bu konuda aynen şu bilgilere rastlanır: "*Harran ülkesinde ve Habur Irmağı bölgesinde 10 güçlü er-*

desteğiyle büyük kraliyet kenti Taidu'yu, Amasaku, Kahat, Suru, Nabula, Hurra, Suduhu ve Waşşukanu kentlerini zaptettim. Bu kentlerin mallarını, babalarının (Wasaşatta) birikmişlerini (zenginlik) ve sarayının hazinesini alıp, kentim Asur'a getirdim Taidu kentini zaptettim, yaktım ve üzerine kudimmış ettim. Yüce tanrılar bana Taidu kentinden Irridu kentine, Eluhat kentine ve tümüyle Kaşıari dağına, Sudu kentinin kalesine, Harranu kentinin kalesine, Fırat'ın kıyısına değin egemen olmayı bağışladılar. (Waşatta'nın) halkının geri kalanlarını çalıştırmak üzere topladım. Fakat O'na gelince Irridu kentinden sarayındaki kansı, oğulları, kızları ve halkını elime geçirdim. Tümünü birden ve onun mallarıyla birlikte kentim Asur'a getirdim. Irridu kentini ve Irridu kenti bölgesi içindeki şehirleri zaptettim, yaktım ve tahrip ettim. ... Taidu kenti...ıssızlaşmış ve ekilmemiş alanlar gördüğümde...onun bölgesini belirledim ve içinde bir saray kurdum. Onu tepeden tırnağa inşa ettim ve stellerimi diktim. " A. Özfirat, **Eskiçağda Harran**, 40.

343 I. Salmanasar'ın Hanigalbat seferini anlatan Asur'da bulunmuş alabaster bir tablette kuzey bölgelerinin yeniden fethedildiği, aynen şu şekilde ifade edilmiştir: "Büyük tanrıların iradesi ve tanrım Asur'un gücüyle Hanigalbat ülkesine karşı harekete geçtiğimde, zahmetli yollar ve dar geçitler boyunca ilerledim. Hanigalbat ülkesi kralı Şattuara Hititlerin ve Ahlamu ordularının yardımıyla yolumun üzerindeki geçitleri ve su kaynaklarını tuttu. Ordum susuzluk ve yorgunluktan bitapken onların ordusu güçlü bir saldırıya geçti. Fakat onları geri sürdüm ve yendim. Ordularının sayısız bir bölümünü katlettim. O'na gelince onu batıya doğru kovaladım. Ordularını kestim, fakat sağ kalmış olan 14 400'ünü körleştirdim ve tehcir ettim. Dokuz tahkimli kült merkezini ve de idare merkezini zaptettim ve 180 kentini harabe yığınına döndürdüm. Bağlaşıkları Hititler'in ve Ahlamu'nun ordularını koyun gibi boğazladım... Bu seferde Taidu'dan Irridu'ya uzanan bölgedeki kentleri tüm Kaşıari dağı ile birlikte Eluhat kenti, Sudu kalesi, Harranu kalesi, Fırat kıyısındaki Karkamış'ı zaptettim. Ülkelerini yönetimim altına aldım, fakat kentlerinin geri kalanlarını ateşe verdim." A. Özfirat, **Eskiçağda Harran**, 41; Michael Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", **Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi IX**, İletişim yayıncılık, İstanbul 1996, 145.

344 Hurri-Mitanni aşiretleri zamanla yurtlarına dolacak Sami kavimleri arasında eriyip gideceklerdir.

kek fil öldürdüm ve 4 fili de canlı olarak elime geçirdim. (öldürdümüm fillerin) derilerini ve dişlerini, öteki filerle birlikte kentim Asur'a getirdim.” I. Tiglat -Pileser'in batıda, özellikle Aramilere karşı düzenlediği seferlerde de Fırat'ı 28 kez geçmiş olduğunu bildirmesi, Harran bölgesinin, devamlı olmasa da sık sık Asur denetimi altına girmiş olduğuna kanıt sayılabilir³⁴⁵.

Bu dönemde etkilerini iyiden iyie arttırmış Sami kökenli bir halk olan Aramilerin göçleri, Suriye'deki statükonun berrak bir biçimde anlaşılmasına engel olmaktadır. Ancak batıda Suriye, doğuda da Fırat Irmağı ve kollarının vadilerine yerleşen bu halkın Asur üzerindeki baskısını giderek arttırdığı da açıktır. Nitekim I. Tiglat-Pileser'in oğlu Asur-bel-kala'nın (M.Ö.1074-1057) seferlerinin çoğunu Fırat ve Dicle vadilerindeki Aramiler'e karşı yapılanlar oluşturmuştur. Özellikle Ninive'de bulunmuş kırık Obelisk'te geçen; “ *O yıl Samnu ayında Mabiranu ülkesinden Harran ülkesinin Suppu (ya da Rupp) kentine değin Aramiler'i yağmaladı* ” biçimindeki ifade, bu dönemde Harran'ın bir Arami kenti ya da en azından Arami nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgenin bir kenti olduğunu düşündürür. Eldeki

belgelerin ışığında, Orta Asur dönemindeki Urfa-Harran yöresinin durumu hakkında daha fazla bir şey söylemek pek mümkün değildir.

4. Demir Çağı

(M.Ö. 1200 Sonrası)

M.Ö. II. binin sonlarına doğru (yaklaşık M.Ö. 12. yüzyıla tarihlenen) *Deniz Kavimleri Göçü* olarak bilinen büyük istila hareketi Hitit İmparatorluğunun yıkılmasına neden olmuş, tüm Önasya'da karışıklıklar dönemi yaşanmıştır. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında olduğu gibi Anadolu, bir kez daha çok sayıda irili ufaklı güç arasında paylaşılmış ve çekişme alanı haline gelmiştir. Demir madeninin özellikle mücevher ve törensel silah olarak kullanımı II. bin yılın ikinci yarısından itibaren giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. M.Ö.IX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tüm silahlar ve çöğü aletlerin yapımında demir, tartışmasız üstünlük sağlamıştır. Bu olaylar ve gelişmeler Tunç Çağı kültürlerine kesin bir son vermiş, Anadolu'da yeni bir dönem olan Demir Çağı başlamıştır. Bu dönemde, Anadolu uygarlıklarına daha önemli katkıları olan halklar arasında; Geç Hitit, Urartu, Phryg ve Lydler'i sayabiliriz.

345 Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, 4.

a. Geç Hitit Şehir Devletleri Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

M.Ö. 1200'lerde Deniz Kavimleri'nin Karkamış, Kizzuvatna (Çukurova) ve Alaşiya'da (Kıbrıs) yaptıkları kimi yıkımlar dışında, bütün bu göç dalgalarından en az etkilenen bölge, Güney ve Güneydoğu Anadolu idi. Nitekim Hitit İmparatorluğunun sonunu belirleyen karmaşadan canını kurtarabilen Hititli prensler, güneye çekilerek geleneksel Hitit kültürünü, bir süre daha sürdürdüler³⁴⁶.

Urfa bölgesinde Demirçağ'ın başlangıcında en önemli yerleşme, bir Geç Hitit prenslik merkezi olan Karkamış'tır. Deniz kavimlerinin istilası sırasında III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınağın ikinci kapıkulesinde bildirdiği gibi, Karkamış da tahrip ve işgal edilmişti. M.Ö. II. binden itibaren aralıksız olarak politik gücünü koruduğu anlaşılan Karkamış'ın, Demirçağ'daki on kralının adı bilinmektedir. Karkamış'ın M.Ö. 1100'lerde kralı olan İni -Teşub'dan, Asur kralı I. Tiglatpaleser'in yıllıklarında

"Büyük Hatti Kralı" olarak söz edilmiş ve kendisinden haraç aldığı belirtilmiştir. Yeni Asur krallarından II. Asurnasırpal ile III. Salmanasar, Asur Krallığının sınırlarını genişletmek amacıyla düzenledikleri askeri seferleri anlattıkları yıllıklarında, Karkamış Kralı Sangara'dan (M.Ö.870-848) bahsetmişlerdir.

Karkamış'ın bilinen son kralı Piziris'in adı (M.Ö.738-717), Urartu kralı II. Sardur ve diğer Geç Hitit krallığının oluşturduğu koalisyonun, Yeni Asur kralı III. Tiglatpaleser'in üçüncü krallık yılında onları yenilgiye uğratmasından sonra, Asur kralının ganimet ve vergi aldığı krallar arasında yer almaktadır. Yeni Asur kralı II. Sargon'un yıllıklarında, Piziris'in kendisine karşı Muşki Kralı Mita ile ittifak yaptığı ve II. Sargon'un beşinci krallık yılında (M.Ö. 717), Karkamış kralının yenilgiye uğradığı bildirilmiştir. Bu zaferden sonra II. Sargon, Karkamış'ı yağmalamış, halkını Asur'a getirmiş ve Karkamış'a Asurlu yerleşimcileri getirerek bölgeyi M.Ö. 714' de bir Asur eyaleti haline getirmiştir³⁴⁷.

M.Ö. I.bin yılda Asur vesikalarında, Edessa bölgesinin adı Hanigalbat

346 Belgelerde geçen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan bu prenslikler şunlardır: Milida, Gurgum, Sam'al, Karkamış, Que, Hilakku, Asitavanda, Kummuh, Pattin ve Tabal. Bkz. Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar**, 28; M. Ali Dinçol, "Geç Hititler", **Görsel Anadolu Uygarlığı Ansiklopedisi I**, İstanbul 1982, 124.

347 A.T.Ökse- V.M.Tekinalp, "Mezraa Höyük 1998 Araştırması", **İlusu ve Karkamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı çalışmaları**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), 183; Karl Dörner, **Nemrud Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, 123.

olarak geçmektedir. Ancak bu arada bölgenin kuzey doğu kısmı, ikinci derecede bir ülke olarak Kummuhu adıyla da geçmektedir ki bu ad, daha sonra Kommegene'ye karşılık gelmiştir. M.Ö.15. asırda başlayıp, 13. yüzyıl ortalarında son bulan Mitanni –Hanigalbat Devletinin, çekirdek arazisini teşkil etmiş olması bakımından, Balih ve Habur havzalarının da bu devletin adı ile anıldıkları anlaşılmaktadır. Burada, M.Ö.I. bine tarihlenen Hitit hieroglif kitabeli bir kabartmanın bulunması, buranın Geç Hititler devrinde yerleşime uğradığını göstermektedir. Samsat'ın 35 km. batısında bulunan Boybey pınarında (eski Besni), dört stel üzerinde bir Hitit hieroglif kitabesi bulunması, bölgenin Geç Hititler döneminde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu devrenin sonunu karakterize eden Arami istilası, bütün bu bölgede yeni isimlerin meydana gelişine neden olmuştur.

b. Arami İstilas ve Yeni Asur Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

M.Ö. 1200'lerde Büyük Hitit İmparatorluğu yıkılınca bölge, Asur-Arami mücadelesine sahne olmuştur. M.Ö.XI. yüzyılda Yukarı Mezo-

potamya'nın tümünü istila eden Aramiler Fırat Nehrinin her iki tarafına yerleşmiş, burada *Bit Adini* Krallığını kurmuşlardır³⁴⁸. Edessa bölgesi sınırları içerisinde bulunan Til Barsip şehrinin Bit Adini Krallığının başkenti olması, Edessa bölgesinin Arami sınırları içerisinde kaldığını göstermektedir³⁴⁹.

Asur Devleti'nin yeniden güç kazanmasıyla birlikte, bölgede yine Asur-Arami mücadeleleri başlamıştır. M.Ö.10. yüzyıl sonuna kadar devam eden Aramilerin parlak devri içinde, Urfa bölgesi hakkındaki tarihi bilgiler, bu zaman zarfında bir dış tehlike söz konusu olmadığı için oldukça azdır. Ancak Asurluların yeniden canlanarak, kralları Asur-dan II (932-912) zamanında intikam savaşlarına başlamalarından sonra, Mezopotamya tarihi ile birlikte bölgemizin yazgısı da renklenmeğe başlamış ve bu kral; Asur'un kuzey batısındaki Aramilere karşı savaşa başlamıştır.

Yeni Asur döneminin güçlü krallarından olan II. Adad-Nirari'nin (M.Ö. 911-891) seferlerinin çoğunu, kuzeye, Fırat ve Dicle vadilerindeki Aramilere ve Hanigalbat (Urfa Bölgesi) ülkesine karşı yapılanlar oluşur. Sözgelimi Asur'da bulunmuş

348 Salmanasar'ın babası Adad-Nirari I (M.Ö.1300 yılları) Harran müstahkem mevkiinden Fırat kenarındaki Karkamış'a kadar olan yerleri zaptetmiş olmakla övünür ("Carrae", **R.E.X**, 1919, 2000 vd.) ; M. Ali Dinçol, "Geç Hititler", 124; Karl Dörner, **Nemrud Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, 122.

349 Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İÜ Ed. Fak. Yay., İstanbul 1960, 8.

kil tabletler üzerindeki yıllığında, Şamaş-Abuya'nın eponiminde (M.Ö. 894), Hanigalbat'a karşı düzenlenen yedinci seferde, II. Adad-Nirari; Habur Irmağı civarındaki yürüyüşü sırasında, Harran'dan şu şekilde söz etmektedir: "*Bu seferim sırasında Habur Irmağının kıyısı boyunca yol aldım....Harranu kenti önünden geçtim, vergi ve haraç aldım...*"³⁵⁰.

II. Adad-Nirari'yi izleyen II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 889-884), 885 yılında merkezi Amid olan Bit-Zamani adlı Arami Devletini vergiye bağlamış ve ertesi yıl Nusaybin'e kadar gelmiştir. Bu hükümdarı takip eden ve Yeni Asur döneminin en güçlü krallarından biri olan II. Asurnasirpal'in (M.Ö. 883-859), tahta geçiş tarihinden 878 tarihine kadar her yıl, Kuzey Mezopotamya'ya seferler düzenlediğini, binlerce kişiyi öldürdüğünü ya da esir olarak Asur diyarına

sürüklediğini, şehirleri yakıp yıktığını belgelerden öğrenmekteyiz³⁵¹. Bu dönemde, Fırat kavsinin iki tarafına hakim bulunan Bit Adini Devleti, hala bağımsızlığını muhafaza etmekte idi. Asurnasirpal, bu devletin de üzerine yürüyerek, kralı *Abunīyi* vergi vermeğe mecbur etmiş, bundan sonra Fırat'ı geçerek Akdeniz sahiline kadar varmıştır.

Asur dönemi belgelerinde, geç dönemlerde "Kommagene" olarak bilinen Fırat'ın doğu kesimi, "*Kummuh bölgesi*" olarak da adlandırılmıştır. II. Asurnasirpal (M.Ö.883-859) ve III. Salmanasar (M.Ö. 858-824), Fırat'ın doğusunda Urfa yakınlarında yer alan ve günümüzde "*Sultantepe*" olduğu düşünülen Huzirina'yı zaptetmişler³⁵²; Kummuh Kralı Hatazilu'dan haraç olarak sedir ağacı, altın, gümüş, koyun ve sığır almışlardır³⁵³.

350 Bu ifadeden, Harran'ın M.Ö. IX. yüzyılın ilk çeyreğinde Asur'a bağımlı olmadığı sonucuna varabiliriz. Nitekim dörtyüz yıl boyunca süren Arami göçlerinin bu bölgede son derece etkin olduğunu ve hatta, yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, M.Ö. XI. yüzyıl ortalarına doğru kentin adeta bir Arami yerleşmesi durumunda karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Son olarak da, güçlü Arami Devleti Bit-Adini'nin; Harran'a yakınlığını göz önünde bulundurarak, kentin M.Ö. XI. yüzyıl ile IX. yüzyıl ortaları arasında Asur'dan çok, Arami dünyasının bir parçası olduğunu kabul edebiliriz. Nitekim M.Ö. VII. yüzyıla ait Harran nüfus sayımı belgelerindeki şahıs adları, nüfusun büyük oranda Arami kökenli olduğuna işaret etmektedir.

351 Özellikle II. Asurnasirpal; Kaşari Dağı yöresinde, Tuşha ya da Tuşhan (Diyarbakır-Üçtepe Höyüğü) adlı yeni bir eyalet kurduğunu şu sözlerle ifade etmiştir; "Kireç taşına kendimin bir görüntüsünü yaptım ve onun üstüne Nairi ülkesinde göstermiş olduğum olağanüstü güç ve kahramanlığa dair övgüler yazdırdım. (Onu) Tuşhan şehrine diktirdim".

352 Bkz. C. Kürkcüoğlu- Z. Karahan, **Harran**, 76.

353 M. Ali Dinçol, "Geç Hititler", 129; Karl Dörner, **Nemrud Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, 130.

Bit Adini Devleti ve bununla bütün sonraki Osrhoene Bölgesi, II. Asurnasırpal'in oğlu III. Salmanasar (M.Ö.858-824) tarafından 857 yılında bir Asur eyaleti haline getirilmiştir. Bu kralın kuzeybatıya doğru genişleyip, Küçük Asya'ya ulaşan stratejik yolları denetimi altına almasından çekinilerek oluşturulan Sam'al (İslahiye-Zincirli), Hattina, Karkamış ve Bit-Adini ittifakına karşı büyük bir savaş açarak, M.Ö. 857-855 yıllarında düzenlediği üç seferle, öncelikle Bit-adini Devletine son verdiğini ve başkenti Til Barsip'in (Tell Ahmar) adını Kar-Şulmanuaşerid biçiminde değiştirerek, burayı bir Asur eyaleti durumuna getirdiğini bilmektediriz.

Asur eyalet sistemi üzerine yapılmış olan eski çalışmalarda, Harran'ın daha M.Ö. XIV. yüzyılda bir *Turtanu*

*nu*³⁵⁴ tarafından yönetilen eyalet merkezi olduğu görüşü, tartışmasızca benimsenmiştir. Oysa Harran'ın bu denli erken bir dönemde *Turtanu* tarafından yönetilen bir eyalet merkezi olduğuna işaret edebilecek her hangi bir kanıt yoktur³⁵⁵. Bunun yanında Harran'ın en azından M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısından beri bir eyalet merkezi olduğu konusu oldukça belirgindir. Nitekim, bu döneme ilişkin Kalhu'da bulunmuş bir belgede karşılaşılan Şamaş-Remanni ile Ninive'den M.Ö. VII. yüzyıla ait iki belgede geçen Bel-Etir ve Sagabubu'nun, Harran Be-Pihati'si (vali) olarak anılmış olmaları bunun en açık kanıtıdır³⁵⁶.

Uzun süren ve zaferlerle dolu hükümdarlığı boyunca, yıkıcı savaşlar yapan Salmanasar III'ün ihtiyarlık devresinde patlak veren iç is-

354 Turtanu: Başkomutan görevini yürüten ve protokolde veliahttan sonra gelen, vali.

355 M.Ö. 814 yılına tarihlenen Asur'da bulunmuş bir stel yazıtında ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“ Turtanu, Nagiru Rabu (Büyük Nagir), Şatam Ekkurate (kutsal alanların yöneticisi), Rab Ummani Rabsu (orduların komutanı), Tabiti, Harrani, Huzirina, Dursadu(?), Belbani kentlerinin Zallu ülkesi ve Balihu kentinin Şaknu'su (vali) Bel-lu-uballit'in steli”. Bu yazıtta dayanılarak, Turtanu Bel-lu-uballit'in, vali olarak yönettiği kent ve ülkeler arasında adı geçen Harran'ın M.Ö. IX. yüzyılın sonlarında da, bu eyaletin merkezi olduğu önerilmiştir. Oysa yalnızca bu yazıtı dayanılarak böyle bir sonuca varmak, hiç de mümkün değildir. Çünkü yazıttan Harran'ın ve Belih Irmağının da dahil olduğu, genişçe bir bölgenin Turtanu yönetiminde olduğu anlaşılmakla birlikte, M.Ö. IX. yüzyıla ait Asur kral yıllıkları, mektuplar ve eponim listelerinde Harran'ın adına rastlanmaması oldukça düşündürücüdür. Asur kralları, özellikle yıllıklarında yeni bir eyalet merkezinin kuruluş haberini, daima kalın çizgilerle belirtme yolunu tutmuşlardır.

356 A. Özırat, *Eskiçağ'da Harran*, 47.

yanlar, Asur Devletini zayıf düşürmüş ve M.Ö. 827-806 yılları arasında, Aramilerin biraz nefes almasını sağlamıştır. Devletin idari yapısının yetersizliğinden kaynaklandığı kabul edilen bu isyanlara, başta Nini ve ve Asur olmak üzere, toplam 27 kent katılmıştır. Asur Devletinin içine düştüğü bu oldukça karışık duruma, III. Adad-Nirari'nin oğlu olduğunu iddia eden III. Tiglat-Pileser (M.Ö.745-727), Kalhu'da bir darbe ile tahta çıkararak, son verdi. Asur'un üstünlük döneminin başlangıcı kabul edilen III. Tiglatpileser döneminde yitirilmiş topraklar yeniden kazanılmıştır. Oldukça zengin hammaddelere sahip Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine askeri seferler düzenlemiştir. Asur Devletinin bu saldırıları karşısında *Meliddu* (Malatya), *Gurgum* (Kahramanmaraş), *Sam'al* (Zincirli), *Que* (Çukurova), *Kummuh* (Kommagene) ve *Karkamış* 'tan oluşan Geç Hitit şehir devletleri ile Urartu Devleti ittifak kurmuş, ancak ittifak ordusu Asur Kralı III. Tiglat-Pileser ile yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır³⁵⁷.

III. Tiglat-Pileser'in kurduğu geniş imparatorluğun tahtına çıkan torunu II. Sargon (M.Ö.721-705) dö-

neminde, Karkamış şehri zaptedilmiş ve Asur Devleti'ne bağlanmıştır. Harran adı bu kez daha değişik bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Kralın kente kimi ayrıcalıklar tanıdığına ilişkin belgeler aynen şöyledir: "*Uzun zamandan beri unutulmuş ve himayesiz kalmış olan Asur ve Harran kentlerinin vergilerden muafiyetini yeniden sağladım* "...*Koruyucu gölgesini Harran üzerine yaydı ve özgürlük imtiyazlarını yazdı* (Asur ile)"³⁵⁸.

II.Sargon döneminden sonra Asur kayıtlarında Harran'ın adına bir kez daha Sanherib'i izleyen Asarhaddon (M.Ö.680-669) zamanında rastlanır. Dindar bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan bu kralın, ülkesinin bir çok yerindeki kutsal alanları restore ettiği bilinmektedir. Çok açık bir belge olmamakla birlikte, Asarhaddon'un restorasyon projeleri içinde "Harran Sin Tapınağı"nın da bulunduğu ihtimalinden söz edebileceğiz. M.Ö.671 tarihindeki Mısır'ın zapt edilmesi ile sonuçlanan sefere giderken kral, Harran Sin Tapınağı'na uğrayarak Ondan yardım dilemiş ve seferin sonucu ile ilgili, olumlu bazı kehanetler almıştır. Muhtemelen zafer dönüşünde Tanrıyı ödüllendir-

357 Karl Dörner, **Nemrud Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, 123.

358 Aynur Özırat, **Eskiçağ'da Harran**, 50.

mek için küçük çapta restorasyon-
lar yapmıştır³⁵⁹.

Asarhaddon'un hükümdarlığı sı-
rasında Asur, Mısır ve Babil'in fethiy-
le en geniş sınırlarına ulaşmış ol-
makla birlikte, veliahtlar arasında
baş göstermiş olması çok muhtemel
görünen bir taht mücadelesi, özelli-
kle son yıllarında kimi bunalımlara
yol açtı³⁶⁰. Merkezdeki bu iç karışık-
ların, eyaletlerde de kimi bunalımla-
ra yol açmış bulunması hiç de im-

kansız değildir. Bunlardan biri de
Asarhaddon'un hükümdarlığının
sonlarına doğru patlak verdiği anla-
şılan, Harran kenti *bazannu* 'su (be-
lediye başkanı) Sasi'nin girişimidir.
M.Ö. 670 yılları civarında olduğu dü-
şünülen ve Asur kralına karşı düzen-
lenmiş bir komplonun Harran'dan
kaynaklandığını; aşağıda sunduğu-
muz iki mektuptan anlamaktayız³⁶¹.
Kent yönetimiyle ilgili bir görevli,
Tanrı Nuşku'nun bir kehanetinden
güç alarak Asarhaddon'a karşı kral-

359 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 51; Seton Lloyd, and W.Brice, "Harran", 89 ; Marduk-
şum-usur'dan; oğlu Asurbanipal'e(M.Ö.668-626) gelmiş bir mektupta şöyle anlatılmıştır:
"Anşar rüyada efendi kralının dedesini çağırıldı. Kralların efendisi kral bir bilge ve Ada-
pa'nın tohumudur. Sen Abyss'in ve tüm bilgilerin aklını astın. Efendi kralının babası Mı-
sır'a giderken seditden bir tapmak Harran kentinin dışında inşa edilmişti. Ay Tanrısı bir
asa üzerinde oturuyordu. Başına iki taç konmuştu (ve) Tanrı Naşuh huzurunda duruyor-
du. Efendi kralının babası girdi ve taçları onun başına yerleştirdi ve o ona dedi: 'Gidecek-
sin ve onunla dünyayı fethedeceksin' Böylece o gitti ve Mısır'ı fethetti. Kralların efendisi
olan kralım, Anşar ve Sin'e boyun eğmeyen ülkelerin geri kalanını zapedecek...." Öte yan-
dan Asarhaddon'a İstar-şumu-eres tarafından gönderilen ve muhtemelen M.Ö. 670-669 ta-
rihlerine yerleştirilen bir mektupta ise, şu ifade ile karşılaşılmaktadır : "Efendi kralıma, ku-
lunuz İstar-şumu-eres (den):Efendi kralımın bana yazdığı Harran kentindeki
krali yontular hakkında: 'onların (kente) geleceği uygun ay ve günü ve de nerede dura-
caklarını bana bildir, (MN) ayı nakil (ve) (yontuların) yerleştirilmesi için uygundur. Eğer
efendi kralım uygun bulursa, büyük krali yontular (Ay) Tanrısının sağ ve sol yanına yer-
leştirilecekler. Kralın oğullarının yontuları Ay Tanrısı'nın önünde duracaklar....." S.Par-
pola, **Neo-Assyrian Toponyms. Alter Orient und Altes Testament** 6, Neukirchen
1970, 117 ; A. Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 52.

360 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 52.

361 Çeşitli görevlilerin de dahil olduğu bu komplo girişimlerine ilişkin yazılı belgelerde şu ifa-
deler yer alır:

" Efendim kral.....'ya kulunuz Nabu-rih-tu-usur.....şevkat gösterilmiş olanlara karşın
meydana gelenlere veSasi ile gizlice anlaşılan halk.....biz, benim ulu kralım, Nin-
gal'in sözü..... ölsünler. Baba ve anne dahil..... sizin ve ailenizin hayatı, hepsi birden yü-
celsin (?) hayatınız..... yıkılmayacaksınız.

Belahusur'un kız hizmetçisi..... diyerek, 'sivan ayının ortasında kız gönderilecek (?)'
konuştuğunuz kızla ilgili uygun bir söz şöyledir: 'Bu Nuşku'nun hükmüdür; yönetim sa-
si'ye (düşecek), Sin, Ahhe-eriba'nın adı ve soyundan gelenleri o tüketecek'.....

Kız hizmetçiyi Sasi'nin evinden getiren senin Setu görevlin onu getirsin. Belahusur'u Har-
ran'dan getirsinler. Nuşku.....Sasi'nin adı ve soyundan gelenleri, Belahusur'u ve onunla
gizlice anlaşmış olan insanları mahvetsin....."

lık iddiasında bulunmuş ve bu entrikalara Harran Valisi Bel-etir de katılmıştır³⁶².

Asarhaddon'dan sonra tahta çıkan son güçlü Asur Kralı Asurbanipal'in (M.Ö.668-626) de Harran ile ilgilendiğini bilmekteyiz. Bu kral; Nive'de bulunmuş bir yazılı belgede, Harran'daki Sin Tapınağını yeniden yaptırttığından söz eder. Bir başka yazıtında ise küçük kardeşi Asur-etilşame-irsitim-ballitsu'yu Sin rahibi yaptığını anlatır³⁶³.

M.Ö.614'te İran'da güçlenmeye başlayan Medler ile Güney Mezopotamya'da egemen olan Babillilerin kurduğu ittifak, bu dönemde zayıflayan Asur Devletini büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bundan iki yıl sonra da, yine aynı iki güç, İskitlerin desteğiyle imparatorluğun başkenti Ninova'ya saldırmışlardır. Üç aylık bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirerek son kral Sin-şar-iskun'u öldürmüşlerdir. İmparatorluk ülkesi Medler ve Babilliler arasında paylaşılmıştır³⁶⁴. Asur'a karşı vurulmuş olan bu büyük darbeye karşın devlet ortadan

kalkmamıştır. Ninova'dn kaçan Asurlular, kuzeybatıya doğru gidecek Harran'ı yeni başkent ilan etmişler, bu olaylar sırasında Asur tahtına, Asurbanipal'in kardeşi, Harranlı Kâhin Asur-etil-şame-irsiti-ballitsu olduğu düşünülen Asur-Uballit çıkmıştır. Ancak krallığı uzun sürmemiş, Nabopolassar'ın krallığının 16. yılına rastlayan M.Ö.610 tarihinde Ninova'yı yıkan güçler yeniden birleşerek Harran'a saldırmışlardır. Bu olaylar Babil kroniğinde şu şekilde anlatılır :

"Aiari (Iyyar) ayında ordusunu topladı ve Asur'a karşı harekete geçti (Simani? ayı)ndan Samna ayına değin Asur topraklarında direnişle karşılaşmadan yürüdü. Samna ayında Akkad kralına yardıma gelmiş olan Umman-manda ve ordularını birleştirdiler ve Asur tahtına oturmuş olan Asur-Uballit'in Harranu kentine hareket ettiler. Asur-Uballit ve onun yardımına (gelmiş olan) Mısır ordusu, üzerine çöken düşmanın korkusuyla kenti tabripettiler veFırat ırmağını geçti-

".....kral, benim efendim sonsuza dek yaşasın. Mısırlı Şarru-lu-daru, Harran Valisi Bel-etir'in dostu, kendisi de Sasija'nın (Sasi) dostudur, bunlar (?) ile Şuma-iddina'yı kıskırtıyorlar. Kral bu kişilerin tümüne özellikle dikkat buyursun....." M. von Dietrich, **Die Aramaer Südbabyloniens in der Sargoniden Zeit (700-648), Alter Orient und Altes Testament**, Neukirschen 1970, 48; 55.

362 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 54.

363 ".....en küçük kardeşim Asur-etil-şame-irsitim-ballitsu'yu Harran'da oturan Sin'in huzurunda Urigallu rahipliği için takdis ettim."D.D Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II**, Chicago 1926-1927, 1178 v.d.

364 Selahaddin Güler, "Tarih içinde Şanlıurfa", **Şanlıurfa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, 19-53.

ler. Akkad kralı Harrani'ye vardı.....kent zaptedildi. Kent ve tapınaktan çok miktarda ganimet taşındılar. Addari ayında Akkad kralı.....onları.....o geride bıraktı ve kendisi ülkesine döndü ve Akkad kralının yardımına gelmiş olan Umman-manda (kendi ülkelerine) çekildi” 365.

Böylelikle Harran yakılıp yıkılmış; ancak Mısır'dan yardım gören Asur-Uballit, Nabopolassar'ın 17. saltanat yılında Harran'ı yeniden ele geçirmek üzere, Mısır ordusuyla birleşerek harekete geçtiği, bu olaylar kronikte aynen şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Du'uzi (Temmuz) ayında Asur kralı Asur-Uballit büyük bir Mısır ordusu ırmağı aştı, Harranu kentini ele geçirmek için hareket etti.ancak Akkad kralının orada bıraktığı garnizon onları..... kesti ve sonra Harranu kentine karşı ordugah kurdu, Ululi (Elul) ayına değin kente saldırılarda bulundu ve hiç bir şey elde edemedi. Akkad kralı ordularının yardımına koştu (fakat) saldırı (yapmadı) ve Izalla (ül-

kesine) gitti ve dağlardaki pek çok şehri(eline geçirdi) onların..... ateşe verdi. Aynı zamanda ordu..... Urartu bölgesine değin (yürüdü ve) ülkede (.....ayına) değin (kent?) lerini yağmalayarak (kaldı)...” 366.

Görülüyor ki, Temmuz'dan Eylül ayına değin süren bu başarısız girişim, Asur Devleti'nin kesin sonunu belirlemektedir. Bu tarihten başlayarak tüm Mezopotamya ile birlikte Urfa-Harran yöresi de Babil ve Med güçlerinin eline geçmiştir. Son Asur Kralı Asur-Uballit'in sonu ise açık değildir. Böylelikle başkentliğini Harran'ın yaptığı Asur Devleti'nin ömrü çok kısa sürmüştür; Babil ve Akamenid ittifakından M.Ö. 612 tarihinde Asur'da ve M.Ö. 606 tarihinde Harran'da yediği nihai ve kesin darbelerle tarihe gömülmüştür³⁶⁷.

Fırat memleketlerinin, Asurlular zamanında merkeze pek bağlı olmadıkları ve ancak üzerlerine ordu sevk edileceğini anlayınca vergi vermeğe yanaştıkları, Asur devri tarihinin araştırılmasından kolayca anlaşılmaktadır. Son Asur devri içinde Balih bölgesinin, Harran vilayeti ha-

365 D.D Luckenbill, **Ancient Records of Assyia and Babylonia I-II**, Chicago 1926-1927, 1180; Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark I: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar İran Tarihi I**, 1987, 117; Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 57.

366 D.D Luckenbill, **Ancient Records of Assyia and Babylonia I-II**, Chicago 1926-1927, 1184;

367 Aynur Özfirat, **Eskiçağ'da Harran**, 57.

linde Asurlulara bağlı bir bölge teşkil ettiği ve Turtanu denilen büyük vezirin emrinde bulunduğu görülmektedir. Bu sıralarda Samsat'ın da dahil olduğu Kummuhu, ayrı bir vilayet teşkil ettiği gibi bugünkü Urfa'nın 21 km. doğusunda bulunan Duru da ayrı bir idari bölge (Urasilik) halinde bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Asur Devleti, M.Ö. 610 yılında Medler ile birlikte hareket eden Babil Krallığı tarafından tarih sahnesinden silinmiştir³⁶⁸. Bu olayın bölgemiz bakımından önemi, gelmiş geçmiş en kudretli dünya devletlerinden birini kurmuş olan Asurluların, son nefeslerini Harran'da vermiş olmalarından kaynaklanmaktadır (M.Ö.610)³⁶⁹.

c. Yeni Babil Döneminde Urfa-Harran Bölgesi

(M.Ö.610-539)

Mezopotamya ve bununla birlikte Osrhoene üzerinde Asur hakimiyeti nihayete erdikten ve Asur İmparatorluğu'nun son başkenti Harran'ın, Babil ve Med güçlerince ele geçirilmesinden sonra, Babil birden bire tüm Mezopotamya'nın hakimi durumuna gelmiştir. Ancak buna

karşın, Edessa bölgesinin denetiminin de Babillilerin eline geçtiğini söyleyebilecek durumda değiliz. Çünkü kaynakların sağladığı bilgilerden anlaşılabildiği kadarıyla, Harran'ın düşüşünü izleyen yıllarda Med güçlerinden hiç olmazsa bir bölümü, Babilliler ile birlikte kentte kalmış ve bu kozmopolit yapı, Med Devletinin yıkılışına değin sürmüştür. Hatta Babillilerin kentte giriştikleri bayındırlık etkinliklerine, ancak Medlerin çekilişinden sonra Neabunid döneminde başlayabilmiş olduklarını göz önünde bulundurarak Harran'daki Med varlığının oldukça etkili boyutlara ulaştığını kabul edebiliriz³⁷⁰.

Babil Kralı Neabupolasar'ın son yılında (M.Ö. 605) oğlu Nebukadnezar, Mısır Kralı II. Nekho'yu Karkamış yakınlarında yenerek Asur'la boy ölçüşebilecek bir imparatorluğa sahip olmuştu. Onun M.Ö. 562 yılındaki ölümünden sonra, Babil tahına iki yıl süreyle oğlu Amel-Marduk (M.Ö.561-560), O'nun da bir suikasta kurban gidişinden sonra kayınbiraderi Nerigilissar (Nergal-şarusur = M.Ö.559-556) ve ardından da, çok kısa bir süre krallık yapan Labaşi-Marduk çıkmıştır. O da 556 Hazi-

368 Segal, **Edessa**, 5; Veli Sevin **Yeni Asur Sanatı I**, 4-5.

369 Şemsettin Günlaltay, **En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar İran Tarihi I**, 46 vd. ; "Mesopotamien", **RE XV**, 1931, 113.

370 Aynur Özırat, **Eskiçağ'da Harran**, 58.

ran ayında öldürüldü. Suikastçiler daha sonra, Nabonidus adlı halktan bir kişiyi Babil kralı seçtiler³⁷¹.

Nabonidus ya da Nabonid (M.Ö.556-539) olarak tanınan bu kralın, Harran ile olan özel ilişkisi açısından, ayrıcalıklı bir yeri vardır. Ailesi hakkında çok şey bilinmez; ancak babasının, Nabu-balatsu-ikbi adında, Asurlu ya da güçlü Pro-Asurlu ve Harranlı bir prens (Vali), diğer yandan Harran Sin Tapınağı kâhinlerinden biri olduğu düşünülür. Nabonid'in annesinin (Adad-guppi) ise Harran'daki Ay Tanrısı Sin'in rahibesi olduğu bilinir³⁷². Asur krallarından III. Salmanassar ve Asurbanibal, Harran Ay Tapınağını tamir ettirmişlerdir. Sümerce adı E-Hul Hul olan tapınağın damını, Asurbanibal zahmetle sağlanan sedir ağaçlarıyla örtürmüştü, salonlarını lapis-lazuli ile bezemiştir, kapılarını gümüşle süslemiştir. Bu kral Harran'da taç giymiştir. Küçük kardeşi Sin Tapınağının yüksek kâhinliğine tayin edilmiştir.

Üçüncü restoratör ise Babil Kralı Nabonid olmuştur³⁷³.

Harran'daki Nabonid Steli.

Onun bu büyük çaplı restorasyon projesinin nedeni, Sin'in kendisine 54 yıldır terk edilmiş olan Harran Sin Tapınağı'nı onarmasını istemesine ilişkin gördüğü bir rüyadır: O tarihte Harran, Med hakimiyetinde bulunuyordu. Nabonid'in anlattığına göre³⁷⁴, Marduk üç yıl sonra;

371 Michael Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", **Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi IX**, İletişim yayıncılık, İstanbul 1996, 199.

372 Aynur Özfırat, **Eskiçağ'da Harran**, 59.

373 Nurettin Yardımcı, "Harran", **XXXIV. Uluslararası Assiriolojî Kongresi, 6-10 Temmuz 1987**, TTK, İstanbul 1998, 167 ; Michael Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", 201.

374 Nabonid stelindeki metin şudur:

"Tanrılar ve tanrıçalar arasında bir birinin anlayamayacağı Sin'in büyük işi, o eski günlerde yeryüzüne inmedi, bundan dolayı da yeryüzündeki insanlar O'nu göremediler; zamanı gelinceye kadar ne tabletlere yazabildiler, ne de O'nun heykelini diktirdiler."

Pers Kralı Kyros'un Medleri yenmesini sağladı. Nabonaid'de böylece tanrının buyruğunu yerine getirebildi. Belki de Nabonaid'in Harran Tanrısı Sin'i tercih etmesi nedeniyle

Babil ülkesinin kutsal kentleri olan Babil, Borsippa, Nippur, Uruk, Larsa ve Ur'daki kâhinler, Nabonaid yönetimine karşı çıktılar ve sözde onların ihaneti nedeniyle Babil ül-

Mekanı cennet olan tanrıların ve tanrıçaların efendisi Sin! Cennetten Babil Kralı Nabonaid'in önüne indirin!

Ben, tek oğul, biç kimsesi olmayan Nabonaid'im ki, krallık benimle değildi, ama tarılar ve tanrıçalar benim için dua ettiler ve Sin beni krallığa çağırdı. Gece yarısı rüyamda bana şöyle dedi: Harran kentindeki Sin Tapınağı Ebulbul'u çabuk inşa et! Bütün ülkeleri senin eline emanet edeceğim.

Fakat insanlar Babil, Borsippa, Nippur, Ur, Uruk, Larsa'nın oğulları, rabipler ve Akkad ülkesinde ikamet eden halk, baştanrıya karşı en büyük günahı işlediler ve O'nu hor gördüler, O'nun hakkında saygısızca konuşturlar. Tanrıların kralı Nannar'ın korkunç öfkesini unuttular, yalanlar söylediler ve hileler yaptılar. Köpekler gibi birbirlerini yediler. Aralarında hastalık ve kılık zühur etti ve ülke baskının sayısı azaldı. Ve ben kendi şehrim Babil'den Tema, Dadanu, Padakku, Hibra, İadikbu kentlerinin yolundan İatribu'ya kadar uzaklaştım; bunların aralarında on yıl dolaştım ve kentim Babil'e gitmedim. Cennette yaşayan tanrıların ve tanrıçaların efendilerinin efendisi, tanrıların kralı Sin'in sözüyle onlar beni korudular. Nannar'ın, Şamaş, İştar, Adad ve Nergal'in emriyle kendi iyiliğimi korumamı ve kendi kendime gelmemi sağladılar. O yıl içinde Nisan (1. ay) ve Taşritu (7. Ay) aylarında Akkad ülkesinin ve dağların, denizlerin bol olduğu Hatti ülkesinin Halkına, çok sıcak olan yaz içinde Sivanu, Du'uzu, Abu, Ululu, Taşritu (3., 4., 5., 6. ve 7. Aylar) aylarında; bu aylarda, bu yıllarda cennetin ve yerin bekçisi Adad, Sin'in emriyle onlara yağmur sularını kesilmeksizin içmelerine izin verdi. Onlar mal, mülk ve servetlerine benden önce huzur içinde kavuştular. Sin'in sözüyle, O'nsuz ülkede düşmanlık ve barış var olmayan, hiçbir silahı unutulmayan savaş banımefendisi İştar'ın eli onların üzerindeydi. Mısır ülkesinin, Med şehrinin, Arapların ülkesinin kralları ve düşmanlığın bütün kralları, uzlaşma ve iyi münasebetler için benden önce elçiler gönderdiler. Silahları... olan Arapların ülkesinin halkı ve Akkad ülkesinin halkı ... yağma ve mülkü el geçirmek için ayaktaydı. (I. sütun 1-48).

Sin'in sözüyle Nergal onların silahlarını parçaladı; ayağımın altında hepsinin başını ezdi. Emrin efendisi, O'nsuz hiçbir ağız açılmayan ve kapanmayan Şamaş, babası ve yaratıcısı Nannar'ın emrini başararak benim ellerime bıraktığı Akkad ve Hatti ülkelerinin halkı, benimle söz ve gönül birliği ettiler, bana bekçilik yaptılar, benim emirlerimi uzak dağların ötesine taşıdılar. Birbirini izleyen emirleri takip ederek seyahat ettim. On yılda kararlaştırılan vakte, yani tanrıların kralı Nannar'ın tamamladığı günlere ulaştım. O demişti ki, Taşritu ayında, on yedinci gündeki, o gün Sin uygun bir şekilde takdim edilir, bu onun açıklamasıdır. Tanrıların efendisi Sin, ilk günde Anu'nun Kolu denilen cennete dokunmuş, yeryüzünü kırmış olan Anu'nun makamı-

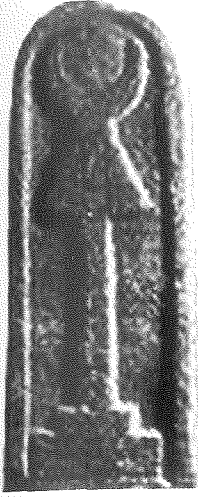
kesinde hastalık ve kıtlık başgösterdi. Bunun üzerine Nabonid, Babil ülkesinden ayrılarak, Kuzeybatı Arabistandaki Taima'ya gitti. Bu gö-

nüllü sürgünün kesin tarihleri bilinmemektedir. Nabonaid yazıtlarında, Araplar arasında on yıl kaldığını öne sürmektedir³⁷⁵.

nun işlemlerini birleştirir, Enlil'in makamının işlemlerini tamamlar, Ea'nın makamının ayinlerini kabul edersin. Cennetin bütün ayinlerini elinde tutan, tanrıların Enlil'i, kralların kralı, efendilerin efendisi, sözünden geri dönmeyen, sözü ikinci kez söylemeyen O, tektir. O'nun yüce baştanrılığına olan saygıyla cennet ve yeryüzü doyar, O'nun yüz ifadesiyle cennet ve yeryüzü felakete uğrar. Sensiz kim ne yapabilir ki? Senin kalbinin dinlenmek istediği yere, senin kalplerin içine koyduğun bu yüce baştanrılığına saygı ve gelecek günler O'nun kuruluşları güvende olacak, ama senin kalbine harap etmek istediğin ülkelerin kalbinde sana olan saygıyı uzaklaştırırsın ve onu sonraki günlerde devirirsin. Cennette oturan tanrıların ve tanrıçaların koruyucusu, cennetin ve yeryüzünün işlemlerini tamamlayan Nannar'ın ağzından çıkan her emrini başaran, hepsinin babası ve yaratıcısı olan, onun bergün cennetten dağıttığı yüce emrinin ışık olmadığı hiçbir ülkede bulunmayan O, tektir. Tanrılar, sazlar gibi titrer ve ürperir. Yüce tanrıbaşının değiştirilemeyen emrindeki Anunnaki ... dağlar. (II. sütun, 1-42).

Kâbinlerin ve yorumcuların kehaneti ile yol kesilmedi. Yattım, gece yarısı korkunç bir rüya gördüm, ... söze kadar. Yıl tamamlandı, tayin edilen zaman geldi ... Tema şebirinden döndüğümde ... efendiliğimin kenti Babil ... onların baktığı ve ... selamla- ma ve hediyeleri aldıkları ... yakındaki krallar yanıma geldiler ve ayağımı öptüler ve uzaktakiler bunu duydular ve O'nun yüce tanrıbaşılığından korktular. Yanında du- ran ve birazı da uzakta duran tanrılar ve tanrıçalar geri döndüler ve benim için iyi konuştular ve kâbinlerin kehanetinde organlar benim için uygun bir şekilde çıkarıl- dı. Bolluk içinde bolluk ve servetle, uzaklardaki halkımı yönettim ve kendi ülkeme gi- den yolu sağlıklı bir şekilde aldım. Dikkat ettiğim yüce tanrıbaşılığının sözü ile kalma- dım, daralmadım ve dinlenmedim. Tanrıların kralı Sin'in ellerime bıraktığı yukarı denizdeki Mısır sınırından aşağı denize kadar Akkad ve Hatti ülkelerinin halkını ça- ğırmaya izin verdim. Sin tapınağı Ebulbul'u yeniden inşa ettim, işini bitirdim. Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna'nın ellerini kraliyet şehrim Şuanna'dan kavradım; on- ların bu kalıcı kutsal yerlerine girmelerine ve oturmalarına izin vererek neşe ile eşlik ettim, buzurlarında şereflerine cömertçe sel gibi şarap akıttım ve hediyeleri çoğalttım. Neşeli gürültülerle Ebulbul'u doldurdum ve insanların kalplerine sevinç getirdim. Tanrıların kralı, efendilerin efendisi mekanı cennet olan, cenneteki tanrılarla karşı- laştırılınca ismiyle onlara üstün gelen Sin'in, ayrıca O'nun ışığı olan Şamaş'ın, Nus- ku, İstar, Adad, onları geçen Nannar'ın emrini yerine getiren Nergal'in emirlerini ba- şardım. Savaşmak için ne zaman kollarımı kaldırırsam, Nannar'ın emrini başarmak için çevresine bakarım. Sin'in kraliyete çağıracağı her kim olursa, ey oğul, oğlum di- yecek sana, cennet mekan, emri değiştirilemeyen ve sözü iki kez söylemeyen Sin'in tür- besı. O ki ... deki silabıyla. (III. sütun 1-41).

375 Michael Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", 201.

*Sin mabedine ait
bir adak kitabesi
(M.Ö. VI. yy.
Nabonid dönemi)*

M.Ö. 555 ve 554 yıllarında Kuzey Suriye'de seferde olan Nabonaid, hükümdarlığının 3. yılında (M.Ö. 553) Akhaimenid Hükümdarı Kyros (M.Ö. 559-530) ile Medlere karşı birleşmişti. M.Ö. 550 yılında Medleri yenilgiye uğratan Kyros, böylelikle Suriye, Asur, Kızılırmak ile Fırat arasındaki Anadolu ve Doğu Anadolu'nun hakimi oldu. Bu olaydan sonra, ortak çıkarları sona eren Kyros ve Nabonid'i artık birlikte değil de karşı saflarda görmekteyiz. Nitekim Herodot ve Ksenophon'un bildirdiklerine göre Kyros ile Lydia kralı Kroisos arasında M.Ö.547-46 yılında yapılan ölüm kalım mücadeleleri sırasında, Babil kralının birden bire Lydia yandaşları arasında yer almış olması, Ba-

bil-Pers ilişkilerinin sona erdiğini açıkça göstermektedir³⁷⁶.

Bilindiği gibi Kyros M.Ö.547-546 yılında Batı Anadolu'daki Lydia'nın başkenti Sardes'e (Salihli yakınlarındaki Sart) yürüyerek bu devleti tarih sahnesinden silmişti. Kışı Sardes'te geçiren Pers kralı, ertesi yıl (M.Ö.545) yine geldiği yönden ülkesine dönmüştür³⁷⁷. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın bir çok kenti gibi Harran'ın da bu olaylar sırasında İranlıların egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır. Ancak Harran'daki Nabonaid yazıtlarından E.HUL.HUL. (Harran Sin Tapınağı) restorasyonunun kralın 11. yılında (M.Ö.546-45) bittiği sonucuna varılmış olmasından yola çıkacak olursak kentin, daha çok Kyros'un Sardes'ten dönüşü sırasında ele geçirildiğini benimseyebiliriz. Sonuçta M.Ö.540 yılında başlayan Pers saldırısı, M.Ö. 539'da Kyros'un Babil'e girmesiyle bitmiş ve böylece büyük Babil Krallığı da son bulmuştur. Artık Pers devletinin bir parçası durumuna giren Urfa-Harran bölgesi, önceleri Babil ve Suriye satrapı olarak ilan edilen Ugbaru'nun (Gobryas) sorumluluğuna bırakılmıştır. I. Darius (M.Ö.522-486) döneminde Urfa-Harran bölgesi Babylonia Satraplığı içine alınmıştır.

376 Bkz. Oktay Akşit, **Manisa Tarihi**, İstanbul 1983, 45 vd.

377 J.B.Bury, **A History of Greece to the Death of Alexander the Great**, London 1941, 226 vd.

Bu dönemde bölgenin dili olan Arami dili ve yazısı, Yakınoğu ve Güneydoğu Anadolu'nun resmi dil ve yazısı olarak kabul edilmiştir³⁷⁸.

Persler, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki geniş ve bereketli toprakları ekip biçerek bölgedeki ziraati canlandırmışlar, işlenen bu arazileri de savaşlarda üstün başarı gösteren subaylara dağıtmışlardır. Bu asker soylular, aynı zamanda yörenin yeni yöneticileri olmuşlardır. Persler din önderlerine de toprak bağışlayıp ayrıcalıklar tanıyarak, bunların kendilerinden yana tutum almalarını sağlamışlardır. Ancak kıyılardaki eski koloni kentlerine söz geçiremeyen merkezi Pers yönetimi, bu kentlerde biriken ticaret gelirlerinden yoksun kalınca, imparatorluk ekonomik bunalım içine düşmüştür. Bu fırsatı değerlendiren Makedonya krallığı, Büyük İskender önderliğinde Anadolu'ya girmiştir. Pers orduları önce M.Ö.334'de, ardından da M.Ö. 332'de Hatay'da İssos yakınlarında

yenilince, Güneydoğu Anadolu, bu arada Urfa bölgesi Makedonyalıların eline geçmiştir³⁷⁹.

Buraya kadar Urfa ve yöresinin yerleşim tarihi, siyasî olayları, kültürel kalıntıları ele alınarak, bölgenin iskânı ve tarih öncesi durumunun tespitine çalışılmıştır. Bu bölüm, çalışmamız için temel oluşturmuştur. Makedonların bölgeye gelişlerine kadar Urfa'nın, bölgenin askerî ve ekonomik yapısını, tarihini şekillendirecek kadar bir etkiye sahip olduğu söylenemez. Ancak Selevkosların buradaki yerleşim birimini tahkim ederek, Edessa adıyla yeniden yapılandırmaları, Urfa'nın bölge tarihinde etkin rol oynamaya başlamasının başlangıç tarihidir, diyebiliriz.

Bundan sonra somut bilgi ve belgelerimizi, çalışma alanımız olan Edessa ile sınırlandıracağız. M.Ö. 302 ve işte siyasal, askerî, dinî ve kültürel açıdan Şark'ta parlayan bir yıldız: EDESSA !...

378 Aynur Özırat, **Eskiçağ'da Harran**, 62.

379 Selahaddin Güler, **Tarih İçinde Şanlıurfa**, 28-29; A.M.Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK, Ankara 1971,443.

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN İSLAM FETHİNE KADAR EDESSA'NIN SİYASİ TARİHİ

I. SELEVKOSLAR ve EDESSA'NIN KURULUŞU

"Tufandan sonra, Nuh zamanında Kral Nemrud... Orbay'ı kurdu. Ona "Ur" yani "şehir" adını verdi ve Keldanilerin orada yaşamalarından dolayı ona "bay" kelimesini ekledi... Böylece "Urbay" yani "Keldanilerin Şebri" adını verdi.

-Mor Basiliyos bar Şimono-

1. Şehrin Kuruluşu

a. Kuruluşu Götüren Tarihi Süreç

Tarihte Urfa gibi, kim tarafından, ne zaman ve nasıl kurulduğu hususunda çok tartışılan ve doğrusu neticeye de varılamayan çok az şehir vardır. İnsanlık tarihinin kültür mozağini binlerce yıl içerisinde barındıran bu şe-

hir, bu gizemli sırrı da hala koynunda saklamaktadır. Hiçbir belge, hiçbir yazıt, hiçbir iz... İlim adamlarına arzu edilen hedefe doğru rehberlik etmemekte; peşine takınılan her iz, bilim adamlarını bu sırrın karanlık dehlizlerine götürmektedir. Bu karanlık dehlizlerden de hiç kimse, bugüne kadar bir şey çıkaramamıştır. Devrin kroniklerinde bu konuda anlatılan efsanelerin, hiçbir bilimsel kıymetlerinin olmadığını gözönüne

alarak, bunlara girmeyeceğiz. Sadece hatırlatma babından değinip daha sonra da tarih metodolojisi çerçevesinde, tarihî süreci anlatarak bir neticeye varmaya çalışacağız.

Önce dinî menkıbelerde çok geniş yeralan ana hatları, bir iki cümleyle hatırlatalım:

Urfa'nın kuruluşuyla ilgili dinî kökenli efsaneler Tevrat'ın I. Kitabı Tekvin'deki şu ifadelere dayanır: "... *Nemrud'un krallığının başlangıcı... Erekh idi*"³⁸⁰. Süryani kaynaklarının bazıları bu ifadeye dayanarak Urfa'nın Nemrud tarafından kurulduğunu, bazıları ise işi daha da ileri götürerek, Enoch'a dayandırdıklarını³⁸¹, bu kişinin Hermes olduğunu, insanlara şehirler kurmayı öğrettiğini ve insanları hayrete düşürecek kanunlar yaptığını, kendi döneminde 180 tane şehir kurduğunu ve bunların en küçüğünün Urfa olduğunu ileri sürmektedirler³⁸². Her ne kadar, adını bir şeye veren krallar yaratmak ve onları ya şehirlerinin veya imparatorluklarının kurucusu yap-

mak, eski çağ tarihçilerinin "*eksik olan tarihi dokümanların yerini tutmak üzere geliştirdikleri bir yöntem*" ise de³⁸³, biz bu efsanelerin içinde çalışmamızın Giriş Bölümünde değindiğimiz³⁸⁴ günümüzde de geçerliliğini muhafaza eden ve herkeşçe de bilinen Nemrud-İbrahim menkıbesini bir kez daha hatırlatalım: Eski Urfa'ya baktığımız zaman da hep bu menkıbenin izlerini görürüz. İçkale'nin üzerinde bulunduğu tepe, halk tarafından "*Taht-ı Nemrud*" olarak adlandırılmaktadır. Yine Deyr Yakub adıyla anılan meşhur Süryani Manastırının harabelerinin hâlâ ayakta zamana direndiği, şehrin güneyindeki kıraç tepeler "*Nemrud Tepeleri*"dir³⁸⁵. Gölün hemen bitişiğine Müslümanlar Nemrud-İbrahim menkıbesine inandıkları için Hali-lü'r-Rahman Camii'ni, O'nun hatırasına binaen inşa etmişlerdir.

Menkıbelerin temel dayanağı olan Tekvin'deki "*Nemrud'un krallığının başlangıcı... Erekh idi*" cümlesini temel alan müfessirlerin Erekh-Urfa benzerliği üzerindeki

380 **Tekvin X**, 10.

381 Müslümanlara göre İdris Peygamber.⁶

382 Örnek olarak bkz. Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 72-75.

383 Bu efsanelere göre örneğin Egypt (Mısır)'e adını veren ilk Mısır Kralı Egyptus'tur. Suriye'ye ismini veren Kral Syrus'tur. Pers (İran)'e adını veren Şehinşah Parsus'tur. Edessa'nın Süryani dilindeki karşılığı olan Urhay ve Orhay da Urfa'nın ilk kralı olan Abgar'ın atası Hevya'nın oğlu Urhay'dan gelmedir.

384 Bkz. s.18 vd.

385 M.Oymak, **Urfa and Harran**, 89.

yorumlarının hiçbir ilmî ve filolojik dayanağı yoktur. Zira Erekh'in başka bir yerleşim yeri olduğu ve Urfa'dan takriben 500 mil uzakta Güney Mezopotamya'da bulunduğu bugün için artık kesinlik kazanmıştır. Yine Mezopotamya'da Uru veya Ur-a adını taşıyan pek çok şehir bulunmakta idi³⁸⁶. Bunların içinde de en meşhuru Kitab-ı Mukaddes'te geçen Keldaniler'e ait olanıdır. Ancak bu farazyeleri destekleyen bir delil de yoktur. Aşırı yorumlamalarla kurulan ilişkiler bilimsel ciddiyetten uzaktır.

Çok kısa olarak verdiğimiz, menkıbelerde yer alan bu bilgilerden sonra, şimdi de tarihi süreç içinde şehrin kuruluşuna bakalım: Öncelikle şunu belirtelim ki, Urfa şehrinin kim tarafından, ne zaman ve nasıl kurulduğu hususu açık ve kesin değildir. Birçok bilim adamı, hiçbir dayanağı bulunmayan, bir vekayinâmeye dayanarak, şehrin M.Ö. 304'te Selevkos Nikator I. tarafından kurulduğunu ileri sürerler³⁸⁷. Bu tarihi destekleyen veya nakzeden hiçbir delil elimizde bulunmamaktadır. Ancak Urfa'nın coğrafi konumu göz

önüne alınırsa, şehrin kuruluşunun daha öncelere, yani Selevkoslardan önceki bir döneme gitme ihtimali kuvvet kazanır. Çünkü bölgenin kontrolünü elinde tutmak isteyen gücün bu "yerleşim noktası"nı ihmal etmesi mümkün değildi. Urfa, bölgenin en eski yollarının kesiştiği önemli bir kavşak noktasıydı. Kafkaslardan gelen ana yol Amid (Diyârbakır) üzerinden Harran'a, oradan da Suriye şehirlerine gidiyordu. Çin'den Hindistan ve İran üzerinden gelen kervanlar bu güzergahtan geçerek Batı Anadolu ve Ege sahillerine ulaşıyorlardı³⁸⁸. Bu ticaret yollarına bakarak bölgenin kavşak noktası olan Urfa ve civarının önemi açıkça anlaşılır. Bölgenin iki önemli akarsuyunun (Fırat-Dicle)'nin ortasında yer alan coğrafya parçası, çalışmamızın birçok yerinde de görüleceği üzere, önemli ticarî, askerî ve siyasî olayların cereyan ettiği bir alandır. Her ne kadar Milad'tan önceki binli yıllardan kalan çivi yazılı metinlerde Urfa-Edessa adına rastlanmamakta ise de, bu durum, burada bir yerleşim merkezinin olmadığı anlamına gelmez.

386 F. Crawford Burkitt, *Early Eastern Christianity*, London 1904, 7.

387 A.H.M.Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2. baskı, Oxford 1971, 216 vd.

388 Krş. D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, London: Oxford University Press 1968, 10 vd.; M.P. Charles-Wort, *Trade-routes and Commerce of the Roman Empire*, Chicago 1926, 100 vd.; H.J. Drijvers, *Syrian Christianity and Judaism*, London an New York 1992, 138.

Arkeolojik kazılara baktığımız zaman, bölgedeki yerleşim ile ilgili bilgiler de, örneğin Lagaş metinlerine göre M.Ö. III.bin yılda Belih Irmağı üzerinde kurulan Bilak, bölgenin en önemli şarap üretim merkeziydi. Yine bu bölgedeki Ballihu, Babillilerin önemli şehirlerinden biri, Cullab Deresi kıyısında kurulan Duru M.Ö.IX-VIII. yüzyıllarda Asurluların hakimiyeti altındaydı³⁸⁹. Asur Kralı III. Salmanasar bölgenin önemli şehirleri olan Belih Irmağı üzerindeki Kitlala ve Til-şa-mar-ahı³⁹⁰ adlı şehirleri Asur egemenliğine katmıştı. Suruç, Asurlulara vergi veren bir şehirdi. Yine M.Ö. ki binli yıllarda Harran'ın Asurlularla münasebetini yüzlerce sayfa izah etsek, yine de yetmeyecektir. Buradaki Sin Mabedi'nin Asur kralları III. Salmanasar, Asurbanipal ve Nabunaid nezdindeki önemi hatırlanmalı, Şemsî-Adad ve Sargon'un bölgeye ve bu şehre verdikleri özel ilgi hafızalarda tazelenmelidir.

Bu hatırlatmaları yaptıktan sonra, şimdi tarih metodolojisi çerçevesinde bölgenin tarihî sürecini gözden geçirerek Selevkoslar dönemine ışık tatalım.

b. Selevkoslar ve Edessa

M.Ö. VI. yüzyılda kralları II. Kyros'un önderliğinde Persler, Mezopotam-ya'daki Babil egemenliğinden sonra, Anadolu'ya yürüyüşlerini devam ettirmişlerdir. Pers egemenliğinin bölgeyi sarsmasıyla birlikte II. Nabukadnezar'ın³⁹¹ kendi ülkelere sürgün ederek zorla Babil'de tuttuğu Yahudiler³⁹², yeniden kentlerine dönmeye³⁹³ başladılar. Bunlardan bir kısmı Suriye ve Yukarı Mezopotamya kentlerine yerleştiler. Persler I. Darius döneminde idari birimler olarak satraplıklar kurdular. Urfa-Harran bölgesi Suriye satraplığına bağlanmıştır. Bölgedeki Pers egemenliği Makedonya kralı Büyük İskender dönemine kadar devam etmiştir.

Makedonya Kralı Büyük İskender'in M.Ö.334'teki büyük Asya sefiriyle Hellen kültürü Önasya'ya yayılmıştır. Büyük İskender, askeri yönetici dehası ile örgütlediği ordusuyla Kıta Yunanistanı'nda sükuneti sağladıktan sonra, Çanakkale Boğazı'ndan Pers egemenliği altındaki Anadolu'ya geçmiş ve Batı Anadolu'da Persleri büyük bir yenilgiye

389 Arzu Okumuş, **Ortaçağ'da Urfa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu**, (CBÜ. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002, 7 vd.

390 veya Til-mar-ahı

391 Yeremya, XXIV.

392 Yeremya, XXIV-XXVII.

393 Yeremya, XXX vd.

uğratmıştır. Önasya'daki Pers egemenliğine son vermek isteyen İskender, Perslerin Doğu Akdeniz'deki güçlü donanmaları ile ilişkilerini kesmek için Mısır'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirmeyi amaçlamıştır³⁹⁴. İlki M.Ö. 333'de Anadolu'da İskenderun yakınlarında, ikincisi ise M.Ö. 331'de (Fırat nehrini geçerek) Kuzey Mezopotamya'da Erbil yakınlarındaki Gavgamela Ovasında olmak üzere kral III. Darius (öl.M.Ö. 331) komutasındaki Pers ordusunu büyük bir bozguna uğratan İskender³⁹⁵, bölgedeki Pers egemenliğine son vermiştir³⁹⁶. Büyük İskender'in M.Ö.331'de bölgeye gelişi oldukça etkili olmuştur. Çünkü Akdeniz dünyasının yüzünü sağlam ve kalıcı bir şekilde değiştirmiştir. Klasik dönem yazarlarından Arrianos, "İskender'in Anabasisi" adlı eserinde İskender'in Coele Suriye satraplığına, Kerdimmas oğlu Menon'u atadığından söz eder³⁹⁷. Bu dönemde kaynaklarda Harran'ın adı geçmemekle birlikte, İskender'in eline geçirdiği bölgelerde Pers satraplık

sistemini benimsediğini düşünecek olursak, yönetim biçiminin fazla değişmediğini kabul edebiliriz.

İskender, M.Ö.323 yılında öldüğü zaman yerine geçecek kan bağı olan ardılı yoktu; ölürken de kimseyi veliht göstermemiştir. Onun ölümünden hemen sonra generalleri tarafından alınan "*Babil Kararları*"nda kardeşi Arkhidaios, III. Philip; oğlu da IV. İskender olarak kral ilan edildi ve imparatorların naipliği ile birlikte Asya'nın yönetimi komutan Perdikkas'a verildi³⁹⁸.

Başlangıçta imparatorluğun birliğini korumak amacıyla olan generallerin davranışları, Perdikkas'ın gitikçe güçlenmesiyle değişti ve yıllarca sürecek mücadeleler başladı³⁹⁹. Sonuçta diğer generaller birleşerek M.Ö. 321 yılında Orontes (Asi) ırmağı üzerinde Triparadeisos'ta devlete yeni bir düzen vermek için bir toplantı yaptılar. Aldıkları "*Triparadeisos Kararları*"nda fazla bir değişiklik yapılmaksızın satraplıklar yeniden düzenlendi⁴⁰⁰ ve Harran'ın da içinde

394 Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul Üniv. Edb. Fak. yay., İstanbul, Tarihsiz, 12 vd..

395 Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000, 100.

396 Geniş bilgi için bkz. J.B. Bury, **A History of Greece to the Death of Alexander the Great**, London 1941, 745 vd.

397 Arrianos, **İskender'in Anabasisi I**, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1945, 94.

398 Ross, **Roman Edessa**, 7 vd.; krş. Aynur Özırat, **Eskiçağda Harran**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yay., İstanbul 1994, 62 vd.

399 Glanville Downey, **A History of Antioch in Syria from Selucus to the Arab Conquest**, Princeton 1961, 216 vd.

400 A. Özırat, **Harran**, 63.

bulunduğu Suriye Satraplığı, Mytilene'li (Midilli) Laemedon'a verildi. Generallerden Antigonos ise, Asya ordularının baş komutanı olmuştu. Ancak onun güçlenmesinden çekinen öteki generaller, M.Ö.315-311 yılları arasında Antigonos'a karşı savaşılar ve sonrasında yapılan antlaşmada artık satraplıkların değil de, bölgelerin bölünmesi esas alındı. Buna göre Asya bölgesi Antigonos'un oldu. Ancak bu statü de fazla uzun sürmedi; M.Ö. 306 yılında Antigonos ve oğlu Demetrios'un *Basileios* yani "kral" ünvanını almasından sonra, öteki generaller de aynı yolu izleyince, İskender imparatorluğu tam anlamıyla parçalandı. Antigonos'un M.Ö.301 tarihinde yapılan İpsos Savaşında⁴⁰¹, Lysimakhos, Kassandros, Selevkos ve Ptolemaios'a yenilmesiyle, Urfa-Harran yöresi, doğuda İndus ırmağından, batıda Phrygia içlerine değin uzanan bölge Selevkos krallığına geçti ve Roma'ya değin bu krallığın egemenliği altında kaldı⁴⁰².

Netice olarak Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan Suriye ve Mezopotamya toprakları, General Selevkos Nicator'un egemenliği altına

girmiştir⁴⁰³. Urfa bölgesi, merkezi "Antioch-on-the-Orontes" olan Selevkos krallığının içerisinde yer almıştır. Bu bölge, özellikle Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret yollarının kilidiydi. Bölgeyi Parthlar da ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bölgeyi kaybedenin, Suriye ve Mezopotamya'da tutunma imkanları daralacaktı. Bu nedenle Makedonyalılar, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı yoğun biçimde kolonize ettiler ve bu bölgelerde ticaret kolonileri kurdular. Bunlar içinde en önemlileri, Tarsus, Adana, Edessa (Urfa) ve Nusaybin idi. Selevkos Nicator I de Fırat Nehrinin batı bölümünü koruma altına almak için M.Ö.300/299 yılında Seleukia (Zeugma) ve Apamea kentlerini kurmuştur. Bu kentlerin yanı sıra, Selevkos döneminde, kentleşmenin az olduğu Mezopotamya'nın bu bölgesinde Dura-Europos, Bamyca-Hierapolis gibi kentler bölgenin Hellenleşmesini hızlandırmıştır. Yunanlıların ve Makedonyalıların bu yeni fethedilmiş toprakların geniş alanlarına yerleşmeleri, Hellenistik dönemin kalite işaretlerinden birisidir⁴⁰⁴. Yerleşenlerin istilası engin bir alana bir uçtan bir uca,

401 İpsos, Frigya bölgesinde bugünkü Afyon ili yakınlarında kurulmuş bir şehir, muhtemelen Şuhut.

402 Arrianos, **İskender'in Anabasisi**, 267; Şemseddin Günaltay, **Yakınşark IV**, T.T.K. Yayınevi, Ankara 1951, 60 vd. ; A. Özfırat, **Harran**, 63.

403 Jones, **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, 236.

404 C.B. Welles, **Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy**, Chicago 1974, 299 vd.

en azından yeni toprakların kırsal merkezlerine yeni bir dil, yeni politikalar ve yeni dinî düşünceler getirerek Yunan kültürünü yaymışlardır. Büyük İskender'in kendisi zaten sayısız koloniler kurmuştu; ancak Selevkos ve hemen ardından gelenler de şehir kurma aktivitelerinde oldukça başarılıydılar⁴⁰⁵.

Selevkos Nicator (I. Selevkos)'a izafeten Selevkos Devleti adı verilen ve merkezleri Suriye olan Hellen Krallığı yaklaşık 200 yıl kadar bölgeyi yönetimi altına almıştır. Selevkos kralları, Suriye ile birlikte Anadolu'ya da egemen olmak istemişlerse de, bu etki sürekli olamamıştır. Selevkos Nicator'un Babil'i M.Ö. 312/311 yıllarında tekrar ele geçirmesi⁴⁰⁶ Urfa ve tüm Orta Doğu için önemli değişimlerin başlangıcı olmuştur⁴⁰⁷.

I. Selevkos öldükten sonra yerine oğlu I. Antiochos geçmiştir. I. Antiochos'un Mısır kralı II. Ptolemaios ile giriştiği mücadele, M.Ö. 280 yılından M.Ö.278 yılına kadar sürmüştür.

M.Ö. 261 yılında I. Antiochos'un öldürülmesiyle de yerine geçen II. Antiochos, Hama'da⁴⁰⁸, Tarsus'da, Adana'da, Edessa'da ve Nisibis'te koloniler kurmuştur. II. Antiochos'un Mısır Devleti ile yapmış olduğu iki yıllık mücadele barış antlaşmasıyla son bulmuştur. M.Ö. 253 yılında barış antlaşmasının imzalanmasından sonra II. Antiochos eski karısı ile ondan olan iki oğlunu Edessa'ya sürgüne yollar. II. Antiochos'tan sonra tahta II. Selevkos (M.Ö.246-226) geçmiştir⁴⁰⁹.

Selevkos krallarından III. Antiochos⁴¹⁰ zamanında ise (M.Ö.222-187) bölgedeki krallık oldukça güçlenmiştir. Anadolu tümüyle Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir⁴¹¹. Romalılar ile Selevkoslar arasında yapılan *Apamea Antlaşması* ile Suriye Krallığının gücü elinden alınmıştır⁴¹².

Selevkoslar dönemine ait Edessa tarihi çok az bilinmektedir⁴¹³. IV. An-

405 Ross, **Roman Edessa**, 7.

406 Ki bu tarih, daha sonra devreye girecek yeni bir takvim sisteminin ve Selevkos döneminin başlangıcı kabul edilmiştir.

407 Ross, **Roman Edessa**, 7.

408 Bugün Suriye sınırları içinde bir şehir.

409 Ş.Günaltay, **Yakınşark IV**, 86-125.

410 Büyük Antiochos.

411 Jones, **The Cities of the Eastern Roma Provinces**, 247.

412 Jones, **The Cities of the Eastern Roma Provinces**, 247; Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi I**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, 338.

413 Duval, **Histoire d'Edesse**, 24.

tiochos Epiphanes'in (M.Ö. 175-164) bastırması olduğu bronz Edessa sikke-leri üzerinde kentin adı *Antiochia Kallirhoe* olarak yazılmıştır. Onun krallığını izleyen dönemde ise, kentin adının Edessa olduğu kabul edilmektedir. Kral IV. Antiochos zamanında Medya ve Kommagene gibi satraplıklar yönetime başkaldırmış ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁴¹⁴.

Ancak Selevkoslara en büyük darbeyi, doğunun yerli halkının Hellenizm'e tepkisi olarak kurulduğu düşünülen Parth Devleti vurmuştur⁴¹⁵. İran'da yaşayan Partlar ile M.Ö. 140'ta Zagros dağları çevresinde yapılan savaşta İran ve Mezopotamya'yı kaybeden Selevkoslar, yönetim merkezlerini Antakya'ya taşımışlardır. M.Ö. 163 yılında Antiochos Epiphanes'in ölümü ile Selevkosların Mezopotamya'daki gelişme politikası hareketliliğini kaybetmiştir. Devam eden savaşlar ve iç karışıklıklar imparatorluk eyaleti olan Suriye'de merkezi yönetimin sonunu getirmiştir. Çok uzak mesafelerde yer alan ve özellikle tek kale durumunda olan az sayıdaki eski Yunan kolonilerinin⁴¹⁶ denetimi günden güne zorlaşmaya başlamıştır⁴¹⁷.

M.Ö. 163 yılından sonra Selevkoslar dönemi, Edessa'da devam etmiş, fakat Mezopotamya'daki aktif politik güç onların elinden çıkmıştır. Selevkos kralı Antiochus Sidedes'in komutasındaki ordu, M.Ö. 130-129 yılında Parthlar tarafından büyük bir bozguna uğratılmış ve Antiochus Sidedes öldürülmüştür. Bu arada Nusaybin, zengin Parth eyaleti Antiochia Mygdoniae'nin başkenti haline gelmişti. Ancak, özellikle Aramilerin sık sık ayaklanmaları, bu baskı altında egemenliği sürdürmeyi iyiden iyiye zora sokmaktaydı. Üstelik Romalılar da Selevkosları batıdan sıkıştırmaya başlamıştı. Nitekim Part Kralı II. Ferhad, M.Ö. 129'da Selevkosların Yukarı Mezopotamya'daki varlıklarına son noktayı koydu ve onları bir daha gelmemek üzere, Fırat'ın batısına attı. Böylece Selevkoslar, Fırat Nehri'nin diğer tarafındaki tüm toprakları kaybettiler⁴¹⁸.

2. Urfa-Edessa Adlarının ve Şehrin Kuruluşunun Analizi

Selevkos Krallığı, gerek coğrafi ve gerekse tarihi bakımdan birbirleriyle hiç alakası olmayan bölgeleri tek hakimiyet altında birleştirmiş ol-

414 E.T. Newel, **The Coinage of the Western Seleucid**, Mints 1941, 53.

415 H. Demircioğlu, **Roma Tarihi I**, 405-407.

416 Bu koloniler Amphilopolis, Anthemus ve Europos'dur.

417 H. Demircioğlu, **Roma Tarihi I**, 406-407.

418 H. Demircioğlu, **Roma Tarihi I**, 407.

ma özelliğini taşımaktadır. Selevkoslar devletin ağırlık merkezini, İskender gibi Doğuya değil, özellikle Batıya, Suriye'ye ve ikinci derecede Mezopotamya'ya taşımışlardır. Bu devirde Yunanistan ve Makedonya yurtlarından Suriye ve Mezopotamya bölgelerine büyük oranda göçler olmuştur⁴¹⁹.

Sözünü ettiğimiz bölge içinde yer alan Osrhoene, Selevkoslar devri için gayet önemli bir bölge olmuştur. Genellikle Hellenizmin tesiriyle yeni bir kültür dairesi içine giren ve çoğunluğu Aramilerden oluşan Mezopotamya halkı, eski Yunan kültür ve ilim bilgilerini, Araplara nakletmiş olması dolayısıyla dünya tarihi açısından önem taşıyan gelişmenin bir sebebi olmak şerefini⁴²⁰, ancak Büyük İskender'in istilası sayesinde kazanabilmiştir⁴²¹.

Bünyesinde farklı dinlerden ve farklı unsurlardan insanları barındıran Selevkos Devleti, bu bölgede yeni bir Makedonya oluşturmuş, "Hellen" tarzında şehirler kurmuş ve Hellen kültürü bölge ve bu şehirler aracılığıyla yayılmıştır. Ancak bölgenin yerel kültürünün baskı altına alın-

madığı, her iki kültürün kaynaştığı görülmür. Bu kaynaşmanın en iyi örneklerinden biri, Nemrud Dağı'nda ki doğulu kıyafetler içinde betimlenmiş heykeller ile yazıtlarda hem Pers, hem de Yunanlı tanrı adlarının geçmesidir. Selevkoslar, M.Ö. III. yüzyıl Suriye şehirlerinden bir çoğunun adını da Yunancaya çevirmişlerdir. Eski Yunan tanrılarının ayinleri buralarda yeniden canlandırılmıştır. Hellenler istila ettikleri yerlerde, göçler sonunda gelen insanların yerleştirilmesi için de yeni bir takım şehirler kurmaya ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu noktadan hareketle birçok Batılı bilim adamı, bölgede birçok şehirle beraber Urfa'nın da, M.Ö. 303 veya 302 yılında Selevkos kralı I.Selevkos Nikator tarafından kurulduğunu, söylerler⁴²². Rivayete göre M.Ö.302'de kurulan bu şehrin isimleri de bilim adamları arasında farklı görüşler oluşmasına sebep olmuştur. Süryanilerin Orhay, Greklerin Edessa dedikleri şehrin bu isimlerini kısaca ele alalım. Çalışmamızın Giriş Bölümünde de değindiğimiz gibi, Süryaniler Orhay adını Kitab-ı Mukaddes'te geçen "Erekh"⁴²³le özdeşleştirmişlerdir. Bu görüş, artık

419 Asurlular döneminde Mezopotamya'nın tümü köyler şeklinde iskan edilmiştir. Sonraları Makedonyalılar buralara geldiklerinde şehirler kurmuşlardır.

420 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 162-163.

421 Ross, **Roman Edessa**, 7. vd.

422 Duval, **Histoire d'Edesse**, 23.

423 **Tekvin**, X, 10.

bugün savunulamaz. Zira Erekh (Uruk)'ın Güneydoğu Mezopotamya'da, yani Urfa'dan yaklaşık 500 mil uzaklıkta olduğunu artık kesin olarak biliyoruz. Yine Urfa'nın, Hewya'nın oğlu Orhay tarafından kurulduğunu ve şehrin isminin de buradan geldiği şeklindeki görüşler ile, Orhay adının, Abgar Krallığının kurucusu olan Aryu'nun değişik bir biçimi olduğu şeklindeki tezler, bugün ilim aleminde artık savunulamaz⁴²⁴. Ayrıca eyaletin adı olan Osrhoene isminin İranlı bir prensin adı olan Osroes'in bozulmuş şekli olduğu yönündeki görüş de⁴²⁵, pek sağlıklı değildir. Yine Osrhoene isminin İranlı bir prensin adı olan Osroes'den geldiğini ve bunun da Hüsrev ismiyle benzerlik taşıdığını, binaenaleyh Urhay veya Orhay adının bu Hüsrev adından türetilmiş olabileceği şeklindeki görüş de⁴²⁶ zorlama bir yorumdur. Ayrıca Es-Sem'anî, Golius, Rosenmuller ve Michaelis gibi bilginlere göre ise, Urhay ismi (Arapça. Er-Ruha), sularının bolluğunu borçlu olduğu Kallirns sıfatının kısaltılmış olan rsn'dan gelmektedir⁴²⁷. Son olarak bazı bilginler de Orhay adının kallirrhoe' kelimesi-

nin, yani "güzel akar (su) şehri"nin bozulmuş bir biçimi ve Samice wrh (su), Arapça variha (suları bol) kökünden türemiş bir isim kabul etmektedirler⁴²⁸. Başta Assemanî (es-Sem'anî) olmak üzere bu son görüşleri de ihtiyatlı karşılamak gerektiğini bir kez daha belirtelim. Urfa adının Keldanilerin Ur şehri ile karıştırılması, Hz. İbrahim'le ilişki kurulması üzerinde yukarıda yeterince durduğumuz için burada bir daha tekrar etmeyeceğiz.

Edessa adına gelince, bu adı Süryaniler hemen hemen hiç kullanmadılar. Grekçe olan bu kelime, bazı bilginlere göre şehri kuran I.Selevkos Nikator tarafından verilmiştir. Bunun nedeni de şöyle izah edilmiştir: Selevkosların Makedonya'nın başkentinin ismini, bu yeni kurdukları kente Edessa olarak verdiklerini, çünkü Edessa adının, Makedon dilinde su kökenli bir kelimeyle bağlantılı olduğunu, Edessa'nın kurulduğu yerde de su kaynakları bulunduğundan dolayı bu ismin verildiğini ileri sürerler⁴²⁹. Gerçekten de, Yunan ve Makedonyalıların, eski şehirlerinin isimlerini yeni kurdukları

424 Segal, **Edessa**, 4 vd.

425 Duval, **Histoire d'Edesse**, 22.

426 Duval, **Histoire d'Edesse**, 21.

427 Duval, **Histoire d'Edesse**, 22.

428 Segal, **Edessa**, 2; krş. Ross, **Roman Edessa**, 74.

429 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 10.

koloni yerleşimlerine verdiklerini görmekteyiz⁴³⁰.

Selevkoslar Suriye ve Mezopotamya bölgesini, Strategos unvanlı valiler tarafından yönetilen 25 satraplığa bölmüşlerdir. Süryanilerin Urhay adını verdikleri Urfa'nın yerine kurulan ve adını eski Makedonya'nın başkentinden (bugünkü Vodena) alan Edessa da bu satraplıklarından biridir⁴³¹. Kral Antiochos Epiphanes dönemi (ölümü M.Ö.163) sikkelerinde bu şehir, "*Antiochia Kallirhoe*" yâni "*güzel (su) akışlı Antioch*" olarak geçer⁴³². Askeri bir koloni merkezi olan Edessa'da dönem içinde sikke basılıyordu. Bu şehir, bölgeyi denetim altında tutabilen stratejik bir konuma sahipti. Hellenistik Dönem'den başlayarak daha çok Karrai adıyla anılan Harran hakkında çok az

bilgi olmakla birlikte, O'nun daha M.Ö. 312 yılından önce bile bir Makedonya kolonisi olduğu konusu kuşkusuzdur. Bu dönemde Harran, M.Ö. I. bindeki önemini yitirmiş, Edessa şehri askerî ve idarî merkez özelliğiyle ön plana çıkmıştır.

Edessa'nın önemi, Fırat Nehri üzerindeki Birecik/Zeugma ve Samosata (Samsat)'tan daha doğuda bulunduğu için Batıdan gelen saldırılara karşı daha güvenli bir noktada yer almasından gelmektedir. Selevkoslar döneminde yeni planlamaya göre kurulan Harran şehri "*Carhae*", Rakka kenti "*Nikephorion*" ve Suruç şehri ise "*Anthemisa*" adını almıştır⁴³³. Nusaybin ise doğrudan Edessa'ya bağlıdır ve "*Antioch Mygdonia*" olarak anılır⁴³⁴. I. Selevkos, bu-

430 Örneğin; **Amphipolis** (Amphipolis, Makedonya'nın Trakya kısmında Strymon nehri üzerinde bir Atina koloni şehridir. Eski adı, Enna Hodoi=dokuz yol anlamındadır. Suriye'de Selevkos Nikator tarafından kurulan bir koloninin ismine de Amphipolis adı verilmiştir; **Anthemus veya Anthemusia**, (Suruç) (Anthemus, Samos adasının Karyalıların yerleşmesinden sonra aldığı isimdir. Bu isim Makedonyalıların Mezopotamya'da kurdukları kolonilerden birine verilmiş ve Anthemusia olarak adlandırılmıştır; **Europos** (Europos, Birecik ilçesinden 27 km. uzaklıkta Fırat nehri kıyısında kurulmuştur. Eski Yunan ve Roma döneminde şehir içinden büyük bir cadde Fırat nehrine ulaşıyordu. Romalılar Parthlara karşı çıkmış oldukları M.S. 163 yılındaki sefer sırasında bu kenti bir köprü olarak kullanmışlardır; **Edessa** (bugünkü Urfa) şehri, ayrıca Makedonya'da bir kent adıdır) gibi şehirlerin tümü Makedonya şehirlerinin isimlerini ve Makedonya koloni hareketlerini ifade etmektedir. Jones, **The Cities of the Eastern Roma Provinces**, 215-216.

431 Segal, **Edessa**, 5.

432 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 10.

433 Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 13.

434 Segal, **Edessa**, 6; M.S. 214'den sonra Edessa sikkeleri şehrin Aurelia Antonina adlarını kullandığını göstermektedir. Macrinus'un hakimiyeti döneminde Opellia Macrinina, daha sonra buna paralel olarak koloni çeşitli biçimlerde bir araya getirilmiş Marcia, Aurelia, Antonina, Alexandria veya Alexandriana adlarını aldığı görüyoruz. (Segal, **Edessa**, 20 vd.)

günkü Birecik'in yerine kurdurduğu kente eşinin isminden dolayı "*Ape-meia*" adını vermiştir, ancak kent "*Mekadonopolis*" olarak da anılmıştır⁴³⁵. M.Ö. 322'de nehrin karşısında ve köprü'nün diğer ucunda, Geç Roma dönemi boyunca iskan görmüş olan "*Seleukia (Zeugma/Belkis)*" kenti kurulmuştur⁴³⁶. Dönem içinde 100 hektardan fazla bir alanı kaplayan ve bir köprü'nün bağladığı bu iki kent, çift şehir olarak çoğunlukla birlikte ele alınmıştır⁴³⁷.

Selevkoslar Fırat Nehri üzerinde biri Adıyaman yakınlarındaki Samsat'ta, diğeri Birecik'te olmak üzere iki köprü inşa etmişlerdir. Bu iki kentten Birecik, güney yolları üzerinde bulunduğu için daha işlek bir merkez konumundaydı. Fırat'ın batısındaki birçok yerleşime de egemen olan Birecik, bu stratejik konumu nedeniyle önemli bir garnizon olmuştur. Bu dönemde Birecik güçlü bir kale ile tahkim edilmişti.

Hellenistik dönemde, Şanlıurfa'nın güney doğusunda yer alan Ain el-Arus⁴³⁸ ve adını kral Selevkos'tan aldığı düşünülen Ain es-Se-

lok pınarları çevresinde, su ve balıkla ilişkili olan Suriye bölgesinin bereket tanrıçası Atargatis'e atfedilen tapınaklar inşa edilmiştir⁴³⁹. Bu tapınaklar, Şanlıurfa ve çevresinde özellikle Geç Assur döneminden başlayarak bölgenin dinsel öneminin devam ettiğini gösterir.

Selevkoslar Suriye ve Mezopotamya'daki politik hedeflerine sarıldığı sürece Samosata'dan (Samsat) Calinocos'a bir çok noktayı bağlayan Fırat'tan vazgeçmeyecekti. Eyalet, Fırat Nehri aracılığıyla kuzey batıya ve güney batıya bağlanmıştı. M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Zeugma'dan, Hieropolis yakınındaki Caeciliana'dan Selevkosların doğu başkenti olan Antiocha kadar ulaşan bir yol geçmekte idi. Diğer bir yol da kuzeye, doğunun büyük bir pazarı olan ve uygun bir şekilde Süryanice'de "*Şoban=buluşma yeri*" olarak çağrılan Nisibis'e ulaşip ve oradan Dicle'nin kuzeyinden güneye bir kıvrım ile Arbela'ya varmakta idi. Batnae (Serug), Harran, Resaina (Resh'aina) ve Edessa, bu yollar üzerinde önemli duraklama yerleri idi⁴⁴⁰.

435 Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 13.

436 Jones, **The Cities of the Eastern Roma Provinces**, 243.

437 Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1990", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992, 429.

438 M.Oymak, **Urfa and Harran**, 89.

439 Segal, **Edessa**, 6; Rastgeldi, **Edessa**, 4-5.

440 L. Dillemann, **Heute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacents**, Paris 1932, 134 vd.

Edassa'nın Selevkoslar döneminde uluslararası alandaki rolü ile ilgili olarak önemli bir bilgiye sahip değiliz. Daha sonraki dönemler için de daha çok Roma tarihçilerinin hem Latince, hem Yunanca yazdıklarından başka kaynak yoktur ve bu kaynaklarda, kendi başkentlerinden bu kadar uzak olan bir bölgeye çok az ilgi gösterdikleri görülmüştür. Bununla birlikte kesin olan bir şey var ki, Roma Mezopotamya'ya ne zaman ulaşmış olsa, mutlaka Edessa ile ilgilenmiştir.

Selevkos Krallığı ikiye bölünmüştü: doğuda hakimiyet alanları Fırat'la sınırlanırken, güneyde ise topraklarının çoğunu bağımsızlıklarını kazanan Yahudiler'e kaptırmıştı. Selevkos Krallığı'nın hakimiyet alanı bu derece daralınca, Romalılar bu kadar küçülmüş topraklara bir tutku beslemeye lüzum görmüyor, olaylara seyirci kalmakla yetiniyorlardı. Bütün İran'a hakim olan Parthlar, Dicle'nin batısına geçemediklerinden Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat arasındaki bölgesi kendi haline terk edilmiş bulunuyordu⁴⁴¹.

Bölgenin tarihi sürecini bu şekilde özetledikten sonra, netice olarak şunu söyleyebiliriz: Şehrin kuruluşu

ile ilgili dinî menkıbelerde yer alan bilgiler, bilimsel anlayıştan ve dayanaklardan yoksun olsa da, bu şehrin gizemli geçmişine ayrı bir tat ve renk katmaktadır. Bunlar, nesilden nesile dün nasıl aktarılarak gelmişse, bundan sonra da yeni nesillere aktararak devam edecektir.

Şehrin M.Ö. 304 (veya 303, 302, 301) yılında Selevkos Nikator I. tarafından kuruluşuna gelince, bize göre bu kuruluş olamaz, olsa olsa tahkim edilerek bir "*koloni merkezi*" haline getirilme olayıdır. Zira Selevkosların -yukarıda değindiğimiz gibi- şehre verdikleri Edessa adı da, bunu ima etmektedir. ÉdEḅḅa kelimesi Grekçe olup, "*yeni olmak*" kökü ile aralarında bir benzerlik kurarak "*yeni kurulan bir şehri*" adlandırmak için kullanıldığı şeklinde yorumlamak tamamen zorlamadır. Bu isim olsa olsa, iki şehrin topografik yapısının benzerliğinden dolayı buraya verilmiştir⁴⁴². O halde, isminden hareketle, daha önce burada bir yerleşim yoktu sonucu çıkarılamaz. Bölgenin Milad'tan önceki binli yıllarda incelendiğimiz tarihinde, bu coğrafyada, bu kadar önemli bir konuma (özellikle su ve yollar açısından) sahip olan bir noktanın iskandan hâlî olması düşünülemez⁴⁴³. Eski çağlardaki yazılı tabletlerde Edessa adının

441 H. Demircioğlu, **Roma Tarihi I**, 407.

442 Bkz. Duval, **Histoire d'Edessa**, 23.

443 Dillemann, **Haute Mesopotamie**, 64.

geçmemesi, burada iskanın olmadığını da göstermez. Çünkü bu ismi Selevkoslar buraya vermişlerdir. Bölgede çivi yazılı tabletlerde yer alan birçok isim, ilim adamlarınca henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Örneğin bazı eski Asur ve Babil belgelerinde adı geçen Harran yakınındaki idarî nokta “*DM*” bunlardan sadece biridir. Bar Behlül’ün Süryanca-Arapça lügatinde⁴⁴⁴, Süryanca Orhay’ın Arapça’daki karşılığı olan er-Ruha karşılığında “*Adm*”e⁴⁴⁵, kullanılmıştır ki, burası Harran’a üç istasyon uzaklığında bir yerleşim yeridir⁴⁴⁶. Ve halâ burasının neresi olduğu ilim aleminde kesinleşmemesine rağmen, en güçlü aday Urfa’dır. Sadece bu örneği göz önüne alarak, elimizdeki tarihi materyale göre yu-

karıdaki sözlerimizi tekrar ederek konuyu kapatacağız: M.Ö. 304 tarihini şehrin ilk kuruluşu olamaz. Bu tarih büyük bir ihtimalle Selevkos Nikator I. tarafından şehrin tahkim edilerek bir koloni merkezi haline getiriliş tarihidir. Edessa adı da bu tarihten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu isim bu nedenle, daha önceki dönemlerdeki çivi yazılı tabletlerde görülmemektedir⁴⁴⁷. Şehir, 304 yılından önce önemli bir siyasi, askeri ve ticari merkez olmayabilir. Başka bir isimle de anılabilir. Bu ihtimal, M.Ö. 304 tarihinde kurulmuştur iddiasından daha güçlüdür. Gerçek, yeni belge ve bilgilerin ortaya çıkmasıyla ileride belki de aydınlanacaktır. Veya bu gizemli şehir, bu sırrını ebediyete kadar koruyacaktır.

444 Onuncu yüzyıla ait.

445 *Admî* ya da *Admum*.

446 Bkz. A. Goetze, “An Old Babyloian Itinerary”, *Journal of Cuneiform Studies* 7, 1953, 51-52; A. Harrak, “The Ancient Name of Edessa”, *Journal of Near Eastern Studies* 51, 1992, 213.

447 Ross, *Roman Edessa*, 14.448

II. BAĞIMSIZ KRALLIK DÖNEMİ

1. Abgar Hanedanlığı

Selevkoslar yukarıda da belirttiğimiz gibi, Suriye ve Mezopotamya'da o zamana kadar görülmemiş sayıda askerî koloniler ve şehirler kurmuşlardı. Ancak Batı'dan Roma'nın, Doğu'dan da Persler'in baskısı sonucu Selevkosların Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki egemenlikleri parçalandı. Bunun neticesinde Yukarı Mezopotamya'nın tamamı ile Kuzey Suriye'nin bir bölümü, savaşan güçler arasında bir "tampon bölge" haline geldi. İşte bu fiili durum, Yukarı Mezopotamya'da yerel hânedanlarca yönetilen bir dizi "küçük prenslik"lerin doğmasına yol açtı ki, bunlardan birisi de Edessa'da kurulan krallıktır. Edessa'da kurulan bu krallığın hükümdarlarından sekiz tanesinin adının Abgar olması, tarihte Edessa'da kurulan bu krallığın Abgar Krallığı olarak anılmasına sebep olmuştur.

a. Abgar Krallığının Kuruluşu

Bölgedeki sürekli savaşlar ve iç karışıklıklar, Selevkosların merkezi otoritesini zaafa uğratmıştı. Bu nedenle bölgede kurulan kolonilerin idaresinin kontrolü da gittikçe zorlaşıyordu. Mezopotamya'daki aktif politik güç, Selevkoslar'ın ellerinden yavaş yavaş çıkıyordu. Son dönüm noktası ise, M.Ö. 130-129'un kışında Antiochos Sidetes'in ordusunun Persler tarafından bozguna uğratılmasıyla gerçekleşti⁴⁴⁸. Bu yenilgi neticesinde, Selevkoslar bölgeyi boşaltmak zorunda kaldılar. Bu boşluk tabii olarak Persler tarafından dolduruldu. Gerek bu savaşlar sırasında ortaya çıkan siyasî otorite boşluğu ve gerekse Persler'in bölge üzerinde merkeziyetçi ve katı bir yönetim organizasyonu uygulamamaları, bölgede bağımsız küçük krallıkların kurulması için son derece uygun bir zemin oluşturdu. Bu kurulan krallıklar içerisinde doğuda Hatra⁴⁴⁹ ve Singara⁴⁵⁰, güneyde Mesene, batıda Ant-

448 Segal, **Edessa**, 9.

449 Hatra, Kuzey Mezopotamya'da Samsat yakınlarındaki bir yerleşim merkezi idi. Bkz. F. Connelius, **Geschichte der Hethier**, Darmstadt 1973, 383.

450 Sincar

hemusia⁴⁵¹ ve Edessa en önemlileriydi. Güvenilir rivayetlere göre, bu ortamdan faydalanan Edessa'nın Aramî kökenli halkı Antiochos Sitedes'in yenilgisinden (M.Ö. 130-129) kısa bir süre önce, Selevkos takviminin 180. yılında, M.Ö. 132'de Edessa'da bağımsız bir krallık kurdular⁴⁵².

b.Abgar Krallığının Hükümranlık Sınırları

Edessa'daki bu bağımsız krallığın hükümran olduğu coğrafi sınırları kesin olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Bu konuda tarihi kayıtlar, vekâyinâmeler bize herhangi bir ipucu maalesef vermemektedirler. Bilindiği gibi Edessa, Osrhoene bölgesinin merkeziydi. Abgarlar sadece merkezin değil, bölgenin hakimiyetini de ellerinde tutuyorlardı. Ancak bu bölgenin sınırları doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde nerede sona eriyorlardı, bu bilinmemektedir. Bu nedenle bazı tarihi olaylara ve Süryanca yazıtlara dayanarak, bu sınırları belirlemeye gayret edeceğiz. Ancak şunu da belirtelim ki, 375 yıl devam eden bu krallığın hükümranlık sınırları her zaman aynı kalmamıştır. Kuruluş döneminde kendi imkanla-

ıyla hükümran olduğu coğrafya ile, Roma İmparatorluğu ile işbirliği içerisinde olduğu dönemlerde sahip olduğu coğrafya elbette mukayese dahi edilemez⁴⁵³. Ne yazık ki Roma imparatorları Pompeius, Traianus, Hadrianus başta olmak üzere, halefleri de dahil bölgedeki iskan politikalarında sınırlarla ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Abgarların hakimiyet alanlarını belirleyebilmek için, öncelikle Edessa'nın komşu vilayetlerine bakmamız gerekecektir. Edessa'ya yakın olan iki önemli merkez Nusaybin (Soba) ve Suruç (Batnae), İmparator Trianus'un 114 yılındaki istilasına kadar, Edessa gibi bağımsız idiler. Trianus'un fethiyle "Parthicus" adını aldılar. Yine Edessa'ya yakın diğer bir merkez olan Sincar (Singhara), Mannos⁴⁵⁴ adlı bir monark tarafından yönetiliyordu⁴⁵⁵. Harran'a gelince, Selevkosların iki farklı çizgide, farklı kültürde hatta birbirlerine rakip olarak kolonileştirdikleri merkezlerden biriydi.

Bu tespiti yaptıktan sonra, bazı tarihi olayları irdeleyerek ve yazılı belgelerden hareketle, Abgar Hanedanlığı'nın hükümranlık sınırlarını

451 Suruç (Seruç, Batnae)

452 Drijvers, **Cult of Beliefs at Edessa**, 11; A.H.M. Jones, **The Cities of the Roman Provinces**, Oxford Clarendon Press 1971, 219 vd.

453 Ross, **Roman Edessa**, 22.

454 Muhtemelen Ma'nu

455 Ross, **Roman Edessa**, 23.

tespit etmeye çalışalım. Süryani kaynakları 201 yılındaki korkunç sel felaketini haber verirken, Kral Abgar (VIII.)'in merhamet ve şefkatinden dolayı, taşkindan zarar gören tarla sahiplerinden ve köylerden beş yıl süreyle vergiyi kaldırdığını kaydediler⁴⁵⁶. Ancak bu bilgi bir anlam ifade etse de, herhangi bir köy veya topluluk ismi zikredilmediği için, kullanılamamaktadır.

Eyaletin batıdaki sınırı doğal olarak Fırat Nehri'ydi, diyebiliriz. Birt-ha'da⁴⁵⁷ M.S. 6 yılında yazılmış, aşağıda görülen Süryanca kitabe

317 ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 1
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 2
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 3
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 4
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 5
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 6
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 7
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 8
ܕܡܢ ܐܕܪ ܐܝܢܐ 9

Ma'nu bar Ma'nu adı geçmekte, ancak herhangi bir unvan belirtilmediği için, bu Ma'nu'nun aynı isimli Urfa Kralı mı yoksa başka bir kişi mi olup olmadığı hususunda herhangi bir şey söylenememektedir⁴⁵⁸.

Yine, Fırat'ın doğusunda Serrin'de bir kule mezarda bulunan ve Man'u isimli biri tarafından, 385 Selevkos yılında (M.S. 73) vakfedilen bir kitabe bulundu. Ancak, metnini ve resmini karşı sayfada gördüğünüz bir sonraki kitabede (Keşiş Ma'nu'ya ait) de, Edessa hanedanlığıyla açık bir bağlantı kurmak maalesef mümkün değildir⁴⁵⁹.

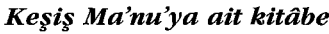
(1) 317 yılının Adar ayında (2-3) Ben, Birta valisinin oğlu, Ma'nu'nun torunu Avidallat'ın hocası Zarbiyan (4-5) bu mezarı kendim ve evimin kadını çocuklarımın anası Halviya için yaptım. (6-7)... bu mezara gelip iyi dileklerini sunan herkesi tanrılar kutsasın. (8-9)...(bu mezarı) beykel-traş Hassay ve Seluk yaptı...

456 Bkz. **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, III**, (Süryanice metin), 3.

457 Makedonopolis, Birecik

458 Bu kitabe için ayrıca bkz. H.J.W. Drijwers, **Old-Syriac (Edessan) Inscriptions**, Semitic Study Series 3, Leiden 1972, no 1; A. Maricq, **Classica et Orientalia: Extrait de Syria**, Paris 1965, 127 v.d; Segal, **Edessa**, 23.

459 Bu kitabe için ayrıca bkz. Drijvers, **Old-Syriac Inscriptions**, no:2; A. Maricq, **Classica et Orientalia**, 134-136; Segal, **Edessa**, 23.

385 *הַיְהוּדִים הָיוּ* 1
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 2
הַיְהוּדִים 3
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 4
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 5
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 6
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 7
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 8
וְהָיוּ אֵלֶיךָ 9

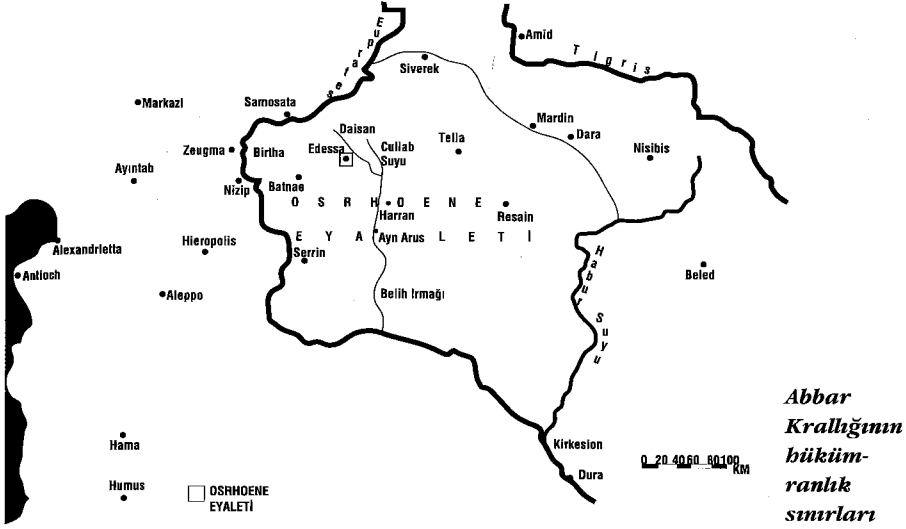
lıklarının müttefik ve sınırdaş olduklarını ve hatta M.S. 194 yılında iki krallığın müşterek kuvvetlerinin Nusaybin'i kuşattıklarını biliyoruz. Yine Edessa'nın güneydoğusunda bulunan Sumatar harabelerinde M.S. 165 tarihli kitabeler, Osrhone Krallığının hakimiyet sahasının merkezden 60 km uzandığını göstermektedir.⁴⁶⁰

460 Bkz. Drijvers, **Old-Syriac Inscriptions**, no:2; ayrıca bkz. Aynı yazar **Cult and Beliefs at Edessa**, 130-31; H. Pognon, **Inscriptions Semitiques de la Mesopotamie et de la Region de Mossoul**, Paris 1907, 34-35; Theodor Nöldeke, "Syrische Inschriften", **Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete** 21, 1908, 153.

462 Mardin-Midyat Bölgesi, Bkz. Assemani, **Bibliotheca Orientalis** II, 110-112.

Krallığı Batı'da Fırat, Doğu'da ise Tella/Viranşehir ve Tella ile Nusaybin arasındaki geniş alanı kontrol ettiğini Şallita'nın⁴⁶³ güvenlik ve sorumluluk alanından çıkarabiliriz⁴⁶⁴.

tim birimlerinin madenî paraları ve arkeolojik kalıntıları, bu dönemde Edessa sınırlarının daraldığını göstermektedir. Bu tarihten sonra da artık bir Roma eyaletine dönüşecektir⁴⁶⁵.

Nihayet Roma'nın Doğu'ya ağırlık vermesiyle, Edessa Krallığının haki-miyet alanının da zaman zaman daraldığını görüyoruz. İmparator Septimus Severus'un Pers ordularını bozguna uğrattıktan sonra, Roma yönetim biçimi gereği Edessa'nın sınırları da daralmıştır. Bu dönemde Edessa civarındaki şehirlerin Romalı yöne-

c. Edessa ve Abgar Hanedanlığının Etnik Yapısı

Bölgede kurulan bu küçük kral-lıklar, Aramî, Arap ve Nabatî kökenli aileler tarafından kurulmuş ve yine onlar tarafından yönetiliyorlardı. Sa-mi kökene ait olan bu halklar bölge-nin hakim unsuru idiler ve ticaretle uğraşıyorlardı. Doğuda Hindis-

463 Süryanca Şallita denen ve kral adına güvenlikten sorumlu üst düzey yönetici, Arabarkos. Bkz s.305.

464 Drijvers, **Cult and Beliefs at Edessa**, 130; krş. L. Dilleman, **Haute Mesopotamie orientale**, 75-76.

465 Geniş bilgi için bkz. D. Feissel-J. Gascon, "Documents d'archives Romanins Inedits du Moyen Euphrate (III siecle apres J.C.)", **Comptes Rendus de l'Academie des Inscripti- ons at Belles-Letters**, 1989, 535-561; J. Teixidor, "Deux Documents Syriaques du III e Si- cle Apres J-C., Provenant du Moyen Euphrate", **Comptes Rendus de l'Academie des Inscripti- ons et Belles-Letters**, 1990, 144-166.

tan'dan ve Güneyde Yemen'den gelen ticaret mallarını Batı ve Kuzey'e aktarıyorlardı. Fırat ötesinde Harran'dan geçerek el-Ula'dan itibaren Hicaz'ın kuzeyinden Damaskus'a kadar uzun bir hat oluşturan ticaret yolu üzerinde Hegra, Teyma, Petra ve Boçra çok önemli ticari merkezlerdi⁴⁶⁶. Bir başka yol kuzeye, So-ba'ya⁴⁶⁷ geçerek, bu önemli Pazar yerine gidiyor ve kuzey Dicle'yi geçerek, güneye doğru bir dönüş yaparak Arbela'ya⁴⁶⁸ uzanıyordu. Edessa gibi Batnae⁴⁶⁹, Harran ve Reş'ayna⁴⁷⁰ da bu yollar üzerinde, önemli konaklama ve ticaret merkezleriydiler⁴⁷¹.

Bu önemli ticaret sahasında ikamet eden Nabatî (Aramî, Arap) halklar, şehirlerini ve kervanlarını korumak için askerî bir güce de sahiptiler ve Pers-Roma arasındaki savaşlarda zaman zaman çok önemli roller de üstlenirlerdi. İmparator Triainus tarafından askerî ve ticarî organizasyonları yok edildikten sonra, Fırat'ın aşağı havzasındaki verimli topraklara çekilerek kendilerini çiftçiliğe verdiler⁴⁷².

Urfa ve yöresini bu şekilde kısaca özetledikten sonra, hanedanın etnik kökenine değinmeden önce, Edessa

merkezinin yapısını ele almakta fayda vardır. Yerli halk Aramî-Nabatî yani Sami kökenli olmasına rağmen, genel nüfus karışıktı. Makedonya'dan Anadolu'dan ve Suriye'den gelen kolonicilerle yerli nüfus arasında evlilikler sonucu bir nüfus mozaığının oluşmuş olması kaçınılmaz bir ihtimaldir. Selevkos Nikator'un Edessa'yı "Yarı Barbar Antakya"⁴⁷³ şeklinde nitelemesi, bu nüfus mozaığına işaretler. Edessa'da krallık döneminden kalma yazıtlarda yer alan Selevkos, Antiochos, Marcus, Marcia, Aurelius, Aurelia, Severus, Antoninus, Augustinus Gordianus, Ezad, Joseph, Samuel.... gibi Farsça'dan Grekçe'ye, İbranice'den Nabatice'ye kadar çeşitli dillerden isimler bulunması, bu nüfus mozaığını açık bir şekilde izah için yeterlidir. Ancak nüfusun ezici çoğunluğu Aramî'dir ve bölge Süryani edebiyatında Beyt Aramoye (Aramilerin Evi, Ülkesi) olarak geçmektedir⁴⁷⁴.

Hânedan ailesinin etnik kökenine gelince, bilim adamları arasında bunların Nabatî (Arap-Aramî) kökenli oldukları hususunda bir konsensüs oluşmuş bulunmaktadır. Hânedân'ın kurucusu olan Aryu⁴⁷⁵

466 Duval, **Histoire d'Edesse**, 24.

467 Bu kelime Süryanca'da "buluşma yeri" anlamına gelir her yöreden gelen yolların keşştiği nokta demektir. Bugünkü Nusaybin'in eski adı.

468 Erbil.

469 Suruç.

470 Resaina, Resül'ayn.

471 Segal, **Edessa**, 15.

472 Duval, **Histoire d'Edesse**, 25.

473 Miksobarbaros.

474 Duval, **Histoire d'Edesse**, 26.

475 Melfoniso dı-Aday Şliho, 49; krş. **Ancient Syriac Documents**, (W.Cureton), 21.

Aramca'nın diyalektleri olan Kena-nice ve Süryanca⁴⁷⁶ da "Aslan" anlamına gelmektedir. Samilerin günümüzde de devam eden en önemli özelliklerinden birisi, gerek şahıs ve gerekse kabile ismi olarak "hayvan" isimlerinin kullanılması geleceğidir. Hânedân isimlerine baktığımız zaman, bunların büyük çoğunluğunun "u" son ekiyle bittiğini (Aryu, Ma'nu, Abdu, Bekru, Gebar'u, Sahru v.b.) görürüz ki, filolojik açıdan bunların Nebatice olduğu hususunda herhangi bir şüpheye mahal yoktur. Zira bu isimler Havar, Sinaî, Petro ve Hicaz'da bulunan Nabati yazıtlarında geçmektedir⁴⁷⁷. Ancak Hânedân isimlerinin içerisinde Farsça kökenlilere de rastlanmaktadır. Örneğin Fradaşt, İzat, Frahat gibi. Bu isimlerden hareketle hânedân arasında Pers kökenli hükümdarların bulunduğu sonucu çıkarılamaz. Bu tıpkı Urfa'nın Roma'nın bir eyaleti durumuna geldiği III. yüzyılda, bazı hânedân üyelerinin Romalı isim ve un-

vanlar kullanması gibi, siyasî ve kültürel gerekçelerle açıklanması gereken bir durumdur. Hatta Edessa, Roma'dan çok, Pers kültür sahasının bir parçasıdır. Bu nedenle Urfa tarihinde "Perslerin Şehri" veya "Perslerin kızı" adıyla da anılır⁴⁷⁸.

Yine hânedân üyeleri arasında kullanılan bazı Arapça isimler (Maz'ur, Vâ'il...) de bulunmaktadır ki, Nabati ve Arapların aynı Sami kökenden geldikleri göz önüne alınırsa, etnik açıdan bir farklılık ve sorun yaratmamaktadır.

Hânedân'ın bu konudaki en ayırt edici özelliği ise hiç şüphesiz Abgar ismidir. Hanedanın sekiz üyesi bu isimle anılmaktadır⁴⁷⁹. Süryanca'da "aksak, topal" anlamına gelmektedir⁴⁸⁰. Arapça'ya da geçen bu kelime, yeni bir anlam kazanarak "şiş göbekli, şiş karınlı insan" için kullanılmaktadır⁴⁸¹. Palmyra yazıtlarında da özel isim olarak rastlanılan kelime Nerab Aramca yazıtında görülmektedir ki, muhtemelen M.Ö. VIII.

476 Bkz. Mehmet Çelik, **Süryanca Gramer**, F.Ü. ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayını 4, Elazığ 1995; Krş. A. Reynold Nicholson, **A Literary History of the Arabs**, Cambridge 1969, 16 vd.

477 Duval, **Histoire d'Edesse**, 26.

478 Bkz. **Ancient Syriac Documents** (W. Cureton), 97,106 ; H. Acanal, **Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 1997, 35.

479 Bkz s. 149 vd.

480 Aziz Bulut, **Sfar Mele (Süryoye-Turkoye, Turkoye-Süryoye)**, Hengeb 1996, 1; Bkz. R.Payne Smith, **"Syriac Dictionary"**, (ed. J.P.Smith), Oxford Üniv. Press 1997.

481 Segal, **Edessa**, 19.

yüzyılı göstermektedir⁴⁸². Bu kelimenin Ermenice “awag-ayr (büyük insan) dan geldiğini iddia eden bazı Ermeni yazarlar⁴⁸³, Edessa krallığının da Ermeni olduklarını, bu krallık hânedânının başkentini Metsbin'den⁴⁸⁴ Edessa'ya taşımış olan Arşam oğlu Abgar'ın halefleri olduklarını ileri sürerler ki, ilim aleminde bunun hiçbir ciddiyeti yoktur⁴⁸⁵. Bu iddianın temeli *-Süryani Bar Obroyo'nun da dediği gibi “... Part ya da Pers, Part ya da Urfah, Part ya da Ermeni... hepsi birdir.”*⁴⁸⁶, bölgedeki kültürel mozaği tarife dayanmaktadır. Bu nedenle Ermeniler, Ur-

fa'yı kutsanmış şehir ve Abgar Okomo'yu ilk Hristiyan kral olarak lanse eden efsanevî dinî menkibelere⁴⁸⁷ sahip çıkarak, bu kralı da kendi milletlerinden gösterme gayreti içerisine girerler⁴⁸⁸. Bunun nedeni kiliselerinin eskiliğini ve ökümenik vasfa sahip olduğunu gösterme gayretidir ki, tarihte buna benzer kurnazlık ve hatta yalana dolana dayalı sahte belgeler son derece mebzuldür⁴⁸⁹.

Netice olarak bu konuda şunu söyleyebiliriz: Edessa kralları, içlerinde az sayıda Farsça, Arapça ve Grekçe isimler taşıyanlar bulunsada, Nebatî-Aramî kökenlidirler.

482 Segal, **Edessa**, 16.

483 Bu iddia ilk defa Khorenli Musa tarafından hiçbir dayanağı olmadan ortaya atılmış ve bazı Ermeni kiliseleri de bu efsanevî iddiayı aynen nakletmişlerdir.

484 Veya Midapin, Nusaybin.

485 Segal, **Edessa**, 16.

486 Bu konuda çalışmamızın VI. bölümünde yer alan “Şehrin Nüfusu”na bakınız.

487 Bkz. Giriş Bölümü.

488 Efsanelerin temeli Khorenli Musa'ya dayanır. Khorenli Musa, Osrohoene Krallığının tarihini Agbar Ukomo ile başlatır. Ona göre, Büyük Dikran'ın torunlarından M.Ö.33 yılında tahta çıkmış olan Artaches'in oğlu Arsçam, Yahudi kral Herod'la uzun mücadelelere girer ve 30 yıl hüküm sürdükten sonra ölür, yerine oğlu Apkar (Abgar) geçer. Apkar, başkentini Medapin'den (Nusaybin) Edessa'ya taşır. Ölümünden sonra krallığı ikiye bölünür. Oğlu Ananeouna (yani Ma'nu) Edessa tahtı, kız kardeşinin oğlu Sanatrouk'a da Ermenistan ve Adiabene düşer. Kısa bir süre sonra Sanatrouk tüm krallığı ele geçirir, Apkar'ın çocuklarını da ya öldürür veya kovar. Daha sonra Medapin'i yeniden inşa eder. Khroneli Musa ve Assophiz, Arsçam oğlu Apkar'ın hükümdarlığının ikinci yılında tüm Ermenistan coğrafyasının Romalılara haraç ödediğini v.s. anlatırlar. Özetlediğimiz bu bilgilerin hiçbir bilimsel kıymeti yoktur. Khroneli Musa, zaman zaman bu efsanelerin arasına kronolojik hatalarla beraber, farklı coğrafyalarda cereyan eden olayları ve şahısları da birbirine karıştırır. Örneğin Adiabene Kraliçesi Helena'yı Abgar Ukomo'nun karısı yapar. Halbuki, Melfoniso dı-Aday'da gördüğümüz gibi, Abgar'ın karısı Meherdat'ın kızı Şalmat'tır. (Bkz. **Doktrin of Addai**, 9)

489 Bu konuda geniş bilgi için “Şehrin Dinî Yapısı” adlı bölümün ökümenik konsillerle ilgi kısımlara bakınız.

2. Krallar ve Hakimiyet Dönemleri

M.Ö. 132 yılında kurulan ve M.S. 243 yılında hanedana son verilerek bir Roma eyaleti haline getirilen Edessa Krallığı hakkında kaynaklardaki bilgi oldukça sınırlıdır. Arkeolojik buluntulardan ve Edessa Süryani yazıtlarından, şehrin tarihine önemli ölçüde ışık tutulabilirse de, aynı şeyi krallar ve hakimiyet dönemleri için söylemek oldukça zordur. Bu yazıtlar, kabartmalar, mabed kalıntıları, mozaikler vs... bunlar şehrin dinî, siyasî ve sosyal hayatına dair önemli bilgiler içermektedir. Ancak, bunların bazıında hanedan üyelerinin ve aile fertlerinin isimleri de yazılmasına rağmen, bu bilgiler konu hakkında fikir yürütmeye imkan vermemektedir.

Urfa Krallarının sıralı bir listesi, sadece Mor Diyonsiyos Tel-Mahro'yo'ya atfedilen Mahitbonus adlı VI-II. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış eserde yer almaktadır. Ancak bu liste maalesef Tel-Mahro'yo'nun Kroniğinin özel bir bölümünde, düzenli bir şekilde yer almamaktadır. Yazar eş zamanlılık metoduna göre, tarihler ve krallarla ilgili olayları, aynı yıldaki hadiseler içinde işlemiş, farklı kayıtların içine yerleştirmiştir. Bu nedenle önemli hatalara sebebiyet vermektedir.

Assemani (es-Sem'anî), Bibliotheca Orientalis adlı eserinde adeta Tel-Mahro'yo'nun kroniğinin bir özetini vererek bu kralların listesini yayınladı⁴⁹⁰. Daha sonra A. Won Gutsehmidi⁴⁹¹, M. Guide ve M. Noldeke bu konuda önemli çalışmalar yaptılar⁴⁹². Ancak Tel-Mahro'yo'nun

⁴⁹⁰ *Bibliotheca Orientalis* I, 417-423.

⁴⁹¹ *Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene*, St. Petesburg 1887.

⁴⁹² Meraklıları için Tulberg (1851) yayını ve M. Noldeke'nin üzerinde çalıştığı listeyi buraya almakta fayda mülâhaza ediyoruz. Paragrafların başındaki rakamlar sayfaları ve Tullberg yayınının sıralamasını belirtmektedir. *Edessa Kralları*:

- 65.16-1880 Abraham yılı, Edessa'da Hevya'nın oğlu Orhâi beş yıl hüküm sürdü. Adından dolayı (Edessa'ya) Orhâi dendi. Krallar Olimpik yılın 161'inde başlar, 249'unda sona ererler.
- 66.8- Aynı yılda (1884 Abraham yılı) Edessa'da Ma'zur'un oğlu Abdu yedi yıl hüküm sürdü.
- 66.12- 1894 yılı Urfa kralı öldü ve Gebar'ou'nun oğlu Phradascht, 5 yıl hüküm sürdü.
- 66.17-1900 yılı Urfa'da (Bakrou, Phradascht'in1 oğlu) 3 yıl hüküm sürdü. Ondan sonra; Bakrou'nun oğlu Bakrou 20 yıl.
- 66.8-1928 yılı ... Urfa'da Ma'nou, 4 ay hüküm sürdü. Ondan sonra, Abgar Pe'ga 25 yıl 9 ay.
- 67.14-1937...yılı... Abgar, Bakrou'yu öldürdü. Ve tek başına hüküm sürdü, 23 yıl 5 ay.
- 68.4- (Urfa'da, Abgar'ın oğlu Abgar (5 yıl). 1960 yılı Urfa kralı öldü ve Urfa-lılar iktidar tutkusıyla doğan rekabet sebebiyle bir yıl esnasında sahipsiz kaldılar. Sonunda, Alâha denilen Ma'nou onlar üzerinde egemen oldu. 18 yıl 5 ay.

listesinde, M. Guide ve Noldeke'nin çalışmalarında da görüldüğü gibi, tarihler arasında uyumsuzluklar vardır. Bu uyumsuzluk kronolojik açıdan önemli olaylarda ve Osrhoene paralarında göze çarpmaktadır. Bu uyumsuzlukları gidermek için gerek Assemani⁴⁹³ ve gerekse Bayer'in⁴⁹⁴ çabaları maalesef başarısız olmuşlardır. Nihayetinde Gutschmid'in dikkatli çalışmaları, bu listeyi uygun ha-

le getirmiştir⁴⁹⁵. Şimdi bu konudaki münakaşa ve yorumları bir tarafa bırakarak Edessa krallarını ve hakimiyet dönemlerini ele alalım.

*** Aryu (M.Ö. 132-127)**

Aryu, Edessa Abgar Krallığının kurucusudur. Beş yıl hükümdarlık yapmıştır. Aryu ismi, Nebatice olup, "aslan" anlamına gelmektedir⁴⁹⁶.

68.12- 1980 yılı, Urfa kralı öldü ve Paqouri hüküm sürdü, 5 yıl. Bu yılda Paqouri ve Komutan Bar Zaphron Suriye üzerine yürüdüler ve Hérode'un erkek kardeşi, Hyrcan ve Phasael'i tutsak olarak sürdüler. O zaman Yahudi krallığı sona erdi; önce Filistinli Hérode tarafından yönetildiler.

69.2.- 1985 yılı, Pagouri öldü ve Abgar hüküm sürdü. 3 yıl. Ondan sonra, Abgar Saumâkho hüküm sürdü, 3 yıl.

71.8.- 1990 yılı, Urfa üzerinde Saphloul denilen Ma'nou hüküm sürdü, 18 yıl 7 ay.

114.11.- (Ma'nou'nun oğlu Ma'nou 6 yıl). (Abgar'ın oğlu Ma'nou 7 yıl).

117.7.- 2024 yılı, Urfa'da, sürgün olan Abgar Oukhâma hüküm sürdü. 37 yıl 1 ay.

120.4- 2046 yılı Urfa kral Abgar Kudüs ülkesine İsa-Mesih'e bir mektup gönderdi.

122.11.- 2067 yılı, Abgar'ın oğlu Urfa kralı Ma'nou öldü, ve kardeşi Ma'nou hüküm sürdü. 14 yıl.

129.13.- 2081 yılı, Urfa kralı Ma'nou öldü, ve Ma'nou'nun oğlu Abgar tahta oturdu, 20 yıl.

148.5.- 2106 yılı, Urfa kralı Abgar öldü. İktidar için rekabet yüzünden, bir baş (seçimi) üzerinde anlaşamadı. Böylece anlaşmazlık içinde kaldılar, 2 yıl. Sonunda Hour Pharnataspat tahta oturdu, 3 yıl 10 ay.

151.16.- 2113 yılı, Urfa'da Pharnataspat hüküm sürdü, 10 ay ve ondan sonra İzate'in oğlu Ma'nou, 16 yıl 8 ay.

153.9.- 2130 yılı, Urfa'da Ma'nou'nun oğlu Ma'nou hüküm sürdü, 24 yıl; ve Romen ülkesine gitti.

156.9.- 2154 yılı, Urfa'da Sahrou'nun oğlu Waél hüküm sürdü, 2 yıl. Ondan sonra Romen ülkesi düntüşünde İzate'in oğlu Ma'nou hüküm sürdü 12 yıl. Romen ülkesinde geçirdiği yılları saymazsak bütün hükümdarlığının toplam süresi 36 yıldır.

156.17.- 2169 yılı, Urfa'da, Ma'nou'nun oğlu Abgar hüküm sürdü, 35 yıl.

159.11.- 2203 yılı.... Urfa'da Abgar Sévère, oğluyla hüküm sürdü, 1 yıl 7 ay. Ondan sonra oğlu Ma'nou hüküm sürdü, 26 yıl.

162.11.- 2232 yılı, Urfa'da bir nehir taşkını meydana geldi.

163.Ult.- Burada da (2233 yılında) 352 yıl süren Urfa krallığı sona erdi. Urfa bu dönemden itibaren Romenlerin egemenliği altına girdi. (Duval, **History d'Edesse**, 31-35).

493 **Bibliotheca Orientalis I**, 417-423.

494 **Historia Osrhoena et Edessena**, St. Petersburg 1784,

495 Gutschmid, **Königsreichs Osroene**, 23 vd.

496 A. Bulut, **Sfar Mélé**, Hengelo 1996, 23.

Böylece kraliyet ailesinin Nebati olduğu kesinlik kazanmaktadır⁴⁹⁷.

kültür ve siyasî etkisini ifade etmektedir⁵⁰³.

* *Abdu bar Maz'ur* (M.Ö. 127-20)

* *Bakru bar Frahdaşt*

(M.Ö. 115-112)

Edessa'nın ikinci kralı olan Maz'ur'un oğlu Abdu, yedi yıl hükümdarlık yapmıştır⁴⁹⁸. Gerek kralın ve gerekse babasının isminde, hanedanın etnik kökeni hususunda şüpheyi yer verilmeyecek derecede açıklık vardır. Abdu Nabatice bir kelimedir⁴⁹⁹. Maz'ur ise Arapça'dır. Nabatîlerle Arapların aynı kökten olduklarını biliyoruz.

Bakru I., Edessa Krallığının 4. hükümdarı olup, Frahdaşt'ın oğludur. Hükümdarlığı üç yıl sürmüştür. Bakru adı Nabatî yazıtlarında çokça geçen bir isimdir⁵⁰⁴.

* *Bakru bar Bakru* (M.Ö. 112-94

tek başına, Abgar I. Pega ile

beraber M.Ö. 94-92)

* *Frahdaşt bar Gebar'u*

(M.Ö.120-115)

Gebar'u'nun oğlu Frahdaşt üçüncü Edessa kralı olup beş yıl hüküm sürmüştür⁵⁰⁰. Frahdaşt ismi her ne kadar Farsça ise de, bu hükümdarın Pers kökenli olduğunu göstermez. Zira babasının Nebatî kökenli olduğu açıktır. Bu isim şüphesiz bir tanrı adıdır⁵⁰¹. Gebar'u, "din adamı" anlamına gelir ki, İbranca'daki Gabriel (Cebail) ile eş anlamlıdır⁵⁰². Frahdaşt adı ise, bölge üzerinde Pers

Bakru II., beşinci Edessa hükümdarı olup, Bakru I.'in oğludur. Toplam hükümdarlık süresi 20 yıldır. M.Ö. 112 yılında babasının ölümüyle Edessa tahtına geçti. 17 yıl 4 ay tek başına Abgar Krallığını yönetti. M.Ö. 94 yılında Man'u (I) ile dört ay müsterek hükümdarlık yaptı. Bu Ma'nu'nun Bakru ile yakınlığı nedir, neden dört ay birlikte hükümdarlık yaptılar, bilinmemektedir. Ancak Ma'nu adının da tıpkı Bakru gibi çok iyi bilinen bir Nabatî ismi olduğu açıktır. M.Ö. 94 yılından itibaren

497 Duval, *History d'Edesse*, 39; A. Günel, *Süryaniler Tarihi*, 87.

498 Duval, *History d'Edesse*, 39; A. Günel, *Süryaniler Tarihi*, 87.

499 Bulut, *Sfar Mélé*, 275.

500 Duval, *History d'Edesse*, 40; A. Günel, *Süryaniler Tarihi*, 87.

501 Kitab'ı Mukaddes'te geçen Re'avel, Re'u bir tanrı adıdır.

502 Bulut, *Sfar Mélé*, 51.

503 Bkz. s.147

504 Duval, *Histoire d'Edesse*, 40.

(muhtemelen Man'u ile ortak hükümdarlığın sona ermesiyle), Edessa tahtına Pega lakaplı Abgar (I.)'ın ortak olduğunu görüyoruz. Bu müsterek hükümdarlık 2 yıl dört ay sürer. Abgar M.Ö. 92 yılında Bakru II.'yi öldürerek, tek başına Edessa tahtını ele geçirir⁵⁰⁵.

** Abgar I (Bakru ile müsterek*

M.Ö. 94-92, tek başına M.Ö.92-68)

Pega veya Begue lakaplı Abgar (I.)⁵⁰⁶'ın ilk dönem hükümdarlık süresi iki yıl dört aydır. Daha sonra Bakru (II.) ile paylaştığı Edessa kralliyet tahtını, M.Ö. 92 tarihinden itibaren tek başına 23 yıl beş ay işgal edecektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Abgar (I.)'dan önceki beş hükümdar da Aryu hanedanına mensuptular.

Edessa Krallığı bağımsızlığını korumakla beraber, zaman zaman güçlü komşu yönetimlerle ittifak antlaşmaları yapmış, hatta bazen de bu antlaşmalar egemenlik kavramını zedeleyecek mahiyet almışlardır. Yani bir nevî siyasî ve askerî tabiiyet (bağımlık) oluşturmuştur. Abgar (I.) dö-

neminde böyle bir tabiiyet Ermeni Krallığıyla söz konusu olmuştur⁵⁰⁷. Bu durum Mezopotamya dışında kuzey taraftaki güzergahlardan birinin üzerindeki Osrhoene Bölgesi'nin konumu, Edessa'nın Ermeni tarihinin akışında temel taşlardan biri olduğunu ve bir takım çatışmalara yol açtığını, ayrıca bazı dönemlerde Edessa'nın yazgısının kuzeyindeki bu komşusuna sıkı sıkıya bağlı olduğunu kavramamıza yardımcı olacaktır. Fırat'ın dönüm noktasında bulunan Edessa, uzun vadede ulaşılabilircek çatışma ve uyumsuzluklarda mühim bir unsurdu. I. Abgar Edessa tahtında iken M.Ö. 69 yılında Sextilius komutasında bir Roma ordusu Fırat'ı geçerek Ermenistan Kralı Dikran'ın⁵⁰⁸ başkenti Tignranokerta'yı kuşatır. Abgar da bu savaşta Dikran'a yardım eder. Ancak Roma ordusu karşısında hezimete uğrarlar. Abgar, bu işbirliğinin faturasını hatıyatıyla öder⁵⁰⁹.

** Abgar bar Abgar (M.Ö. 68-53)*

Ermeni Kralı Dikran'a yardım ettiği için Roma ordusunun komutanı Sextilius tarafından öldürülen Edes-

505 Duval, **Histoire d'Edesse**, 41.

506 Kekeme demektir.

507 Drijvers, **Cult and Beliefs at Edessa**, 13 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 25.

508 Tigranes (M.Ö.97-56)

509 D.R. Sullivan, **Near Eastern Royalty and Roma. 100-30 BC**, London 1990, 282; krş. A.H.M. Jones, **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford, Clarendon Press 1971, 220 vd.

sa Kralı Abgar (I.)'in tahtına, yine aynı ismi taşıyan oğlu Abgar (II.) geçti. 15 yıl Edessa Krallığını yöneten Abgar II., babası döneminde bozulan Roma-Edessa ilişkilerini de düzeltti. M.Ö. 65-64 yılının kışında Pompeius'un generali Afrikanus ordusuyla beraber Mezopotamya içlerinden Suriye'ye dönerken, gerek ağır kış şartlarından ve gerekse bölgeyi bilememe nedeniyle yolunu kaybetmiş ve erzak stokunun da bitmesiyle adeta yok olacakken, II. Abgar'ın sayesinde kurtulmuşlardır⁵¹⁰. Abgar'ın bu dostça tutumu karşılığında, Pompeius tarafından Doğu meselesi çözüldüğünde⁵¹¹ hem tahtında bırakıldı, hem de nişanlarla taltif edildi⁵¹². Ancak M.Ö. 53 yılında Crassus komutasındaki Roma ordusunun Haran yakınlarında Pers ordusu karşısında aldığı ağır yenilginin faturası Grek ve Romen yazarlar tarafından maalesef bu Abgar'a çıkarılmış ve tarihe "hain" olarak geçmiştir. Plutarkos'un dramatik bir üslupla kaleme aldığı olayı, özetleyerek aktaracak ve daha sonra tahlil edeceğiz.

"Crassus nasıl bareket edeceğini düşünüürken.... oraya kurnaz ve güvenilmez bir Arap kabile şefi çıka geldi... (daha önce) Pompeius'un komutasında görev yapmış bazı as-

kerler, bu adamın Pompeus'un cömertliğinden faydalandığını biliyor ve bu nedenle O'nun Roma'nın dostu olduğunu düşünüyorlardı. Fakat gerçekte şu anda O, Pers kralının bilgisi dahilinde Crassus'un güvenli kazanmaya çalışıyordu... Crassus'un yanına geldiğinde bu barbar -ki aynı zamanda inandırıcı şeyler söyleyen biriydi- Pompeius'u velinmeti olarak medb-ü senâ ettikten sonra, Crassus'u da kuvvetlerinden dolayı övdü. Ancak Onun (böyle bir orduya sahipken) savaşı geciktirdiğinden ve hazırlıklarla uğraşıp boşu boşuna zaman harcadığını söyledi. Crassus'u ikna ettikten sonra, Onu nebirden uzaklaştırdı ve ovanın tam ortasından, ilk başlarda makul ve kolay görünen, ancak daha sonra arkasında derin kum yığınlarının gelmesinden dolayı içinde ilerlemenin zorlaştığı bir yoldan götürdü. Girdikleri ovada ne ağaç, ne de su vardı... Böylece yalnızca susuzluk ve yürüyüşün zorluğu askerin gücünü tüketmekle kalmadı, gözlerinin görebildiği her yer, onları bitmeyen bir hayal kırıklığına sürükledi. Çünkü ne bir bitki, ne bir dere, ne yükselen bir tepe ve ne de yerde biten bir ot görebiliyorlardı. Görebildikleri ise sadece orduyu dört bir ta-

510 Segal, **Edessa**, 10.

511 Barrow, **Romalılar**, 32.

512 Duval, **Histoire d'edesse**, 43.

raftan kuşatan, denizin dalgaları-na benzeyen sayısız kum tepeleriy-di. Bu durum, O'nun ibaneti husu-sunda şüphe uyandırmak için ye-terliydi. Cassius... tek başına kaldık-larında barbara hakaretler yağdır-dı: "insanların en aşağılığı, hangi kötü ruh seni bize musallat etti? Hangi uyuşturucu ilaçlar ve bilele-rle Crassus'u iğfal ettin ve ordusunu bu ıssız çölün uçurumuna dökmeye ve bir Romalı imparatorundan daha çok, göçebe bir soyguncu çetesinin reisine uygun düşen bir yolu takip etmeye ikna ettin? Ancak bu kurnaz barbar, her türlü tabasbusla asker-leri cesaretlendirmeye, onların Asur ve Arabistan sınırları arasındaki bölgeden geçtiklerini hatırlatarak, biraz daha sabırlı olmayı telkin edi-yordu... Böylece barbar, Romalılara akıl hocalığı yaptı. İbaneti ortaya çıkmadan da onlardan ayrıl-dı..."⁵¹³

Bu suçlayıcı ve dramatik alıntı-dan sonra, konunun gerçeğini hatırlatıp, tahlil yapalım. Crassus, Roma'nın Suriye valisi⁵¹⁴ idi. M.Ö. 54 yılının ilk baharında büyük bir or-duyla Doğuya hareket etti. Amacı

Perslerle savaşıp, Fırat ötesinde önemli topraklar elde etmek ve bü-yük bir üne kavuşmaktı. Bu sefer sı-rasında Edessa Kralı Abgar'ın duru-mu ise şu idi: Abgar'ı hem Persli ge-neraller önemsiyordu, hem de Ro-malılar tarafından güvenli kabul edi-liyordu. Romalılar, Persliler karşısın-da 10 yıl aradan sonra askeri güçleri-ni Crassus eliyle denemek istiyorlar-dı, Crassus da yabancı olduğu bu coğrafyada Edessa Kralının yol gös-tericiliğine güvenmiş olmalıdır. M.Ö.53 yılında Crassus Fırat'ı geçe-rek Dicle üzerinden Selevkeia'ya git-mek istediğinde, Perslilerin saldırısı-na uğramış ve henüz Abgar ortada yokken, büyük kayıplarla Harran'a çekilmişti. Ancak Pers süvari kuvvet-leri Crassus'u takip ediyorlardı. Cras-sus Harran'dan ayrılırken bir kez da-ha Pers süvarilerinin hücumuna uğ-radı ve tarihin en büyük hezimet-i burada yaşandı. Crassus da hataları-nı hayatıyla ödedi⁵¹⁵.

Romalı tarihçilerin (Plutarkhos ve Cassius Dio)⁵¹⁶ her halde, Roma or-dusunun bu hezimetini generalleri-nin yeteneksizliklerinden başka ne-denlere (bölge şartlarının zorluğu ve

513 Segal, **Edessa**, 11.

514 Pro-concül.

515 P.Seykes, **History of Persia**, New York 1958, 346; L.A. Constans, **Jules César, Guerre des Gaules**, Paris 1929, 465; F. Fügner, **Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg**, Text B, Leipzig und Berlin 1930, 181.

516 Cassius Dio XL, 20-23; Plutarque, **Crassus**, 21-22.

ihanete uğrama gibi) bağlamaları, hiç de objektif değildir. Plutarkhos'un bölgeyi tasviri, Harran ovası değil de, sanki Sina çölü tasviridir. Bu nedenle inandırıcılıktan uzaktır. Harran ovasında köylerin ve su kaynaklarının birbirine yakınlığı hiçbir şekilde tersyüz edilemez. Abgar'ın durumuna gelince en ileri derecede biz şunu söyleyebiliriz: Bu savaş Edessa Krallığını direkt ilgilendirmiyordu. Bu nedenle Abgar ülkesini tehlikeye atmamak için, iki tarafa da isteksiz davranmış olmalıdır. Bu da tabiidir. Bu nedenle, böyle bir nötr kalma durumunu Romalı tarihçilerin ihanetle karşılamaları, mağlubiyetin bütün yükünü küçük bir şehrin kralının omuzlarına yüklemek ve trajik senaryolarla bunu işlemeleri bize pek inandırıcı gelmemektedir. Hatta bu ihanet suçlamasını tamamen ortadan kaldıracak deliller bile vardır. Gutschmid, Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo'nun listesinde Abgar II. 'dan sonra görülen bir yıllık bir fetret devresini, Perslerin zaferden sonra Abgar'ın Roma taraftarı politikası yüzünden Edessa kralını cezalandırmış olabileceklerini ileri sürer ki⁵¹⁷, bizce de son derece mantıklı bir ihtimaldir.

** Ma'nu II. Aloho (M.Ö.52-34)*

Abgar II. M.Ö. 53 yılında hem hayatını hem de tahtını kaybetti. Manu II.'nin tahta geçiş tarihi ise M.Ö. 52'dir. Burada bir yıllık bir fetret devresi görülmektedir. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo'nun "kabilenin reisliğini ele geçirme arzusunun doğurmuş olduğu kavgalar sonucu Edessalılar bir yıl efendisiz kaldılar⁵¹⁸" şeklindeki ifadesinden hareketle Gutschmid, bu bir yıllık dönemde Urfa'nın Perslerin hakimiyeti altında olduğunu varsayar. Tel-Mahroyo'nun sözünü ettiği anlaşmazlıklar, Crassus'un hezimetinden sonra Edessa'daki Roma taraftarlarının içine düştükleri itibar kaybından dolayı doğmuş olabilir. Bu bir yıllık kargaşadan sonra Aloho lakaplı⁵¹⁹ Ma'nu II.'nin Edessa tahtına geçtiğini görüyoruz. Bu hükümdar 18 yıl beş ay hüküm sürmüştür. Ma'nu ismine binaen, ilk kurucu hanedanın tekrar tahtı ele geçirdiği görülmektedir. Ma'nu II. dışında Edessa krallarının hiç birinin kullanmadığı "Aloho" lakabı da enteresandır. Ancak şunu da ilave edelim ki bu lakap Nabatilerde kullanıldığı gibi iddialara göre Ermeni Kralı Dikran II. ve Pers kralı Frahat III. de bu ünvanı kullanmışlardı⁵²⁰.

Ma'nu II'nun iktidarının henüz ikinci yılında (M.Ö 51) Pers Kralı Pa-

517 Duval, *Histoire d'Edesse*, 44.

518 Bkz. s. 149, dipnot 492 (68.4)

519 Tanrı demektir.

520 Duval, *Histoire d'Edessa*, 45; H. Acanal, *Urfa Tarihi*, 37.

corus tüm Suriye'yi istila eder ve birçok şehri ele geçirir. Pers ordusu daha sonra Fırat'ın karşı yakasına geçerek, başta Edessa olmak üzere, nehrin batısına ait birçok yerleşim merkezini istila eder⁵²¹. Bu istiladan yaklaşık 11 yıl sonra, yani M.Ö. 39 yılında Romalılar, Persleri Toroslarda ve Amenos dağlarında yaptıkları savaşlarda yenerler ve bu savaşlar sonunda Suriye ile beraber Edessa da Romalıların eline geçer. M.Ö. 37 yılında Roma ve Persler arasında yapılan antlaşmanın sonucunda, Edessa Perslilerin batı noktasındaki sınır konumunu uzunca bir süre korumuştur. Osrhone Bölgesinin bu bağımsız konumu, ileride sözünü edeceğimiz gibi Roma İmparatoru Septimus Severus dönemine kadar devam edecektir.

** Pagurî (M.Ö. 34-29)*

Ma'nu II.'den sonra Edessa tahtına geçen Pagurî, beş yıl iktidarda bulunmuştur. Bu ismin Farsça olması, hanedanın Perslerin eline geçtiğini göstermez. Sadece Urfa'da Roma nüfuzunun azaldığını ve Perslerin siyâsî ve kültürel etkinliklerinin arttığını gösterir⁵²².

** Abgar III. (M.Ö. 29-26)*

Pagurî'den sonra Abgar isimli bir hükümdarın Edessa tahtına çıkışı, iktidarın tekrar Nebati hanedanına dönüşünü göstermektedir. Üç yıllık hükümdarlık yapmıştır⁵²³.

** Abgar Sumoqo (M.Ö. 26-23)*

IV. Abgar olarak Edessa krallık tahtına geçen Sumoqo (kızıl) lakaplı bu hükümdar, selefi Abgar III. gibi üç yıl tahtta kalmıştır⁵²⁴.

** Ma'nu Saflûl (M.Ö. 23-04)*

III. Ma'nu olarak M.Ö. 23'te tahtta geçen Saflûl⁵²⁵ lakaplı bu kral 18 yıl yedi ay hüküm sürmüştür. Ma'nu'nun saltanatının henüz ikinci yılında (M.Ö. 22) Persler Suriye'ye saldırarak istila girişiminde bulunmuşlardır. Ancak Roma İmparatoru Augustus doğuda iken (M.Ö. 22-19), daha sonra Roma tahtına geçecek olan ve o dönemin genç subayı Tiberius'un diplomatik yollardan kazandığı başarı sonunda, Pers Kralı Phraates (IV.)'ten Edessa başta olmak üzere Suriye'deki Roma toprakları, sancak ve esirler geri alınmıştır⁵²⁶.

521 P. Sykes, **History of Persia**, New York 1958, 352 v.d.

522 Işıltan, **Urfa Tarihi**, 18.

523 Duval, **Histoire d'Edesse**, 46.

524 Duval, **Histoire d'Edesse**, 46.

525 Saflûl, Aristolocge adıyla bilinen bir bitki adıdır.

526 Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi I**, 48.

* *Abgar Ukomo (M.Ö.4-M.S.7
Birinci Sefer)*

Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo'nun verdiği listede⁵²⁷ Ma'nu III. (Saf-lul)'dan sonra Edessa krallık tahtında oğlu Ma'nu IV. görünür. Tel-Mahroyo'nun listesinde bir karışıklığın olduğunu Gutschmid tespit etmiştir. Gutschmid, Ma'nu III.'den sonra Ukomo (kara) lakaplı ve aynı zamanda Ma'nu III.'nin diğer oğlu olan Abgar V.'in 10 yıl süren ilk hükümdarlık devresini yerleştirir. Ma'nu IV'un hükümdarlık süresi ise Abgar Ukomo'nun ilk hükümdarlık süresi olan 10 yılın akabindeki sürgün döneminden sonradır. Buna göre Abgar Ukomo iki defa Edessa tahtına geçmiştir. Birinci seferi M.Ö. 4. yılda başlar M.S. 7. yılda sona erer; yani 10 yıldır. Nitekim bu ilk tarih, bu kralın Aday kanalıyla Hristiyanlığı kabul efsanesinin⁵²⁸ Ermenice çevirisiyle verilmiş olan eş zamanlılıkla doğrulanır. Gerçekte bu çeviri İmparator olan Tiberius ve Ma'nu'nun oğlu Kral Abgar döneminde, Onun hükümdarlık süresinin 32. yılı, Birinci Teşrin'in 12'si, Abgar'ın İsa-Mesih'e mektubunun gönderilişini, Selevkos takviminin 340. yılına koyar. Buna göre Abgar'ın tüm hükümdarlık süresi (I. ve II. seferi) gözönüne alınırsa, birinci sefer

tahta çıkışı Selevkos takvimine göre 308 yılına denk gelir ki, bu da M.Ö. 4. veya 3. yılı demektir⁵²⁹.

Kral Abgar Ukomo'ya ait olduğu tahmin edilen bir mozaik portresi

Abgar Ukomo'nun 10 yıl süren bu ilk hükümdarlık dönemi hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Onun Edessa kralları arasında en meşhuru olması, hatta tüm dünyada tanınması, ikinci hükümdarlık döneminde İsa-Mesih'le mektuplaşmaları ve dünyanın ilk Hristiyan kralı olarak bilinmesi efsanesi⁵³⁰ sayesinde.

527 Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo'nun listesi için bkz. s.?

528 Bkz. s.2 vd.

529 Duval, *Histoire d'Edesse*, 47.

530 Bkz. s.2 vd.

* *Ma'nu IV. (M.S.7-13)*

Ma'nu III.'ün ikinci oğludur. Kardeşi Abgar Ukomo'nun M.S.7. yılda sürgüne gönderilmesiyle, Edessa tahtına geçmiştir. 6 yıl tahtta kalan Ma'nu IV., Abgar Ukomo'nun sürgünden dönmesiyle, yerini kardeşine bırakmak zorunda kalmıştır⁵³¹.

* *Abgar Ukomo (M.S.13-50**İkinci Kez)*

Abgar Ukomo sürgünden döndükten sonra, ikinci defa Edessa tahtına geçer. Bu ikinci hükümdarlığı 37 yıl sürecektir. Onu meşhur eden hadise İsa-Mesihle mektuplaşmaları ve akabinde ilk Hristiyan kral oluşu, Hristiyanlığın Edessa ve civarında yayılmasına yaptığı katkıdır. Bu mektupların gerçek olup-olmadığı, Hristiyanlığı kabul eden Abgar'ın Ukomo lakaplı olan mı, yoksa Büyük lakaplı Abgar mı olduğu hususundaki tartışmaları ve tahlilleri çalışmamızın Urfa'da Hristiyanlık başlığı altındaki bölümde geniş olarak izah edeceğimiz için⁵³², burada üzerinde durmayacağız. Ancak, Abgar Ukomo'nun Batılı kaynaklarda yer almasına sebep olan tarihi bir olayı

burada aktaracağız. M.S. 47-48 yıllarındaki olaylar Edessa kralı V. Abgar hakkında ilgi çekici bilgiler elde etmemize imkan verir. Pers tahtının rakip adaylarından Godarz⁵³³ ve Mihrdâd⁵³⁴ arasındaki anlaşmazlığa Roma da karışmış ve Mihrdâd'ı desteklemiştir⁵³⁵. M.S. 49 yılında Roma'nın Suriye Legatus'u Cassius Longinus Mihrdâd'a Zeugma'ya kadar refakat etmiştir. Mihrdâd'ı ise Zeugma'da Abgar Ukomo karşılamış ve Onu alıp Edessa'ya getirmiştir. Uzun bir süre Edessa'da Mihrdâd'ı ağırlayan (Romalı tarihçilere göre kasıtlı oyalayan) Abgar, daha sonra O'nu maiyetiyle beraber dolambaçlı yollardan, Ermenistan dağlarından Adiabene'den geçirir⁵³⁶. Ancak rakibiyle henüz karşı karşıya gelmeden, önce Adiabene kralı daha sonra da Abgar tarafından terk edilerek kaderiyle baş başa bırakılır. Godarz'a yenilen Mihrdâd bunu hayatıyla öder. Roma ise desteklediği adayın başarısızlığa uğramasıyla prestij kaybına uğrar. Bu nedenle Romalı tarihçiler Abgar Ukomo'yu da "hainler listesi"ne dahil ederler⁵³⁷.

531 Duval, *Histoire d'Edesse*, 48.

532 Bkz. s.403 vd.

533 Gotarzes

534 Mithradates

535 Drijvers, *Cult of Beliefs at Edessa*, 13; Akşit, *Roma İmparatorluğu II*, 94.

536 F. Millar, *The Roman Near East. 31 BC-AD 337*, London 1993, 66.

537 Segal, *Edessa*, 12.

Bunu takip eden devre, uzun bir zaman için Roma İmparator'u Augustus'un haleflerine "Şark Siyaseti" hakkında bırakmış olduğu siyasî vasiyetin sâdikâne tatbik edilmesi sayesinde tüm Fırat ötesi memleketleri için olduğu kadar, Osrhoene için de bir sükunet devresi olmuştur.

* **Ma'nu V.** (M.S.50-57)

Abgar Ukomo'dan sonra Edessa tahtına oğlu Ma'nu (V.) geçer. 7 yıl tahtta kalan Ma'nu döneminde kayda değer bir olay kroniklerde geçmemektedir⁵³⁸.

* **Ma'nu VI.** (M.S.57-71)

V. Ma'nu'nun ölümüyle Edessa tahtına, aynı isimle kardeşi (Ma'nu VI.) geçer. 14 yıl hüküm süren VI. Ma'nu döneminin en önemli olayı Romalıların Ermenistan seferidir. M.S. 53 yılında Ermenistan Persler tarafından işgal edilmişti. Bu stratejik açıdan Romalılar için kabul edilemez bir durumdu. Bu nedenle M.S. 57 yılında İmparator Neron'un generali Corbulo Ermenistan topraklarına girer ve başkent Artaxata'yı ele geçirir. Romalılar bundan iki yıl sonra da Ermenistan'ın ikinci başkenti Tigran-

nocarta'yı zapt ederler. Bu sefer sırasında Romalılar hem Edessa krallığından hem de çevredeki küçük krallıklardan destek almışlardır⁵³⁹.

* **Abgar VI.** (M.S. 71-91)

Ma'nu VI.'nın yerini M.S. 71'den 91'e kadar 20 yıl süreyle krallığı yöneten oğlu Abgar (VI.) aldı. Urfa Kroniğinde "400 yılında (Miladi 88-89) Melkoyo Abgar ailesinin onuruna bir mezar tesis etti." İfadesiyle bahsedilen ünlü mozoleyi yaptıran kraldır⁵⁴⁰. Abgar VI.'ın yönetimi zamanında özellikle de M.S. 73 yılında Edessa Krallığının sınırları bütün Fırat nehri boyunca Mezopotamya'ya uzanıyordu⁵⁴¹.

* **Fetret Devri** (M.S.91-109)

Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, verdiği listesinde Abgar VI.'dan sonra, hemen 6 yıl 9 ay hüküm süren İzat'ın oğlu Abgar (VII.)'ı yerleştiriyor⁵⁴². Fakat başka kaynaklarda bu iki Abgar (VI. ve VII.)'ın arasında 18 yıllık bir fetret dönemi görülmektedir. Mor Şarbil şehadeti ile ilgili anlatımın hemen başlarında⁵⁴³ Gutschmid, İmparator Traianus'un 15. yılı ile ve Abgar (VII.)'ın iktidarı-

538 Duval, **Histoire d'Edesse**, 50.

539 Sykes, **History of Persia**, 377; Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi I**, 110.

540 Krş. **Doctrine of Addai**, 49; **Accient Syriac Documents**, (W. Cureton), 21.

541 S.A. Cook, **The Cambridge Ancient History VI**, Cambridge 1969, 109.

542 Tel-Mahroyo'nun listesine bkz. s.149, dipnot:492

543 Bkz. **Ancient Syriac Documents** (V. Cureton), 41.

nın üçüncü yılının Selevkos takviminin 416 yılına tekabül ettiğini tespit etmiştir. Buna göre Selevkos takviminin 416. yılı, Miladi 105 yılına (Ekim 104, Ekim 105) denk gelmektedir. Halbuki Abgar VII.'in gerçekten de Traianus döneminde hüküm sürdüğünü ve krallık süresinin, Traianus'un yardımcısı Lusius Quietus'un seferinden sonra 116 Ağustos'unda sona ermiş olduğunu görüyoruz. O halde Abgar'ın krallık süresi olan 6 yıl 9 ay geriye götürülürse, krallık döneminin başlamış olduğu 109 yılının sonbaharına tekabül eder. Abgar VII.'nin iktidarının üçüncü yılı Miladi 112 yılına ve dolayısıyla Traianus'un 15. yılına denk düşer⁵⁴⁴. Bu hesaplamalardan çıkan sonuç, 18 yıllık bir fetret devrinin yaşanmış olduğudur.

** Abgar VII. (M.S.109-116)*

Edessa'da 18 yıllık fetret devrinden sonra, nihayet M.S.109 yılında Izat'ın oğlu Abgar (VII.) tahta geçer. Rivayete göre Pers ülkesine sığınmış olan bu Abgar, Pers hükümdarı Parcorus (M.S.77-110)'tan büyük paralar karşılığı tahtını satın almıştı. VII. Abgar'ın yönetimde kaldığı süre

ana hedefi, Edessa'nın bağımsızlığını korumak idi. Bunu da Roma İmparator'u Traianus'un Perslere karşı yapmış olduğu M.S.114-116 yıllarındaki askerî hareket sırasında Abgar'ın imparatora karşı sergilediği tavrından anlıyoruz⁵⁴⁵.

İmparator Traianus doğu eyaletlerindeki siyasî belirsizliği nihaî bir sonuca ulaştırmak için 114 yılında Antakya'ya gelir. Romalı tarihçi Cassius Dio, Traianus'un doğu politikasının açıkça ifade edilen sebebinin Ermenistan krizi olmasına rağmen, şeref için bir arzu olarak başlatıldığını ifade etmektedir⁵⁴⁶. İmparator 114 sonu itibarıyla Ermenistan sorununu halleder ve burayı Kapadokya bölgesine bağlar⁵⁴⁷. Ermenistan ve Mezopotamya kralları İmparatora boyun eğince, Abgar, içinde oğlu Arbandes'in de bulunduğu bir heyeti pahalı ve değerli hediyelerle Traianus'a göndererek mazeretini ve affını bildirir⁵⁴⁸. Aynı yılın sonbaharının sonunda Traianus Edessa'ya gelir. İmparator burada son derece görkemli bir şekilde karşılanır. İmparator, Abgar'ın oğlunun kendi huzurunda icra ettiği "barbar dansı"ndan büyük haz alır. Abgar'ın sunduğu

⁵⁴⁴ Duval, *Histoire d'Edesse*, 51-52.

⁵⁴⁵ Drijvers, *Cult of Beliefs at Edessa*, 13; Ross, *Roman Edessa*, 34.

⁵⁴⁶ Dion Casius, *LXVIII*, 30.

⁵⁴⁷ Sir Percy Sykes, *A History of Persia I*, London 1958, 380 vd.

⁵⁴⁸ Fergus Millar, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, London 1993, 102.

pahalı hediyeleri (250 at, zırhlı süvari, zırh takımları ve çok sayıda ok) kabul eder. Gerek Abgar'ın sadakat yeminleri ve gerekse karşılama ve ağırılanma törenlerinin görkemi, İmparatorun, Edessa Kralına tahtını bağışlamasına sebep olur. Traianus Edessa'da iken Arap kabilelerinin liderleri ile de görüşür⁵⁴⁹. Ancak bunların hepsi Abgar kadar şanslı değildir. Örneğin Edessa'nın komşusu Anthemusia'nın kralı korkusundan ülkesini terk eder; İmparator da Abgar'ın telkiniyle Anthemusia'nın başkenti Suruç'u zapt ederek, topraklarını ilhak eder⁵⁵⁰.

Traianus kışı Antakya'da geçirir. Burada Dicle Nehrinden harekatta bulunmak için gemiler inşa ettirir. 115 yılı baharında Dicle üzerinden Ctesiphon'a gelir ve burayı zapt eder⁵⁵¹. Böylece kuzey Mezopotamya bir Roma eyaleti haline gelir. Ancak Roma İmparatoru'nun bu başarısı 116 yılında kötü haberlerle gölgelemiştir. İmparator Basra Körfezi civarındayken, Kuzey Mezopotamya'da isyan haberi kendisine ulaşır. Abgar da Perslilerle birleşerek bu is-

yana katılır. Nusaybin'deki Roma garnizonu kılıçtan geçirilir. Romalılar bunun intikamını almak için Lucius Quietus ile Maximius'u görevlendirirler. Roma askeri birlikleri Persleri yenerek Nusaybin'e girerler. Arkasından da Edessa kuşatılır. Kanlı çarpışmalardan sonra Roma ordusu şehre girer ve ihanetin karşılığı olarak şehirde korkunç bir katliam uygulanır. Kral Abgar da bu kargaşa arasında öldürülür⁵⁵².

* *Parthamaspat* (M.S. 118-123)

VII. Abgar'ın ihaneti neticesinde Urfa'nın Roma ordularınca yakılıp yıkılmasından ve kralın da öldürülmesinden sonra, Edessa Krallığında yeni bir fetret devri başlar. M.S.116 ile 118 yılları arasında 2 yıl boyunca şehir Romalı komutanlarca yönetilir⁵⁵³.

118 yılında Edessa tahtında Mor Diyonsiyos Tel-mahroyo'nun listesinde⁵⁵⁴, 3 yıl 10 ay hüküm süren ve yerini Pharnataspat'a bırakan Hûr ya da Ialoud Pharmataspat'tan söz eder. Gutschmid'e göre bu kişi, Roma İmparatorunun Perslerin başına geçirdiği Prens Parthamaspat'tan başkası de-

549 Fergus Millar, **The Roman Near East 31 BC-AD 337**, 102.

550 Segal, **Edessa**, 13.

551 Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi I**, 188 ; Sykes, **History of Persia**, 382.

552 Segal, **Edessa**, 13; Duval, **Histoire d'Edesse**, 54; Ross, **Roman Edessa**, 34-35.

553 E. Kirsten, **Reallexikon Für Antike und Christentum Edessa**, Band IV, Stuttgarde 1959, 556.

554 Bkz. s.149, dipnot: 492

gildir⁵⁵⁵. İmparator Hadrianus sef-
lerinin Fırat ötesindeki fetih düşünce-
lerinden vazgeçerek, Perslerin eski
krallarını çağırmasına müsaade etti,
buna karşılık olarak da Pharmataspat
veya Parthamaspat komşu milletlerin
yönetimini üzerine aldı. Buna göre
adı Hûr veya Ialoud şeklinde telaffuz
edilen Abgar VIII.'in halefi, Partha-
maspat'ın otoritesi altında 3 yıl 10 ay
hüküm sürmüş ve bu sonuncusu
O'nun yerine 10 ay boyunca Urfa
Kralı olarak geçmiştir⁵⁵⁶.

* *Ma'nu VII. (M.S. 123-139)*

Kronikler, Parthamaspat'tan son-
ra Edessa Krallığına Ma'nu (VII.)
adında yerel bir yöneticinin geçtiğini
haber verirler. 16 yıl 8 ay süre ile
Edessa tahtında kalan Ma'nu İzat'ın
oğlu olup, Abgar VII.'in kardeşi-
dir⁵⁵⁷.

Ma'nu, döneminde, Edessa Kral-
lığı bağımsızlığını korumakla birlikte
Roma İmparatorluğunun gölgesin-
dedir artık. İmparator Caracalla dö-
neminde bir Roma eyaleti haline ge-

tirilinceye kadar da, Edessa bu statü-
sünü korumuştur⁵⁵⁸.

Ma'nu VII. dönemi, Edessa için
son derece rahat bir dönemdir. İmpa-
rator Hadrianus, yönetimi boyunca
başta Edessa olmak üzere Mezopo-
tamy'a'nın çoğu kentlerinin bütün
kralları ve üst düzey yöneticileriyle
dostça ve barışçıl ilişkilerini sürdür-
dü. Spartalıların Hadrianus için "yö-
neticileri ve kralları dostluğa davet et-
ti ve Traianus'un koymuş olduğu ver-
giyi kaldırdı" sözleri de İmparatorun
bu politikasını desteklemektedir. Bu
politika Edessa'daki Roma yönetimi
tarafatları için bir güç olmuştur⁵⁵⁹.

* *Ma'nu VIII. (M.S.139-163
Birinci Kez)*

VII. Ma'nu'dan sonra Edessa tahtı-
na VIII. Ma'nu geçer. Bu 24 yıllık sü-
re, Onun ilk hükümdarlık dönemidir.
163-165 yılları arasında Roma-Pers
çekişmesi nedeniyle tahtını kaybe-
der. Bu dönemde Edessa tahtını Pers
yanlısı Va'el bar Sahrü işgal eder. 165
ile 167 arasında Edessa tahtında Ab-
gar VIII. görülür⁵⁶⁰. VIII. Ma'nu'nun

555 Duval, **Histoire d'Edesse**, 55; Ross, **Roman Edessa**, 35; S.A.Cook, S.A. Cook, **The Cambridge Ancient History XI**, Cambridge 1969, 108

556 Duval, **Histoire d'Edesse**, 55; krş. Segal, **Edessa**, 13.

557 E. Kirsten, **Christentum Edessa**, 556; Duval, **Histoire d'Edesse**, 55.

558 S.A. Cook, **The Cambridge Ancient History XI**, 119.

559 Sykes, **History of Persia**, 383.

560 Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo'nun verdiği listede bu Abgar yoktur. Va'el bar Sahrü'dan sonra Ma'nu VIII. tahta geçer. Segal, (**Edessa**, 15) ve Röss, (**Roman Edessa**, 36 vd.) da Tel-Mahroyo'nun bu listesine itibar etmişlerdir. Ancak ileride göreceğimiz gibi, 165-167 yılları arasında bir Abgar'ın olması hususunda deliller vardır.

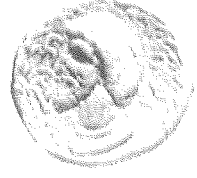
ikinci hükümdarlık tarihi ise 167'den başlayıp 179 yılında sona erer. Yani buna göre iki dönemde toplam 36 yıl hükümdarlık yapmıştır⁵⁶¹. VIII. Ma'nu'nun saltanatının bu ilk dönemiyle ilgili pek fazla bir şey bilinmemektedir. İmparator Hadrianus'tan sonra müsterek olarak Roma tahtına geçen Marcius Aurelius (M.S. 161-180) ve Lucius Verus (M.S. 161-169) dönemlerinde Roma-Pers mücadelesinin tekrar başladığını görüyoruz. III. Volageses (M.S. 147-191) komutasındaki Pers ordusu Ermenistan'ı işgal ederek, Suriye'ye girmiştir⁵⁶². M.S. 163 yılında Edessa da Pers orduları tarafından işgal edilince, Roma yanlısı olan Ma'nu VIII. Romalılara sığınır⁵⁶³. III. Volageses de Edessa tahtına Va'el bar Sahru'yu geçirir⁵⁶⁴.

* *Va'el bar Sahru (M.S.163-165)*

Ma'nu VIII.'nin yerine Edessa tahtına oturtulan Va'el bar Sahru da Nabatî kökenlidir. Va'el ve Sahru isimlerine Sina ve Kuzey Arabistan yazıtlarında bolca rastlanmaktadır⁵⁶⁵.

Va'el bar Sahru döneminden kalma yazıtlar ve paralara sahibiz. Bakır-

dan basılan bu paralar Scott tarafından 1856 yılında yayınlanmıştır⁵⁶⁶.

Para 1
Para 2

Kral Va'el'e ait paralar

Resimlerinde de görüldüğü gibi bu paraların ön yüzünde sola yatık ve başı açık bir insan başı kabartması bulunmaktadır. Başın sağında ve solunda Süryanca *Para Para* = Kral Va'el yazısı yer almaktadır. Yine bu paralardan birinin arka yüzünde iki kolonlu bir tapınağın yandan görünüşü resmedilmiştir. Tapınağın içinde bir masa üzerinde boyu eninden uzun olan bir eşya görülmektedir.

Yine bu dönemden kalan bazı bronz paraların ön yüzünde *Para Para* = Kral Va'el yazarken, arka yüzünde bir Pers kralının büstü yer almaktadır ki, muhtemelen bu kabartma büst Pers kralı III. Volage-

⁵⁶¹ Duval, *Histoire d'Edesse*, 56-59.

⁵⁶² Sykes, *History of Persia*, 383.

⁵⁶³ Bazı rivayetlere göre III. Volageses'e esir düşer. (bkz. Drijvers, *Cult and Beliefs at Edessa*, 132.)

⁵⁶⁴ Drijvers *Cult and Beliefs at Edessa*, 132.

⁵⁶⁵ Drijvers *Cult and Beliefs at Edessa*, 56; Bu isim Arapça'ya Vâil şeklinde geçmiştir.

⁵⁶⁶ Bkz. Scott, *Dans le Numinasmatic Chronicle t. VIII.*, 1856; Ayrıca bkz. Duval, *Histoire d'Edesse* 56.

ses'e ait olmalıdır⁵⁶⁷. Yine muhtemelen bu paralar Roma İmparatoru Lucius Verus tarafından Edessa'nın Pers hakimiyetinden kurtuluşu olan 164-165'den önce basılmış olmalıdır⁵⁶⁸. Va'el bar Sahrhu'nun iki yıl süren bu kısa hükümdarlık döneminin⁵⁶⁹ diğer bir çarpıcı özelliği ise Sumatar Harabelerinde bulunan yazıtlardır. Gerçi bu yazıtların büyük çoğunluğu henüz tarihlendirilememiştir. Ancak tarihlendirilenlerin tamamı Selevkos takvimine göre 476 (M.S. 165'den önce)'dan öncedir. Pagan Edessası'nın dinî kült merkezi olan Sumatar'da Kral Va'el ve aile efradı ile akrabaları adına bol miktarda yazıt bulunmaktadır.

Va'el bar Sahrhu Edessa tahtında iken M.S. 164 yılı Sonbaharında Suriye'de bulunan Roma ordularının komutanı Avidius Cassius, Fırat Nehri boyunca ilerler, Pers ordusunu Fırat Nehri'nin karşısına sürerek Dura-Europos (bugünkü Salahiye) yakınların-

da büyük çarpışma sonucunda yenilgiye uğratır. Osrhoene bölgesinde önce Nikopherion (Rakka) Romalıların eline geçti. Zeugma (Birecik) yakınlarında cereyan eden çetin savaşlar sonucunda Roma ordusu galip gelir ve M.S. 165 yılında Edessa kuşatılır. Şehir halkı Pers garnizonunu kılıçtan geçirerek, şehri Avidius Cassius'a teslim eder⁵⁷⁰. Segal, Ross ve Millar başta olmak üzere birçok Batılı bilgin Pers yanlısı Edessa kralı Va'el bar Sahrhu'nun tahttan indirilerek, Roma tarafı Ma'nu VIII.'nin ikinci sefer Urfa tahtına geçirildiğini söylerler⁵⁷¹. Nitekim Ma'nu VIII. döneminde darp edilen sikkelerde bu kral "Romalıların dostu" olarak kendisini lanse eder. 165 yılında Va'el Romalılar tarafından tahttan indirilince, tabii olarak tahtın eski sahibi Ma'nu VIII.'nin gelmesi beklenir. Bu beklenti Mor Diyonsiyos Tel-mahroyo'nun listesinde de yazılır. Bu listede de Va'el'den sonra Ma'nu VIII. tekrar tahta geçer⁵⁷². Bu neden-

567 Geniş bilgi için bkz. C.J. Howgego, **Greek Imperial Countermark: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire**, London: Royal Numismatic Society 1985, 109 vd., 250 vd.; Ayrıca bkz. Millar, **The Roman Near East**, 473; Duval, 210 vd.

568 Sykes, **History of Pers**, 383 v.d.

569 E. Kirsten, **Jahrbuch Für Antike Christentum, Edessa Band IV**, Stuttgart 1959, 556.

570 Sykes, **History of Persia**, 383; Cook, **Ancient History XI**, 347.

571 Bkz. Segal, **Edessa**, 15; Ross, **Roman Edessa**, 36 vd.; Millar, **The Roman Near East**, 475.

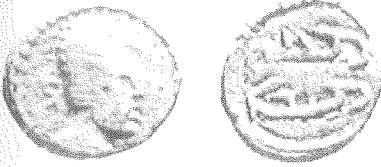
572 Bkz. Tel-Mahroyo'nun listesi, s.149, dipnot:492; Ancak Bibliotheque Nationale koleksiyonunda bulunan bir para, bazı bilgilerin şüphelerinin Tel-Mahroyo'nun listesi üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu paranın resimli yüzünde OYPOC yazısıyla Lucius Verus'un başı bulunmakta, diğer yüzünde ise ABG (POC) yazısıyla başında hükümdar tacı bulunan sakallı bir portre görülmektedir. Bu tip daha birçok para Lucius Verus dönemine atfedilmiştir. Bazı bilgiler buradan harekette bu dönemde Edessa tahtında bir Abgar (VIII)'ın bulunduğunun muhtemel olduğunu kaydederler. Bu tür paraların azlığı nedeniyle de, bu hükümdarın ancak iki yıl (165-167) Edessa tahtında kaldığı tahmin edilmektedir. Bu faraziye başka kanıtlarla henüz desteklenmemiştir. (Geniş bilgi ve faraziyeler için bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 58-59.)

le biz, Va'el bar Sahru'dan sonra Ma'nu VIII.'nin ikinci sefer Edessa tahtına geçişini-şimdilik kaydıyla- kabul etme taraftarıyız.

* *Ma'nu VIII. (M.S. 165-177
İkinci Kez)*

M.S. 139-163 yılları arasında Edessa tahtında bulunan Ma'nu VIII, Perslerin Edessa'yı işgaliyle tahtını kaybetmiş ve Romalılara sığınmıştı. Edessa'nın tekrar Romalıların eline geçmesiyle 165 yılında ikinci kez Edessa tahtına oturmuştu. Ma'nu VI-II.'nin bu ikinci hükümdarlığı ise 12 yıl sürecektir.

Ma'nu VIII. döneminde darp edilen ve üzerinde Grek yazısı bulunan gümüş paralar, Ma'nu'nun bu ikinci hükümdarlık dönemine aittir.

1
2

Kral Ma'nu'ya ait paralar

Bu paraların üzerinde "Romalıların dostu" ibaresi bulunur. Bu paraların ön yüzünde Grek mitosuyla be-

raber Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un yüz portreleri bulunmaktadır ki, bu iki imparatorun müşterek hükümdarlıkları döneminde basılmışlardır. Bu paraların arka yüzünde ise Ma'nu'nun ismi ve bazı amblemler bulunmakta, ancak portresi yer almamaktadır⁵⁷³.

Ma'nu VIII.'nin ikinci sefer, -hatta bazı zorlamalarla- Edessa tahtına oturtuluşu, Roma ile ittifakını paralar üzerinde göstererek ilan etmeye sevk etmiş olmalıdır. Ma'nu, oğlu Abgar (VIII.) tahta geçinceye kadar 12 yıl daha ülkesini yönetti. Bu arada Romalılar, Pers savaşları sonunda Doğu'da hakimiyet alanlarını genişleterek Fırat'ın doğu kıyılarına kadar uzanmış, Osrhoene, Edessa ve Harran hakimiyet alanlarına girmiştir. En önemlisi de Roma'nın Persler karşısında zedelenmiş prestijleri kurtulmuştur⁵⁷⁴. Yine bu basılan paraların üzerinde gerek Roma İmparatorları Marcus Aurelius, Lucius Verus ve Commodus'un sikkelerinde "Basilius Mannus Philoromaiois" veya =Malko Ma'nu" şeklinde yer alan yazılara bakarak ve gerekse Ma'nu'nun bu ikinci iktidarında "Philorhomaiois" ünvanını kullanmasını göz önüne alarak, Edessa'nın artık Roma'nın

⁵⁷³ Duval, *Histoire d'Edesse*, 59; Ross, *Roman Edessa*, 36.

⁵⁷⁴ Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi II*, 228.

bir “yanaşma devlet”i olduğu neticesini çıkarabiliriz.

* *Abgar VIII.*–Rabo–(M.S. 177-212)

Ma’nu VIII.’nun oğlu olan Abgar, babasının ölümü üzerine 177 yılında Edessa tahtına geçti ve 212 yılına kadar, 35 yıl hükümdarlık yaptı. Abgar hanedanlığı içinde Rabo=Büyük lakabıyla anılır. Ma’nu (VIII) döneminden itibaren Edessa’nın iyice Romanın kanatları altına girdiğini ve yanaşma bir devlet görüntüsüne büründüğünü söylemiştik. Büyük Abgar da iktidarının ilk yıllarında babasının takip ettiği bu politikaya sadık kaldı. Tahtını, babasını tekrar iktidara getiren Romalı askerlere borçlu olduğunun şuurunda olan Abgar, mantıklı olarak saltanatının başlangıcından itibaren Roma gücünün “müvekkili” olarak adlandırılabilir. Bu durum İmparator Commodus’un kral hakkındaki sözlerinde açıkça belirtilir. Daha önceden de işaret ettiğimiz gibi Lucius Verus’un seferlerinden sonra Osrhoene bölgesinin kesin statüsü belirli değildir. Bu nedenle VIII. Abgar babasından devraldığı Roma-Pers arasındaki denge

politikasını, krallığının bağımsızlığını tehlikeye atmadan devam ettirme amacındaydı. Ancak Romanın iç problemlerinden avantaj sağlamaya kalkışan Abgar, sadece krallığın küçülmesine sebep olmamış, kendi hanedanını yok olmanın eşiğine getirmişti⁵⁷⁵.

M.S. 194 yılında İmparator Pertinax’ın ölümüyle Doğu’da tekrar karışıklıklar baş gösterdi. Mezopotamya’da Pers taraftarları büyük bir ayaklanma başlattılar. Kuzey Suriye’de şartların değişmesi nedeniyle buradaki ticaret yollarını haklı olarak kontrol altına almak isteyen Edessa⁵⁷⁶ ve Adiabene kralları Nusaybin’i kuşattılar, ancak şehri alamadılar. Hatalarını tamir etmek için İmparator Septimus Severus’a bir heyet gönderdiler. Bu heyet İmparatora, Roma tahtı için kendi rakibi olan Gaius Pescennius Niger’i desteklemiş olmalarından dolayı Nusaybin’e saldırdıklarını ileri sürmüş, savaşta esir aldıkları Romalı askerleri geri iade etmeye hazır olduklarını söylemişlerdir. Ancak bu arada Nusaybin dışında ele geçirdikleri kaleleri iade

575 Bkz. H.J. Drijvers, “Hatra, Palmyra und Edessa”, *Aufstieg und Niedergang der römische Welt*, 2-8: (799-906), 877 vd.

576 Bu konuda geniş bilgi ve tahliller için bkz. J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg 1921, 75 vd.; A. Birley, *Septimius Severus; The African Emperor*, Yale University Press 1988, 115 vd.; T.B. Mitford, “Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes”, *Aufstieg und Niedergang der römische Welt* 2.7.2: 1169-1128, 1980, 1206 vd.;

etmek ve Roma askerî garnizonlarını kendi içlerinde barındırma gibi bir teklifte de bulunmadılar⁵⁷⁷. Heyetin bu hatayı tamir manevrasını İmparator yutmadı. Doğuda çıkan bu Pers yanlısı ayaklanma ve kargaşada Edessa ve Adiabene krallarının gerçek niyetlerinin, tekrar bağımsızlıklarını elde etmeye yönelik olduğunu anladı. İmparator, hızlı hareket ederek Doğuya geldi, müttefik kuvvetleri bozguna uğrattıktan sonra, Nusaybin'e koloni statüsü verdi. 195-197 yıllarında bölgeye iki sefer düzenleyen İmparator, doğu Mezopotamya içlerine kadar ilerleyerek Singara (Sincar)'yı da ele geçirmiş, burada da bir askerî garnizon kurarak, daha sonra da Roma kolonisi yapmıştır⁵⁷⁸. Severus, doğuyu adeta yeniden şekillendiriyordu. "Pax Romana" altında, bölgedeki kentlerin büyüdüğü, ticarî etkinliğinin arttığını ve büyük Roma garnizonlarının kurulduğunu görmekteyiz. İmparator Mezopotamya'da üç yeni lejyon kurdu. Bunlardan III. Partika Lejyonu, Edessa ve Adiabene krallarının ve Perslerin her zaman iştahlarını kabartmış olan Nusaybin'de konuşlandırıldı. Kı-

saca toparlarsak Nusaybin, Harran, Reshaine (Resülayn) ve Singara artık koloni statüsünde idiler⁵⁷⁹.

İmparator bölgeye bu şekli verirken, yeni hayallerinin kurbanı olan Abgar, hatasını çok ucuz ödemiş görünmektedir. İmparator Septimus, Edessa'daki Pers yanlısı grupların hâlâ etkin olabileceğini düşünerek, şehrin yönetimini Abgar'dan alır, kendi atadığı temsilcisine (Procurator) bırakır⁵⁸⁰. Severus 197'de bölgeye dönüşüne kadar, Abgar'ın bu hareketini (Nusaybin kuşatmasını) yeniden, bütün detaylarına varınca ya kadar incelemiş olmalıdır. İmparatorun bölgedeki yeni düzenlemesiyle, Edessa dışında yerel krallıkların hepsi ortadan kaldırılmış ve Roma kolonisine dönüştürülmüştü. Edessa için bu adımın neden ertelendiği belirsizdir. İmparator kısa bir süre sonra, Abgar'ı tekrar Edessa tahtına iade eder. Ancak şunu da belirtelim ki, yeni düzenlemeyle Osrhone Krallığı, artık sadece şehir merkeziyle sınırlıydı. Zira imparator "bundan böyle gücün bölgede bir elde toplanmasını önlemek için" tüm tedbirleri almıştı⁵⁸¹.

577 Segal, **Edessa**, 14.

578 Magie, **Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ**, Princeton 1950, 697.

579 Millar, **The Roman Near East**, 125 vd.

580 Segal, **Edessa**, 14.

581 Ross, **Roman Edessa**, 54.

Abgar, tahtına iade edilmesinin bir karşılığı olarak iki oğlunu rehine olarak Roma'ya gönderdi. Ayrıca İmparatora çeşitli hediyelerle beraber, Roma ordusunda görev yapmak üzere bir grup mahir okçusunu⁵⁸² da İmparatorun emrine verdi⁵⁸³. İmparatorun gözünde Abgar, artık sadık bir Roma müttefikiydi.

Septimus Severus, bölgedeki düzenlemeleri bitirdikten sonra Roma'ya döner. Bunu fırsat bilen Persler Tigris (Dicle)'i geçerek Nusaybin önüne gelirler ve şehri kuşatırlar. Abgar bu sefer önceki hatasına düşmez ve Perslerle işbirliğini reddeder. Severus yine hızlı hareket ederek (197-198) Nusaybin önlerine gelir ve IV. Volageses'in ordusunu mağlup eder⁵⁸⁴. Tüm bölgenin Roma idaresinde olduğunu ilan ederek Abgar'ı "krallar kralı" unvanıyla taltif eder. Abgar "Lucius Aelius Septimus" unvanlarını alır ve İmparator tarafından Roma'ya davet edilir. Bir Romalı tarihçinin belirttiğine göre Septimus Severus'un Abgar'ı Roma'da karşıla-

yışı, Neron'un Ermenistan kralı Tirdates'i (M.S.66) karşılayışından bu yana, yabancı bir hükümdara uygulanan en görkemli karşılayıştır. Abgar'ın Roma ziyareti hususunda dönemin kroniklerinde farklı tarihler ve çelişkiler vardır⁵⁸⁵. Bize göre İmparatorun ülkesine döndüğü 204 yılından sonra olmalıdır; hatta İmparatorun oğlu Antonius Caracalla'nın Plautilla ile evlendiği muhteşem düğüne denk getirilişi, akla uygun gelmektedir⁵⁸⁶.

Büyük Abgar'ın dönemine ışık tutan belgelerden biri de, hiç şüphesiz madeni paralardır. Edessa Krallığına ait ele geçen paraların büyük çoğunluğu bu döneme aittir. Bu paraların bazılarının üzerinde sadece yalnız olarak kralın ismi, ama çoğunluğunda İmparator Septimus Severus'un onuruna aldığı unvanla (C. Elius Septimus Abgar) beraber hak edilmiştir. Yine bazılarında ise Abgar'ın sahip olduğu "büyük" sıfatı *Μεγαλβος* belirtilmiştir. Ele geçen farklı bir sikkede ise önyüzünde

582 Okçuluk, Edessa çevresinde bir spor olarak da çok gelişmişti. Öylesine benimsenmişti ki, bir eğlence türü haline gelmişti. Bu nedenle Edessa okçuları Mezopotamya çevresinde büyük ün salmışlardı. Hatta Roma İmparatoru Maximinus tarafından bir grup Edessalı okçu, imparatorluk ordusunda iyi bir yerde görev almaları için Almanya topraklarına götürülmüşlerdi. (Bkz. s.535-36)

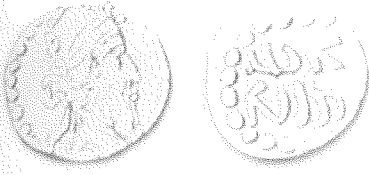
583 Duval, **Histoire d'Edesse**, 61.

584 A. von Gutschmif, **Osrohoene**, 151 ;Aksit, **Roma İmparatorluğu Tarihi II**, 42-43.

585 Hatta bazılarında krallar bile karıştırılır. Örneğin Procope Augustus'un çağdaşı olan V. Abgar'a bu ziyareti yaptırır. Ayrıca bkz. Dion Casius, **LXXIX**, 16.

586 Bkz. Segal, **Edessa**, 17; Duval, **Histoire d'Edesse**, 61.

βαρος, βασιλεως yazısıyla, konik papalık tacı giymiş sakallı bir insan başı, arka yüzünde ise MANNOC ΠΑΙC yazısıyla ön yüzündekine benzer bir papazlık tacı giymiş seyrek sakallı bir başka figür bulunmaktadır. Bir başka sikkede ise Abgar'ın oğlu Ma'nu'nun sakalsız bir portresi bulunmaktadır.

1
2

Büyük Abgar'a ait paralar

Bu son iki sikke beraber değerlendirilecek olursa, Ma'nu'nun babası ile bir müddet tahta ortak olduğunu, söyleyebiliriz. Ancak Ma'nu'nun tek başına ve kral unvanıyla bastırdığı herhangi bir paraya sahip değiliz⁵⁸⁷.

Büyük Abgar'ın bir diğer özelliği de, bir kültür adamı olmasıydı. Son

derece üstün bir zekaya sahipti. Her yönüyle Rabo=Büyük unvanını Edessa kralları içinde en çok O hak etmişti. Bilime son derece açık, edebiyat ve felsefeye düşküncü. Bu nedenle Helenistik düşüncenin ve Roma medeniyetinin ateşli bir taraftarıydı. Büyük Abgar'ın dönemi, Urfa Süryani edebiyatının çok önemli gelişmeler sağladığı bir dönem olmuştur. Ünlü dinbilgini ve filozofu Bardaysan O'nun himayesinde düşüncelerini yaydı⁵⁸⁸. Birçok antik kayıttan yeralan rivayetler, Onun iyi bir Hristiyan olduğunu, bu nedenle el kesme, Tanrıça Atargatis adına kendini hadım etme geleneklerinin bu kral tarafından yasaklandığını kaydederler⁵⁸⁹. Birçok araştırmacı Hristiyan olan ilk Urfa Kralının da Büyük Abgar (VIII.) olduğunu, Abgar Ukomo (V.)'nin ise tamamen bir efsane olduğunu ileri sürerler ki, bilimsel deliller de bu tezi doğrulamaktadır⁵⁹⁰.

Urfa tarihinin en önemli olaylarından birisi olan 201 yılındaki sel baskını da Büyük Abgar döneminde vuku bulmuştur. Gerek şehrin topografyasını vermesi açısından ve

587 Duval, *Histoire d'Edesse*, 66-67.

588 Bu konuda çalışmamızın II. Cildinde yer alan "Şehrin Kültürel Yapısı" bölümünde "Bardaysan ve Bardaysancılık" adlı kısma bakınız.

589 Bu konuda "Şehrin Dinî Yapısı" bölümünün "Urfa Paganizmi" kısmına bakınız. Ayrıca krş. D.L. Kennedy, "The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period", *Antichthon* 21, 58-59.

590 "Şehrin Dinî Yapısı"nın "Hristiyanlık" kısmına bakınız.

gerekse Urfa tarihinde sık sık vuku bulan sellere bir örnek olması bakımından, bu 201 yılındaki sel baskını Edessa Vekâyinâmesi'nden aynen aktarmakta fayda mülâhaza ediyoruz: "(İmp. Septimus) Severus ve Melko Abgar bar Melko Ma'nu'nun hükümdarlıkları döneminde, 513 yılının⁵⁹¹ Teşrin-i Sanî⁵⁹² ayında Melko Abgar Rabo'nun büyük sarayından çıkan pınarın suları çoğaldı ve daha önceden de olduğu gibi kabarak her yana taşı. Kraliyet avluları, revaklar ve odalar suyla dolmaya başladı. Bu manzara karşısında, soylu kralımız Abgar, hükümet hizmetindeki insanların evlerinin bulunduğu, sarayına hakim olan dağın tepesine çıktı. Uzmanlar gittikçe artan sulara karşı alınabilecek önlemleri düşünürken, gece boyunca sağanak yağmur şiddetini arttırarak devam etti ve Daysan Nebri beklenmedik bir boyuta ulaştı. Şehir dışından gelen sular, kanalları büyük demir kapaklarla ve güçlendirilmiş derin sürgülerle kapatılmış buldular. Sular bir akış yolu bulamadıklarından, şehrin surları dışında büyük bir göl oluştu ve taşan sular surların mazgalları

arasından şebre akmaya başladı. Kral Abgar bu esnada Perslilerin Kulesi denen kule üzerinde, yanan meşalelerin ışığında suları gördü ve batı surunun kapakları ve sekiz kanallın kapaklarının derenin çıktığı yerden kaldırılmasını emretti. Ancak tam o esnada batı duvarı çöktü ve sular şebre girdiler. Soylu kralımızın büyük ve güzel sarayını yıktılar ve geçtikleri güzergâhtaki herşeyi, şehrin güzel ve görkemli binalarını, güneyde ve kuzeyde dere boyunca herşeyi silip süpürdüler. Hristiyan Kilisesi'nin sabınına (bayklo) zarar verdiler. Bu afette 2000'den fazla insan hayatını kaybetti. Çoğu uyudukları sırada gece evlerine apansız giren bu sularla boğuldular."⁵⁹³

Süryani kroniklerinde, sel sonrası Abgar'ın aldığı önlemler de canlı bir şekilde uzun uzun anlatılır. Konuyu uzatmamak için bundan sonrasını kısaca özetleyerek verelim. Abgar, istikbalde bu tür felaketlerden zarar görmemek için bir dizi tedbirler alır. Daysan kenarında ev ve işyeri yapmayı yasaklar. Nehrin yatağını genişletir. Nehir suyunun kabarması-

591 Selevkos yılı

592 Kasım

593 J. S. Assemanî, **Bibliotheca Orientalis I (Chronique Edessenum)**, 387 vd. ; Bu sel felaketinin farklı bir anlatımını Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo da vermektedir. Ancak Tel-Mahroyo bu sel baskınının tarihini Abraham yılı olarak 2232 olarak verir ki, bu da 216 Miladi takvime denk gelmektedir. Bu hatalıdır. (Tulberg baskısı, 162).

nı gözetlemek için nöbetçiler yerleşir. Kendisine kışları daimi ikamet etmek üzere Beth Tabhara'da bir saray yaptırır. Şehrin soyluları da kralın sarayına yakın yerde Beth Sahraye de kendilerine konaklar inşa ederler⁵⁹⁴. Şehrin eski mâmur ve mürefeh halinin tesisine kadar, kral gerek şehir merkezinde ve gerekse çevre köy ve çiftliklerde ikamet eden insanların ödenmemiş vergilerini bağışladığı gibi, beş yıl boyunca da yeni vergi alınmayacağını ilan eder⁵⁹⁵.

Büyük Abgar 35 yıl süren bu uzun hükümdarlık döneminden sonra, muhtemelen 212 yılında ölür⁵⁹⁶.

* *Abgar Severus IX. (M.S. 212-214)*

Büyük Abgar'dan sonra, yerine Severus lakaplı⁵⁹⁷ Abgar IX. geçer. Büyük Abgar'ın İmparator Septimius Severus'la şahsî dostluğunu gördük. Muhtemelen İmparatora bir jest olsun, O'na hoş görünmek düşüncesiyle bu lakabı oğluna vermiş olmalıdır. Abgar Severus iki yıl yedi hafta

Edessa tahtında kalmıştır⁵⁹⁸. Bu Abgar'ın (IX.), Büyük Abgar'ın hangi çocuğu olduğu hususu münakaşalıdır. Hatırlanacağı gibi Büyük Abgar, İmparator Septimius Severus'a iki oğlunu rehin olarak vermiş ve bu çocukları⁵⁹⁹ Roma'da yaşıyorlardı. Biz bu konuda bu münakaşalara girmeyi lüzumsuz buluyoruz⁶⁰⁰. Bu dönemde Edessa'nın bağımsızlığı artık sona ermek üzeredir. Abgar Severus, yönetimi sırasında Edessa sınırları yakınındaki komşu kabileler üzerinde baskı kurar. Muhtemelen, bölgede hakimiyeti tekrar ele geçirmek düşüncesindedir. Tam bu sırada İmparator Caracalla Pers bölgesine yapacağı askerî hazırlıklarla meşguldür. Edessa kralının bu davranışlarını haber alınca Ermeni kralıyla beraber Abgar Severus'u da dostça görüşmelerde bulunmak üzere Roma'ya davet eder. Roma'da İmparatorun huzuruna çıktığında, vatan-daşlarına, Roma geleneklerini kabul ettirmek bahanesiyle baskı yapmakla suçlandı ve tahttan indirildi⁶⁰¹. Bu

594 Bkz. s.304

595 Bkz. s.303

596 Segal, **Edessa**, 17.

597 "The Roman Eastern Frontier and the Persian War (A.D. 226-363)", **A Documentary History**, (Compiled and Ed. By Michael H. Dodgeon and Samuel N.C. Lieu), London and New York, (Routledge), Tarihsiz, 35.

598 Millar 1993, 474.

599 Bu çocukların ismi Antonius ve Abgarus idi.

600 Bu münakaşalar için bkz. A. Von Gutschmid, **Königsreichs Osroene**, 43 vd.

601 Ross, **Roman Edessa**, 58, 64.

suçlama muhtemelen bir kılıftı. İmparator, Abgar'ın bu eylemlerini, güçlenerek bir tehdit oluşturabileceği şeklinde algılamış olmalıdır. İmparatorun bu Doğu seferi sırasındaki temel amacı, Mezopotamya'daki tüm şehirlerin güvenliğini sağlamak için Roma eyalet sistemine onları dahil etmek olmalıdır.⁶⁰² Abgar Severus'un tahttan indirilişiyle, Edessa kralsız kaldı ve muhtemelen Ocak 214 yılında Roma Kolonisi olacağıının ilk belirtileri uygulamada görülmeye başlandı⁶⁰³.

* *Ma'nu X. (M.S. 214-240)*

Abgar Severus'un tahttan indirildiği yılın Edessa'da cereyan eden olayları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. İmparator Caracalla Edessa'ya her ne kadar koloni statüsü verdiyse de, bu statüye geçiş bir büyük adımla değil, basamaklar halinde gerçekleştiği görüşü hakimdir. Bu durumda III. yüzyılın ortalarındaki dökümanların doğruladığı üzere şehrin tam adı "Edessa Antoniana Colonia Metropolis Aurelia Alexandria" şeklindedir. Burada geçen "Antoniana" İmparator Caracalla'nın diğer adıdır ve bu dönemde

koloni statüsünü kazanmıştır. 222-235 yılları arasında İmparator olan Severus Alexander tarafından da metropolis statüsüne kavuşturulmasından dolayı da "Alexandria" sıfatını kazanmıştır. Böyle bir ilerleme, yani şehrin derece derece yükselmesi, imparatorluğun başka bölgelerinde de uygulanan önemli bir mekanizmaydı. Koloni, Roma gazilerinin hizmetlerine karşılık bir ödül ve onur işareti olarak o bölgede toprak sahibi olma ve yaşamaları bağlamında bir yerdi. Diğer yandan topluluğun sakinlerine (ikamet edenlerine) Roma vatandaşlığı hakkı verilmesinin asıl göstergesi, koloni statüsünün kabul edilmesiydi. Bunun ötesinde son adım metropolis= bir anakent, bölgenin başkenti olması durumudur⁶⁰⁴.

Hal böyleyken, Mor Diyonsiyos Tel-Mahro'yo krallar listesine bir Ma'nu daha ekliyor ve bu kralın Edessa tahtında 26 yıl hüküm sürdüğünü (214-240) belirtiyor⁶⁰⁵. Bu Ma'nu, Abgar Severus'un oğludur⁶⁰⁶. Bunun izahı ancak "bölgedeki Sasani tehditleri, koloni hükümetinin kısa bir süre ertelenmesi ve kraliyetin yeniden canlanmasını berabe-

602 Millar, *The Roman Near East*, 52 vd.

603 Ross, *Roman Edessa*, 58 vd.

604 Ross, *Roman Edessa*, 59.

605 Bkz. Tel-Mahroyo'nun listesi, s.149, dipnot:492

606 Duval, *Histoire d'Edesse*, 69.

rinde getirmiştir” şeklinde izah edilebilir. Kral Ma'nu yetkisiz ve gerçekte hiçbir gücü olmamasına rağmen onursal bir ünvan olan “Paşgriba” unvanıyla onurlandırılmıştır. Ma'nu'nun iktidarının hemen başlangıcında, İran'da meydana gelen değişimler ve bölgedeki isyanlar, Edessalıların bu fırtınalı bulutların gölgesinde yaşadığını gösterir⁶⁰⁷. Nitekim İmparator Caracalla 215 yılında Perslere karşı sefer yapmak düşüncesiyle Antakya'ya gelir ve kışı burada geçirir. Bu sırada Pers tahtında V. Artabanus (M.S. 213-227) bulunmaktadır⁶⁰⁸. Antakya'dan Edessa'ya geçen Caracalla, 217 yılına kadar burada savaş hazırlıklarını sürdürür. Ancak 217 yılının Nisan ayında Edessa'dan Harran'a Sin Tapınağı'ndaki kurban törenine katılmak için hareket eden İmparator, yolda Marcus Opellius Macrinus liderliğinde bir grup kendi subayı tarafından suikastle öldürülür⁶⁰⁹. İmparator'un öldürülmesi orduyu moralmen çö-

kerttiği gibi, birlik ve bütünlüğü de bozar. Nusaybin yakınlarında yapılan savaşta Pers ordusu Romalıları korkunç bir hezimete uğratar. Mezopotamya Roma'da kalmasına rağmen, İran'a büyük bir para tazminatı ödenir⁶¹⁰. Daha sonra Sasanilerin tahta geçmesiyle, bölgede Roma ve İran arasındaki savaşlar devam eder.

İmparator Severus Alexander M.S. 231 yılında Doğu'ya yaptığı sefer sırasında⁶¹¹ bölgede yeni düzenlemeler yapar ve Edessa'nın adını “Colonia Metropolis” olarak değiştirir⁶¹². Şehir artık başında yetkisiz bir kral da olsa, İmparatorluğa katılmıştı. Roma vatan-daşı olan şehir halkı yeni düzende kendi kimliklerini gösteren “Aurelius” veya “Aurelia” isimlerini da Nabatî, Aramî, Pers ve Grekçe isimlerine eklemeye başlamışlardır. 235-238 yılları arasında önce Nusaybin sonra Harran İranlıların eline geçmesine rağmen⁶¹³, Edessa Roma hakimiyetinde kalır ve Ma'nu da krallığını 240 yılına kadar devam ettirir.

607 Bu dönemde İran ve bölgedeki gelişmeler için bkz. Drijvers, **Cult of Beliefs at Edessa**, 13; Ross, **Roman Edessa**, 66.

608 Mşiha Zha, **Erbil Vekaynamesi**, (çev. E.Sever), İstanbul 2002, 95.

609 Magie, **Roman Rule in Asia Minor**, 686; krş. Sykes, **History of Persia**, 386 ; Glanville Downey, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton (New Jersey, Princeton İnv. Press) 1961, 245 vd.

610 Sykes, **History of Persia**, 386 ; G. Downey, **History of Antioch**, 248.

611 D.S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch: A Study of Early Christian Thought in the East**, Cambridge Üniv. Press 1982, 6.

612 Drijvers, **Cult of Beliefs at Edessa**, 15.

613 Sykes, **History of Persia**, 395.

* *Abgar X (Frahad M.S. 240-242)*

Edessa'daki Abgar Krallığının son üyesi Frahad lakaplı Abgar (X.)'dir. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo Onun iktidar dönemini 242-244 olarak verir⁶¹⁴. Ma'nu X.'nin oğludur.

Abgar Frahad'ın iktidarı döneminde İran Kralı Şapur I (241-272) Suriye üzerine yürür ve Roma için çok önemli bir üs olan Antakya'yı tehdit eder⁶¹⁵. Bunun üzerine İmprator Gordianus III. kuvvetli bir orduyla Doğu'ya gelir ve Fırat yakınlarında İran kuvvetlerini yener. 235'ten bu yana Pers hakimiyetinde bulunan Nusaybin ve Harran tekrar Romalılarının eline geçer⁶¹⁶. Bir yandan bölge hakimiyeti sağlanırken, bir yandan da toparlanarak geri çekilen İran ordusu takip edilerek, Nusaybin yakınlarında ve Rhesaene'de bir kez daha yenilgiye uğratılır⁶¹⁷.

İmprator Gordianus'un bölgeye verdiği yeni şekille, 375 yıl devam eden Abgar Krallığı sona ermiştir. 243 yılı Mayıs ayında Edessa'yı yönetmek üzere bir Romalı Residet ve iki Strategos atanır. Abgar Frahad aile efradıyla birlikte Roma'ya gönderilir⁶¹⁸. Osrhoene, artık bir Roma

eyaletidir. Diğer eyaletler gibi, Osrhoene de Roma'nın vergi ve diğer doğal katkılarına mahkumdur. Roma kanunlarının uygulanmasından ve Roma merkezî hükûmetine karşı sorumlu bir yabancı vali ve garnizonunu Urfalılar artık kabullenmek zorundaydılar.

Son Abgar ve ailesine gelince, artık O Roma'da sürgün bir kral olarak yaşayacak, orada gömülecek, çocukları ise sıradan bir Roma vatandaşları olarak yaşayacaklardı. Arkeolojik kazılar bu son Edessa Kralı döneminde basılan bazı paraların elimize geçmesini sağlamıştır. Bu paralardan bazılarında AYTOK-ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ-ΑΒΓΑΡΟΣ ΒΑΚΙΑΕΥΣ yazısıyla Abgar'ın ve İmprator Gordianus'un portreleri yer almaktadır.

ΑΒΓΑ 1
ΚΑΛΒ 2

ΑΒΓΑ 1
ΚΑΛΒ 2
ΑΒΓΑ 3
ΚΑΛΒ 4

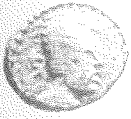
614 Bkz. Tel-Mahroyo'nun Listesi, s.149, dipnot: 492

615 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 27.

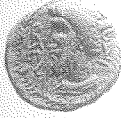
616 Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi II**, 393.

617 Sykes, **History of Persia**, 400; Magie, **Roman Rule in Asia Minor**, 697 vd. ; krş. **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 50 vd.

618 Segal, **Edessa**, 16.

1
2

1
2
3
4

Ele geçen bu paralardan özellikle iki tanesi son derece ilgi çekicidir. Resimlerde de görüldüğü gibi bu paralardan birinin üzerinde İmparator, krala bir berat vermektedir. Gordianus'a doğru dönmüş olan Abgar sağ elinde bir taç tutmaktadır. Diğ-

rinde ise şeref koltuğunda oturmuş olan İmparator sağ elini, kendisine küçük bir zafer sunan Abgar'a doğru uzatmaktadır⁶¹⁹.

Roma'da bulunan bir mezar ve kitabe, bu mezarın Abgar tarafından karısı Hodda için yaptırıldığını göstermektedir. Latince olan kitabede şunlar yazılıdır.: "D.M. Abgar Phrahates filius rex principis Orrohenoru Hodda conjugis bene merenti fecit (Ev tanrılarına! Kralın oğlu olan Abgar Phrahates (bu mezar) kendisi ile mutlu bir yaşam süren karısı Orrhenoru Hodda için yaptırdı.)"⁶²⁰

619 Duval, *Histoire d'Edesse*, 70.

620 Metin, Ahmet Arslan'ın tercümesinden alınmıştır. (s.64, dipnot 89)

III. ROMA-BİZANS EYALETİ DÖNEMİ

1. Üçüncü Yüzyılda Edessa

Eaklaşık ikibuçuk asırdan bu yana bölgede Roma ile Persler arasında devam eden savaşlar, ağırlıklı olarak Roma'nın üstünlüğünü göstermektedir. III. asrın başlarından itibaren İran'da Arsakid Hânedanı'nın yerini Sasani Hanedanı'nın almaya başlamasıyla, bu mücadelenin daha şiddetli geçeceği tahmin ediliyordu. Nitekim, İmparator Caracalla'nın Edessa Kralını tebaasına ve civar kabilelere iyi davranmamakla suçlayıp, bu nedenle tahttan almasının asıl nedeni de bu İran tehlikesi olmalıdır. İran'daki son siyasî ve askerî gelişmeler, Roma İmparatorluğu'nun Doğu sınırları için çok ciddi bir tehlike oluştuyordu. Bu yüzden Roma, İran'a karşı tarihinde kaydedilen en büyük gücü oluşturmaya çalışıyordu. Bu durumda Edessa, Roma için olağanüstü öneme sahip bir kale idi. Urfa'nın düşmesi demek Antakya'ya kadar tüm Roma hakimiyet bölgelerinin İran'ın kontrolüne girmesi demekti. Bu dönemde Roma'nın doğal sınır-

ları Dicle'nin doğusuna kadar uzanıyordu. Artık böyle bir durumda gâh İran'a gâh Roma'ya göz kırpan ve bu esnek politika sayesinde krallıklarını devam ettirmeye çalışan Abgarlara güvenilemezdi. Edessa artık tam bir Romalı olarak, bir eyalet merkezi ve askeri üs olmalıydı. Ayrıca bölge vilayetlerine getirilecek eyalet sistemi, bölgeyi Roma açısından bir bütün olarak güvenlikli hale getirecekti. Buna ilaveten Doğu seferleri sırasında ordunun her türlü lojistik ihtiyaçlarını karşılamakta da problemler yaşanıyordu. Tarımsal ve malî kontrol hiçbir şekilde gerçekleştirilemiyordu. Roma imparatorlarının Edessa'yı Romalılaştırma düşünceleri henüz Krallık bitmeden, o dönemden kalan madeni paralardan da anlaşılmaktadır⁶²¹.

a. Edessa'nın Romalılaştırılması

İmparator Caracalla'dan itibaren Edessa adım adım koloni haline getirildi. Önce Osrhoene Krallığının hakimiyet sınırları küçültüldü. III. yüzyılın başında, krallığın hakimiyet

621 Bkz. E. Babelon, *Numismatique d'Edesse en Mesopotamie*, Paris 1893, 268-286.

alanı şehir merkeziyle sınırlı hale getirildi⁶²². Roma, Edessa tahtında bir kral bulunsa da, yerel kültüre herhangi bir müdahalede bulunmasa da, Helenistik kültürel tahkim, şehirde, her konuda kendini iyice hissettirmeye başlamıştı. Halkın yanı sıra, Edessa kralları da Romalı isimler kullanmaya başlamışlardı⁶²³. Tiyatro-suyla⁶²⁴, hipodromuyla⁶²⁵..., fizikî olarak da artık bir Romalı şehirdi Edessa... Bu kültürel tahkim, Büyük İskender ve ardılları tarafından dünyaya aktarılan Helen Kültürü sayesinde gerçekleşmişti. Grekçe'ye, hem paraların üzerinde⁶²⁶, hem de kitabeler de⁶²⁷ rastlamak mümkündü. Grekçe, Süryanca'nın yanında bir kültür dili olmuştu. Edessa'nın ileri gelen aileleri çocuklarını Grekçe öğretiler diye başta Yunanistan olmak üzere dönemin önemli kültür ve eğitim merkezleri olan Antakya, Beyrut ve İskenderiye'ye gönderi-

yorlardı⁶²⁸. Edessa'da Bardaysan Okulu müntesiplerince kaleme alınan *Ülkelerin Yasaları Kitabı*, Grek düşünce ve mantık anlayışının şehirlerindenidir. Helenistik örf, adet ve anlayışlar, sivil organizasyon ve Seleukid Takvimi, Selevkosların iktidardan çekilmesinden sonra da Urfa'da varlığını sürdürmüştür⁶²⁹.

Bu kültürel mozaik, hiç şüphesiz sadece Helenistik kültürle mahalli kültürden oluşmuyordu. Bu mozaığın önemli bir parçası da Pers kültürüydü. Bu nedenle Edessa'nın diğer bir sıfatı da *"Perslerin Şehri"* veya *"Perslerin Kızı"* idi. Erkelerin giyim tarzından, mozaiklerdeki figürlere kadar bu Pers etkisini görmek mümkündür⁶³⁰. Kısacası Batı ve Doğu medeniyetlerinin karşıt akımları Edessa'da zindeleştirici bir atmosfer yaratmışlardı. Eğlence kültürüyle, mimari stiliyle, başta heykeltıraşlık olmak üzere güzel sanatlarıyla, büst-

622 J.Wagner, "Provincia Osrohoenae: New Archaeological Finds Illustrating the Military Organization Under the Severan Dynasty", (ed. S.Mitchell), **Armeis and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolie, BAR International Series 156**, 1983, 107-110

623 Bkz. Segal, **Edessa**, 16; Ross, **Roman Edessa**, 69.

624 Bkz. s.267

625 Bkz. s.267

626 Özellikle Büyük Abgar döneminde basılan paralar. Bkz. s.169

627 Bugün Urfa Müzesinde bulunan bir kabartma üzerindeki iki büstün yanında Grekçe bir yazıt bulunmaktadır. Ayrıca Kırk Mağara'daki Yahudilere ait mezarlarda Grekçe ve İbranice metinler yanyana bulunmaktadır. Bkz. s.271 vd.

628 Bu konuda geniş bilgi için çalışmamızın II. cildinde Eğitim ve Öğretim bölümüne bakınız.

629 Bkz. s.492 vd.

630 Bkz s.528 vd.

leriyle, müziğiyle, edebiyatıyla... kısacası tüm hayat tarzıyla O, Doğu ve Batı'nın muhteşem bileşkesiydi.

Bu atmosfer içinde artık Edessa'nın başında bir kral değil, bir Romalı vali bulunuyordu⁶³¹. Meclis ve Belediye, Romalı yönetim anlayışının en önemli çarklarıydı⁶³². Halk, Roma vatandaşı haklarına kavuşmuştu⁶³³. Roma artık Doğu sınırlarında kendini daha güvenli hissediyordu. Edessa, Helenistik döneme kadar uzanan mozaiksel bir demografik yapı ve kültürel birikimle, Romalılaşma tohumları için çok bereketli bir zemindi. O, gerçekten de Doğu'da ikinci bir Antakya'ydı.

b. Edessa ve Çevresinde Roma-Pers Mücadeleleri

*Edessa; Roma için,
bölgede tutunmanın kulpu,
Rakipleri (İran) içinse,
Batıya doğru başarının
aynı önemde anahtarı idi.*

Abgar Krallığı tarihe karıştıktan sonra, Edessa'nın artık Roma'nın müstahkem bir eyaleti haline getirildiğini yukarıda belirtmiştik. Gordi-

anus III. döneminde bölge üzerinde Roma denetimi yeniden dizayn edilmişti. Gordianus, bölgeyi tahkimden sonra, Ktesifon'a yöneldi. Ancak, iddialara göre ordu Marcus Julius Philippus tarafından, çeşitli bahanelerle Gordianus'a karşı kıskırtılır ve bir suikast sonucu İmparator öldürülür⁶³⁴.

Komutayı ele alan Philippus, imparator oluşunu tescil ettirmek için Roma'ya geri döner. Bu arada İranlılarla bir antlaşma yapılır ve Fırat hudut kabul edilir. Ancak Roma kamuoyunda ve Senatoda oluşan tepkilerden dolayı İmparator yaptığı antlaşmaya sadık kalmaz ve Doğu'daki Roma garnizonlarını eski yerlerinde bırakır. Böylece Edessa Roma hakiyetinde kalmaya devam eder⁶³⁵.

İmparator Philippus döneminde, gerek İranlıların tazyiki ile Roma yönetiminin içine düştüğü acz ve gerekse Edessa'daki yerel güçlerin bu aczden istifade ederek tekrar bağımsızlık elde edip, bir hanedanlık kurma düşünceleri M.S. 248 yılında Edessa'da bir isyanın çıkmasına sebep olur. Ancak Edessalıların bu hayali gerçekleş-

631 Edessa'ya ilk atanan vali C. Julius Pacatianus olsa da (Ross, **Roman Edessa**, 49), krallığın tarihe karışmasından sonra tam yetkilerle mücehhez ilk sivil vali Aurelianus Hafsaî'dir. Sumatar Harabelerindeki yazıtlarda da bu şahsın ismi geçmektedir. (Bkz. s.311-12).

632 Bu konuda çalışmamızın "Şehrin İdarî Yapısı" kısmına bakınız.

633 Ross, **Roman Edessa**, 68.

634 G. Downey, **History of Antioch**, 255 ; Diğer bir iddia ise Gordianus'un Şapurla yaptığı savaşta atından düşerek öldüğü şeklindedir. Ancak Şapur Kitabesinde böyle bir kayıt yoktur.

635 Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 22.

medi. İmparator bizatihi Edessa'ya gelerek bu isyanı bastırdı⁶³⁶.

Decius döneminde Edessa, Roma-İran mücadelesine sahne olmadıysa da, başka bir felaketle yüz yüze geldi. Bu, devletin Hristiyanlığı ülke genelinde yok etme düşüncesidir. Bu nedenle Decius dönemi kısa olmasına rağmen, en şiddetli zulüm dönemidir. Yeni imparator 250 yılında yayınladığı bir fermanla, resmi devlet dini olan paganizmin herkes tarafından kabu-

lünü emrediyor ve bunun "*Libellus*" denen bir belgeyle kanıtlanmasını mecburî tutuyordu⁶³⁸. Bu sert tedbirler neticesinde aralarında piskoposların dahi bulunduğu Hristiyanlar, kitleler halinde paganizme döndüler⁶³⁹. Urfa'da da girişilen katliamlar ve Mor Şarbil, Babaî ve Mor Samyo'nun şehid edilme olayları bu döneme rastlar⁶⁴⁰. Bu korkunç zulüm, 251 yılında Decius'un Gotlarla yaptığı savaşta ölümüyle son buldu⁶⁴¹.

Sivas'ta soğuk bir kış gecesinde havuza atılarak şehid edilen Hristiyanlar'ın temsili resmi ⁶³⁷.

636 Magie, **Roman Rule in Asia Minor**, 698.

637 Bu kırk şehidin kemikleri daha sonra Midyat'taki Mor Gabriel Manastırı'na getirilerek defnedilmiştir. Şu anda manastırın kilisesinin içinde yer almaktadır.

638 Charles Harold Dodd, "The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine", **The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge**, (A Collective Work), Blackie and Son Limited, London and Glasgow 1929, 475 vd.; Barrow, **Romalılar**, (çev. E. Gürol), İstanbul 1965, 165 vd.; K. Bihlmeyer-H. Turchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, (çev. A.Gürol), İstanbul 1972, 53 vd.

639 Abu'l-Farac, **Tarih I**, 130.

640 Bkz. s.415 vd.

641 C.H. Dodd, "Death of St. Paul to the Reign of Constantine", 477 vd.

Roma, Gotlara karşı yaptığı savaşta kaybedince Doğu topraklarını kendi kaderlerine terk etme zorunda kaldı. Bu fırsatı kaçırmayan İran hükümdarı Şapur I. M.S. 252 yılında önce Ermenistan'ı ele geçirdi, sonra da Mezopotamya'ya girdi. Ancak başta Edessa olmak üzere, bölgenin iyi tahkim edilmiş kolonileri kendilerini savunmayı başarmışlardır⁶⁴².

Decius sonrası Doğu'daki bu karışıklıkları gidermek için İmparator Valerianus 258 yılında Antakya'ya gelir. Ancak, bu sırada başlayan veba salgını Roma ordusuna zayıflık verir. Tam bu sırada da Şapur ordusuyla Antakya'ya yönelmiştir. Valerianus ufak bir zafer elde ederek Mezopotamya'ya geçer, fakat ordusunun zayıflığı ve salgın hastalık yüzünden cesareti kırılmıştır. Şapur M.S. 260 yılında karargâhını Edessa'nın surlarının dibine taşır. Valerianus ise Fırat Nehri'nin karşısına ve Edessa'ya uzanan yolu savunan Samsat'taki karargâha yerleşmiştir. Bununla beraber çarpışmayı göze alamıyordu. Şapur bunun üzerine Edessa'yı kuşatır. Bunun nedeni ise Şapur'un esas hedefi olan Suriye'ye saldıracağı zaman, bu kilit noktayı ele geçirmeden, güven-

liğini sağlayamama endişesi olmalıdır. Şapur'un Nakş-ı Rüstem'deki kayıtlarına göre, Valerianus'la giriştiği savaşın en yoğun muharebesi kuşatma altındaki Edessa'nın surları dibinde cereyan etmiştir⁶⁴³.

Roma İmparatoru Valerianus'un Şapur'a esir düştüğünü ve O'ndan önünde diz çökerek af dilediğini gösteren Nakş-ı Rüstem'deki kabartma.

İmparator Valerianus'un esir düşmesi, Roma ordusunun hezime uğraması, tüm ülkede büyük yankılar uyandırır⁶⁴⁴. Şapur I. Antakya dahil tüm bölgeyi talan ve tahrip eder⁶⁴⁵. Sonra ordusuyla ülkesine geri dönerken Urfa topraklarından geçmek zorunda kalır. Bu nedenle aldığı ganimetlerin bir kısmını geçiş parası olarak Edessalılara verir⁶⁴⁶. Bunu şu şekilde yorumlayabiliriz: Şapur ya Edessa'yı zaptetmişti, ancak tam bir

642 Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 23.

643 A. Maricq, **Classica et Orientalia: Extrait de Syria**, Paris 1965, 52-55.

644 **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 51-52.

645 O. Akşit, **Roma İmparatorluğu I**, 415-416 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 25-26 ; Nina Garsoian, **The Cambridge History of Iran: Byzantium and Sasaian III**, (ed. Ehsan Yarshater), Cambridge Üniv. Press 1983, 570.

646 O. Akşit, **Roma İmparatorluğu I**, 417.

hakimiyet kuramadığı için toprak bastı parası ödeyerek, emin bir şekilde bu toprakları geçti veya Valerianus'u yendikten sonra şehrin düşüşünü beklemeden Antakya üzerine gitmeyi tercih etti⁶⁴⁷. Bu iki durum da Edessa'nın ne kadar önemli bir stratejik konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bundan 100 sene sonra Dönek Antoninus Edessa'nın bölgedeki bu stratejik önemini vurgulamak için şu tespiti yapar: "*Edessa'yı almayı başaramadan, bozgun ordularını takibe kalkan her savaş galibi, harcanıp gitti*"⁶⁴⁸.

Valerianus'un esaretinden sonra Gallienus Roma tahtına geçti. Roma'da Gallienus ile Macrianus arasındaki taht mücadelesinde Gallienus'a sadık kalan Palmyra⁶⁴⁹ kralı Odenathus, Doğu'da İmparator nâibi oldu. Böylece Roma'nın Doğu eyaletlerinin korunması Palmyra Krallığı'na verilmiş oldu. Odenathus, Roma ordusunun doğudaki kalıntı-

larını Suriye'den kuvvetli bir yerli ordu ile tamamlayıp, 262 yılında İranlılara karşı saldırıya geçer. Kuşatma altındaki Edessalılara yardım ettiği gibi, Harran ve Nusaybin'i de İranlıların elinden alır⁶⁵⁰.

Roma İmparatoru namına da olsa bütün Doğu'yu ele geçirmiş olması, muhtemelen Roma'da bazı siyasî endişeleri çağrıştırmış olacak ki, Odenathus 266/267'de Hims'ta yeğeni tarafından bir suikastla ortadan kaldırılmıştır⁶⁵¹. Palmyra tahtına oğlu Waballath⁶⁵² adına annesi Zenobia geçer. Tarihin kaydettiği ender kahraman kadınlardan olan Zenobia⁶⁵³, kocasının ele geçirdiği toprakların hakimiyetini muhafaza etmekle kalmaz, ta Mısır'a kadar başarılı seferler düzenler⁶⁵⁴. Bu durum Roma'yı daha çok endişelendirir. 270 yılında Roma tahtına geçen Aurelianus, Palmyra'ya bir sefer düzenleyerek bütün bu endişelere son verir (M.S. 273)⁶⁵⁵. Ancak İmparator, bölgede gerekli düzenle-

647 Ross, **Roman Edessa**, 21 ; D.S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 6.

648 Ross, **Roman Edessa**, 21.

649 Tedmür.

650 O. Akşit, **Roma İmparatorluğu I**, 420; Montesquieu, **Romalıların Yükselişi ve Düşüşü**, (çev. A. Saki), İstanbul 2001, 147.

651 **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 80

652 Vaballathus Athenodorus.

653 **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 83.

654 **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 86 vd. ; G. Downey, **History of Antioch**, 267 vd.

655 Mehmet Çelik, "Hristiyanlıkta Tevhid-Teslis Mücadelesinde Bir Portre: Antakya Patriği Samsatlı Pavlos", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi**, Türksev Yay., Ankara 2002, 234 ; Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I**, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, 116 ; krş. **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 68 vd.

me ve tahkimatı yapmadan alelacele İtalya'ya dönmek zorunda kalınca, bu seferin faturası da Roma için ağır olur: Ermenistan ve Mezopotamya bu boşlukta tekrar İran hakimiyetine girer, iki devlet arasında doğal sınır yine Fırat'tır⁶⁵⁶.

Gerek İmparator Aurelianus ve gerekse halefi Probus bir türlü Doğu ile ilgilenemediler. Bu nedenle 282 yılına kadar Bölge İran hakimiyetini teneffüs etti. Bu yılda Probus'un ölümü ile Roma tahtına geçen Marcus Aurelius Carus, 273 yılından beri devam eden İran hakimiyetine son vermek üzere Doğu'ya bir sefer hazırladı. Ermenistan ve Mezopotamya İran hakimiyetinden kurtarılmakla iktifa edilmedi, Roma ordusu Ktesifon'a kadar girdi. Ancak bilinmeyen bir nedenden dolayı İmparator Marcus Aurelius Carus İran topraklarında hayatını kaybetti. Yerine geçen Numerianus ise Ermenistan ve Mezopotamya Romalılarda kalmak, geri kalan İran topraklarından çekilmek şartıyla Behram II. ile bir antlaşma imzalayarak İtalya'ya döndü⁶⁵⁷.

c. İmparator Diocletianus ve Edessa'nın Osrhoene Kolonisinin Merkezi Olması

Numerianus ile Behram II. arasında varılan antlaşma, Narses'in

Sasani tahtına geçmesiyle (293-303) tehlike sinyalleri vermeye başladı. Bu dönemde Roma tahtında da Diocletianus (284-308) bulunuyordu. Diocletianus dönemi, Roma imparatorluk tarihinde önemli bir devri ifade etmektedir. Bu dönem, Roma devletine gerçek ve mutlak bir Asiatik Monarşi karakterinin verildiği dönemdir. Doğunun monarşi sistemi, bütün kurumlarıyla Roma devlet idaresine bu dönemde hakim olmuştur.

Narses, 296 yılında antlaşmayı bozarak Mezopotamya ve Ermenistan'ı ele geçirdi ve İran ordusu Harran'a kadar geldi. Galerius komutasındaki Roma ordusu Rakka ile Harran arasındaki bir yerde (Callinicus'ta?) Sasani ordusuyla karşılaştı, ancak büyük bir hezimete uğradı. Bunun üzerine bizzat İmparator Diocletianus bölgeye hareket etti. Ancak Galerius, Harran yakınlarında uğradığı hezimetin intikamını Narses'ten Ermenistan'da ikinci karşılaşmalarında aldı (297). Galerius, zaferini perçinlemek için İran'ın başkenti Ctesiphon'a kadar gelerek, şehri işgal etti⁶⁵⁸. İranlılar barış istemek zorunda kaldı. Yapılan antlaşma ile Ermenistan ve Mezopo-

656 Duval, *Histoire d'Edesse*, 127.

657 Duval, *Histoire d'Edesse*, 28; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 24.

658 O. Akşit, *Roma İmparatorluğu I*, 501; Duval, *Histoire d'Edesse*, 128 ; G. Downey, *History of Antioch*, 318 vd.

tamya yeniden Roma hakimiyetine girdi⁶⁵⁹.

İmparator Diocletianus bu antlaşmadan sonra Doğu sınırlarını daha emin bir yapıya kavuşturmak için, bazı yeni düzenlemeler yaptı. Buna göre Mezopotamya adı, merkezi Amid⁶⁶⁰ olan Habur'un doğusunda ki bir eyalete verildi. Fırat ile Habur arasındaki bölgeye ise Osrhoene Eyaleti denildi ve başkenti olarak da Edessa kabul edildi. Bu eyaletin idarî yapısı İslam hakimiyetine kadar devam etti. Diocletianus bu düzenlemeyi stratejik ve askerî nedenlerle yapmıştı. Genel karargâhları askerî hareketin değişikliğine uyumlu olarak yer değiştiren Doğu eyaleti, daha sonra kurulacak olan Dara (M.S.507) gibi ileri garnizon şehirleri ve İran sınırına uzanan kaleler üzerinde etkin kontrolü devam ettirmekteydi. Osrhoene ise geride güvenilir bir ikmal üssünü temsil etmekteydi. Onun batı ve güneydeki sınırları Fırat idi. Bu sınırlar Samsat'ın yaklaşık 100 km kuzeydoğusundan başlayarak Kirkesion'a, doğuda ise aşağı Ha-

bur'dan başlayarak ve ırmağın Mgydonius'la kesiştiği noktadan yaklaşık 30 km kadar ileriye uzanmakta ve oradan kuzeyde, Dara'nın yaklaşık 20 km kuzeybatısındaki bir noktadan geçmekteydi. Kuzey sınırı Mardin yakınından ve oradan kuzeybatı istikametinde Kuzey Suriye'den geçerek Siverek'e kadar uzanmış görünmektedir. Diocletianus'un idarî taksimatını yaptığı Osrhoene Eyaleti şu şehirleri içine almaktaydı.

- a) Fırat üzerinde geçiş noktaları olan Birtha⁶⁶¹, Dausara⁶⁶², Kallinikos⁶⁶³, Kirkesion;
- b) Edessa'nın doğu ve kuzeydoğusunda Resaina⁶⁶⁴, Tella⁶⁶⁵, Siverek;
- c) Edessa'nın güney ve güneydoğusunda Batnae⁶⁶⁶, ve Harran.

Bütün bu şehirlerin Edessa'ya bağlanmalarının sebebi; şüphesiz hiçbirinin Edessa kadar stratejik öneme sahip olmamalarıdır. Edessa İslam hakimiyetine girene kadar (yaklaşık 400 yüzyıl sonra) Roma-Bizans'ın bölgede siyasî ve askerî aç-

659 E. Stein, **Geschichte des Spatrömischen I**, Wien 1928, 119 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 28.

660 Diyarbakır

661 Birecik

662 Caber Kalesi

663 Nikeforin

664 Theodosiupolis, Restülayn

665 Constantina, Viranşehir

666 Seruç, Suruç

dan doğal merkezi olmuştur. Eyale-
tin valisi, askeri komutam ve pisko-
posu, Edessa şehir merkezinde ika-
met etmekteydiler⁶⁶⁷.

Edessa, krallık dönemindeki poli-
tik rolünü kaybetmesine rağmen, im-
paratorluğun doğu sınırında iki yüz-
yıl boyunca "koruyucu şehir" olmuş;
Sasani ve Roma imparatorlukları ara-
sında küçük tampon devletlerin ba-
ğımsızlıklarına engel teşkil etmiştir.
Bu dönemlerde savaşların yıkıcı fela-
ketlerinden korunmuş, fakat bir daha
da özlediği bağımsızlığına kavuşa-
mamıştır. III. yüzyıl kapanırken haki-
miyet, Edessa halkının değil, içkale-
de oturan bir Romalı valinin ve Roma
Garnizonunun olmuştur.

2. Dördüncü Yüzyılda Edessa

Diocletianus ile Narses arasında
imzalanan antlaşma bölgeyi 40 yıl
boyunca bir savaş tehlikesinden ko-
rumuş olmasına rağmen⁶⁶⁸, Urfa
IV. yüzyılın hemen başında bu sefer
de dinî sıkıntılara maruz kalmıştır.
Diocletianus, imparator olduktan

sonra, ülkede birçok siyasî ve malî
reformlar yapmıştı⁶⁶⁹. Bundan Hris-
tiyanlık da nasibini aldı. Hatta M.S.
303 yılına kadar, Hristiyanlık en ra-
hat dönemini yaşadığı gibi, şehirler-
de büyük kiliseler göze çarpmaya
başladı. Her ne sebeptense 303 yı-
lında Diocletianus'un Hristiyanlığa
karşı tutumu değişti⁶⁷⁰. Özellikle
ordu içindeki Hristiyan askerler te-
mizlendi. 22 Şubat 303 yılında ya-
yınlanan bir fermanla şehirlerdeki
kiliselerin yıkılması, kutsal kitapla-
rın yakılması emredildi. Hristiyanlı-
ğa mensup her fert, tabii vatandaş-
lık haklarından mahrum edildi. Bu
tutum Anadolu'nun muhtelif şehir-
leriyle beraber başta Edessa olmak
üzere doğuda büyük huzursuzluk
yarattı. Yer yer isyana dönüşen bu
huzursuzluklar, imparatorun emriy-
le kanlı bir şekilde acımasızca bastı-
rıldı. Arka arkaya yayınlanan fer-
manlarla herkes resmî devlet dini-
nin ilahlarına kurban kesmeye ve
pagan mabedlere devam etmeye,
mecbur edildi⁶⁷¹. Edessa, birer tari-
hi menkıbeye konu olan şehitlerini

667 Segal, **Edessa**, 117.

668 Duval, **Hitoire d'Edesse**, 137.

669 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 31 v.d.; G.L. Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**,
(çev. M. Tuncay), Ankara (Tarihsiz), 9 v.d.

670 K. Bihlmeyer-H. Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, 57 ; Moses Hadas, **A History
of Rome from its Origins to 529 A.D. as told by the Roman Historians**, New York
(Doubleday Anchor Books), Tarihsiz, 180 vd.

671 Mşiha Zha, **Erbil Vekayinamesi**, 111 vd. ; Barrow, **Romalılar**, 166; Bar Obroyo, **Abu'l-
Ferec Tarihi I**, 132 vd.; Muhammed Ebu Zehra, **Hristiyanlık Üzerine Konferanslar**,
(çev. A. Nuri), İstanbul 1978, 56 vd.

(Mor Guryo, Mor Şimono) bu dönemde verdi⁶⁷².

a. Büyük Konstantinus ve Edessa'nın Hristiyan Kimliğinin Belirginleşmesi

Hristiyanlık bu baskı ve zulümler neticesinde var olma savaşı verirken, kader Roma tahtına Büyük Konstantinus'u çıkardı. M.S. 305 yılına gelindiğinde Diocletianus ve Maximianus anayasa gereği tahttan çekildiler⁶⁷³. Büyük Konstantin'in babası Konstans Klor ile Galer müşterek imparator oldular⁶⁷⁴. Ancak, M.S. 306 yılında Konstans Klor'un ani ölümü üzerine yerine oğlu Konstantinus geçti⁶⁷⁵. Büyük Konstantinus, her şeyden önce ülke dahilinde birlik ve bütünlüğün sağlanmasının zarureti görmüştü. Özellikle Hristiyanlığın hızlı inkişafı sırasında üç asırdır devam eden Dev-

let-Kilise çatışmasına artık bir son vermek gerekiyordu. Bunun için Büyük Konstantinus, Licinius ile anlaşarak, ülkede iç barışı temin gayesine matuf bir ferman hazırladı. Bu fermanın temel gayesi; tüm inançlara ve dinlere gösterilen müsamahanın, Hristiyanlık için de câri olmasını sağlamaktı. M.S.313 yılında neşredilen ve tarihe "*Milano Fermanı*"⁶⁷⁶ diye geçen bu emirname tüm ülkeye huzur getirdi⁶⁷⁷. Bu fermanla özellikle Decius ve Diocletianus dönemlerinde Hristiyanların ellerinden zorla alınmış, gasbedilmiş tüm mallar sahiplerine geri verildi⁶⁷⁸. Bu fermanın en büyük hususiyeti ise, Hristiyanlığa sadece yaşama müsaadesi vermiş olmasında değil, aynı zamanda bu dini resmi devlet himayesi altına almış olmasındadır. B. Konstantinus, sadece bunlarla da yetinmedi. Kiliseyi

672 Bkz. s. 416 vd.

673 Alexander Alexandrovich Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, 52.

674 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 52.

675 C.H. Dodd, "The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine", 480.

676 Vasiliev, **Bizans I**, 62; Dodd, "The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine", 481 ; krş. Moses Hadas, **A History of Rome**, 185 vd.

677 Norman Davies, **Europa: A History**, London 1998, 209.

678 Edward Gibbon, "History of Christianity All that Relates to the Progress of the Christian Religion", **The History of the Decline and Fall the Roman Empire I**, New York (Peter Bekler) 1987, 663.

679 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 63-64; K. Bihlmeyer-H. Tuchle, **I-IV. Yüzyllarda Hristiyanlık**, 62; E. Gibbon, "History of Christianity All that Relates to the Progress of the Christian Religion", 663.

güçlendirmek için birçok imtiyazlarla donattı⁶⁷⁹ ve hukukî alanda da piskoposluk mahkemeleri kurma yetkisini verdi⁶⁸⁰. 325 yılında topladığı İznik Konsili'nde, Hristiyanlığı kurumsallaştırarak, siyasal yapı ile entegre etti⁶⁸¹. Hristiyan aleminin ilk Ökümenik Konsili olan İznik'e Urfa Kilisesi'ni temsilen Piskopos Aitallaha katıldı⁶⁸². Bu konsilde gerçekleştirilen Kilise Organizasyonu neticesinde, Urfa Kilisesi Ökümenik Antakya Patrikhanesine bağlı bir Bölge Episkoposluğu haline getirildi⁶⁸³.

Böylece Edessa, Decius ve Diocletianus döneminde uğradığı zulümden kurtulmuş, çehresi hızla değişen bir Hristiyanlık merkezi haline gelmişti. Edessa'nın o muhteşem paganizmi gittikçe ziyasını kaybediyordu.

b. İmparator Julianus'un Paganist Baskısı ve Edessa Halkının Sürgünü

Büyük Konstantinus döneminde Doğu'ya baktığımızda genelde sakin bir manzara görüyoruz. Zaman zaman Roma lejyonlarının Tigris (Dicle) Nehri'ne kadar gittiklerini, sık sık bu nehri geçerek İranlıları güç duruma soktuklarını söyleyebiliriz⁶⁸⁴. B. Konstantinus'un son yıllarında Doğu Mezopotamya, İranlılar tarafından yeniden karıştırıldı⁶⁸⁵. Bu imparatorun ölümünden⁶⁸⁶ ve imparatorluğun oğulları tarafından paylaşılmasından sonra⁶⁸⁷, Konstans Doğu'ya bir sefer düzenledi, fakat Sasanilere karşı başarılı olamadı⁶⁸⁸. Başta Nusaybin olmak üzere, bölge şehirleri defalarca (M.S. 338, 346, 350) kuşatıldı⁶⁸⁹.

Konstans'ın ani ölümü ile⁶⁹⁰ Julianus İmparator oldu (361)⁶⁹¹. Roma

680 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 15 vd.; Arrica krş. F. J. Bethune Baker, **Nestorius and His Teaching**, Cambridge 1908, 125 vd.

681 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 19 vd.

682 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138.

683 Bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 70 vd.

684 O. Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi I**, 581; Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, (çev. A. Baltacıgil), İstanbul 1987, 70 vd.

685 **The Romen Eastern Frontier and the Persian Wars**, 150 vd.

686 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 78.

687 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 82 vd.

688 **The Romen Eastern Frontier and the Persian Wars**, 155 vd. ; G. Downey, **History of Antioch**, 358 vd.

689 Geniş bilgi için bkz. ; Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 135 ; Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 73 vd. **The Romen Eastern Frontier and the Persian Wars**, 164 vd.

690 Sykes, **History of Persia**, 416 ; G. Downey, **History of Antioch**, 368.

691 Nezahat Baydur, **İmparator Julianus**, İstanbul 1999, 63-64.

İmparatorluğu'nda IV. yüzyılın ikinci yarısında Neo-Platonizm'in en önemli neticelerinden birisi, İmparator Julianus'un bu akımın etkisiyle Hristiyanlığı terk ederek, putperestliğe dönme hadisesidir⁶⁹². Yeni İmparator, korkunç bir paganizm hayranı kesildi. Hristiyanlığın kökünü kazıyarak, onun yerine paganizmi yerleştirmenin öncülüğünü yaptı. Bunu yaparken de, meseleyi sadece bir kültür nokta-i nazarından ele almadı; aksine paganizmi, Hristiyanlık ruhu içerisinde kuvvetli bir ahlak, bilimsel bir düşünce ve toplumsal bir yardım severlik duygusu içerisinde vazetti⁶⁹³.

Henüz tahta geçişinin ilk haftasında bir ferman yayınlayarak put-

perest mabedlerin yeniden açılmasını ve tanrılara kurbanlar kesilmesini emretti⁶⁹⁴. Hristiyanlıkla da mücadele edecek bir güç yaratmak için, paganizmi yeniden canlandırdı⁶⁹⁵. Bu organizasyonda Hristiyan kilise teşkilatını örnek aldı. Kiliseyi parçalamak için selefleri döneminde sürgüne gönderilen, aforozu uğrayan Hristiyan din adamlarını geri çağırarak görevlerine iade etti⁶⁹⁶. Böylece Kilise'de huzursuzluk çıkarak, ülkenin siyasal ve dinî istikrarını bozuyorlar gerekçesiyle, Hristiyanlık üzerindeki baskıyı artırdı. Hristiyan din adamı ve öğretmenleri takibe alarak, dinî eğitim yapmalarını çeşitli metotlarla engelledi⁶⁹⁷.

692 W. V. Wright, **The Works of the Emperor Julian, With an English Translation II**, 1913, 217 vd.; N. H. Baynes, **The Early Life of Julian the Apostate** (Journal of Hellenic Studies XLV), 1925, 251 vd.; Rudolf Shom, **Outlines of Church History**, (İng. çev. Miss May Sinclair), 3. baskı, London 1904, 44 vd.; krş. G. Negri, **Julian the Apostate I**, (trans. By the Duchess Litta-Visconti Arese), New York 1905, 47.

693 **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 197 vd. ; Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 26; krş. J. Leipoldt, **Der Römische Kaiser Julian in der Religionsgeschichte, Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philosophisch-Historische Klasse 110**, 1. Berlin 1964, 55 vd.; W. Ensslin, "Kaiser Julian Gesetgebungswerk und Reichsverwaltung", **Klio 18**, 1923, 104 v.d.; D. Bowder, **The Age of Constantine and Julian**, London 1978, 100 vd.; G.W. Bowersock, **Julian the Apostate**, London 1978, 88 vd. ; Moses Hadas, **A History of Rome**, 195 vd.

694 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 137 ; krş. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer) 198 vd. ; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, 87.

695 Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 251 vd.; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 87.

696 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 262 vd.; Baydur, **Julianus**, 119 vd.

697 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 90 vd.; Wright, **Emperor Julian III** 117 vd.; Baydur, **Julianus**, 95 vd.; krş. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 226.

Julianus, 362 yılında İmparatorluğun doğu kısmında putperestliği canlandırma düşüncesiyle, Antakya'ya geldi. Paganizmin eski kalesi olan Antakya'da, hayal kırıklığına uğradı. Bizzat İmparator tarafından düzenlenen paganist törenlere halk itibar etmedi. Bu durum İmparator'un canını iyice sıktı⁶⁹⁸. Bu sırada çıkan Dafne yangını⁶⁹⁹ bahane eden Julianus, tüm kiliseleri kapattırdı ve şehri de yağma ettirdi⁷⁰⁰.

İmparator Julianus

Julianus Antakya'da uğradığı bu hayal kırıklığı ile 363 yılında yukarı Mezopotamya'ya hareket etti⁷⁰¹. Ordusuyla Urfa sınırlarına girdi. Ancak Antakya'da uğradığı benzer bir muameleyle karşılaşmamak için Urfalıların davetini reddederek Harran'a geçti⁷⁰². Bununla beraber Urfa'ya bir heyet göndererek, Urfa halkının Harran'a gelmesini, kendisine tazimlerini sunmalarını ve Sin Mabedi'nde tanrılara sunulacak olan kurban törenlerine iştirak etmelerini istedi. Ancak Urfalılar bu emirlere boyun eğmeyi reddettiler ve inançlarından vazgeçmektense ölmeye hazır olduklarını İmparatora bildirdiler⁷⁰³. Bunun üzerine Urfa'daki Ariuşçularla, geleneksel inanca bağlı Hristiyanlar arasındaki sürtüşmeyi bahane eden imparator, ülkenin huzurunu bozdukları ge-

698 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 137 ; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 46; Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 280 vd.; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 92 vd.; Baydur, **Julianus**, 93 vd.

699 Bu meşhur bir pagan mabedinin yanısidir ki, imparator bu yangının kasıtlı olarak Hristiyanlar tarafından çıkarıldığına kanaat getirir. Antakya'nın Hristiyan halkının cezalandırılması için bu olay önemli bir bahane olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Baydur, **Julianus**, 94 vd.

700 Wright, **Emperor Julian II**, 475 vd.; Baydur, **Julianus**, 95 vd.; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 93 vd.

701 Baydur, **Julianus**, 103.

702 **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 203 vd ; Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 137 ; Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 298 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 129.

703 Duval, **Histoire d'Edesse**, 142; Baydur, **Julianus**, 104.

rekçesiyle, biraz da Harranlı putpe-restlerin kışkırtmasıyla, çok sert bir ferman yayınladı. Bu fermanla Urfa halkının tüm para ve kıymetli eşyalarının müsadere edilerek bahşış olarak⁷⁰⁴ askerlere verilmesini ve topraklarının da İmparatorluk hazinesine⁷⁰⁵ katılmak üzere el konulmasını emretti⁷⁰⁶. Julianus fermanında, bir de Hristiyanların inançlarıyla alay ederek, *"kendimi (diyor İmparator), Galilelilerin⁷⁰⁷ gerçek dostu olarak görüyorum: Onların hayranlık uyandıran yasaları, İlahi Melekutu⁷⁰⁸ yoksullara vaad etmiştir. Bu dünyanın yükünden ve mallarından kendilerini kurtardığım(!) zaman erdem ve sonsuz selamet yolunda daha da ileri gidebileceklerdir... Gözünüzü açınız! Sabırlılığımı ve hoşgörümü sona erdirmeyiniz! Bu düzensizlikler sürüp giderse, magistralara işlenen suçların öcünü alacağımı ve yal-*

*nız mallarının müsadere edilerek, sürgünle değil, kılıç ve ateşle de cezalandıracağımın bilinmesini isterim"*⁷⁰⁹.

İmparator'un Urfa'da yaptığı müsadere, baskı, tenkil ... vs. hakkında Süryani kroniklerinde yer alan bilgiler, çelişkili, tutarsız ve son derece abartılıdır. Dahası, bunların bir kısmı da kronolojik olarak birbirine karıştırılmıştır⁷¹⁰. Ayrıca bunları kaleme alanlar, çoğunlukla keşiş ve rahipler olduğu için, olayları kerametlerle ve olağanüstü anekdotlarla da süslemişlerdir. Bu nedenle biz burada, bunları sözkonusu edip, konuyu uzatma taraftarı değiliz. Sadece, o günlere ışık tutması ve Urfa'nın olaylar karşısında ki hissiyatına tercüman olması düşüncesiyle, O dönemde Urfa'da yaşayan ve hadiselerle bizzat şahit olan Mor Afram'ın konuyla ilgili bir şiirini buraya alacağız.

704 Largitiones

705 Res Privata

706 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 129.

707 Yani İsa-Mesih'e inananların, Hristiyanların.

708 Cennet.

709 Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 285.

710 Örneğin İmparator Valens döneminde Urfa'da yapılan birçok şey Julianus dönemine mal edilmiştir.

Persliler, buraya yeni göçmenler getirip iskan ettirirler. Şehirde böylece Persli bir kültürel yapı iyice belirginleşmeye başlar. Nusaybin'in elden çıkması ile, Urfa Osrhoene'nin her yönüyle (askerî, ilmî, politik, ticarî) ana merkezi olur. Nusaybin'den gelen göçmenler arasında, Nusaybin Okulu'nun⁷²⁰ öğrenci ve hocaları da vardır. Bu dönem Urfa'nın özellikle Hristiyan Urfa'nın yıldızının parladığı periyodun başlangıcıdır. Urfa, Nusaybin'den gelen hoca ve öğrencilerle zenginleşir. Burada yine Pers Okulu adıyla bir okul kurulur. Böylece Urfa, Doğu Hristiyan öğrencilerinin akın ettiği bir öğ-

renim merkezi haline gelir. Bu edebî ve ilmî hareket V. yüzyılda bu okulun yıkılışına kadar⁷²¹, doğudan batıya doğru yoğunlaşır⁷²².

Jovianus'un iktidarı çok kısa sürdü (363-364).⁷²³ Onun iktidarı döneminde Hristiyanlar, tabi ki Urfa'da rahat bir nefes aldı. Julianus döneminde uğradıkları baskı ve zulmün intikamını alma düşüncesi bu sefer Hristiyanlarda öne çıktı. Ancak İmparator yayınladığı bir fermanla, her türlü dinî düşünceye sahip insanların özgürce inançlarını yaşayabileceklerinin garantisini verdi⁷²⁴. Yeni İmparator'un bu kısa iktidarı biter

tüstünü Nusaybin Episkoposuna açar. Episkoposla beraber Juvianos, şehri Julianus belasından kurtarması için tanrıya dua eder. Tanrı dualarını kabul eder. Zira Julianus Pers tehlikesine karşı hemen hareket etmek zorunda kalır ve intikamını dönüğe saklar. Ancak, kalp gözü açılan Juvianos, İmparator'un bir mızrak darbesiyle öleceğini görür (Urfa Hristiyanlarının bu konuda uydurdıkları efsaneler için bkz. N. H. Baynes, "The Early Life of Julian the Apostate", **JHS** 45, 1925, 251-254; J. Browning, **The Emperor Julian**, London 1976, 226 vd. ; **Siirt Vekayinamesi**, 197-207). başka bir rivayette Juvianos, Nusaybin piskoposuyla değil de, kendisi gizlice Urfa'ya girer ve sabaha kadar Meryem Ana Kilisesi'nde şehir için dua eder. İmparator'un öleceği burada kendisine ayân olur (Duval, **Histoire d'Edessa**, 141-143).

716 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 137 ; Baydur, **Julianus**, 109 vd. ; Sykes, **History of Persia**, 420 vd. ; G. Downey, **History of Antioch**, 395.

717 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 138 ; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 46-47. ; Michael Grant, **From Rome to Byzantium**, New York 1998, 126.

718 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 138.

719 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 138 ; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 47; Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 330 vd. ; **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, 171 ; Sykes, **History of Persia**, 422 vd. ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 130.

720 Bu okul Pers Okulu adıyla şöhret bulmuştur.

721 Bkz. s.202 vd.

722 Duval, **Histoire d'Edessa**, 145-146.

723 G. Downey, **History of Antioch**, 398.

724 Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 336; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 96.

bitmez, yeni bir tehlike başgösterdi. Bu sefer Urfa'yı bekleyen tehlike daha farklıydı. Yeni İmparator Valens (364-378) Julianus gibi bir putperest değildi, bir Hristiyan'dı. Ancak Aryanist bir Hristiyan'dı...

c. İmparator Valens ve Edessa'da Aryanist Baskı

Jovianus'un ölümüyle İmparatorluğun tahtına Valentinianus I. (364-375) ile kardeşi Valens (364-378) ortak oldular⁷²⁵. İkisi de Hristiyan olmalarına rağmen, itikat açısından Valentinianus İznik Konsili'nin amentüsüne bağlıyken, Valens bu amentüyü reddeden Arius taraftarı, yani Aryanist idi⁷²⁶. Valentinianus Batı'yı yönetirken, Valens de Doğu'yu yönetiyordu. Bu iki imparatorun dini politikaları, inanç açısından ülkeyi iki ayrı kutba ayırmıştı. Valentinianus, diğer Hristiyan düşünce ve inançlara müsamahalı davranırken, Valens Aryanizm dışındaki Hristiyan inançlarına karşı sert ve acımasızdı. Bu nedenle İmparatorluğun Doğu kesimi son derece acılı ve sıkıntılı günler geçirdi⁷²⁷. Yeni imparator Kapadokya, Antakya ve Urfa'da baskı ve zulümlerini artırdı. Birçok din adamını sürgüne gönderdi. Bunlar arasında Antakya Patriği Malatios da

vardı⁷²⁸. İmparatorun bu uygulamaları, Urfalı Aryanistlerin kendilerine olan güvenlerini artırdı. Hele hele 372 (veya 373) yılında İmparator'un Urfa'yı ziyaret etmesi, geleneksel İznik Konsili taraftarları için bir kâbusa dönüştü. Valens'in bu Urfa ziyareti ve uygulamaları, Süryani ruhbanlar tarafından çok abartılı, tutarsız ve çelişkili olarak kaleme alındığı gibi, farklı tarihlerde meydana gelen farklı olaylarda birbirine karıştırılmıştır. Bu efsanevi rivayetleri ayıklayarak, kısaca şöyle özetleyebiliriz: İmparator Urfa'ya gelir ve ordugahını surların dışında kurar. Urfa halkına haber göndererek ruhanileriyle beraber gelip inançlarını itiraf etmelerini; yani İznik Amentüsünü inkar etmelerini ister. Halk, İmparator'un emrine uymaz ve bu belayı defetmek için Havarî Tomas Kilisesi'ne sığınarak dua etmeye başlar. Bu emre itaatsizlik ve meydan okuma üzerine, Valens komutanlarından birini askerî bir birlikle şehre yollar ve tüm halkı katletmesini emreder. General merhametli bir insandır. Halka zarar vermek istemez. Bu nedenle halkı uyandırır ve direnişten vazgeçmelerini tavsiye eder. Ancak netice alamaz. Bu arada iki küçük çocuğuyla Havarî Tomas Kilisesi'ne koşarak giden bir

725 Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 338 vd.

726 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 47; Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 354 vd.

727 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 97.

728 Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebne**, 154-155.

kadına rastlar. Onu durdurur, böyle acele nereye gittiğini sorar. Kadın da, inancından dönmektense iki çocuğuyla beraber şehit olmak için mabede koştuğunu söyler. Olaydan son derece etkilenen General, halkın bu tutumunu İmparator'a anlatır ve nihayet İmparator'u katliam yap-

maktan vazgeçirir. İmparator da başta Episkopos Barsaî olmak üzere birçok din adamını ve ileri gelenleri sürgün etmekle yetinir⁷²⁹.

Bu olayları bizzat yaşamış ve canlı şahidi olmuş olan Mor Afram⁷³⁰, hissiyatını mısralara şu şekilde aksettirmiştir:

ܐܬܝܬܝ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Evlerin kapıları açık kaldı

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Urfa giderken onları terketti.

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Önderleriyle öleceği bendeğe doğru

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Inancını inkar etmektense

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Şehir de, surlar da, binalar da,

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Evler de krala kalsın!

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Mallarımızı, paralarımızı bırakacağız,

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Ama inancımızı onlara değiştirmeyeceğiz!

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Urfa dürüstlikle dolu

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Bilgelik ve akılla dolu

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Aklın güzellikleriyle bezenmiş!

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Kralların kalesi inançlarıdır,

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Silabları, zafere götüren doğruluktur

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Tacı, herşeyi büyüten sevgidir

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Halkını Mesih korusun!

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Urfa'nın ismi gururudur

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Ve Havarisinin adı, şerefidir

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Ve önderinin ismi, akıldır

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

Arkadaşlarının hocası, şehir!

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

*Gökteki Kudüs'ün gölgesidir!*⁷³¹

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

ܡܚܡܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ ܕܥܝܪܐ

729 Segal, *Edessa*, 75 ; E.R. Hayes, *Urfa Akademisi*, 130,141.

730 E.R. Hayes, bu şiirin Mor Afram'a ait olamayacağını, çünkü bu hadiseden üç ay önce öldüğünü iddia eder. Bkz. *Urfa Akademisi*, 142.

731 Duval, *Histoire d'Edessa*, 146-147.

d. İmparator Theodosius ve Edessa Paganizminin Sonu

Aryanistler, Valens'in 378'de ölümüne kadar⁷³² Urfa'da hakimiyeti ellerinde tuttular. Valens'in ölümü ile İznik taraftarı geleneksel kilisenin ruhanileri sürgünden geri döndüler. Ariusçuların el koydukları kiliseleri ve malları kendilerine iade edildi⁷³³.

379 yılında tahta geçen Theodosius, yaklaşık yarım yüzyıldır kiliseler arasında devam eden Kristolojik çatışmaların devletin geleceği açısından mutlaka sona erdirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden yönetimi ele alır almaz, ilk Ökümenik Konsilin kararlarını tatbik etmek için bir dizi önlem aldı. İlk önce tüm Ariusçu piskoposları görevden alarak yerlerine İznik Konsili taraftarı ruhaniler atadı⁷³⁴. Akabinde, bir yandan bu Konsil kararlarına muhalif olan tüm heretik düşünce taraftarlarına, bir yandan da putperestliğe karşı amansız bir mücadele başlattı. 380

yılında neşrettiği bir fermanla "Tesslis'e kayıtsız-şartsız inananların ancak "Hristiyan adını kullanabilecekleri, bunların dışında kalanların bu adı taşımaya layık olmadıkları, ayin ve toplantılarına kilise adını verme hakkına sahip olamayacakları" ilan edildi. İmparator daha sonra yayınladığı fermanlarla bu politikasını perçinleştirdi. Bunlarda, İznik Amentüsü'ne karşı olanların dinî toplantı yapamayacakları gibi verâset dahil tüm hukukî haklarını kaybettikleri belirtiliyordu⁷³⁵.

Ancak alınan tüm bu önlemler, yine de istenilen neticeyi vermedi. Bu olumsuz netice İmparator Theodosius'u, Büyük Konstantinos gibi bir Ökümenik Konsil toplayarak meseleleri çözüme kavuşturma düşüncesine götürdü. Bu düşünceyle 381 yılında İstanbul'da bir konsil topladı⁷³⁶. Bu konsilde Urfa Kilisesi'ni Mor Vologese temsil etti⁷³⁷. Theodosius, Başkent Episkoposluğunu siyasî nedenlerle Patriklik statüsüne kavuşturduktan sonra, Kiliseyi zapt-

732 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, 97; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 49 ; M. Grant, **From Rome to Byzantium**, 127

733 Segal, **Edessa**, 91 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 130.

734 A. Bailly, **Bizans Tarihi I**, (çev. Haluk Şaman), İstanbul tarihsiz, 23; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 90; Bu konuda geniş bilgi için bkz. J. Danielo, **Historical Theology** (tr. R.P.C. Hanson), Pelician Books, tarihsiz, 92 vd.

735 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 90; Bailly, **Bizans Tarihi I**, 23.

736 J.F. Bethune Baker, **An Introduction Early History of Christian Doctrine**, London 1903, 197 vd.

737 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138-139.

u rabt altına almak için de hükümetin çıkaracağı tüm kanunlara uymaya mecbur kıldı⁷³⁸. Artık sıra Hristiyanlığı resmen devlet dini haline getirmeye gelmişti. O da, hiç tereddüt etmeden Hristiyanlığı resmî devlet dini haline getirdi. Arkasından zaten iyice zayıflamış olan resmî dinin son kalıntılarını da temizlemek için putperestlikle amansız bir mücadeleye girdi. Arka arkaya neşrettiği fermanlarla mabedlerini yıktırdı; kurban takdim etmelerini, büyücülük yapmalarını, kehanette bulunmalarını bir araya gelerek dinî toplantılar tertip etmelerini yasakladı. Putperestliği çağrıştıran her şey tahrip edildi. Devlet güçlerinin yanında, bu tahribata başta piskoposlar ve ruhaniler olmak üzere tüm Hristiyan halk büyük bir şevkle katıldı⁷³⁹. Putperestlik artık bir daha dirilmemek üzere ülkeden silindi.

İmparator Theodosius bu zaferini perçinleştirmek için 392 yılında son bir ferman yayınladı. Bu fermanla devletin eski resmî dini ve kültleri başta olmak üzere her türlü putperestlik, hurafe⁷⁴⁰ kabul edilerek,

mahkum edildi. Bu fermana tarihte "*Putperestliğin Cenaze Marşı*"⁷⁴¹ denilmektedir.

Ülke genelinde uygulanan bu politika, Urfa ve çevresinde de etkin oldu. Urfa şehir merkezinde tüm pagan mabedleri yıkıldı, sadece bir tanesi, o da içinde ayin yapılmamak şartıyla ayakta kalabildi⁷⁴². Bölgede bu fermanlardan en çok etkilenen şüphesiz Harran oldu. Paganizmin bu muhteşem merkezi, yağı biten bir kandil gibi gün geçtikçe ışığını kaybetmeye, suyu kesilen bir gül gibi gün geçtikçe solmaya başladı. O günlerde şehrin bu durumunun acıklı tasvirine Libanis (XXX, 7,8) 'ta rastlıyoruz: "*Harran'da kentin ortasında pek çok kişi tarafından İskenderiye'deki Serapeium'la eşit tutulan görkemli bir tapınak vardı. Bu tapınakta askerî bir üs ve gözetleme yeri olarak kullanılan bir kule bulunmaktaydı ki, bu kuleden tüm Harran ovası görülebiliyordu. Tapınak'ta ayrıca birçok heykel bulunmaktaydı. Fakat Fynegus, Mezopotamya ve Suriye'deki pagan tapınaklarının kapanmasını emretti-*

738 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 101.

739 Bihlmeyer-Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, 69.

740 Gentilicia Supurstitio.

741 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 102; ayrıca bkz. Barrow, **Romalılar**, 168; Geniş bilgi için bkz. Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi III**, (çev. A. Baltacıgil), İstanbul 1988, 5 v.d.

742 Segal, **Edessa**, 106 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 131.

ğinde ki, bu sırada çoğu tahrip edilmiş durumdaydı, Harran'daki tapınağın içindeki idoller alınıp götürüldü ve kısmen de tahrip edildi⁷⁴³.

Theodosius döneminde, savaş açısından bölgeye baktığımızda ise, nispeten huzurlu bir dönem görüyoruz. Perslerle pek önemli bir problem yaşanmazken, 396 yılının Temmuz ayında Ermenistan, Suriye ve Mezopotamya'yı yakıp-yıkan Hunların işgali, gelip-geçen bir fırtınayı andırmaktadır. Bu fırtınadan Edessa, muhtemelen surları sayesinde, pek fazla etkilenmemiştir⁷⁴⁴.

3. Beşinci Yüzyılda Edessa

Kuruluşundan itibaren İslam hakimiyetine girinceye kadar Urfa huzur yüzü görmemişti. Bölgenin diğer şehirleri de aynı kaderi paylaşıyorlardı. Dönemin iki büyük imparatorluğu yakın aralıklarla birbirlerinin gücünü ölçmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Kısacası bölge Roma ve Perslerin mücadele arenasıydı. Tabii olarak bu savaşlar, geride büyük bir yıkım bırakıyorlardı. Bölge halkı bir savaşın yıkıntılarını gidermeden bu

iki büyük gücün tekrar karşılaşmalarına şahit oluyorlardı.

V. yüzyıla girene kadar bu hep böyle devam etmişti. Denilebilir ki V. yüzyıl savaşlar açısından Urfa için en huzurlu dönem olmuştur. Bir iki savaş ve bir Hun istilası dışında bölge ciddi bir savaş görmemiştir. Bu yüzyılda Urfa daha çok tabii afetler, dinî çekişmeler ve parçalanmalarla meşgul olmuştur.

a. 413 Seli ve Edessa'nın Tabrihi

Bu yüzyılın ilk büyük tabii afetini Urfa 413 yılının Nisan'ında yaşamıştır⁷⁴⁵. Aşırı yağan yağmurlar neticesinde, 201, 303 yıllarındaki gibi 413 yılında Urfa büyük bir sel baskınına uğramıştır. Daysan Nehri taşarak şehri basmış, özellikle basit tuğla ve kerpiçten olan ev ve barakalar çökmüş, bu ani baskında birçok insan çöken bu evlerde hayatlarını kaybetmişlerdir. Sağlam ve taştan yapılmış iki ve üç katlı evlerin ise alt katlarına su dolmuş, buralarda da birçok insan boğularak yaşamlarını yitirmişlerdir. Bu öylesine büyük bir felaket doğurmuştur ki, şehir surlarının çeşitli bölümleri, evler, ağaçlar, ceset-

743 Özfirat, **Harran**, 67.

744 Theodosius döneminde Doğu'da meydana gelen olaylar için bkz. Gibbon, **Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 448 vd.

745 Urfa Kroniği'ne göre bu sel felaketi Selevkosların 724 yılında vukubulmuştur. Buna göre 412 yılının sonbaharında meydana geldiği ihtimali de vardır. (bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 164.)

ler, her çeşit eşya ... vs. bu sel sularının önünde önce ovaya, sonra Culap Deresi ile Belih Irmağı'na, oradan da Fırat'a sürüklenmişlerdir⁷⁴⁶.

Urfa halkının uğradığı bu felaket, Devlet'ten çok Kilise'nin sayesinde atlatıldı. Bu felaket döneminde Ortaçağ Hristiyan ruhbanlığının en karizmatik liderlerinden birisi olan Rabbula, Urfa Episkopos'u idi⁷⁴⁷. Manastır hayatında kendisine şiar edindiği sert asketizmi, episkopos olduktan sonra da devam ettirdi. Bütün hayatı boyunca kendisi mütevazı yaşadığı gibi, çevresine de bu yaşantıyı kabul ettirdi. Bütün mesaisini Kiliseye ve fakir-yoksul kesimlerin sıkıntılarını gidermeye ayırdı. Bu sel felaketinin sebep olduğu tahribi ortadan kaldırmak için Rabbula, Kilise'nin sahip olduğu yemek takımlarına yarınca kadar, kıymet ifade eden herşeyi satarak, yoksul ve kimsesizlere harcadı. 411/412 yılından 435/436 yılına kadar 23 yıllık piskoposluk döneminde tek kilise inşa etmedi. Eline geçen paranın son kurusunu dahi, fakir ve yoksulların ihtiyaçlarını gidermede kullandı. Bu sel

sonrası, kimsesizler için "Darü'l-Aceze"⁷⁴⁸ ile kadınlar için de bir hastane inşa ettirdi⁷⁴⁹.

b. Edessa'da Heretizmle Mücadelenin Şiddetlenmesi

Rabbula bir yandan bu hayır işlerine uğraşırken, bir yandan da Urfa'yı kasıp kavuran dinî heretik akımlarla da şiddetli bir mücadele içerisine girmişti. Başta Bardaysancılar, Marcionistler, Aryanistler, Manihesitler, Borborianlar, Saddukiler, Mesallialılar, Adelfoslular ... olmak üzere, irili ufaklı bu dinî gruplar, Rabbula'nın hedefleriydi. Ancak bunlar içinde en etkin olanları Aryanizm idi ki, O da Rabbula döneminde etkisini kaybetmişti⁷⁵⁰. Fakat çok geçmeden Urfa Kilisesi'ni derinden etkileyen ve parçalanmasına sebep olan yeni bir akım ortaya çıktı: Nestoryanizm.

İstanbul Patriği Nastoryos'un İsa'nın tabiatları ve Meryem hususunda ortaya attığı düşünceler, tüm Hristiyan alemini karıştırdı⁷⁵¹. Münakaşalar kilise ve manastırlardaki ruhanî meclislerden taşarak sokağa

746 Segal, **Edessa**, 156.

747 Bkz. s.430 vd.

748 Kimsesiz ve yoksullar, yaşlılar için barınma evi.

749 Duval, **Histoire d'Edesse**, 169-170.175.

751 Bu konuda geniş bilgi için F. Loofun, **Nestorius and His Place in the History Christian Doctrine**, Cambridge 1914 ve J. F. Bethune Baker'in, **Nestorius and His Teaching**, Cambridge 1908 adlı eserlerine bakınız.

sıçradı⁷⁵². Hristiyan alemi iki büyük kutba bölündü. İsa'da tek tabiatın olduğuna inanan ve Meryem'e Theotokos⁷⁵³ diyen grupların başını İskenderiye Patriği Kurilos⁷⁵⁴, İsa'da iki tabiatın olduğuna inanan ve Meryem'e Christotokos⁷⁵⁵ diyenlerin başını da Nastoryus çekiyordu⁷⁵⁶. Bu kamplaşmada Urfa Episkoposu Rabbula bağlı olduğu Antakya Patrikliği'nden dolayı önce çekimser kaldıysa da, sonra Kurilos'un yanında yer aldı ve O'nun en ateşli savunucusu kesildi⁷⁵⁷.

Hristiyan alemi bu Kristolojik münakaşalarla çalkalanınca İmparator Theodosius 431 yılında Efes'te bir Ökümenik Konsil topladı⁷⁵⁸. Konsildeki hararetili celselerden sonra Nastoryus ve taraftarları aforoz edildi ve Kilise'den uzaklaştırıldı⁷⁵⁹. Konsilde başkan Kurilos'un birinci derecedeki yardımcısı Urfa Episkoposu Rabbula idi. Bağlı olduğu Antakya Patriği Yuhanna'nın kaypak tutumuna rağmen⁷⁶⁰, O açık şekilde Kurilos'un safında yer aldı. I. Efes Konsili'ndeki bu tutu-

752 Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 120 vd.

753 Tanrı anası, Tanrı doğuran.

754 A.W.Wigram, **The Assyrians and Their Neighbours**, London (G.Bell and Sons) 1929, 55; Leon Arpee, **A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time**, New York (The Armenian Missionary Association of America) 1946, 122 vd.; L.Duchesne, **Early History of the Christian Church from Its Foundation to the End of Fifth Century III**, (trans. from Frencg), New York 1908-1924, 218 vd.; George Waddington, **History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation**, London: Baldwin and Cradock, Paternoster Row. MDCCCXXXIII, 181 vd.

755 İnsan anası, insan doğuran.

756 İsidoros, **Heridetü'n-Nefise**, 501 vd. ;D.S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch: A Study of Early Christian Thought in the East**, Cambridge Univ. Press 1982, 126 vd.

757 Duval, **Histoire d'Edesse**, 172-173.

758 Adrian Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, London (Catholic Truth Society) 1908, 76; S. Aziz Atiya, **A History of Eastern Christianity**, London 1968, 250.

759 Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebné**, 174; Elfonsos Marya Dilikorî, **Tarihü'l-Ertakat Ma'a Dahtika** (İtalyanca'dan Arapça'ya çev. Yusuf Eliyas ed-Dibsü'l-Marunî), Kesran (er-Rehbene Matbaası), 1864, 210-212; Gibbon, **History of Christianity**, 652; Lord Gürzon, **İran**, (terc. Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye, İstihbarat Dairesi Yay.), İstanbul 1927, 28; Henri Hart Milman, **History of Latin Christianity: Including that of the Popes to the Ponticifate of Nicolas V., I**, London (John Murray) 1867, 199; Charles Joseph Hefele, **A History of the Christian Councils: From the Original Documents to the Close of the Council Nicea A.D. 325**, (trans. From the German, and ed. by William R. Clark), Edinburg 1871, 11.

760 Dilikorî, **Tarihü'l-Ertakat**, 212 vd.; Mor İgnatius Yakub III, **Tarihü'l-Kenise II**, 55; Richard Bell, **The Origin of Islam in Its Christian Environment**, Edinburg 1968, 9; James Huston Baxter, **History of the Church, 312-800, A.D.** (The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge, A Collective Work) London and Glasgow 1929, 505.

mundan dolayı, Rabbula ve dolayı-
sıyla Urfa Episkoposluğu Doğu
Hristiyan aleminde ağırlıklı bir yer
edinmiş oldu⁷⁶¹.

435/436 yılında Rabbula ölünce,
Antakya Patriği Yuhanna Urfa Epis-
koposluk makamına Hiba (İbas)'yı
atadı⁷⁶². Hiba, son derece aktif bir
piskopostu. Dinî faaliyetlerinin yanı-
sıra, bayındırlık faaliyetleriyle de
Edessa'yı güzelleştirdi. Onun döne-
minde yapılanların başında, Havari-
ler Kilisesi, 720 kg. ağırlığında Sana-
tour'dan getirilen som gümüşten bir
masanın Eski Kilise'ye konması ve
General Anatole tarafından Havari
Tomas'ın kemiklerinin konulması
için bağışlanan gümüş sandukanın
Katadrede yerleştirilmesi ... vs. sayıla-
bilir⁷⁶³. Hiba'nın faaliyetlerinden ra-
hatsız olan muhalifleri, O'nu Nastu-

rilikle suçladılar⁷⁶⁴. Gerek Antak-
ya'da ve gerekse bizzat İmparator'un
emriyle Beyrut'ta toplanan konsiller,
Hiba'yı suçsuz buldular⁷⁶⁵. Ancak
muhalifler Hiba'nın peşini bırakma-
dılar. Urfa Episkoposu Doğu Hristi-
yan aleminde en önemli sorun oldu.
Bunun üzerine İmparator Theodosi-
us 449 yılında Efes'te ikinci bir ökü-
menik konsil toplamak zorunda kal-
dı⁷⁶⁶. Konsil, hem Nasturyanizm'i
mahkum etti, hem de başta Hiba ol-
mak üzere taraftarlarını aforoz ede-
rek kiliseden uzaklaştırdı⁷⁶⁷.

Ancak bu konsil huzur getirmek-
ten ziyade, kargaşayı iyice arttırdı. Ur-
fa Kilisesi de bu kargaşadan nasibini
aldı. Urfa Episkoposu Hiba sürgüne
gönderilmiş yerine Nonnus atanmış-
tı⁷⁶⁸. Huzursuzluk sürerken Theodo-
sius öldü, yerine Marcianus imparator

761 Bu konuda bkz. s.427 vd.

762 Mor İgnatius Yakub III, **Tarihü'l-Kenise II**, 68; Atiya, **Eastern Christianity**, 251; J. Spencer Trimingham, **Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times**, London 1979, 162.

763 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

764 Geniş bilgi için bkz. M. Çelik, **Ortadoğu Mozayîği Süryaniler-Nasturiler**, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay. IV, Elazığ 1996, 48 vd.

765 Mor İgnatius Yakub III, **Tarihü'l-Kenise II**, 88vd.; Downey, **History of Antioch**, 468; Francis Dovernik, **The Idea of Apostocility in Byzantium and the Leyend of the Apostle Andrew**, Harward Univ. Press, Cambridge 1958, 69.

766 Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebné**, 170; Downey, **History of Antioch**, 470, W.H.C.Freen, **The Rise of Monophsitye Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifty and Sixty Centuries**, Cambridge 1979, 39 vd.

767 Bkz. Isidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 501-505; Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebné**, 182-193; Mor İgnatius Zekka I. Ayvaz, **Akidetü't-Tecessüdü'l-İlahî fi'l-Keniseti's-Süryaniyeti'l-Ortodoksiye**, (neşr. Yuhanna İbrahim), Halep 1981, 26.

768 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

oldu⁷⁶⁹. Bu kargaşaya bir son vermek için yeni imparator 451 yılında Kadıköy'de yeni bir Ökümenik Konsil topladı. Bu konsilde Monofizizm⁷⁷⁰ mahkum edildi ve Urfa da dahil Doğu kiliselerinin tüm monofizit ruhbanları aforoz edilerek sürgüne gönderildiler⁷⁷¹. Yerlerine de karışıt görüşlü ruhbanlar atandı. II. Efes Konsili'nde aforoz edilen Urfa Episkoposu Hiba'nın da afarozu kaldırılarak, eski görevine iade edildi⁷⁷². Ancak bu konsilin kararları Doğu'da çok büyük bir infialin doğmasına sebep oldu. Ülkenin her tarafında isyanlar başgösterdi. Fakat İmparator kararlıydı, bu nedenle isyanları çok kanlı bir şekilde bastırdı⁷⁷³. 457 yılına gelindiğinde Hiba öldü. Hiba sürgündeyken (449-451) yerine atanan Nonnus tekrar bu göreve getirildi. Nonnus da selefleri Rabbula ve Hiba gibi bayındırlık faaliyetlerine önem verdi. Aziz Yahya Kilisesi'ni inşa ettirdi. Beth Şamaş Kapısı'nın bulunduğu surların hemen dışında biz cüzzamlılar hastanesi kurdu. Şehit doktorlar Mor Cosmos'un ve Mor Dominanus'un kabirlerini yaptırdı. Birçok manastır, kule

ve köprüler inşa ettirdi. Yolların güvenliğini sağladı⁷⁷⁴.

c. İmparator Zenon ve Edessa'daki Pers Okulu'nun Kapatılması

Edessa'da bir yandan bu güzel şeyler olurken, diğer yandan ise Kilise içten içe kaynamaya devam ediyordu. Kadıköy Konsili'nin taşları yerinden oynatmış olması, bu kargaşanın temel nedeni idi.

Bu konsilin Urfa açısından en büyük özelliği, Urfa Kilisesi'nin daha önce başlayan bölünmeyi, kurumsallaştırmasıdır. Devletin, bölge Hristiyanları üzerinde takip ettiği baskıcı politikaların neticesinde, Kristolojik bir münakaşa, dinî bir cereyana dönüştü ve Nasturyanizm adını alarak, millî duygularla da perçinlenerek ayrılıkçı bir akım haline geldi. Doğu Kiliseleri'nde, özellikle de Urfa'da hızla taban bulan bu akım, devletin baskısından kurtulmak için İran topraklarına kaymaya başladı. Sasaniler, Mecusî olmalarına rağmen⁷⁷⁵, en büyük rakipleri Bizans'a karşı bu tabanı kullanma dü-

769 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 129.

770 İsa'da tek tabiatın olduğuna inananlar. Bu konuda geniş bilgi için bkz. s.426 vd.

771 R.W. Sellers, **Council of Chalcedon**, London 1953, 158 vd.

772 Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebné**, 201 vd

773 Geniş bilgi için bkz. M. Çelik, **Bizans Devleti'nin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitale Katliamları (IV.-VII. Yüzyıllar)**, Antakya 1994.

774 Duval, **Histoire d'Edesse**, 176.

775 Ekrem Sarıkcıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul 1983, 105 vd.

şüncesiyle Nasturilere kucak açtılar. Bu hoşgörü ve kucak açma Doğu'daki Hristiyanların İran nüfuz sahasına girmelerine sebep oldu⁷⁷⁶. Bu politika Zenon'la nihai şeklini aldı. İmparator bu dinî kargaşaya son vermek için, yıllardan beri Doğu'da akan kan ve gözyaşını dindirmek amacıyla 482 yılında bir "*Birlik Fermanı*" yayınladı⁷⁷⁷. Bu ferman Doğu'da genel bir kabul görmesine rağmen, Urfa bölgesindeki Nasturiler tarafından tasvip edilmedi. Zenon, Nasturileri gözden çıkardı. Melkit grubuna mensup Urfa episkoposu Cyrus (Kyrrhos) Zenon'u Urfa'daki "*Pers Okulu*" adıyla bilenen akademiyi kapatmaya ikna etti. İmparator'un emriyle Okul yıkıldı ve yerine bir kilise inşa edildi. Böylece takriben bir asırdan bu yana Doğu Hristiyan aleminde Edessa'nın şöhretine şöhrat katan bu ilahiyat akademisi tarihe karışmış oldu (489). Bu akademi, Helenistik ve Grek felsefe düşüncesini Hristiyan ilahiyatıyla mecz etmişti. İki dünyanın (Doğu-Batı) kültürlerinin kaynaştığı kapıydı. Si-

yasî hedefler ve dinî çekişmeler, Urfa'da bir ışığı daha söndürmüştü. Hocaları da önce Nusaybin'e, daha sonra da İran içlerine çekildiler⁷⁷⁸. Zenon'un bu politikası, dinî açıdan Urfa ve yöresine sükunet getirdi.

Zenon döneminde Edessa bazı askerî ve siyasî olaylara da sahne olmuştur. Bunlardan birisi bölgeyi tehdit eden Hun tehlikesi idi. Bu tehlikeyi Sasani hükümdarı Peroz (Perviz), daha önce Bizans ile Sasaniler arasında akdedilen antlaşma gereği, Zenon'dan aldığı destekle önlemiştir⁷⁷⁹. Bu Hun tehlikesinden Edessa ciddi sayılabilecek bir zarar görmemiştir.

Bu dönemde Edessa'nın karıştığı bir diğer siyasî olay ise, Illus ve Leontius'un Zenon'a isyanı olaylarıdır. Antakya'da bu isyanı başlatan Illus ve Leontius, Zenon'un bunların üzerine ordu sevketmesi üzerine, Edessa'yı ele geçirip, buradan mücadele etmeyi planladılar. Ancak Edessalılar İmparator'a sadık kaldılar ve şehirlerini kahramanca savundular⁷⁸⁰.

776 W.A. Wigram, *The Assyrians and Their Neighbours*, 67 vd.; Edward Every, "The Assyrians", *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict I*, Gn. Ed. A. Arbey, Cambridge 1969, 521 vd.

777 Henotikon denilen bu ferman için bkz. *Documents Illustrative of the History of the Church*, Ed. By B.J. Kidd, London 1932, 330-332.

778 Mşiha Zha, *Erbil Vekâyinamesi*, 138-139 ; Atiya, *Eastern Christianity*, 252 vd.

779 Mar Yeşua, *Vekâyinâme*, böl. VIII, IX, X.

780 Mar Yeşua, *Vekâyinâme*, böl. XIV-XVII; krş. Downey, *History of Antioch*, 495 vd; Freen, *Rise of Monophysite*, 187; M.V. Levtchenko, *Bizans*, (çev. E. Berktaş), İstanbul 1979, 64; Geniş bilgi için bkz. E.W. Brooks, "The Emperor Zenon and the Isaurians", *English History Review* VIII, 1893, 226 vd.

Zenon 491 yılında ölünce, yerine Anastasios geçti⁷⁸¹. Anastasios, yaşlı bir saray görevlisiydi. Tahta geçerken de, Kilise'de hiçbir değişiklik yapmayacağına ve Zenon'un *Henotikon*'una ve Kadıköy Konsili kararlarına bağlı kalacağına söz vermişti⁷⁸². Ancak ipleri eline geçirdikten sonra, Monofizitler lehine bir dinî politika takip etti. Bu politika Edessa'da devam eden Melkit zulmüne son verdi⁷⁸³. İmparator'un Edessa'da sevinç yaratan diğer bir icraatı ise, halkı canından bezdiren "*Hrisargiros*" adlı vergiyi kaldırmasıydı⁷⁸⁴. Bu vergi Edessa'dan dört yılda bir alınırdı ve 140 altın idi⁷⁸⁵. İmparator'un bu fermanı tüm ülkede bayram havası yarattı⁷⁸⁶.

V. yüzyılda savaşlar olmasa da, dinî çalkantı ve baskılar Edessa hal-

kını yine de pek rahat bırakmamıştı. Ancak İmparator Anastasios döneminde hem takip edilen dinî politika, hem de bazı vergilerin kaldırılması Urfalıları rahatlatmıştı. Ancak bu sevinç ve mutluluk pek uzun sürmedi. V. yüzyılın son yılları, bu sefer tabii afetlere ve salgın hastalıklara sahne oldu. Üst üste gelen bu afetler, savaştan beter yıkımlara sebep oldu⁷⁸⁷. Şimdi Urfa'yı kasıp kavuran bu tabii afetleri ve salgın hastalıkları ve bunların Urfa halkı üzerindeki etkilerini, bizzat olaylara şahit olan Mar Yeşua'dan özetleyerek aktaralım:

*"Bu yılla birlikte⁷⁸⁸ korkunç bir ceza fash başladı... Tanrı, gövdele-
rimizi... baştan aşağı çibanlarla
doldurdu.... Bütün insanlar günah-
kar oldukları için, bepsi bu afete tu-
tulmuşlardı⁷⁸⁹. Şebrimizin bütün*

781 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 59.

782 Bkz. J.B. Bury, **A History of the Eastern Roman Empire, the Death of the Theodosius I. to the Death of Justinian (395-565) I**, London 1923, 441 vd.

783 M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 227 vd.

784 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXI; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139; krş. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 59-60.

785 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXI; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 140.

786 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 140.

787 Bu tabii afetlerin Urfa'daki tahribatları çok sık rastlanan olaylardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, **Mahutbonuso (Ahh Sihoho Dantiro bi-Beth Arko di-Batikno) IV**, (J.B. Chabot), Paris 1895, 51 vd.

788 İskender Yılı 806 (M.S. 494 Ekim)

789 Bu dönemin kroniklerinin büyük çoğunluğu din adamları tarafından kaleme alındığı için, bu tabii afetler, günahkar ve azgın insanların Tanrı tarafından cezalandırılması olarak kabul edilir. Tarih felsefesi açısından, bu tarihin teolojik nokta-i nazardan yorumlanmasıdır. Bu konuda örnekler için bkz. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 56 vd., 177, 213.

*balkının vücutlarında şişkinlikler ve çıbanlar vardı ve bu belirtilerle kaplı yüzler, korkunç görünüşler arz ediyordu. Öyle kimseler vardı ki, bütün gövdeleri, hatta tabanlarına varıncaya kadar bu çıban ve kabarcıklarla kaplanmıştı. Öte yandan bir takım kimselerin birçok uzuvarı da, büyük oyuklarla delik deşik olmuştu*⁷⁹⁰.

Mar Yeşua daha sonra bu çıban afetinin uzun sürmediğini, insanların iyileştiğini, ancak yüzlerinde ve vücutlarında yara izlerinin kaldığını, bu salgın hastalığın şehirde pahalılığa sebep olduğunu anlattıktan sonra⁷⁹¹, bu hastalığın 496-497 yılında tekrar baş gösterdiğini, Urfa ve çevresinde bu hastalık nedeniyle çok sayıda insanın gözlerini kaybettiğini anlatır ve bu tür hastalıkların salgın haline gelmesine sebep olarak zina ve fuhuşun yaygınlığını gösterir⁷⁹².

497 yazında Urfa valisi Anastasius azledilip, yerine atanan Alexan-

der'in, şehirde başlattığı temizlik faaliyetlerinden sonra, bu hastalığın kaybolduğunu görüyoruz⁷⁹³. Kronikten 498'de Urfa Episkoposu Mar Cyrus'un öldüğünü, yerine Petrus'un atandığını⁷⁹⁴, aynı yıl fazla hasara yol açmayan bir çekirge afetinin yaşandığını⁷⁹⁵ ve halkı çok korkutan bir güneş tutulması meydana geldiğini öğreniyoruz⁷⁹⁶.

V. yüzyılın en büyük tabii afeti ise, yüzyılın sonunda vukubulan çekirge afeti ve onun sebep olduğu kıtlık ve salgın hastalıklardı. Urfa halkını mahveden bu yüzyılın son afetini yine olayların görgü tanığı olan Mar Yeşua'dan özetleyerek verelim: "*Bu yılın Adar ayında*⁷⁹⁷, *topraktan üzerimize çekirgeler hücum etti. Çekirgelerin çokluğundan öyle tahmin ettik ki, bunlar yalnız toprağa bırakılan yumurtalardan değildi.... gökten de üzerimize yağıyorlardı. Tüm Arap bölgesinin, Ras'ayn*⁷⁹⁸ *ve Urfa'nın bütün mabsulünü yalayıp yuttular... Asurya'dan Batidenizi'ne*⁷⁹⁹ *Kuzey-*

790 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXVI; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 164; Segal, **Edessa**, 155.

791 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXVI.

792 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXVIII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 165; Segal, **Edessa**, 155.

793 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXIX; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 166.

794 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXII.

795 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXIII.

796 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXVI.

797 Mart 500.

798 Resülayn

799 Akdeniz

de Ortaya⁸⁰⁰ sınırına varıncaya kadar yayıldılar. Bütün bu bölgeleri çöle çevirdiler... Ulu Tanrı esirgememiş olsaydı, insanları ve sürüleri bile kemireceklerdi. Zira duyduğumuza göre, böyle bir hadise bir köyde olmuş; çalıştıkları sırada körpe çocuklarını bir tarlada bırakan bir takım köylüler, henüz tarlanın öteki ucuna geçmemişken, çekirgeler hücum ederek bir yavruyu öldürmüşlerdi... Yıl sona ermeden açlık ızdırabı halkı dilendirecek kadar aciz bıraktı... berşeylerini, öküz, koyun, domuzlarını yarı fiyatına satmaya başladılar... İnsanlar (bu felaket sonrası) yerlerini bırakarak batı ve kuzey kesimlerine göç ettiler. Köylerdeki hastalar, yaşlılar, sakatlar, kadınlarla çoluk-çocuk, açlıktan bunalan herkes, yürümeye ve uzaklara gitmeye güçleri yetmediğinden, ölmek için dilenmek üzere şehirlere akın etti-ler...."⁸⁰¹.

Mar Yeşua, bundan sonra hayat pahalılığının had safhaya ulaştığını⁸⁰², vergilerin kaldırılması ve şeh-

re yardım için Vali'nin ve Episkopos'un ayrı ayrı başkente giderek İmparator'dan yardım aldıklarını⁸⁰³, ancak bütün bunların felaketin sonucunu değiştiremediğini acıklı bir üslupla anlatır. "...şehirdekiler sokaklarda dolaşıp çamurlu ve pis sebze yapraklarıyla saplarını toplayarak yiyorlardı. Sokaklarda kemeralılarında uyuyor, gece gündüz açlık ızdırabıyla kıvranıp feryat ediyorlardı. Böylece canları çürüyüp gitti, ağlanacak bir hal aldılar. Zayıflıktan çakallara döndüler. Bütün şehir bunlarla doldu; nihayet sokaklarda, kemerlatlarında ölmeye başladılar"⁸⁰⁴.

Mar Yeşua, afetin gittikçe ağırlaşması üzerine İmparator'dan maddî yardım geldiğini ve Vali'nin "bu paralardan birçoğunu yoksul halkın boynuna takıp mühürlettiğini ve her birine günde bir kilo ekmek dağıttığını" ancak, kışın bastırmasıyla bunun da bir işe yaramadığını ve ölümlerin artmaya başladığını⁸⁰⁵

800 Anzetene, Ermenistan'ın kuzeyi.

801 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXVIII.; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 167, 184; Segal, **Edessa**, 147, 155.

802 Mar Yeşua, hayat pahalılığını anlatırken, bazı gıda maddelerinin fiyatlarını da verir: Dört modius buğday, altı modius arpa bir dinar (altın). Nohutun bir kabı (2.05 litre) beşyüz, fasulye ve baklanın bir kabı dörtyüz, mercimeğin bir kabı 360, bir kab kuru üzüm 300 minus idi (Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXIX, XL, XLI).

803 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXIX; bu bölgede gerek tabii afetler ve gerekse kuraklıktan dolayı sık sık kıtlık vakaları başgösterir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 58-60, 176-177, 192-193.

804 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLI.

805 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLII.

bunun üzerine Kilise'nin, askeriye-nin ve eşrafın da tüm imkanlarıyla devreye girdiğini; tüm kamu yerleri-nin, hamamların ve uygun olan her mekanın otla doldurularak insanları sokaklardan kurtarıp buralarda barındırmaya başladıklarını, Kilise'nin yeni revir ve hastaneler açtığını, bunların komşu kent ve köylerde duyulmasıyla da, Urfa'ya yeni bir göç dalgasının başladığını anlatır⁸⁰⁶.
*"... ölümlerin çoğalmasa üzerine Vali, Mor Kona Kilisesi yanındaki mezarlığı açtırdı... ölüleri buraya doldurdular. Sonra başkalarını ve daha başkalarını açtılar, bunlar da yetmedi. En sonunda eski mezarları birer birer açarak yeni cesetlerle doldurdular. Çünkü Teşrî başından Adar sonuna kadar⁸⁰⁷ her gün yüzden fazla, çoğu günler 120 ve 130 kadar ceset enodokseyondan taşıyordu. Bu müddet içerisinde sokaklarda, ölümler üzerinde ağlama seslerinden veya ızdırap çekenlerin acı feryatlarından başka bir şey işitilmiyordu..."*⁸⁰⁸

Mar Yeşua, sonunda Tanrı'nın Urfa halkına acıdığını ve yeni yüzyı-

la girerken (VI.) bu afetin yavaş yavaş ortadan kalktığını anlatarak, bu son 5-6 yılı bitirir⁸⁰⁹.

4. Altıncı Yüzyılda Edessa

V. yüzyılın savaşlar açısından, bölge için en huzurlu yüzyıl olduğunu söylemiştik. VI. yüzyıl ise maalesef, savaşlar açısından en şiddetli yüzyıl olmuştur. Edessa bu dönemde, belki de tarihinin en sıkıntılı dönemini yaşamıştır. Şimdi, bu yüzyılı ve Edessa'yı kronolojik olarak ana hatlarıyla ele alalım.

a. Bölgede Bizans-Sasani Savaşlarının Başlaması

Edessa VI. yüzyıla tabii afetlerle bunların sebep olduğu kıtlık ve salgın hastalıkların tahribatlarıyla girdi. Gerek başkentten gelen yardımlarla ve gerekse iklim şartlarının normalleşmesi sonucu bol ürün alınmasıyla, tam bu yaralarını sarmışken, İran Şahı Kabad büyük bir orduyla Ermenistan'a girdi ve Teodosiupolis'i (Erzurum) zaptetti. Bu, bölgenin tekrar karışacağının işaretiydi

806 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 185-186.

807 500 yılı Kasım ayından 501 yılı Mart ayına kadar.

808 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 186; Başta veba olmak üzere salgın hastalıkların Urfa ve civarında sebep olduğu kitlesel ölümler, Süryani kaynaklarında uzun uzun ve acıklı bir üslupla anlatılır. Mar Yeşua'nın naklettiği 500-501 yılında yaşanan bu veba salgınının bir benzerini de Mor Diyonsiyos Tell-Mahroyo anlatır. Binlerce insanın hayatını kaybettiği bu salgın için bkz. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, **Matnbonuso IV**, 35-41, 215-220.

809 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIV, XLV, XLVI.

(22 Ağustos 502)⁸¹⁰. Bizans İmparator'u Anastasius, henüz daha ne olduğunu anlamadan, Kabad yıldırım hızıyla Amid⁸¹¹ önlerine geldi ve şehri kuşattı⁸¹². Kabad'ın şakasının olmadığını anlayan Anastasius, daha önce İranla olan antlaşmalar gereği ödenecek parayı⁸¹³ Rufinus'la gönderdi. Ancak Kabad geri adım atmadı ve kuşatmayı devam ettirdi. Amid, Kabad'ın bütün tehditlerine rağmen teslim olmadı ve olağanüstü bir dirençle kuşatmaya karşı koydu⁸¹⁴. Bir yandan kuşatma devam ederken, diğer yandan da bir kısım İran birlikleri Tella ve çevre köylerini yağmalamaya başladılar (Kasım 502). Bunu haber alan Malatya Dükü Eugenius, Tella Dükü Olympius'un yardımına koşarak, buradaki İran birliklerini bozguna uğrattı. Eugenius, Kabad'ın Amid kuşatmasından yararlanarak ordusuyla Erzu-

rum üzerine yürüdü ve şehri İranlıların elinden geri aldı⁸¹⁵.

Kabad'ın emri üzerine, Sasanilerin müttefiki Hire Arapları Nu'man'ın komutasında Harran topraklarına girdiler (26 kasım 502). Şehri yağmalatan Nu'man, tüm çevre köyleri de yağmalattı. Nu'man'ın hareketi Edessa önlerine kadar yayıldı. Dönem, hasat mevsimi olduğu için, şehir ve köylerin sakinleriyle yabancı işçiler ovada bulunuyorlardı. Savunmasız kalan bu insanların tümü esir alındı. Mar Yeşua, Nu'man'ın aldığı esirlerin 18.500 civarında olduğunu kaydeder⁸¹⁶.

Nu'man'ın Harran ve ovadaki bu hareketi, Edessa'yı ürküttü. Urfalılar şehrin savunması için hemen hazırlıklara başladılar. Şehrin etrafına hendekler kazıldı, surlar onarıldı, kapılarının arkası kaya parçalarıyla tahkim edildi. Irmak sularının, duvarlardan geçiş yerlerine demir kir-

810 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLVIII; Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 149 ; Duval, **Histoire d'Edesse**, 186; Segal, **Edessa**, 159.

811 Diyarbakır.

812 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. I; Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 149 ; **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 141-142 ; Duval, **Histoire d'Edesse**, 112 ; Sykes, **History of Persia**, 422 vd.

813 422 tarihinde iki devlet arasında yapılan antlaşmaya göre, ihtiyaç duyulduğunda birbirlerine asker ve para yardımı yapacaklardı. Persliler, bu antlaşmaya dayanarak Hunlarla yaptıkları savaşta, askerî hareketin masrafı olarak Bizans'tan para almışlardı. Kabad, bu paranın bir yardım değil, bir haraç ve Sasanilerin bölge üzerinde hakimiyetlerinin tanınması olduğunu ileri sürmeye başlamıştır.

814 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 149-150.

815 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. II; Duval, **Histoire d'Edesse**, 187.

816 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. III; krş. Segal, **Edessa**, 156.

lerle takviye yapıldı⁸¹⁷. Urfa, bu hazırlıkları yaparken 10 Ocak 503 günü Diyarbakır düştü. Mar Yeşua, üç ay süren bu kuşatmada Kabad'ın 50.000 askerini kaybettiğini, ancak şehri alınca 80.000 kişiyi katlettiğini, geri kalan halkı da esir aldığını kaydeder⁸¹⁸.

Amid'i aldıktan sonra, Kabad kışı geçirmek üzere Sincar'a çekilir. Nisan ayında Anastasius'a bir elçilik heyeti göndererek, ya haracı vermesini ya da savaşı kabul etmesini söyler. Anastasius, bu onur kırıcı teklif karşısında savaşı kabul etmekten başka çaresinin olmadığını anlar. Mayıs ayında Aerobondius, Patricius ve Hypatius komutasında üç ordu oluşturuldu. Aerobondius 12.000 kişilik ordusuyla Dara civarında konuşlanırken diğer iki general 40.000 kişilik kuvvetleriyle Amid önüne geldiler ve şehri kuşattılar. Bu kuşatma Urfa'ya büyük sıkıntı getirdi. Bu 40.000 kişilik ordunun iagesi Urfa'dan temin edilecekti. Bu nedenle ordunun levazımından sorumlu komutanı Appion gelip Urfa'da karargah kurdu. Firincıların

dışında, tüm evlere de buğday dağıtarak, askere ekmek yapmalarını sağladı. Mar Yeşua, Urfalıların ilk pişirimde 630.000 modî ekmek çıkardıklarını kaydeder⁸¹⁹.

Bu sırada Kabad, 20.000 kişilik bir orduyla Areobindus kuvvetlerine saldırır, fakat bir başarı elde edemez. Temmuz ayında Bizans'a ihanet eden Erzurum valisi Konstantin, Pers, Hun ve Hireli Araplardan müteşekkil bir orduyla Areobindus'un üzerine yürür. Areobindus, Patricius ve Hypatius'tan yardım ister. Ancak bu iki komutan Amid kuşatmasını devam ettirmek zorunda olduklarını ileri sürerek, yardımı reddederler. Bunun üzerine Areobindus ağırlıklarını Perslere bırakarak Urfa'ya sığınır⁸²⁰.

b. İran Şahı Kabad'ın Urfa Kuşatması

Harran'ın merkezini ve köylerini yağmalayan Nu'man, gözlerini Edessa'ya dikmişti. Bu nedenle Kabad'ı Urfa'yı kuşatması için sıkıştırıyordu. Ancak ümidi, hayal kırıklığı oldu. Zira son savaşta kafasından aldığı bir

817 Ancak bu iş için hükümetin elinde demir stoku yoktu. Bunun için vali, her evin on kilo demir temin etmesini mecbur tuttu.

818 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIII; Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 149-150 ; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 187; Segal, **Edessa**, 112; Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü IV**, (çev. A.Baltacıgil), İstanbul 1994, 94.

819 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIV; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 188

820 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LV; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 188-189

darbenin oluşturduğu yara, hayatına mal oldu⁸²¹. Kabad hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Urfa önlerine geldi. Ancak şehri kuşatmaktan vazgeçerek⁸²², Tella üzerine yürüdü ve burayı kuşattı. Gerek bölgenin harap halinden ordusunun lojistik desteğinin zayıflayacağını ve gerekse bölgede bulunan Romalı generallerin birleşerek üzerine geleceklerini hesap ederek, kuşatmayı kaldırdı. Eylül başlarında, tekrar Urfa arazisine giren Kabad, Gullab Irmağı⁸²³ yanında ordugahını kurdu.

Edessalılar daha önceden, önemli hazırlıklarını yapmışlardı. Eylül'ün başında (6 Eylül) Kabad'ın Urfa'ya yöneldiğini haber alınca, Kabad'ı lojistik açıdan zayıflatmak için, surlara yakın manastır ve hanları yıktılar. Negbath diye adlandırılan Kefer Şelem Köyünü⁸²⁴ yaktılar. Bütün bağ ve bahçelerin çitlerini söktüler, içindeki ağaçları devirdiler. Şehrin çev-

resindeki (kabirlerden)⁸²⁵ tüm azizlerin kemiklerini alıp şehre getirdiler. Surlara aletler yerleştirdiler, mazgallara kıldan yapılmış kilimler serdiler⁸²⁶.

9 Eylül günü Kabad, Areobindus'a bir elçi göndererek, her yıl 10.000 altın vermeyi tahattüt ettikleri takdirde barış yapabileceklerini ilettiler. Ancak bu para çok görüldü ve teklif reddedildi⁸²⁷. Bunun üzerine Cüllab Deresi kenarında ordugahını kurmuş olan Kabad, askerlerine hareket emri vererek, Urfa önlerine gelir. Mar Yeşua, bu kuşatmayı çok canlı bir şekilde tasvir eder: *"Bu ayın (503 Eylül-lü'nün) 17'sinde bir Çarşamba günü bizler, İsa-Mesih'in sözlerinin ve Kral Abgar'a olan vaatlerinin gerçeğe yerine geldiğine tanık olduk. Çünkü Kabad, bütün kuvvetlerini toplayarak gelip Urfa'ya karşı karrargahını kurdu. Ordusu, Mor Kosmas ve Mor Damianus kilisesinden*

821 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LVIII 77; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 189.

822 Kabad'ın şehri kuşatmaktan vazgeçmesini Procopius, müneccimlere bağlar. Rivayete göre Kabad ordusuyla Urfa üzerine yürürken şehir uzaktan görüldüğünde Kabad sağ eliyle şehri işaret ederek, burayı fethedip-edemeyeceğini sorar. Müneccimler bu soruya Kabad'ın şehri işaret ettiği sağ elinin durumunu yorumlayarak olumsuz cevaplarlar. Kabad da bu hülyasını erteleyip, Tella üzerine yürür. (bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 189)

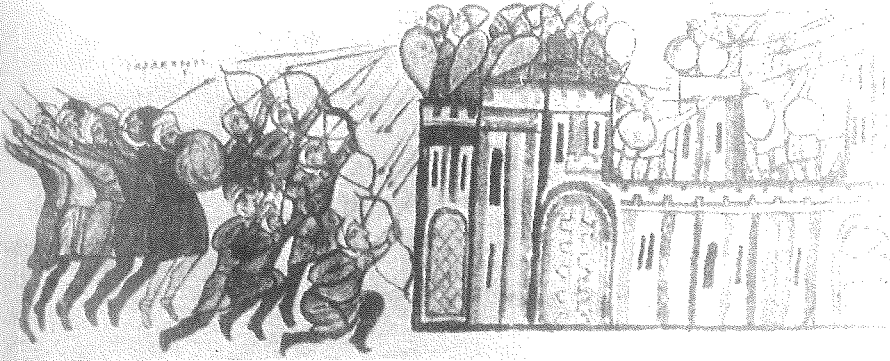
823 Cüllab deresinin diğer adı da Medes'tir. Urfa'nın doğusunda akan bu ırmak, Daysan ve Karakoyun suları ile Harran'ın biraz aşağısında birleşerek, Balikh adını alır.

824 Bu köyün kesin yeri bilinmemektedir. Ancak surlara yakın ve şehrin doğusunda olduğunu tahmin edebiliriz.

825 Kiliselerden de olabilir. Azizlerin mezarları bu dönemde tamamen kiliselerin içinde, alt mahzen veya bahçelerinde yer alıyordu.

826 Oklara karşı koruyuculuk görevi gören bu kilimlere, Şürrafât veya Şürefü's-Sûr denir.

827 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIX.

Temsili bir Urfa kuşatması (Bizans tarihçisi Steylützes, XI. yy.)

başlayarak, Mor Sergius Kilisesi'ni ve buraya kadar bütün bahçeleri kaplıyor ve Bekin Köyü'nü⁸²⁸ geçerek İtirağçılar Kilisesi'ne⁸²⁹ kadar uzanıyordu. Genişliği ise Sarrin'in⁸³⁰ dik yokuşuna varıyordu. Tepelerde ve yüksek yerlerde bırakılan ileri karakol birlikleri dışında, bu kalabalık ordunun tümü bir günde Edessa'yı kuşattı. Gerçekten bütün ova onlarla doluydu. Şehrin tüm kapıları ardına kadar açıldı. Ancak İsa-Mesih'in takdisi dolayısıyla İranlılar şehre giremiyorlardı. Aksine onların yüreğine bir korku düşmüştü ve onlar öylece sabahdan itibaren dokuz

saat mevzilerinde bekleyedurdular. Sonra (Edessalılardan) birileri şehirden çıkarak onlarla dövüştüler ve birçok İranlıyı öldürdüler., kendilerinden ise sadece bir kişi hayatını kaybetti. Kadınlar ise, bu savaşanların içmesi için sur dışına su taşıyorlardı, çocuklar da sapanlarla taş atıyorlardı. Böylece şehirden çıkan bu birkaç kişi, onları önüne kattı ve surların uzağına püskürttü, çünkü onlar daha önce bir ok atımı kadar sura yakındı. Bundan sonra giderek Kubbe Köyü⁸³¹ yakınında ordugah kurdular⁸³².

828 Bakhen veya Boksen diye de geçer. Muhtemelen Mor Sergius Kilisesi'nin güney veya güneydoğusunda bulunuyordu.

829 Bu kilise, güney yönünde, Büyük Kapı'nın batısında idi. Bkz. s.253.

830 Bazı haritalarda Mardin Tellası'nda Büyükkapı'nın sağ yanından geçen Germiş Çayı'nın kıyısında gösterilen bu köy, birçok kaynaktaki farklı isimlerle (Soren, Tsarein, Sırrın, Sürün, Sermin...) geçer.

831 Bu köy, el-Kubbe ve Deyrül-Bıbab isimleriyle de anılır. Kesin yeri bilinmemektedir. Ancak Kabad'ın Harran'a doğru çekildiği gözönüne alınırsa, köyün bu yönde olduğu söylenebilir.

832 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LX; krş. Segal, **Edessa**, 157.

Kabad'la Areobindus bir antlaşma metni üzerinde anlaşılır⁸³³: Asil sınıftan bir rehine ve savaş tazminatı olarak 20 gün içinde 2000 altın. Ancak Kabad bu miktarın 300 altınının hemen kendisine gönderilmesini isteyince, bu istek reddedildi ve antlaşma gerçekleşmedi⁸³⁴.

“.... Bunun üzerine Kabad öfkelen-di ve yanındaki bütün filleri silablandırdı... 24 Eylül Çarşamba günü yeniden Edessa'yla çarpışmaya geldi. Şehri bir öncekinden çok daha sıkı bir şekilde, her yandan kuşattılar. Şehrin tüm kapıları (yine) açıldı. Areobindus kendi tarafından da sözünde durmazlık ol-masın diye, onlarla çarpışmamaları için kendi askerlerini tenbible-di. Ancak şehirde bulunan köylülerden bazıları, emre rağmen, ellerinde sapanlarla dövüşmek üzere şehirden çıktılar ve kendilerinden tek bir kişinin ölmesine karşılık, O'nun zırhlı savaşçılarından çok miktarda öldürdüler. O'nun birlikleri şehre gir-

meye teşebbüs edecek kadar cesaret toplayıp, büyük bir toz bulutu gibi şehrin kapılarına yaklaştıklarında, tıpkı yerden tümsek gibi yükselmiş bir toprağın çöküşü gibi yenildiler, ezildiler ve ricat ettiler. Zira süvarilerin çevikliğine rağmen sapancılar aralarına karışmışlardı. İranlıların attıkları oklara, Hunların savurdıkları gürzlere ve Arapların mızraklarına rağmen, bunların bir kılına bile zarar gelmiyordu... Ne şehre girebildiklerini ne de kendi aralarına karışan bu silabsız adamlara bir zarar veremediklerini gören İranlılar, şehir surları dışındaki kilise, manastır ve türbeleri ateşe vererek geri çekildiler⁸³⁵.

Edessa, bu belayı defetmenin sevincini yaşarken, Areobindus köylülerini savunmada gösterdikleri yararlılık ve cesareten dolayı ödüllendir-di⁸³⁶. Kabad ise Fırat boyunca güne-ye doğru Suruç ovasına çekildi, burada savunmasız durumdaki Bat-nae'yi⁸³⁷ ve sonra da Kallinikus'u⁸³⁸

833 Mar Yeşua, İran ordusunun bu başarısızlığını İsa-Mesih'in o mucizevî takdisine bağlamayı ihmal etmez. Areobindus'u surların dışına çıkararak, İran ordusuna karşı şu sözlerle Kabad'ı uyarır: “Şimdi tecrübenizle görüyorsunuz ki, bu şehir ne sizin ne de Anastasius'un-dur; bu, İsa-Mesih'in şehridir. Mesih O'nu takdis etti ve kendilerini bu şehre sahip yapsın-lar diye senin güruhuna mukavemet eyledi.” (Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXI)

834 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXI 83; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 191; Segal, **Edessa**, 158.

835 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXII 83-85; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 191; Segal, **Edessa**, 158-159.

836 300 altın civarında bir parayı köylülere dağıtır.

837 Suruç

838 Rakka

ele geçirdi. Bu sırada İmparator Anastasius, Kelerios komutasında bir Bizans ordusunu doğuya sevketti, ancak Bizans ordusu Mabbuğ'a vardığında, havaların soğumasından dolayı Kabad da ordusunu kışlatmak üzere Beth Armaya'ya⁸³⁹ çekilmişti⁸⁴⁰.

Savaşın durduğu kış mevsiminde, tüm bölge tahrip olmuştu. Bu nedenle 25 Aralık 503'te İmparator Anastasius, bölgeye bir ferman göndererek, bu yılki vergiyi bağışladığını ilan etti. Bu esnada Patrikius komutasındaki Bizans ordusu Amid kuşatmasını devam ettiriyordu. Ordunun ekmek ihtiyacı yine Edessa'dan karşılanıyordu⁸⁴¹. Amid'in elden çıkmaması için hem şehirdeki İran birlikleri şehri canla başla savunuyor, hem de Kabad yardım gönderiyordu. Ancak bu yardım birlikleri bir yandan Aerobondius, bir yandan da Kallinikus dükü Timastratus tarafından pusuya düşürülerek imha edildiler. Kış yaklaşırken, uzun süredir muhasara altında olan ve yardım alamayan Amid'de korkunç bir kıtlık başgösterdi. Halk insan leşleri yiyerek ancak hayatta kalabiliyordu. Bu-

nu gören Patrikius, Kabad'ı barışa zorlamak için Amid çevresindeki köyleri tahrip ederek, katliamlara başladı. Bu korkunç katliam üzerine İran Astabid'i⁸⁴² Bavi barış istemek zorunda kaldı. İki İmparatorun onayıyla barış akdedildi⁸⁴³.

c. Muhasara Sonrasında Edessa'da Başgösteren Sıkıntılar

Kabad'ın bölgede yaklaşık üç yıldır sürdürdüğü askerî hareket, korkunç yıkım ve tahribatlara neden olmuştu. En büyük yıkıntıyı Amid ve Edessa yaşamıştı. Edessa'daki bu sıkıntıyı hafifletmek için Piskopos Mor Petrus başkente gitti ve bu yılda vergi alınmamasını İmparator'dan rica etti. İmparator ülkenin içinde bulunduğu malî krizi gözönüne alarak bunu reddetti ve Mor Petrus'u azarlayarak geri gönderdi. Ancak bölgenin vehametini bir kez daha değerlendirerek bu vergi affını kabul etti. İmparator bir adım daha atarak Amid'de büyük bir erzak deposu inşa ettirdi. Edessa'dan buraya tahıl taşıttı. Bu taşıma işinin sorumluluğunu da Edessalılara verdi. Çetin kış şartların-

839 Aramilerin ülkesi demektir. Araplar buraya Savadü'l-Kufe demektedirler. Burası, Selevkiya ile Ktesifon, Koşe ile Mahuza arasındaki arazidir.

840 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXIII-LXIV 85-86; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 191.

841 Edessa'daki levazım görevlisi Appionus görevden alınmış, yerine Kallipus atanmıştı.

842 Süryanca'da başkomutan anlamına gelen bu kelime "spahpat" sözcüğünden bozmadır. Grekçe'ye "aspedebus", Arapça'ya "istahbad" şeklinde geçmiştir.

843 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXX.

da birçok Edessalı yük hayvanlarıyla beraber yollarda donarak can verdiler⁸⁴⁴. İmparator ayrıca Urbicius adlı bakanını Amid ve Edessa'ya göndererek, fakir ve muhtaç kimselere nakdî yardımda bulundu⁸⁴⁵.

Edessa'nın bu savaşlar sonrası uğradığı sıkıntılardan birisi de, özellikle köy, bağ ve bahçelerde çalışan insanların vahşî hayvan saldırılarına maruz kalmalarıydı. Savaş sırasında insan leşi yemeğe alışan vahşî hayvanlar, bu alışkanlıkla her tarafta savunmasız insanlara saldırıyorlardı. Bu beladan da Romalı general tarafından uygulanan sürekli av partileri ile halk kurtuldu⁸⁴⁶.

Savaştan sonra, Edessalıları canından bezdiren en büyük sıkıntı ise Romalı askerlerle paralı Got askerleriydi. İmparator bağışladığı verginin karşılığında, Edessalıların askerleri evlerinde barındırmalarını şart koşmuştu. Buna göre her ev sahibi, evinin üçte birini yatmaları için askerlere tahsis edecekti. Ancak askerler ev sahiplerinden yiyecekten başlayarak, her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarını istiyorlardı. Bu durum şikayet-

lere yol açtı. General dahi bu konuda askere söz geçiremedi. Askerler kaba kuvvet ve silah gücüyle istediklerini ele geçiriyorlardı. Otorite tamamen kaybolmuştu. Yasalar ve kanunlar işlemiyordu. O günlerin canlı şahidi olan Mar Yeşua bu durumu şöyle tasvir etmektedir: "... *kurtarıcılar adı altında yardımımıza gelenler düşmanlarımız kadar bizi soydular. Birçok yoksul insanı yataklarından attılar; sahipleri kışın soğukunda toprak üzerinde yatarken, kendileri onların yataklarında uyudular. Bir kısmını (tamamen) evlerinden kovup, kendileri yerleştiler. Tıpkı savaş ganimetiymiş gibi, insanların yük hayvanlarını gaspettiler. Bazılarının elbiselerini soyup aldılar, bazılarını sudan babanelerle feci bir şekilde dövdüler... Herkesin elinde bulunan az miktardaki yiyeceği, az sayıda insanın sahip olduğu köy ve şehirlerdeki ambarlarını herkesin gözü önünde, açıktan yağmaladılar. Birçokları yollarda eşkıyalığa başladı. Edessa'nın evleri ve hanları onlara yetmediğinden, sanatkâr ve esnafın dükkanlarına yerleştiler. Sokaklarda ve evlerde,*

844 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXX-LXXXIV; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 193.

845 Edessa'da Mar Yeşua'nın kaydına göre kadınlara bir trimesion (altın paranın üçte biri), çocuklara ise bir zuza (bir dinar) İmparator'un ihsanı olarak verildi (Böl. LXXXIV; ayrıca krş. Segal, **Edessa**, 160).

846 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXV; krş. Segal, **Edessa**, 155; Bir veba salgınının ardından ıssızlaşan bölgeye vahşî hayvan saldırıları hakkında bkz. Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo, **Mahûbonuso IV**, 225-228.

*herkesin gözü önünde kadınlara tecavüz ettiler. Yaşlı kadınlardan, dullardan, yoksul kadınlardan zeytinyağı, tuz, odun ve başkaca nesneler aldılar ve insanları bunların başında beklemeleri için işlerinden alıkoydular. Sözün kısası, büyük ve küçük herkesi rahatsız ettiler ve onlardan belli bir zarar görmeyen tek bir kişi dahi kalmadı*⁸⁴⁷.

d. Savaş Sonrası Edessa'nın İmarı

Artık iki devletin askerî birlikleri de barıştan emin olmuşlardı. Bu nedenle her komutan yeni görev yerine gitmek üzere birliklerinin başında bölgeyi terketmeye başladı: Areobindus Antakya'ya, Patrikius Malatya'ya, Farazman Apemea (Famiya)'ya, Theodorus Mabbog (Menbic)'a gittiler. Böylece Urfa rahat bir nefes aldı. Halk Roma askerlerinin yük ve eziyetlerinden kurtulmuş oldu⁸⁴⁸.

Edessa valisi Eulogius, savaştan ve Romalı askerlerin tahribatlarından adeta harabeye dönüşmüş olan şehri, yeniden imar etmek için harekete geçti. Bu iş için İmparator'dan 200 al-

tın koparmıştı. Vali öncelikle Kabad'ın kuşatması sırasında mancınıklardan tahrip olmuş, çökmüş, yıkılmış, gedik açılmış surları yeniden onarttı. Yine bu savaş esnasında şehrin su ihtiyacını karşılayan Tell-Zema ve Maudad'dan⁸⁴⁹ gelen iki su şebekesini yeniletti. Yıkılan halk hamamını yeniden inşa ettirdi. Vali, ayrıca bu parayla hem kendi sarayını hem adliye binasını restore ettirdi, hem de şehirde birçok yeni bina yaptırdı⁸⁵⁰. Valinin bu imar işleri, Edessa şehir merkeziyle de sınırlı kalmadı. Savaş sırasında iyice tahrip olmuş Batnae (Suruç)'nin surlarını da onarttı⁸⁵¹.

Bu imar işleri için Edessa Piskoposu Mor Petrus da İmparator'dan Katedralin duvarının restoresi için 20, İmparator'un nâzırı Urbicius'dan Meryem Ana adına bir kilise ve şehitlik inşa etmek için 10 altın lira aldı. Fakat umumi yağ stokundan Kilise, manastır ve hanlara verilen yağın dağıtımını durdurdu, bu yağı şehrin kemerli geçitlerini gece aydınlatmada kullandırdı⁸⁵². Yine bu dönemde Ulu Kilise'nin erkekler koridorundaki kapıları bakır levhalarla kaplandı⁸⁵³.

847 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVI; krş. Segal, **Edessa**, 161-162; Duval, **Histoire d'Edesse**, 193.

848 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII.

849 Bu iki köy de Urfa'nın kuzeyinde yer alır.

850 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 194.

851 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXIX.

852 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 194.

853 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXIX.

İmparator savaşlarda tahrip olmuş şehirleri bir yandan onartırken, bir yandan da barış sürecinden faydalanarak doğuda hem eski kaleleri tahkim ettiriyor, hem de yenilerini inşa ettiriyordu⁸⁵⁴. Pers orduları Nusaybin'den kalkar kalkmaz hiç bir ciddi direnişle karşılaşmadan Amid ve Edessa sınırlarına giriyorlardı. Edessa'nın düşmesi ise, Antakya'nın dolayısıyla bütün Suriye'nin tehlikeye girmesi demekti. Bu nedenle özellikle Edessa'nın önüne bir tampon bölge yapmak gerekiyordu. Bu iş için İmparator, Pharazman'ı Hypatius'un yerine Mezopotamya orduları komutanı olarak atadı. Pharazman gelip Edessa'ya yerleşti. Nusaybin'de daima konuşlanmış durumda hazır bekleyen İran garnizonunun hemen karşısında Dara köyü bulunuyordu. Pharazman burada bir kale inşa ettirmeye başladı. Persler bunu engellemek için çok uğraşılsa da başaramadılar. Perslerin engelleme girişimlerini önlemek için Pharazman Edessa'dan Amid'e gitti⁸⁵⁵. Neticede Dara'nın tahkimiyle, Edessa artık daha güvenli bir eyalet haline gelmiş oldu⁸⁵⁶.

e. Paralı Got Askerlerinin Edessa'daki Eziyetleri

Pharazman Amid'e gidince, yerine düğ Romanus atandı. Emrindeki paralı Got askerleriyle gelip, Edessa'ya yerleşti. Gelir gelmez yoksullara yardımında bulundu. İmparator da o yıl vergileri bağışladığını bildirdi. Bu olumlu hava Edessa'da sevinç ve huzur ortamı yarattı. Ancak, bir müddet sonra halk Gotlu askerlerden şikayetçi olmaya başladı. Düğ Romanus halkın şikayetlerini haklı bularak, olaya el koymak istedi, ancak bunu az daha hayatıyla ödüyordu⁸⁵⁷. Edessa'da az sayıdaki bu Gotlu askerlerden bîzâr olan halk, yağmurdan kaçayım derken, doluya tutuldu. İmparator'un emriyle Perslerle barış antlaşmasını yenilemek üzere Magistros Edessa'ya geldi. Tam bu sırada Şah'ın elçileri de Edessa'ya geldiler ve Magistros'a, antlaşmayı yenilemek üzere görevlendirilen Astabid'in öldüğünü, yerine yerini atanıncaya kadar İran hakimiyet bölgelerine girmemesini ve Edessa'da beklemesini bildirdiler. Böylece Magistros Edessa'da çakılıp kaldı. Yeni Astabid'in ne zaman atanacağı, ne zaman barış görüşmelerinin başlayacağı da belli değildi. Bu nedenle baş-

854 Bunların en önemlileri Batnae, Birtha ve Europus idi.

855 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XC; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 194.

856 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 151 ; Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü IV**, 95.

857 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCII- XCIV; krş. Segal, **Edessa**, 118; Duval, **Histoire d'Edesse**, 195.

ka bir yere ayrılıp, gidemiyordu da. Magistros, emrindeki Gotlu paralı askerlerin bir kısmını şehirde, bir kısmını çevre köylerde konuşlandırdı. Ancak bu kifayet etmeyince kalan askerleri de çevredeki manastırlara yerleştirdi. İşte bu durum büyük sıkıntılara sebep oldu. O günlerin canlı şahidi olan Mar Yeşua, bu sıkıntılı atmosferi kroniğinde şöyle tasvir etmektedir: "... Geldikleri günden beri masraflarını karşılamayan bu Got askerleri, yeme ve içmede o kadar oburlaştılar ki, evlerin damlarında kendilerine ziyafet çeken bazıları gece vakti kalktığında fazla şaraptan dolayı sarhoş oldukları için, ayağını boşluğa atıp kafa üstü yere düşüyor ve kötü bir akıbetle bu dünyadan ayrılıyorlardı. Bir kısmı da oturup içki içerken sızmaya başlıyor, yine bulunduğu evin damından aşağıya düşüyor ve hemen oracıkta can veriyordu. Bir takımı da pisboğazlarının verdiği ızdırapla yataklarında kıranıyorlardı. Bazıları da sudan bahnelerle sinirlenerek kendilerinin başında bekleyenlerin kulaklarına kaynar su dökmekteydi. Bazıları, bir sebze bahçesine girip sebzeleri koparıyorlar; bahçıvan görüp engel olmak isteyince onu okla vurup öldürüyorlardı ve kanlarının hesabı sorulmuyordu. Yine başka bazıları,

ablaksızlıkları arttığı ve kendilerini frenleyecek kimse olmadığı için (çünkü ev sahipleri çok dikkatli davranıyor ve onların her isteklerini titiz bir şekilde yerine getiriyorlardı) başkalarına zarar verme fırsatı ortada olmayınca kendi öfkelerinin kurbanı oluyorlar ve birbirlerini boğazlıyorlardı. Aralarında saygılı bir şekilde yaşayanların olduğu da şüphesizdir... Ancak kötülerin ablaksızlığı o derece ileri gitti ki, Edessalılar arasında kötü buylu olanlar bile inanılması güç bir şeyi yapmaya cesaret ettiler: Magistros aleyhine şikayetlerini kağıtlara yazdılar ve onları halka yapılan duyurular için kullanılan yerlere astılar"⁸⁵⁸.

Halkın bu öfkesi karşısında, başkomutan çareyi Edessa'yı terketmekte buldu. Beş aydan beri kaldığı Edessa'dan İran sınırındaki Dara'ya geldi. Uzun görüşme ve tereddütlerden sonra, nihayet barış imzalandı. Bu barış antlaşması tüm bölgede büyük sevinçle karşılandı. Ayrıca bunun üzerine İmparator'dan bu yıl da Amid ve Edessa'da %50 vergi indirimi haberi gelince, halkın neşesi daha da arttı. Hatta Edessalılar, başkomutana yaptıklarından pişman oldular ve barış sonrası şehirlerine davet ederek, ondan özür dilediler. Magistros, burada üç gün kaldıktan sonra, memnuniye-

858 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCVI; krs. Segal, **Edessa**, 161-162; Duval, **Histoire d'Edesse**, 196.

tine binaen, ihtiyaç sahiplerine dağıtılması için valiye 200 dinar da para vererek şehirden ayrıldı⁸⁵⁹.

Edessa bu barıştan sonra artık geleceğe daha güvenle bakar. Halk günlerce kiliselerde İmparator ve barışın devamı için dua eder⁸⁶⁰.

f. Devletin Dinî Politikasının Değişmesi ve Edessa'da Monofizit Liderlerin Sürgünü

Edessa V. yüzyılı her ne kadar tabii afetlere maruz kalarak tamamladıysa ve VI. yüzyıla korkunç savaşlarla girdiyse de, dinî açıdan 451 Kadıköy Konsili'nden bu yana en rahat dönemini Anastasius döneminde yaşadı. Anastasius, Monofizit düşüncelere sahip bir imparatordu⁸⁶¹. İktidarı döneminde hep bu politikaya sadık kaldı⁸⁶² ve Monofizit Antakya ve İskenderiye Patrikleriyle de hep

iyi ilişkiler içerisinde oldu⁸⁶³. Sasanelerin 502-505 yılları arasında sürdürdükleri uzun savaşta yerli halktan lojistik destek görememelerinin sebebi, İmparator'un Monofizit bölge halkıyla paralel dinî düşüncelere sahip olmasıydı. İmparator'un sık sık Doğu'ya vergi affı çıkarması, Süryani kroniklerinin hep İmparator'dan sıtayıyla bahsetmesi⁸⁶⁴, bundandır.

Nihayet 9 Temmuz 518 yılında Anastasius öldü⁸⁶⁵. Ölen İmparator'un tahta geçecek çocukları yoktu. Başkent Patrikhanesi'nin büyük desteğiyle, Excubitor⁸⁶⁶, okur-yazar dahi olmayan Justin yeni İmparator ilan edildi⁸⁶⁷.

Justin'in tahta geçişi Edessa da dahil tüm Doğuda tedirginlik yarattı. Yeni imparator başkentte hemen bir konsil topladı ve başta Antakya Patriği Büyük Severios olmak üzere, önemli Monofizit liderleri aforoz ettirerek sürgüne gönderdi⁸⁶⁸. Bunların

859 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCVII-C; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 196-197; Segal, **Edessa**, 119, 162..

860 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. C.

861 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 135-138.

862 M.L. Levchenko, **Bizans**, 68 vd.; Atiya, **Eastern Christianity**, 252; Downey, **History of Antioch**, 509.

863 Bkz. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 227 vd.

864 Örnek olarak Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. CI.

865 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 164.

866 Saray Muhafızı Alayı Komutanı

867 Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, (çev. Orhan Duru), İstanbul 1990, 46 vd.; Auguste Bailly, **Bizans Tarihi I**, (çev. H. Şaman), İstanbul (Tercüman 1001 Temel Eser), 61.

868 W.H.C. Freen, **The Rise of Monophysite Movements**, 46 vd.; Downey, **History of Antioch**, 513; A.A. Vasiliev, **Justin the First: An Introduction to the Epoch Justinian the Great**, Harvard Üniv. Press (Cambridge, Massachusetes) 1950, 235 vd.

içinde Mabbug⁸⁶⁹ Episkoposu Filiksinos da vardı⁸⁷⁰. İmparator 4 Kasım 519'da Patrikius'u özel bir emirnâme ile Edessa'ya gönderdi: Bu emirnâmede İmparator Edessa Episkoposu Pavlos'a ya Kadıköy Konsili'nin kararlarını tanıdığını ilan etmesini, ya da Episkoposluk makamını terketmesini öneriyordu. Pavlos ortadan kayboldu. Nihayet Patrikius O'nun vaftizhanede saklandığını tespit etti. Zorla buradan çıkardı ve tutuklayarak Seleucie'ye götürdü. Ancak, Justin O'nun Kadıköy Konsili kararlarını tanıyacağını ümid ederek, serbest bırakırdı. Pavlos 44 günlük bir aradan sonra Edessa'ya geri döndü. İmparator'un beklentisi boşa çıktı. Pavlos bütün baskılara rağmen Kadıköy Konsili'nin kararlarını tasdik ettiğini ilan etmedi. Bunun üzerine İmparator 27 Temmuz 522'de Pavlos'u Euchatai'ye gönderdi, yerine de 23 Ekim'de Kadıköy Konsili taraftarı Melkit Asclepius'u atadı. Asclepius Edessa ve civarında adeta terör estirdi. Kadıköy Konsili karşıtı tüm ruhanileri İmparator'a bildirerek⁸⁷¹, ya hapsedtirdi, ya da sürgüne gönderdi⁸⁷².

g. 525 Sel Felaketi

Edessa bir yandan bu dinî huzursuzluklarla uğraşırken, 525 yılının Nisan ayında tıpkı 201, 303, 413 yıl-

larında vukubulan ve büyük tahribatlara sebep olan sellerin bir benzeriyle karşılaştı. Olay akşam üstü birçok insan uykudayken ve çoğunluğu da akşam yemeklerini yerken meydana gelmiştir. Rivayetlere göre bu selde 30.000 insan hayatını kaybetmiş, binaların tamamına yakını yıkılmış ve maddî hasar son derece büyük olmuştur. Öyle ki şehrin yöneticisi ve Piskopos Asclepius felaketin müsebbibleri olarak görülmüşlerdir: Şöyleki Asclepius, göreve geldiği günden beri Monofizit ruhbanları yoketmek için her yolu deniyordu. Askerî birlikleri bu iş için kullanıyor, zaman zaman işkenceye de başvuruyordu. Nisan 525'de 10 tane Monofizit ruhaniyi yakalatmış, hapse attırmış ve kendilerine Kadıköy Konsili kararlarını yarına kadar ikrar etmedikleri takdirde işkence etmekle tehdit etmiştir. Ancak tam o gece bu sel baskını vukubulur. Monofizit halk bu olayı, Tanrının kendi davalarına desteği olarak yorumlamış ve piskopos ile valiyi taşla tutarak linç etmek üzere ayaklanmışlardır. Ancak hem vali hem piskopos halkın nefretini bildiklerinden, ihtiyatlı davranarak, olaylar başlamadan şehri terk ederek Antakya'ya kaçmışlardır.

869 Membic

870 P. Emanuel Aydın, **Süryaniler**, 133.

871 Bu ruhanilerle ilgili 54 kişilik bir liste günümüze kadar gelmiştir.

872 Duval, **Histoire d'Edesse**, 198.

Asclepius burada çok yaşamadı. 526 yılındaki büyük depremde Patrik Afroniyos ile birlikte can verdi⁸⁷³.

h. Bölgede Bizans-Sasani Savaşlarının Yeniden Başlaması

Tüm doğuda baskı ve zulümler devam ederken, Tanrının bir lütfü olarak İran sınırlarında başgösteren tehlike, devlet güçlerinin dikkatlerini sınırlara çekince, Doğu halkı rahat bir nefes aldı⁸⁷⁴. Anastasius döneminde İranla yapılan barış antlaşması, gereği İran'a ödenen yıllık vergi, Justin döneminde ihmal edildi. Bunun üzerine Kabad tarafından kışkırtılan Araplar, Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye başladılar. Buna mukabil, Bizans askerî birlikleri de Pers Ermenistanı'nı işgal ettiler. Nusaybin'de iki taraf arasında görüşmeler başladı, ancak bir netice alınmadı⁸⁷⁵. 527 yılına girildiğinde tansiyon iyice yükseldi, tam bu sırada Justin öldü, yerine Justinian tahta geçti⁸⁷⁶. Justinian kendisini bir ateş çemberinin içinde buldu. Bölgedeki savaş gittikçe kızışıyordu. Belih ve

Habur yakınındaki kırsal bölge Bizans ve İran orduları tarafından harabeye çevrildi. Zaman zaman İranlılar, zaman zaman Bizanslılar galip geliyordu. Bizans'ın meşhur komutanı Belisarius, Dara yakınlarında Kabad'ın ordusunu hezimete uğrattı. Ancak bir yıl sonra Callinike⁸⁷⁷ yakınlarında bu sefer İranlılar galip geldi (531)⁸⁷⁸.

531 yılında Kabad ölünce, Justinian rahat bir nefes aldı. Yeni İran şahı Hüsrev Anuşirvan'la "ebedî barış" adı altında büyük paralar karşılığı bir antlaşma imzaladı⁸⁷⁹. Justinian, Anuşirvan'la yaptığı bu antlaşmayla Doğu bölgesini emniyet altına aldı. Böylece Batı'da daha rahat ve kaygısız hareket edebilecekti. Bu dönemde 525 yılındaki sel baskınında Edessa çok büyük zararlar görmüştü. Takriben her yüzyılda (201, 303, 413, 525....) bir sefer, böyle büyük taşkınlara oluyordu. Edessa'nın stratejik önemini Justinian çok iyi biliyordu. Bu nedenle şehri yeniden onarmaya karar verdi. Mühendislerin uzun çalışmaları neticesinde, günümüzde hala kalıntıları bu-

873 Vasiliev, **Justin the First**, 345-350.

874 Vasiliev, **Justin the First**, 277; Geniş bilgi için bkz. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 241 vd.

875 Duval, **Histoire d'Edesse**, 199.

876 A. Bailly, **Bizans Tarihi I**, 62.

877 Rakka

878 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV**, 111-112.

879 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV**, 111-112; A. Bailly, **Bizans Tarihi I**, 60 ; Sykes, **History of Persia**, 450.

lunan ve kendi adıyla anılan "*Justinian Kanalı*"nı yaptırdı. Ayrıca Belediye Sarayı ile merkezi bir kiliseyi restore ettirdi⁸⁸⁰.

Justinian devri, Bizans İmparatorluğu için bir dönüm noktasıdır. Latin kökenli olan bu büyük hükümdar⁸⁸¹, Hüsrev Anuşirvan'la yaptığı barış antlaşmasından sonra, o muhteşem imparatorluğu eski sınırları içinde tekrar diriltmek⁸⁸², yabancı asıllı barbarlarla, dinî sapkınlıkların hakimiyetinden kurtarmayı kendine vazife addediyordu⁸⁸³. Tarihte "*Cesaropapist*" temayülün en karakteristik mümessili sayılan Justinian'ın hedefi "*Tek Devlet, Tek Kanun, Tek Kilise*" idi⁸⁸⁴. Bunu gerçekleştirebilmek için amcası Justin I.'in Doğu'da

takip ettiği politikayı aynen devam ettirdi. Ruhani olmayan Antakya Patriği Afram'm⁸⁸⁵, Doğu'da giriştiği Monofizitleri yoketme operasyonlarına tam destek verdi⁸⁸⁶. Bu konuda ard arda fermanlar yayınladı⁸⁸⁷. Doğu'da özellikle Edessa ve Tur Abdin bölgesinde düzenlenen askerî operasyonlarla, Monofizit ruhbanlar manastırları da terkederek, yüksek dağların tepelerinde gizlenmeye başladılar⁸⁸⁸. Diyarbakırlı Afram'ın bu zulümleri ülke genelinde öylesine bir nefret uyandırdı ki, her tarafta isyanlar başgöstermeye başladı⁸⁸⁹. İstanbul'daki Nika İsyanında İmparator dahi canını zor kurtardı⁸⁹⁰.

Ülkede dinî birliği sağlama uğruna girişilen bu katliamlar⁸⁹¹, tüm do-

880 Bu konuda geniş bilgi için bkz. s.564, dipnot:2291.

881 Levçenko, **Bizans**, 75.

882 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV**, 106 vd.

883 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 49 vd.

884 Bkz. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 50 vd. ; krş. Moses Hadas, **A History of Rome**, 265.

885 Downey, **History of Antioch**, 526.

886 Freen, **Rise of Monophysite**, 257.

887 Bkz. **Codex Justinianus I**, Ed. P. Krueger, Berlin 1877, 1-5.

888 Mor Hanna Dölebanî, **Deyrû'l-Umur Tarihi**, (çev. Cebraîl Aydın), 2. baskı., İstanbul 1971, 55-56.

889 Downey, **History of Antioch**, 527; Levçenko, **Bizans**, 108.

890 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 199 vd.; J.B. Bury, **From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian (395-565) II**, 39 vd.; A. Bailly, **Bizans II**, 78-79; Levçenko, **Bizans**, 81; Freen, **Rise of Monophysite**, 263 ; Moses Hadas, **A History of Rome**, 267.

891 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, **Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII. Yüzyıllar)**, Antakya 1994.

ğuda olduğu gibi, Urfa ve yöresinde de kan ve gözyaşına, acıya sebep oldu. İmparator'un hedefi, ülkede tek Monofizit bırakmamak, böylece Kili-se birliğini sağlamaktı. Ancak bütün bu kan gölüne rağmen, hedefine ulaşamadı. İmparator'un "ebedî barış" hayaliyle imzaladığı antlaşma, 540 yılına girdiğinde bozulma emareleri göstermeye başladı. Hüsrev Anuşirvan sefer hazırlıkları yapıyordu.

i. İran Şahı Hüsrev I. (Anuşirvan)'ın Edessa Kuşatması

540 yılının Mayıs'ında Hüsrev Anuşirvan, muazzam bir ordunun başında Mezopotamya'dan Suriye'ye girdi. Önce Haleb'i aldı, daha sonra Bizans'ın Doğu'daki en önemli aske-

rî ve iktisadî merkezi olan Antakya'yı kuşattı. Şehir kendisini olağanüstü savunduysa da, Hüsrev'in güçlü ordusuna boyun eğmek zorunda kaldı⁸⁹². Şehri yağmalattı ve halkını esir aldı⁸⁹³. Buradan geri dönerken Edessa'ya uğradı. Dara, Viranşehir ve Harran⁸⁹⁴ gibi Edessa'dan da 200 libre altın alarak⁸⁹⁵, şehre zarar vermeden ülkesine geri döndü⁸⁹⁶. Hüsrev'in bu askerî hareketi Justinianus'u hemen karşı harekate geçirir. Hüsrev, 541 yılında Karadeniz kıyılarını işgal edince, Belisarius bir orduyla Dicle kıyılarına gelir. Hüsrev, Karadeniz seferinden geri döner ve tekrar Suriye'ye girer. Bu karşılıklı yoklamalar, bir antlaşmayla sonuçlanır⁸⁹⁷. Bu antlaşma şartlarından birisi de Edessa'nın en önemli şahsiyet-

892 Sykes, **History of Persia**, 451.

893 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V**, (çev. A. Baltacıgil), İstanbul 1995, 213-215; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 176; Peter Brown, **Gec Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, (çev. T. Kaçar), İstanbul 2002, 95.

894 Şah, Harranlılar'ın gönderdiği bu parayı almadı. Hristiyan Bizans'a karşı putperestliklerini halâ korudukları için, onları "dindaşlarım" şeklinde telif etti ve paralarını iade etti.

895 Hüsrev, Antakya'dan aldıkları bu esirleri, İsa'nın kutsadığı bu dindar şehre "din kardeşlerinizin hürriyetini satın almak istemez misiniz?" diye satmak ister. Urfalılar bu bahtsız din kardeşlerini hürriyetlerine kavuşturmak için seferber olurlar. Prokopius bu olayı şöyle anlatır: "Edessalılar duyulmamış-görülmemiş bir hamiyet örneği segilediler. Aralarında, imkanları dahilinde esirler için fidye getirerek, maddî güçlerini aşanlar da vardı. Fahişeler dahi takılarını getirdiler ve oraya bıraktılar. Kab kacağa, paraya ihtiyacı olduğu halde, sadece bir eşegi veya koyunu olan köylüler dahi büyük bir özveri göstererek, hayvanlarını kiliseye getirdiler. Böylece orada çok büyük miktarda altın, gümüş vb. para birikti. Ancak kumandan Buzes'in cimriliği ve açgözlülüğü bunu engelledi... Hüsrev, esirleri de alarak ülkesine döndü (bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 201-202).

896 Kronikler, Hüsrev'in "bu kutsanmış şehri" alarak Hristiyanların bu inancını yıkmayı hedeflediğini, ancak mucizevî olarak yüzünde-gözünde şişmeler meydana geldiğini ve İsa-Masih'ten korktuğu için şehre hücum etmediğini anlatırlar (Bu efsaneler için bkz. s....)

897 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V**, 216.

lerinden biri olan Basilios'un oğlu Yuhannis'in siyasi rehine olarak Hüsrev'e verilmesidir⁸⁹⁸.

Yuhanna tutsak muamelesi gördüğü Hüsrev'in sarayında ölür⁸⁹⁹. Buna göre antlaşmanın şartlarından birisi ortadan kalkmıştır. Hüsrev bu bahaneyle 544 yılında Belisarius'un İtalya'ya çağrılmış olmasını da⁹⁰⁰ fırsat bilerek, güçlü bir orduyla Edessa önlerine geldi ve şehre teslim olmalarını, yoksa "şehri yerle-bir edeceğimi, hayvanlara otlak yapacağımı ve tüm Edessalıları esir ederek ülkesine götüreceğimi" haber verdi. Ancak Edessalılar teslim olmayı reddettiler. Hüsrev şehri kuşattı. Bir yandan surların dışında bulunan hayvan sürülerini ele geçirirken, bir yandan da ordusunda bulunan Hun paralı askerlerinin öncülük ettiği birliklerle kuzeyden surlara saldırı emri verdi. Ancak bu ilk günkü saldırı başarısızlıkla neticelendi. Edessalılar, surları cesaretle ve olağanüstü bir gayretle savunarak, bu saldırıları püskürttüler. Ertesi gün Hüsrev barış görüşmelerini tekrar başlattı⁹⁰¹. Edessa'dan dört kişilik bir heyet Hüsrev'e gelerek barış istediklerini ve "daha önce kendilerine ödenen fidyeyi" ödemeye

hazır olduklarını bildirdiler. Hüsrev bu miktarı gülünç buldu ve delegeleri tehdit etti. Delegeler de, "şehirlerinin surlarının sağlam olduğunu ve Edessa halkının yiğit olduğunu, şehirlerini kabramanca savunmaya devam edeceklerini..." söyleyerek geri döndüler. Bunun üzerine Hüsrev kuşatmayı daha şiddetlendirdi. Surları açmak için bir barış kulesi inşa ettirdi. Çarpışmalar gittikçe şiddetleniyordu. Bizanslı generaller Petrus, Martin, Peranius İber ve başta piskopos Euhalius olmak üzere tüm ruhaniler askerlere ve halka moral veriyorlardı. Çarpışmalar gittikçe şiddetleniyordu. Şehrin düşmesinden ve Hüsrev'in katliamından çekinen generaller, bir kez daha barış girişiminde bulunurlar. Bu sefer barış görüşmeleri için Hüsrev'in babası Kabad'ı tedavi eden ve bu nedenle İran sarayında saygınlığı olan hekim Etienne'nin başkanlığında bir heyet gönderdiler. Hüsrev barış için 50.000 altın istedi. Heyet bu parayı temin edemeyeceklerini söyleyince, Şah bu sefer şehrin tüm zenginliklerinin teslim edilmesini şart koştu. Bu ağır şartları kabul etmeyen heyet, pazarlığa girişince, aşağılanarak, ha-

898 Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, 87; Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V**, 231 vd.

899 Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, 87.

900 Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V**, 246.

901 Kronikler, Hüsrev'in o gece bir uyarı rüyası gördüğünü ve korktuğunu, bu nedenle barış görüşmelerini başlattığını kaydederler.

karere uğradı. Bizanslı generaller neticede direnmeye karar verdiler. İran ordusu, surları aşabilmek için dev savaş kulesinin yanısıra, toprak bir set oluşturmuştu. Edessalılar bu toprak setin altında bir tünel kazarak seti çöktürdüler, aynı yöntemle dev savaş kulesinin bulunduğu alanın altını da kazarak, burayı odun, sedir yağı, zift ve kükürtle doldurup ateşe verdiler. Bu arada kuleyi de yağlı bezlerle uçları sarılmış ve yanar vaziyetteki oklarla yaylım ateşine tuttular. İranlılar bu kule yangınına söndürmek için çok uğraşılsa da ok yağmuru altında bunu pek başaramadılar. Tünelin altına yerleştirilen patlayıcılarla alevler her tarafı sardı, alevler Harran'dan görülüyordu. Sabah olunca dev kule sonunda çöktü.

Bu saldırı da boşa çıkınca, Hüsrev altı gün saldırılara ara verdi. Sonra bir gece gizlice surlara merdivenler yerleştirdi, ancak bir köylünün farkına varmasıyla, Hüsrev'in bu planı da suya düştü. Ertesi gün Doğu Kapısı yönünden yapılan bir İran saldırısı, askerlerin ve halkın cesaretiyle geri püskürtüldü. Muhasara bütün şiddetiyle devam ederken, Konstantinopolis'ten barış görüşmelerinde bulunmak üzere Justinianus tarafından görevlendirilen Phcinarius Edessa'ya vardı. Hüsrev barış görüş-

melerine başlamadan son bir teşebbüste daha bulundu⁹⁰². Prokopius, bu son hamleyi şöyle tasvir eder: "... Hüsrev, her kapıya bir kısım komutanlarını ve askerlerinin bir bölümünü konuşlandırdı. Böylece şehri çember altına aldı ve surlara tırmanabilmeleri için merdivenler ve savaş araçları getirtti. Arka tarafa ise bazı İranlılarla birlikte bütün Bedevileri yerleştirdi. Bundan amacı, şehir zaptedildiğinde, kaçmak isteyenleri toplamak ve bir ağ içine alır gibi yakalamaktır... Şafakla beraber savaş başladı ve başlangıçta İranlılar üstün görünüyordular. Zira onlar çoktular ve küçük bir kuvvete karşı savaşıyorlardı... Ancak çatışma ilerleyince şehir kargaşa ve gürültüyle çalkalandı, kadınlar ve çocuklar da dahil tüm halk surların üzerine çıktılar. Askerlik çağındaki gençler, askerlerle beraber düşmanı kabramanca püskürtüyorlardı. Kırsal bölgelerden gelen köylülerin büyük çoğunluğu barbarlara karşı maharetli şeyler yaptılar. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar (da boş durmuyor), muhariplere taş topluyorlar ve her şekilde onlara yardım ediyorlardı. Bazıları kazanlara zeytinyağı doldurarak, onları surlar boyunca (yakılmış) ateşlerin üstünde kızdırarak, bir çeşit süpürge kullanarak, burçlara saldıran düşman üzerine

902 Duval, *Histoire d'Edesse*, 203 vd.; Segal, *Edessa*, 158.

*bu korkunç kızgın yağı serpiyorlardı... İranlılar son bir defa , bağırsı-
çağırsı ve gürültüyle savaş kulelerini
ve diğer araç-gereçleri surların dibine
getirdiler ve güçlü bir hamleyle
şehri zaptedebilmek için merdivenleri
surlara dayadılar. Ancak Romalı
askerler çok sayıda ok ve mızrak
attıkları ve düşmanı püskürtmek için
var güçlerini sarfettiklerinden dolayı,
barbarlar geri çekilmek zorunda kaldılar...'*⁹⁰³.

Bu İran saldırıları akşama doğru sona erer. Hüsrev, Edessalıların bu derece cansiperâne müdafaalarını kırmak için iki gün sonra Güney Kapısı'nda bir hücum denemesi daha yapar, ancak sonuç alamaz. Neticede iki taraf da barış görüşmelerine karar verir. Yapılan antlaşmaya göre Hüsrev savaş tazminatı olarak 500 libre altın alarak, ülkesine geri döner⁹⁰⁴.

Bizans ile İran arasında akdedilen bu ateşkes, bölgede savaşa son vermez. Mezopotamya'da 546 yılına kadar, zaman zaman küçük çatışmalar devam eder. İki ülke arasın-

daki kesin barış ancak 562 yılında imzalandı. Bu antlaşmaya göre Bizans her yıl İran'a büyük meblağ tutan bir vergi verecek, buna karşılık İran Şahı da kendi topraklarındaki Hristiyanlara din hürriyeti bahşedecekti⁹⁰⁵.

k. İmparator Justinianus'un İran Nüfuzuna Karşı Doğu Bölgesini Yeniden Tahkim Etme Projesi

Hüsrev'in yaklaşık altı yıldır bölgede devam ettirdiği istilâ hareketleri ve son Edessa kuşatması, Justinianus'ta Doğu ile ciddi şekilde ilgilenmenin gerekliliği fikrini doğurdu. İmparator, amcası Justin'in ve bizzat kendisinin takip ettiği din politikasının neticesinde Doğu bölgelerinin İran nüfuzuna yavaş yavaş kaydığını gördü. Bunun için Gassani Araplarıyla temaslarını daha da sıklaştırdı.

İmparator Justinianus, İran sınırını yakınlarında Ma'rib ile Şam arasında uzanan ticaret yolunun, kuzey ucu üzerinde yerleşen Gassanileri, el altından daha önce de Sasanilere karşı

⁹⁰³ Segal, **Edessa**, 159; krş., Duval, **Histoire d'Edesse**, 206 vd.; Roma garnizonunun ve Edessa halkının bu savunmada gösterdikleri olağanüstü gayret ve kullandıkları savaş teknikleri gerçekten muhteşemdir. Biz konu uzamasın diye bu kuşatmayı özetleyerek verdik. Ancak Kroniklerde, bu savunmadaki tüm başarının İsa-Masih'in mucizevi yardımlarıyla gerçekleştirildiği, çeşitli olağanüstü mucize örnekleri verilerek anlatılır. Biz bunları buraya almadık. Ancak merak edenler çalışmamızın "Dini Menkıbelerle Kutsanan ve Tahkim Edilen Şehir" bölümüne baksınlar. s. 6 vd.

⁹⁰⁴ Duval, **Histoire d'Edesse**, 208 vd.; Segal, **Edessa**, 159.

⁹⁰⁵ Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 177 ; Sykes, **History of Persia**, 454.

destekliyordu. Gassani Prensi Haris b. Cebele, rakiplerini bertaraf ederek bölgelerindeki Arap kabilelerini denetimi altına alınca, İmparator Justinianus, Haris'e Patricius ve Phylarch unvanlarını verdi⁹⁰⁶. Gassani Arapları bu bölgeye yerleştikten sonra, kendi ana dilleri olan Arapça'nın yanı sıra, bölgenin dili olan Aramca'yı da kullanmaya başlamışlardı⁹⁰⁷. Zamanla, atalarının eski dinlerini de bırakıp, Hristiyanlaşmışlardı. Onları, Sasaniler'e değil de, Bizans'a yaklaştıran da zaten Hristiyanlığı⁹⁰⁸.

Ancak, İmparator Justinianus'un "*Tek Kilise*" ideali uğruna Doğu Kiliseleri'ni yoketme politikası, Gassani Arapları ve müttefik Hristiyan Arap kabileleri üstünde olumsuz etki yapıyordu. Sasanilere karşı Bizans lehine çok önemli bir tampon devlet görevi gören Gassaniler, bir çıkmazın içine girmişlerdi. Haris, kendisine bağlı kabilelerin desteğini kaybetmeye başlamıştı. Bu problemi çözmek için öncelikle İmparatoriçe Theodora ile temasa geçmeye karar verdi. Doğunun içinde bulunduğu

durumu, kendisine bağlı Hristiyan kabileleri İran'a karşı dinî yönden güçlendirilmesi gerektiğini İmparatoriçe'ye arz etti. Theodora, mezhep olarak (belki de kocasıyla anlaşmalı şekilde, siyasî nedenlerle) Monofizitti⁹⁰⁹. Meseleye ilgi gösterdi. Haris b. Cebele'nin isteği ile Urfa Episkoposu Yakub Burd'ono kilisevi yetkilerle donatılarak, Doğu Hristiyanlarını teşkilatlandırmak üzere Suriye'ye gönderildi (543)⁹¹⁰.

Yakub Burd'ono'un Anadolu, Suriye ve Mısır'daki faaliyetleri, Doğu Hristiyanlığını ve Monofizitizmi yeniden canlandırdı. İmparator Justinianus da, devlet ile Doğu halkları arasında buzların yavaş yavaş çözülmesini görünce, kesin bir barış temin etmek için bir adım daha attı⁹¹¹. 553 yılında İstanbul'da bir konsil toplandı⁹¹². Konsil İmparator'un "*Üç Fasıl Fermanı*"nda belirtilen şeylerin tümünü kabul etti. Konsilin kararlarının mecburi olduğu ilan edildi ve bu kararları onaylamayan ruhaniler sürgüne gönderildiler⁹¹³.

906 Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi I**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989, 120.

907 Hitti, **İslam Tarihi I**, 119.

908 Andrwe Chriction, **History of Arabia and Its People**, New Edition, London 1852, 101 vd.

909 Prokopius; **Bizans'ın Gizli Tarihi**, 59; Freen, **Rise of Monophysite**, 260; Christopher, **Batı'nın Oluşumu**, (çev. Dinç Tayanç), Dergah Yayınları 1. Baskı, İstanbul 1976, 146 vd.

910 Atiya, **Eastern Christianity**, 181.

911 Vasiliev, **Bizans I**, 195.

912 Adrian Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 83.

913 Metin için bkz. **Documents of the Christian Church**, Selected and Edited Henry Beteron, Oxford Univ. Press 1963, 91 vd.

Ülkede sükunet sağlanınca, İran'daki Monofizit Hristiyanları örgütlemek için bu sefer Yakub Burd'ono İran'a gönderildi⁹¹⁴. Jacob, burada bir Katalikosluk tesis ederek, İran'daki tüm Monofizit Hristiyanları buraya bağladı. Yakub'un bu çalışmalarıyla Doğu Hristiyanlığı Yakubilik ismi altında yeniden dirildi. İhtiyar İmparator Justinianus, yaptığı son işlerle devleti hem Doğu Hristiyanlığıyla barıştırdığını, hem de İran sınırlarını güvenceye aldığını düşünüyordu. Ancak hakikat, hayal ettiği gibi gerçekleşmeyecekti.

Justinianus 565 yılında ölünce, yerine yeğeni Justinus II geçti⁹¹⁵. Justinus II'nin eşi yeni İmparatoriçe Sophia da eski İmparatoriçe Theodora'nın yeğeni idi. O da eski imparatoriçe gibi Monofizitti. Yani, Justinian dönemindeki sarayın dinî düşünce yapısı aynı görüntüyü veriyordu. Justinian'ın son dönemlerinde tesis edilen huzur, yavaş yavaş bozulma sinyalleri vermeye başladı. Doğu Manastırlarında yetişen genç keşişler maziye sorgulamaya başlamışlardı. Yakub yeniden dirilttiği kiliseyi artık kontrol edemez duruma gelmişti. Bunun üzerine İmparatoriçe Sop-

hia'ya başvurdu. Doğu'da barışı sağlamak üzere Sophia, Yohannes adlı bir büyükelçiye görevledirdi. Yakub ve Yohannes'in beraber katıldıkları Rakka toplantısı hiçbir netice vermedi⁹¹⁶. Doğuda barışın yerini yine kargaşa ve dinî çatışmalar almaya başladı. Bu hadiselerle en çok Haris b. Cebele üzüldü. Haris ve Yakub Burd'ono'nun çabaları meseleyi halledemeyince, durum İmparator'a bildirildi. İmparator bunun üzerine Suriye'deki resmî yetkililer vasıtasıyla, Doğu'nun dinî liderlerini İstanbul'a davet etti⁹¹⁷. İstanbul'da yapılan toplantı, alınan kararlar bir türlü tarafları memnun etmedi. İmparator'un bu neticesiz çabaları üzerine, bu sefer Münzir b. Cebele'nin organizasyonuyla Mar Hananya Manastırında Şark Piskoposlarının katıldığı bir toplantı yapıldı. Ancak yine netice elde edilemedi⁹¹⁸.

1. Bölgede Bizans-Sasani Mücadelesinin Şiddetlenmesi: Nusaybin ve Edessa Kuşatmaları

Justin II. bu barış döneminde Doğu Hristiyanlarını kazanayım derken, 573 yılında savaş koptu. Bunun nede-

914 Atiya, **Eastern Christianity**, 183 vd.

915 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 73

916 Filiksinos Yuhanna Dölebanî, **el-Kaddis Mar Yakubu'l-Barad'i**, Bounes-Aires 1942, 37 vd.

917 Atiya, **Eastern Christianity**, 183.

918 Filib Türrazî, **Tarih-i Lübnan II**, Beyrut 1948, 19.

ni Justin II.'nin antlaşma gereği, zamanı gelmiş olan haracı İran'a ödemeyi reddetmiş olmasıydı⁹¹⁹. Böylelikle imzalanması için Justinianus'un o kadar gayret etmiş olduğu barış antlaşması bozulmuş oluyordu. Yıllardan beri iki devlet arasındaki askerî hareketlar, stratejik ve ticarî siyaset bakımından çok büyük önem arzeden Edessa ve civarında seyrediyordu ve bir türlü neticelendirilemiyordu. Her barış antlaşmasından kısa bir süre sonra, bir taraf bir bahaneyle bu barışı bozuyordu. Bu sefer de barışı Bizans bozmuş oldu. İki taraf da hemen harekete geçti. Bizans ordusu Nusaybin önlerine geldiğinde Sasani ordusu iki koldan Suriye'ye girdi. Azarmahan komutasındaki İran ordusu Apamee'yi ele geçirirken, Hüsrev önce Bizans ordusunu Nusaybin'den çekilmeye zorladı, arkasından Dara'yı ele geçirdi⁹²⁰. Zor durumda kalan Bizanslılar 575 yılında bir yıllık ateşkes karşılığında 45.000 altın ödemek zorunda kaldılar⁹²¹.

575 yılında Hüsrev'in komutasındaki İran ordusu Bizans Ermenistanı'na girdi ve Kapadokya'ya kadar

geniş bir istila hareketına girişti. Ancak bu geniş istila, düzensiz şekilde ilerleyen İran ordularını zora soktu ve Hüsrev geri çekilmek zorunda kaldı⁹²². İki taraf arasında yeniden başlayan ateşkes görüşmeleri sonuçlandırılmadı ve 576-577 yılları boyunca devam etti. Barışı sağlamak iki hükümdara da nasip olmadı. 578 yılının Ekim ayında Justin II.⁹²³, takip eden birkaç ay sonra da Hüsrev öldü (579)⁹²⁴.

İran tahtına geçen Horzmid döneminde savaş bütün hızıyla devam etti. 580 yılında İran orduları Azarmahan komutasında Mezopotamya'ya girdi. Viranşehir ve Resulayn bölgesini işgal etti. İran ordusu verimli kırsal alanı yakıp-yıktı. Kilise, manastır ve köyleri ateşe verdi, sivil halkı katletti. Bu korkunç tahribattan sonra Edessa önlerine geldi. Şehri kuşattı ve teslim olmaya zorladı. Kuşatmanın 3. gününde Bizans ordusunun Edessa üzerine geldiğini duyunca kuşatmayı kaldırdı, şehrin kuzeyindeki binaları tahrip ederek, aldığı esirleri de katlederek geri çekildi⁹²⁵. Ancak Mavrikius peşini bırakmadı

919 Ostrogorskky, **Bizans Devleti Tarihi**, 73.

920 Ernest Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, 18; Segal, **Edessa**, 113; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 214.

921 Duval, **Histoire d'Edesse**, 213; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 214.

922 Ernest Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 19 vd.

923 A. Bailly, **Bizans I**, 107.

924 Duval, **Histoire d'Edesse**, 213.

925 E. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 21.

ve Azharman'ı Kallinikos yakınlarında bozguna uğrattı⁹²⁶.

Bizans'ın bu büyük komutanı, 581 yılında yeniden toparlanan Sasani ordusunu Viranşehir civarında bir kez daha mağlup etti. Ancak 582 yılında Şark orduları komutanlığını bırakıp, İmparator olmak için başkente geldiğinde⁹²⁷, halefi bu avantajını kullanamadı ve Arzenene civarında İranlılara mağlup oldu⁹²⁸. 582'den sonraki yıllarda bu çarpışmalar küçük boyutlarda da olsa 586 yılına kadar devam etti. Bu yıl içinde Viranşehir'in güneyinde Bizans generali Philippikos İran ordularına büyük bir darbe vurdu, böylece muhtemel bir İran saldırısından Edessa'yı kurtarmış oldu⁹²⁹. Bizans ordusu doğuda bu üstünlüğü ele geçirmişken, İmparator Mavrikius ülke genelinde uygulamaya çalıştığı yeni ekonomik politikalar gereği çeşitli tasarruf tedbirleri aldı. Bu ordu harcamalarına da yansıdı. Askerlerin ücretleri dörtte bir oranında indirildi. Bu durum askerin moralinin bozulmasına se-

bep oldu. Doğudaki hareketin gidişatı tehlikeye düştü. Şark ordularında huzursuzluk had safhaya ulaşınca İmparator, General Priscus'u durumu düzeltmek ve komutayı devralmak üzere 588 yılında bölgeye gönderdi. Priscus, Edessa'ya geldiğinde Paskalya Yortusu başlamıştı. Yeni başkomutan asker arasındaki huzursuzluğu gideremediği gibi, aldığı tedbirler isyana sebep oldu. Priscus Edessa'dan kaçmak zorunda kaldı. Önce Viranşehir'e sığına, orada da tutunamayınca canını kurtarmak için tek çare olarak başkente geri döndü. İran generalleri Bizans ordusunun bu huzursuzluğundan yararlanarak, Viranşehir'i yeniden kuşattılar. Ancak Bizans ordusu sadakatini ispat etti ve başkomutan yardımcısı General Germainus komutasında bu saldırıyı püskürtmeyi başardı, hatta 590 yılında Bizans ordusu İran topraklarına kadar girdi⁹³⁰. Bizans ordusunun bu başarısı, Sasani ordusunun kendi topraklarında dahi tutunamaması, İran'da siyasî istikrarsızlık do-

926 E. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 22.

927 Segal, malzemesi bol, ancak tarih metodolojisi açısından sistemli bir çalışma sayılmayacak olan bu eserinde, zaman zaman olayları birbirlerine karıştırdığı gibi, tarihleri de karıştırmaktadır. Kroniklerin kullandığı Selevkos ve Abraham takvimleri için hesaplama hataları hoşgörülebilir. Ancak yakın sayılabilecek ve kaynakların sağlıklı olduğu dönem için daha dikkatli davranmak gerekir. Örneğin İmparator Mavrikius (Mauricius)'u, Segal 586 yılında Bizans tahtuna çıkarır. (Bkz., **Edessa**, 113)

928 Duval, **Histoire d'Edesse**, 214.

929 Segal, **Edessa**, 113; E. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 23-24.

930 Duval, **Histoire d'Edesse**, 214.

ğurdu. Horzmid tahttan indirilerek, İran'ın efsanevî şahı Hüsrev Anuşirvan'ın torunu olan⁹³¹ Hüsrev II. Perviz iktidara getirildi. Ancak kısa bir süre sonra Behram tarafından bir iç darbeyle devrildi. Hüsrev II. Perviz İran'dan kaçtı ve Kirkesion'a geldi. İmparator Mavrikius'tan yardım istedi. İmparator'un emriyle Edessa'da şanına yakışır şekilde Urfalılarca ağırlandı. Daha sonra Bizans Ordusu, devrik şahın taraftarlarıyla Nusaybin'de birleşerek, İran başkenti Ktesifon üzerine yürüdü ve Hüsrev II. Perviz'i yeniden İran tahtına oturttu.⁹³²

İmparator Mavrikius'un bu yardımı, minnet duyguları içindeki Şahla kalıcı ve Bizans lehine bir barışın imzalanmasına sebep oldu. Buna göre yıllardan beri durmadan istilaya uğrayıp, karşılıklı işgal edilen Ermenistan ve Doğu Mezopotamya, Dara şehriyle beraber Bizans'a terkedildi. Bir diğer önemli madde ise, uzun yıllardan beri Bizans için utanç verici ve onur kırıcı olan İran'a verilen

“yıllık baraç” uygulamasına son verildi (591)⁹³³.

5. Yedinci Yüzyılda Edessa

Bu yüzyıl, Edessa için Sasani ve Bizans mücadelelerinin arenası olmaktan kurtulacağı yüzyıldır. VII. yüzyılın ilk yarısı tamamlanmadan Sasaniler tarihe karışacak, Bizans da Edessa'ya elvedâ diyecektir. İslam ordularının Edessa'ya gelişine kadar (639), bu süreci ana hatlarıyla incelemeye çalışalım.

a. Edessa'nın ve Tüm Suriye'nin İran İşgaline Uğraması

Bu antlaşmaya 602 yılına kadar iki taraf da sadık kaldı. Başta Edessa olmak üzere, bölgeye huzur geldi. Ancak 602 yılında Konstantinopolis'te bu sefer siyasî istikrarsızlık baş gösterdi. Yarı barbar bir astsubay olan Phokas, Balkanlarda isyancı birliklerin başına geçerek başkent üzerine yürüdü. Maurikius'u devirerek, imparator oldu⁹³⁴. Maurikius'un çocuklarıyla beraber halkın önünde hunharca katledilmesi⁹³⁵, İran sara-

931 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 73.

932 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 166 ; Duval, **Histoire d'Edesse**, 214; Segal, **Edessa**, 114; E. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 25-26 ; ayrıca bkz. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 283-284.

933 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 166 ; Vasilev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 214; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 73; E. Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 26 vd.

934 **Siirt Vekayinamesi** (Adday Şer), 325 ; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 76-77.

935 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 166 ; **Siirt Vekayinamesi** (Adday Şer), 325 ; Mor Ignatius Yakub III., **el-hakaiku'l-Celiyye fi'l-Ebhasi't-Tarihiiyeti'l-Edebiyyeti ve'l-Felsefiyyeti**, Dı-mışk 1972, 47; A. Bailly, **Bizans I**, 112 vd.; M.V. Levchenko, **Bizans**, 145.

yında eski düşmanlıkların yeniden canlanması için bir bahane yarattı. Hüsrev Perviz, velinimetini olan Maurikios'un intikamını almak için harekete geçti⁹³⁶. Doğudaki ortam Hüsrev Perviz'in lehineydi. Zira Bizans'ın Mezopotamya'daki ordu komutanı Narseh, yeni İmparator Phokas'a muhalifti. Bir yandan Hüsrev II. Perviz harekete geçerken, bir yandan da Narseh yeni İmparator aleyhine harekete geçti. Narseh, Edessa'ya gelerek şehrin yönetimini ele aldı. İmparator taraftarı subay ve yöneticileri şehirden kovdu ve hatta rivayete göre Edessa'nın Melkit Piskoposu Severus'un Monofizit halk tarafından taşlanarak öldürülmesine de sebep oldu⁹³⁷. Bu arada Hüsrev de ordusuyla Edessa'ya geldi⁹³⁸. Phokas'ın gönderdiği Bizans ordusu Edessa'yı kuşattıysa da alamadı (604). Hüsrev II., Bizans ordusunu korkunç bir bozguna uğrattı. Bunun üzerine Phokas, Leontius komutasında Doğu'ya yeni askerî birlikler sevketti. Leontius, Edessa üzerine gelince Narseh burada tutunamayacağı anlar ve Mabbug'a sığınır. Ancak bu Bizans ordusu da Dara önlerinde Hüsrev'in kuvvetlerince mağ-

lup edilir ve sınırdaki tüm Bizans mukavemeti kırılır. Hüsrev II. 605 yılında Bizans'ın Doğu'daki en müstahkem kalesi olan Dara'yı böylece ele geçirir⁹³⁹. Leontius'un Doğu'daki bu mağlubiyeti üzerine Phokas O'nu geri çağırır, yerine Domentiolus atanır. Domentiolus Narseh'i bertaraf etmesine rağmen⁹⁴⁰ genel bir başarı elde edemez. İran orduları 607'den itibaren tüm Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de kesin bir hakimiyet kurdu. Başta Edessa ve Amid olmak üzere bölgenin tüm şehirleri İran hakimiyetine girdi. Rivayete göre İranlılar Edessa'yı yağmaladılar. Kiliselerdeki mermer, altın ve gümüşten mamul ne kadar değerli eşya varsa el koydular. Halka çok ağır bir vergi tahakkuk ettirdiler. Ancak Edessa askerî lojistik açıdan Hüsrev için güvenli değildi. Doğu'daki en mutaassıp Hristiyan merkeziydi. Bu sırada bir Bizans ordusunun da Doğu'ya hareket ettiği haberi geldi. Bunun üzerine Hüsrev, Edessa'nın toptan boşaltılarak, halkının İran topraklarına gönderilmesini emrederek, kendisi ülkesine hareket etti. İranlı komutan merhametli bir adamdı. Bu göç için acele etmedi ve halkı küçük

936 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 166 ; **Siirt Vekayinamesii** (Adday Şer), 306 vd. ; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 78.

937 Segal, **Edessa**, 114.

938 Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 26.

939 Duval, **Histoire d'Edesse**, 214; Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 66.

940 Narseh, bu ihanetinin bedelini hayatıyla öder. Phokas'ın adamlarınca, İmparator'dan özür dilediği takdirde kendisini affedeceğine inandırılarak başkente gönderilir. Ancak burada diri diri yakılarak öldürülür.

kafileler halinde, belirli aralıklarla gönderiyordu. Bizans ordusu yaklaştığında Edessalıların ancak dörtte biri henüz şehri terketmemişti. Bizans ordusu şehre gelip hakimiyeti sağladıktan sonra, İmparator'un talimatıyla giden Edessalılar şehirlerine geri döndüler⁹⁴¹.

610 yılına girildiğinde Heraklius, Phokas'ı devirerek tahta geçti⁹⁴². Ancak bu taht değişikliği Doğu'da hiçbir şeyi değiştirmede.

b. Heraklius ve Bizans'ın Edessa'da Son Günleri

İran istilası Heraklius döneminde daha hızlı bir şekilde devam etti. Hüsrev II. Perviz, adeta bir yıldırım hareketi başlamıştı. 613 yılında Bizans ordusu Antakya önünde büyük bir hezimete uğradı. Hüsrev Perviz, arkasından Damaskus'a girdi⁹⁴³. Kuzeyde Kilikya yolunu aşarak, çok önemli ve stratejik bir kale olan Armenian'dan Bizans askerleri sürülerek çıkarıldılar. Özellikle 614 yılında üç haftalık bir kuşatmadan sonra Kudüs'ün de düşmesi, sadece Bizans'ı değil tüm Hristi-

yan dünyasını moralmen çökertti⁹⁴⁴. Şehir günlerce alevler içerisinde yandı ve korkunç katliamlar yaşandı. Bir tarihçinin tasviriyle “.. *düşmanlar mütebevir hayvanların yahut tabrik edilmiş ejderlerin savletine müşabih bir savletle şehri istila ettiler*”⁹⁴⁵. Tüm şehir yağma edildi ve Hristiyan mabedleri tahrip edildi. Büyük Konstantinus ve annesi Helena tarafından inşa edilen “*Mukaddes Mezar Kilisesi*” ateşe verildi ve hazineleri talan edildi. Yıllardan beri Hristiyanlar tarafından katliama uğrayan Yahudiler bu hengamede İran tarafına geçip, bu katliama fiilen iştirak ettiler. Bazı kaynaklar bu katliamda 60.000 Hristiyan'ın hayatını kaybettiğini kaydetmektedirler. Kudüs'ün tüm hazineleri, İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan “*Mukaddes Haç*”la beraber Ktesifon'a götürüldü. Esirler arasında Kudüs Patriği Zaharya da bulunuyordu⁹⁴⁶.

Hüsrev'in istilaları dalga dalga yayılıyordu. İran orduları Batı'da Konstantinopolis kapılarına dayanmıştı. Doğu'da Mısır'ı ele geçirmişlerdi. Bizans her haliyle bitmek üzereydi.

941 Segal, **Edessa**, 114.

942 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 78; Levchenko, **Bizans**, 145-146.

943 Norman H. Baynes and L.B. Moss, **Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization**, Oxford: At the Clarendon Press, 11.

944 Sykes, **History of Persia**, 482.

945 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 248; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 88; A. Bailly, **Bizans I**, 122 vd.

946 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 248; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 88; A. Bailly, **Bizans I**, 122 vd.

Devletin bütün kurumları çökmüştü. Siyasî, iktisadî ve askerî sistem çalışmaz hale gelmişti. Asırlardır devletin beslediği Kilise, ilk defa işe yaradı. Kilise, bir yandan hazineleri iflas etmiş devletin emrine servetini verirken⁹⁴⁷, bir yandan da din adamları kutsal savaş için insanların dinî duygularını harekete geçirdiler⁹⁴⁸. Doğu'daki bu çöküntü ve yıkıntıyı askerî ve iktisadî yönden tetkik eden İmparator, dinî yönden de devletin yıllardır takip ettiği politikayla Doğu halkını canından nasıl bezdirdiğini ve devletten nasıl soğuttuğunu gördü. Monofizitizmin ruhunu anlamaya çalıştı. Dinî birliği sağlamak için Monoteizm diye bilinen itikadnâme (Ektesis) hazırlatarak yayınladı⁹⁴⁹. Antakya ve İskenderiye patrikleriyle sıkı bir işbirliğine girdi⁹⁵⁰.

İmparator bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Nisan 622'de harekete geçti. Anadolu'yu temizle-

dikten sonra Şahr Bârâz komutasındaki İran ordusunu Armeniya bölgesinde büyük bir hezimete uğrattı⁹⁵¹. 623 yılında İranlılarca kutsal sayılan Ganzak⁹⁵² üzerine yürüdü. Hüsrev dayanamayıp geri çekildi. Burası Mecusiliğin çok önemli dinî merkezi idi. İmparator burayı bilinçli seçmişti. Kudüs'e misilleme olarak Zerdüştin Mabedini yaktırdı ve şehri tahrip etti⁹⁵³. 624-625 yılında da iki taraf arasında mücadeleler devam etti. Heraklius 626 yılındaki Avarlarla-İranlıların müstereken gerçekleştirdiği Konstantinopolis kuşatmasını atlattıktan sonra, 627 yılında İran'a nihaî darbeyi vurmak için Doğu'ya hareket etti. Ninovalı yakınında, Kur'an-ı Kerim'in dahi bahsettiği bu büyük savaşta⁹⁵⁴, Heraklius Hüsrev'i korkunç bir hezimete uğrattı⁹⁵⁵. Bu savaş Hüsrev'in tahttan indirilip katledilmesine sebep oldu. İmparator'un bu büyük zaferi başta başkent olmak üzere tüm Hristiyan aleminde

947 A. Bailly, **Bizans I**, 122 ; Levchenko, **Bizans**, 149..

948 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 67

949 Bu itikadnâmenin metni için bkz. Mor Mihoyel Rabo, **Mahutbonuso Zebné**, 403-404; Mor İgnatius Yakub III., **Hakaiku'l-Celiyye**, 60-63; Freen, **Rise of Monophysite**, 316 vd.

950 Geniş bilgi için bkz. M. Çelik, **Süryani kilisesi Tarihi I**, 272 vd..

951 Geniş bilgi için bkz. J.B. Bury, **A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565) II**, London 1923, 222 vd.

952 Gence.

953 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 94 vd.; A. Bailly, **Bizans I**, 129.

954 Bkz. Rum Süresi.

955 Sykes, **History of Persia**, 485.

sokaklarda eğlencelerle kutlandı, kiliselerde ayinlerle kutsandı⁹⁵⁶. İmparator 630 yılında zaferini kutlamak için Kudüs'e geldi. Geri alınan Kutsal Haç, törenle, sevinç gözyaşları içinde yerine kondu⁹⁵⁷. Bizans, yeni şah Kovrad-Şirû'ye ile barış imzaladı. Buna göre İran, Hüsrev döneminde istila ettiği tüm toprakları (Suriye, Filistin ve Mısır) Bizans'a iade etti⁹⁵⁸.

Heraklius, İran'dan yüzyılların intikamını almıştı. Tüm Roma-Bizans bu zaferin tadını çıkarıyordu. Herakliyo ve Roma'nın muzaffer kumandanları Suriye ve Mezopotamya'da bu kutlamanın son kutlama olacağını akıllarına dahi getirmiyorlardı. Güneyden İslam orduları emin adımlarla Irak ve Suriye topraklarına yönelmeye başlamışlardı. Roma'nın tüm Suriye'de olduğu gibi Edessa'da da son günleri yaklaşıyordu.

956 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 252-253.

957 Walter E. Kaegi, **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. M. Özey), İstanbul 2000, 118 vd.

958 **Siiirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 335 ; Krş. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 96; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 252; A. Bailly, **Bizans I**, 130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN YERLEŞİMİ

*"Edessa'yı almayı
başaramadan bozgun
ordularını takibe kalkan
her savaş galibi
barcamp gitti."*

-Antoninus-

İlk ve Ortaçağlarda, arazi-
nin topografik yapısı, şeh-
rin yerleşimini hiç şüphe-
siz doğal olarak yönlendirir ve dola-
yısıyla şehrin iç fizikî yapısı da buna
paralel geliştirdi.

Edessa şehrinin planı Sur Dağı,
Daisan Nehri, Balıklı Göl'deki su
kaynakları gözönünde bulundurula-
rak yapılmıştır ki, bu çizgiler günü-
müze kadar korunmuştur. Tepeler
ve dere yatağı arasına sıkışmış olan
arazinin sınırları bu durumu zorunlu
hale getirmiştir. Bizans İmparatoru
Justinian'ın mühendisleri şehrin ku-

zeyinde ve batısında derenin akış
yönüyle ilgili önemli değişiklikler
yapmışlardır⁹⁵⁹. Ama bu değişiklik-
ler yine de tepelerin ve dere yatağı-
nın hatlarına göre yapılmıştır.

Seleukoslar döneminde planla-
nan doğudaki diğer şehirler gibi
Edessa'da da ana caddeler doğu-ba-
tı ve kuzey-güney doğrultusunda
dik olarak birbirini kesmekteydi⁹⁶⁰.
Bu caddeler büyük ölçüde varlığını
günümüze kadar korumuştur. Şehir
dışarıdan bir surla çevrelenmişti ve
şehrin yüksek ve stratejik noktasın-
da da bir içkale bulunuyordu.

959 Bkz. s.564, dipnot: 2291.

960 Segal, **Edessa**, 7.

I. ŞEHRİN KONUMU VE ÖNEMİ

İlk ve Ortaçağlarda hiçbir şehir sadece coğrafi etkenler ve tabii güzellikleri gözönüne alınarak, rastgele bir arazide kurulmazdı. Bu özelliklerinden daha önce güvenlik, dinî ve ticarî etkenler gözönüne alınırdı. Hiç şüphesiz Edessa da kurulurken, bu etkenler gözönüne alınmış olmalıdır.

1. Stratejik ve Askerî Açidan

Büyük İskender'den sonra Güneydoğu Anadolu'yu da içine alan Suriye ve Mezopotamya topraklarının Seleukosların hakimiyetine geçtiğini, bu bölgenin en merkezî noktasında da Edessa'nın kurulduğunu, çok kısa bir sürede gerek askerî açıdan, gerek ticarî açıdan bölgenin merkezi haline getirildiğini, şehrin kuruluşunu anlatırken söylemiştik⁹⁶¹.

Seleukoslar, Urfa'nın topografik konumu itibariyle birinci derece önemli bir yer olduğunu görmüşlerdi. Batıda kayalık ve sık ağaçlı bir alana sahip olan şehir, Ermenistan'a

açılan kuzey yollarına hükmediyordu. Batıda ve doğuda Mezopotamya yollarını kolluyordu⁹⁶². Kuzey Mezopotamya yaylaları ile Ermenistan'ın dağlık alanlarının buluştuğu bir bölgede yer almasına rağmen şehir Fırat ve Dicle nehirlerine kolayca ulaşılacak bir noktada değildi⁹⁶³. Şehir stratejik önemini büyük doğal gücüyle birleştirmekteydi. Fırat'ın geniş yayı içinde zengin bir arka bölgeye (hinterland) hakim durumdaydı. Nehirden uzak olması ise, dezavantaj gibi görünse de, batıdan gelebilecek saldırıları önceden haber alabilecek olması nedeniyle bir avantaj haline dönüşüyordu. Zeugma ve Birecik'in 85 km doğusunda, Samsat'ın 45 km güneydoğusunda bulunuyordu. Anadolu platosunun eteğinde kama gibi duran şehrin iki yanındaki tepeler doğal bir engel oluşturmaktadır. Bu engeller ikili sur duvarlarıyla kolayca tahkim edilmiştir. Şehre güneydoğusundan, Harran Ovası tarafından kolayca ulaşılma tehlikesi mevcutsa da burada da gerek şehre gerekse kırsal bölgeye ha-

⁹⁶¹ Bkz. s. 127 vd.

⁹⁶² Duval, **Histoire d'Edesse**, 11.

⁹⁶³ Ross, **Roman Edessa**, 13.

kim olan, üzerinde bir içkalenin bulunduğu yüksek bir tepe bulunmaktadır⁹⁶⁴.

Edessa'nın Seleukoslardan sonra, Doğu'da Pers tehlikesinin artmasıyla, bu stratejik önemi günden güne artmaya başladı. Bunun neticesinde Geç Antik ve Bizans dönemlerinin Kuzey Mezopotamya'sındaki en büyük şehirlerden biri oldu. Bu yüksekliş topografik avantajları kadar belirli tarihî olayların ve gelişimlerin bir sonucudur da⁹⁶⁵.

Bölgenin stratejik önemi Roma'nın ilk önce İmparator Lucius Verus (161-169) ve sonra Septimus Severus (193-211) yönetiminde Fırat'ın doğusunda uzunca bir müddet tutunmasıyla olağanüstü bir artış gösterdi⁹⁶⁶.

Roma'nın Perslere karşı askerî harekâtlarda bir ilerleme üssü olarak kullandığı Edessa'nın önemi giderek artmaktaydı ve bu, IV. yüzyıldan itibaren Onu artık vazgeçilmez bir üs haline getirmişti. Belki de bundan bi-

le önemli olarak Edessa, Perslerin zengin bir bölge olan Suriye'ye saldırılarında arkalarında bırakmaya cesaret edemedikleri bir kilit noktaydı. Bu durum Şapur I.'nin İmparator Valerianus'u mağlup ve tutsak ettiği tarih olan 260 yılından beri böyle görülmektedir⁹⁶⁷. Şapur'un Nakş-i Rüstem'deki kayıtlarına göre, bu savaşın en yoğun muharebesi kuşatma altındaki Edessa'nın duvarları dibinde cereyan etti⁹⁶⁸. Bizans kaynaklarına göre, bu zaferi ve ardından gelen tahribattan sonra bile Şapur, Edessa'daki garnizona kendi evine sağ salım dönebilmek için haraç vermek zorunda kaldı⁹⁶⁹. Bu demektir ki, ya şehri aldı ama tam manasıyla bir hakimiyet kurmayı başaramadı ya da İmparator Valerian'a karşı kazandığı zaferden sonra şehrin düşmesini bekleme zahmetine katlanamadı. İki durumda da güvencili bir şekilde geri çekilmesine karşı oluşturduğu tehditler Edessa'nın stratejik önemini gösterir⁹⁷⁰.

Urfa'nın doğal gücü ve stratejik konumu, onun bir eyalet merkezi ve

964 Segal, **Edessa**, 5-6.

965 Bununla, Edessa'nın tarihi ile coğrafyasının hiç ilgisi yoktur, anlamı çıkarılmamalıdır. Bu konuda bkz. D. Oates, **Studies in the Ancient History of Northern Irak**, London: Oxford Üniv. Press 1968, 2 vd.; L. Dilleman, **Haute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacents**, 64.

966 Ross, **Roman Edessa**, 20.

967 A. Maricq, **Classica et Orientalia Extrait de Syria**, Paris 1965, 52 vd.

968 Bkz. s.179 vd.

969 Akşit, **Roma imparatorluğu Tarihi I**, 415 vd.

970 Ross, **Roman Edessa**, 21.

askerî bir üs olmasını sağlıyordu. 359 yılında Bizans'ın sefer planı hakkındaki gizli bir bilgiyle Perslilere sığınan Antoninus, onlara, yalnızca arkalarındaki Urfa'yı korudukları takdirde Batıyı kendi idarelerine alabileceklerini tavsiye etti. Birkaç yıl sonra, Nisibis'in 363 yılında Perslilere teslimiyle birlikte⁹⁷¹, Urfa bu bölgedeki Bizanslıların önemli bir askerî üssü haline geldi⁹⁷². II. Hüsrev 609'da Urfa'yı ele geçirdiğinde, Antoninus'un düşüncesi doğrulanmış oldu⁹⁷³. Urfa'yı zapteden Persliler, Fırat Nehri'ni bir baştan bir başa geçtiler. Güçlerini batıya ve kuzeye doğru genişlettiler⁹⁷⁴. Edessa'nın stratejik açıdan önemini Antoninus'un "*Edessa'yı almayı başaramadan bozgun ordularını takibe kalan her savaş galibi barcamp gitti*" cümlesinde özetle ve net olarak anlayabiliriz⁹⁷⁵. Edessa, Roma ve Pers

imparatorluğu için iki ayrı önem arz ediyordu. Edessa, Roma için bölgede tutunmasında kritik bir öneme sahipken, Persli rakipleri içinse Batıya doğru başarının aynı önemde bir anahtarıydı⁹⁷⁶.

Urfa, Constantinius'un 360'da İranlılara karşı sefer düzenlediği sırada Bizans ordusunun karargahıydı⁹⁷⁷. IV. yüzyılın sonunda kalkan ve silah üretimi için şehirde bir imalathane kuruldu⁹⁷⁸. 503'te Diyarbakır'da savaşan Bizans ordusuna erzak yardımı Urfa'daki general yardımcısı tarafından yapılmıştır⁹⁷⁹. Sonraki iki yıl içinde Urfa Mezopotamya da Bizans'ın ana üssüydü. 531 yılında, Nisibis'teki operasyonlar esnasında askerî karargâh yine Urfa'daydı. Açıkçası Urfa ve yakın civarında daimî büyük bir garnizon vardı⁹⁸⁰.

971 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi I**, 47; Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 330 vd.

972 Bkz. s.193 vd.

973 Bkz. s.182.

974 Bkz. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 248; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi I**, 48; A. Bailly, **Bizans I**, 122 vd.

975 Ross, **Roman Edessa**, 21.

976 Ross, **Roman Edessa**, 22.

977 Geniş bilgi için bkz. Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 73 vd.

978 Bkz. s.549

979 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIV; Duval, **Histoire d'Edesse**, 188.

980 Bkz. Gibbon, **Bizans İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV**, 111 vd.; Duval, **Histoire d'Edesse**, 200; A. Bailly, **Bizans I**, 80 vd.

Osrhoene Eyaleti'nin önemi hiç de az olmayan şehirleri de vardı. Bunlar; BIRTHA, DAUSARA (Qal'at Ga'bar), CALLINICOS (Nicephorion), CIRCESION ...vb. Bu şehirlerin tüm geçiş noktaları Fırat üzerindeydi. Resaine (Theodosiopolis), Tella (Contantina) Urfa'nın doğusu ve kuzeydoğusundaki Siverek ile güneydoğu ve güneyindeki Batnae ve Harran da bunların içindeydi⁹⁸¹. Fakat bu şehirlerden hiçbirisi Urfa'nın stratejik avantajlarına sahip değildi. Yine burası Roma-Bizans Osrhoenesi'nin dört yüzyıl boyunca eyalet faaliyetlerinin doğal merkeziydi. Burası normal olarak ordu komutanının (dux) eyalet valisinin ve din otoritelerinin⁹⁸² ikamet yeriydi⁹⁸³. Urfa, Sasani saldırılarına karşı kuzeyde Diyarbakır'dan doğuda Tella ve Nisibis'ten, Nisibis'in Perslere teslim olmasıyla⁹⁸⁴ Jovien ve Dara'dan ve güneyde Callinice ve Harran tarafından korunuyordu⁹⁸⁵.

Etraftaki doğal savunma alanı oluşturan payandaların yanısıra şehir birçok kuleden oluşan dişli ve yan korumalı çift duvar ile korunuyordu⁹⁸⁶. Dağı çevreleyen surun güneybatısında kale yükseliyordu⁹⁸⁷. Justinian barajını yaparken⁹⁸⁸ aynı zamanda dağın eteklerinde bulunan ve eski haliyle kolay ele geçirilir havası yaratan kalenin de duvarını yükseltmiş ve sağlamlaştırmıştı⁹⁸⁹. Selevkoslar döneminde Sur/Kale Dağı'nın sadece bir kısmı şehir duvarları içinde kaldı. Bu haklı olarak, Bizanslılar tarafından şehrin savunma sistemindeki bir hata olarak görüldü ve dağın tamamını şehrin içine almak için duvarların oluşturduğu daire genişletildi⁹⁹⁰.

Edessa kalesi daha çok kayaların doğu ve batı taraflarını, ova seviyesine yumuşak ve tedrici inen tepelerle birleştirmiştir. İçi su dolu, dar bir hendek bu kayaları ikiye ayırır. Fakat bu kuzey tarafının savunmasını

981 Konu ile ilgili tahmini olarak çizdiğimiz haritaya bakınız, s.145

982 Edessa, uzun zaman Doğu Hristiyanlığının misyon merkeziydi. Geniş bilgi için bkz. s.412 vd.

983 Segal, **Edessa**, 117.

984 E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 18; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 214.

985 Duval, **Histoire d'Edesse**, 5.

986 Duval, **Histoire d'Edesse**, 11; Segal, **Edessa**, 7.

987 Duval, **Histoire d'Edesse**, 11; Ross, **Roman Edessa**, 19.

988 Bkz. s. 546, dipnot: 2291.

989 Duval, **Histoire d'Edesse**, 11.

990 Segal, **Edessa**, 7.

güçlendirici bir etken değildir. Dahası tepenin etekleri, sulama imkanları geniş bir vaha gibi görünürken, kalenin içinde dahili bir su arzı yoktu. Birçok arkeolojik kazı yapıldığı halde, kalenin uzun evreli kuşatmalara dayanmasını mümkün kılabilen herhangi bir sarnıca ve benzeri bir tesisata ait kalıntıya rastlanmamıştır⁹⁹¹. IV. yüzyılın başında Urfa'ya su kaynakları sağlanmış ve yeni su kemerleri yapılarak şehrin savunmasındaki bu eksiklik giderilmiştir⁹⁹². Buna rağmen kale müdafa kabiliyeti yüksek olarak düşünülmüştür. Urfa'nın topografyasına ait olarak, Harran ve Mezopotamya ovasının diğer antik şehirleri genellikle doğal oluşumlar, tepeler ...vs. ile müdafaası kolay olan, yüzyıllar boyunca o yörede yerleşmiş topluluklar tarafından meydana getirilmiş çevreleyici duvarlar ile varlıklarını muhafaza etmekteydiler⁹⁹³.

2. Ticarî ve Dinî Açidan

Bir coğrafya parçasında, bir şehir kurulurken, güvenlik kadar iktisadî ve dinî faktörler de gözönüne alınır-

dı. Edessa, Doğu ile Batı'yı birleştiren ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Bu nedenle de kurulduğundan kısa bir süre sonra çok önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Kuzeyde Ermenistan bölgesini Mezopotamya ve Suriye şehirlerine bağlayan yollar Edessa'dan geçiyordu. Çin, Hindistan ve İran'dan gelen yollar yine Edessa'da birleşiyor, buradan bir kolla Suriye sahillerine, diğer bir kolla da Ege kıyılarına ulaşıyordu. Ayrıca Fırat ve Dicle'nin tam orta yerinde bulunması, bölgesel ticaret açısından da kendisine çok önemli avantajlar sağlıyordu⁹⁹⁴.

Edessa, dinî açıdan da son derece önemli bir merkezdi. Paganist dönemde böyle bir öneme sahip olmasına rağmen, Hristiyanlık döneminde tüm Doğu'nun misyon merkezi haline gelmiştir. Hristiyanlık Edessa'dan örgütlenen ve kontrol edilen misyoner gruplar sayesinde Hindistan'dan Çin'e kadar ulaşmayı başaramıştı⁹⁹⁵. Doğu'nun dinî misyon merkezi açısından önemini İslam hakimiyetine kadar da devam ettirmiştir⁹⁹⁶.

991 Ross, **Roman Edessa**, 18.

992 Ross, **Roman Edessa**, 19.

993 Ross, **Roman Edessa**, 18.

994 Bu konuda geniş bilgi için bkz. s.54-59.

995 Geniş bilgi için bkz. C. Parmananda-S.J.Divarker, **India: The Church and Nations**, 20 vd.; konunun tahlil ve tenkidi için bkz. Radhakrishnan, **Eastern Religions and Western Thought**, 310 vd.

996 Bu konuda geniş bilgi için bkz. 412 vd.

II. ŐEHİRİN FİZİKİ YERLEŞİMİ

Urfa surlarından bir görünüş.

1. Şehir Surları ve İç Kale

M.S.VI. yüzyıla ait kaynaklarda geçen Urfa Surlarının esas inşa tarihi bilinmemektedir⁹⁹⁷. Edessa, etraftaki doğal savunma alanını oluşturan payandaların yanısıra birçok kuleden oluşan dişli ve yan korumalı çift duvar ile korunuyordu⁹⁹⁸. Şehrin korumasını bu iç ve diş duvarlar sağlıyor-

du. Şehir zaten Anadolu dağlarının eteklerindeydi ve her iki taraftaki tepeler doğal bir set oluşturuyordu. Bu durum çift duvar sırasıyla daha da güçlü duruma getirilmiştir. Bizans döneminde bu iki sur arasında kalan alanda üstü kapalı bir cadde inşa edilmiőtmesi muhtemeldir. Buradan hareketle iç surların daha önce inşa edilmiőt olduğunu söyleyebiliriz.

⁹⁹⁷ Mehmet Oymak, **Urfa ve Harran**, 36.

⁹⁹⁸ Duval, **Histoire d'Edesse**, 11.

*Koloni dönemi
Urfa şehir planı.*

Kuzey ve batıdaki surlar dere boyunca uzanmaktaydı. Güney taraftaki surlar şehrin su ihtiyacını sağlamak için zorunlu olarak pınarları ve gölleri içine almaktaydılar. Dere, batıdaki su kanalları vasıtasıyla şehre girmekte, doğu tarafındaki su kanallarından şehri terketmekteydi⁹⁹⁹.

Seleukoslar döneminde şehrin güneydoğusundaki İçkale'nin bulundu-

ğu tepenin sadece bir bölümü şehrin surları içerisindeydi. Yukarıda değindiğimiz gibi VI. yüzyılda bu Bizans tarafından şehrin savunulmasında bir zayıflık olarak kabul edilmiş ve sur tüm tepeyi içine alacak şekilde genişletilmiştir¹⁰⁰⁰. Ana sur, Peribolos ve Edessa'nın dış surları İmparator Justinianus tarafından yeniden yaptırıldı ve güçlendirildi¹⁰⁰¹. Tell-Mahro-

999 Segal, **Edessa**, 6-7.

1000 Duval, **Histoire d'Edesse**, 11; Ross, **Roman Edessa**, 102.

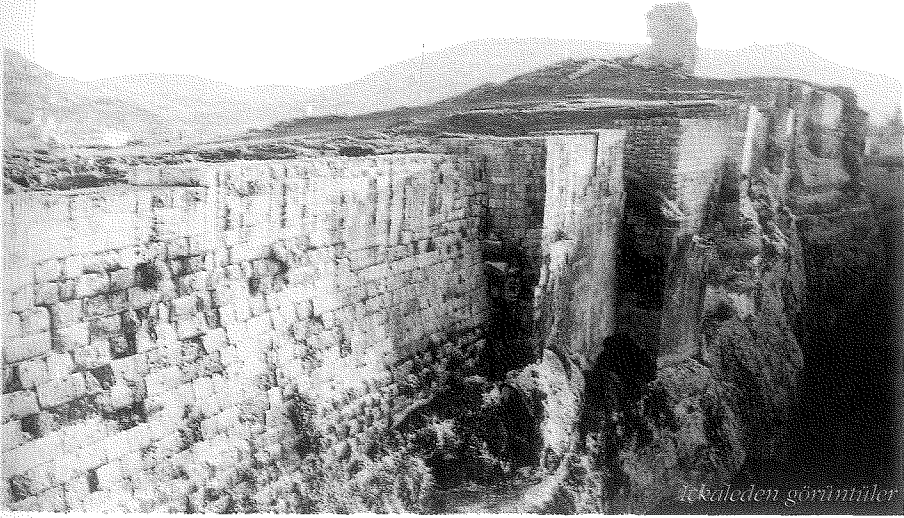
1001 Segal, **Edessa**, 187; "Edessa Peribolos'unun belli bir bölümü, dışında bir tepenin yükseldiği bir kaleyi içine alır. Bu içkale, aşağısında uzanan şehrin hemen yanındadır ve ona hakim bir durumdadır. Bu tepenin surun üzerindeki istihkamlar için bir tehdit oluşturduğunu fark eden eski dönemin insanları, şehri saldırıya açık bir duruma sokmamak için onu Peribolos'un içine almışlardı. Ancak bununla şehri gerçekte çok daha fazla saldırıya açık bir duruma getirmişlerdir. Çünkü saldırıya açık arazi üzerinde uzanan çok küçük bir çapraz suru almak, bir sura saldırı oyununu oynayan küçük çocuklar için bile kolay bir şeydi. Bundan dolayı bu sur yıktırdıktan sonra tepenin üzerine bir başka sur inşa edilmiştir. Bu imparator Justinianus'un eseri olmuştur. Bunun sonucunda daha yüksek bir yerden gelebilecek bir saldırıdan korkmak için neden kalmamıştır. Bu sur her iki yönden yamaç boyunca tâ yer seviyesine kadar inmekte ve peribolosla birleşmekteydi" Segal, **Edessa**, 188.

yo'nun kaydına göre, Abbasî Halifesi Mansur, şehrin doğu kısmındaki surları yıktırmıştır¹⁰⁰². Şehri çevreleyen koruyucu duvarların büyük kısmı günümüzden 60-70 yıl öncesine kadar ayakta idi. Batı ve güneydoğu kısımlarındaki sağlam bölümlerin kalıntıları ise halen mevcuttur.

Güneybatıdaki dağın üstünde İçkale yükselmektedir. İçkale derin bir hendekle çevrelenmiştir. Kalenin altında yapılmış bir yer altı lağımu ile dağın eteğinde bulunan iki gölün seviyesine inilmiştir. Lağımın bittiği yerde gizli bir pınar bulunmaktadır¹⁰⁰³. Bu Aynzeliha Gölünün de kaynağı olup, kalenin içme suyu buradan temin edilmekteydi¹⁰⁰⁴. İçkale, Seleukoslu

yöneticilerin ve Edessa Kralları ile valilerinin oturduğu yerdi. Şimdiki hali ile kale yaklaşık olarak 80-120 metreye 400 metrelik bir alanı kaplar. Ancak o kadar sık restorasyona tâbi tutulmuştur ki, Selevkoslar döneminde nasıl görüldüğüne dair bir tahminde bulunmak doğru olmayabilir¹⁰⁰⁵.

Edessa kalesi daha çok kayaların doğu ve batı taraflarını ova seviyesine nazikçe inen tepelerle birleştirmiştir. İçi su dolu dar bir hendek bu kayaları ikiye ayırmasına rağmen bu kuzey tarafının savunmasını güçlendirici bir etken değildir. Dahası tepenin etekleri sulama imkanları geniş bir vaha gibi görünürken kalenin içinde dahili bir su arzı yoktu¹⁰⁰⁶.

İçkaleden görüntüler

1002 Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso**, (J.B. Chabot), Paris 1895, 56.

1003 Yusuf Albayrak, **Antik Dönemde Edessa**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Enst., Ankara 2000, 3.

1004 C. Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 84.

1005 Segal, **Edessa**, 8.

1006 Ross, **Roman Edessa**, 18.

Fakat bu problem, belirttiğimiz gibi bir tünel yardımıyla çözülmüştür.

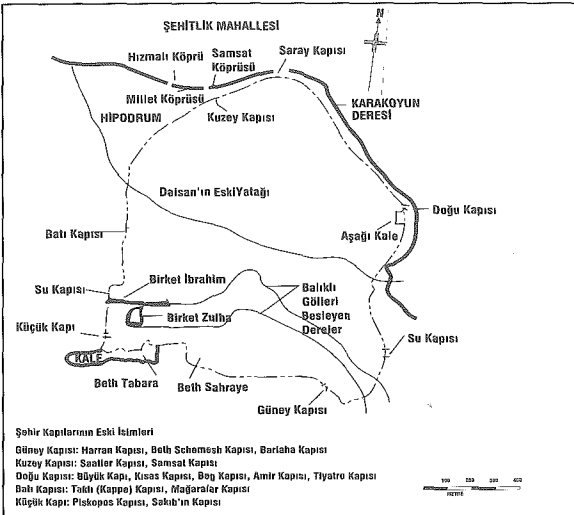
Kale surlarla birlikte VI. yüzyılda İmparator Justinianus tarafından tahkimatında görülen eksiklik üzerine hatırı sayılır bir şekilde güçlendirilmiştir. Kalenin, üzerinde bulunduğu dağın sarp kuzey yüzü hâlâ ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. İncelenmeyen bu kısımlar muhtemelen Helenistik dönemden Haçlılara kadar birçok dönemin yazılarını içeren tahkimat sisteminin kalıntıları içerir¹⁰⁰⁷.

2. Kapılar

Edessa'nın şehir kapıları, muhtelif dönemlerde, farklı isimlerle anıl-

dığından dolayı, çeşitli eserlerde yer alan bu farklı isimler, hem sayı açısından, hem de isim açısından birçok karışıklığa sebebiyet vermektedir. Biz bu karışıklığa düşmemek için, anlatımları bir tarafa bırakarak, bunları net bir şekilde kısaca ortaya koyacağız.

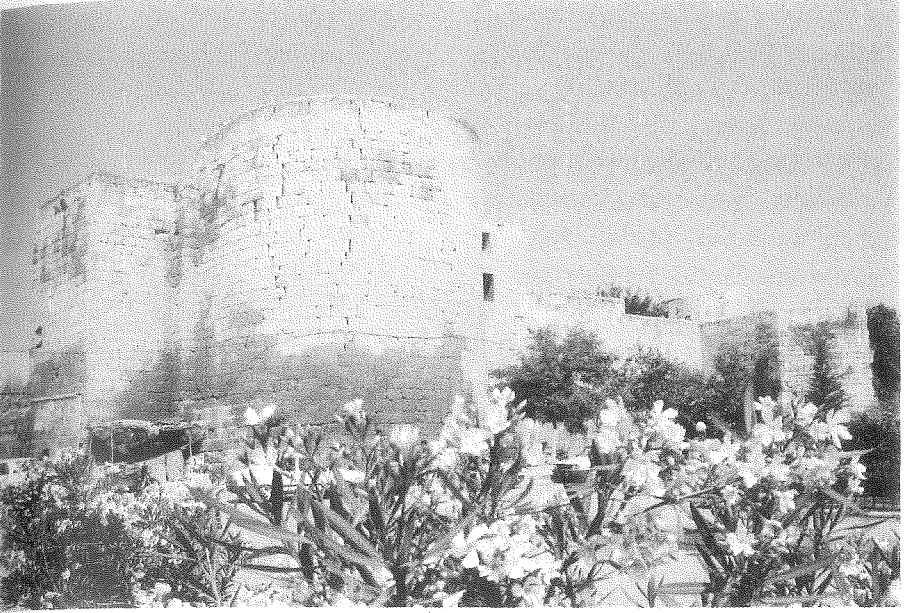
Edessa'nın pusuladaki dört yönüne karşılık gelen dört tane kapısı vardı¹⁰⁰⁸. Bu kapılar farklı dönemlerde, farklı isimler alarak kullanılmışlardır. Ancak günümüzde bunlardan sadece Harran Kapısı kullanılmaya devam etmektedir. Kaynaklar 525'ten önce, bu dört kapının üçünün adlarını kaydetmektedir. Şehrin kapılarını şu şekilde sayabiliriz:

Şehrin kapılarını gösteren kroki.

1007 Ross, **Roman Edessa**, 102.

1008 Segal, **Edessa**, 7; Oysa Duval, altı kapısı olduğunu söyleyip, sadece beş tanesinin ismini vermektedir, bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 14.

Bugün hâla işlerliğini devam ettiren Harran ve Bey kapıları.

Doğuda; Doğu Kapısı ; diğer adları, Büyük Kapı, Tiyatro Kapısı

Batıda; Batı Kapısı; diğer adları, Taklı Kapı, Kemerli Kapı

Kuzeyde; Kuzey Kapısı; diğer adı Saatler Kapısı, Samsat Kapısı.

Güneyde; Güney Kapısı; diğer adları, Beth Şemeş, Barlaos (Barla-ha), Harran Kapısı¹⁰⁰⁹.

Güneydeki kapıya burada bulunmuş olması gereken Güneş Tapınağı-

na atfen Beth Şemeş, Piskopos Barla-ha'nın adına atfen de Barlaos adı verilmiştir. Burası güneyde balıklı gölün yakınındaki şehir girişi olabilir. Edessa Kroniği bunlardan bahsederken, "Gururlu Şehir" in "cazibeli ve güzel kapıları" ifadelerini kullanır¹⁰¹⁰.

Saydığımız bu kapılar, su kapıları değil yol kapılarıydılar. Batıda yer alan Karakoyun Deresi'nin içinden geçerek şehre girdiği su kanallarına

1009 Segal, **Edessa**, 185; Duval ise bu kapıların isimlerini ve yönlerini farklı olarak vermektedir; Kuzeyde: Beyt Şemeş veya Barla-ha Kapısı; Batıda: Kappe veya Mağaralar Kapısı (Bu kapı Mağara mezarlara giden kapıydı); Güneyde: Büyük Kapı; Güneybatıda: Schae Kapısı veya Saatler Kapısı (Kale yakınında bulunmaktaydı); Doğuda: Tiyatro Kapısı Daisan çıkışı yanında olup, tiyatronun bu kapıya yakın bir yerde bulunmasından dolayı bu isim verilmişti, Duval, **Histoire d'Edesse**, 14.

1010 Segal, **Edessa**, 180.

yakın olan kapıyla (daha sonraki dönemlerde bu kapı Su Kapısı diye adlandırılmıştır), doğu surunda yeralan ve suyun şehri terkettiği “*sekiz kanallı kapılar*” saydığımız kapılardan farklıdır. Bu su kanallarının kapıları sürgülerle güçlendirilmiş geniş demir kollarla kapatılmaktaydı¹⁰¹¹.

3. İdarî, Dinî ve Sosyal Yapılar

Edessa'da en görkemli binalar, idarî, dinî ve sosyal hizmetlere ait binalardı. Kronikler bu binalardan özel olarak bahsetmemektedirler. Çeşitli olayların anlatımı içerisinde bu konuda bazı bilgi kırıntılarına rastlamaktayız. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

a. İdarî Binalar

Kaynaklarımız, bu konuda kralın sarayı, hükümet konağı, askerî garnizon ve zahire ambarından bahsetmektedirler.

a.a. Saray

Saray, her ne kadar kraliyet ailesinin ikamet yeri ise de, hiç şüphesiz yönetim birimlerinin merkezi durumundaydı. Yönetimi ilgilendiren en önemli toplantılar burada yapılır, en son ve kesin kararlar burada alınırdı.

Edessa krallarının sarayı veya sarayları hakkında kaynaklar ayrıntılı ve direkt bilgi vermemektedirler. 201 yılındaki sel felaketini anlatan hikayeden, Kral Abgar VIII.'in Balıklı Gölü besleyen pınarların çıktığı yerde bir sarayının olduğunu öğreniyoruz¹⁰¹². Bu sel felaketinde kralın sarayı da yıkılınca, bu afetin tekrarından endişe eden Abgar, İçkalenin bulunduğu tepede, Beth Tabara denilen yerde kışlık bir saray inşa ettirdi. Birkaç yıl sonra (muhtemelen 205-208) selde yıkılan eski sarayının yerinde de bir yazlık saray yaptırdı¹⁰¹³. Böylece III. yüzyıldaki Edessa'da kraliyete ait iki sarayın olduğunu görüyoruz.

Doğu ile Batı uygarlığının mecz edildiği Edessa'da zindeleştirici bir atmosfer oluşmuştu. Bu kültürün en iyi aksettici yeri, hiç şüphesiz krallık sarayı idi. Kaynaklar, Abgar'ın saray kompleksinde (avlular, portikoler, odaların tamamı) kullanılan mimari tarzla ilgili olarak bir yargıya varmak için yeterli ipuçlarından maalesef yoksundurlar. Ancak, İmparator Septimus Severus'un özel ilgisine mazhar olmuş olan, davet üzerine bizzat imparatorun oğlunun düğününe katılmak için Roma'ya gi-

1011 Segal, **Edessa**, 7, 185.

1012 Segal, **Edessa**, 17.

1013 Duval, **Histoire d'Edesse**, 7, 12; Ross, **Roman Edessa**, 106.

den¹⁰¹⁴, kendi oğluna da Severus lakabını¹⁰¹⁵ veren VIII. Abgar, muhtemelen bu saraylarını Roma mimarisi tarzında veya en azından Roma tarzı ile mahalli tarzın bir karışımı olarak inşa ettirmiş olmalıdır.

Bu sarayların iç dizaynı hakkında da pek bir şey bilinmemektedir. Bu konuda Pers ve Roma kültürlerinin konjüktürel sürece paralel olarak, saray içerisinde etkili oldukları düşünülebilir. Bu konuda tek ipucu muhtemelen V. yüzyılda Edessa'yı ziyaret eden Aguitanialı Rahibe Egeria'nın yazdıklarıdır. Bu bilgilerin ışığında, bu sarayın muhteşem olduğunu ve içinin sanat eseri heykellerle¹⁰¹⁶ süslü olduğunu anlamaktayız¹⁰¹⁷. Büyük Abgar dönemindeki şehrin güzelliklerinden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Abgar'ın ve onun asilzadelerinin saray ve malikanelerinden kalan tek şey Balıklı Göl ve Sur Dağı'ndaki harabeler arasında duran iki alımlı sütundur.

a.b. Hükümet Binası

Saray dışında, kroniklerin esas hükümet işlerinin yürütüldüğü bir

binadan dolayı da olsa bahsettiğini görüyoruz. Mor Şmona ve Mor Guria'nın şehadetini konu edinen hikayede¹⁰¹⁸ Dioclationanus döneminde Urfa'nın Romalı Valisi Mysianus'un, şehri kış hamamlarının yakınında yerleşik bulunan Bazilika'dan yönettiğini öğrenmekteyiz¹⁰¹⁹. Muhtemelen bu bina şehir bürokrasisinin de merkez binasıydı.

a.c. Askerî Garnizon

Edessa, gerek Seleukoslar döneminde ve gerekse krallık ile Roma kolonisi döneminde stratejik açıdan önemli bir noktada bulunduğu için, son derece güçlü bir askerî üs idi¹⁰²⁰. Daimî bir askerî garnizon burada konuşlandırıldığı gibi, zaman zaman takviye kuvvetler de bulundurulurdu¹⁰²¹. Ancak, bu garnizonun yeri ve idarî binasının bulunduğu mahal hususunda kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedir.

a.d. Zahir Ambarı

Devlete ait olan bu kurumun işlevi hususunda kroniklerde bilgi bulunmaktadır. Ancak fizikî yapısı

1014 Bkz. s.168.

1015 Bkz. s.171.

1016 Bkz. s.543.

1017 Ross, **Roman Edessa**, 109.

1018 Bkz. 416 vd.

1019 Ross, **Roman Edessa**, 109-110

1020 Bkz. s.237.

1021 Bkz. s.239.

ve yeri hususunda kesin bir bilgi yoktur¹⁰²².

a.e. Arşiv Binası

Edessa arşivleri güvenilirlikleriyle ünlüydü. Arşivler iki Şerrîre'nin sorumluluğu altındaydı. Eusebius, meşhur Aday-Abgar menkıbesini bu arşivden, orijinal Süryancası'ndan aldığı kaydeder¹⁰²³. Arşivde, pek çok farklı belge kaydedilmekteydi. Monarşi döneminin sonlarında bu belgeler "dinî ve sivil arşivler" olarak sınıflandırılmışlardır¹⁰²⁴.

Bundan yüzyıllar sonra bile, Edessa'nın arşivleri yine aynı şekilde düzenlenmekteydi. Süryani tarihçiler de aynı modeli kullanmışlardır. Sahte Şarbil, Hristiyan şehitleri hayat hikayelerinin yazarı, onların krallığa ait arşivde saklanmak üzere yazıldığını iddia eder. Krallık arşivinde sadece kamusal önemi olan olaylarla ilgili belgeler değil, ayrıca ticarî sözleşmeleri gösteren -köle bir kızın satışına dair bir anlaşma gibi- belgeler, dinî ve edebî eserler ile vergi kayıtları da vardı. Kopyalar monarşi

döneminde "kralın katibi" daha sonra "Edessa Katipleri" veya memurlar tarafından çıkarılmaktaydı¹⁰²⁵. Belgeler şahitler ve sözleşmelerden görevli teftiş memurları tarafından imzalanır, muamelenin taraftarları önünde Bahura tarafından tasdik edilirdi¹⁰²⁶.

Arşiv binasının, Addaî menkıbesinde yer alan "Bütün şehir, şehrin tam ortasında arşivlerin bulunduğu binanın tam karşısında yer alan Büyük Sunak'ın yanında toplandı", ifadelerinden, içkalenin bulunduğu tepenin aşağısında yeraldığını tahmin edebiliriz¹⁰²⁷. Başka bir görüşe göre ise, bu arşiv 201 selinden sonra yıktırılan kışlık sarayın içerisinde yer almaktaydı¹⁰²⁸. Bu ana arşivin yanı sıra her kilisenin kendisine ait kayıtları ve vasiyetnâmeleri tuttuğu yerel kilise arşivleri de bulunmaktaydı¹⁰²⁹.

b. Dinî Yapılar

Edessa, kültürel yapısı gibi, dinî yapısında da bir çeşitlilik arz etmekteydi. Şehirde paganizmin farklı te-

1022 Bu konuda Mar Yeşya'nın Vekâyinâmesi'ne bakınız.

1023 Bkz. s.2

1024 Segal, **Edessa**, 20; krş. Ross, **Roman Edessa**, 106

1025 Kaynaklar, Kral Abgar VIII. döneminde bu memurlardan ikisinin adlarını (Bardin ve Bulid) bize bildirmektedir. Ross, **Roman Edessa**, 106.

1026 Segal, **Edessa**, 21.

1027 Duval, **Histoire d'Edesse**, 76.

1028 E. Honigmann, "Urfa", **IA XIII**, 52.

1029 Segal, **Edessa**, 129.

zahrülerinin yanısıra Yahudilik, Hristiyanlık ve Maniheizm de vardı. IV. yüzyıldan itibaren ise Hristiyanlık hakim duruma gelen din oldu. Maniheizm dışında kaynaklarımız diğer dinlerin mabedleriyle ilgili bilgiler vermektedirler.

b.a. Pagan Tapınakları

IV. yüzyıla kadar Edessa bir pagan şehriydi¹⁰³⁰. Hiç şüphesiz şehri de çeşitli pagan tapınakları süslemekteydi. Ancak bu konudaki bilgilerimiz kırıntı halindedir. Adda'i'de rastladığımız "bu şehrin ortasına dikmiş olduğunuz, sık sık ziyaret ettiğiniz, üzerinde şeytanlar şerefine içkiler döküp yine onlar adına kurbanlar kestiğiniz bu Büyük Sunak"¹⁰³¹ ne?" ifadelerinden Seleukoslara mal edilen şehrin en büyük bu putperest sunağının, içkilerin bulunduğu tepenin aşağısında yer aldığı tahmin edilmektedir¹⁰³². 1 Nisan Festivali'nin tasvir

edildiği anlatımda bu büyük sunağın yeri daha da belirginleşir. "Bütün şehir, şehrin tam ortasında arşivlerin bulunduğu binanın tam karşısında yer alan Büyük Sunak'ın yanında toplandı. Bütün tanrılar biraraya getirilmiş, süslenmiş ve şeref ve saygınlık içinde yerlerine oturtulmuşlardı. Nabu ve Bel de maiyetleriyle birlikleydiler. Tüm kabinler hoş kokulu tütsüler yakmış, tanrıların şerefine yerlere içkiler serpiyorlardı.

Kurban edilen hayvanların etlerinin kokuları etrafa yayılmaktaydı. Öküzler ve koyunlar boğazlanmakta, müzik ve çalgıların sesleri tüm şehirde her taraftan duyulmaktaydı"¹⁰³³.

Yukarıdaki ifadelerden hem bu büyük sunağın yeri, hem de işlevi hakkında bir fikir ediniyoruz. Bu Büyük Sunak'ın dışında kaynaklar başka pagan mabedlerinden bahsetmemektedir. Ancak bu, şehirde tek pagan mabedi vardı anlamına kesinlikle gelmemelidir. Zira imparator Theodosius'un "Putperestliğin

**Kral Va'el'e ait
paramın arka
yüzünde görülen
Urfa'daki meşhur
Pagan Tapınağı
(Büyük Sunak)**

1030 Bu konuda geniş bilgi için bkz. s.375 vd.

1031 Altar

1032 Duval, *Histoire d'Edesse*, 76.

1033 Addaî, *The Teaching of Addaî*, 49; Segal, *Edessa*, 52.

Cenaze Marşı" diye adlandırılan, paganizmi yok eden meşhur fermanı¹⁰³⁴ ile Urfa'daki tüm pagan mebedlerinin yıkıldığı, sadece bu Büyük Sunak'a dokunulmadığı ve V. yüzyıla kadar işlevsel olmasa da varlığını koruduğu¹⁰³⁵ şeklindeki bilgilerden bunu çıkarabiliriz. Ayrıca bize kadar gelen üstte görülen Urfa sikkelerinde bulunan Pagan tapınağının, bu tapınak olması çok kuvvetli bir ihtimaldir¹⁰³⁶.

Edessa'da bulunan pagan tapınaklarının, tıpkı bölgede başka yerlerde bulunan tapınaklar gibi, cephelerinin doğu yönüne bakıyor olması muhtemeldir.

b.b. Havra (Sinagog)

Hristiyanlıktan önce Edessa'da bir Yahudi cemaatinin varlığını biliyoruz. Kronikler buradaki Yahudilerin ticarî faaliyetleri ve Hristiyanlarla ilişkileri hakkında bilgi vermektedirler¹⁰³⁷. Bu bilgiler arasında Edessa'da iki havradan bahsedilmekte, bunlardan birisinin yeri de şehir

merkezinde, "eski katedralin karşısında" şeklinde, tarif edilmektedir¹⁰³⁸.

b.c. Kiliseler

İbn Havkal, El-İstahri ve bazı Arap coğrafyacıların, 978 yılında Urfa'da 300'den fazla kilisenin olduğunu söylemeleri, El-Makdisi'nin, Urfa'daki Ayasofya Kilisesi'ni dünyanın en muhteşem dört kilisesi arasında sayması¹⁰³⁹, Segal'in de, neredeyse her caminin temellerinin altında bir kilise olduğu ihtimalini ifade etmesi ve Ermeniler, Yakubiler, Melkitler ve Latinler'e ait ayrı ayrı kiliselerin de bulunması¹⁰⁴⁰, Urfa'nın Ortaçağ'da Hristiyanlık ve dini yapılar açısından ne kadar önemli bir yer olduğunu göstermektedir. IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın şehirde hakim din olmasıyla beraber Urfa'da çok sayıda kilise inşa edilmiş¹⁰⁴¹, fakat bunların çoğu yine sel, deprem gibi doğal afetler nedeni ile yıkılmıştır. 413 ve 525 yıllarındaki sel baskınları büyük felaketlere neden olurken¹⁰⁴²,

1034 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 102; Barrow, **Romalılar**, 168; Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi III**, 5 vd.

1035 Duval, **Histoire d'Edessa**, 76.

1036 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 28.

1037 Bkz. s.477 vd.

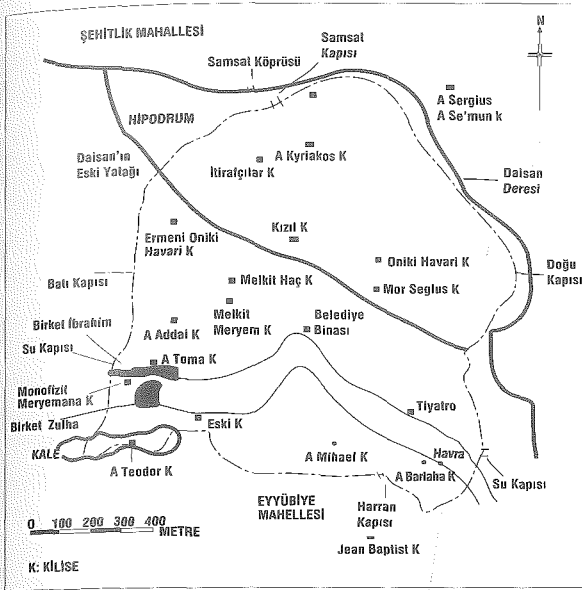
1038 Segal, **Edessa**, 42.

1039 E. Honigmann-Nejat Göyünç, "Urfa", **İ.A. XIII**, MEB. Yay., İstanbul 1986, 54.

1040 Segal, **Edessa**, 213.

1041 Selahaddin Rastgeldi, **Edessa**, Stockholm 1971, 19.

1042 Bkz. s.198,219

**VI. yüzyılda Urfa
şehir merkezindeki
kiliseleri gösteren
kroki.**

bu sellerden ikincisi Urfa'nın mimari gelişimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra yapılan teşebbüslerle, Daysan Irmağı (Karakoyun Deresi) kontrol altına alınmış ve şehir su baskınlarından ve tahribattan büyük ölçüde kurtulmuştur¹⁰⁴³.

V. yüzyıldan sonra Urfa'da piskoposluğa getirilen her din adamı, imparatorun ve halkın da yardımlarıyla birçok kilise inşa ettirmiştir. Bu kiliselerin çoğu doğal afetler ve siyasi olaylar nedeni ile yıkılmış, üzerlerine hemen yenileri yapıldığı için de eski dokudan günümüze pek fazla

bir şey kalmamıştır¹⁰⁴⁴. VII. yüzyılda gerçekleşen İslam fethiyle şehirde başlayan kültürel değişim, XII. yüzyıldan itibaren gelen Türk hakimiyetiyle daha da artmıştır. Nihayet tarihi süreç içerisinde halkının Müslümanlaşması ile beraber, dini yapılarda da kiliselerin azalıp, camilerin çoğalması kaçınılmaz olmuştur. Bunların çok azı bugün restore edilerek cami olarak işlevlerini sürdürmekte, büyük çoğunluğu ise maalesef kaybolup gitmiştir.

Şimdi, izlerini kaynaklarda tespit edebildiğimiz kiliseleri ele alalım.

1043 Bkz. s.564, dipnot: 2291.

1044 Halit Çal, "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", **Yeni Haran Çevresi Dergisi**, Yıl, 1, S.4, İstanbul 1993, 57.

*b.c.a. İlk Hristiyan Kilisesi
(Eski Kilise)*

Urfa'ya Hristiyanlığın girişini, gelişme ve yayılışını ve buna paralel olarak kiliselerin ard arda yapılışı gibi abartılı ve belgelere dayanmayan anlatımları konu edinen Addaî efsanesini bir tarafa bırakacak olursak, 201 yılında meydana gelen, kralın sarayı dahil tüm şehri tahrip eden sel felaketlerini göz önüne alırsak, belgeler bize "*Hristiyan Kilisesi*"nden bahsetmektedirler¹⁰⁴⁵. Bu sel felaketinde bu mabedden ayrıca isim belirtilerek bahsedilmesi, hem sayıyı belirtmek, hem de diğer pagan mabedlerinden ayırt edilmek düşüncesiyle olsa gerektir. Bu kilise, daha sonraları başka kiliseler inşa edilince, Eski Kilise olarak anılmaya başlanmıştır¹⁰⁴⁶.

Daha önce de belirttiğimiz gibi 201 yılındaki sel, hem Abgar'ın sarayını, hem de bu ilk Hristiyan kilisesini yıkmıştı¹⁰⁴⁷. Abgar'ın bu yıkılan sarayı, bugün göllerin olduğu yerdediydi¹⁰⁴⁸. Kilise ise sarayın doğusunda ve alçak alanda yer almış ol-

malıdır. Bugünkü Urfa'nın camilerinin Hristiyan kiliselerinin yerleşim mahalleri üzerine inşa edildiklerini var sayarsak, kilisenin en muhtemel yeri Makam-ı İbrahim olacaktır¹⁰⁴⁹. Bir rivayete göre ise, bu kilise daha önceleri Seleukoslar zamanında inşa edilmiş bir putperest tapınağıydı. Onun doğu duvarı çökmüştü ve buna sunağın içinde bulunduğu bir apsis meydana getirmek üzere bu yönde uzanmaktaydı. Çok güzel dekore edilmiş olan kilisenin ortasında büyük mermer sütunlar vardı. Efsaneye göre Addaî, Urfa halkına burada hitap etmişti¹⁰⁵⁰.

Hristiyanların zulme uğradıkları dönemde¹⁰⁵¹ bu kilise terk edilmiş ve muhtemelen 303 yılındaki sel felaketi sırasında kullanılamayacak şekilde tahrip olmuştur¹⁰⁵².

b.c.b. Büyük Kilise (Katedral)

Hristiyanları tüm İmparatorlukta din ve inanç hürriyetine kavuşturan 313 yılındaki Milano Fermanından sonra¹⁰⁵³, Urfa'da inşa edilen ikinci kilisedir. Büyük Kilise veya Katedral

1045 Segal, **Edessa**, 24.

1046 Duval, **Histoire d'Edesse**, 15.

1047 Segal, **Edessa**, 24.

1048 Duval, **Histoire d'Edesse**, 15.

1049 Segal, **Edessa**, 181.

1050 Segal, **Edessa**, 25.

1051 Muhtemelen Diocletianus dönemi bkz. s. 55 vd.

1052 Duval, **Histoire d'Edesse**, 15.

1053 Bkz. s.186.

olarak tanımlanan bu mabed, Piskopos Kona tarafından Eski Kilise'nin bulunduğu yere yapılmıştır. Ancak, Kona'nın ömrü Katedrali tamamlanmaya yetmemiş, inşasının tamamlanması halefi Sa'ad'a nasip olmuştur¹⁰⁵⁴. 327-328'de Piskopos Aitallaha tarafından doğu yönüne eklemeler de yapılarak genişletilmiştir. Kilisenin girişi ise, Edessa'daki diğer kiliseler gibi batı tarafındaydı¹⁰⁵⁵.

IV. yüzyılın sonuna doğru Frenk gezgin, ziyaret ettiği bu kilisenin mimari yapısına hayran kalır ve kilisenin Tanrı'nın evi olmayı hak ettiğini söyler. 525 yılındaki selin ardından yıkılan kilise Justinian tarafından yeniden inşa edilir. O kadar lüks olur ki, dünya harikalarından biri olarak kabul edilir. M. Sachau, Justinian tarafından yeniden inşa ettirilen kilisenin bugün Ulucami, Büyük Cami'nin bulunduğu yerde, şehrin nerede ise merkezinde, kuzeyde Bab-Esseraî ve güneyde Balıklı Gölle eşit mesafede bulunduğunu varsayar. Duval ise, bu kilisenin yerinin gölcük ile Halilü'r-Rahman Camii'nin yakınındaki Eski Kilise olduğunu söylemek-

tedir¹⁰⁵⁶. Rivayete göre 825 yılı civarında Muhammed İbn Tahir kilisenin önünde bulunan ve sinagog olarak anılan Tetrapylan içinde bir mescid inşa ettirmiştir. Mor Diyonsiyos Tell Mahroyo'ya göre Eski Kilise bir kez daha 3 Nisan 679 tarihli depremde büyük zarar görmüş ve nihayetinde 718 yılında tamamen yıkılmıştır¹⁰⁵⁷.

b.c.c. Şehitler Kilisesi

Urfa'da bugün kendisinden hiçbir iz kalmayan kiliselerden birisi de Piskopos Abraham (346-361)¹⁰⁵⁸ tarafından 346 yılından sonra inşa edilmiş olan ve ilk Hristiyan şehitlerinin adıyla anılan kilisedir. Rivayetlere göre Urfa'da Hristiyanlığın ilk şehitleri olan Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib'in¹⁰⁵⁹ şerefine büyük bir kilise (hatta "ev" diye geçer) yapılmıştı. Piskopos Abraham, kuzey kapısının yakınında, surların içinde yer alan bu küçük evi, büyükçe bir kilise şeklinde inşa ettirdi. Adı geçen şehitlerin güvenlik için kemiklerinin muhafaza edildiği bu kilise, 503 ve 580 yıllarındaki Pers kuşatmalarından¹⁰⁶⁰ dolayı büyük tahribata uğradı¹⁰⁶¹.

1054 Segal, **Edessa**, 181; Duval, **Histoire d'Edesse**, 15.

1055 Segal, **Edessa**, 181.

1056 Duval, **Histoire d'Edesse**, 15-16.

1057 Mor Dionsions Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso**, 104 vd.

1058 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138.

1059 Bkz. s.416 vd.

1060 Bkz. s.209 vd., 228 vd.

1061 Segal, **Edessa**, 182.1062 Duval, **Histoire d'Edesse**, 168.

*b.c.d. Mor Stefanos Kilisesi
(Kızıl Kilise)*

Miladi 412 yılında Urfa Piskoposu olan Mor Rabbula (412-435)¹⁰⁶² İmparator'dan aldığı özel izinle, şehrin ortasındaki havrayı Mor Stephanus adıyla kiliseye dönüştürmüştür¹⁰⁶³. Bu kilise imparatorun emri üzerine, yani masrafı imparatora ait olmak üzere, Rabbula'nın görev döneminin başlarında (muhtemelen 412'den kısa bir süre sonra) yapılmıştır. Havrayı tamamen veya kısmen yıktırıp yerine yeni bir plan üzerine mi kiliseyi inşa ettirdi, yoksa hiç yıkmadan sadece dönüştürdü mü, bu konuda maalesef açık bir bilgi yoktur.

Uzun yıllar ayakta kalan Mor Stephan Kilisesi, 1170-1175 Zengiler döneminde tahıl ambarı ve hükümdarın diğer tarım ürünlerinin saklandığı bir zahire ambarı olarak kullanılmıştır¹⁰⁶⁴.

Yine aynı dönemde, bu yapının yerine, bugünkü Ulu Camii inşa edilmiş, kilisenin ayakta kalan Çan Kule-

si de Ulu Camii'nin minaresi olarak değerlendirilmiştir. Mor Stephan Kilisesi'nin avlu duvarları, avlu kapıları cami avlusundaki bazı sütun başlıkları günümüze kadar ulaşmıştır¹⁰⁶⁵.

b.c.e. Meryem Ana Kilisesi

İmparator Zenon 489 tarihinde Urfa'dan hem Nasturileri sürmüş hem de Pers Okulu adıyla şöret bulan akademilerini de kapattırmıştı¹⁰⁶⁶. Zenon'dan sonra tahta geçen Anastasius Monofizitti¹⁰⁶⁷. 503'teki İranlıların şehri kuşatması sırasında şehir tahrip olmuştu. İmparator, surlar başta olmak üzere tüm şehri yeniden inşa ettirdi¹⁰⁶⁸. Monofizit halkın da hissiyatını okşamak düşüncesiyle şehirden sürülen Nasturilerin okullarının bulunduğu yere bir kilise yapılması için nâzırı Urbicius'a emir verdi. Urbicius bu iş için Edessa piskoposuna 10 altın lira verdi. Buraya yapılan kiliseye Nasturilerin Meryem hakkındaki itikatlarına nazire olsun diye¹⁰⁶⁹, Meryem Ana Kilisesi adı verildi¹⁰⁷⁰. Kilisenin yanında aynı

1063 Segal, **Edessa**, 182.

1064 Segal, **Edessa**, 256.

1065 Cihat Kürkçüoğlu, **İnançlar Diyarı Şanlıurfa**, 44.

1066 Bkz. s.202 vd.

1067 Downey, **History of Antioch**, 507 vd.; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 138 vd.

1068 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII.

1069 Nasturiler Meryem'e Christotokos (İnsan doğuran, insan anası), Monofizitler ise Theodokos (Tanrı doğuran, Tanrı anası) diyorlardı.

1070 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII.

adı taşıyan ve XIII. yüzyıla kadar ayakta olan bir de manastır bulunmaktaydı¹⁰⁷¹. Günümüzde ise kilisenin yerinde Halilü'r-Rahman Camii bulunmaktadır. Kilisenin çan kulesi de minareye dönüştürülmüştür.

b.c.f. Oniki Havari Kilisesi

Edessa Piskoposu Hiba (435-457)'nin yaptırdığı ve Oniki Havari Kilisesi adını verdiği bu kilise, şehrin doğusunda Vali Fuat Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Görkemi ve büyüklüğü bakımından dünyada bir eşi daha bulunmadığı söylenen bu kilise, “Yeni Kilise” ve “Büyük Kilise” olarak da adlandırılmıştır¹⁰⁷².

Birçok tahribatlara uğramış yapının, mihrap üzerinde yeralan H.1376 (M.1956) tarihi, kilisenin camiye çevrildiği tarihi göstermektedir. Camiye çevrilmeden önce bir süre cezaevi olarak da kullanılmıştır¹⁰⁷³.

Bugün “*Fırfırh Camii*” adıyla anılan bu yapı, doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Üç nefli bazilikanın orta nefi yan nef-

lere göre daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur. Nefleri ayıran sütunlar birbirinden sivri kemerlerle ayrılmışlardır. Orta nef dört kubbeyle, yan nefler ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Orta nefin ortasındaki kubbe, diğerlerine göre daha yüksek olup, kasnağına sütunçeler üzerine oturan 24 pencere açılmıştır. Üstü örtü, ortada doğrudan sütunlara, yanlarda ise duvara gömülmüş örme sütunlara oturmaktadır. Bu sütunlar dışa da yansıyarak cephelyi hareketlendirmiştir. Kilisenin apsisleri bu gün yoktur. Batı cephedeki giriş içte yarım kubbeli, dıştan sivri kemerli olup, pembe renkli taştan yapılmıştır¹⁰⁷⁴.

b.c.g. Havari Tomas Kilisesi

Piskopos Kora (Kyrhos) tarafından şehrin güneybatı köşesinde, yani muhtemelen Balıkı Gölün hemen kuzeyinde bir kilise inşa edildi ve Ağustos 394'te Havari Toma'nın kalıntıları batı surlarının dışındaki mezardan şehrin içindeki bu kiliseye nakledildi¹⁰⁷⁵. Bu nedenle bu kilise halk arasında Havari Tomas Kilisesi

1071 Segal, **Edessa**, 185; Duval, **Histoire d'Edesse**, 7. Bu kilise, piskopos Pierre tarafından VI. yüzyılda inşa edilen Ermiş Meryem Martyrium'undan ayırt edilmelidir (Duval, **Histoire d'Edesse**, 17).

1072 Segal, **Edessa**, 183; Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

1073 Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, Ankara 1993, 83.

1074 Zeynep Mercangöz-Emine Tok-İnci Türkoğlu, “Şanlıurfa'nın Hristiyan Geçmişinin Günümüz İnanc Turizmindeki Yeri”, **GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu**, GAP Yay., Ankara 2000, 223, not 21.

1075 Duval, **Histoire d'Edesse**, 149.

adıyla anılmaya başlanmıştır. Havarinin tabutu kilisenin kuzey tarafındaki revakın batı yanındaki ucuna yerleştirilmiştir. 441-442'de Anadolu adında bir general Havarî'nin kemikleri için gümüş bir şapel bağışlamıştır¹⁰⁷⁶. Bu kiliseden maalesef günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

b.c.b. Şehit Barlaha Kilisesi

Piskopos Diogenes 408 veya 410'dan sonra şehrin en önemli kutusal mekanlarından biri olarak kabul edilecek olan Şehit Barlaha¹⁰⁷⁷ Kilisesi'ni inşa ettirmeye başlamıştır¹⁰⁷⁸. Ayrıca bu kilise, Barlaos Kapısı olarak da bilinen Güney Kapısı'nın hemen yakınlarında yer almaktaydı¹⁰⁷⁹. Bu kilise Piskopos Hiba'nın 448 yılında zimmetine geçirmekle suçlandığı değerli keten beziyle, belki ketenden kefen beziyle ünlüydü. Edessa'nın üç piskoposu buraya gömülmüştür. Bunlar Nona (ö.460-461), Asklepios (ö.525) ve Andreas (ö.532)'dir¹⁰⁸⁰. Bu kiliseden de günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

b.c.i. Mor Dometius Kilisesi

Bu kilise muhtemelen 379'da Piskopos Valagaş (Eulogius) tarafından Daniel'in şerefine inşa ettirilmiştir¹⁰⁸¹. VI. yüzyılda bu kilise ya siyahi tedavi etme başarısıyla ünlü hekime veya bu adı taşıyan Hristiyan şehide izafeten Dometius Kilisesi adını almıştır¹⁰⁸².

b.c.i. Ayasofya Kilisesi

Urfa'nın tarihte gördüğü en muhteşem ve en büyük kilisedir. Justinianus'un başkentte inşa ettirdiği ve Süleyman Peygamberin mabedine nazire olarak "*Seni geçtim ey Süleyman*" diyerek övündüğü Ayasofya'nın bir eşidir ve Justinian'ın emriyle yaptırılmıştır. Şehrin 525 yılında uğradığı felakete¹⁰⁸³, bir daha uğramaması için yapılan kanalla¹⁰⁸⁴ beraber inşa edilmiştir.

İmparator Justinianus, hem resmi devlet kilisesinin etkinliğini arttırmak hem de Urfa'nın selle yıkılan moralini düzeltmek için Urfa Melkit

1076 Segal, **Edessa**, 175, 183; Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

1077 Barlaha kelimesi, Süryanca Bar Alaha (Tanrının oğlu) anlamındadır.

1078 Segal, **Edessa**, 182; Duval, **Histoire d'Edesse**, 16.

1079 Barlaos kelimesi, Barlaha kelimesinin Grekçeleşmiş şeklidir. Güney Kapısı, bu şehidin ismiyle de anılmıştır.

1080 Bu konuda bkz. s.201,219.

1081 Segal, **Edessa**, 182; Duval, **Histoire d'Edesse**, 16.

1082 Segal, **Edessa**, 182.

1083 Bkz. s.219

1084 Bkz. s.564, dipnot: 2291.

Piskopos'u Amazonius'a¹⁰⁸⁵, muhteşem bir kilise yapma talimatı verir. Muhtemelen Piskopos Kona'nın yaptırdığı kilisenin yanında, pınarın kenarında inşa edilmiştir. Yapımında, hiçbir maddi masraftan kaçınılmadı; zira hem devletin gücünü, hem de ihtişamını temsil ediyordu. Altın kaplamaları, cam ve mermerlerinin kalitesiyle, İsa-Mesih'in Kutsal Portresine sahip olmakla şöhreti her tarafa yayıldı. Çok bilinen bir ilahide bu kilise şöyle tasvir edilir:

"O, muhteşemdir, boyutları bakımından değil, ancak şekil bakımından minyatür büyüklükte tüm dünyaya gibidir. Okyanusun (Dünyayı çevrelediği) gibi onu da sular çevrelemektedir. Kubbesi göğün kendisi kadar geniştir. Sütunları yoktur, revaklar üzerinde durmaktadır, sağlamdır, tıpkı parlak yıldızlara sahip olan gök gibi parlak mozaiklerle süslüdür. Yüksek kubbesi göklerin seması gibi yapılmıştır. Adeta bir miğfer gibi üst tarafı alt tarafı üzerine sağlam bir şekilde oturtulmuştur. Geniş kemerlerinin ihtişamına gelince, onlar dünyanın dört köşesine benzer yapılmıştır. Renklerinin çeşitliliği bakımından da bulutların üzerindeki parlak gök kuşağına benzemektedirler. Etrafındaki kırsımlarda bulunan diğer kemerler duvar üstlükleri gibi onu dört bir

yanından çevrelemektedir. Çatısı, altında, yanlarında ve etrafında bulunan revaklara bağlıdır. Mermeri üzerinde insan eli değmeden yapılmış İsa-Mesih'in portresinin kopyaları vardır ve onun duvarları birbirleriyle uyumlu bir biçimde uzanmaktadır. Parlak ve beyaz şuasıyla ışık, güneş (ışığı) gibi onun üzerinde bir araya toplanmaktadır. Yağmur sularından tabirp olmaması için üstü kurşunla kaplanmışır. Çatısında hiç abşap yoktur. O sanki tümüyle dökme taş gibidir. Dört bir yanında Ben-i İsrail kabilelerini temsil eden ve sütunlardan meydana gelen iki revaklı muhteşem avlular yer almaktadır... Her yanında aynı cepheye sahiptir, çünkü üç (cepbesinin) biçimi aynıdır. Açık bulunan üç pencereden gelen tek bir ışık onun sunağı üzerinde parlamaktadır... Üç yandan gelen ışığı içindeki çok sayıdaki pencere çoğaltmaktadır... Ortasına bir seki (platform) yerleştirilmiştir... Sekinin bulunduğu yerdeki sütunun üzerinde haydutlar arasındaki Efendimiz (İsa-Mesih) gibi ışıktan bir haç durmaktadır. Onda da beş kapı açık durumdadır... Mibrabın başmeleklerini taşıyan on sütun Kurtarıcımız çarmıha gerildiğinde kaçan on havari gibi teşkil edilmiştir. Mibraba ve tabta çıkış için inşa edilen on basamağın yapısı Mesih'in tabtı-

1085 Veya Amidonnius.

nı ve onun melek grubunu temsil etmektedir. Bu mabedin sırları çok yüksektir"¹⁰⁸⁶.

İslam fethinden sonra, şehirde gerek Hristiyan nüfusun gittikçe azalması, gerekse şehrin sık sık istilaya uğrayıp el değiştirmesi ve acımasız savaşlar, şehrin fiziki yapısı üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Birçok tarihi eser gibi Ayasofya Kilisesi de benzer şartlara dayanamadı¹⁰⁸⁷. Özellikle 1146'dan sonra Hristiyan nüfus yokluğundan ve bakımsızlıktan kubbesi çöktü ve taşlarından bazıları tamiratlarda, bazıları da kireç ocaklarında kullanıldı¹⁰⁸⁸. Maalesef bu ihtişamlı kiliseden günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

b.c.j. Hz. Yahya veya Mor Aday Kilisesi

457 yılında Hiba'nın ölümüyle ikinci sefer¹⁰⁸⁹ Urfa piskoposluğuna getirilen Nona¹⁰⁹⁰, kilise tarihinde

"münşi"¹⁰⁹¹ olarak şöhret bulmuştur. Urfa'da yaptığı önemli inşaatlardan biri de Vaftizci Yahya Kilisesi'dir¹⁰⁹². Kilisenin cephesi, kırmızı mermerden yapılmış 32 adet sütunla süslenmiştir. Rivayete göre Kral Abgar'ın ve Edessa'yı Hristiyanlığa kazandıran Aday'ın¹⁰⁹³ kemikleri burada muhafaza edilirdi¹⁰⁹⁴. Bu nedenle, bu kilisenin diğer bir adı da Mor Aday Kilsesi'dir.

Vaftizci Yahya Kilisesi, şehrin batı bölgesinde hiç şüphesiz kış hamamının yanındaki bazilikanın biraz kuzeyinde bulunmaktaydı. Burası Balıklı Gölün kuzeyine düşüyordu. Mar Yeşua, 497 yılındaki olaylardan bahsederken, Urfa Valisi Alexander'in davaları çözüme bağlamak ve mazlumlara yapılan hak-sızlıkları gidermek için Mor Aday Kilisesi olarak da bilinen Vaftizci Yahya Kilisesi'nde davalara baktığı-

1086 Segal, **Edessa**, 188.

1087 Örnek olarak bkz. Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (Çev. Hrnt D. Andreasyan), TTK, Ankara 1962, 160, 230.

1088 Rastgeldi, **Edessa**, 20-21.

1089 Birinci sefer (449-451), İkinci sefer (547-471).

1090 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

1091 İnşaat yapan demektir. Bu piskopos Beth Şemeş kapısının dışında akıl hastalarının çevre duvarını, Mor Kosmas ve Mor Domiteus adına bir şehitlik, birçok manastır, kule ve köprüler yaptırmıştır (Duval, **Histoire d'Edesse**, 176).

1092 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

1093 Bkz. s. 298 vd.

1094 Segal, **Edessa**, 188.

nı kaydeder¹⁰⁹⁵. Bugün bu kilisenin yerinde Eyyûbiye Camii bulunmaktadır¹⁰⁹⁶.

b.c.k. Mor Sergius Kilisesi

Bu kilise şehir surlarının içerisinde Oniki Havarî Kilisesi'nin biraz güneyinde bulunmaktaydı. Tahminen Havarî Tomas Kilisesi'nin modeline göre inşa edilen bu kilise, maalesef Mor Sergius-Mor Şem'un kilisesiyle hep karıştırılır, bu ikincisi (Mor Sergius-Mor Şem'un kilisesi)nin yerinde bugün Nimetullah

Camii bulunmaktadır ve daha önce inşa edilmiştir¹⁰⁹⁷.

b.c.l. Mor Sergius-Mor Şem'un Kilisesi (Mor George Kilisesi)

Şanlıurfa'da Yeni Hâl civarında, "Circis Peygamber Camii" ismiyle bulunan bugünkü yapının yerinde, V. yy'da Piskopos Hiba tarafından yaptırılan "Şebit Sergius Kilisesi" bulunmaktaydı. Daha sonraları bu kilise, iki şehidin ismiyle yani "Mor Sergius-Mor Şem'un" diye anılmaya başlandı. 497-498 yılında imparator

1095 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXIX.1085 Veya Amidonius.

1096 Doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen plânlı yapı aslında üç nefli tonozlu bir bazilikadır. Orta nef yan neflerden daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur. Nefleri ayıran sütunlar birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanırlar. Yapının doğusunda üç apsis, batısında çift narteks vardır. Yan apsislere göre daha geniş olan ana apsisin yarım kubbesi istiridye kabuğu şeklinde dekore edilmiştir. Yapının batısında yer alan nartekslerden dıştaki, ortada iki sütun ile yanlardaki payelerden oluşan üzeri çapraz tonozlarla örtülü, yedi birimli bir revak şeklindedir. Dış narteksin tekrarı durumunda olan iç narteks doğu yönünde çift sütuna oturur. İki katlı nartekslerin üzeri orijinalde de muhtemelen kadınlar mahfili (gynakion) olarak kullanılıyordu. Yapının kuzeyindeki konsol kalıntıları iç narteks üzerindeki mahfilin kuzey yan nef boyunca da devam ettiğini göstermektedir. Muhtemelen bu galeri katı, güney yan nef üzerinde de vardı ve kiliseyi U şeklinde dolanıyordu. Ancak güney duvarda yapılan onarım ve değişiklikler nedeniyle bugün buna ilişkin hiçbir iz görülmemektedir. Yapıya batı cephe ortasındaki kapı ile iç narteksin kuzeyine ve güneyine açılmış kapılardan giriş sağlanır (Zeynep Mercangöz, Emine Tok, İnci Türkoğlu, "Şanlıurfa'nın Hristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri" 222, (19. dipnot). Bugün Vali Fuat Caddesi üzerinde bulunan ve Selahaddin-i Eyyûbi Camii olarak kullanılan yapı, muhtemelen XVIII. yüzyıl başlarında buradaki Vaftizci Yahya Kilisesi yıkılarak yerine inşa edilmiştir. Kuzey cephesindeki balkon üzerinde yer alan Osmanlıca kitabeden, bu tarihi yapının bir zamanlar "Sanatlar Ocağı" olarak kullanıldığını görüyoruz. Yapı daha sonra uzun yıllar elektrik santrali olarak kullanılmış, harap duruma gelmiş, camiye çevrilme esnasında güzel bir restorasyondan geçirilerek kurtarılmıştır. Erken dönem yapısı olduğu kabul edilen ve çeşitli tamirlerle bugüne gelen bu kilise, Selahaddin Eyyûbi ismiyle halen cami olarak kullanılmaktadır (Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 18, 78; aynı yazar, **Ruha'dan Urfa'ya**, Ankara 1990, 31).

1097 Segal, **Edessa**, 183-184.

tarafından kaldırılan khrysargyron vergisi nedeniyle¹⁰⁹⁸, bu kilisede bir şükür ayini düzenlenmiştir¹⁰⁹⁹. Surların dışında bulunması nedeniyle

şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan bu kilise, 503 ve 580 yıllarında iki defa Persler tarafından yıkılmıştır¹¹⁰⁰.

1098 Bkz. s.558

1099 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXI.

1100 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXII; Bu kilise daha sonra VIII. yy'da, Abbasi Halifesi el-Mansur'un ve XI. yy'da Selçukluların şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. Bkz. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso**, 56.

Mor Sergius (Mor Simeon) Kilisesi, yıkılınca yerine bugün cami olarak kullanılan "Mor George" adında bir kilise inşa edildi. Prof.J.B. Segal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Cami'nde uzun süre yerde yatmış bir biçimde bulunarak Urfa Müzesi'ne getirilen Süryanice kitabe de şunlar yazılıdır; "Tanrının izniyle 1869 (Miladi 1557-1558) yılında Yakubî Patriği Mor İgnatius geldi. Vaftizi taş adayarak yerleştirdi. Ve Mar Corc Kilisesi'ndeki Hristiyanlığı takdis etti. 29 Hazirandaki Petrus ve Pavlos Festivalinde, bu kutsanma esnasında bir mucize gerçekleşti. Bu, sarnıçtan akan suyun kilisenin avlusuna doğru süzülmesiydi."

Cami mekânının doğu kesiminde yer alan payelerin güneyde olanında Süryanice, kuzeyde olanında da Arapça birer kitabe bulunur. İkisi de aynı tarihte yazılmış olan ve hemen hemen aynı anlamlı bu kitabelerden Süryanice olanında şunlar yazılıdır: "Mor Corc Kilisesi Sel. 2156 (miladi 1844-1845) tarihinde inşa edildi. Kutsal Antakya Patriği Mar İgnatius zamanında Urfalı II. İlyas Aryano zamanında, Oriselmayalı İbrahim isimli ve özeniyeli ki o M....T isimli papaz yardımcısı ML/NWPR ile birlikte olan dindar insanlar ve Süryaniler, Rabbim, onlar doğruluk ve adaletin ödülü olarak gönderildiler. Amin". J.B. Segal XVI. yüzyılda var olan ve XIX. yüzyılda yenilenen Mor George Kilisesi'nin, surların dışında batı kapısının yakınındaki Mor Sergius ve Mor Simeon Kilisesi'nin üzerine veya yakınına inşa edilmiş olabileceğini belirtir ki Mor Sergius Kilisesi çeşitli tarihlerde birçok defa tahrip edilmiş, ilk inşası V. yüzyıla ait bir yapıydı.

Kuzeydeki payede yer alan Arapça-Osmanlıca kitabe de Mor George Kilisesi'nin Sultan Abdülmecit zamanında H. 1260 (M. 1844) yılında yaptırıldığı yazılıdır. Buradaki inşa sözcüklerinden onarım kastedilmiştir. Cami mekânına giriş kapısı yanındaki mermer kitabe de, bu kilisenin Çarhoğlu Muhammed tarafından H. 1385 (M. 1965) yılında camiye dönüştürüldüğü yazılıdır. Camiye dönüştürme esnasında kilisenin plânı aynen korunmuş, kuzey cepheye fazladan olarak üç gözlü son cemaat yeri ve minare eklenmiştir.

Yapı, apside dikey, üç nefli bazilikal bir plân gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli iki payenin alt kısmı dikdörtgen şeklindedir. Nefler doğu-batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yapının batısında, her biri üçer çapraz tonozla örtülü iki narteks bulunur. Tonozlar altı adet payeye oturmaktadır. Cami kenarına bitişik olan narteks'in üzerinde gynakion kısmı yer alır. Buraya çıkış cami içerisinde, güney batı ve kuzey batı köşelerdeki duvarda yer alan merdivenlerdedir. Mihrap ve duvar içerisinde merdivenle çıkılan balkon şeklindeki mimber 1965 yılında camiye dönüştürme sırasında yapılmıştır. Yapı günümüzde "Circis Peygamber Camii" ismiyle ibadete açık olarak kullanılmaktadır. Kitabeler için bkz. J.B.Segal, **The Church of St. Saint George at Urfa (Edessa)**, London 1972, 606-609; Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa Kitabeleri**, Şanlıurfa 1986, 83; Diğer bilgiler için bkz. Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 80-81.

b.d. Manastırlar

Doğu Hristiyanlığının en önemli özelliği katı bir asketik hayatı esas almasıydı. Dünyadan el-etek çekerek, münzevi bir hayat yaşama düşüncesi, keşişlik ve rahiplik silki son derece önemliydi. Özellikle şehir hayatından uzak, ıssız dağ tepelerinde manastırların kurulması Doğu Hristiyanlığına çok farklı ve mistik bir hava kazandırmıştı. Dağ başlarındaki bu manastırlarda yaşayan rahipler, Doğunun dini atmosferine de hakim durumdaydılar. Özellikle Kadıköy Konsili (451) kararlarının Doğu'da bir türlü kabul edilmemesinde ve devletin buralarda dini birliği sağlayamamasında en büyük rolü bu manastırlardaki keşişler oynuyorlardı¹¹⁰¹. Bir rivayete göre sadece Urfa'nın etrafındaki manastırlarda 90.000 rahip yaşamaktaydı¹¹⁰².

Manastırların bir çoğunun şehir merkezlerindeki kiliseler gibi sağlam malzemeden yapılmamış olmaları, Müslümanların Urfa ve civarını fetihmelerinden sonra, buradaki ruhbanların da göç etmeleri sebebiyle,

işlevsiz kalan bu manastırlar kısa zamanda yıkılıp yok olmuşlardır. Bunların bir kısmının sadece adları kaynaklarda zikredilmekte, bir kısmının ise yerleri bilinmemekte, bir-iki tanesi de harabe halinde de olsa günümüze kadar ulaşabilmiştir. Genellikle de bu manastırlar Monofizit Süryanilere aittirler. Bunlardan isimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Urfa'dan Harran yönüne çıkarken Kubbeli veya Sarnıçlı adıyla anılan (Kosmas'ın mezarının güneyinde) manastır, tepelerin üst tarafındaki kayalıklarda yer alan İlahiyatçı Yuhanna Manastırı, iki Mor Barbara Manastırı, tepelerin eteğindeki Meryem Ana ve Doğuluların manastırları, Mor Zekay (ki 449 yılında Edessa şehrinin sınırı bu manastır idi), Mor Kanon, Samuel, Hendibana, Eusebius, Julianus (Cullab Suyu kenarında) ve Saba manastırları... Dehlizli Manastır olarak da bilinen, tepelerin üstündeki Exadra Manastırı ruhani açıdan son derece önemliydi¹¹⁰³. Bunların yanı sıra son döneme kadar Paganların

1101 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 208 vd.; Bu manastır keşişlerinin oynadıkları rolle büyük kitle katliamlarına sebep verdikleri görülmektedir. Bu konuda Mehmet Çelik'in **Bizans İmparatorluğu'nun Antakya ve Yöresinde Girdiği Kitle Katliamları (IV-VII Yüzyıllar)**, Antakya 1994 adlı çalışmasına bakınız.

1102 Segal, **Edessa**, 192.

1103 Exadra, dehliz demektir. Manastırın bu adla anılması birçok dehlize sahip olmasındandır. Ölen metropolitler, normal insanların aksine toprağa yatırılmaz; resmi elbiseleri giydirilerek, makam koltuklarına oturtularak bu dehlizlere konulurlardı. Bu uygulama bugün de Süryanilere ait Mityat'daki Mor Gabriel ve Mardin'deki Deyrû'z-Zaferan manastırlarında uygulanmaktadır.

Deyr Yakub'dan bir görünüş.

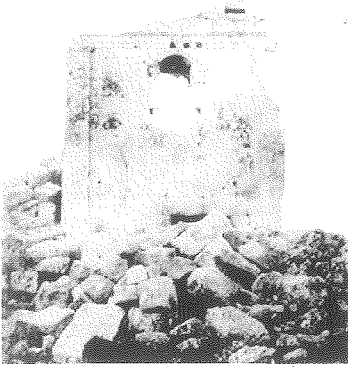
“Büyük Sunak”larının ayakta durduğu, güneydeki tepelerin arasında kule mezarları olan muhteşem Yakup Manastırı vardı. Bu manastır Suruçlu Mor Yakub zamanında var olduğu gibi, yıkılmış kuleleri, Grekçe ve bir çeşit Palmyra yazısıyla taşlara işlenmiş yazıtlarıyla bugün de Deyr Yakub adıyla, kalıntıları hala ayakta durmaktadır. Bir örnek olması açısından bu manastırdan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır:

İl merkezindeki Eyyûb Peygamber makamının 4 km. batısında bulunan Deyr Yakub, Halk arasında “Nemrud’un Tepeleri” ya da “Cin

Değirmeni” olarak anılmaktadır¹¹⁰⁴. Buradaki yüksek bir dağın tepesinde M.Ö. I. yy’da (putperest dönem) Edessa Kralı Abgar Ma’nu’nun oğlu Şaredu’nun aile fertleri için inşa edilmiş anıt mezar kalıntıları yer almaktadır. Manastır olarak adlandırılan, doğu-batı istikametinde dikdörtgen plânlı iki katlı bu büyük yapı kalıntısının, zemin katının doğu kesimi üç katlı anıt mezardır. Edessa krallarının yattığı tahmin edilen ve esas girişi zemin katta olan mezar odası, kuzey, güney ve doğuda kemerli birer arkosoliumdan oluşmaktadır¹¹⁰⁵.

1104 M. Oymak, *Urfa and Harran*, 89.

1105 Kürkcüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, 58.

Aryu Hanedanı'nın M.Ö. I. yüzyılda yaşadığı dikkate alınacak olursa, mezarların Hristiyanlık öncesi Paganist (Putperest) döneme ait olduğu ve büyük yapının mezar odalarına bağlanan zemin katı üzerinin, putperest tapınağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tapınağı M.S. V. yüzyılda kerametleri ve kehanetleri ile ünlü olan ve Suruç Episkoposluğuna kadar yükselmiş bulunan Suruçlu Mor Yakub zamanında (M.S. 451-521) manastır olarak kullanıldığı ve bundan ötürü Deyr Yakub (Yakub'un Manastırı) olarak anıldığı tahmin edilmektedir. Manastırın doğusunda kayaya oyulmuş keşiş odaları bu tahmini güçlendirmektedir.

Deyr Yakub'ta bulunan Edessa krallarına ait bir kitabe

אמצעית אדום וזהו מלך

Manu`nun oğlu Şaredu`nun karısı Emşemeş.

Büyük yapının kuzeyindeki dikdörtgen plânlı üç katlı anıt mezarın, cephesindeki pencerenin altında yer alan iki satır kitabenin üst satırı Grekçe, alt satırı Süryanca'dır.

Yukarıda resmini verdiğimiz kitabede görüldüğü gibi “*Ma’nu oğlu Şaredu’nun karısı Emşemeş*” yazılıdır.

Ayrıca halk arasında Yakub Peygamber'in burada kaldığına ve Deyr Yakub adının bundan dolayı verildiğine de inanılmaktadır¹¹⁰⁶.

c. Sosyal Yapılar

Edessa'da çok sayıda sosyal alan-
da hizmet veren kurumlar bulun-

1106 Suruçlu Mor Yakub için çalışmamızın II. Cildine bakınız.

maktaydı. Bunlardan tespit edebildiklerimizi şöyle sıralayabiliriz.

c.a. Okullar

Okulun bağlı olduğu manastır, şehrin dışında bile olsa okul, surların içinde bulunmaktaydı. Kaynaklar, V. yüzyılın ortalarında Edessa'da her biri büyük ihtimalle öğretim kadrosunun etnik kökenine atfen Ermenilerin, Perslerin ve Süryanilerin okullarından bahsetmektedirler¹¹⁰⁷. Bunların içerisinde sadece Perslerin Okulu olarak adlandırılan akademinin yerini tahmin edebiliyoruz. Kayıtlara göre, şehrin içindeki gölcüğün yanından geçen yolun güney kanadında, kulesi olan özel bir ev bulunmaktaydı. Efsaneye göre burası Meryem Ana'nın bir sözü ile kiliseye dönüştürülen Perslerin Okulu'nun bulunduğu yerd¹¹⁰⁸.

Çalışmamızın hemen hemen her bölümünde, Edessa'da yüksek bir kültür ortamının varlığına atıfta bulunduk. Batı ve Doğu kültürünün kaynaştığı en önemli merkezlerden biri olan Edessa da, hiç şüphesiz bu kültürel atmosferin kaynağı okullardı. Roma ve İranlılar siyasî amaçlarla bu şehirde bulunan taraftarlarını zinde tutabilmek için, eğitim ve öğretim

aracılığıyla bu etkinliklerini devam ettirmeye çalışıyorlardı. Paganizm dönemindeki okullar hususunda kroniklerde herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Arkeolojik buluntularda da bu konuda bir ipucu yoktur.

Okullar hakkındaki bilgimiz, Hristiyanlığın Edessa'da hakim din haline gelişiyle başlamaktadır. Bu okullar, dinî kökenli okullardır. Birçok manastıra ait okullar bulunmaktaydı. Ancak bunların fizikî yapıları, hususunda bilgi bulunmamakla beraber, eğitim ve öğretim hususunda bilgilere sahibiz¹¹⁰⁹.

c.b. Hastahaneler

Edessa, bir tedavi merkezi olarak şifalı suları, doktorları ve hastaneleriyle de ünlüdür. Kaynaklarımız tedavi ve şifa yöntemleriyle ilgili bilgiler verirken, hastanelerden de bahsetmekte, ancak detaya girmemektedirler.

Edessa'nın hastaneleri güneyde Beth-Şemeş Kapısı'nın bulunduğu güney surlarının dışında bulunmaktaydı. Kronikler Rabbula döneminde burada kadınlar için özel bir hastane yaptırıldığını¹¹¹⁰ yine normal hastalar dışında Piskopos Nona'nın da 460 yılında, yine aynı bölgede bir

1107 Segal, **Edessa**, 149-150; Pers Okulu için bkz. s.202 vd.

1108 Duval, **Histoire d'Edesse**, 6.

1109 Bu konuda çalışmamızın II. cildinin ilgili bölümüne bakınız.

1110 Duval, **Histoire d'Edesse**, 14, 170.

cüzzam hastanesi inşa ettiğini kaydetmektedirler¹¹¹¹.

c.c. Tiyatro

Edessa, kurulduğu günden itibaren Helenistik kültürle tanışmıştı. Bunun en güzel göstergelerinden biri de çeşitli eğlence ve temsillerin icra edildiği yer olan¹¹¹² tiyatroydu. Tiyatronun yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber V. yüzyılın sonunda şehrin doğu yakasında nehir kenarındaydı¹¹¹³. Doğu kapısına yakın bir yerde bulunması itibarıyla buradaki kapıya “*Tiyatro Kapısı*” da denilmektedir¹¹¹⁴.

c.d. Hipodrom

Şehirde bir de hipodrom bulunmaktaydı. Tarihi tam olarak bilinmemekle beraber hipodrom Abgar'ın Roma ziyareti dönüşü İmparator Augustus adına yapılmıştı. Hipodrom, cömert imparatorun Urfa'ya bir hediye siydi. Abgar'ın kimliği konusu ise tartışmalıdır. Duval'e göre, bu ilk

Hristiyan kral olan VIII. Abgar olmalıdır¹¹¹⁵. Ross ise, hipodromun yapılış tarihinin tam olarak bilinmeyişiinden ve VIII. Abgar'ın Hristiyanlığı kabul etmesinin sorgulanabilir olmasından yola çıkarak hipodromun daha sonraki bir tarihte yapılmış olabileceğini söylemektedir¹¹¹⁶.

Hipodrom, şehrin kuzeybatısında, küçük bir tepenin güneyinde ve şehir surlarının dışında yer almaktaydı¹¹¹⁷. Burası daha sonra spor sahası veya arena olarak kullanılan yerdir. Muhtemeldir ki, ağır suçlular burada vahşi hayvanlara atılmaktaydılar. Bunu, 448 veya 449'da Edessa'daki ayak takımı Piskopos Hiba'yı protesto ederken “Mesih'in düşmanları avlansın ve arenaya gönderilsin!...” şeklinde tezahüratlardan çıkarabiliriz¹¹¹⁸.

499 yılının Ağustos ayında İmparator Anastasius tüm Roma İmparatorluğunda amfi-tiyatrolarda vahşi hayvan güreşlerinin yasaklandığını belirten bir ferman çıkardıysa da¹¹¹⁹

1111 Segal, **Edessa**, 71-72, 148; Duval, **Histoire d'Edesse**, 176.

1112 Bu eğlence ve temsiller için bkz. s.531 vd.

1113 Segal, **Edessa**, 163; Ross, **Roman Edessa**, 110.

1114 Duval, **Histoire d'Edesse**, 14, 165.

1115 Duval, **Histoire d'Edesse**, 14.

1116 Ross, **Roman Edessa**, 110.

1117 Duval, **Histoire d'Edesse**, 14; Segal, **Edessa**, 165; Ross, **Roman Edessa**, 110; Bkz. Kroki: s. 244.

1118 Bkz. s.433 vd.

1119 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXXIV.

bu yasak kısa bir süre sonra geri alınmıştır¹¹²⁰.

c.e. Hamamlar

Edessa'da yazlık ve kışlık olmak üzere iki tür hamam bulunmaktadır¹¹²¹. Bunların en meşhuru Krallık döneminde inşa edildiği düşünülen ve "Kış Hamamı" adıyla anılan şehrin güneyinde Balıklı göllerin fazla kuzeyinde olmayan bir yerdedir⁽¹¹²²⁾.

497 yılında Urfa'yı yöneten Vali Alexander, bölgedeki salgın hastalıkların sebebini temizlik eksikliği olarak düşündüğünden, uzun zamandan beri tasarladığı yeni bir halk hamamının inşasına başlamıştır. Ambarın yanındaki alana halk banyoları inşa ettirdi¹¹²³. Mar Yeşua'nın Kroniğinden 498 yılında Edessa'da yeni bir yazlık hamamın inşa edildiğini, ancak açılmadan birkaç gün önce soğukluk odasının ve iki sıra sütunun çöktüğünü, olayda iki kişinin de hayatını kaybettiğini¹¹²⁴, bu hama-

mın 504-505 yılında Vali Eulogius tarafından yeniden yaptırıldığını öğreniyoruz¹¹²⁵. Bunların dışında dönemin kaynakları iki halk hamamından daha bahsetmektedirler. Bunlardan biri, şehrin doğusunda Büyük Kapı'nın yanında, Havariler Kilisesinin aşağısında bulunuyordu¹¹²⁶, diğeri ise şehir ambarının yakınında idi¹¹²⁷. Normal zamanlarda halkın temizlenmek ve eğlenmek maksadıyla¹¹²⁸ kullandıkları hamamlar olağanüstü zamanlarda başka amaçlı daha ziyade salgın hastalıklar, tabii afetler ve kıtlık dönemlerinde barınma ve hastane amaçlı olarak kullanılmışlardır¹¹²⁹.

Bölgede hamam kültürü oldukça yaygındı ve şüphesiz kaynaklarda izlerine rastlayamadığımız daha birçok hamam vardı. Bir rivayete göre İran kralı Kabad, Amid'i aldıktan sonra hamamına girip faydalarını öğrenince, ülkesine geri döner dönmeyiz bu şekilde hamamlar yapılmasını emretmiştir¹¹³⁰.

1120 Segal, **Edessa**, 164.

1121 Ross, **Roman Edessa**, 110.

1122 Segal, **Edessa**, 32; Ross, **Roman Edessa**, 1041123 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXIX.

1124 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXX.

1125 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXVII.

1126 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII.

1127 Segal, **Edessa**, 164.

1128 Bu konuda bkz. s.535

1129 Bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII.

1130 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXV.

c.g. Yoksullar Evi

Resmî bina statüsünde bulunan yerlerden birisi de Yoksullar Evi idi. Tabîî afetler, kıtlık ve salgın hastalıklar sonrası kimsesiz kalan, yaşlı ve muhtaçlar için kurulmuşlardı. Buralarda verilen hizmetler hususunda ayrıntılı bilgiler olduğu halde¹¹³¹, Buraların fizikî yapıları hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklar, Piskopos Rabbula döneminde biri erkeklerle, biri kadınlara ait olmak üzere iki tane Yoksullar Evi'nden bahsetmektedir¹¹³².

4. İkamete Mahsus Mahaller

Gerek paganizm döneminde ve gerekse Hristiyanlık döneminde, Edessa'da mahallelerle ilgili bilgiye kaynaklarımızda maalesef rastlayamadık. Bu konuda bilgi olmadığı gibi, herhangi bir isim de zikredilmemektedir. Ancak şehrin dış surlarında yer alan ana kapılarına baktığımız zaman, bu kapıların zamanla yakınlarında, bir aziz adına inşa edilen bir kiliseden dolayı eski adının terk edildiğini, o kilise ve aziz adıyla anılmaya başlandığını görüyoruz¹¹³³.

Buradan hareketle, herhalde semtlerin de bu tür aziz, dinî yapı veya o mahaldeki önemli bir binanın ismiyle tanımlandığını düşünebiliriz.

O dönem şehirlerinin karakteristik özelliklerinden agora veya tapınaklar, tiyatrolar, spor kompleksleri, yönetim binaları, hamamlar, cadde planları, koruyucu duvarlar ...vs. bize bu konu hakkında bilgi verebilirler. Urfa'nın kentsel gelişimini tarih kaynaklarından öğrenmek çok zordur. Şehri ve antik çağın sonlarındaki binaları ilgilendiren göreceli bir bilgi olmasına rağmen bunun ne kadarının önceki dönemle ilgili olduğunu bilememekteyiz¹¹³⁴.

Urfa mimarisinde en belirgin ve göze çarpan özellik binaların yapısında kullanılan taştır. Bölgede ağaç malzemenin bulunmayışı Urfa'da taşın yaygın yapı malzemesi olarak kullanılmasına yol açmıştır. Şehrin güneybatısındaki taşlık bölgeden getirilen renkli kalker taşı kolay işlenmesinin yanı sıra bir süre sonra sertleşmesiyle kullanım kolaylığı ve genişliği sağlamıştır¹¹³⁵.

Ortaçağın başlarında Edessa binalarının mimariyle ilgili çok az şey

1131 Bu konuda Mar Yeşua'nın **Vekâyinâme**'sine bakınız.

1132 Duval, **Histoire d'Edesse**, 170; Segal, **Edessa**, 148.

1133 Örnek olarak şehrin kapıları kısmına bakınız. s.246

1134 Ross, **Roman Edessa**, 101.

1135 A. Cihat Kürkcüoğlu, **Şanlıurfa Mimari Eserleri**, Ankara 1997, 55-58; Mustafa Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, Arkeoloji ve Sanat tarihi Yay., İstanbul 1988, 115.

Tarihî geleneği sürdüren klasik bir Urfa konağı

bildiğimizi belirtmiştik. Fakat Bölge-
deki materyaller ve iklim durumu
bugünkü mimari tarzın aşağı-yukarı
o dönemde de aynı olduğu görüşü-
nü düşündürmektedir. Tarihî antik
şehrin evlerinin büyük bir kısmı kes-
me taştan, aynı zamanda çok işlev-
sel, rahat, dayanıklı ve uzun ömürlü
olacak şekilde yapılmış olmalı-
dır¹¹³⁶.

Muhtemelen evler merkezdeki
bir avlu etrafına kurulu olup, üst ka-

ta -bugün de olduğu gibi- dıştan bir
merdivenle ulaşılmaktaydı¹¹³⁷. Evle-
rin çatıları düzdü ve birbirine çok
yakındı. O kadar yakındı ki, 505-506
yılında Urfa'daki Bizans Generali
Dük Romanus, Got askerlerinin elin-
den damdan dama atlayarak kurtul-
muştu¹¹³⁸.

Daha muazzam büyük binalar
tuğladan veya kireç sıvalı taştan ya-
pılmaktaydı. Orta halli ve fakir
olanların evleri ise kerpiçten veya

1136 M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 111.

1137 Segal, **Edessa**, 146; Mustafa Ayataç, **Müze Şehir (Edessa) Urfa (Antik Yapısını Kur-
tarmak İçin Rapor)**, Urfa Kültür Sanat Yay., İstanbul 1987, 12.

1138 Segal, **Edessa**, 146; Mr Yeşua, **Vekayinâme**, XCIV.

topraktandı. Ev yapımında ağaç kullanmak öyle görünüyor ki, -bölgenin bitki örtüsü gözönünde bulundurulursa- pahalı idi¹¹³⁹. IV. yüzyılın son yarısında Mor Yuhanna Krisistom Edessa için, “*birçok şehirden daha fazla köyümsü idi*” dese de, Edessa zenginleri lüks içinde yaşıyorlardı ve dolayısıyla evleri de lükstü¹¹⁴⁰.

Daha krallık döneminin sonuna doğru bile Edessa Vekayinâmesi gururla şehrin “*çekici ve güzel binaları*”ndan söz etmektedir. Bunu izleyen dört yüzyılda Edessa'daki binaların sayısı ve gösterişi şehrin eyalet yönetim merkezi, askerî üs ve Bölge

Hristiyanlığın merkezi olmasına uygun olarak artmıştır¹¹⁴¹.

525 yılındaki sel, şehrin binalarının yıkılmasına sebep olmuştu. Bu olay Edessa'nın mimarî gelişiminin de dönüm noktası olmuştur¹¹⁴². Urfa'da mimarinin oluşumunda ve bilinçlenmesindeki en önemli faktörlerden birisi de iklimdir. Yaz aylarında çok sıcak olan şehirde, mimarî boyutlar dar ve dik tutularak güneş ışığından ve sıcaktan korunmaya çalışılmıştır. Evler birbirine yakın ve sokaklar dar olarak yapılmış, bu şekilde mekanların serinliği sağlanmışır¹¹⁴³.

1139 448-449'da Harran Piskoposu Daniel'e yapılan suçlamalardan biri de Kilise'ye ait koruluğun ağaçlarını metresi için yapılan bir binada kullandığı iddiasıydı. Bkz. s.432 vd.

1140 Bu konuda Urfa'nın zenginlerinden olan Ivannis ve Rospayelerin evlerine bkz. s.495-97.

1141 Segal, **Edessa**, 180

1142 Segal, **Edessa**, 187.

1143 Mehmet Alper, “İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa”, **İslam Mimari Mirasını Koruma konferansı, Bildiriler**, İstanbul Şubat 1987, 222; M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 112. Urfa evleri böylesine ihtişamlı ve güzelken şehre 44 km mesafede bulunan ve geçmişi M.Ö. II. bin yıla kadar uzanan Harran'ın evleri de bir o kadar sade fakat sıradışıdır. Bu evler bindirme tekniğinde yapılmış olup, külâh biçiminde konik kubbelerle sahiptirler. Kubbeli evlerin tarihi M.Ö.6 bine kadar gitmektedir. Bu gelenek Mezopotamya, Transkafkasya ve Ege'de M.Ö. 3. bin yıla kadar devam etmiştir. Günümüzde bu evlere Akdeniz çevresindeki bazı bölgelerde (İtalya) rastlanmaktadır. Anadolu'da ise bu tür evlere Suruç ve Harran çevrelerinde rastlanmaktadır. Harran evleri, kare ya da kareye yakın prizmatik bir alt yapı üzerine bindirme tekniğinde tuğlalardan yükseltilmiş, gittikçe daralan konik bir külâhla şekillendirilmiştir. Kubbelere geçiş basit tromplar veya pandantiflerle olmuştur. Yüksekliği içerden en çok 5 m'ye varan kubbeler 30-40 tuğla dizisiyle örülmüştür. İkili, üçlü ve altılıya kadar varan kubbe grupları içerde kemerlerle birbirine bağlanarak geniş mekanlar elde edilmiştir. Kubbeler örülürken yanlara belli aralıklarla tuğla çıkıntılar yerleştirilmiş ve kubbelerin tepesi açık bırakılmıştır. Tuğla çıkıntılar kubbenin tamiri ve gerektiğinde yağışlı-soğuk havalarda tepedeki deliğin kapatılabilmesi için merdiven görevi görmektedir. Tepedeki açıklık ise ışığın içeri girmesini ve içerdeki (ocak) dumanın da dışarı çıkmasını sağlamaktadır. Bu evler bölgenin iklimine uyumlu olup, yazın serin, kışın ise sıcak olmaktadır (Cihat Kürkçüoğlu, **Tarih ve Tarım Şehri Harran**, Harran Köylerine Hizmet Götürme Birliği Kültür Yayınları, Ankara 1995, 37-40).

5. Mezarlıklar

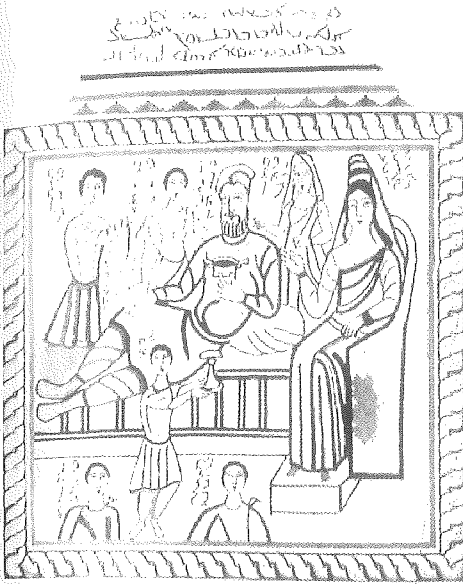
Son yüzyılda Urfa'da yapılan araştırmalarda, Edessa tarihine ışık tutan en önemli tarihi-arkeolojik malzeme mezarlıklardan elde edilmiştir. Bu araştırmalarda, şehrin tarihi içerisinde çeşitli nedenlerle artan-eksilen nüfusuna paralel olarak mezarlıklarının da artıp-eksildiğini görmekteyiz. Günümüze kadar gelen mezar taşlarına ve kitabelerine dayanarak, Monarşi Döneminde ve onu takip eden ilk yirmi yılda Urfa'da üç ana mezarlığın olduğunu anlamaktayız. Bu kabristanlar, aslında biri şehrin güney ve güneybatısındaki dağlık alanda, diğeri de kuzey ve kuzeybatısındaki kayalık alanda olmak üzere iki ana Nekropolden oluşuyorsa da¹¹⁴⁴, biz, okuyucunun zihninde daha ra-

hat canlanması ve daha rahat algılanabilmesi için, bunu üç ana yön olarak belirtmeyi daha uygun bulduk.

Bunlardan birincisi (Batı Mezarlığı) günümüzdeki Kırk Mağara Köyü'nün yanında, İçkalenin batısındaki alçak tepelerde vadinin her iki tarafında yer alan defin bölgesidir. Paganlara ait olan bu mezarlıkta İbranca ve Grekçe bazı kitabelere¹¹⁴⁵ rastlanmıştır. Hatta bir mağara mezarının girişinde beş kollu bir şamdan (Menorah) kabartması da bulunmuştur. Buradan hareketle bu mezarlığa Yahudilerin de defnedildiğini anlamaktayız. Aşağıda görülen mozaik kitabe bu mezarlıkta bulunmuştur. Bir cenaze merasiminin tasvir edildiği bu kabartma ile Süryanca yazıt M.S. 201-202 tarihli dir.

1144 C. Kürkcüoğlu, "Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller" **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 102.

1145 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 24, 75.

(1)...yüz...`dokuz yılında Ab ayında

(2-3) Ben, Barba`şamin`in oğlu Zaydallat bu mezarı kendim ve çocuklarım için yaptım.

(4-6) Zaydallat`ın karısı Avi

(7-9) Zaydallat`ın kızı Qimi

(10-11) Barba`şamin`in oğlu Zaydallat

(12-13) Zaydallat`ın oğlu Barşalma

(14-15) Zaydallat`ın oğlu Ma`mi

(16-17) Zaydallat`ın kızı Z...

(18-19) Zaydallat`ın oğlu M...u

(20-21) Zaydallat`ın oğlu Barba`şamin.

(i)
[---] 𐎶𐎵 𐎠𐎫 𐎶𐎵 1

𐎶𐎵𐎶𐎵[---𐎫]𐎶𐎵

𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵 2

𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵 3

𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵 (ii)

𐎶𐎵 4

𐎶𐎵𐎶𐎵 5

𐎶𐎵𐎶𐎵 6

(iii)

𐎶𐎵 7

𐎶𐎵 8

𐎶𐎵𐎶𐎵 9

(iv)

𐎶𐎵 𐎶𐎵 10

𐎶𐎵[𐎶]𐎶𐎵 11

(v)

𐎶𐎵𐎶𐎵 12

𐎶𐎵𐎶𐎵 13

(vi)

𐎶𐎵𐎶𐎵 14

𐎶𐎵𐎶𐎵 15

(vii)

𐎶𐎵 [---] 16

𐎶𐎵[𐎶] 17

(viii)

𐎶𐎵[---] 18

𐎶𐎵𐎶𐎵 19

(ix)

𐎶𐎵𐎶𐎵 20

𐎶𐎵𐎶𐎵 21

Yukarıdaki kitabe ve kabartma-
nın bulunduğu yer, Büyük Abgar dö-
neminde vukubulan sel felaketi

(M.S.201-202)'nin¹¹⁴⁶ tahrip ettiği
alanın sınırları içerisinde ki, bu da
mezarlığın sınırlarının kuzeye, bu-

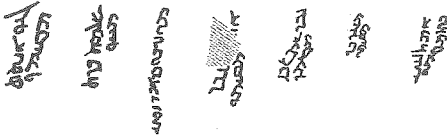
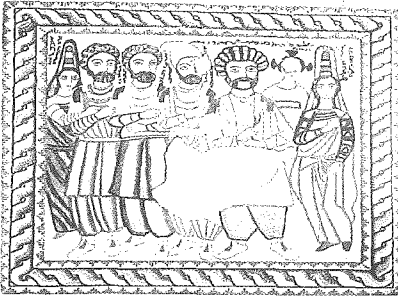
1146 Bkz. s.170

günkü Mancı Deresine kadar uzandığını göstermektedir. Fakir halkın ve suçluların daha çok defnedildiği bu mezarlığa, vasiyeti üzerine Nusaybinli Mor Afram da defnedilmiş, ancak kısa bir süre sonra Urfa piskoposlarının kabrine nakledilmiştir¹¹⁴⁷.

Batıdaki bu mezarlığın içerisinde yeralan mağara mezarlarının ortasında Abgar ailesinin, özellikle de Abgar'ın

oğlu Abschelama'nın anıtları yükselmektedir. Suçluların ve kurbanların idamları da burada yapılmaktaydı¹¹⁴⁸.

Bu dönemde Urfa'da bulunan ikinci mezarlık ise, içkalenin güneyinde yeralan (Güney Mezarlığı) kabristandır ki, sınırlarının doğuya doğru uzanarak bugünkü Eyyûbiye Mahallesine ulaştığı tahmin edilmektedir. Muhtemelen asilzade bir aileyi resmeden "Aile Portresi Mozaik"nin yer

**Paganist dönem Urfa mezarlığına ait
(Güney Mezarlığı) bir mozaik-kitabe**

(1-2) Muqimu'nun karısı Ga'u. (3-4) Ma'nu'nun kızı Şalmat (5) Abdnabay'nin oğlu Muqimu (6-7) Muqimu'nun oğlu Az... (8-9) Muqimu'nun oğlu Abdşamaş (10-11) Muqimu'nun oğlu Ma'nu (12-13) Muqimu'nun kızı Amatnabay.

- (i) didu ku 1
- amun 2
- (ii) di to dule 3
- amun 4
- (iii) m. r. to amun 5
- (iv) to [-----] 6
- amun 7
- (v) to m. r. 8
- amun 9
- (vi) to amun 10
- amun 11
- (vii) m. r. 12
- amun di to 13

1147 Segal, **Edessa**, 27.

1148 Ross, **Roman Edessa**, 18.

aldığı mağara mezar da bu mezarlığın içinde bulunmaktadır¹¹⁴⁹.

Monarşi döneminde Urfa'da faal olan üçüncü mezarlık (Kuzey Me-

zarlığı) ise Justinianus Kanalı'nın girişinden başlayarak surların kuzey-batısına doğru uzanmaktaydı. Bu mezarlığın mozaikleri (örneğin

(i)
1
2
3
4

(ii)
5
6
(iii)
7
8

(iv)
9
10
11
12
(v)
13
14

(1-4)...Gabbay (5-6) Adona'nın oğlu Hafsay (7-8) Gabbay'ın oğlu Adona'nın kızı Adita (9-12) Şelam'ata'nın oğlu Gabbay'ın oğlu Adona bu sonsuzluk evini kendisi için yaptı. (13-16) (onun) evlatlarının acısını hafifleten ve acıları için yas tutan her kim olursa, diğer dünyadaki yaşamı mutlu olsun

1149 Segal, Edessa, 27.

aşağıda görülen Üç Ayaklı Sehpa Mozaigi) Güney Mezarlığı mozaikleriyle¹¹⁵⁰ karşılaştırıldığında, tasvir edilen insanların giyim ve kuşamlarının daha sade olduğu görülür.

Bu ise daha süslü giysilerin resmedildiği mozaiklere sahip olan Güney Mezarlığı'nın bu dönemde daha çok elit tabakaya ait olduğunu düşündürmektedir.

Hristiyanlığın Urfa'daki zaferinden sonra ise¹¹⁵¹ kuzeyde yeralan bu mezarlık şehrin en popüler mezarlığı haline gelmiştir¹¹⁵².

Burada, Edessa'nın Hristiyan şehitlerinin gömüldükleri yerde¹¹⁵³ İtirafçılar anıt mezarı inşa edilmiştir. Bu anıt mezarların hatırası bugünkü Urfa'da çeşitli şekillerde yaşatılarak devam etmektedir.

Kuzey mezarlığında yapılan arkeolojik kazılarda yedi tane kaya mezar tespit edilmiş; Abgar Mozaigi olarak adlandırılan, yanda görülen mozaik de bu kaya mezarlardan bir tanesinin tabanında yer almaktadır.

Abgar Mozaigi

(i)	(iv)
1	11
2	12
3	(v)
4	13
5	14
6	(vi)
(ii)	15
7	16
8	
(iii)	
9	
10	

(1-2) Ben, Asadu'nun oğlu Barsamya
(3) bu sonsuzluk evini (4-6) kendim, çocuklarım, kardeşlerim, efendim ve koruyucum Abgar için yaptım.
(7-8) Aşadu'nun oğlu Barsamya
(9-10) Ma'nu'nun oğlu Abgar.
(11-12) Agrab'ın oğlu Aşadu
(13-14) Aşadu'nun oğlu Hanan
(15-16) Barsamya'nın annesi Azil.

Bu mozaik maalesef günümüzde hâlâ orada, toprak altında bulunmaktadır¹¹⁵⁴.

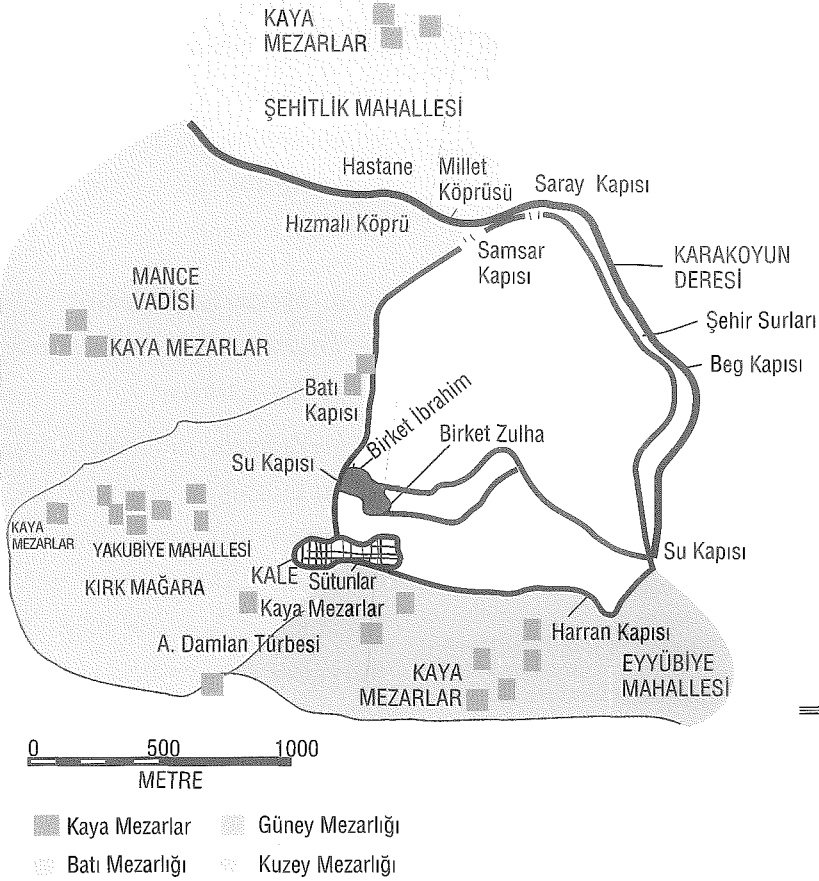
1150 Örneğin Cenaze Şoleni ve Aile Portresi mozaigi

1151 Bkz. s.409 vd.

1152 Segal, **Edessa**, 27.

1153 Geniş bilgi için bkz. F.C. Burkitt, **Euphemia and the Goth with the Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa**, London and Oxford (Williams and Norgate) 1913, 90 vd.; F.C. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 22.

1154 C. Kürküoğlu, "Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller", 105.

Paganist dönem Edessa mezarlıklarını gösteren kroki.

Bu üç ana mezarlığın dışında bir de VI. yüzyılın başlarında yok-sullar evinin kendi kabristanı vardı. Bu kabristan güney kapısının dışındaki hastane binalarının yanında idi ve yabancıların defni için kullanılırdı. Edessa'da Kilise Mezarlığı ismiyle anılan bir mezarlık daha vardı ki, Edessa'nın yerlilerinin defni için yapılmıştı. Bu mezarlık kuzeyde duvarların dışında ki "Bekçiler Tepesi"nin üzerindeki Şehitler Mezarlığı civarında idi. Yeri kiliseye ait olan bu mezarlık, muhtemelen 324-325 yılında Urfa Piskoposu Aitallaha tarafından kurulmuştu¹¹⁵⁵.

Zaman zaman tabii afetlerden ve salgın hastalıklardan kitlesel ölümler vukubulduğunda, bu mevcut mezarlıklar yetersiz kalınca herhangi bir eski çağ mezarlığının da açılarak devreye sokulduğu görüldüğü gibi¹¹⁵⁶, yeni mezarlıklar da inşa edilirdi. Örneğin Abgar'ın

oğlu Abshelama'nın inşa ettirdiği bir mezarlık V. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır¹¹⁵⁷.

Edessa kabristanları hakkında bu genel bilgiden sonra, mezar çeşitlerine geçmeden, bu mezarlıklarda bulunan sıradışı unsurların bazı özelliklerine bakalım.

a. Mezarlar, Mezar Taşlarındaki Kabartmalar ve Mozaikler

Mezarlarda bulunan kabartmalar ve mozaikler bize hem bu dünya hayatı hakkında, hem cenaze törenleri hakkında, hem de Ahiret hayatına ait pek çok bilgi verirler. Süryanca ve Palmyra dillerinde "Ebediyet Evi" olarak adlandırılan bu mezarlardan¹¹⁵⁸, bazı mağara mezarlar ve kule mezarlar günümüze kadar gelmişlerdir.

Aşağıda bu kitabelerden örnekler görülmektedir.

1155 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138.

1156 bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII.

1157 Segal, **Edessa**, 186.

1158 Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 189.

מ.י.ל. 117

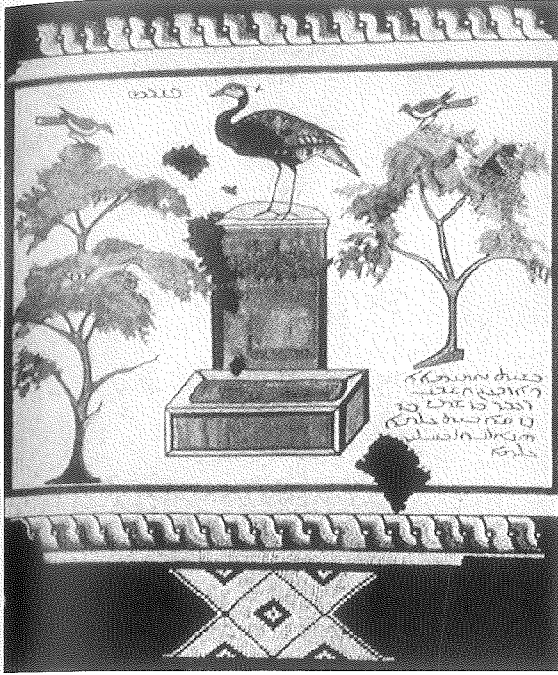
חזקו וקדשו את ישראל
 כי תהיה לכם חסד
 [א] חסד חסד

Kitabe: (1-5) Yetmiş yılının Şebat ayında, bu sonsuzluk evini kendim ve çocuklarım için yaptım. (6)... (7) Ben (8-9) Bar' alanın oğlu Abdnabay. (10-11) ...Za' rura' nın kızı (12-13) Bar' ata' nın karısı.

Kitabe: (1) Ben (2-3) Garmu' nın oğlu Aftuba (4-8) bu sonsuzluk evini kendim, çocuklarım ve varislerim için yaptım. (9-10) Garmu' nın oğlu Aftuba (iii) (11) Garmu. (iv) (12) Asu (v) (13) Şumu (vi) (14) Şalmat. (vii) (15) Bartalaba

(i)
ܡܠܟܐ 1

(ii)
ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 2

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 3

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 4

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 5

[ܡܠܟܐ] ܡܠܟܐ 6

ܡܠܟܐ 7

Kıtabe: (1) Zümrüd-ü Anka Kuşu (2-3) Beş yüz kırkyedi yılında (4-7) Barqa'nın oğlu Barşamaş, bu sonsuzluk evini kendim ve çocuklarım için yaptım.

(i)
ܡܠܟܐ 1

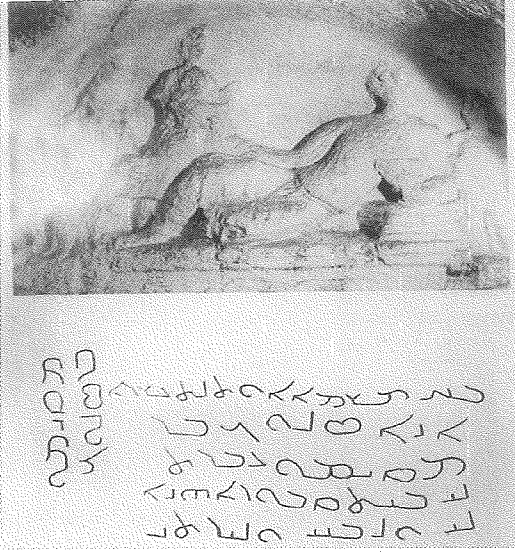
(ii)
ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 2

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 3

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 4

ܡܠܟܐ ܡܠܟܐ 5

Kıtabe: (1) Orpheus (2-3) Otuzdokuz yılının Tammuz ayında, Ben, Barnay'ın oğlu Aftuba (4-5) bu sonsuzluk evini kendim, çocuklarım ve varislerim için yaptırđım.

ܠܝܬܝܠܕܝܢ ܠܠܝܬܝܠܕܝܢ 1
ܝܬܝܠܕܝܢ ܠܠܝܬܝܠܕܝܢ 2
ܝܬܝܠܕܝܢ ܠܠܝܬܝܠܕܝܢ 3
ܠܝܬܝܠܕܝܢ ܠܠܝܬܝܠܕܝܢ 4
ܝܬܝܠܕܝܢ ܠܠܝܬܝܠܕܝܢ 5

ܝܬܝܠܕܝܢ 1
ܝܬܝܠܕܝܢ 2

Deyr Yakub'daki kabartma ve yazıt

Kitabe: (1-5) Ben, Muqimu'nun oğlu Seluk, bu mezarı 513 yılında kendim, çocuklarım ve varislerim için yaptırdım. (1-2) Seluk'un oğlu Muqimu

Bu tür mezarlarda mummylanmış ve çoğu zaman yüzlerine maskeler takılmış ölümler iç hücrelerde bulunan sekilerin üzerine yerleştirilirdi¹¹⁵⁹. Deyr Yakub'taki kabartma, kullanılan yöntemin mükemmel bir örneğini teşkil eder.

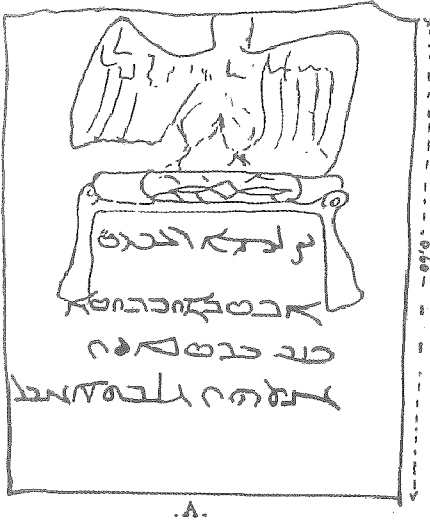
Yukarıda görüldüğü gibi kabartmadaki figür, başı bir yastığa dayalı ve yüzü yukarıya dönük olarak yat-

mış vaziyette resmedilmiştir. Başındaki başlık "resmî bir statülüğü" çağrıştırır ki, bu da onun bir rahip veya asilzade olduğunu düşündürmektedir¹¹⁶⁰. Resimler ve heykellerle dekore edilen mezarlardan anlaşılan motifler kartal ve kanatlı zafer tanrılarının (aşağıda verdiğimiz, Ayyu için yapılan kitabede görüldüğü gibi) tasviridir¹¹⁶¹.

1159 Segal, *Edessa*, 49.

1160 Drijvers, *Cult an Beliefs of Edessa*, 23.

1161 Drijvers, *Cult an Beliefs of Edessa*, 26.

- 1 ܕܠܟܝ ܕܚܒܕܐ
- 2 ܕܚܒܕܐ ܕܚܒܕܐ
- 3 ܕܚܒܐ ܕܚܒܐ
- 4 ܕܚܒܐ ܕܚܒܐ

Kutabe: (1-3) Bakkos'un oğulları Absaka ve Bakkosa'nın (4) toprağa dönen kardeşleri Ayyu için yaptıkları suret

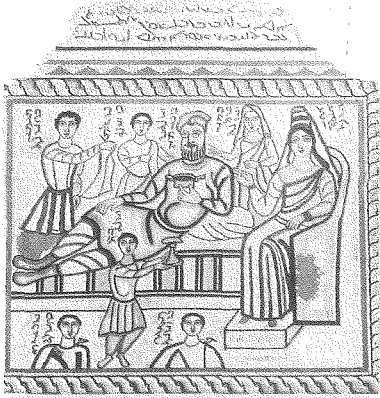

Üç Ayaklı Sebpa Mozaigi

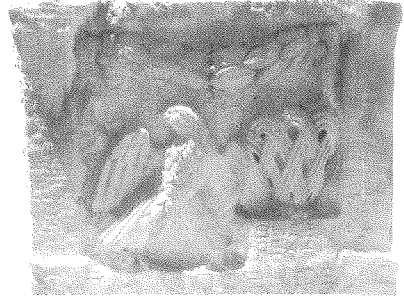
Bazı mezarlarda ölü ayakta veya bir şölide uzanmış olarak tasvir edilmektedir. Üç Ayaklı Sebpa Mozaiginde de görüldüğü gibi, genellikle ailesinin diğer üyeleriyle birliktedir. Hanımının elinde ise bir iğ veya öreke bulunmaktadır. Figürler resmî, süslü bir kıyafet içindedirler. Ölünün başında bazen bir taç veya palmye yaprağı ya da elinde bir tablet, kadeh veya kağıt tomanı görülür.

Mezarlardaki, heykel ve süslemeler, dünya hayatı ve ölüm ile ilgili köklü görüşler yansıtılır. Bu heykel ve dekorasyonlar o kadar anlamlı stilize edilmiş ve gelenekseldir ki, kavramlar açık olmayıp genel bir hava ve manalı bir atmosferi yansıtılır.

Urfa ile Palmyra arasında mezar taşları ve mozaikler açısından da bir paralellik vardır. Tripod Mozaği¹¹⁶² ve Aile Portresi Mozağında resmedilen konular Palmyra'da ve Palmyra Tanrılar Tapınağı'ndaki (Bel'in tapınağı) resmedilen konularla önemli benzerlikler arzeder. Bu benzerliklerin en göze çarpanı "*Cenaze Şöleni*"¹¹⁶³ motifidir ki, Urfa yakınlarındaki Karaköprü'deki iki mezarda¹¹⁶⁴ ve Urfa'daki bir mozaikte görülür.

Bu, cenaze şöleninin başka yerlerde olduğu kadar, Edessa'da da hayatın önemli bir unsuru olduğunu gösterir. Kabartmalardan biri M.S. 201-202'de Seleukos adında biri için yapılmıştır. Ölenin yanında eşi, kızı ve oğlu bulunmaktadır.

III. yüzyıldan kalma Roma dönemi bir mezar taşı

Kaya mezarlarından bir kabartma

Mezarlarda bulunan bu mozaiklerin krallık döneminin son yıllarına

1162 Üç Ayaklı Sehpa

1163 Geniş bilgi için bkz. F. Cumont, **Fouilles de Doura-Europos (1922-1923)**, Paris 1926, 29 vd.; H.J. Breasted, "Peintures d'époque romaine dans le désert de Syrie", **Syria** 3, 1922, 177 vd.; A. Berkins, **The Art of Dura-Europos**, Oxford: Clarendon Press 1937, 114-126.

1164 Segal, **Edessa**, 56; Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 25, 188.

ya da krallıktan sonraki ilk 10-20 yıla ait olduğu belirlenmiştir¹¹⁶⁵. Kalesinin güneyinde Eyüp Mahallesine doğru uzanan mezarlığın içindeki mozaiklerin tarihi ise M.S.228'den 278'e kadar değişmektedir¹¹⁶⁶.

*Süryanca bir mezar taşı
(Şanlıurfa Müzesi)*

III. yüzyıla ait olan bu mozaiklerde ve kitabelerdeki metnin yazımında kullanılan dil Süryanice'dir.

Urfa mozaiklerinde bazı Yunan artistik motifleri bulunmasına rağmen¹¹⁶⁷ bunlar (sadece Hellenizm-Pers değil) birçok değişik etkinin altında kalmış bir kültürü yansıtır¹¹⁶⁸. Mozaikler, toplumun, eşraf asilzadeleri için yapılıyordu. Muhtemelen hayattayken sahip oldukları sosyal statülerini ölümünde mozaik resimleriyle birlikte mezarlarına da yansıtmaya çalışmışlardır. Yunan mozaik geleneğinde yetişmiş sanatçıları kiralamaya gücü yeten Edessa zenginleri, bu mozaiklerle toplumdaki sosyal statülerini de belirtmiş oluyorlardı. Bu kabartma ve mozaiklerdeki insanlar, hiç şüphesiz sıradan yaşamın en güçlü geleneksel değerlerine sahip toplumun, en üst sınıfının üyeleridir¹¹⁶⁹.

Mozaikler Urfa'nın tarihine de ışık tutar. VIII. Abgar'ın Roma ile ilişkileri geliştirmesi ve Yunan felsefesinin yorumcusu Bardaysan'ı himayesi altına alması¹¹⁷⁰ Urfa'ya Yunan sanatını da getirmiştir¹¹⁷¹. Urfa sara-yının soyluları, cenaze sanatının neredeyse tek kaydı olan Batı Grek ar-

1165 Segal, **Edessa**, 33.

1166 Segal, **Edessa**, 27.

1167 Özellikle Antakya'daki yer mozaiklerindeki motiflerle benzerlikler için bkz. D. Levi, **Antioch Mosaic Pavements**, Princeton: Üniv. Press 1947, figür 60 ve 82.

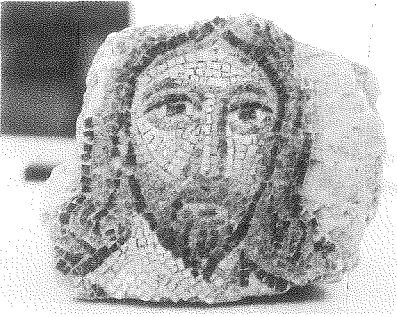
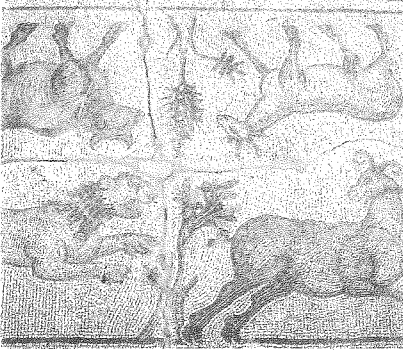
1168 Ross, **Roman Edessa**, 113; Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 192.

1169 Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 188.

1170 H.J.W. Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, Assen MCMLXVI, 217.

1171 Bkz. Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 167 vd.

tistik geleneklerinin unsurlarını mükemmel bir sentezle birleştirmeyi başarmışlardır¹¹⁷².

Şanhurfa müzesinde bulunan mozaik örnekleri

Edessa'da bir mozaik okulunun varlığından bahsetmek de mümkündür. Büyük bir itina ile yapılmış mozaiklerde kahverengi ve gri gözlerin bile büyük bir incelikle farklı olarak

resmedildiği görülür. Mozaikler Edessalılarının parlak ve farklı renkleri sevdiklerini ve kostüm konusunda zevkli olduklarını gösterir. Sofistike ve rahat yüzleri ile resmedilen kişiler ise Ortaçağ Avrupası'ndaki tüccarların portrelerini hatırlatmaktadır. Edessa mozaiklerinde insan figürlerinin genellikle ön cepheden resmedilmeleri ise İran sanatının bir özelliğidir¹¹⁷³. Edessa'da defin sanatının en muhteşem kalıntıları olan mozaiklerden, maalesef çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Tam ve parça olarak toplam 13 adettir. Bunlar İstanbul Müzesi'nde bir bütün olarak bulunan iki mozaik ile Urfa Müzesi'nde ve diğer bazı yerlerdeki mozaik parçalarından oluşmaktadır. Hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz bu 13 mozaik şunlardır: Zenodora (Za'rura), Aftuha, Balay bar Gavsî, Cenaze Töreni, Tripod, Phoenix, Orpheus, Abgar, Barhadad, Barba' Şamin Oğlu Bar Mana, Gerno Oğlu Mana, Alie Portresi veya Mukimu'dur¹¹⁷⁴.

Hemen hemen bütün mezar yazıları ve mağara mezarlarının tavanlarını kaplayan mozaiklerin büyük bir bölümü¹¹⁷⁵ aile üyeleri arasındaki

1172 Ross, **Roman Edessa**, 114.

1173 Segal, **Edessa**, 31.

1174 Bu mozaikler hakkında çalışmamızın Ekler kısmına bakınız.

1175 Yapılan araştırmalarda bulunan 70 yazıttan 43'ü cenaze ile ilgili olup, bunlardan 9'u mağara mezarlarının tavanlarındaki mozaiklere aittir. (Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 20-21).

güçlü dayanışmayı, atalarla ve gelecek nesillerle olan güçlü bir ittifakı yansıtır. Mezarlar daima bir kişinin kendisi, yakınları ve kendisinden sonra gelenler için yapılır. Saydığımız 13 mozaikten 6 tanesi gerçek bir aile manzarası sergiler. Zenodora çocukları ile birlikte resmedilir. Aftuha ve Balay bar Gavsî mozaikleri bir ailenin bütün üyelerini gösterir. Aile Portresi Mozaığı aile reisinin etrafında toplanan yedi üyeli bir aileyi gösterir. Tripod mozaığı orta sağ elinde bir demet veya yaprak tutan (Tripod adı verilen) bir sunağın üzerine kollarını açmış durumda ayakta duran bir baba figürünün olduğu 6 üyesi bulunan bir aileyi resmeder.

Sonuç olarak, Edessa mozaik ve kabartmalarında tasvir edilen insanlar, putperestlerdi. Bunu, kitabelerde Hristiyan ve Yahudi mezarlarında bulunması zorunlu olan söz ve sembollerden hiç birinin bulunmamasından ve kitabelerde geçen isimlerin Pagan inancının izlerini taşımasından anlayabiliriz. Gerçi Anka Kuşu ve Orpheus mozaiklerinin temaları Hristiyan edebiyat ve sembolizminde yer alsa da, bu tek başına bu mezarların hiç değilse bir kısmının Hristiyanlara da ait olabileceğini dahi ispat etmeye yetmez. Drijvers'in, bu mozaiklerde resmedilen

cenaze törenleri resimlerinin dinî ve uhrevî bir anlam taşımadığını, aksine tamamen dünya ile ilgili mesajlar içerdiğini ileri sürmesi¹¹⁷⁶, son derece zorlama ve tek yönlü bir yorumdur. Bize göre bunlar, mezar kitabelerindeki yazılarla ortak yorumlanırsa daha sağlıklı bir neticeye varılır.

b. Mezar Çeşitleri

Edessa mezarlıkları tek tip mezarlardan oluşmuyordu. İnsanlar, madî ve manevî statülerine göre, ya sadece kendileri için müstakil veya tüm aile fertleri için aile mezarlıkları geliştirmişlerdi. Bunların bir kısmı, ya kişi hayattayken bizzat kendisi tarafından inşa edilmiştir veya şehit mezarlarında göreceğimiz gibi, ölünün ardından inşa edilmişlerdir. Şimdi bu mezar çeşitlerini tasnif ederek kısaca ele alalım.

b.a. Kaya Mezarlar

Edessa mezarlıklarında göze çarpan en önemli mezarlar, kaya mezarlardır. Bunlara, mağara mezarlar da diyebiliriz. Bu tür mezarlar, yukarıda bahsettiğimiz üç ana kabristanın üçünde de bulunuyorlardı. Kaya mezarlar hangi nekropola dahil olurlarsa olsunlar elit tabakaya ait olup, bahsetmiş olduğumuz mozaikler de bu mağaraların içerisinde bulun-

¹¹⁷⁶ Drijvers, *Cult an Beliefs of Edessa*, 188.

muşlardır. Yukarıda da değindiğimiz gibi “*Ebediyet Evleri*” diye anılan bu mezarlardan bu üç ana mezarlıkta yüz civarında kayaya oyulmuş mağara mezarlar bulunmaktadır¹¹⁷⁷.

İçinde ölülerin de yakıldığı bu mağaralar, genellikle defin yerleri olarak kullanılmıştır¹¹⁷⁸. Birkaç tanesi daha büyük olmakla beraber bu kaya mezarları 285 cm² ile 300-317 cm² boyutlarında olup, oldukça küçüktür. Doğal oluşumlu mağaralar mezar olarak kullanıldığı gibi, kayaların oyulmasıyla yapay olarak da mezarlar elde edilmiştir.

Günümüzde gecekondular altında kalmış Mancı Deresi kaya mezarlarından birinin girişi

Kaya mezarları genellikle üç beş basamak merdivenle inilen, kayaya oyulmuş 3x3 m. genişliğinde kare planlı mezar odası ve duvarlarındaki arkosoliumlardan oluşmuştur. Arkosoliumların içerisine ölüler yatırılmakta ve sayıları mezarın büyüklüğüne göre bir ile on arasında değişmektedir. Arkosolium tabanının ölünün baş tarafına yakın kısmı yastık şeklinde yüksek bırakılmıştır. Aile Portresi Mozaigi'nin bulunduğu mağara 250 cm²'dir. İç içe geçmiş mağaralardan oluşan böyle bir komplekste dıştaki mağara daha büyüktür. Bir dış mağara 470X400 cm² ebatlarında iken iç mağara yaklaşık 290 cm²'dir. Birçok mağaranın girişi ni de çok yaklaşılmadıkça görmek zordur¹¹⁷⁹. Ortasından kaya kemerle iki bölüme ayrılmış büyük oda mezarlar, kalabalık ve soylu aileler tarafından kullanılmıştır¹¹⁸⁰.

Birkaçında kemerli girişin üzerinde çerçeve kabarmalar veya girişin bir yanında bir veya iki alçı süsleme vardır. Bazısının alınlıkları üzerinde Putti (kanatlı tombul çocuklar) ve Triton (deniz tanrısı) figürleri bulun-

1177 Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 138.

1178 Segal, **Edessa**, 29, 49; Ross, **Roman Edessa**, 18.

1179 Segal, **Edessa**, 28.

1180 C. Kürkçüoğlu, C. Kürkçüoğlu, “*Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller*”, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 102.

Deyr Yakub'daki kaya mezarlarından bir görünüş

maktadır. Bir mağaranın girişinde dört yivli sütun vardır. Mezarların iç duvarlarındaki kornişler asma yapıları da dahil çeşitli oymalarla süslenmiştir. Süslemelerde çiçek desenli oymalar da kullanılmıştır. Duvarlar boyunca ise geleneksel arkosoliumlar uzanmaktadır. Bunlardan bazıları doğal ya da yapay her ne nedenden olursa olsun o kadar çukurdur ki, lahit haline gelmişlerdir. Oyukların boyutları 170X95 cm ile 220X10 hat- ta 125 cm arasında değişmektedir. Bazı mezarların tabanlarının arkosoliumlar önüne gelen kısmına lahitler oyulmuş, böylece küçük bir mezara daha çok ölü'nün gömülmesi müm-

kün olmuştur. İçlerinde bulundukları nişler yay veya üçgen şeklinde başlıklara sahiptirler¹¹⁸¹. Bazı mezarlarının tabanlarının ortasında ise 60x60 cm. boyutunda taş kapaklı çukurların bulunduğu dikkat çekmektedir ki, muhtemelen bunlar, ölü için hediye bırakmak amacıyla yapılmış olmalıdırlar¹¹⁸².

Dekorlar incelikle işlenmiş, cesedin yerleştirilmiş olduğu yatağın altında kalan duvara bir yatağın ayakları gibi biçim verilmiştir. Bazen yatağın nişi kenarlarında alçı süsler bulunan kornişle çevrelenmekte, üzerinde ise rozetli veya asma yapraklı veya puttilli başlıklar bulunmaktadır. Birkaçında

1181 Segal, **Edessa**, 28.

1182 C. Kürkcüoğlu, C. Kürkcüoğlu, "Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller", **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 102.

ise ellerinde çelenk taşıyan kanatlı tanrıçalar vardır. Üç tanesi yatağın arka duvarı üzerinde bir kabartmayla dekore edilmiştir. Bu kabartma ölen kişiyi bir cenaze töreninde uzanmış olarak tasvir etmektedir.

Bir mağarada ise, girişin üstünde bir büst vardır ve nişin alt tarafında iki büst daha bulunmaktadır. Diğer mağaralarda ise mozaikler bulunmaktadır. Birkaç mağarada mozaik üzerinde veya duvarlara kazınmış Süryanice yazıtlar bulunmaktadır. Orta halli ailelerin mezarları ise genellikle kireç sıva üzerine fresk süslemeli olup, daha sadedirler¹¹⁸³.

Mağara mezarların girişini kapatmak için iki metot uygulanmıştır. Şehitlik Mahallesindeki bir mezarda aşağıda ve yukarıda bulunan iki menteşe üzerinde hareket eden dörtgen kalın bir taş dilimi kullanılmıştır. Bu taş kapının pervazındaki bir yuvanın içine kolu çeken bir zincir vasıtasıyla dışarıdan kapatılmaktaydı. Kuşkusuz bu taş blok kapının üzerinde bulunan mektup kutusuna benzer pervazdaki yuvanın yivlerine karşılık gelen bir kolu sokarak da açılıyordu. Daha sık olarak ise teker biçimindeki taş kapılar kullanılıyor-

du. Açılıp kapanma sırasında tekerlek kapı yan tarafta açılan oyuklara sürülüyordu¹¹⁸⁴.

Mağara mezarların Yahudiler tarafından da kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Fakat onlar ölülerini diğerlerinden farklı olarak arkosoliumlar yerine taban seviyesinden duvar içerisine doğru uzanan, sayıları 6 ile 13 arasında değişen lahitli veya lahitsiz derin dikdörtgen nişlere bırakmaktaydılar¹¹⁸⁵. Bazı Yahudi mezarlarının girişlerinde sıralar halinde sağır kemerler, kupa kabartmaları da yer almaktaydı. Güneybatı (Batı) Nekropol bölgesinde İçkale'nin bulunduğu tepenin de bir mezarlık alanı olduğu bilinmektedir. Burada bulunan kaya mezarlardan çoğu Abbasîler döneminde şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında tahrip olmuştur¹¹⁸⁶.

Kaya mezarlar sadece Edessa'da bulunmuyordu. Sumatar'da da birçok mağara vardı ve öyle gözüküyor ki, hepsi mezardı. Çünkü hepsinde içine ölüyü koymak için niş (oyuk) ve seki bulunmaktaydı. İlk bakışta bu mağaranın Arap yöneticileri ve benzeri memurlar için bir defin yeri

1183 C. Kürkcüoğlu, "Tarihten Günümüze Edessa Nekropollerini", **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 103.

1184 Segal, **Edessa**, 29

1185 Yahudi mezarları sayı olarak çok az idiler. Bu nokta gözden kaçırılmamalıdır.

1186 C. Kürkcüoğlu, "Tarihten Günümüze Edessa Nekropollerini", **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 104.

Pognon mağarasında tanrılar adına yapılmış kabartmalar

olduğu düşünülebilir. Bu konuda bazı ipuçları da vardır. Kanıtlar ve kaynaklar mağaranın cenaze ile ilgili bir fonksiyonu olduğunu işaret eder¹¹⁸⁷. Mağaranın arka duvarındaki oyugu her iki yanında yer alan boynuzlu sütunlar¹¹⁸⁸ nedeniyle, mağaranın bir tapınak ya da en azından mezar/cenaze ile ilgisi olmayan bir iş için kullanılan bir oda olduğu yolunda tartışmalar vardır¹¹⁸⁹.

Sumatar'da bulunan Merkez Dağı'nın kuzey ve batısında yeralan yıkılmış binaların aşağısında girişleri Merkez Dağ'a bakan mağaralar bulunmaktadır. Bu mağaralarda yer altı odalarının içerisinde ölüleri koymak için seki bulunmaktadır. Bu mezarların oldukça muhteşem üst yapıları, bunların zengin ve güçlü, nüfuz sahibi insanlar için yapıldığının bir işaretidir. Bu nedenle, bu

1187 Geniş bilgi için bkz. Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 136.

1188 Boynuzlu sütun Harran'ın Sin Tanrısı'nın sembolü olup, Septimus Severus döneminde basılan Harran'da bir para üzerinde görülür. Geniş bilgi için bkz. Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 137- 138.

1189 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 137.

mezarların Arap yöneticiler, eşit derecedeki memurlar ve onların aileleri için defin yerleri olduğunu söyleyebiliriz¹¹⁹⁰.

b.b. Kule Mezarlar

Edessa kabristanları içinde bir diğer mezar çeşidi de kule mezarlardır. Bunlar zengin ve asil ailelere aittir. Zengin Edessalı aileler ölülerini birkaç ev yüksekliğinde olan Süryanice'de Nafsa adı verilen bu kule mezarlara defnederlerdi. Şehrin güney ve güneybatısında yer alan dağların tepelerine yapılan bu mezarlar, Yunan mimarisindeki Hereonlara

benzemekteydi. Mumyalanmış ve çoğu zaman yüzlerine maskeler takılmış ölümler bu kulelerdeki hücrelere yerleştirilmekteydiler¹¹⁹¹.

Krallar için de kule mezarlar inşa edilirdi. Aryu hanedanına mensup VI. Abgar kendisi tarafından, M.S. 88-89 yılında inşa ettirilen bir kule mezar içine gömülmüştür¹¹⁹².

Yine yukarıda resmi ve kitabesi görülen Fırat'ın kıyısında Birecik'te bulunan kule mezarın M.S. 6 yılında buranın yöneticisi tarafından yaptırıldığını görüyoruz.

Kasr el-Banat ve Tektek dağlarında birkaç kule mezar daha bu-

Urfa/Birecik'te bulunan kule mezar

1190 Drijvers, *Cult and Beliefs of Edessa*, 138.

1191 Segal, *Edessa*, 49 ; krş. C. Kürkçüoğlu, "Tariblen Günüümüze Edessa Nekropoller", *Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir*, 104.

1192 Segal, *Edessa*, 17, 29.

- 317 ܕܡܢ ܐܝܪ ܡܢ ܡܢ 1
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 2
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 3
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 4
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 5
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 6
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 7
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 8
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ 9

ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ
ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ ܡܢ

(1) 317 yılının Adar ayında (2-3) Ben, Birta valisinin oğlu, Ma`nu-
nun torunu Avidallat'ın hocası
Zarbiyan (4-5) bu mezarı kendim
ve evimin kadını çocuklarımın
anası Halviya için yaptım. (6-7)...
bu mezara gelip iyi dileklerini su-
nan herkesi tanrılar kutsasın. (8-
9)...(bu mezarı) heykeltraş Hassay
ve Seluk yaptı...

Urfa / Birecik'teki kule mezarın üzerinde bulunan kitabe

lunmuştur. Ama bu kule mezarlar-
dan Urfa'da bir tanesi bile kalma-
mıştır. Şehre en yakın, ayakta kalan
kule mezarı 7-8 km güneydeki te-
peler üzerinde Deyr-Yakup'ta-
dır¹¹⁹³. Burada, bir duvar üzerinde,
boyu boyunca yatan bir insan figü-
rü vardır. Muhtemelen hava şartları-

nın etkisi nedeniyle eskimeye yüz
tutmuş figürde ayrıntıları belirle-
mek oldukça zordur. Resmedilen
kişi muhtemelen bir rahip veya asil-
zadeye ait yüksek serpuşa sahiptir
ve başını bir yastığa dayamıştır. Me-
zarın üst bölümünün girişinde Yu-
nanca ve Palmyra¹¹⁹⁴ diline benze-

¹¹⁹³ Segal, *Edessa*, 29; Drijvers, *Cult an Beliefs of Edessa*, 23.

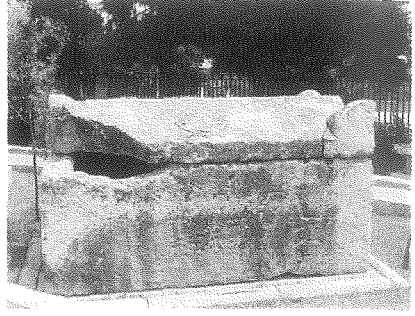
¹¹⁹⁴ Alfabenin Palmyra alfabesi olduğunu söyleyemeyiz. O daha çok o dönemde kullanılan Sami alfabesinin Palmyra'da kullanılan alfabeyle benzeyen yerel bir versiyonudur. Bu-
nunla beraber Palmyra'da bulunan yazıtlar eski Süryanice'dir. Kule mezar ve yazıtların-
daki yazılar Edessa ve Palmyra arasındaki yakın kültürel ilişkiyi gösterir (Drijvers, *Cult
an Beliefs of Edessa*, 23 vd).

yen bir dilde yazılmış çift dilli bir yazıt vardır¹¹⁹⁵.

Diğer bir yazıt ise tamamen Palmyra dilindedir. Bu metinlerin yazılarından dolayı II. yüzyıla ait olduğunu söyleyebiliriz. Bir zamanlar bu bölgede birden fazla kule mezar yapılmış olmalıdır. Çünkü burada VI. Yüzyılda Süryanice ismi Nafşatha yani “Kule Mezarlar” olan bir manastır kurulmuştu. İslami döneme ait bir kronikte bu manastırın daha önce orada bulunan bir pagan tapınağının yerine yapılmış olduğu söylenerek onun putperestlikle olan ilişkisine işaret edilmektedir¹¹⁹⁶.

b.c. Lahit Mezarlar

Bir başka kabir tipi de lahit mezarlardır. Bu tür mezarlar yapılış, yer ve şekillerine göre müstakil (özel) lahit mezarlar, kaya tabanına oyulmuş lahit mezarlar ve kaya yamacına oyulmuş (tek arkosoliumlu) lahit mezarlar olmak üzere üçe ayrılırlar. Bir örneği Urfa müzesinde teşhir edilen bu mezarlar, daha çok güney ve güneybatı nekropollerinde yaygındır.

Urfa Müzesinin bahçesinde bulunan lahit mezar örneği

b.d. Yığma Mezarlar

Bu mezarlar daha çok güney ve güneybatı nekropol alanında bulunan dağların tepelerinde yer alıp, yapılaş şekline göre iki çeşittir. Birincisi kaya zemininin oyularak lahit şeklindeki çukurun üzeri büyük ve düzgün kesme taşlarla kapatılmasıyla, moloz taşların tepecik halinde yığılmasıyla oluşturulan türdür. İkincisi ise, kaya tabanı lahit şeklinde oyulmayıp, moloz taşların dikdörtgen şeklinde çevrelediği bir alana ölünün yerleştirildiği ve üzerine taşların yığıldığı mezar şeklidir¹¹⁹⁷.

b.e. Şehit Mozoleleri

Bunlar, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde, inançları uğruna şehit olan

1195 bkz. s.283

1196 Segal, **Edessa**, 29.

1197 C. Kürkcüoğlu, C. Kürkcüoğlu, “*Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller*”, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, 104.

müminler için, daha sonra şehit edildikleri ve defnedildikleri yerlerde hatıralarına binaen inşa edilen, türbevârî anıt mezarlardır.

b.e.a. Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib'in Mozolesi

Edessa'da mezarlıklar surların dışında olduğu gibi, azizlere ait kutsal eşyalar da şehrin dışında muhafaza edilmekteydi. Roma kanunları şehir içine gömülmeyi yasaklamıştı ve bu kural M.S. 350'ye kadar korunmuştu¹¹⁹⁸. Edessa'da surların yakınında Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib isimindeki üç şehidin idam edildiği yerde¹¹⁹⁹ bir anıtmezar (mozo- le) inşa edilmiş, hemen yanı başına da bir manastır yapılmıştı. Manastırda yaşayan rahipler, günün belli saatlerinde bu mozolede dua ederlerdi. 503 yılında Perslerin Edessa kuşatması sırasında¹²⁰⁰ Edessalılar başta bu anıt mezardakilerin olmak üzere şehrin etrafında bulunan bütün şehitlerin kemiklerini Kuzey Kapı-

sı'nın yanındaki surlar içine inşa edilmiş olan itirafçılar Kilisesi'ne taşındılar¹²⁰¹.

b.e.b. Mor Kosmas ve Mor Damianus'un Mozoleleri

Güneyde, şehrin dışında iki tane önemli mozole daha vardı. Bunlar Mor Kosmas ve Mor Domianus'un anıtmezarlarıydı. Bu iki aziz, Edessa'da şehit edilen iki doktordu¹²⁰². Piskopos Kona Güney Kapısı'nın¹²⁰³ dışında yoksul cüzzamlılar için bir hastane inşa ettirmişti¹²⁰⁴. Bir rivayete göre bu hastanenin yanı başında Mor Kosmas ve Mor Damianus adına bir de anıt mezar yaptırılmıştır¹²⁰⁵. Daha geç bir döneme ait bir belgeden şehrin güneyindeki ovada Mor Kosmas için, şehrin yakınındaki bir kayalığın üzerinde ise Mor Damianus için farklı anıtlar ithaf edildiği, şehit doktorların kemiklerinin ayrı ayrı mezarlarda bulunduğu söylenmektedir¹²⁰⁶.

Bu azizler şifaları ile bilindiğinden Kosmas'ın anıt mezarının "Ey-

1198 Segal, **Edessa**, 174

1199 Burkitt, **Acts of Martyrdom of Confessory of Edessa**, 90 vd.; aynı yazar, **Early Eastern Christianity**, 22.

1200 Bkz. s.209

1201 Bkz. s.210

1202 Segal, **Edessa**, 174.

1203 Beth Şemeş.

1204 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138; Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 23.

1205 Ross, **Roman Edessa**, 176.

1206 Segal, **Edessa**, 184.

yub'un Kuyusu"na yakın bir yerde, cüzamlılar hastanesinin ise bugünkü Eyyubiye Mahallesi'nde Güney Kapısı'na daha yakın bir yerde bulunduğunu varsayabiliriz.

Mor Kosmas ve Mor Damianus'un naaşları şehri bir düşman tehdit ettiği sürece şehrin dışında kalmış olabilir. Çünkü hemen yakınlarında yok-sullar evinin binaları bulunmaktaydı. Daha sonraki dönemde ise yeni elde edilen kutsal emanetleri, doğrudan şehrin içindeki kiliselere koymak bir gelenek haline geldi. Mor Afram, Aziz Yahya'nın kemiklerinin şehrin içinde, belki de 369-370'te inşa edilmiş olan Büyük Vaftizhane'de¹²⁰⁷ muhafaza edildiğinden bahseder¹²⁰⁸.

b.e.c. Havari Toma'nın Mozolesi

Edessa'nın en çok saygı gören kutsal emaneti İsa-Mesih'in mektup ve portresinden sonra Doğu'nun havarisi kabul edilen Aziz Toma'nın naaşı idi¹²⁰⁹. Aziz Toma'nın, Ad-

dai'yi İsa'nın emri üzerine Edessa'ya gönderen kişi olduğuna inanılır¹²¹⁰. Efsaneye göre Havari Toma Hristiyanlığı yaymak için gittiği Hindistan'da şehit düşer ve buraya defnedilir¹²¹¹. Daha sonra kemiklerinin bir tüccar tarafından Edessa'ya getirildiği söylenir¹²¹². IV. yüzyılda Aqueleialı Refinus Edessa'yı "*Mezopotamya'da Havari Toma'nın kalmıntıları ile süslenmiş bir inananlar şehri*" olarak tanımlamaktadır¹²¹³.

St. Thomas'ın mozolesi Edessa'nın batısında, surların dışında yer alır. Piskopos Barsai'nin liderliğinde Aryanizm karşıtları 372'de İmparator Valens ve memurlarını protesto etmek için burada toplanmıştı¹²¹⁴. Hikayeye göre Ariusçu İmparator Edessalıların hepsinin katliamını emreder. Kumandan o sırada bir kadını çocuğu ile birlikte şehitliğe ermek için mozoleye doğru koşarken görür. Kumandan bundan öylesine etkilenir ki, İmparator'u vatandaşlarını katlettiirmek yerine Edessa Pis-

1207 Duval, **Histoire d'Edesse**, 139.

1208 Segal, **Edessa**, 174.

1209 Bkz. s. 398 vd.

1210 Bkz. s. 398 vd.

1211 Duval, **Histoire d'Edesse**, 139; Ross, **Roman Edessa**, 130.

1212 Geniş bilgi için bkz. Radhakrishnan, **Eastern Religions and Western Thought**, 310 vd.; C. Parmananda-S.J. Divarker, **India: The Church and the Nations**, ed. By Adrian Hasting, Sheed and Ward, London and New York 1959, 20 vd.; ayrıca geniş bilgi için bkz. A. Mingana, **Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East**, A New Document, Manchester Univ. Press 1925.

1213 Segal, **Edessa**, 174.

1214 Bkz. s.185 vd.

koposunu ve başlıca kilise görevlilerini şehirden sürmeye ikna eder¹²¹⁵.

22 Ağustos 394'te Havari Toma'nın tabutu Piskopos Kora (Kyrros) tarafından şehrin güneybatı köşesinde (muhtemelen Balıklı Göl'ün hemen kuzeyinde) inşa edilen bir kiliseye nakledildi¹²¹⁶. Bu kilise muhtemelen surların dışındaki mezarla aynı yöneydi. Havari'nin tabutu kilisenin kuzey tarafındaki reva-
kın batı yanındaki ucuna yerleştirilmiştir. 441-442'de Anatolus isminde bir general Havarinin kemikleri için gümüş bir şapel bağışlamıştır¹²¹⁷.

c. Makamlar

c.a. Mor Nona, Mor Asklepios ve Mor Andreas'ın Makamları

Piskopos Diogonea'nın 408'den sonra inşa ettirdiği şehit Barlağa Kilisesi Edessa'nın en önemli dinî makamlarından biri haline geldi¹²¹⁸. Bu kilise Güney Kapısı'na yakın bir yerde inşa edildiği için, bu kapı aynı

zamanda Barlağa'nın adına ithafen Barlaos Kapısı diye de adlandırılır. Barlağa Kilisesi Hiba'nın 448'de zimmetine geçirmekle suçlandığı değerli keten (belki de ketenden kefen) beziyle ünlüydü¹²¹⁹.

Edessa'nın üç piskoposu Nona (460-461), Asklepios (Haziran 525 ölüp Eylül'de defnedildi) ve Andreas (Aralık 532) öldükten sonra buraya defnedilmişlerdir¹²²⁰. Bu nedenle Barlağa Kilisesi, Edessa Hristiyanları için çok önemli bir dinî makam haline gelmiştir¹²²¹.

c.b. Monofizit Keşişler Makamı

"Beth Şemeş Kapısı" diye adlandırılan Güney Kapısı'nın dışında Doğuluların manastırı yükselmekteydi. İmparator Maurikus'un döneminde 400'e yakın Monofizit keşiş buradaki hendekte boğazlanmıştı¹²²². Daha sonra burada bu Hristiyan şehitleri için bir anıt mezar dikilmiş ve burası önemli bir dinî makam olmuştur¹²²³.

1215 Mor Afram, bu sürgün olayında Edessalıların imanlarına sahip çıkarak nasıl direndiklerini ve şehirlerini nasıl terkettiklerini dramatik bir şekilde mısralarına taşır. Bkz. s.191 vd.

1216 Bu kilise sonradan kendi adıyla anılmaya başlandı. Bkz. s.257

1217 Duval, *Histoire d'Edesse*, 175.

1218 Segal, *Edessa*, 182.

1219 Bkz. s.258

1220 Bkz. s.258

1221 Bkz. s.256

1222 Bu katliamlar hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi I*, 271 vd.

1223 Segal, *Edessa*, 189.

*c.c. Havari Addai ve
Kral Abgar'ın Makamları*

Havari Addai ve Kral Abgar'ın kemikleri muhtemelen şehir surlarının dışında bulunan kraliyet aile mezarlığına gömülmüştü. Hristiyanlığın Edessa'daki bu efsanevî iki mimarının kemikleri, daha sonra şehrin içine getirilmiştir¹²²⁴.

Addai'nin kemikleri Piskopos

Kona tarafından yaptırılan kırmızı mermerden otuziki sütunlu güzel bir bina olan Vaftizci Yahya Kilisesi'ne nakledilmiştir¹²²⁵. 1109'dan önce yazılmış fakat yazarı bilinmeyen yarı şiirsel bir batı metnine göre Havari Addai ve Kral Abgar'ın kemikleri altınla kaplı gümüş bir tabut içerisinde Vaftizci Yahya Kilisesi'nde gümüş bir anıt mezara konulmuştur¹²²⁶.

1224 Bu uygulama, Perslilerin Urfa kuşatmaları sırasında yapılmıştır. Amaç, hem azizlerin kemiklerinin hakarete uğramaması, hem de şehri manen koruyacaklarına olan inançtır.

1225 Vaftizci Yahya Kilisesi, bkz. s.260

1226 Segal, **Edessa**, 184 ; krş. Tixeront, **Les Origenes de l'Eglise d'Edesse**, 122.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN İDARİ VE ASKERİ YAPISI

I. KRALLIK DÖNEMİ İDARİ VE ASKERİ YAPI

Edessa Krallığı, Selevkoslar Fırat'ın batısına çekilip Mezopotamya'yı Perslere bıraktıktan sonra kurulmuş, Roma'nın bölgeyi doğrudan kontrol etmek istemesiyle (koloni haline getirmesiyle) sona ermiştir. Edessa, zaman zaman Pers yönetiminde etkisiz bir vasal olarak, zaman zaman da Roma'ya tâbi olarak varlığını koruyabilmiş; Krallar çıkarları doğrultusunda Roma ve Pers dengesini iyi gözeterek, bağımsız yaşamaya çalışmışlardır. Oldukça karışık ve şiddetin bol olduğu bu bölgede, 375 yıl

gibi uzun bir süre varolmayı hünerli birer devlet adamı olan krallarına borçludurlar¹²²⁷.

1. İdarî Yapı

Edessa'da yönetim ve idarî yapıyı iki safhada ele almak gerekecektir. Krallığın kuruluşundan (M.Ö. 132), Roma Kolonisi haline gelinceye (M.S.243) kadar, yönetimin başı olarak hiç şüphesiz kral bulunmaktaydı. Ancak M.S.243'ten itibaren koloni haline dönüşünce, Romalı bir eyalet valisi tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Yönetimin başı değişmiş olsa

1227 Ross, **Roman Edessa**, 46; Romalıların bu konudaki politikaları için bkz. A. Birley, **Sep-timius Severus: The Afriician Emporer**, (rev. Ed. New Heaven: Yale Univ. Peress), 1988, 115 vd.; krş. F. Millar, **The Roman Near East: 31 B.C.-A.D. 337**, Cambridge, M.A.: Harward Univ. Press., 1993, 124 vd.

da alt memuriyetler bazı değişikliklerle de olsa devam etmiştir. Bu nedenle biz öncelikle krallık dönemindeki idarî yapıyı ele alacağız.

a. Kral

Yaklaşık 375 yıl süren Edessa Krallığı Abgar Hanedanı'na mensup hükümdarlarca yönetilmiştir. Genelde taht, babadan oğula tevarüs yoluyla geçiyordu. Yönetimin başı olan kralın hakimiyet anlayışından başlayarak idarî yapıyı incelemeye çalışalım.

a.a. Hakimiyet Anlayışı

Aryu Hanedanı yönetime gelmeden önce Edessa, muhtemelen Seleukos İmparatorluğu'ndaki diğer şehirler gibi, iki Strategos veya sivil yönetici tarafından yönetiliyordu. Krallığın ortadan kaldırılışından sonra yazılan belgelerde, özellikle Edessa şehit menkıbelerinde bunlardan sıkça bahsedilir¹²²⁸. Aryu dönemine ait metinlerde ise bunlardan hiç bahsedilmediğini görürüz. Bundan (onların görevini bu otokratik kralların devralmış olduğu) monarşiler tarafından bağımsızlıklarının bastırıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

Romalı tarihçiler Edessa'nın krallarını "*kabile reisleri*" "*phylarkh*" ola-

rak tanımlarlar. Monarşinin sonunda Edessa "*file*"lere (phylai) veya kabilelere ayrılmış olan bölgelere bölünmüştü. Bu bölgeler "*Arkbon*" (baş, reis) adı verilen yöneticiler tarafından yönetilmekteydi. Edessa kralları bu dönemde görünüşte de olsa hakimiyeti ellerinde bulunduruyorlardı¹²²⁹.

Tüm krallıklarda olduğu gibi, bazı istisnai durumlar dışında krallık babadan oğula geçmekteydi. Krallığa aday kişi belirlenerek (krallığın ikinci adamı) unvanıyla yönetimde rol oynamaktaydı. Kesin olarak bu unvana sahip olan kişi krallıktaki en yüksek rütbeli memurdu¹²³⁰.

Edessa'da tahta oturan krallar bölgenin bazen Roma bazen de Pers hakimiyetine geçmesine bağlı olarak değişiyordu. Her iki süper güç de Edessa'yı hakimiyetleri altına aldıklarında tahta kendi taraftarlarından birini oturtuyorlardı. Kurumsal olarak eşitler arasında birinciden daha fazla bir şey olmamakla birlikte Edessa kralı iktidarın dış sembollerini sıkı bir şekilde elinde tutmaktaydı. Kralın tahta çıkış yılı imparatorun tahta çıkış yılıyla birlikte resmî takvim sistemini meydana getirmekteydi. Kral, ünlü balıklı gölleri besleyen

1228 Bkz. s.415 vd.

1229 Segal, **Edessa**, 17.

1230 Segal, **Edessa**, 19.

pınarların çıktığı yerde büyük ve güzel bir sarayda oturmaktaydı¹²³¹. Ölümlerinde de saygı görüyorlardı. Krallar M.S. 88-89 yılında VI. Abgar tarafından inşa edilmiş olan bir kule mezar (nafşa) içine gömülmekteydiler¹²³².

Urfa kralları, hükmetme yetkisini Tanrı'dan aldıklarına inanmaktaydılar. Türklerde de varolduğunu bildiğimiz¹²³³ bu inanç, aslında bütün eskiçağ toplumlarının ortak bir özelliği idi¹²³⁴. Bu anlayışın Urfa krallarında da varolduğu, krallara ait paraların üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. VIII. Abgar'ın paralarının bir yüzünde kralın tiarası, bir hilal ve içinde bir yıldızla süslenmiş olarak resmedilmiştir. X. Abgar'ın paralarında da kralın tiarası bir hilal ile süslenmiştir. Nitekim hilalin Ay Tanrısı Sin'in sembolü olması ve görünüşü olarak da krallık tacını anımsatması, hakimiyetin Ay Tanrısı'ndan geldiğini gösteren bir delil olarak kabul edilmektedir¹²³⁵.

Ayrıca Sumatar kült alanında, merkezî tepede ayakta duran bir figür kabartması üzerinde "*bu büst 476 yılında Adar'ın 13. gününde Ma'nu'ya Tanrı tarafından emredilmekte*" ifadesi yer almaktadır. 476 tarihi yaklaşık olarak M.S.165 yılına tekabül etmektedir. Bu yıl VIII. Ma'nu'nun ikinci defa Edessa tahtına geçişinin başlangıcıdır. Kabartmadaki erkek figürü Pers giysileri içerisinde, elinde büyük bir kılıçla ayakta resmedilmiştir. Kral elinde hakimiyetin simgesi olan kılıcıyla bu görev Tanrı tarafından getirildiğini ifade etmektedir¹²³⁶.

a.b. Krallık Alâmetleri

Hükümdarlığın en önemli sembolü, hiç şüphesiz kralın başına takmak imtiyazına sahip olduğu özel bir serpuşun üzerine taktığı krallık tacıydı. Krallar tüm şef, komutan ve diğer önemli kişilere ipek serpuş hediye ederlerdi, ancak serpuşun üzerine yalnızca kral taç takardı.

1231 Bkz. s.248

1232 Segal, **Edessa**, 17, 29.

1233 Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi yay., İstanbul 1988, 236-245.

1234 Roma-Bizans imparatorlarının bu konudaki düşünceleri ve politikaları için bkz. Mehmet Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 19-20, 50; Ayrıca bkz. R.H.Barrow, **Romalılar**, 169; G.B.Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 25 vd.; Ernest Baker, **Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşüncesi**, (çev. Mete Tuncay), Ankara 1982, 100.

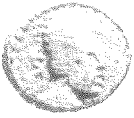
1235 Drijvers, **Cult an Beliefs of Edessa**, 139-142.

1236 Albayrak, **Antik Dönemde Edessa**, 63, levha VII-A.

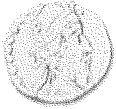
١
٢

Kral Va 'el'in taci

١
٢

Kral Ma 'nu'nun taci

١
٢

Kral Abgar'ın taci

Urfa krallarının giydikleri tacları gösteren sikkeler.

Bu imtiyaz bazı Edessa sikkele-
rinde açıkça görülmektedir. Paranın
ön yüzünde Kral Abgar serpuş ve
taçtan oluşan tam takım kraliyet baş-
lığı taşımakta, sikkelerin arka yüzün-
de ise, sadece bir serpuş ve Yunanca

"Pais" yazısıyla birlikte Ma'nu adın-
da biri görülmektedir¹²³⁷.

Kralların giydiği başlık Urfa'nın
ünlü piskoposu Aggai'nin canına bi-
le mâl olmuştu. Tahtta çıkan Abgar'ın
oğlu başlık yapma konusunda hü-
nerli birisi olan Aggai'den atalarına
yaptığı gibi kendisi için de altından
süslemeli bir başlık yapmasını iste-
miş, Aggai de bu isteği yerine getir-
meyince öldürülmüştür¹²³⁸.

Urfa kralları, "Balıklı Göl"deki
balıkları besleyen suların ortasında
büyük ve ihtişamlı bir saray da otu-
rurlardı¹²³⁹. 201 yılındaki selde yıkı-
lan saray daha sonra VIII. Abgar ta-
rafından yeniden yapılmıştır. Sarayın
içi kralların mermer heykelcikleri ve
balıklı havuzlarla süslüydü¹²⁴⁰.

Büyük Abgar (VIII.) sel tehlike-
sine karşılık M.S. 205-208 yıllarında
Sur (Kale) Dağı'nda Beith Tebara
adlı büyük meydana bir kışlık
saray yaptırmıştı¹²⁴¹. Kral Abgar kış
boyunca sarayda kalır, yazın ise su
kaynaklarının kenarında yeniden
inşa ettirdiği yazlık sarayına iner-
di¹²⁴².

1237 Segal, **Edessa**, 18.

1238 Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 18; Duval, **Histoire d'Edesse**, 88.

1239 Ross, **Roman Edessa**, 109; Duval, **Histoire d'Edesse**, 7; Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 80.

1240 Bkz. s.249

1241; Ross, **Roman Edessa**, 108; Duval, **Histoire d'Edesse**, 12.

1242 Ross, **Roman Edessa**, 106.

Krallığın bir başka nişanesi de hiç şüphesiz kralların kendi adlarına bastıkları paralardı. Arkeolojik kazılarda elde edilen Abgar Hanedanına ait paraların bazılarında, sadece kralın portresi yer almaktadır. Bazılarında ise bir yüzünde Roma veya Pers imparatoru, diğer yüzünde Edessa kralı veya imparatorla kral ön yüzde yer alırken arka yüzde dinî motifler (tapınak gibi) yer almaktadır. Bu paraların taşıdığı portre ve figürlerden, Edessa krallarının dönemlerine göre hakimiyet ve yetkileri hususunda yorumlar yapılabilir¹²⁴³.

a.c. Kralın Yetkileri

Kral, Urfa'nın yöneticisi olarak siyasi, iktisadî, askerî ve hukukî bütün konularda yetki sahibi birinci kişiydi. Kimi yetkisini doğrudan doğruya kendisi kullanırken, kimilerini de memurları aracılığıyla kullanırdı.

Vergi koyma veya kaldırma yetkisi kralın elindeydi. İsteddiği zaman vergileri arttırabilir, istediği zaman da tamamen bağışlayabilirdi¹²⁴⁴. 201 yılında Urfa korkunç sel baskınına uğradığında Kral VIII. Abgar (177-212)

selden dolayı zarara uğramış şehirli-leri, köy ve çiftlikleri beş yıl boyunca vergiden muaf tutmuştu¹²⁴⁵.

Kral devletin askerî birliklerinin kontrolünü de elinde bulunduruyordu. II. Abgar, M.Ö. 53'te Crassus'un yenildiği savaşa¹²⁴⁶ birliklerinin başında bizzat katılmıştı¹²⁴⁷. Yine VII. Abgar (109-116), M.S. 114'te Roma İmparator'u Trajan (98-117)'a atlar, biniciler, zırhlar ve oklar hediye etmiştir¹²⁴⁸. Büyük Abgar (177-212) ise İmparator Severus'a (193-211) hünerli okçularının hizmetini teklif etmiştir¹²⁴⁹.

b. Şehir Meclisi

Edessa, her ne kadar bir krallık idiyse de, bu kralların her konuda mutlak hakimiyet iddia etmediklerini görüyoruz. Elbet de sistemin yapısı gereği, her konuda olmazsa da son söz kralındı. Ama kral bu yetkisini, bir müşavere meclisinde kararlaştırdığı konuyu icra etmede kullanırdı. Edessa kralları, şehri muhtemelen Arap kabile reisleri gibi, bir yaşlılar meclisi (bu meclis herhalde gün görmüş şeyhlerden ve devlet

1243 Paralarla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. s.554

1244 Bkz. s.556

1245 Segal, **Edessa**, 24-25; Ross, **Roman Edessa**, 24, 106, 108

1246 Harran savaşı için bkz.s.153

1247 P.Seykes, **History of Persia**, 346; Duval, **Histoire d'Edesse**, 44.

1248 Millar, **The Roman Near East 31 B.C.-A.D. 337**, 102.

1249 Duval, **Histoire d'Edesse**, 61.

umuru görmüş hanedan üyelerinden oluşmuş olmalıdır) aracılığıyla yönetmişlerdir. Döneme ait kaynakların birinde, başlıca saray erkânı “*bağdaş kurarak oturanların şefleri*” olarak tanımlanır¹²⁵⁰. Soyluların şehir yönetiminde söz sahibi olmaları ve meclis üyeliğine seçilmeleri geleneği Seleukoslar dönemine dayanmaktaydı. Meclis üyeliği babadan oğula geçmekteydi ve mecburiydi¹²⁵¹.

Bu mecliste görev alanlar özel bir serpuş takarlardı. Bu serpuş takma “*kralın meclisinde oturma şerefine nail olanlar tarafından paylaşılan*” bir onurdu. Serpuş takma “*değerli insanlara meclislerde oy kullanma ve önerilerde bulunma imkanı vermektedir*”¹²⁵².

Edessa'nın asilzadeleri (ki bunların büyük çoğunluğu şehir meclisinin üyeleriydiler) ve meclis üyeleri, krallık sarayına yakın yerlerde ikamet ederlerdi. Hatta M.S.201 yılında ki sel felaketinde, kralın sarayıyla beraber, bunların da evlerinin yıkıldığını, daha sonra Abgar'ın bu tür felaketlerden korunmak için Beth Tabora'da da bir kışlık saray inşa ettir-

diğini, bu eşraf ve meclis üyelerinin de kralın bu sarayına yakın, Beth Sahraye denilen yerde kendilerine yeni konaklar inşa ettirdiğini biliyoruz¹²⁵³.

Ortaçağ yönetiminde görülen bu tür meclisler tarih boyunca güçlü oldukları takdirde ve imparatorların kararlarının “*meşrulaştırma aracı*”, zayıf ve güçsüz olduklarında ise “*gerçek karar mercii*” olarak görev yapmışlardır¹²⁵⁴.

c. Üst düzey Yöneticiler

Yönetimde, idarenin başı elbette kraldı. Kral, tüm yetkilere sahipti. Bu yetkilerin bir kısmını bizzat kullanır, bir kısmını ise maiyetindeki üst düzey memurlar vasıtasıyla kullanırdı. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerden hareketle bu üst düzey memurları ve görevlerini incelemeye çalışalım.

c.a. Fasgriba

(*Krallığın İkinci Adamı*)

Edessa'nın idaresi en etkin şekilde düzenlenmişti. Bu idare tarzı Helenistik bir temele dayanmaktaydı. İdareciler görev ve yetkilerine göre ayrı ayrı belirlenmişti. Fasgriba, kral-

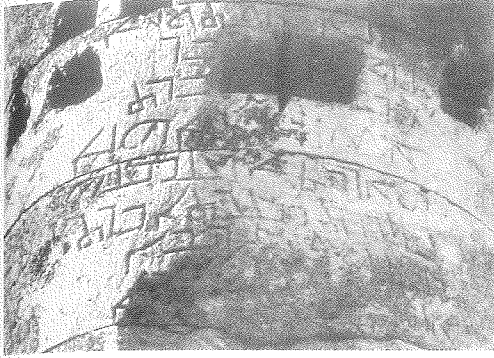
1250 Segal, **Edessa**, 17.

1251 Bkz. s.494

1252 Bkz. s.530

1253 Ross, **Roman Edessa**, 106.

1254 Yönetimlerde meşrulaştırma araçları olarak bkz. Mustafa Öztürk, **Tarih Felsefesi**, Elazığ 1999, 93 vd.

Fasgriba kelimesinin geçtiği sütun ve üzerindeki kitabe

(1-2) Ben, ...'nın oğlu, Komutan Aftuba (3-9) bu kolonu ve onun üzerindeki beykeli Fasgriba Ma'nunun kızı olan ...'nın karısı, kadını ve velinimetim Kraliçe Şalmat için yaptım.

dan sonra gelen en önemli kişi olup, muhtemelen kralın naibi değil de veliahtıydı. Tahta da aday olan bu kimse krallıktaki en yüksek memurdu¹²⁵⁵. Edessa kalesindeki sütunlardan birinde bulunan ve günümüze kadar gelen yukarıda görülen kitabe adı geçen Fasgriba Ma'nu, kraliçenin babasıydı.

c.b. Şallita dı-Arab (Arabarchos)

Edessa şehir merkezinde olmasa da, ülkenin genel yönetiminde en önemli idarî makamlardan birisiydi.

Edessa'nın doğusundaki Beth Arboye bölgesini¹²⁵⁶ korumakla yükümlü bir memuriyetti. Bu bölgede bir tarafta yerleşik Araplar yaşarken, diğer tarafta geçimini yol kesicilik ve yağmacılıkla sağlayan Tayyoye¹²⁵⁷ denilen Bedevi Araplar bulunuyordu. Bunlar, hem bölgeden geçen ticaret kervanlarını yağmalıyor, hem de yarı yerleşik diğer Arapları taciz ediyorlardı. Bu memuriyet makamının öncelikli görevi ticaret yollarını ve yerleşik Arapları, bu Bedevilerden korumaktı¹²⁵⁸. Şallito dı-Arab veya Arabarchos unvanı, "Arapların Şefi" anlamınday-

1255 Kral Abgar'ın Hristiyanlığı kabul edişine dair hikayede Havarî Addai'nin damla hastalığını iyileştirdiği "Krallığın ikinci adamı olan" birinden söz edildiğini okumaktayız. Bu kişinin adı "Abdu bar Abdu" idi (Segal, **Edessa**, 19).

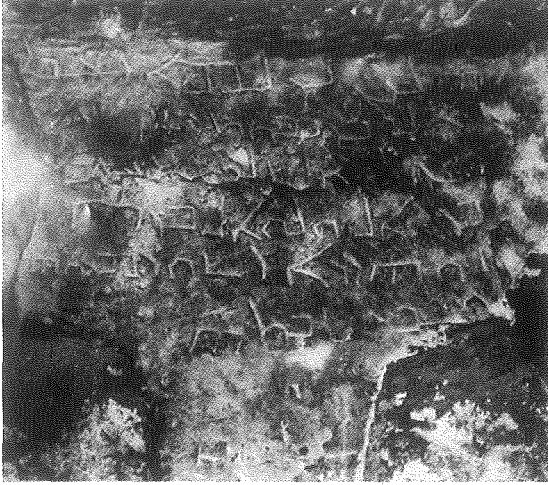
1256 Yarı yerleşik Arapların yaşadığı alana Süryaniler bu adı vermişlerdir.

1257 Süryanilerin Tayyoye dedikleri Tayy Kabilesi bedevileri.

1258 Segal, **Edessa**, 22.

dı¹²⁵⁹. Bölge üzerindeki hakimiyeti sadece güvenlikle sınırlı değildi. M.S.121 yılına tarihlenen Dura-Europos kaynaklı bir parşömende ge-

çen Mettolbaesoss, Mezopotamya ve Parapotamia Strategosu'dur ve aynı zamanda vergi tahsildarlığı da yapan bir Arabarchos'tur¹²⁶⁰.

מלך מלכות
האנ כנעני
והאנ כנעני
האנ כנעני
האנ כנעני
האנ כנעני
האנ כנעני

מלך
האנ כנעני

Fig. 10

מלך מלכות

Fig. 11

Şallita dı-Arab deyiminin geçtiği yazılardan biri

1 מלך מלכות
2 האנ כנעני
3 האנ כנעני
4 האנ כנעני

5 האנ כנעני
6 האנ כנעני
7 [האנ] כנעני
8 האנ כנעני

(1-6) Bunlar, ... FR'lı olan Mutro'nun oğlu Va'el'in ; Şallito dı-Arab Va'el, surların komutanı Va'el ve iyilik edenler için yaptırdığı suretlerdir. (7-8) Yazıtı Şıla'nın oğlu Şıla oymalarla süslemiştir.

1259 Bu tabire "Melko dı-Arab" şeklinde de rastlanır. Bkz. J.B.Segal, "Arabs at Hatra and the Vicinity; Marginalia on New Aramaic Text", *Journal of Semitic Studies* 31, 1986, 63-65.

1260 C.B.Welles, O.R.Fink and J.F.Gilliam, "The Parchments and Papyri: The Excavations at Dura-Europos", *Final Report, Vol 5, part I*, New Haven: Yale Univ. Press 1959, no:20, I, 5.

Edessa Arabarchos'unun yetki alanı şehrin etrafından fazla uzaklara gitmemektedir. Şallita dı Arab unvanı Sumatar Harabeleri'ndeki Süryanca yazıtlarda da geçer. Aşağıda resimleri verilen ve M.S. 165'e tarihlenen yazıtta bir Şallita dı Arab, Pers anlısı Edessa kralı Sahru'nun oğlu Wa'el'e ithafen, bu yazıtı diktirmiştir. Yine aşağıda görüldüğü gibi başka bir Şallita dı Arab'da "Efendisi ve velinimet" olan Aurelius Hafsay adında birinin onuruna bir yazıt diktirmiştir¹²⁶¹.

ܐܘܪܝܠܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ

Şallita dı-Arab deyiminin geçtiği
bir başka kitabe

Sonuç olarak Şallita de Arab, Edessa kralı adına şehrin doğu sınır bölgelerini kontrol etmekle görevliydi ve hakimiyet sahası şehrin doğusundan Tigris'e kadar uzanan çöl sahası olmalıdır¹²⁶².

c.c. Nuhadra

Nuhadra, Şallita (Arabarchos)'dan sonra gelen bir unvandı. Büyük ihtimalle II. yüzyıldan kalma Süryanca bir yazıtta göre Nuhadra, Arabarchos'un oğlunun unvanıydı. Pasgriba gibi Nuhadra unvanı da

- 1 ܐܘܪܝܠܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 2 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 3 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 4 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 5 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 6 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 7 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ
- 8 ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ ܕܝܠܕܐ

(1-3) Dini'nin oğlu, Şallito dı-Arab Barnabar'ın Aurelius için yaptığı suret. (4-8) Efendisi ve hamisi Antoninus Caesar'ın azatlı kölesi Barkelbo'nun oğlu Hafsay.

1261 Drijvers, *Old-Syriac (Edesseean) Inscriptions, Semitic Study Series 3*, yazıt no7; ayrıca bkz. Drijvers, *Cult and Beliefs of Edessa*, 131-133.

1262 H. Pognon, *Inscriptions Semitiques de la Syrie, de la Mezopotamie et de la Region de Mossul*, Paris: Lecoivre and Gabaldo 1907, 34-35; karşılaştır. L.Dilleman, *Haute Mesopotamie orientale et pays adjacents*, 75-76.

Farsça'dır. M.S. III. yüzyılda Pers ülkesinde bu unvan "*bir şehrin ve civarının yöneticisi*" için kullanılmaktaydı. Edessada ise aynı dönemde Nuhadra unvanı yerel yönetimle yükümlü kişilere verilmekteydi. Nuhadra'nın askerî yetkileri de olmalıydı¹²⁶³. Çünkü 354'te Osrhoene'yi işgal eden İran generalinin unvanı da Nuhadra idi¹²⁶⁴.

c.d. Ceziraye

Ceziraye, şehirdeki kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu güvenlik görevlisiydi¹²⁶⁵. Kelime muhtemelen Farsça'dır. Her türlü tehlikeye karşı halkı uyarmakla yükümlüydüler. 201 yılındaki selden sonra Kral VIII. Abgar (177-212) şehri koruyan cezirayelerin beş tanesinin suların şehre girdiği yerin üzerindeki duvarlarda kış boyunca nöbet tutmalarını emretmişti. Bunlar suların gelip gelmediğini gözleyecekler ve bir tehlike anında "*suları tutun*" diye bağıracaktı. Eğer ihmalkarlık edip görevlerini yerine getirmezlerse kral tarafından cezalandırılacakları söylenmişti¹²⁶⁶.

c.e. Şarrire

Bu kelime, belirli bir görevi yapan bir memuriyeti ifade etmiyordu. Genel olarak bürokrasiyi ifade ediyordu. Bu unvana sahip bürokratlar krala yakın olarak çeşitli görevleri ifa ederlerdi. Bunların içinde bir kısmı bu yakınlıklarından dolayı "*müşahib*" görevi de görürlerdi¹²⁶⁷. Kralın sekreterliğini yapan üst düzey bürokrat da şarrire unvanı taşırdı. Edessa'da resmî belgeler arşivlenirdi. Bu arşivlerden sorumlu iki şarrirenin adlarını kaynaklar zikretmektedir¹²⁶⁸.

Bunların bir kısmı da, muhtemelen krallık öncesi dönemdeki strategoi adı verilen memurlara denk gelmekteydiler. III. yüzyılda Dura'da sözleşmeler genel olarak şehrin Strategos'u ve malî işlerden sorumlu memurunun önünde yapılmaktaydı. Edessa'da 243 yılına ait bir belge Bahura unvanı taşıyan bir strategos tarafından onaylanmıştır. Bahura (teftiş memuru) belgenin sahte olup olmadığını kontrol etmekle görevliydi¹²⁶⁹.

Bizans döneminde ise şerrirenin

1263 Bkz. Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 125.

1264 Segal, **Edessa**, 19

1265 Segal, **Edessa**, 20

1266 Ross, **Roman Edessa**, 106-107.

1267 Kralın özel sohbetlerine katılan, sırdaş.

1268 Bunların adı Bardin ve Bulid olarak geçer (Ross, **Roman Edessa**, 106).

1269 Segal, **Edessa**, 20-21.

toplumsal itibari büyük ölçüde azalmıştır. IV. yüzyılda ise şerrilerin vatandaşlarının yaptıkları şeyleri kaydedip, onları daha sonra yetkililere rapor eden önemsiz memurlar durumuna geldikleri görülür¹²⁷⁰.

c.f. Ve Diğerleri

Şüphesiz Edessa'da memur sınıf ve rütbeleri bunlarla sınırlı değildi. Ne yazık ki, kaynaklar bu konuda suskunluğa gömülürler. Bazı satır aralarında, bu konuda ipuçlarına rastlıyoruz. Yukarıda unvanlarıyla zikrettiğimiz memurların yanısıra tarihi kayıtlardan anlaşıldığına göre vergilerin toplanıp toplanmadığını kontrol eden "*vergi memurları*" da bulunmaktaydı. Krallığın sona ermesinden birkaç yıl sonra Urfalı bir kadın tarafından satılan bir köle kız için vergilerin ödenmesini sağlayan bir "*vergi yüksek memuru*"ndan söz edilmektedir¹²⁷¹. Yine hiç kuşkusuz, kralın emrinde ordudan, güvenliğe kadar bir çok sahada çalışan üst düzey asker ve sivil memurlar da vardı. Kralın emrindeki tüm yüksek rütbeli memurlar gibi bunlar da şehrin ileri gelenleri olup tiara (serpuş) giymeye hak kazanırlardı. "*Grandees*" veya "*şefler*" "*ku-*

mandanlar" olarak adlandırılırlardı. Kralın şef ve kumandanları, kralın sarayına yakın malikanelerde yaşar ve yönetimde krala yardımcı olurlardı¹²⁷².

2. Askerî Yapı

Abgar Hanedanı, Edessa ve yakın çevresine hükmediyordu. Şehrin ve yakın çevresinin güvenliğini sağlamak için şüphesiz bir orduya ihtiyaç vardı. Ancak kaynaklarımız bu ordudan ve yapısından bahsetmemekte, sadece çeşitli olaylar söz konusu edilirken, Edessa'nın okçularının kabiliyeti, maharet ve şöhetlerinden bahsetmektedirler.

Okçuluk, aynı zamanda Edessa'da popüler bir eğlence türüydü. Bölgenin okçuları M.Ö. IX. yüzyılda bile ünlüydüler. VII. Abgar M.S. 114'te Traianus'a atlar, biniciler, zırhlar ve oklar hediye etmişti. 80 yıl sonra Büyük Abgar ise İmparator Severus'a hünerli okçularının hizmeti ni teklif ediyordu. Bölgenin okçuları, Maximus'un Almanya seferindeki ordusunda bir şeref taburu oluşturmuşlardı¹²⁷³.

Büyük bir ihtimalle Mezopotamya çok daha önceden okçuları bakı-

1270 Segal, **Edessa**, 20.

1271 Bkz. s.514

1272 Ross, **Roman Edessa**, 106.

1273 Bkz. s.166 vd.

mından meşhurdur. Diyarbakır bölgesinde muhtemelen M.Ö. 2300'lerde dikilmiş olan Sargon'un torunu Naramsin'in anıt steli bulunmuştur. Bu generalin başarısında okçuların büyük payı olmalıdır. Bu stel üzerinde onun birlikleri Sümerlilerin sıkı saflar halinde ilerleyen piyadeleri gibi değil, hafif giyinmiş, ok ve yaylardan teçhiz edilmiş gevşek birlikler şeklinde tasvir edilmiştir. Ro-

ma'daki iç savaş sırasında Palmyra Roma Ordusu için okçular sağlamıştır. Antonius'un kumandası altında bulunan bu okçuların M.S. 70 yılında Kudüs'te Yahudilere karşı savaşta ve Severusların hakimiyeti döneminde Avrupa ve Afrika'daki askerî seferlerde görev aldıkları söylenmektedir. Okçular, Dura Europos'taki tablolar da görülmektedir¹²⁷⁴.

1274 Segal, **Edessa**, 18-19, dipnot 7.

II. ROMA-KOLONİ DÖNEMİ

İDARİ VE ASKERİ YAPI

1. İdarî Yapı

2 42-243 yılında Roma Kolonisi olan Urfa bir genel vali ve Strategoi tarafından yönetilmeye başlanmış, 248'de ise Roma İmparator'u Philippus, Urfalıların Romalılara karşı ayaklanması üzerine Urfa'ya girerek Aryu Hanedanlığına son vermiştir. Edessa bu tarihten itibaren imparatorluğun merkezi Constantinople'den tayin edilen valiler aracılığıyla yönetilmeye başlanmıştır¹²⁷⁵.

İmparator Diocletianus (284-305)'un 296 yılında İmparatorluğu ve orduyu yeniden organize etmesiyle Kuzey Mezopotamya, Osrhoene ve Mezopotamya olarak iki eyalete ayırmış¹²⁷⁶, Edessa Osrhoene eyaletinin başkenti olarak bölge valisi eliyle idare edilmiştir. Şimdi valilik kurumunun yapısına ve işleyişine bakalım.

a.Vali

Vali, sadece şehir merkezinin değil, tüm eyaletin en büyük sivil yöneticisiydi. Daha önce kralın sahip olduğu yetkileri, artık vali imparator adına kullanıyordu.

a.a. Valinin Atanması, Azledilmesi ve Valilik Alâmetleri

Roma imparatorluğundaki geleceğe uygun olarak fethedilen eyaletlerin ilk valileri Roma vatandaşlığını kazanmış yerli sivillerden atanıyordu. Süryani tarihçilere göre 248-249 yılında Urfa'nın ilk sivil valisi olan Aurelianus Hafsai aynı zamanda ilk yerli vali idi¹²⁷⁷. Urfa'nın ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Aurelianus Hafsai'nin adı aşağıda görülen Sumatar Harabesi yazıtında Marcus Aurelius Abgar olarak zikredilmiş olup, muhtemelen Antonianus Caesar'ın kölelikten azad ettiği Hafsai'nin oğludur¹²⁷⁸.

1275 Bkz. s.46 vd., 179 vd.

1276 Bkz. s.183 vd.

1277 Segal, **Edessa**, 119.

1278 Ross, **Roman Edessa**, 69; bkz. Dirijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 130-133

ܐܢܬܝܢܝܢ ܕܢܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ

Koloni dönemi Edessa'da, şehrin ilk valisine ait kitâbe

Roma imparatorluğu 395'te Doğu ve Batı olarak ikiye bölündüğünde Osrhoene eyaleti Doğu Roma (Bizans) hakimiyetinde kalmıştır. Urfa bundan sonra merkezden yani başkent Constantinople (İstanbul)den belirlenen valilerce yönetilmiştir. Bu dönemde atanan Urfa valileri Mezopotamya'dan çok uzak bir yerin yerlisi olabiliyordu. Valiyi halkın istemesi de önemliydi. 504-505 yılında Amid Perslerden geri alındığında¹²⁷⁹, İm-

ܐܢܬܝܢܝܢ ܕܢܝܢܐ 1
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 2
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 3
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 4
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 5
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 6
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 7
 ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܪܝܢܐ 8

(1-3) Dini'nin oğlu, Arab valisi Barnabar'ın Aurelius için yaptığı suret. (4-8) Efendisi ve hamisi Antoninus Caesar'ın azatlı kölesi Barkelbo'nun oğlu Hafsay.

parator halkın istediği kişiyi vali olarak atamıştı¹²⁸⁰.

Valiler, üstün yeteneklere sahip ve başarılı da olsalar, devlet politikası gereği olsa gerek sadece birkaç yıl görevde kalabiliyorlardı¹²⁸¹. Valilerin azledilmesi de İmparatorluğun merkezi Constantinople'den yapılmaktaydı¹²⁸². Valilerin atanmasında dikkat edilen hususlardan biri de valinin yerli halkla aynı mezhebe mensup olmasıydı. Ancak 451

1279 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXVI-LXXV.

1280 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXXIII; Segal, **Edessa**, 119.

1281 Bu başarılı valilerden biri de Alexander'dır. Bkz. Mar Yeşua, 41 vd.

1282 Segal, **Edessa**, 119.

Kadıköy Konsili'nden sonra, devletin Monofizitizm aleyhine gelişen politikası, yerli halkla yönetimin çatışmasına neden oldu. Zaman zaman valiler katliam derecesinde baskı politikaları uygularken¹²⁸³, zaman zaman da canlarını kurtarmak için şehirden kaçmak zorunda kalmışlardır¹²⁸⁴.

IV. yüzyıldan itibaren halk Osrhoene'nin eyalet valisine Yunanca "*Hegemon*" diyordu. Hukukî ve malî konulardaki bilgisi nedeniyle valiye bölgenin yargıcı manasında "*Dayyana Dathra*" denilmekteydi¹²⁸⁵. Valinin oturduğu yer daha önce kralların da oturduğu ve büyük ihtimalle içkalede yer alan Praeterion'du. Emrinde bulunan memurlar grubu ise, Officion veya Praetoriani idi. Bu memur gurubunun başında ise bir Prin-

ceps bulunmaktaydı. V. yüzyılda valinin bir gurup üst düzey memuru daha vardı ki, 449'da Piskopos Hiba'ya karşı valiye dilekçe veren temsilciler listesinin üst sıralarında yer almalarından, önemli bir mevkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu gurup, imparatorluk hükümetinin taşra temsilcilerinden (Palatani) ve taşra idaresinin memurlarından (Takseotai) meydana gelmekteydi. Officion'un başı olan Princeps ile Scholasticos (muhtemelen avukat) daha az önemli memurlar olmalıdırlar. Çünkü aynı dilekçede onların isimleri listenin daha aşağısında bulunmaktaydı¹²⁸⁶. Yönetimin resmî nişanı artık krallarınki gibi özel bir başlık değildi. Otoritenin sembolü kuşak ve devletin kılıcıydı. Fakat bu Bizans'a has bir şey değildi. Böyle

1283 Bu konuda geniş bilgi için bkz. M.Çelik, **Bizans Devleti'nin Antakya ve Yöresinde Girdiği Kitle Katliamları**, Antakya 1994.

1284 Örneğin 525 yılında Edessa'da sel felaketinde Vali ile piskoposun şehirden kaçış sebepleri Melkit akidelerine sahip olmalarıydı. Halk, bu sapık idareciler yüzünden Tanrı'nın şehri cezalandırdığına inanarak isyan etmişti. Vali ile piskopos da canlarını kurtarmak için kaçıp Antakya'ya sığınmışlardı. Bkz. s....

1285 Bir baba oğlunu Patria Potesta'dan çıkarmak veya ona bağışta bulunmak istediğinde, bunu Dayyana'nın önünde yapmak zorundaydı. Kimsesiz bir çocuğa bakmak isteyen bir kadın, Dayyana Dathra'ya yine haber vermek zorundaydı. Dayyana Dathra'nın izni olmaksızın bir yetimin vasisi onun adına vergi ödeyemezdi. Bir kimse bir başkasına oğlunu evlatlık vermek istediğinde, bunu Hegemon'un huzurunda yapmak mecburiyetindeydi. Bu belgeler ancak İmparator veya Dayyana tarafından tasdik edildiği zaman geçerli olurdu. Yetimlere bakmak için bir vasi tayin etmelerini şehrin ileri gelenlerinden (Rişane Damaditta) isteyen Dayyana Dathra'dır. Vali kelle vergisini topladığında ve imparator-dan şehri için malî yardım istediğinde, Dayyana diye adlandırılır. Verilen bilgilere göre ahlaki bozuk kişiler Dayyana Dathra mevkiini işgal edemezler Bkz. Segal, **Edessa**, 120)

1286 Segal, **Edessa**, 120,138.

bir kuşak ve kılıç Sumatar Harabe-si'nde Bizans öncesi döneme ait bir heykelde ve Harran'dan çıkarılan di-ğer bir heykelde karşımıza çıkmak-tadır¹²⁸⁷. Vali, “*kuşak kesme*” töreni ile görevden alınırdı. Nitekim Urfa Valisi, 499-500 yıllarında İmparator'u ziyarette gittiğinde, huzura görevin-de olduğunun göstergesi olarak, be-linde kılıcıyla girmiştir¹²⁸⁸.

a.b. Valinin Görev ve Yetkileri

Bizans İmparatorluğu'nda valiler, bulundukları eyalette sadece idarî yönden devleti temsil etmiyorlardı. Genel hizmetlerin (idarî, malî, huku-kî, beledî...) icrasından da yetkili ve sorumluydular. Biz, Edessa valileri-nin bu görev ve sorumluluklarını uy-gun başlıklar halinde sınıflandırarak özetle vereceğiz.

a.b.a. İdarî Görev ve Yetkileri

Diocletianus (284-305)'un 296'da imparatorluğu ve orduyu yeniden organize ettiğini, Kuzey Mezopo-tamya'yı, Osrhoene ve Mezopotam-ya olarak iki eyalete ayırdığını yuka-rıda söylemiştik. Onun döneminden itibaren eyaletlerdeki askerî yönetim büyük ölçüde sivil hükümetten ay-

yrılmıştı. Constantin tarafından yapı-lan bazı yasal düzenlemelerle bu sü-reç daha da genişlemiştir. Ancak ye-rel asker toplama ve silahlanma ha-zırlıkları, erzak ve askerlerin kışlala-rı sivil otoritelerin sorumluluğunday-dı. Askerî ve sivil yönetim arasında bir ayrılık çıktığı zaman genellikle askerlerin istekleri üstün gelirdi¹²⁸⁹.

Eyalet valisi yukarıda belirttiği-miz gibi askerlerin ihtiyaçlarını kar-şılamak dışında, sivil hizmetlerden vergilerin toplanmasından, bayındır-lık işlerinden ve mahkemelerden de sorumlu hale gelmiştir. Vali kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde, denetim ve organizasyonu sağlayan en önemli idarî yetkiliydi¹²⁹⁰.

a.b.b. Malî Görev ve Yetkileri

Vali, imparator tarafından belirle-nen vergilerin toplanmasından so-rumlu en yetkili kişiydi. Eyalet vali-leri kendi bölgelerinin finans sorum-lusu (malî muhafızı) gibi davranırlar-dı. Vali, vergi toplama işini kendi adına “*Curia*” veya “*Boule*” denilen yerel belediye meclis üyelerine ha-vale ederdi. Konsey üyelerinin ver-gileri toplama sorumluluğunun yanı-sıra, vergilendirme oranları yüksel-diğinde doğan açıkları kapama zo-

1287 Albayrak, **Antik Dönemde Edessa**, 63, levha VII-A.

1288 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XL.

1289 Segal, **Edessa**, 119.

1290 Bkz. s.316 vd.

runlulukları da vardı. Vali vergilerini ödemeyen toprak sahiplerine şiddet uygulamaktan da çekinmezdi. Zaman zaman oluşan açıklar yönetim tarafından kapatılırdı¹²⁹¹.

Valinin gerektiği durumlarda İmparatora başvurarak vergi affı isteme yetkisi vardı. Özellikle tabii afetler, salgın hastalıklar ve savaş dönemlerinde başvuru bu yöntem genellikle olumlu sonuçlanırdı¹²⁹².

a.b.c. Adli Görev ve Yetkileri

Valinin imparator adına gerçekleştirdiği bir diğer görev de yargının yönetimi idi. Osrhoene valisinin, asıllarak, yakılarak, stadyumda ölüme veya maden ocaklarında zorla çalıştırılmak gibi cezalandırma yetkileri vardı¹²⁹³.

a.b.d. Beledi Görev ve Yetkileri

İmparator Diocletianus döneminde valilerin eyaletteki yetkileri artırılmıştı. Osrhoene valisi tüm eyalette ilgilenmek zorunda olduğu gibi başkent Edessa ile de yakından ilgilenmekte, şehrin hayatını da kontrol et-

mekteydi. Yerel idarenin çeşitli görevleri onun eline bırakılmıştı. Valilerin bu statüleri monarşi dönemindeki kralları hatırlatmaktadır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi valiler, başta kontrolü altında olan bölgenin güvenliğinden sorumlu olmakla birlikte, bunun yanı sıra bayındırlık ve imar işlerine, yoksulların doyurulmasından, mezarlık tahsisine, şehrin aydınlatılmasından, posta hizmetlerine ve şehre su getirilmesi-ne ... vs. kadar pek çok işle ilgilenmek zorundaydı. Kısacası Urfa valisi günümüz modern valisinin ve belediye başkanının tüm sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlüydü. Vali, hem devleti temsil ederek çıkarlarını korumak, hem de yönetimindeki halkın tüm sorunlarını çözmekle mükellefi. Bayındırlık hizmetlerinin dışında kamuya ait ambarlarda yeterli miktarda tahıl stokunun bulunması, "Sharriere" denilen gizli polis teşkilatının sorumluluğu, hamamların bakımı ve şehrin sağlığı...vb. valinin başlıca görevleri arasındaydı¹²⁹⁴.

1291 Segal, **Edessa**, 121.

1292 Bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLII.

1293 Segal, **Edessa**, 122; Bu konuyla ilgili bkz. s.417 vd.

1294 497 yılında Anastasius'un yerine vali olan Alexander Urfa'da 496 yılında başgösteren çıban salgınının iki yıl aradan sonra yeniden görülmesi üzerine, temizlik eksikliğinin bu işte baş neden olduğunu görmüş, bu nedenle önlem olarak sokakları temizletmiş, yolları ve kemer altlarını tıkayan dükkanların eşyalarını kaldırtmış, ambarın yanındaki alana uzun zamandan beri tasarladığı halk hamamının inşasına başlamıştır. (Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXIX; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 166-167).

Vali, Pazar yerlerinin düzeninden de sorumluydu. Mar Yaşua'nın her yıl ürün fiyatlarıyla ilgili verdiği bilgiler o kadar nettir ki, bundan fiyatların denetim altında tutulduğu anlaşılmaktadır¹²⁹⁵.

Bütün bu yükümlülüklerin yanı sıra iyi kalpli ve merhametli valiler, vatandaşlarının refahı konusuna da ilgi gösterirlerdi. Kıtık, açlık ve hastalık zamanlarında onlara şefkatle yaklaşırlardı. Bu dönemlerde başkente kadar gider İmparatora doğrudan bilgi vererek yardım talep ederler, halka devletin tahıl ambarlarından hububat dağıtır, salgın hastalıklarda, hastaneler yetersiz kalınca resmî kurumları revirlere dönüştürür, ölenlerin cenazelerine piskopos ve soylularla birlikte katılarak halkın acılarını paylaşırlardı.¹²⁹⁶

b. Şehir Meclisi

Yönetimde vali imparatoru temsil ederken, şehir halkını da şehrin ileri gelen kişilerinden oluşan "*Boule*" veya "*Curia*" denen şehir (veya belediye) meclisi temsil etmekteydi. Şehir konseyi krallık döneminde de varolan "*özgür insanlar*" meclisinin bir devamıydı¹²⁹⁷. Bu nedenle Urfa

bu kurumu eskiden beri tanımaktaydı. Konsey üyeleri şehirdeki tanınmış, özgür adamlar arasından seçilirdi. Meclis üyeleri Curiales, V. yüzyılda Süryanca belgelerde Politeuomenoi diye adlandırılmaktaydı. Meclis üyeleri toplantılarını belediye binasında yapmaktaydılar¹²⁹⁸.

Vali konseyin çalışmalarını devamlı olarak denetlerdi. Konsey, yönetimde tamamlayıcı bir işleve sahipti. Daha önce bahsedildiği gibi konsey vergilerin toplanmasından sorumlu olduğu gibi¹²⁹⁹, fakir vatandaşlar tarafından yerine getirilmesi gereken Sordida Numeranın yerine getirilmesini de sağlamaktaydılar. Bunlar arasında, inşaat faaliyetlerinde çalışma, sokakların ve kanalizasyonların bakımı, şehir bekçilerinin sağlanması ve şehrin düzgün bir şekilde işlemlerini sağlayan çeşitli kamusal işler vardı. Bununla beraber şehir meclisi etkin bir yönetim için çok hantaldı. Şehir meclisi daha küçük alt komisyonlara ayrılmaktaydı. Yürütme gücü "*Principales*" veya "*Axiomatichoi*" (Rişane)'den oluşan bir iç komiteye verilmişti. V. yüzyıla ait bir belgede onlar yukarı kademe-den insanlar olarak tanımlanmaktay-

1295 Bkz. s.555

1296 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XLIII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 19, 184-185, 194.

1297 Bkz. s.504 vd.

1298 Segal, **Edessa**, 125, 136.

1299 Bkz. s.494

dılar. Bazı şehirlerde bu komitede yeralan seçkinlerin sayısı 10 veya 5, Edessa'da ise 12 kişiydi¹³⁰⁰.

Bir yasayla her bir taşra sivil bürokrasinin başının oğlunun şehir meclisine kaydolması zorunlu kılınmıştı. Bu hükümet ile kent yönetimi arasındaki bağı sürdürmek için yapılan bir plandı. Bununla birlikte bazı avantajları da yok değildi. Emlak vergilerine eklenen özel vergilerden ve Sordida Nuneradan muaftılar. VI. yüzyılın başında vergi yükü hafifletildiği zaman bundan ilk yararlananlar şehrin soyluları olmuştur¹³⁰¹. Vali, halkın geleceğini ilgilendiren konularda meclisin ve eşrafin görüşünü mutlaka alırdı. Örneğin 502 yılında Kabad, Edessa'dan fidye istediğinde bu talep şehir büyüklerine havale edilmiş, onlar da bunu kabul etmemiş ve Bizanslı generali bu isteği reddetmesi için teşvik etmişlerdir¹³⁰².

c. Adliye Teşkilatı

Edessa'da, krallık döneminde adliye teşkilatı ve mahkemeler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, bu böyle bir teşkilatın ve kurumun yokluğu anlamına

kesinlikle gelmemelidir. Çünkü böyle bir kurum, toplu halde yaşayan insanların olmazsa olmaz önceliklerindendir.

Mahkemelerle ilgili ilk bilgilerimiz, III. yüzyıla aittir. Süryani kroniklerinin Mor Şarbil, Mor Habib ve Mor Gurya'nın şahadetlerini aktardıkları efsanevî dinî menkıbelerde mahkeme safahatı sözkonusu edilmekte ve bu mahkemelerde valilerin görev yaptığını görmekteyiz¹³⁰³.

Bu kısa girişten sonra, şimdi de bu adliye teşkilatı içinde yeralan mahkemeleri ve çalışmalarını ele alalım.

c.a. Eyalet Mahkemeleri

Tüm Roma imparatorluğunda olduğu gibi Urfa'da da eyalet mahkemeleri bulunmaktaydı. Vali, imparator adına yargının yönetimini sağlamaktaydı. Urfalı çetelerin feryatlarını gözönüne alırsak Osrhoene valisinin asılarak veya yakılarak veya stadyumda ölüme mahkum etme veya maden ocaklarında zorla çalıştırma gibi cezalandırma yetkileri vardı. Valiler asliye hukuk hakimleri olarak da görev yapmaktaydılar. Önemli mahkemeleri altlarındaki

1300 Segal, **Edessa**, 126

1301 Segal, **Edessa**, 126.

1302 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXI.

1303 Bu konuda bkz. s.417

mahkemelere devretmeleri ise eleştirilmekteydi¹³⁰⁴.

İmparatorluğun başka eyaletlerinde olduğu gibi Urfa'da da adalet işlerinde aksaklıklar görülebiliyordu. Fakir insanların daha önemli (zenginler, soylular, askerler) vatandaşlar hakkında dava açmaları zordu. Mahkeme masrafları çok yüksekti, uzun gecikmeler oluyordu ve rüşvet oldukça yaygındı. Valilerin kısa valilikleri boyunca zengin olmalarında en büyük rolü mahkemelerde aldıkları rüşvetler oluştuyordu. Constantinople bunu önleyemiyordu¹³⁰⁵. Ancak bu çark hep böyle dönüyordu şeklinde bir kanat oluşmamalı. Bu biraz da yetkililerin kişiliklerinden kaynaklanıyordu. İyi ve namuslu yöneticiler döneminde mahkemeler de düzgün çalışıyordu. Örneğin, güçlü ve zengin olan kişilerin adaleti etkileyen tutumlarını boşa çıkarmak için Vali Alexander'ın zaman zaman gizli ve ücretsiz olarak davalara baktığına dair kayıtlar vardır. Alexander, adalet işlerinin doğru dürüst yürütülebilmesi için çabalamış ve kendine göre bazı yöntemler geliştirmişti. Herkesin önünde açıklamaktan çe-

kinilen istek ve şikayetleri içeren isimsiz mektupların atılabileceği bir kutuyu Praetorionun önüne koydurmuştur. Bu şekilde insanlar kimseden korkup çekinmeden şikayetlerini aktarabilmişlerdir. Alexander, her Cuma günü Vaftizci Yahya ve Havari Addaî (Aday) kiliselerinde oturur, hiçbir ücret almaksızın davaları karara bağlardı. Bu şekilde zalimlerin cesareti kırıldı. 50 yıldan daha eski ve hiçbir soruşturma yapılmayan bazı davaları bile çözümlerdi¹³⁰⁶.

Davaların sonuçlarından memnun olmayan davacıların bir üst mahkemeye temyiz hakları da bulunmaktaydı. Osrhoene eyaleti içerisinde "*Comes Orientis*"e ya da doğrudan imparatora başvurabilirlerdi. Böyle bir başvuru ise, uzak bir mesafeye yolculuk masraflarını da beraberinde getirmekteydi. Aynı zamanda İmparator Diocletianus tarafından düzenlenmiş, her biri kendi mahkemelerine sahip eyalet birimlerinin sağlamış olduğu faydaları da ortadan kaldırıyordu. Bu eyalet mahkemelerinin dışında, özellikle fakir ve güçsüz vatandaşları bir dereceye kadar koruyabilen iki kurum

1304 Segal, **Edessa**, 122.

1305 Segal, **Edessa**, 123; aynı durumla ilgili şikayetler daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Kış. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahıtbonuso**, 117, 151.

1306 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XXIX; kış. Ross, **Roman Edessa**, 106; Duval, **Histoire d'Edesse** 166.

vardı. Bunlar, Episkoposluk Mahkemeleri ve “*Defensor Civitatis*” idi.

c.b. Piskoposluk Mahkemeleri

Piskoposların merkezi idarenin güvenilir müttelikleri olmaları Büyük Constantinus'un politikasıydı¹³⁰⁷. Onun döneminde kiliseye ve din adamlarına birçok maddî ve manevî imtiyaz tanındı. En önemli husus ise, hukukî sahada yapılan düzenlemelerdir. Devlet hukukunun dışında, Kilisenin kendine ait dinî kökenli bir hukuk anlayışı vardı. İmparator Kiliseye kendi mahkemelerini kurma hakkı verince, Kilise icrâi ve kazaî sahada çok etkili bir konuma geldi. Kısa bir süre sonra her isteyen hasmının muvafakati şartıyla önceden sivil mahkemeye verilmiş olsa da, davasını Piskoposluk Mahkemesine intikal ettirme hakkına kavuştu. Bu mahkemeler çok büyük bir önem kazandılar ve belli başlı şu özelliklere sahiptiler;

- ⇒ Piskoposluk Mahkemeleri'nde verilen kararlar, temyiz için hiçbir mahkemeye götürülemezdi. Bu mahkemelerin kararları kesin olup, hiçbir şekilde bozulamazdı.
- ⇒ Sivil Mahkeme dava hangi şartlar-

da olursa olsun, davayı Piskoposluk Mahkemesi'ne devredebilirdi. Davalı ve davacının bu konuda rızaları aranmazdı. Bu konuda itiraz hakları dahi yoktu.

- ⇒ Piskopos Mahkemeleri'nin verdikleri kararları, Sivil Mahkemeler aynen onaylamak mecburiyetindeydiler¹³⁰⁸.

Kiliseye verilen bu hukukî ve adlî imkanlar piskoposların toplum içindeki konumlarını yükseltmekle beraber, maddî menfaatlerin sebep olduğu çıkar çatışmalarını da Kilise'ye soktu. Ayrıca piskoposlara kölelerin azat edilmesine tanıklık etme imtiyazı da verilmişti. Bu imtiyaz şehirde piskopos veya papaza kırsal bölgede ise piskoposun temsilcisi Periodeutes veya kırsal bölgenin papazına verilmiştir¹³⁰⁹.

d. Üstdüzey Yöneticiler

Koloni dönemindeki bürokrasi, krallığın son dönemi ile aşağı-yukarı aynıydı. Edessa, II. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Romalılaşıyordu. Koloni olduğunda, kralın yerini vali aldı ve bazı üstdüzey bürokratlar bu yönetime eklendi. Bu nedenle, biz bu dönemde sadece üstdüzey yöneticileri kısaca ele alıp, bu bahsi kapatacağız.

1307 Bu konuda geniş bilgi için, Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I. adlı eserimizin B.Konstantinos bölümüne bakınız.

1308 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 17 vd.

1309 Segal, **Edessa**, 129.

d.a. Medabberono

Kelime anlamı “*idareci*” demektir. Krallık dönemindeki Nuhadra'nın yetkilerine sahipti¹³¹⁰. Vali olmadığı zaman ona vekalet eder, ancak valinin tüm yetkilerini kullanamazdı. Medabberono'nun bir uygulama örneğine Mar Yeşua'da rastlamaktayız: 500 yılındaki Çekirge Afeiti'nden sonra açlık ve kıtlığın baş göstermesi üzerine Vali Diogene, İstanbul'a İmparatoru ziyarete gitmiş ve yerine vekalet etmesi için Eusebius'u bırakmıştı. Eusebius açlıktan dolayı şehre hücum eden köylüler ve evlerinde ekmek bulamayan yoksullara fırıncıların yetişemediğini görünce, gücü yeten herkesin çarşıda satmak üzere ekmek yapmalarını emretmiştir ve bunun için dirlik ambarından halka buğday vererek ekmek yaptırmıştır¹³¹¹.

d.b. Şarrire

Krallık döneminde de var olan bu teşkilat, içinde emniyet güçleri de olmasına rağmen, genel bürokrasiyi ifade ediyordu. Ancak Edessa, Roma Kolonisi olduktan sonra, bu isim ağırlıklı olarak gizli polis teşkilatını tanımlıyordu¹³¹². Bu teşkilatın başkanı tabîî olarak şehrin en üst düzey bürokratlarından biriydi.

Şarrire makamının krallık dönemindeki itibarı maalesef bu dönemde kaybolmuştur. Bunun nedeni, insanları gözlemleyip davranışlarını yöneticilere rapor etmeleridir. Gece-leri şehir kapıları kapandıktan sonra giriş-çıkışları ve şehirdeki hareketleri kontrol etmelerinin yanı sıra, kuruldukları Monarşi dönemindeki aslî görevlerini de yerine getirmek zorundaydılar. Sonbaharda duvarların restorasyonu için adam tahsis etmek, kış aylarında da sele karşı halkı uyarmak başlıca görevleri arasındaydı¹³¹³.

d.c. Ekdikos

(*Defensor Civitatis*)

Ekdikos bazı önemsiz hukukî yetkilere sahip olan bir kişiydi. Ekdikos veya “*Defensor Civitatis*” Doğu'da Büyük Constantinus'tan sonra ortaya çıkan ve sonra tüm imparatorlukta yaygınlaşan bir memuriyetti. Görevi ise, sıradan vatandaşların güçlü kişiler tarafından sömürülmesini önlemektir. Belgelerden yargı yetkisinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, arşivlerden sorumlu memurdan bir vasiyetin metnini vermesini isteyebilirdi. Eğer bir kişi vasiyetini yazarken ve bitiremeden

1310 Bkz. s.307

1311 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XI; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 185.

1312 Segal, **Edessa**, 123-124.

1313 Segal, **Edessa**, 123-124.

ölürse, ikinci bir vasiyetnâme yazılmasına izin verebilirdi. Ancak bunun için vasiyetin tüm şartlarının daha önceden tanıklarca bilinmesi lazımdı. Bir de eğer Piskoposluk Mahkemeleri davayla ilgili görevlerini yerine getiremiyorsa Ekdikos'a baş vurulurdu¹³¹⁴.

d.d. Strategoi

Gördüğümüz gibi belediye işlerinin yönetimi de Constantinople'den gönderilen bir vali ve vekili olan bir yöneticinin sorumluluğuna verilmişti. Aynı zamanda yerel halk arasından seçilen belediye memurları da vardı¹³¹⁵. Bu dönemden daha önce krallar döneminde varolduğunu ve yine krallar tarafından lağvedilmiş olduğu sanılan iki strategos yeniden ortaya çıkmış gözük-mektedir¹³¹⁶.

243 yılında Edessa Roma'nın doğrudan yönetimi altına henüz girmişken, resmî bir belgede "*Strategos*" "*Resident*"le yanyana zikredilmiştir. V. yüzyıla ait yasal bir kararnamede ise, dul bir kadının çocuğuna bakmak istemesi durumunda

"önder kişiler (*Rişane*) olan şehir strategosları tarafından" bir hâminin tayin edebileceği belirtilmektedir. VI. yüzyıl başlarında Diyarbakır'ı kuşatan İranlılar, şehrin sözcüsü olarak halkın arasından iki kişiyi yani strategosları atamışlardı. Oysa ki, strategoslar daha Diocletianus döneminde güçlerini kaybetmişlerdi ve valinin mutlak gücüne hiçbir engel getiremiyorlardı¹³¹⁷.

2. Askerî Yapı

a. Komutan

Askerlerin en rütbelisi olan ordu komutanı (Dux) Osrhoene eyaletinin merkezi olan Urfa'da oturuyordu. Dux'ün görev ve yetkileri oldukça genişti. Askerlerin iaşesinin karşılanması, orduya silah ve asker temini, yıkılan kale ve surların onarımı, askerî davalara bakmak... gibi askerlikle ilgili birçok görevleri vardı¹³¹⁸. Dux'ün altında pek çok askerî yönetim birimi bulunmaktaydı. Örneğin askerlerin iaşesinin sağlanmasından "*Levazım Generali*"¹³¹⁹ sorumluydu ve ihtiyaç halinde yerli halktan (buğdayı kendileri

1314 Segal, **Edessa**, 125.

1315 Segal, **Edessa**, 125.

1316 Bkz. s.308

1317 Segal, **Edessa**, 124.

1318 Bu konuda Mar Yeşua'nın Vekâyinâmesi'nde çokça örnek bulunmaktadır.

1319 Hyparch.

vererek) ekmek yapmalarını isteye-bilirlerdi¹³²⁰.

Ordu komutanlarının görevleri arasında yapım ve tamirat işlerinin bulunduğunu belirtmiştik. 504 Pers-Bizans barışı sonrası Nusaybin'in Perslere bırakılması üzerine artık ko-runamayan Roma bölgesinin doğu sınırına Pers Araplarının akınları Da-ra müstahkem mevkisinin kurulma-sını gerekli kılmıştı. Bunun üzerine Mezopotamya orduları komutanı Pharazman, Dara müstahkem mev-kiinin kurulmasını emretmiştir. Ayırı-ca bu dönemde Batnan, Birecik ve Europos kaleleri onarılmıştır¹³²¹.

Askerî yönetim orduya asker top-lamak ve yerleştirmekle de görevliy-di¹³²². Ayrıca İmparator lüzumu ha-linde vergiler hakkında görüş bildir-me yetkisini yalnızca askerî yöneti-me vermişti. 506 yılında İran ile barış sonuçlandığında¹³²³ Anastasius, Bi-zans'a komutanları Magistros Keleri-us ve Kallipius'a gerekiyorsa bütün Mezopotamya'da vergilerin bağış-

lanması için bir mektup gönderdi. Onlar da Amid bölgesi için vergilerin hepsinin, Urfa içinse yarısının kaldı-rılmasına izin vermişlerdir¹³²⁴.

b. Askerî Garnizon

Urfa ve yakın civarında daimi, büyük bir garnizon vardı. Urfa'nın doğal gücü ve stratejik konumu, onun bir eyalet merkezi ve askerî bir üs olmasını zorunlu kılıyordu. Con-stantius, 360 yılında İran'a sefer dü-zenlediği sırada Bizans ordusunun karargâhı Urfa idi¹³²⁵. IV. yüzyılın sonuna doğru kalkan ve silah üreti-mi için şehirde bir imalathane kurul-du. 503'te Diyarbakır'da savaşan Bi-zans askerlerine iâşe gönderen leva-zım sorumlusu Edessa'da bulunmak-taydı¹³²⁶. 531 yılında Roma'nın Nu-saybin yöresinde gerçekleştirdiği operasyonlar sırasında askerî karar-gâh yine Urfa'daydı¹³²⁷.

Savaş alanındaki askerlere ek olarak daha sonra "*Palatani*" birlik-leriyle birleşen "*Comitansees*" ve "*Li-*

1320 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIV, LXX.

1321 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XC-XCI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 194-195

1322 Segal, **Edessa**, 118.

1323 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCVII ; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 196.

1324 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCIX.

1325 Geniş bilgi için bkz. Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II**, 73 vd.

1326 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIV 72-73; Duval, **Histoire d'Edesse**, 188.

1327 Bkz. Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV**, 111 vd.; A. Bailly, **Bizans I**, 80 vd.

mitanei' (Riparienses) veya sınır birlikleri vardı. Bunların görevi doğu bölgesindeki sınırlarda Roma'nın nüfuzunu korumak, özellikle Pers ve Bedevîlerin işgallerini kontrol etmektir. Dört yüzyıl boyunca Roma ve Bizans imparatorluğunun eyaleti olan Osrhoene'nin merkezi Urfa'ydı. Burası doğal olarak eyalet valisi ve din otoritelerinin ikamet yeri olduğu gibi, ordu komutanının (Dux) da ikamet yeri idi¹³²⁸.

b.a. Limitaneiler

Limitaneiler, imparatorluğun doğu sınırında görev yapmakta olup, vazifeleri Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını ve yolları Perslerden ve Bedevîlerden korumaktı. Bunlar doğrudan devletten maaş alıyorlardı. Fakat Justinianus döneminde dört beş yıl boyunca paralarını alamamışlar ve geçimlerini hayır kurumlarından gelen parayla sağlamışlardır. Ordudan terhis edildikten sonra, kendilerine yerleşmeleri ve işlemleri için hizmet ettikleri bölgelerde toprak veriliyordu. Ancak ölümleri halinde toprakları geri alınıyordu. Bu uygulama 443'teki bir yasayla kaldırıldı. Yeni yasayla topraklar bu askerlerin çocuklarına bırakılıyor ve çocuklara babalarının birliklerine

katılabilme hakkı veriliyordu. Hem tarım işçisi hem de asker olarak görev yaptıklarından Süryanca bunlara "*Fallaba*" deniliyordu. Bu muvazaf askerler de diğer kamu görevlileri gibi bir angarya olan bekçilik veya muhafızlık görevini yapma mecburiyetinden muaftılar. Gerek şahit olarak mahkemeye çağrıldıklarında veya diğer yasal yükümlülükleri yerine getirmek için talep edildiklerinde, tıpkı tüccarlar gibi uzun zaman önceden kendilerine haber verilmesi hakkına sahiptiler. Çünkü konu ile ilgili işlemler için uzak mesafelere yapacakları yolculuklar, ordunun askerî gücünü etkileyebilirdi. V. yüzyıla ait bir kanun, Limitanei'nin sadece askerî mahkemelerde yargılanmasına izin vermekteydi. Limitanei'nin karıştığı davalar Dux'ün yetkisi altındaki asliye mahkemelerinde görülmekteydi¹³²⁹.

b.b. Yabancı (Müttefik) Askerler

Müttefik kabilelerle yapılan anlaşmayla sağlanan yabancı askerler Urfa ve komşu şehirlerde konuşlandırılıyorlardı. Bunlar kendi kumandanlarının emri altında savaşıyorlardı. Aralarında Hunlar, Germaner, İliryalılar ve Gotlar bulunuyor-

¹³²⁸ Segal, *Edessa*, 117.

¹³²⁹ Segal, *Edessa*, 117-118.

du¹³³⁰. Bazıları özellikle kabiliyetleri ile temayüz edenler yüksek mevkilere kadar çıkabiliyorlardı.

Justianus zamanında organize edilen bu yabancı askerlere müttefik adı verilmekteydi. Foederati terimi ise, daha çok Barbarlar için kullanılıyordu. Barbarlar kişisel olarak orduya girmiş ve Bizanslı komutanların idaresi altında askerlik yapanlardır. Bunlar günümüzde yabancı lejyonlarda görev yapan askerlere benzetilmekteydiler ve hepsi Bizans vatan-daşıydılar. Urfalılar bunlara o kadar alışmıştı ki, Süryanca "*Rhomaya*" kelimesi hem bir Bizans Romalıını, hem de sıradan bir askeri ifade ediyordu¹³³¹.

b.c. İhtiyat Kuvvetleri

Edessa'da normal askerî birliklerin dışında, ihtiyaç zamanlarında kullanılmak üzere ihtiyat birlikleri oluşturuluyordu. Bunlar iki guruptu. Birisi Bedevilerden oluşan kuvvetler, diğeri ise köylülerden toplanan ve Bizans askerlerince eğitilen acemi birlikleriydi. Şimdi bunları tek tek ele alalım.

b.c.a. Bedevîler

Mezopotamya'da kendi yurtları etrafında ve kendi reislerinin¹³³² emrinde Bedevî birlikleri bulunuyordu¹³³³. Bedevîler için savaş bir gelir kaynağıydı. Gerilla savaşında, edindikleri yaşam tarzı gereği oldukça başarılıydılar. Bu sebeple Persler ve Bizanslılar, Bedevîlere ordularında önemli bir yer vermişlerdir¹³³⁴.

İmparator Constantinus, Bedevîleri "*Foederati*" unvanı vererek ordusuna almıştır. Bedevîler, birkaç yıl sonra Mezopotamya'ya gelen İmparator Iulianus'dan orduya alınmalarını rica etmişler ve istekleri kabul edilmiştir. Iulianus'un ölümü üzerine yeni İmparator Iovianus ile ücret konusunda anlaşmazlığa düşmüşler, imparatoru geri çekilirken hırpalamışlar ve Roma'ya düşman olmuşlardır. Bölgede yağma olaylarına başlamışlar ve Roma'ya karşı savaşa niyetlenen Pers Kralı Kabad'ı desteklemişlerdir¹³³⁵. Pers Kralı Kabad ise Bedevîlerin tehlikeli olduğunu anlayınca yönetimlerini tek bir elde toplamış, Hira'nın yöneticisi Munzir'i "Kral" unvanıyla Bedevî-

1330 Bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. XCVI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 196.

1331 Segal, **Edessa**, 118.

1332 Bu, Dux'e karşılık bir kabile reisi veya rütbece üstün bir şeyhtir.

1333 Segal, **Edessa**, 118.

1334 Bkz. Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LVII.

1335 Segal, **Edessa**, 144.

lerin başına getirmiştir. Romalılar da aynı uygulamayı, örnek alarak kendi bölgelerindeki Bedevîlerin başına Gassan'ın yöneticisi Haris b. Cebele'yi getirerek yapmışlardır. Ayrıca Haris'e "*Patrik*" ve "*Phylarch*" unvanlarını da vermişlerdir¹³³⁶. Haris, Munzir kadar başarılı olamadıysa da hem Persler hem de diğer Bedevî kabileler için bir tehdit olmuştur. Fakat hem Persler hem de Romalılar, Bedevîler üzerinde istedikleri otoriteyi tam olarak kuramamışlardır. Topraklarında terör estirmekten geri kalmayan Batı Bedevîleri'nin Krallığı, Romalılar tarafından onbeş prenslik arasında paylaştırılmıştır¹³³⁷.

b.c.b. Acemiler

İhtiyat kuvvetlerinin ikinci grubunu teşkil eden acemiler, ordunun asker ihtiyacının karşılanması için köylü halk arasından zorla toplananlardan oluşuyorlardı. Bunlara özel bir damga vuruluyordu. Disiplin konularında emrinde bulundukları komutanlarının, Osrhoene'de ise yerel Dux'ün kontrolüne tâbi idiler. Komutan ölüm dahil her türlü cezayı verebilirdi. Zaman zaman askerler disiplin altına alınamıyorlardı. Bu

yüzden sert tedbirler almak gerekiyordu¹³³⁸.

c. Askerî Sınıflar

Büyük İskender, klasik muharebe ve muhasara anlayışını yıkmış, savaş sanatında yeni teknikler uyguluyordu. Ordusunu, değişik birimlerden oluşan ve belli bir koordinasyon içinde çalışan bir makine haline getirmişti. Bu yeni askerî plan, teknik ve birimlerle savaş meydanlarında eşsiz bir hız kazandı. Çarpışmanın şokunu karşılamak için birkaç farklı piyade birliği, zaferin meyvelerini toplamak için çok hızlı atlı birlikler, hem kuşatmalarda hem de savaş alanında kullanılan alet ve gereçlere sahip gruplar, birçok malzemeye sahip mühendisler, bir haber alma servisi, başlangıç halinde bir sağlık servisi, arazi ölçme ve coğrafya ünitelelerinden oluşan bir ordu yapılandırmasına gitti.

O dönemde ordudaki bu gelişmeler XX. yüzyılda uçakların icadı gibi önemli bir gelişmeydi¹³³⁹. İskender döneminde atılan bu temeller daha sonra gelişerek devam etmiştir. Şimdi orduda bulunan bu sınıflarla ilgili bilgi verelim.

1336 Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi I**, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, 120.

1337 Segal, **Edessa**, 144-145.

1338 Segal, **Edessa**, 118.

1339 Segal, **Edessa**, 5.

c.a. Piyadeler

Bütün orduda olduğu gibi Mezo-potamya bölgesi ordusunun da bel kemiğini yayalar oluştuyordu. Savaşlarda ve kuşatmalarda ana rolü oynayan yayalar, diğer yan birliklerle destekleniyordu. Sayıca diğer tüm birliklerden fazla olup, ordunun asıl yükünü onların taşıdığını söyleyebiliriz.

Meydan savaşlarında asıl çarpışma kaya kuvvetleri arasında olduğu gibi, yayalar kale kuşatmalarında da büyük görevler üstlenmekteydiler. Lağımçıların kazdıkları tünellerden ve mancınıklar tarafından açılan gediklerden girerek kaleyi almak yine yayaların görevleriydi.

504 yılında Perslilerin eline geçmiş olan Diyarbakır'ı geri almak için ordu komutanı Patrikius surların altında tüneller kazdırmış ve böylece surun dış bölümü zayıflayarak çökmüştü. Kazma işi bitirilince Roma askerleri şehir içine girmeye başladılar. Fakat Romalıların şehre sızdığı öğrenilmiş ve Persliler oraya çok yakın büyük bir kuyunun suyunu tünele yönlendirerek gelmekte olan zırhlı Roma askerlerinden dördünü suda boğmuşlar, geri kalanlar da kaçımlardır¹³⁴⁰.

Yaya askerlerin bir kısmı korunmak amacıyla zırh giyiyorlardı. Ordunun çoğunluğunu oluşturan yayalar, hızlı hareket edemedikleri için zorunlu durumlarda kaçamayıp düşmanla vuruşmak zorunda kalabiliyorlardı. 502 Kasım'ında Tella yakınında Pers askerlerinin baskınına uğrayan Roma askerlerinden atlı olanlar kaçabilmiş, yaya olanlar ise kaçımadıkları için savaşmak zorunda kalmışlardır. Bir araya toplanarak "*kaplumbağa biçimi*" denilen bir düzende dizilerek mücadele etmişler, fakat düşmanın sayısının çok olmasından dolayı yenilmişlerdir¹³⁴¹.

c.b. Süvariler

Süvariler, sayıları yayalar kadar olmamakla birlikte ordunun vazgeçilmez birliklerinden birini oluşturmaktaydılar. Kara savaşlarının en etkili birlikleri olup, bir ordunun gücü sahip olduğu atlı asker sayısı ile doğru orantılıydı. Çok çabuk hareket edebildiklerinden hızlı ve etkili saldırılarda bulunabilir ve gerektiğinde tehlike anında hemen uzaklaşabiliyorlardı. Savaş anında ilk muharebe süvariler arasında cereyan ederdi. Savaşta ilk darbeyi indirmek ve yayaları korumakla da yükümlüydüler. Süvari birlikleri, atlı birlikler olduklarından at

1340 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXI.

1341 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LI.

ların beslenmesi ve bakımı nedeniyle maddî açıdan da külfetliydi.

Manevra kabiliyetleri yüksek olduğundan gerektiğinde düşmandan daha çabuk uzaklaşabilirlerdi. 502 Kasım'ın Tella'da Persleri bozguna uğratan Roma generalleri cesetleri saymakla meşgul olan askerleri beklerken, Perslerin baskınına uğramışlardı. Perslerin sayıca fazla olduğunu gören Roma atlıları kaçmaya başlamışlar fakat yaya askerler kaçamadıkları için vurulmak zorunda kalmışlardır¹³⁴².

c.c. Mancınıklar

Bu yüzyılda savaşlarda taş gülleri ve büyük okların uzak mesafelere atılmasını sağlayan mancınık adı verilen büyük sapanlar kullanılırdı. Mancınıklar, topun işlevini görmekteydi. İlk defa Fenikeliler tarafından kullanılmış olan mancınık, onlardan Yunanlılara geçmiş ve daha sonra tüm dünyaya yayılmıştır¹³⁴³.

Surların ve kalelerin yıkılmasında etkin bir role sahip olan mancınıklar etkin bir savaş aracıydı. Osrhoene eyaletinin başşehri Urfa'da askerî bir garnizona sahip olan Roma ordusu, hem Urfa'nın savunmasında hem de

saldırı savaşlarında mancınığı kullanmıştır¹³⁴⁴.

502 yılındaki Perslerin Diyarbakır kuşatması sırasında, Diyarbakırlılar önlem olarak surları yükseltmişlerdir. Persler tarafından surların karşısına yapılan yığma tepe üzerine mancınıklar yerleştirilmişti. Mancınıklarla yapılan güçlü vuruşlar sonunda surların yeni yapılan bölümleri gevşemiş ve yıkılmıştır. Buna karşılık bu defa da Diyarbakırlılar, Perslerin "Ezici" dedikleri bir makine yapmışlardır. Üçyüz kilo ağırlığında taşlar fırlatabilen bu mancınık hem Perslerin yapmaya çalıştıkları ikinci yığma tepeyi (iki lağımcı tarafından çökertilmişti) yıkmış hem de İranlıların altında barındıkları pamuktan yapılmış tenteyi parçalayarak altındakileri ezmiştir. Mancınıkları da bu taş yağmuru altında parçalanmıştır. Ezici tarafından fırlatılan taşlar Perslerin tentesini, askerlerini ve silahlarını mahvetmiştir¹³⁴⁵.

503 yılında Pers Kralı Kabad, Urfa'yı kuşatmaya niyetlendiğinde Urfa'lılar surlara büyük mancınıklar yerleştirerek şehrin savunmasını güçlendirmişlerdir¹³⁴⁶.

1342 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LI.

1343 Geniş bilgi için bkz. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, MEB yay., İstanbul 1993, 404.

1344 Krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahıtbonuso**, 84-98.

1345 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. L, LIII.

1346 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LIX.

c.d. Lağımçılar

Tüm Roma ordusunda olduğu gibi Urfa'daki Roma garnizonunda da lağımçılar birliği bulunmaktaydı. Lağımçıların görevleri arasında kuşatılan kaleleri düşürmek için tünel açmak veya düşman karargâhına zarar vermek gibi işler bulunuyordu.

502'nin Ekim ayındaki Perslerin Diyarbakır kuşatmaları esnasında Persler surların karşısına bir yığma teppe yapmışlardı. Bu tepenin üzerine yerleştirdikleri mancınık vasıtasıyla surları tahrip etmeye başlamışlardı. Bu saldırılar sonucu surların yeni yapılan bölümleri çökmüştü. Diyarbakır'daki lağımçılar da sur içinden açtıkları kanalla, Perslerin yaptıkları yığma tepenin altını oymuşlar ve tepeyi çökertmişlerdir¹³⁴⁷.

Lağımçılar sadece düşman ordusuna zarar verme görevini yapmıyorlardı. Aynı zamanda savunma amacıyla kalenin güçlendirilmesi ve hendekler kazılması işini de üstlenmişlerdi. 26 Kasım 502 yılında Pers Araplarının Hıralı şefi Numan, Harran ve Urfa toprağını¹³⁴⁸ işgal edip, 18.500 kişiyi esir almıştı. Numan'ın Urfa çevresindeki faaliyetleri üzerine Urfa sa-

vunma durumuna geçti. Kale ve surlar onarıldı ve hendekler kazıldı. Kapılar taş yığınlarıyla tıkandı. Irmak sularının duvarların içinden geçtiği yerden kimse geçmesin diye su bentleri demir kirişlerle takviye edildi¹³⁴⁹.

504 yılına gelindiğinde Roma generali Patricius, Perslerin eline geçmiş olan Diyarbakır'ı alabilmek için lağımçılara surların altında bir tünel açtırdı. Bu tüneli direklerle destekleyerek ateşe verdi. Böylece surun dış bölümü zayıflayarak çöktü. Bu tüneli kazmaya devam ettirerek şehre girebilmiştir¹³⁵⁰.

544 yılında I. Hüsrev Edessa'yı kuşattığında Bizans ordusu direnmeye karar verdi. İranlıların yığdıkları toprak setin altına bir lağım açmışlar ve onu tümüyle tahrip etmişlerdir. Yapılan mücadeleler neticesinde Edessa'yı alamayan İranlılar ülkelerine geri dönmüşlerdir¹³⁵¹.

c.e. Kuleciler

Kuleler, kalelerde belirli noktalarda gözetleme amacıyla yapılan yüksekçe yerlerdir. Güvenlik amacıyla gözetleme için kullanılan

1347 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. L.

1348 Duval, **Histoire d'Edessa**, 187.

1349 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LII; Duval, **Histoire d'Edessa**, 187.

1350 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LXXI; Fakat Persliler bunu farketmiş, açılan tünele su akıtılarak gelen askerlerden dördünü boğmuşlar, diğerleri de kaçmak zorunda kalmışır.

1351 Bkz. s.222 vd.

1352 Krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso**, 84-98.

kuleler, saldırı veya savunma durumunda askerler için aynı zamanda sığınak görevi de görüyordu. Kuleler sadece kalelerde bulunmuyordu. Seyyar şekilde hem gözetleme hem de surlara çıkmak için adeta bir merdiven¹³⁵² gibi de kullanılmaktaydılar.

503 yılında Roma generalleri (Patricius ve Hypatius) Diyarbakır'ı Perslerden geri alabilmek amacıyla surlara çıkabilmek için büyük masraflarla bir kule yaptırmışlardır. Kule herhangi bir şeyden etkilenmesin diye demirle çerçeveselenmiştir. Fakat sınırda olup-bitenleri öğrendikten

sonra kuleyi yakıp oradan ayrılmışlardır¹³⁵³.

544 yılındaki İranlıların Edessa kuşatmaları sırasında kullandıkları savaş aletlerinden biri de kulelerdi. Kuleleri surlara çıkmak için kullanmışlar ama güçlü bir savunmayla karşılaştıklarından başarılı olamamışlardır.¹³⁵⁴

c.f. Okçular

Askerî sınıfların en önemli birliklerinden biri de okçulardı. Edessa, okçularıyla ün salmıştı. Krallık döneminde olduğu gibi, koloni döneminde de bu şöhretini devam ettirmişti¹³⁵⁵.

1353 Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, böl. LVI.

1354 Segal, **Edessa**, 158 ; Duval, **Histoire d'Edessa**, 208.

1355 Bkz. s....

BEŞİNCİ BÖLÜM

ŞEHRİN DİNİ YAPISI

Geçen bölümlerde genişçe yer verdiğimiz gibi Edessa, sadece son derece önemli bir askerî garnizon merkezi, stratejik bir sınır şehri veya eski dünyanın anayollarının kesiştiği bir ticaret kolonisi değildi. Batı ile Doğu'nun düşünce sistemlerinin mecz edildiği, yüksek bir kültürün neş yü nemâ bulduğu bir merkezdi. Böyle bir merkez, çeşitli dinî inançlarıyla, kültürleriyle, ritüelleriyle de son derece ilginç bir manzara arz ediyordu.

III. yüzyılda Edessa'ya baktığımız zaman çok canlı bir paganist yapı gözümüze çarpıyor. Bu tarihten itibaren yavaş yavaş Hristiyanlığın bu raya girdiğini, IV. yüzyıla yaklaşırken konjonktürün de Hristiyanlık lehine bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. IV. yüzyılın ortalarında Paganizmle Hristiyanlık artık rakip inançlardır. Gâh paganizm, gâh Hristiyanlık baskın çıkıyor; IV. yüzyılın sonlarına doğru Bizans, Hristi-

yanlığı resmî devlet dini kabul edince¹³⁵⁶, devlet gücünü de yanına alan Hristiyanlık efsanevî bir şekilde girdiği Edessa'da hakim din haline gelir. Bu efsanevî menkıbeler, O'na tüm Hristiyan aleminde büyük bir şöhrat sağlar.

Edessa'da Paganizm ve Hristiyanlık dışında, bu iki dinin müntesipleri kadar olmasa da, bir Yahudi Cemaati ile Maniheizm Cemaata da rastlamaktayız. Edessa'nın dinî hayatını ele alırken, önce Paganizm, sonra Hristiyanlık, daha sonra da Yahudilik ve Maniheizmi konu edineceğiz. Ancak yoğunluk ve etkinliklerini gözönüne alarak Paganizm ve Hristiyanlık üzerinde, konumuz çerçevesinde genişçe durmaya çalışacağız. Edessa'da fazla etkin olmayan, ancak bir cemaat sınırları içerisinde hayatlarını devam ettirmeye çalışan Yahudiler ve Maniheizmler üzerinde kısaca duracağız.

1356 Bkz. M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 26.

I. PAGANİZM

Edessa üzerindeki çalışmamızda, şehrin siyasî, fizikî, idarî, sosyo-kültürel ve iktisadî yapısını incelerken, konuyu Urfa çevresine hiç taşımadık. Bunun sebebi çevredeki yerleşim birimlerinin başlı başına müstakil bir çalışmanın konusunu teşkilettikleri düşüncesidir. Bu noktaya hassasiyetle riayet ettik. Ancak şehrin dinî yapısını ele alırken, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm sözkonusu olduğunda bu ilkeye riayet ederken, paganizm sözkonusu olunca bu mümkün olmadı. Bunun sebebi ise Edessa ve Harranlıların Soğmatar gibi bir kült merkezine ortaklaşa sahip olmalarıdır. Bu nedenle Edessa'nın paganist yapısının hatasız anlaşılabilmesi için Harran Paganizminin önceleri dipnotta verilmesini düşündük, ancak konunun detaylı anlatıma muhtaç olması bu düşüncemizi engelledi. Dipnotlarda kısaca verilmesi ise, bilimsel yönden birçok hatalı anlamalara sebebiyet verebilirdi. Bu sebeplerin doğurduğu endişelerden dolayı ya Harran Paganizmine hiç değinmeyecektik ya da detaylı bir şekilde konuyu inceleyecektik.

Yine, ülkemizde bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar da (!), maale-

sef ikinci şıkkı tercih etmemize adeta bizi mecbur etti. Zira bu çalışmalarda Harran paganizmi sadece ve sadece "Sabîfler" merkezli bir başlıkla ele alınmış; bu da Ortaçağ İslam kaynaklarına dayanılarak aktarılmış; kuru, hatalarla dolu rivayetlerden ibarettir. Batılı bilim adamlarının konu hakkındaki çalışmalarına zahmet edilip hiç bakılmamış, Soğmatar'daki onlarca dinî kitabede ne yazıyor, hiç akla getirilmemiş, Ortaçağ İslam kaynaklarında yeralan bilgilerin ne derece doğru olduğu hiç düşünülmemiş... Sadece ve sadece bu bilgiler aktarılmış, maalesef bunlara da bilimsel çalışma adı verilmiş...

Kısaca gerek bu nedenler ve gerekse Edessa Paganizmi ile iç içe olan yapısını gözönüne alarak, biz önce Harran'ın paganist yapısını ele alacağız, sonra da Edessa'nın paganist yapısını inceleyeceğiz.

1. Harran Paganizmi

Antik dönemde, Akdeniz ile Fırat havzası arasındaki kervan yolu üzerinde önemli bir konaklama merkezi olan Harran'ın tarihi, bir yerleşim merkezi olarak MÖ III. bin yılın ilk yüzyıllarına kadar uzansa da Harran'la ilgili ilk yazılı referanslar, MÖ

II. bin yıllarına aittir. Yaklaşık olarak MÖ XVIII. yüzyıla ait olan bir mektup, Beniyamin Kabilesiyle bazı civar krallıklar arasında Harran'ın ünlü Sin Tapınağında yapılan bir anlaşmadan bahseder.¹³⁵⁷ Harran ismi ve Harran'daki ay tanrısı Sin anısına yapılmış olan mabetler, özellikle MÖ X. yüzyıldan itibaren Asur ve Babil kaynaklarında sıkça zikredilir. Harran'ın Asur-Babil krallığının kuzeydeki merkezi olmasından çok, bu şehrin "Harran'da ikamet eden Sin" in merkezi olması, Harran'ı yörede ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Bu özelliği nedeniyle Harran, Asur-Babil dönemlerinden Roma dönemine kadar sürekli ilgi merkezi olmuş, yöredeki krallıklar arasında imzalanan barış anlaşmaları törenleri için Harran'daki Sin Mabedi kutsal mekan olarak seçilmiş ve Tanrı Sin anlaşmalara şahit kılınmıştır. Harran, yöredeki dinsel merkez olma özelliğini yüzyıllarca sürdürmüştür. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde, MÖ IV. yüzyıldan itibaren yörede bir yerleşim merkezi olarak büyümeye başlayan Urfa'ya siyasal ve askeri açıdan stratejik olma inisiyatifini kaptırmış olsa da, kendine özgü dinsel

kimliğini ve cazibe merkezi olma özelliğini İslami dönemlere kadar devam ettirmiştir.

Harran paganizminin tarihi, Harran'ın bilinen en eski dönemlerinden MS XIII. yüzyılda şehrin Moğollarca yıkılmasına ve halkın doğudaki civar illere sürülmesine kadar uzanır. Dört bin yılı aşkın bir süre Harranlılar, yörede paganist özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Hatta Hristiyanlık döneminde Harran Şehri, bu özelliği nedeniyle Kilise Babalarının Hellenopolis, yani "putperest şehir" diye adlandırılmıştır.¹³⁵⁸ Harran'ın bu pagan özelliğini değiştirmek amacıyla farklı din mensuplarının yürüttükleri çabalar genellikle başarılı olamamıştır. Örneğin MS III. yüzyıldan itibaren hızla Hristiyanlaşan Edessa (Urfa) şehir krallığı bünyesindeki misyonerler, uzun süre Harran'ı, yöredeki bu paganist merkezi, Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. Fakat Harranlılar buna şiddetle direnmişler; belki de tarih boyu kendilerine yönelik ilginin odağı olarak gördükleri¹³⁵⁹ paganizm ve yıldızgezegen kültünden vazgeçmemişlerdir. Harran'ı Hristiyanlaştırma konusundaki girişimlerin başarısızlığını

1357 H. Lewy, "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", **A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh**, ed. W.B. Henning, London 1962, 139vd.

1358 G. Fehervari, "Harran", **Encyclopaedia of Islam III**, New Edition (1960 -), 227.

1359 Harran tarihi incelendiğinde bunun gerçekten de doğru olduğu görülür.

MS IV. yüzyılda yöreyi ziyaret eden bir Hristiyanın izlenimlerinde de görmek mümkündür. MS 361'de Harran'a gelen Egeria isimli bir Hristiyan kadın (Frank bir hacı), yöredeki izlenimlerine ilişkin şunları yazar: *"Şehrin kendisinde şehir surlarının dışında ikamet eden birkaç keşiş ve rahipten başka bir tek Hristiyan bulamadım; hepsi de putperesttiller."*¹³⁶⁰ Nitekim, ünlü Harranlı bilim adamı Sabit ibn Kurra (öl. 900)¹³⁶¹, farklı din mensuplarına karşı Harran'ı ve Harran paganizmini öven bir konuşmasında *"bu şehir asla Hristiyanlıkla kirlenmemiştir"* diyerek,¹³⁶² Hristiyan misyonerlerin Harran'a yönelik faaliyetlerinin olumsuzlukla sonuçlandığını ima etmekte ve Harranlıların geleneksel dinlerine bağlılıklarını vurgulamaktadır.

Paganist Harranlılar, İslami dönemde de pagan özelliklerini sürdürme konusunda kararlı olmuşlardır. Her ne kadar, henüz İslam öncesi dönemde yöreye Kuzey Arabistan

bölgesinden göç ederek gelip yerleşen ve önemli bir kısmı Hristiyan olan çeşitli Arap kabileleri, Harran'ın demografik yapısını paganistlerin aleyhine döndürmüş olsalar da bu durum, Harran'ın yerli halkının kendi geleneksel kült ve ritüellerine bağlılıklarını değiştirmemiştir. İkinci halife Hz. Ömer döneminde Harran, İyad ibn Ğanem tarafından İslam egemenliğine sokulduğunda, Harranlılar da tıpkı -Kadı Ebû Yûsuf'un eserinde belirttiği şekilde-¹³⁶³ o dönemde siyasal merkez olarak bağlı oldukları Urfalılar gibi, savaş olmasızın bir anlaşmayla (zımmilik aktiy-le) İslam imparatorluğuna bağlandılar. İlerleyen dönemde Harran'daki Arap kabile mensuplarının önemli bir kısmı Müslüman oldu; ancak Harran'ın pagan yerlileri büyük ölçüde kendi dinlerine bağlı kaldılar. Abbasi halifesi Me'mun döneminin sonlarında, başta İbnu'n-Nedîm olmak üzere Bîrûnî, Hamza İsfahânî ve benzeri çeşitli Müslüman kaynaklara göre,¹³⁶⁴ Harranlı paganlarla

1360 J.B. Segal, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", **Proceedings of the British Academy** 41, 1955, 124.

1361 Bu konuda çalışmamızın I. cildinin ilgili bölümlerine bakınız.

1362 Bkn. Bar Hebraeus, **The Chronography**, tr. E.A.W. Budge, London 1932, 153.

1363 Bkn. Ebû Yûsuf, Yakub İbn İbrahim, **Kitâbu'l-Harâc**, Kahire 1396, 43.

1364 Krş. İbnu'n-Nedîm, Muhammed ibn İshâk, **Kitâbu'l-Fihrist**, (ed. G. Flügel), Leipzig 1872, 320; Hamzah el-İsfahânî, **Târîh Sînî Mulûku'l- Arz ve'l-Enbiyâ**, Berlin 1340, 7; Bîrûnî, Abu'l-Reyhân Muhammed, **The Chronology of Ancient Nations**, (ed. Ve tr. C. E. Sachau), London 1879, 315; el-Havârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed, **Mefâtihu'l- Ulûm**, (ed. V. Vloten), Leiden 1968, 36.

Halife Me'mun arasında geçen bir olay, Harranlı paganların bir kısmının din değiştirmesi, geleneksel dinlerinde kalanların ise bir başka dinsel kimliğin şemsiyesi altına sığınmaları durumunu ortaya çıkardı. İbnü'n-Nedîm'in Hristiyan bir kaynaktan genişçe aktardığına göre Halife Me'mun'un tehdidi karşısında paganist Harranlıların bir kısmı Hristiyan ya da Müslüman oldu; diğerleri ise Sabii ismini adapte ettiler.¹³⁶⁵ Halife Me'mun döneminde yaşanan ve büyük ihtimalle Me'mun'un İslam hukukundaki zimmilik statüsüyle ilgili kişisel kanaatlerinden kaynaklanan bu tutumun aksine, İslami dönemde Harranlı paganlar yöneticilerden geniş bir hoşgörü ve tolerans gördüler. Nitekim, ilerleyen dönemde İbrahim ibn Hilal'in (öl. 995) girişimiyle Harranlıların paganist ritüellerini açıktan ifa edebilecekleri konusunda resmi bir devlet güvencesi de aldılar.

Şehrin Moğollarca yıkılışına kadar süregelen Harran paganizmi, İslami dönemde yalnızca Harran'la sınırlı kalmadı. Özellikle ünlü Sabit

İbn Kurra'nın Bağdat'a gitmesi ve orada meşhur olması sonrası birçok Harranlı pagan bilim adamı Harran'ı terk ederek büyük şehirlere yerleştiler¹³⁶⁶; bunlardan bir kısmı ise saraya yerleşerek halifelerin özel doktorluğu, katibi ve benzeri görevlere getirildi¹³⁶⁷. Bu Harranlı paganların önemli kısmı ilerleyen dönemde din değiştirerek Müslüman oldular; ancak Sabit gibiler, yapılan bütün ısrarlara rağmen asla geleneksel inançlarını bırakmadılar. Hatta Sabit, halifelerin huzurunda yapılan dini tartışmalarda, Müslümanlara ve diğer din mensuplarına karşı hararetle Harran paganizmini savundu. Bu durum, doğal olarak dönemin Müslüman alimlerinin/yazarlarının (tabi bu arada Hristiyan ve Yahudi yazarların) dikkatlerinin Harran paganizmi üzerinde yoğunlaşmasını sağladı. Böylelikle Ortaçağ yazarları, eserlerinde Harran Sabiileri ya da Harraniler başlığı altında Harran paganizmi hakkında geniş bilgi verdiler.

Geleneksel paganist kült ve ritüellerine bağlı olan Harranlılar, Ortaçağ

1365 Harranlıların Sabii ismini adapte edişleriyle ilgili bu rivayette bazı kuşku uyandıracak noktalar olmakla birlikte Harranlı paganların geç bir dönemde (muhtemelen Abbasiler döneminde) Sabii ismini adapte ettiklerini destekleyen birçok delil bulunmaktadır. Konuyla ilgili geniş bir tartışma için bkn. Ş. Gündüz, "Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", **Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)**, Samsun 1992, 43-81; aynı yazar, **Sabiiler Son Gnostikler**, (ikinci basım) Ankara 1998, 26 vd.

1366 Bkz. C.II, s.313 vd.

1367 Geniş bilgi için bkz. C.II, s.301 vd.

kaynaklarında genellikle Harraniler (bazı kaynaklarda Harnaniler ya da Harbaniler) adıyla anılırlar. Yukarıda değindiğimiz, Sabii adını adapte etmeleri sonrası dönemde ise onlardan, kimi Ortaçağ yazarları “Harran Sabiileri” adıyla bahsetmişlerdir. Öte yandan Harranilere, “Keldaniler” ve “Nıbtiler” adları da verilmiştir.¹³⁶⁸

a. Harranilerin Tanrı İnancıları

Harran'ın erken dönemlerinden İslami devirlere kadar Harranlı paganların tanrı inancı her zaman politeist bir karakter taşımıştır. Bununla birlikte Ortaçağda, bu politeist yapının yanı sıra Harranlıların inanç sisteminde, her şeyin kendisinden sudur ettiği bir üstün varlık düşüncesi de görülmektedir.

Asur-Babil döneminde Harran tanrılar panteonun zirvesinde yer alan tanrısal güç Sin'di. Esasen Ay Tanrısı Sin, her zaman pagan Harranlıların en yüce tanrıları olma konumunu sürdürmüştür. Sümerlilerce

Zu-en ya da *En-zu* diye adlandırılan Ay Tanrısı Sin, Sami kavimlerce *Nannar*, Ugaritlerde ise *Yerah* adıyla tanınmaktadır.¹³⁶⁹ Asur ve Babillilerce Sin'e, *Bel-İlani* (tanrıların rabbi/efendisi) ya da *Şar-İlani* (tanrıların kralı) gibi unvanlar verilmiştir. Asur-Babil döneminde Harran'da Sin, Kral Nabonidus dönemine ait kitabelerden anlaşıldığına göre, kraliyet tanrısı olarak kabul edilmiş¹³⁷⁰ ve Hatti kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Şattivaza arasında yapılan anlaşmada (MÖ 14. yy) olduğu gibi, sık sık yörede yapılan politik anlaşma metinlerinde, anlaşmanın şahidi ve koruyucusu olarak adı zikredilmiştir.¹³⁷¹ Bu dönemde Sin, genellikle “Harran'ın rabbi/efendisi” olarak anılmış ve Harran yakınlarındaki Soğmatar'da bulunan ve Batılılarca “Pognon Mağarası” olarak adlandırılan mağaradaki kabartmalarda ya da Harran Ulu Camisinin avlu girişinde yapılan kazı çalışmasında elde edilen aşağıda verilen Nabunaid stelesinde görüldüğü gibi bir hilal ile sembolize edilmiştir.

1368 Şüphesiz buradaki Nıbtiler isminin, MÖ 4-MS 4. yüzyıllarda Kuzey Arabistanda yaşayan Nebat krallığı halkı ile bir ilgisi yoktur. Harranlılarla ilgili olarak kullanılan Nıbtiler terimi, -Mes'ûdî'nin de belirttiği gibi- yörenin Arap olmayan ve Süryanice konuşan yerli halkını kastetmektedir. Bkn. Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (M.J. de Goeje), Leiden 1967, 31.

1369 Bkn. K. Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta*, Helsinki 1938, 442; J.F. Healey, “The Akkadian Pantheon List from Ugarit”, *Studi Epigrafici e Linguistici* 2, 1985, 118.

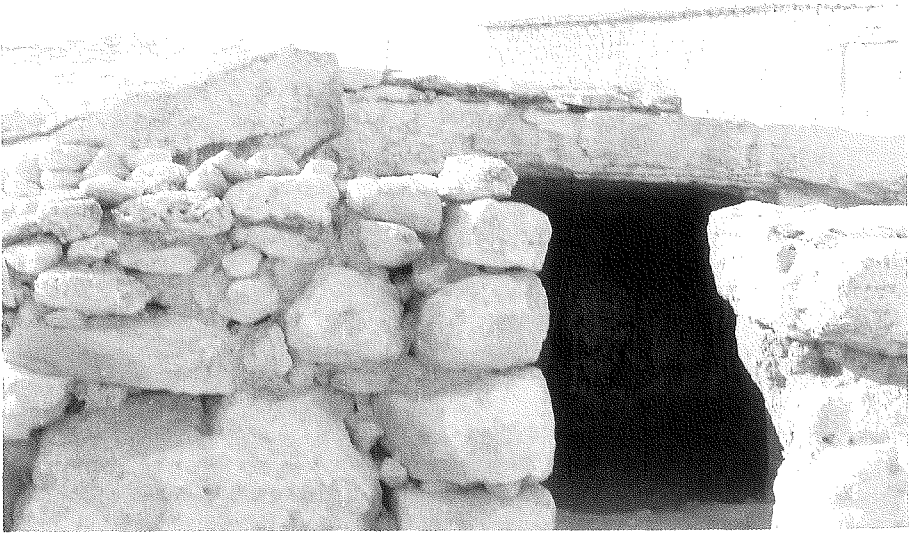
1370 A.T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collections*, New Haven 1915, 74.

1371 Bkn. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1926-1927, 267; S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, London 1924, 39; J.N. Postgate, “Harran”, *Reallexicon der Assyriologie* 4, 124.

**Harran'dan Nabunaid Stelesi'nde Sin,
Šamaş ve Ištar sembolleri**

Asur-Babil döneminde, Nabunaid kitabelerinde görüldüğü gibi, Sin'le birlikte, Sin'in oğlu Güneş Tanrısı *Šamaş* ve kızı Venüs gezegeni tanrıçası *Ištar* ilahi bir üçlü (teslis) oluşturmaktaydılar.¹³⁷² Nitekim, meşhur Nabunaid stelesinde Sin ile birlikte ışınlara saçan bir daireyle temsil edilen *Šamaş* ve bir daire içerisindeki yıldız figürüyle temsil edilen *Ištar* yan yana yer almaktadırlar. Bu tanrısallıktan başka, Sin'in eşi *Ningal*, Ateş Tanrısı *Nusku* ve Nusku'nun eşi *Sadarnunna*, Yazı ve Hikmet Tanrısı *Nabu*, Yağmur Tanrısı *Adadi* ile *Ter*, *Şer* ve *Allai* gibi tanrısallıklar da Harranlıların panteonunda yer almaktaydı.¹³⁷³

Soğmatar'da Pogon Mağarasının Dıştan Görünüşü

1372 C.J. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies* 8, 1958, 47.

1373 Bkn. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies* 8, 47, 49, 65.

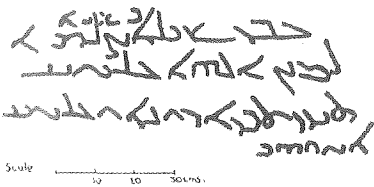

*İmparator Caracalla ve
Marcus Aurelius dönemlerine ait
Harran'da bulunan paralarda Sin ve
İştar/Atargatis motifleri*

Hiristiyanlığın başlangıcından İslami dönemlere kadar *Sin*, *Şamaş* ve *İştar* üçlüsü, Harran panteonunun zirvesinde yer almayı sürdürdü. Harran'da bu döneme ait yanda örneği görülen paralarda (MS 2. ve 3. yy), büyük ihtimalle bu ilahi üçlüyü sembolize eden uçları yukarıya doğru olan bir hilal ve iki yıldız motifi kullanılmıştır.¹³⁷⁴

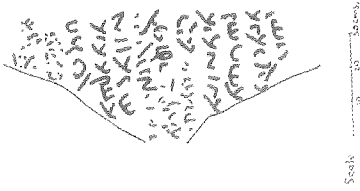
- 1 [Sin] [Sin] [Sin]
- 2 [Sin] [Sin] [Sin]
- 3 [Sin] [Sin] [Sin]
- 4 [Sin] [Sin] [Sin]
- 5 [Sin] [Sin] [Sin]

(1-5) *Şila*'nın oğlu *Şila*, Tanrı *Sin*'in şerefine, *Adona*'nın oğlu *Tiridat** ve kardeşleri için yaptırmıştır.

1374 Bkn. G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London 1922, xcii, 82-90.

* Tiridates

ܩܕܝܫܐ ܝܗܘܐ

- 1]
- 2]
- 3 ܩܕܝܫܐ
- 4 ܩܕܝܫܐ ܕܡܠܟܐ
- 5 ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 6 ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 7 ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 8] ܡܠܟܐ
- 9] ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 10] ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 11 ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ
- 12 ܡܠܟܐ ܕܡܠܟܐ

(4) Ben, Tanrı (5) onu görüyorum...
(9) görüyorum (10) onu ve (11) Ben
Sin (?) Tanrı...

- 1 ܩܕܝܫܐ ܕܡܠܟܐ
- 2 ܩܕܝܫܐ ܕܡܠܟܐ
- 3 ܩܕܝܫܐ ܕܡܠܟܐ
- 4 ܩܕܝܫܐ ܕܡܠܟܐ

(1-3) Şamaşyabb`ın oğlu li-Şamaş
için kardeşi Barnay`ın yaptığı suret-
tir. (4) Her kim zarar verirse Sin ce-
zasını verecek bakım olacaktır.

Yukarıdaki resimlerde görüldüğü
gibi, Soğmatar'da bulunan ve Sele-
usid Takvimi'yle 476 (yani MS

164/165) yılını içeren çeşitli Süryani-
ce kitabelerde de Ay Tanrısı Sin'le il-
gili ifadeler bulunmaktadır.

[illegible]

ובטח לא
חשח לא

[illegible]

(i)

1. כחצית היום אכלו לחם
 2. וישבו ללכת
 3. וישבו ללכת
 4. וישבו ללכת
 5. וישבו ללכת
 6. וישבו ללכת

(ii)

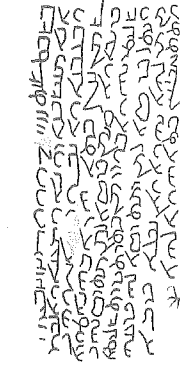
Kaxia is 7
Jag is 8

(1-2) Ben, Barşuma'nın kızı Gayyu, bu mezarı kendim için yaptım. (3-4) Sonradan buraya gelenler labitten kemiklerimi alıp başka yerlere taşımassınlar. (5-6) Her kim kemiklerimi bulundukları yerden oynattırsa yaşamdan sonrasını görmesin ve Maralabe tarafından lanetlensin. (7-8) Wa'el'in oğlu Barsuma hatırlansın.

Կոնց էս. 1
 Կոնց. 2

1 חַיִּים וְשָׁלוֹם בְּכָל עֵת
2 אֵל אֱלֹהֵינוּ יִשְׁמְרֵנוּ
3 בְּכָל יְמֵי חַיֵּינוּ
4 חַיִּים וְשָׁלוֹם בְּכָל עֵת
5 אֵל אֱלֹהֵינוּ יִשְׁמְרֵנוּ

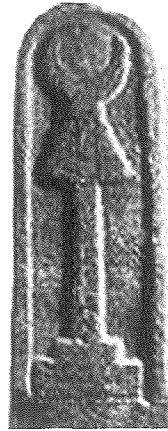
(1-2) Berona ve Şutana batırılırsın. (1-5) 476 yılının Şebat ayında, ben Arab valisi Adona'nın oğlu Tiridat, Maralabe, Kralımın ve çocuklarının, babam Adona'nın, kendimin ve kardeşlerimin ve çocuklarımızın yaşamı için bu sunağı inşa ettim ve bu sütünü diktim.

476 d. 1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9

(1-5) 476 yılının Şebat ayında, Ben, Adona'nın oğlu Maniş ve Ma'na ve Alkur ve kardeşi Belbena bu kutsal dağlarda bu sütunu diktik. (6-7) Tiridat'tan sonra vali Budar ve sonrasında yerini bu görevi sürdürebilecek birine bırakacak. (8-9) Onun mü-kafatını Maralabe verecek. Ancak yerini başkasına bırakmaz yada sütun yıkılırsa, Tanrı cezası verecek hakim olacak.

Yine yukarıda verdiğimiz üç kitabede de görüldüğü üzere Mar Alahe (Tanrıların rabbi/efendisi) ifadesi de –ileride tartışacağımız gi-bi- büyük ihtimalle *Sin*'i kastetmek-tedir. Zira, yukarıda belirttiğimiz gi-bi, daha önceki dönemlerde de *Sin*'e verilen unvanlar arasında bu tanımlama yer almaktadır. Ayrıca Ortaçağ'da da *Sin* yine bu şekilde anılmayı sürdürmüştür. Zira Orta-çağ kaynaklarının verdiği bilgilere göre, İslami dönemde *Sin*, "*İlâhu'l-âlibeh*" ve "*Rabbu'l-âlibeh*" gibi un-vanlarla taltif edilmektedir.

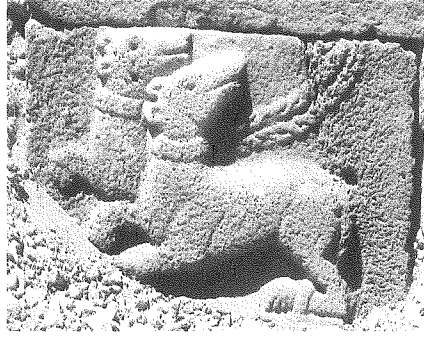

Ay Tanrısı *Sin*'in sembolü

Roma döneminde, Harran ve Har-ran'ın *Sin* kültü, putperest Roma im-

paratorlarının birçoğunu cezbetmiştir. Örneğin İmparator Caracalla, Harran'daki Ay Tanrısı'yla irtibatlı bir tapınaktan dönerken öldürülmüştür; aynı şekilde Julian da 363 tarihinde Harran'daki Ay Tanrısı'na tazimde bulunmuştur.¹³⁷⁵ Ayrıca bu dönemde, *Addai'nin Öğretileri* ve Suruçlu Yakub'un *Putların Yıkılışı Üzerine* başlıklı eseri gibi kaynaklar da Harran panteonu arasında Ay Tanrısı *Sin*'den bahsederler.¹³⁷⁶ Ayrıca *Addai*, *Bath-Nikkal* ("Nikkal'ın kızı"; muhtemelen İstar-Venüs kültünün yerel bir karşılığı) ile Güneş'in de Harranlılarca tanrısal varlıklar olarak görüldüklerini belirtir. Bu döneme ait kaynaklarda, Harranlıların panteonunda yer alan tanrısal varlıklar arasında, *Tar'ata* (Tanrıça *İstar*'ın Suriye bölgesindeki ismi olan *Atargatis*'in lokal bir formu), *Baal Şamen* ya da Baal Şamin (Göğün Efendisi), muhtemelen ateş tanrısı *Nusku*'nun yerel bir formu olan *Bar Nemre*, *Gadlat* (muhtemelen şans tanrısı *Gad* ile Arap tanrıçası *Allat*'ın bir kombinasyonu) ve "köpekli efendimiz/rabbimiz" diye adlandırılan bir varlık da sayılır.¹³⁷⁷ Bu son tanrısal varlık, bü-

yük ihtimalle tanrı *Nergal*'in yerel bir ismi olmalıdır; zira *Nergal*, Hatra bölgesindeki kabartmalarda üç köpeklerle tasvir edilmektedir. Köpek motifi eski Harran harabelerinde de bulunmaktadır. Günümüze kadar gelen Harran kalesi harabelerinde, kalenin doğu kapısının her iki yanında bulunan sütunlarda zincirlenmiş ikişer köpek kabartması yer almaktadır. Kesin olmamakla birlikte bu figürler, Roma döneminde Harranlıların "köpekli efendimiz/rabbimiz" diye adlandırdıkları tanrısal varlığı sembolize edebilir.

Harran kalesinin doğu kapısındaki köpek figürleri

İslami dönemde, özellikle X. yüzyıldan itibaren Harran paganizminin gerek tanrılar panteonu hakkında

1375 Bkn. Segal, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", 124.

1376 Addai, *Sin*'in ismini zikretmez, yalnızca Harranlıların ayı tanrılaştırdıklarından bahseder. Bkn. Addai, *The Teaching of Addai*, (tr. G. Howard), Scholars Pres 1981, 49 ; Ayrıca bkn. H.J.W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden 1980, 38.

1377 Bkn. Ephrem Syrus, *The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarchs and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ*, (tr. E.A.W. Budge), London 1927, 153; Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, 43.

gerekse diğer kült ve ritüelleriyle tapınakları hakkında oldukça geniş bilgi mevcuttur. Bu dönemde gerek Müslüman gerekse gayrimüslim yazarlarca kaleme alınan eserlerde Harranilerin dinsel gelenekleri detaylı olarak betimlenir.

Bu döneme ait kaynaklarda Harranlıların tanrı tasavvurlarında iki dikkat çekici husus ön plana çıkar. Bunlardan birincisi, daha önceki dönemlerde de gördüğümüz çoktanrı geleneğinin bu dönemde de –biraz daha ayrıntılı boyutlarda da olsa– sürmesidir. Diğerisi ise Harranlıların inancında politeizmin yanı sıra bir üstün varlık düşüncesinin de bulunmasıdır.

a.a. Üstün Varlık İnancı

Bu döneme ait kaynaklar, Harranlıların, her şeyin yaratıcısı ve idarecisi olan ezeli ve ebedi bir varlığa inandıklarını anlatırlar. Onlara göre bu varlık, yaratılan hiçbir şeye benzemez, onlara ait sıfat ve niteliklerle tanımlanamaz; yarattığı varlıklara yol gösterici olarak peygamberler

göndermiş ve insanları yapıp ettiklerinden sorumlu tutmuştur.¹³⁷⁸ Harraniler, bu üstün varlığın ancak olumsuz niteliklerden tenzih edilmekle nitelenebileceğini, aksi takdirde onunla ilgili hiçbir tanımlamanın yapılamayacağına inanırlardı.¹³⁷⁹ Ayrıca Harranlılar, bu yüce varlığı “ilk neden” olarak adlandıırırlar ve ondan bir dizi asli ilkenin/prensibin südür ettiğini düşünürlerdi. Yüce varlıktan südür eden bu asli ilkeler; akıl, ruh, düzen, suret ve zaruretti. Harranilere göre bu asli varlıklar da aşkın bir özelliğe sahiptiler; insanlar onlara, ancak bazı araçlar vasıtasıyla ulaşabilirlerdi.¹³⁸⁰

Bu üstün varlık ve ondan südür eden varlıklar düşüncesi Harran’ın Ortaçağ öncesi dönemlerinde görülmemektedir. Bir başka ifadeyle bu inanç, Harran ve Harranlıların Helenistik etkileşime maruz kaldıkları dönemlerden itibaren ortaya çıkmaktadır. MÖ IV. yy’da Büyük İskender’in doğuya gerçekleştirdiği büyük seferle birlikte, yöredeki birçok merkez gibi Harran da kısa zamanda bir Greek kolonisi haline gelmiş ve buraya Batı

1378 Bkn. İbnu'l-Nedîm, *el-Fihrist*, 318; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187; el-Makdisî, Mutahhar ibn Tâhir, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târih*, Paris 1899-1919, el-Dimaşkı, Şemseddîn Ebî Abdillâh, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, St. Petersburg 1866, 47.

1379 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187.

1380 Bkn. Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, (ed. W. Cureton), London 1842, 250-251; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher IV*, (ed. C.B. de Meynard), Paris 1861-1877, 61-62.

dan gelen çeşitli yerleşimciler ikamet etmeye başlamışlardır. Roma İmparatorluğu döneminde de bu süreç devam etmiştir. Nitekim, şehir Müslüman egemenliğine girdiğinde, Ebû Yûsuf'a göre şehir sakinleri Greekli göçmenlerden ve Nıbtilerden oluşmaktadır.¹³⁸¹ Diğer bazı kaynaklar da Harran civarında çeşitli Greek göçmenlerden oluşan köylerin bulunduğundan bahsederler. Dolayısıyla paganist Harranlılar, bu yeni komşularıyla zorunlu bir etkileşim ortamı yaşamışlar ve zamanla bunların bazı inanç ve geleneklerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşimi tanrı düşüncesinde olduğu gibi peygamber inancı konusunda da görmek mümkündür. Aşağıda değineceğimiz gibi, Harranilerin peygamber olarak kabul ettikleri şahsiyetlerin önemli bir bölümü Eski Yunan geleneğine ait kişilerden oluşmaktadır.

Harranilerin bu üstün varlık inancıyla *Yeni Eflatunculuk* akımı arasında yakın bir irtibat olduğu görülmektedir. MS III. yüzyılda yaşayan Plotinus'un fikirleri temeline dayalı olan Yeni Eflatunculuk akımına bağlı birçok düşünür, MS VI. yüzyılda Yunanistan'ı terk ederek Doğu bölgelerine yerleşmişlerdir. VI. yüzyılın ilk ya-

rısında imparatorun, öteden beri Roma İmparatorluğunda önemli bir pagan eğitim merkezi olan Atina Akademisinin kapatılmasını emretmesi üzerine, bu merkezde çalışan düşünürler imparatorluktan ayrılmışlar ve Perslerin davetiyle İran egemenliğindeki Doğu bölgelerine gitmişlerdir. Bunların bir bölümünün de Harran'a yerleştikleri bilinmektedir.¹³⁸² Dolayısıyla bu dönemden itibaren Harran'da Harran'ın yerel pagan kültü ile Yeni Eflatuncu yaklaşımlar arasında senkretik bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yeni Eflatunculuk akımı, her şeyin kendisinden sudur ettiği bir Yüce Varlık kabul etmekte ve bunu "Bir", "Hakikat" ve "Mutlak İyi" gibi isimlerle isimlendirmektedir. Tıpkı Ortaçağ Harranilerinin inancında olduğu gibi Yeni Eflatunculukta da bu aşkın varlıktan önce akıl ve ruh gibi bir dizi asli ilke sudur etmiş, daha sonra bu sudur silsilesi maddi alemin ortaya çıkışına kadar sürmüştür. Yeni Eflatunculuğa göre, Yüce Varlıktan sudur eden varlıkların tekrar O'na dönüşü de söz konusudur. Dolayısıyla hem Yüce Aşkın Varlıktan maddenin oluşumuna doğru süregelen bir tezahür, hem de yeniden Yüce Varlığa doğru bir hareket olduğu var sayılmıştır. ¹³⁸³

1381 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 43.

1382 Bkn. P. Chuvin, *A Chronicle of the Last Pagans*, Cambridge 1990, 137-139.

1383 Harranilerin inançları üzerindeki Yeni Eflatuncu etki konusunda bkn. M. Tardieu, "Sâbiens Coraniques et Sâbiens de Harran", *Journal Asiatique* 274, 1986.

a.b. Politeizm

Ortaçağ Harranilerinin inanç sisteminin dikkat çekici özelliklerinden birisi de politeizmdir. Harran tanrılar panteonunda, yukarıda değindiğimiz Üstün Varlık inancı ve birazdan ele alacağımız yıldız-gezegen kültü bağlamında çeşitli gök cisimlerinin tanrısal varlıklar olarak kabul edilmelerinin yanı sıra, bir dizi ikincil tanrısal varlık bulunmaktadır. Bunların bir kısmı, yedi gezegeni temsil ederken diğerleri genellikle çeşitli Semitik uluhiyetlerin yerel karşılıklarından ibarettir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, şeytanlar ve cinler tanrısı *Şamal*'dir. Aynı zamanda şans ve iyi talihle de ilişkili görülen bu tanrısal varlık, sıklıkla sihir ve büyü törenleriyle irtibatlı olarak anılmaktadır.¹³⁸⁴ *Şamal* kültü, genellikle kesilen ya da yakılan kurbanların sunulduğu festivallerle irtibatlıydı. Bazı Ortaçağ kaynaklarında ise, Harranilerin cinler ve şeytanlar tanrısının adı

Saluğa olarak geçer.¹³⁸⁵ *Şamal* ile *Saluğa* muhtemelen aynı tanrısal varlığı kastetmektedir; zira her ikisi de "*Şeytanların Prensi*" unvanıyla anılırlar ve her ikisi için de Mayıs ayında düzenlenen bir festivalden bahsedilir.¹³⁸⁶ *Şamal*'ın hangi Semitik tanrısal varlığın karşılığı olabileceği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. *Şamal* isminin, Arapça'daki kuzeyin karşılığı olan "*şimâl*" terimiyle ilişkili olabileceğinden hareketle bazı araştırmacılar, bu tanrısal varlığın, ismini kuzeyden alan ve *Memfi*'ste "*Kuzeyin Efendisi*" olarak tapınılan *Saphon* ya da *Zephon* ile özdeş olabileceğini savunurken, bazıları ise daha farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır.¹³⁸⁷ Diğer taraftan *Şamal*'ın şeytanlar ve cinler tanrısı ve efendisi olarak görüldüğü dikkate alındığında, bunun Yahudi geleneğindeki *Samael* ile ilişkili olabileceği tartışılabilir. Zira Yahudi kaynaklarında *Samael*, Şeytana verilen bir isim olarak kullanılmaktadır.¹³⁸⁸

1384 İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 322-323; J.B. Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", E. Bacon (ed.), **Vanished Civilizations: Forgotten Peoples of the Ancient World**, London 1963, 216.

1385 Bkn. Bîrûnî, **The Chronology of Ancient Nations**, 316vd.

1386 Krş. Bîrûnî, **The Chronology of Ancient Nations**, 317; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 322.

1387 Bkn. B. Dodge, "The Sabians of Harran", (ed. F. Saruf, S. Tamim), **American University of Beirut Festival Book (Festschrift)**, Beirut 1967, 69; D. Chwolsohn, **Die Ssabier und der Ssabismus II**, St. Petersburg 1856, 219; Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", 217.

1388 Bunun dışında Yahudi literatüründe bu terim, gezegenlerden Marsla sorumlu olan (bu gezegenin yöneticisi olan) melek ya da ölüm meleği için bir isim olarak da kullanılmaktadır. Bkn. G. Scholem, "Samael", **Encyclopaedia Judaica** 14, 719-722.

Ortaçağ Harran politeizminde yer verilen bir diğer tanrısal varlık *Tâûz*, *Tammûzâ* ya da *Tammûz*'dur.¹³⁸⁹ Bunun, Sümer-Akad geleneğindeki bitki tanrısı *Tammuz* ya da *Dumuzi* olduğu açıktır. *Tammuz* kültünün en dikkati çeken özelliği, bu tanrısal varlığın yıllık olarak ölüp dirilişi inancı bağlamında yapılan kutlamalar ve tanrının ölümü için yakılan agıtlardır.

Forfor ve *Kastor* (Kustîr) da Ortaçağ Harranlılarının tapındıkları tanrılar arasındadır. Harranlılar *Fosfor*'u "iyi, mükemmel" olarak, *Kastor*'u ise "seçilmiş şeyh" unvanıyla anarlar.¹³⁹⁰ Muhtemelen bu iki tanrısal varlık, Akad mitolojisinde akşam ve sabah yıldızı şeklinde Merkür gezegenini temsil eden *Bilgi* (alev, ışıltı taşıyıcı) ve *Nusku*'nun Harran'daki yerel karşılıklarıdır.¹³⁹¹

Harran panteonunda yer alan bir diğer tanrısal varlık *Hâmân* adı verilen ve "tanrıların ve insanların babası ve lideri" olarak nitelenen varlıktır. *Baal Şamin*'in Tyre Bölgesin-

de "*Hammon'un Efendisi/Rabbî*" adıyla tapınıldığı bilinmektedir. Ayrıca Palmira Bölgesinde tazim edilen *Tanrı Hamon* da vardır.¹³⁹² Dolayısıyla Harranlilerin tapındığı *Hâmân*, bunlardan biriyle irtibatlı olabilir.

Harranlılar, *Namriyâ*, *Rabbu'l-Babt*, "*Rabbu's-Sâat*" ve "*Zât Cenâbu'r-Rîb*" adları verilen tanrısal varlıklara da inanmaktaydılar.¹³⁹³ Bunlardan *Namriyâ*, daha önceleri Suruçlu Yakub tarafından bahsedilen *Bar Nemre* olmalıdır. Harranlılar Temmuz ayı içerisinde bu tanrı için çeşitli takdimlerde bulunurlardı. *Rabbu'l-Babt* (*Talihin Efendisi*) talih ve şansla ilişkili bir tanrı olmalıdır. Dolayısıyla bununla çeşitli Sami kavimlerin şans ve üretkenlik tanrısı *Gad* arasında bir irtibat olabilir. Harranlılar *Rabbu'l-Babt* için ekmek, yağ, yeşil bitkiler vb yiyeceklerin kullanıldığı bir rit yemeği hazırlarlardı. *Rabbu's-Sâat*'ın kim olabileceğini kestirmek zor görünmektedir. Ancak bu tanrısal varlığın genellikle gezegenel tanrılarla birlikte anılması

1389 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 322; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 317; M. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, (tr. S. Pines), Chicago 1963, 519-520.

1390 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 325.

1391 Bkn. Lewy, "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", 142.

1392 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 323. Ayrıca bkn. J. Texidor, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton 1977, 40-41; J. Tubach, *Im Schatten des Sonnengottes*, Wiesbaden 1986, 175 vd.

1393 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 323-325.

dikkati çekmektedir. Bazı araştırmacılar, *Rabbu's-Sâat*'ın Eski İran geleneğindeki zaman tanrısı *Zurvan*'la ya da *Kronus*'la özdeş olabileceğini tartışmaktadırlar¹³⁹⁴. *Zât Cenâbu'r-Rîb* (Rüzgarın Kanadının Sahibi) ise, Sümer geleneğinde "*Rab Rüzgar*" olarak da karakterize edilen *Enlil* ile ilişkili olabilir.

Harranlılarla ilişkili olarak adları anılan tanrısal varlıklar arasında *Sarah* ve *Rabbetu's-Sîl* de bulunmaktadır¹³⁹⁵. *Sarah*, "*rahminden varlıklar doğan Fakr'ın kızı*" şeklinde de nitelenir. Bu nitelme bu tanrıçanın verimlilik ve üretkenlikle ilişkili olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Bu durumda *Sarah*, Harranlılarca "*Şabane Tanrıça*" ve "*Tanrıların Anası*" gibi unvanlarla da anılan tanrıça *İştar*'a verilen bir diğer isim olmalıdır. *Rabbetu's-Sîl* (*Sürünün Sahibesi*) ise aynı zamanda "*Tammûz'u alan Tanrıça*" olarak da nitelenir. Ayrıca o, kutsal keçilerle ilişkili olarak da görülür. Dolayısıyla *Rabbetu's-Sîl* ismi de *Tanrıça İştar* ile ya da bunun eski Grek geleneğindeki karşılığı olan *Venüs* ile irtibatlı olabilir. Zira *İştar*'ın Mezopotamya geleneğine göre *Tanrı Tammûz* ya da *Dumuzî*'nin partneri olduğu bilin-

mektedir. Aynı şekilde Eski Greek geleneğinde Tanrıça *Venüs*, keçi üzerine binmiş bir figürle temsil edilmektedir.

Ortaçağ Harran panteonunda yer alan tanrısal figürlerinden birisi de *Sanamu'l-Mâ*'dır.¹³⁹⁶ Harran'da bu tanrı için her yıl Nisanın yirmisinde görkemli törenler düzenlenirdi. İbnu'n-Nedîm tarafından verilen bilgiye göre Harranlılar, bu tanrının Harran'ı terk ederek Hindistan'a gittiğine ve O'nun geri dönmesi için halkın yoğun dua ve niyazına karşın tanrının şehre gelmeyi reddettiğine inanırlardı. Dolayısıyla her yıl Nisan ayında kadın erkek toplanarak şehrin dışında bir yerde tanrının yeniden dönüşü için çeşitli törenler yaparlardı. *Sanamu'l-Mâ* (su putu/idolü) ile ilgili bu inanış, onun bitki tanrısı *Tammûz*'un bir diğer versiyonu olabileceğini göstermektedir. Zira gerek paganist Harranlılar gerekse diğer Eski Mezopotamya halklarıncı, *Tammûz*'un da her sonbaharda yer altı dünyasına gittiğine ve baharda yapılan görkemli törenlerle yeniden yeryüzü alemine çıktığına inanılırdı. Bir başka ihtimal olarak *Sanamu'l-Mâ*, Harran'ın ünlü *Ay Tanrısı Sin*'e verilen bir diğer

1394 Bkn. B. Dodge, **The Fihrist of al-Nadim II**, New York 1970, 757 n. 56.

1395 İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 325.

1396 İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 325.

isim olabilir. Zira *Sin* için Harranlılar, aşağıda değineceğimiz gibi, Babil'in *Akîtu* festivaline benzer kutlamalar yaparlardı. *Sin* için yapılan bu kutlamalarla *Sanamu'l-Mâ* için Nisan'da yapılan tören arasında benzerlik bulunmaktadır.

İbnu's-Salm ya da *İbnu's-Selâm* ile *Abû Rim* ya da *İbnu'r-Rim* de Harranlıların tanrıları arasındadır.¹³⁹⁷ *İbnu's-Salm* (*Günbatımının Oğlu*) ya da *İbnu's-Selâm* (*Esenlik Oğlu*) herhangi bir tanrının lakabı olabilir. Bununla birlikte Ugarit panteonunda *Salimu* ya da *Şalimu* adında bir günbatımı tanrısı olduğu bilinmektedir.¹³⁹⁸ Bundan başka Hatra yazmalarında *Tanrıça Şalma*'dan da bahsedilmektedir.¹³⁹⁹ *Abû Rim* ya da *İbnu'r-Rim* ile ilgili olarak araştırmacılar, bunun Hz. İbrahim ile ya da Eski Suriye bölgesi tanrısı *Rimmon* (ya da *Rammon*) ile ilişkili bir isim olabileceğini ileri sürerler.¹⁴⁰⁰ Ancak bunun Hz. İbrahim ile ilişkili olması mümkün değildir; zira, ileride de ele alacağımız gibi, Harranlılar, Hz. İbrahim'e inanç sistemlerinde olumlu bir yer vermezler; O'nun bir

sapkın ya da bir heretik olduğunu düşünürler. Diğer taraftan bu isim, Harran'ın *Ay Tanrısı Sin* veya *Sin*'in oğlu olduğuna inanılan *Şamaş* ile ilişkili de olabilir. Zira Tanrı *Sin*'in bir lakabının da *Rim* olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰¹

Sin Mabedine ait adak kitabesi

(Babil Devri, Nabonid Dönemi, M.Ö. VI.yy.)

Son olarak Harran tanrılar panteonunda *Arû* ve *Hitanu'l-Fârisiyah* adlarıyla anılan tanrısal varlıklar da yer almaktadır.¹⁴⁰² *Arû*'nun Eski Yunan panteonundaki *Hera* ya da İbrahim'in babası *Azer* olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak, Arami dillerde "*arva*" ya da "*arya*" teriminin "*aslan*" anlamına geldiği ve Harranlıların burçları da tanrısal varlıklar olarak kabul ettikleri dikkate alındığında, *Arû*, aslan burcuna (Leo'ya) işaret eden bir lakap olabilir. "Kendisiy-

1397 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 322, 325.

1398 Bkn. Healey, "The Akkadian Pantheon List from Ugarit", 119vd.

1399 Bkn. F. Vattioni, *Le Iscrizioni di Hatra*, Naples 1981, 74.

1400 Bkn. Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus* 2, 287-288; Dodge, *The Fihrist of al-Nadim II*, 766 n. 106.

1401 Bkn. Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta*, 445.

1402 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 325.

le birlikte sahile giden altı kötü ruhun annesi" sıfatıyla anılan *Hitânu'l-Fârisiyah* ise, muhtemelen *Sin*'in eşi ana tanrıça *Ningal* olabilir. Zira *Ningal*'in, *Şamaş* ve *İştar*'ın annesi olduğuna inanılmaktadır.

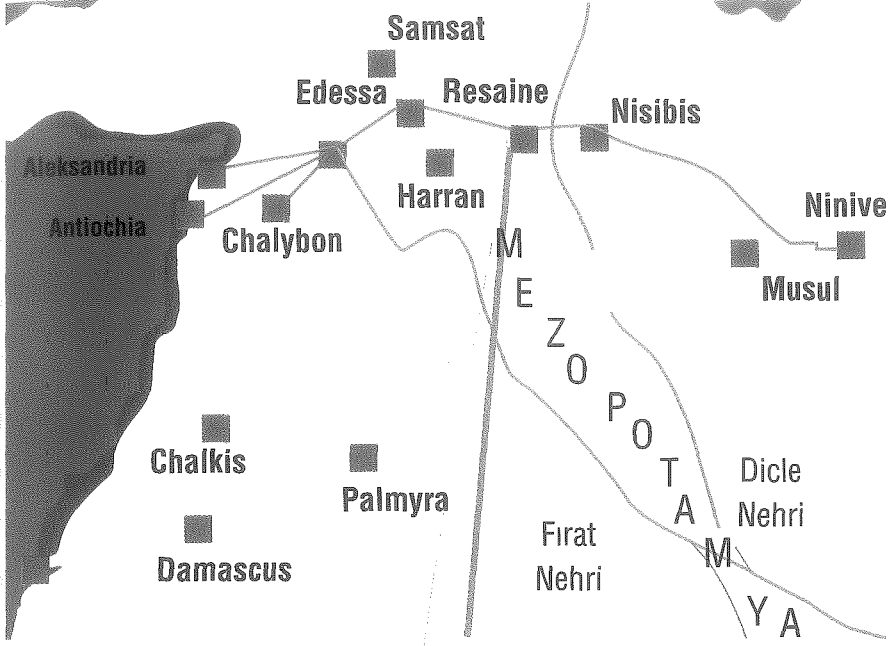
b. Yıldız-Gezegen Kültü

Tarih boyu Harranlı paganlar, Eski Mezopotamya yıldız-gezegen kültüne bağlı kalmışlardır. Bilinen en eski tarihten Harran'ın yıkılışına kadar yıldız-gezegen kültü, yörede komşuları arasında onları en fazla popülerleştiren husus olmuştur. Ortaçağda Harraniler, teolojilerinde yer verdikleri, her şeyin kendisinden sudur ettiği aşkın/Üstün Varlık inancının yanı sıra ay, güneş ve diğer gezegenlerin, yaratıcı, düzenleyici ve yeryüzü üzerinde yönetici tanrısal varlıklar olduklarını düşünmüşlerdir. Gezegenlerden başka onlar, 12 burcun da ilahi birer mahiyet taşıdıklarına inanmışlardır. Ayrıca Harraniler, yıldızların, çeşitli tanrısal varlıkların ruhlarını taşıyan semavi cisimler olduklarını düşünmüşler ve dolayısıyla bunlara ya doğrudan ya da yeryüzünde onları temsil eden çeşitli aracı varlıklar (suretler, heykeller ve kült merkezleri) vasıtasıyla tapınmışlardır.

Harranlı paganların inancına göre yıldız ve gezegenler, tanrısal varlıklar olarak insanlar ve yeryüzü üzerinde iyi veya kötü etkide bulunabilirler, insanlara yönelik iyi ya da kötü talih verebilirler. Ayrıca onlar kendi aralarında eril ve dişi nitelikler taşıyabilirler ve -diğer çeşitli politeist kültürlerde de görüldüğü gibi- birbirleriyle olumlu veya olumsuz ilişkilerde bulunabilirler.¹⁴⁰³

Daha önceleri olduğu gibi, Ortaçağda da Harranlıların yıldız-gezegen kültüründe önem açısından en fazla yer verilen tanrısal varlık Ay'dır (al-Kamer). Harran panteonunun zirvesinde bulunan ve -yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz- *Tanrı Sin* ile özdeşleştirilen Ay'ın, eril bir tanrısal varlık olduğu düşünüldü. Ay tanrısı, eşi *Ningal*, oğlu *Güneş* (*Şems* = *Şamaş*) ve kızı *Venus* gezegeni (*Zübre* = *İştar/Atargatis*) ile birlikte, tanrılar panteonunun zirvesinde ilahi bir aile oluşturmaktaydı. *Ay Tanrısı Sin* adına inşa edilen tapınaklar (eski dönemlerde yapılan ünlü *Ebulhul* ve *Uzumu* ile Ortaçağdaki *Mudavvar* ve *Dayr Kâdî* gibi), her zaman Harran'daki en önemli dinsel merkezler olmuştur. Ay Tanrısı Sin'in Harran'daki ünlü

1403 Bkn. Macritî, *Ğāyetu'l-Hakīm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdīm (Picatrix)*, 225; Theodor Abu Kurra, *Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion*, (tr. G. Graf), Münster 1913, 24; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, 514; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 325.

Urfa-Harran Bölgesi'nden geçen yollar.

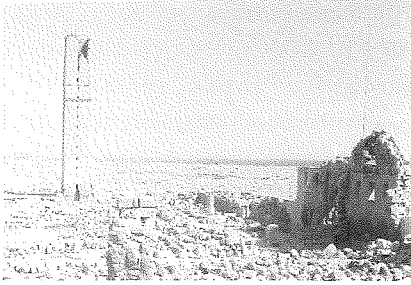
mabedi *Ebulbul*'un nerede olduğu konusunda çeşitli ihtimaller bulunmaktadır. Harran'da bulunan Kral Nabonidus yazıtlarından birisinde "... ve Harran'ın ortasındaki, gönüllerin mutluluk ve sevinçle rahatladığı mekan *Ebulbul*'a onları yerleştirdi" denilmektedir.¹⁴⁰⁴ Dolayısıyla bu ifadelerden *Ebulbul*'un Harran'ın ortalarında bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, bu mabedin, Harran'ın fethi sonrası Anadolu'da ilk cami olarak kurulan (tadil edilen) Harran Ulu Camisinin bu

bulunduğu mekanda, bunun hemen güneyinde bulunan höyükte ya da Harran kalesinde olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Diğer taraftan Eski Harran şehrinin Asur-Babil dönemindeki yeri konusunda, bilim adamları arasında bazı tartışmalar bulunmakta; bazıları şehrin eski yerinin günümüzde Eski Harran olarak bilinen mekanın etrafında bir yerler olabileceğini ileri sürmektedirler. Buna bağlı olarak, *Ebulbul*'un yeri konusunda da farklı iddialar ortaya atılmaktadır.

¹⁴⁰⁴ Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", 49.

Harran Ulu Camii

Ulu Cami'nin güney cephesi kazı alanı

Ay Tanrısının oğlu olan *Şems* ise, aynı zamanda *Rabbu'l-Azîm* (Yüce Rab), *Rabbu'l-Hayr* (İyiliğin Rabbi) ve *Ayliyyûs* (Helios) unvanlarıyla da bilinmektedir.¹⁴⁰⁵ Harranlılar, güne-

şin de eril bir ilahi varlık olduğuna inanırlardı. Ay Tanrısının kızı olduğuna inanılan *Venüs/Zühre* ise zaman zaman *Baltî* (ya da *Balsâ*) ve *Şabmiyah* (parlayan) diye de isimlendirilirdi.¹⁴⁰⁶ Venüs'e verilen *Baltî* ismi, açıkça Babil panteonunda ana tanrıça *Ninlil* için kullanılan "*Belit Matate*" (*Ülkelerin Hanımefendisi*) ve "*Belit İle*" (*Tanrıların Hanımefendisi*) terimiyle irtibatlı olduğu açıktır. Bundan başka Ortaçağ Harranlıları, *Venüs* için *Uzûz* ve *Tirrat-ha* isimlerini de kullanmışlardır.¹⁴⁰⁷ *Uzûz*, Hicaz Bölgesi Araplarının

¹⁴⁰⁵ Bkn. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 321, 324.

¹⁴⁰⁶ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 321, 324; Bîrûnî, **The Chronology of Ancient Nations**, 316.

¹⁴⁰⁷ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 324; Bîrûnî, **The Chronology of Ancient Nations**, 316.

panteonunda yer alan *Uzzâ*'dır.¹⁴⁰⁸ *Uzzâ*, Venüs gezegenine Araplarca verilen yerel bir isimdir. *Harranlı Bâbâ* tarafından Harran'daki tapınaklar arasında sayılan *Azzûz* da büyük ihtimalle *Tanrıça Uzûz*'la (*Venüs, Atargatis*) ilişkili bir tapınak olmalıdır.¹⁴⁰⁹ Tirratha ise, İhtar-Venüs kültü bağlamında Kuzey Mezopotamya'da kullanılan *Atargatis/Tarata* teriminin Harran'daki versiyonu olmalıdır. Nitekim hem *Azizos* şeklinde *Uzza* ismi hem de *Tar'ata* (*Atargatis*) terimi ileride göreceğimiz gibi paganist dönemde Urfalılarca da kullanılmıştır. Harranlılarca *Venüs* için kullanılan diğer isimler ise, *Tarsâ*, *Bilyân* ve *Daylafatân*'dır.¹⁴¹⁰ *Tarsâ*, muhtemelen *Tar'ata/Atargatis* isminin bir başka yerel karşılığı olabilir; *Bilyân* ve *Daylafatân* ise, Akadlılarca akşam ve sabah yıldızı olarak Venüs Gezegeninin çeşitli veçhelerini ifade etmekte kullanılan *Bilyan* teriminin yerel karşılıkları olmalıdır.

Elimizdeki kaynaklara göre, Harranlılar, "*Güneş ve Ayın eşi*" olarak tanımladıkları *Venüs* için, sık sık çeşitli taze meyve ve sebzelerle su bitkileri sundukları ritüeller düzenlerlerdi.¹⁴¹¹ Bu da O'nun, tıpkı Eski Mezopotamya'da olduğu gibi, bir verimlilik tanrıçası olarak algılandığını göstermektedir.

Mirrîb adı verilen *Mars Gezegeni*, aynı zamanda *Arîs* ya da *Larîs* diye de adlandırılır ve onun kötü tabiatlı bir tanrı olduğuna inanılır.¹⁴¹² Harranlılarca "*Kör Tanrı*" (*Mara Samya* ya da *İlâhu'l-A'mâ*) olarak da adlandırılan *Mars*, savaş ve felaketlere neden olan bir tanrısal varlık olarak kabul edilir.¹⁴¹³ Bir başka kötü tabiatlı gezegensel tanrı ise *Zühal* adı verilen *Satürn*'dür.¹⁴¹⁴ *Satürn*, "saygıdeğer yaşlı adam" nitelemesiyle de betimlenir ve tapınağında yaşlı insan suretinde heykeller bulundurulurdu.

Gezegenlerden *Jüpiter* (*Müşteri*), *Bâl* ya da *Bayl* adı altında tazim edi-

1408 İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, Kahire 1924, 18-19.

1409 Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", 221-225.

1410 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 316-318.

1411 Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, , *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, , 42; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 324.

1412 Bkn. Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, 199; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321vd.

1413 Harranlı Bâbâ, geleceğe yönelik kehanetlerinde, ileride Harran'da doğu ile batı kapıları arasında yer alan kapıda, bir tapınak inşa edileceği önsesizinde bulunur. Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", 221-225.

1414 Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Netîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, 198; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321-322.

lır ve ona “*Şeybu'l-Vakar*” unvanı verilirdi. *Merkür'e (Utarid)* ise *Nabık* adıyla tapınılırdı.¹⁴¹⁵ *Nabık*'in, Eski Mezopotamya geleneğindeki tanrı *Nabu*'nın yerel bir ismi olduğu açıktır.

Harranlılar haftanın günlerini bu gezegensel tanrılar arasında paylaştırmışlar; Pazar gününü Güneşe, Pazartesi'ni Aya, Salı'yı Mars'a, Çarşamba'yı Merkür'e, Perşembeyi Jüpiter'e, Cumayı Venüs'e ve Cumartesi'yi ise Satürn'e hasretmişlerdir. Ayrıca onlar madenleri, renkleri ve iklimleri de bu gezegenler arasında taksim etmişlerdir. Örneğin, siyah renk ve kала Satürn'e, yeşil ve bakır Jüpiter'e, kırmızı ve demir Mars'a, sarı ve altın Güneş'e, kırmızı ve bakır Venüs'e, lacivert ve pişmiş toprak Merkür'e ve gümüş Aya ait olarak görülmüştür.¹⁴¹⁶ İklim ve genel karakteristiklerle ilgili olarak da Harranlılar, Satürn'ün soğuk, kuru ve kötü tabiatlı olduğunu, birçok felakete yol açtığını; Jüpiter'in soğuk ve iyi olduğunu, verimlilik ve bolluk sağladığını; Mars'ın sıcak ve kuru olduğunu, savaşlara, ölüm, yıkım ve kan dökücülüğe neden olduğunu; Güneş'in de

sıcak ve kuru olduğunu, ancak Mars'ın aksine hem iyi hem kötü bir karakter taşıdığını; Venüs'ün soğuk ve sakin tabiatlı olduğunu, verimlilik, mutluluk ve zafer taşıyan iyi tabiatlı bir gezegen olduğunu; Merkür'ün de iyi tabiatlı bir gezegen olarak bilgi ve ilmin kaynağı olduğunu; son olarak Ay'ın ise yine iyi tabiatlı ve soğuk bir gezegen olduğunu, zeka, mutluluk ve başarı getirdiğini düşünürlerdi. Bundan başka paganist Harranlılar, her gezegenin bir insan grubu üzerinde etkin/etkili olduğuna inanırlar ve Satürn'ün otoriter kişiler, Jüpiter'in bilge kişiler ve filozoflar, Mars'ın şiddet tabiatlı kişiler, Güneş'in müstesna kişilik sahibi olan ayrıcalıklı kimseler, Venüs'ün kadınlar, çocuklar ve sanatçılar, Merkür'ün ilim adamları ve son olarak Ay'ın ise toprağı işleyenler ve gezginler üzerinde özel bir etkiye sahip olduğu kanaatini taşırlardı.¹⁴¹⁷

Ortaçağda Harraniler genelde yıldız ve gezegenlerle ilişkili tanrısal varlıkların daha yüce tanrılarla insanlar arasındaki aracılar olduklarına inanırlardı. Ortaçağ'a ait kaynaklar, Harranlıların, yıldız-gezegen kül-

1415 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 316.

1416 Bkn. Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh IV*, 23; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321; Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 40-43; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, 516. Harranlıların her gezegenle bir rengi ilişkili görmesi konusundaki gelenek, eski Babil diniyle irtibatlıdır. Bkn. S.H. Langdon, *Semitic Mythology*, Boston 1931, 159.

1417 Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Neîceteyn bi't-Takdîm (Picatrix)*, 195vd, 198 vd.

tü çerçevesinde iki ayrı mezhebe ayrıldıklarını ifade etmektedir. *Şehristânî* (öl. 1153) ve *Dimaşkî* (öl. 1326) gibi İslam alimleri, Harranlı paganların *Ashâbu'l-Hayâkil* (Yıldız Tapıcıları) ve *Ashâbu'l-Aşbâs* (Put Tapıcıları) şeklinde iki mezhebe bölündüklerinden söz ederler.¹⁴¹⁸ Bu mezheplerin temel karakteristikleriyle ilgili verilen bilgiler incelendiğinde, bunlar arasında önemli bir farklılığın olmadığı, yalnızca tanrısal varlıklara tapınmaya ilişkin bazı farklı bakış açılarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan *Ashâbu'l-Hayâkil* adı verilen grup, azizlerin ve göksel varlıklarla (yıldızlar ve gezegenlerle) ilişkili ruhların yüce varlıklarla, yani tanrılar panteonunun daha üst katmanlarında bulunan tanrısal varlıklarla insanlar arasında aracılar olduklarına inanmakta ve bunlara doğrudan tapınılması gerektiğini savunmaktadır. *Ashâbu'l-Aşbâs* adı verilen diğer grup ise, bu göksel varlıklarla ilişkili ruhlara doğrudan tapınılamayacağını, ancak onları temsil eden suretler (objeler, idoller ya da heykeller) vasıtasıyla onlara ulaşmanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Bu mezheplerden ilkinin, tanrısal varlıkları temsil ettikleri-

ne inanılan çeşitli şekil ve suretlere tapınmayı reddettiği ve tanrılara doğrudan ibadet etmenin daha doğru olacağını düşündüğü ortadadır. Muhtemelen *Sabit ibn Kurra*¹⁴¹⁹ (öl. 901) gibi ünlü Harranlıları da arasında barındıran bu mezhebin, tarih boyu Harranlı paganların temel özelliği olan ve Ortaçağ'da da Harra-nilerin büyük çoğunluğunca bağlanılan tanrı tasvirlerine (şekil ve suretlerine) tapınmaya karşı çıkması oldukça ilginçtir.

Bir başka İslam alimi *Abdulkâbir el-Bağdâdî* de (öl. 1037) Harra-niler arasındaki bir diğer mezhep ayrılığından bahseder.¹⁴²⁰ Ancak, Bağdâdî'nin bahsettiği mezhepler arasındaki ayrılık, yukarıdakilerden farklı olarak teolojik açıdan tanrının sıfatlarıyla ilgilidir. Bağdâdî'nin "Yunanlılardan bir grup" diye tanımladığı mezhep, evrenin sonradan olduğuna ve bunun hiçbir şeye benzemeyen bir yapıcısının bulunduğu inanmaktaydı. Evrenin ve göksel varlıkların yaratıcısı "hayat sahibi", "konuşan", "gören" ve "alemi düzenleyen" Yüce Varlık'tı. Bu mezhebe göre yıldızlar meleklerdi. Bağdâdî'ye göre, diğer mezhep de hemen hemen aynı şeylere inan-

1418 Şehristânî, Abu'l-Fath Muhammed, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, (ed. W. Cureton), London 1842, pp.244, 246; Dimaşkî, *Nuhbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr va'l-Bahr*, pp. 44.

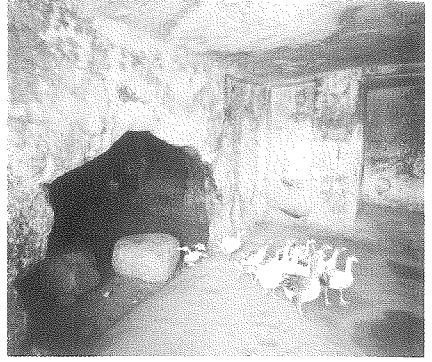
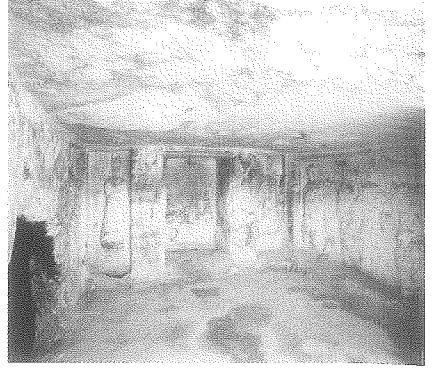
1419 Bu konuda çalışmamızın II. Cildinin 313 vd. sayfalarına bakınız.

1420 Bağdâdî, Abdulkâbir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1928, 324-325.

maktaydı; ancak bunlar, tanrının nitelenmesi konusunda diğerlerinden ayrılmaktaydı. Bunlara göre Yüce Tanrı, ancak olumsuz niteliklerden ve eksikliklerden sakındırılmak suretiyle tanımlanabilirdi. Dolayısıyla tanrıyı, hayat sahibi, konuşan, gören ve benzeri şekilde nitelemek doğru değildi. Bunun yerine tanrı, “ölü değil”, “cahil değil”, “hiçbir şey onun için imkansız değil” şeklinde eksikliklerden tenzih etmekle nitelenebilirdi. Bağdâdî'nin verdiği bu bilgilere göre, Ortaçağ Harranilerinin gök cisimlerini tanrı ile insanlar arasındaki bir çeşit aracı varlıklar olan melekler olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

c. Soğmatar ve Maralabe Kültü

Harran'ın yaklaşık 50km kuzey-doğusunda yer alan Soğmatar, sahip olduğu arkeolojik değerlerle, antik dönemde yörede önemli bir dinsel merkezdir. Her ne kadar günümüzde küçük bir köy olarak varlığını sürdürse de, Soğmatar'da bulunan tapınak kalıntıları ve dinsel metin içerikli yazmalarla kabartmalar, buranın, bir zamanlar Harran ve Urfa'nın da bulunduğu yörenin yıldızgezegen kültürünün ve paganist geleneğin merkezi olduğunu kanıtlamaktadır.

Pognon Mağarasından görüntüler

Bugün Soğmatar, “Musa Kuyusu” (B’ir Musa) adı verilen ve Hz. Musa’nın Hz. Şuayb’ın kızlarının sürülerini sulamalarına yardımcı olduğu kuyu olduğuna inanılan (ve hâlâ Soğmatar halkı tarafından kullanılan) kuyu ile de yörede bir cazibe merkezidir. Civar bölge halkı, hem Soğmatar’daki bu kuyuyu görmek hem de Soğmatar’ın 16km güneyinde bulunan Şuayb Şehri’ndeki “Hz. Şuayb Makamı” denilen yer altı mağarasını ziyaret etmek amacıyla bölgeye gelmektedirler.

Soğmatar'da Musa Kuyusu

Soğmatar'daki arkeolojik kalıntılar ve yazıtlar, ilk kez XX. yüzyıl başlarında yöreyi iki defa ziyaret eden Fransız diplomat *H. Pognon*'un dikkatini çekti. Pognon, özellikle yörede bulunduğu bir mağarada birçok Süryanice yazıt ve rölyef keşfetti.¹⁴²¹ Bu mağara daha sonraları bilim adamlarınca "*Pognon Mağarası*" olarak adlandırıldı. 1950'li yıllarda yöre İngiliz oryantalist *J.B. Segal* tarafından yeniden incelendi. Segal, Pognon'un keşfettiği

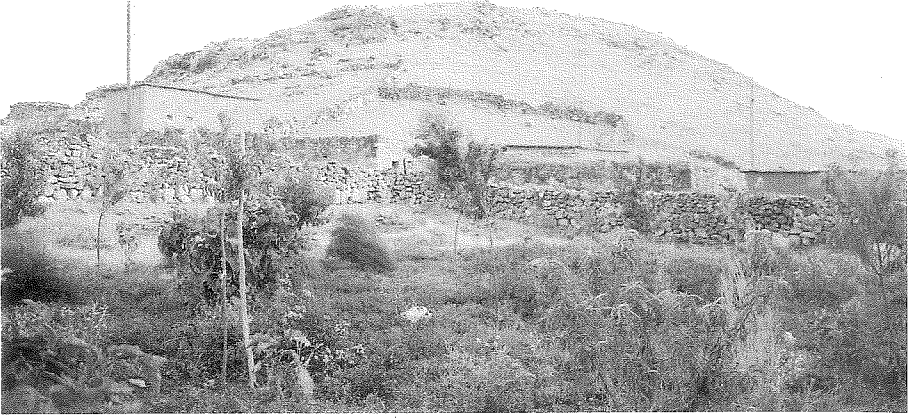
kitabe ve rölyeflerin yanı sıra Soğmatar'daki merkezi tepenin (tapınak tepesinin) üzerinde bulunan harabelerde, kayalıklar üzerine kazınmış yeni bazı Süryanice yazıtlar ve kayalığın yamaçlarında bazı rölyefler buldu. Ayrıca Segal, sonradan bilim adamlarınca "tapınak tepesi" olarak adlandırılan bu merkezi tepenin etrafına dağılmış vaziyetteki harabelerin tanımını da yapmaya çalıştı.¹⁴²² Soğmatar harabeleri ve yazıtları yakın zamanlarda *H.J.W. Drijvers* ve *J.F. Healey* gibi çeşitli bilim adamlarınca da incelendi. Bu bilim adamları Soğmatar'da ve etraftaki diğer yerleşim merkezlerinde (*Sanimağara* ve *Salemsin* gibi) bulunan başka kitabeler de keşfederek bulunan bu yazıtları çeviri ve açıklamalarla birlikte yayınladılar.¹⁴²³

Soğmatar, arkeolojik açıdan adeta bir açık hava müzesi görüntüsüne sahiptir. Merkezde bulunan ve yerli hal-

1421 Bkn. H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et la région de Mossoul*, Paris 1907, 23-38.

1422 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 97-119; aynı yazar, "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd century AD", *BSOAS* 16, 1954, 13-36.

1423 Bkn. Drijvers, *Old-Syriac (Edessan) Inscriptions*; aynı yazar, "Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi", *BSOAS* 36, 1973, 1-14. Bu yazıtlarla ilgili en son yapılan çalışma için bkn. H.J.W. Drijvers, J.F. Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhona: Texts, Translations and Commentary*, Leiden: Brill 1999.

Soğmatar'da kale olarak adlandırılan höyük

kın "kale" adını verdiği höyük, hâlâ arkeolojik açıdan incelenmeyi beklemektedir. Bu höyüğün güneyinde tapınak tepesi yer almakta, etrafında ise kuzeyinden başlayarak bir hilal şeklinde batıdan güneye doğru uzanan bir dizi tapınak kalıntısı bulunmaktadır. *Pognon Mağarası* ise höyüğün önünde, kuzey-batısında ki hafif yamaçta yer almaktadır. Soğmatar'daki arkeolojik kalıntılar birkaç grupta toplanabilir: 1. Tapınak kalıntıları. 2. Rölyef ve yazıtlar. 3. Çeşitli heykel kalıntıları. Soğmatar'da bulunan bu kalıntılara ilişkin hiçbir koruyucu önlem alınmaması ve gerek yöre halkı gerekse turistler tarafından kitabe, rölyef ve benzeri

arkeolojik malzemeye karşı yapılan uygunsuz davranışlar, maalesef bunların hızla tahrip olmasına sebebiyet vermektedir.

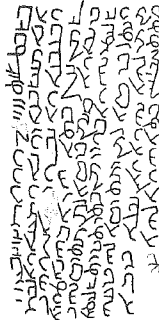
Soğmatar'daki en dikkat çekici kalıntıların başında şüphesiz, kale adı verilen höyüğün güneyinde yer alan, yukarıda resmini verdiğimiz merkezi tepe gelir. Düz kayalıktan oluşan tepenin zirvesinde, dinsel içerikli birçok Süryanice kitabenin olması ve ayrıca tepenin kuzey yamacında çeşitli rölyef, büst ve yine kitabelerin bulunması, burasının, bir zamanlar yöredeki bir açık hava mabedi olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, araştırmacılarca bu tepe "*Tapınak Tepesi*" olarak adlandırılmıştır.

**Soğmatar'da üzerinde Süryanice
kitabeler bulunan Tapınak Tepesi**

Tapınak Tepesini kuzeyinden batıya doğru bir hilal şeklinde çevreleyen ve çoğu tamamıyla yıkılmış durumda olan yapı kalıntıları da oldukça

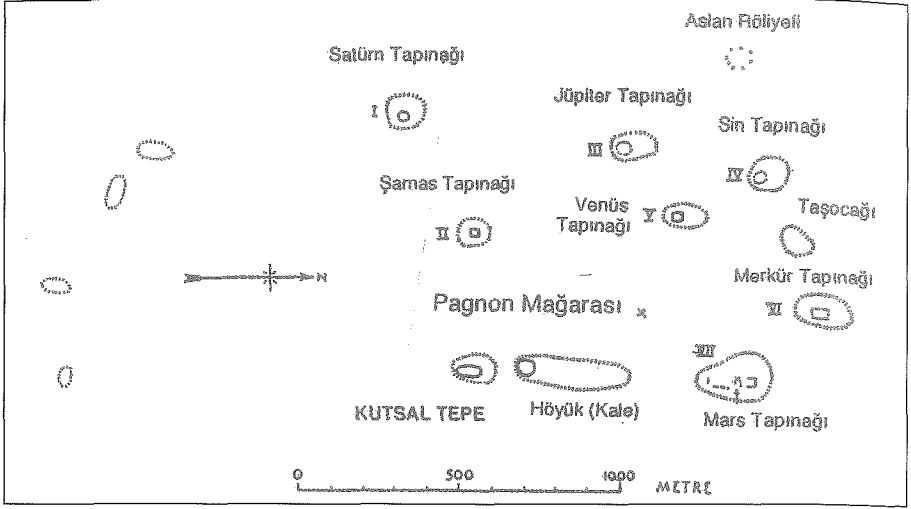
ilginçtir. Pagan dönemde Soğmatar'ın, Urfa ve Harran da dahil yöredeki tüm yerleşim merkezleri açısından bir dinsel merkez oluşuyla ilgili

- 476 476 476 476 1
2 3 4 5 6 7 8 9

(1-5) 476 yılının Şebat ayında, Ben, Adona'nın oğlu Maniş ve Ma'na ve Alkur ve kardeşi Belbena bu kutsal dağlarda bu sütünü diktik. (6-7) Tiridat'tan sonra vali Budar ve sonrasında yerini bu görevi sürdürebilecek birine bırakacak. (8-9) Onun mükafatını Maralabe verecek. Ancak yerini başkasına bırakmaz yada sütun yıkılırsa, Tanrı cezaı verecek bakım olacak.

**Tapınak Tepesindeki yazıtların açılım ve
tercümesi**

Soğmatar'ın krokisi

önemli bir delil oluşturan bu yedi yapı, büyük ihtimalle Kuzey Mezopotamya halkları tarafından tanrısal varlıklar olarak değerlendirilen 7 gezegeni sembolize etmektedir. Bu yapılara ilişkin harabeler incelendiğinde bunların çeşitli geometrik şekillerde inşa edilmiş olan binalar oldukları anlaşılır. Bunlardan birisi (Venüs Tapınağı), diğerlerinin aksine iyi durumdadır. Bu yapıların birçoğu üstte bir ana mekan ve bunun altında bulunan yer altı odacıklarından/koridorlarından oluşmaktadır. Binaların kimisi kare bir zemin üzerine daire, kimisi kare, kimisi silindirik, kimisi

de dikdörtgen şeklindedir. Yönleri merkezi Tapınak Tepesine yönelik olan bu binaları inceleyen araştırmacılar, bunların Ortaçağ İslam kaynaklarınınca tanımlanan Harranlıların gezegen tapınaklarına benzediğini düşünmüşler ve dolayısıyla bu benzerlikten hareketle bu tapınakların her birini bir gezegene ait tapınakla özdeşleştirmişlerdir.¹⁴²⁴

Ortaçağ kaynaklarının Harran dini bağlamında tanımlamasını yaptıkları bu gezegensel tanrısal varlıklara ilişkin tapınak kalıntılarında Eski Harran'da rastlamak mümkün değildir. Diğer taraftan, pagan Harranlı-

1424 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 112 vd. Bazı araştırmacılar, bir zamanlar bizim de katıldığımız şekilde- bu kalıntıların gezegensel tapınaklar değil de mezar yapıları olabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Bkn. Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 140; Ş. Gündüz, "Arkeolojik Bulgular Işığında Sumatar Mar Alahe Kültü". **OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi** 6, 1992, 156.

rın gezegen tapınaklarıyla ilgili Ortaçağ kaynaklarının tanımlamaları dikkate alındığında, Soğmatar'daki bu yapıların şekil itibarıyla onlarla benzerlik gösterdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ortaçağ kaynakları, Harranlıların gezegen tapınaklarıyla ilgili kendilerine ulaşan duymalara dayalı olarak, yöredeki paganizmin bir kült merkezi konumundaki Soğmatar'daki bu tapınakları tanımlamış olabilirler. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

c.a. Satürn Tapınağı

Ortaçağ kaynaklarına göre Harranlı paganların Satürn tapınağı altıgendi ve siyah taşlardan inşa edilmişti. Bu tapınağın içerisinde Satürn'ü temsil eden dört heykel bulunmaktaydı. Bu heykellerden birisi etrafında sığırlar bulunan bir fil üzerine oturmuş adam, bir diğeri ise elinde balta tutan bir kişi suretindeydi. Tapınağın ortasında dokuz basamaklı bir taht üzerinde oturan bir başka idol da bulunmaktaydı. Harranlılar, Cumartesi günleri siyahlar giyerek ve ellerinde zeytin dalları taşıyarak bu tapınağa gelirler, Satürn'e yakma kurbanı şeklinde bir öküz sunarlardı.¹⁴²⁵ Soğma-

tar'da Tapınak Tepesinin yaklaşık olarak 800 metre batısında yer alan Satürn Tapınağı da kesme taşlardan inşa edilmiş olan bir yapıdır. Harabelerinden silindirik bir yapı olabileceği anlaşılmaktadır. Ana yapının altında kayadan oyulmuş olan ve kapısı Tapınak Tepesine bakan yer altı odaları bulunmaktadır.

c.b. Jupiter Tapınağı

Ortaçağ kaynaklarına göre Harranlıların Jüpiter Tapınağı üçgen şeklindeki yeşil bir binaydı. Tapınak içerisinde kalaydan bir heykel bulunmaktaydı. Jüpiter'e tapınmak için halk Perşembe günleri toplanır ve ellerinde servi dalları tutarak tapınağa gelirlerdi. Dımaşkî, Harranlıların Jüpiter için zaman zaman çocuk kurbanı sunduklarını da anlatmaktadır.¹⁴²⁶ Soğmatar'da tapınak tepesinin 700 metre kadar batısında yer alan Jüpiter Tapınağı tamamıyla yıkılmış durumdadır.¹⁴²⁷ Ana binanın altında girişi tapınak tepesine yönelik olan bir yer altı odası bulunmaktadır.

c.c. Mars Tapınağı

Mes'ûdî ve Şehristânî'ye göre Harranlıların Mars Tapınağı dikdört-

¹⁴²⁵ Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 40; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehbe ve Maâdini'l-Cevher* 4, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 251.

¹⁴²⁶ Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 41.

¹⁴²⁷ Soğmatar'daki Jüpiter ve diğer gezegen tapınaklarının merkezi tapınak tepesine mesafeleri konusundaki bilgiler için bkn. A. C. Kürkcüoğlu, *Harran: Yolların Buluştuğu Kent*, Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000, 59-60.

gen şeklinde olan bir yapıydı. Bu tapınağın ortasında, yedi basamaklı bir taht üzerinde oturan ve bir elinde kanlı kılıç diğer elinde saçlarından asılı duran bir kafa tutan demir bir heykel vardı. Kırmızılar giyinen ve ellerinde kılıçlar ve hançerler taşıyan Mars tapınanları, Salı günleri tapınakta bir araya gelirlerdi. Dimaşkî, Harranlılarca bunun, Süleyman Tapınağından da eski bir tapınak olduğuna inanıldığını ifade eder.¹⁴²⁸ Soğmatar'da tapınak tepesinin 800 metre kadar kuzeyinde yer alan Mars Tapınağı da -harabelerinden anlaşıldığı kadarıyla- dikdörtgen bir yapı şeklindedir. Harabelerinden belli olamamakla birlikte, büyük ihtimalla bu yapının da altında, girişi Tapınak Tepesine bakan bir yer altı odası bulunmaktadır.

Venüs Tapınağı

c.d. Güneş Tapınağı

Kaynaklarımıza göre Harranlıların Güneş Tapınağı kare şeklindeydi ve sarı renkli bir yapıydı. Tapınağın ortasında altı basamaklı bir taht üzerinde bulunan, taç ve mücevherle süslü altından bir heykel bulunmaktaydı. Halk, Pazar günleri tapınmak için bu tapınakta bir araya gelirdi.¹⁴²⁹ Soğmatar Güneş Tapınağı da kare şeklindeki bir yapıdır; avlusunun girişi Tapınak Tepesine bakmaktadır.

c.e. Venüs Tapınağı

Harranlıların Venüs Tapınağı ise dikdörtgen bir taban üzerindeki üçgen biçimli bir yapıydı. Bu tapınağın da ortasında kırmızı renkli bakırdan bir heykel bulunmaktaydı. Etrafında ise başka bazı suretler bulunurdu. Beyazlar giyen ve çeşitli enstrümanlar çalan halk, Cuma günleri bu tapınakta toplanır, Venüs'e tazimde bulunurlardı.¹⁴³⁰ Soğmatar'da Tapınak Tepesinin yaklaşık 500 metre kuzeybatısında bulunan ve yöredeki diğer gezegen tapınaklarından daha iyi bir konumda olan Venüs Tapınağı, kare

1428 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* IV, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 251; Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 41.

1429 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* IV, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl* 251; Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr* 42; Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, 516.

1430 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdînu'l-Cevher* IV, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 251; Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 41.

bir temel üzerinde silindirik bir yapı şeklindedir. Venüs tapınağının altında bulunan çok bölümlü yer altı odalarının girişi de tapınak tepesine bakmaktadır.

c.f. Merkür Tapınağı

Ortaçağ kaynaklarına göre Harranlıların Merkür Tapınağı dikdörtgen ya da kare içerisinde üçgen biçimli bir yapı şeklindeydi. İçerisinde dört basamaklı bir taht ve üzerinde pişmiş çamurdan bir heykel vardı. Çarşamba günü Merkür'ün kült günüydü. Dimaşkî, bu tanrı için de hal-kin yılda bir kez insan kurbanı sunduğunu ileri sürmektedir.¹⁴³¹ Soğmatar'da Tapınak Tepesinin yaklaşık 800 metre kadar kuzeybatısında bulunan Merkür Tapınağının dikdörtgen bir zemin üzerinde yer alan bir bina olduğu anlaşılmaktadır.

c.g. Ay Tapınağı

Son olarak, kaynaklarımıza göre Harranlıların Ay Tapınağı sekizgen ya da beşgen şeklindeki bir yapıydı. Bu tapınak içerisinde çeşitli kitabeler ve gümüşten bir heykel bulunmaktaydı. Bu heykel, üç basamaklı

bir taht üzerindeydi.¹⁴³² İleride ele alacağımız gibi kaynaklar Harranlıların Ortaçağ'da Ay Tanrısı Sin'in mabedi olarak kullandıkları diğer çeşitli tapınakların da tanımını yaparlar. Ancak bu tapınaklar, Harran Şehri içinde ya da hemen civarında yer alırlardı. Soğmatar'da yıkık durumda olan Ay Tapınağı ise silindirik bir yapı görünümündedir. Tapınak tepesinin yaklaşık 800 metre kuzeybatısında yer alan bu tapınağın da altında, girişi tapınak tepesine bakan bir yer altı odası bulunmaktadır.

Soğmatar'daki diğer birçok arkeolojik materyal gibi bu tapınak kalıntıları da tamamen ihmal edilmiş durumdadır ve arkeolojik açıdan incelenmeyi beklemektedir.

Soğmatar'da Drijvers tarafından bulunan ve MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülen üç satırlık bir Aramice kitabe,¹⁴³³ yörenin oldukça erken dönemlerden itibaren bir yerleşim merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Tapınak Tepesinin üzerinde ve yamacında yer alan kitabelerin bir kısmı Seleucid Takvimiyle 476 yılını taşırlar. O dönemde Kuzey Mezopo-

1431 Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 43; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdinu'l-Cevher* IV, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 251.

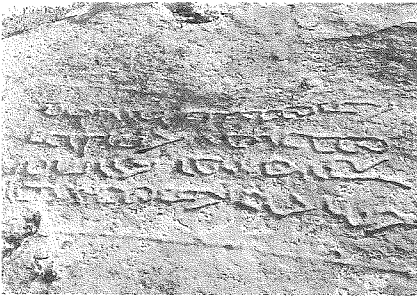
1432 Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 43; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdinu'l-Cevher* IV, 62; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 251.

1433 Drijvers, "Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi", 1-2.

Soğmatar Kutsal Tepe'de bulunan tanrı rölyefleri

tamya yöresinde yaygın olarak kullanılan Seleusid Takviminin başlangıcının MÖ 312 olduğu dikkate alındığında, bu tarihin MS 164/165'e denk düştüğü anlaşılır. Bu durumda Soğmatar'ın MS ikinci yüzyılda yörede aktif olan bir pagan kült merkezi olduğu kesindir.

*Soğmatar tapınak tepesinde
Süryanice kitabeler*

Soğmatar'da çeşitli kabartmalar, figürler ve heykel kalıntıları bulunmaktadır. Tapınak Tepesinin kuzey yamacındaki iki rölyef dikkat çekicidir. Örneğin yukarıda verdiğimiz yan yana bulunan bu rölyeflerden sağda bulunanı bir metre civarında bir erkek figürüdür. Dizlerine kadar elbise giymiş ayakta duran bu kişinin başındaki başlık dikkat çekicidir. Sağ tarafında bulunan kitabede, bu heykelin, Ma'na için yapımını 476 (164-165) yılında tanrının istediği yazılıdır. Bu kabartmanın sol tarafında bulunan niş içindeki büstün ise yüzü tahrif edilmiş durumdadır. Gerek büstün hemen arkasında bulunan hilal sembolünden gerekse büstün sağında ve solunda bulunan kitabelerden, bunun Sin'i

temsil ettiği anlaşılmaktadır. Büstün sol tarafında yer alan kitabe şudur:

1 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 2 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 3 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 4 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 5 ܠܫܝܠܐ

(1-5) Şila'nın oğlu Şila, Tanrı Sin'in şerefine, Adona'nın oğlu Tiri-dat ve kardeşleri için yaptırmıştır.

ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ

Scale 0 10 20 cm.

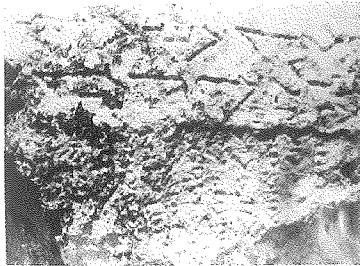
Büstün etrafında yer alan ve bazı kısımları oldukça kötü durumda olan diğer bir kitabe ise şöyledir:

ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ
 ܠܫܝܠܐ ܕܝܠܐ

Scale 0 10 20 cm.

1]
 2]
 3 ܠܫܝܠܐ
 4 ܠܫܝܠܐ
 5 ܠܫܝܠܐ
 6 ܠܫܝܠܐ
 7 ܠܫܝܠܐ
 8 ܠܫܝܠܐ
 9 ܠܫܝܠܐ
 10 ܠܫܝܠܐ
 11 ܠܫܝܠܐ
 12 ܠܫܝܠܐ

ܠܫܝܠܐ veya ܠܫܝܠܐ

(4) Ben, Tanrı (5) onu görüyorum... (9) görüyorum (10) onu ve (11) Ben Sin (?) Tanrı...

Dolayısıyla Tanrı Sin, Harran'da olduğu gibi Soğmatar'da da yüce varlık olarak tanrılar panteonunun zirvesinde yer almaktadır. Yörede bulunan ve gezegen kültünü temsil eden tapınakların, Tanrı Sin büstünün bulunduğu Tapınak Tepesinin etrafında yer alması ve yönlerinin Tapınak Tepesine dönük olması da Sin kültürünün yörede merkezi bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Tanrı Sin'i sembolize eden figür- lere Soğmatar'da Tapınak Tepesin- den başka Pognon Mağarası olarak adlandırılan mağarada da rastlanıl- maktadır. Tapınak Tepesinin kuzey- batısında yer alan bu mağaranın giri- şİ doğudandır ve içerisinde bazı ka- bartmalar, çeşitli yöneticiler anısına yapıldığı yazılı olan insan rölyefleri ve bunların etrafında Süryanice ya- zıtlar bulunmaktadır. Mağaranın giri- şinin tam karşısında genişçe bir niş bulunmakta; bunun sağında ve so- lunda ise tepesinde hilal figürü olan sütun biçimli birer kabartma yer al- maktadır. Bunların Ay Tanrısı Sin'i temsil ettikleri kesindir. Zira heykel, kabartma ve paralarda hilal figürü o dönemde yaygın olarak Sin'i sembo-

lize etmektedir. Nitekim Asur-Babil döneminde Ur şehrinde Sin, ya laci- vert sakallı ve hilal başlıklı bir adam ya da hilal boynuzlu bir boğa şeklin- de tasvir edilmiştir.¹⁴³⁴ Ayrıca Roma dönemine ait paralarda ve Harran yöresindeki kabartmalarda da (Na- bonidus stelesi gibi) Sin hilal ile tas- vir edilmiştir.¹⁴³⁵ Mağaradaki yazı- lardan ve rölyeflerden, burasının MS ikinci yüzyıl civarında yörenin yöne- ticileri anısına düzenlenen bir kült merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Soğmatar'da Sin kültürüyle ilişkili bir diğer önemli delil tapınak tepesin- deki çeşitli kitabelerde geçen Mara- lahe terimidir¹⁴³⁶. Maralaha'nin kimliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, terimi Maralaha (Rab Tanrı) şeklinde oku- yan J.B. Segal, bunun, Palmira yöre- sinde yaygın olarak inanılan *Baal Şamin* ile ya da Harran'ın cinler ve şeytanlar tanrısı *Şamal* ile özdeş ola- bileceğini ileri sürmüştür.¹⁴³⁷ An- cak, diğer taraftan *Maralabe*'nin (tanrılarının rabbi/efendisi/lideri), *Ay Tanrısı Sin*'i kasteden bir unvan ol-

1434 Bkn. Jr. M. Jastrow, **Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria**, New York 1911, 113vd; J. Lewy, "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus", **HUCA** 19, 1945-1946, 447-448.

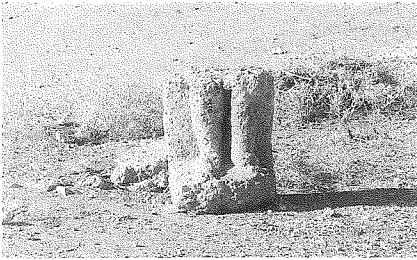
1435 Bkn. Hill, **Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia**, 82-90; Gadd, "The Harran inscriptions of Nabonidus", 41.

1436 Bkz. s. 341'deki kitabelere bakınız.

1437 Bkn. Segal, "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", 217; aynı yazar, "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd century AD", 15.

duğu kesindir. Öncelikle Soğmatar'daki diğer kitabeler açıkça bunu göstermektedir. Zira, yukarıda belirttiğimiz gibi, yine Tapınak Tepesinde bulunan diğer kitabelerde *Tanrı Sin*'in adı açıkça geçmektedir. Bundan başka oldukça erken dönemlerden itibaren yörede Sin'e "*Şar İlanî*" (Tanrıların Kralı) ve "*Bel İlanî*" (Tanrıların Rabbi) gibi unvanlar verildiği bilinmektedir. Nitekim, Sin'e verilen bu unvanlar Ortaçağ'da da "*İlabu'l-Alibab*" ve "*Rabbu'l-Alibab*" şeklinde devam etmiştir.

Soğmatar'da bazı heykel kalıntıları ve diğer kaya kabartmaları da bulunmaktadır. Örneğin, günümüzde kalenin kuzeyindeki alanda yalnızca dizden altı sağlam olarak ayakta kalmış olan bir heykel kalıntısı vardır. Aynı şekilde Sin Tapınağının 500 metre kadar batısında ise kaya zemine oyulmuş büyükçe bir aslan kabartması yer alır.

Soğmatar'da stel kalıntıları

d. Hermes Kültü ve Harran Paganizminde Peygamberlik Anlayışı

Ortaçağ'da Harran dinsel geleneğinin dikkat çekici özelliklerinden birisi de Harranlılarca *Hermîs*, *Hermesü'l-Herameseb* ya da *Hermesü'l-Müneccim* olarak adlandırılan *Hermes*'le ilgili inançlardır. *Hermes*, Harranlilerin hem tanrılar panteonunda hem de peygamber inançlarında yer alan bir şahsiyettir. *Hermesü'l-İlah* (Tanrı Hermes), Ortaçağ kaynaklarında Harran tanrılarının birisi olarak anılır.¹⁴³⁸ Diğer taraftan *Hermes*, Harranlılarca bir peygamber olarak da kabul edilir. *Agathadoimon* ile birlikte O'nun, iki büyük hikmet öğreticisi ve önder olduklarına inanılır. Onlar, *Hermes*'in kendilerine gerçeği öğrettiğini ve toplum yaşantısıyla ilgili yasal sistemi kendilerine verdiğini düşünürlerdi.¹⁴³⁹

Ortaçağ Harranlılarınca, bu şekilde, hem tanrılar panteonunda hem de peygamberlik inançlarında yer verilen *Hermes*, eski devirlerde yaşadığı var sayılan ve hakkında birçok mitolojik anlatı bulunan bir şahsiyettir. O, genellikle *Hermes Trismegistus* (üç kez büyük Her-

¹⁴³⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 322. Süryani yazar Bar Salibi de *Hermes*'in Harranlıların tanıları arasında olduğunu yazar. Bkn. Rosenthal, "Prophecies of Bâbâ the Harranian", 121.

¹⁴³⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 318; Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 44; Birûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187.

mes) olarak adlandırılır; sihir yazmaları ve felsefi kitaplardan oluşan ve “*Hermetik Literatür*” olarak adlandırılan yazılı koleksiyonun Mısırlı yazarı, bir rahip olarak kabul edilir. Yapılan araştırmalar, *Hermes Trismegistus*'un tamamıyla mitolojik bir şahsiyet olduğunu, O'na atfedilen Hermetik literatürün (Hermetica), anonim bir koleksiyon, yani ismi belli olmayan birçok yazara ait metinlerden oluşan bir derleme olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴⁴⁰ Hermetik literatür, muhtemelen MS I-III. yüzyıllar arasında derlenmiş olan ve Helenistik felsefe ile Ortadoğu hikmet öğretisini sentezlemeye çalışan dini ve felsefi metinlerden oluşur. Aralarında *Asclepius* ve *Poimandres* gibi metinlerin de bulunduğu bu dokümanlarda, Ortadoğu'nun hakim geleneği olan Gnostik doktrinler de yaygın şekilde işlenir; ayrıca astroloji, büyü ve siyama ilişkin bilgilere de yer verilir.

Hermetik literatürde ortaya konan dinsel/düşünsel sistemi ifade eden Hermetisizme göre *Hermes*, iki çarpıcı özelliğe sahiptir. Birincisi O, tanrıların mesajını taşıyan bir elçidir; ikincisi ise *Hermes*, hikmeti öğreten bir öğretmendir.¹⁴⁴¹ *Hermes Tris-*

megistus'un bu özelliklere sahip olması ve O'nun Mısır'la irtibatlı bir kişi olarak görülmesi, Eski Mısır'da tanrıların katibi ve hikmet tanrısı olan *Thoth*'un Eski Yunanlılar tarafından kendi tanrıları *Hermes*'le özdeşleştirildiğine ve bazen “üç kez büyük” (*Trismegistus*) lakabıyla adlandırıldığına işaret etmektedir. Eski Yunan tanrılar panteonunda yer verilen *Hermes* de tanrıların elçisi olarak kabul edilen bir ilahî varlıktır. Onun, aynı zamanda ruhlara, ilahi alemlere yönelik seyahatlerinde kılavuzluk yapan bir varlık olduğuna da inanılır.

Açıkça görüldüğü gibi, Ortaçağ'da Harranlı paganlar, Hermetik gelecekteki hikmet öğreticisi ve ilahi elçi *Hermes*'e kendi dinsel geleneklerinde yer vermişler, O'nu aynı özekliklerle tanımlamışlardır. *Hermes*, İslami gelenekte ise Peygamber İdris ile özdeşleştirilmiştir.

Ortaçağ'da Harranlılarca *Ağadimun*, *Azîmûn* ya da *Adimut* olarak adlandırılan ve peygamber-filozof görünümlü bir şahsiyet olarak kabul edilen *Agathodaimon* da Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür. Hermetik literatüre göre o, *Hermes*'in

1440 Bkn. F.A. Yates, **Giardono Bruno and the Hermetic Tradition**, London 1964, 2vd.

1441 H.J.W. Drijvers, “Bardaisan of Edessa and the Hermetica”, **Jaarbericht ex Oriente Lux** 21, 1970, 195.

öğretmeni olan tanrısal bir varlıktır.¹⁴⁴² Ortaçağda Harranlılar, *Hermes* gibi O'nu da Mısır'la irtibatlı olarak görürler ve Mısır'daki büyük piramitlerden birisinin *Agathodaimon*'un mezarı olduğuna inanırlardı. Hatta onlar buraya yıllık olarak hac ziyaretleri düzenlerler ve orada horoz kurban ederlerdi.¹⁴⁴³ Mısır'daki büyük piramitlerden bir diğ-
gerinin ise *Hermes*'in mezarı olduğunu kabul ederler ve burayı da ziyaret ederlerdi.

Harranilerin peygamberleri arasında Eski Yunan geleneğinde (felsefe tarihinde ya da mitolojisinde) yer alan birçok şahsiyet de bulunur. Örneğin bunlar arasında *Solon*, *Eflatun* (Plato), *Pitagoras* (Pythagoras) ve *Asklepyus* (Asclepius) sayılabilir.¹⁴⁴⁴ Harranilerin inançlarında peygamberlik payesi verdikleri bu şahsiyetler, Ortaçağda Harranlılar üzerindeki Helenizm etkisinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Harranlıların peygamberleri arasında *Arani*, *Aratas* ve *Aribasis* de sayılır.¹⁴⁴⁵ Bunlardan *Arani*'nin, Orfik kültün kurucusu olarak kabul edilen mitolojik şahsiyet Orpheus ya da kimi çevrelerce Haran'ın kurucusu olarak görülen Haran (Hz. İbrahim'in kardeşi) olabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Helenizmin Ortaçağ Haran geleneği üzerindeki derin etkisi dikkate alındığında, *Arani*, Yunan mitolojisinde önemli bir figür olan *Uraniüs* ya da *Ouranus* ile irtibatlı olabilir. Diğer taraftan *Aratas*, Sicilyalı şair *Aratus*, *Aribasis* ise eski Yunanlı yazar *Oribasius* ile ilişkili olmalıdır.

Ortaçağ kaynaklarına göre, yukarıda isimlerini verdiğimiz şahsiyetlerden başka, *Amirus* (büyük ihtimalle Yunanlı yazar Mesinalı Euhemerus), *Aylun* (Tanrıça Helen ile ilişkili olabilir), *Dûr* ve *Tayus* gibi isimler de Harranilerin peygamberleri listesinde yer almaktadır.¹⁴⁴⁶

1442 Bkn. Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 240-241; Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasaru'd-Duvel*, Beyrut 1890, 12; W. Scott, A.S. Ferguson, *Hermetica IV*, Oxford 1936, 254.

1443 Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fi Acâib'l-Berri ve'l-Bahr*, 33-34.

1444 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 318; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 250; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1910, 279; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187, 315.

1445 Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 161; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 318; İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl I*, Kahire 1317 (hicri), 35.

1446 Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 161; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 279; İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl I*, 35, 115.

Harranlıların peygamberleri arasında anılan önemli bir şahsiyet de *Bâbâ*'dır.¹⁴⁴⁷ Harranlılar, tıpkı *Hermes* gibi, *Bâbâ*'ya da hem tanrılar panteonunda hem de peygamber öğretilerinde yer verirler. Daha önce de değindiğimiz gibi *Bâbâ*'ya ait olduğu belirtilen bir metin, Süryani ve Arap kaynaklar tarafından aktarılacak günümüze kadar ulaşmıştır ve bu metin Harran diniyle ilgili nadir ilk elden kaynaklar arasındadır. Antik dönemde *Bâbâ* ismiyle ilişkili olabilecek bazı Ortadoğu tanrıları/tanrıçaları bilinmektedir. Örneğin, aynı isimli Eski Mısır panteonunda yer alan bir tanrı bulunmaktadır. Yine, *Lagaş* Şehri'nin sulama ve bereket tanrısı *Ningursu*'nun eşi olan bir Sümer tanrıçası da aynı ismi taşımaktadır. Bundan başka *Bâbâia* isimli bir Suriye tanrıçası da vardır.¹⁴⁴⁸ *Bâbâ*'nın kitabını bize aktaran kaynaklardan İbn Adim, *Bâbâ*'nın Hicretten 367 yıl önce (dolayısıyla MS III. yüzyılda) yaşamış olduğunu ifade ederken, Bar Salibi'nin ise O'nun Hristiyanlık öncesi dönemde yaşadığını düşündüğü anlaşılır. Her halükarda

Bâbâ'nın kitabı incelendiğinde, O'nun, İslam öncesi dönemde yaşamış olduğu kesindir. Bununla birlikte O'nun, tarihsel değil de *Hermes* gibi mitolojik bir şahsiyet olması ihtimali de bulunmaktadır.

Elimizdeki kaynaklara göre Harranlılar, *İbrahim*, *Yakub*, *İsmail* ve Hz. *Muhammed* gibi şahsiyetlerin peygamberliğini ise kabul etmezler.¹⁴⁴⁹ Hz. İbrahim'le ilgili olarak, Ortaçağda çeşitli Mezopotamya halkları arasında anlatılan bir hikayeyi onlar da dile getirirler. Örneğin Güney Mezopotamya'da yaşayan Sabii folkloründe de bu anlatıya yer verilir.¹⁴⁵⁰ Bu hikayeye göre İbrahim, aslında Harranilerin dinlerine bağlı bir kişidir. Ancak vücudunda (cinsel organında) oluşan bir hastalık nedeniyle dinen kirli sayılarak toplumdan uzaklaşma zorunda kalmıştır. Bu hastalıktan kurtulmak için sünnet olan İbrahim bu şekilde ikinci bir dinsel kirlenmeye maruz kalmıştır. Zira vücutça eksiklik, kişiye ciddi manevi kirlenme getirmektedir. Bu

1447 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187, 315; Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", 221, 228. Bîrûnî, *Bâbâ* ismini Mâbâ şeklinde de telaffuz eder.

1448 Bkn. J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955, 15, 217, 390; G. Jalabert, (ve diğerleri), *Inscriptions grecs et latines de la Syrie IV*, Paris 1955, 119.

1449 İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl I*, 35.

1450 Bkn. E.S. Drower, *The Mandaeans of Iraq and Iran. Their Cults, Customs, Magic rituals and Folklore*, Oxford, 265-268.

kirililiğine rağmen İbrahim, içinde tanrısal suretlerin bulunduğu bir tapınağa girmek istemiş, ancak tapınaktan kovulmuştur. Bunu içine sindiremeyen İbrahim, tapınağa girip içindeki tanrısal figürleri/heykelleri parçalamış ve toplumunu terk etmiştir. Harraniler, daha sonra İbrahim'in, yaptıklarına pişman olup tövbe ederek yaptıklarına karşılık oğlunu gezen Satürn'e kurban etmek istemiş olduğuna inanırlardı.¹⁴⁵¹ İbrahim'le ilgili bu öykünün, Kur'an'da anlatılan İbrahim'in putları parçalaması kıssası üzerine kurgulanan ve puta tapıcılığa ve çok tanrıcılığa karşı bir direniş abidesi olarak görülen Hz. İbrahim'e ve O'nunla özdeşleşen inanç sistemlerine karşı tepkiyi dile getiren bir polemigi ifade ettiği ortadadır.

Harranlı paganlar, peygamberlerin vücutça kusursuz ve kalbi temiz kişiler olduklarını ve ilahi varlıklarla insanlar arasında aracılık yaptıklarını kabul ederler. Onlara göre peygamberler, insanların sorularına eksiksiz cevap veren ve yağmur duaları kabul edilen kişilerdir.¹⁴⁵² Harranlılara göre tanrısal tasvirler ve heykellerle bazı kutsal ağaçlar ise ilahi varlıklar-

la peygamberler arasında aracılık yaparlar. Bunlar, peygamberlere, tanrıların emirlerini ve iradelerini aktarırlar. Ayrıca Harranlılar, cinlerin de insanlarla bazen temas kurduklarına ve gizli sırları rüyalarda insanlara aktardıklarına inanırlar.¹⁴⁵³

e. Harranilerin Ritüelleri

Ortaçağa ait kaynaklar, Harranlı paganların ritüelleri hakkında ayrıntılı bilgi verirler. Bu kaynaklardaki anlatılardan Harranlıların dine giriş törenlerine (inisiasyon ritlerine) yer verdikleri anlaşılmaktadır. Harraniler, *Beytu'l-Buğdariyyin*, *Mağlitiya* ve *Beyt Sirrihim* (Sırların Tapınağı) gibi mabetlerinin yer altı odalarında/koridorlarında bu törenleri icra ederlerdi.¹⁴⁵⁴ Kâhinler gözetiminde yapılan dine giriş törenleri, erkek çocuklar için düzenlenirdi ve yedi gün sürerdi. Bu zaman zarfında kâhinler, adaylara ilahiler ve dini hikayeler/mitoslar okurlar ve dualar ederlerdi. Çocuklar bu süre içerisinde kesinlikle tapınaktan dışarı çıkmazlardı; kadınların onları görmesi de yasaktı. Ayrıca onlar yedi kaptan, "Yusur" denilen içecek içerler, gözlerini bu içkiyle meshederlerdi. Kâhinler, onla-

1451 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187.

1452 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 319.

1453 Bkn. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, 576, 585-586.

1454 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 326-327; Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm*, 226; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdinu'l-Cevher IV*, 63.

ra, bu kaplardan tuz ve ekmekle tavuk yedirirlerdi. Yedinci günde son yemekler de yenilir ve bir kutsal şarap töreni yapılırdı. Giriş töreninde kâhinler, beş aşama halinde adaylara sırlar öğretirlerdi. Bu sırlar çerçevesinde adaylara “koyunlar arasındaki kuzular ve inekler arasındaki danalar gibi, ürkek ve korkmuş durumdasınız” denilirdi. Tanrı, “muzaffer”, köpekler, kuzgunlar ve karıncalar ise “kardeşler olarak tanımlanırdı.¹⁴⁵⁵

Harranilerin ritüelleri arasında üç vakit (güneş doğmadan hemen önce, öğle vakti ve güneş batarken) zorunlu dua vardı. Ayrıca gecenin üç vaktinde isteğe bağlı duaları da vardı. Bu dualar esnasında secdeye de kapanırlardı. Dua öncesi bir temizlenme töreni yapılır ve dua esnasında güneye dönülürdü.¹⁴⁵⁶

Yukarıda gezegen tapınaklarıyla ilgili olarak değindiğimiz gibi, Harranlılar, tapınaklarda tanrı suretleri ve heykelleri önünde de tapınma törenleri düzenlerlerdi. Bu gezegen tapınaklarından başka, kaynaklarımız, diğer çeşitli isimleri de Ortaçağda Harranlıların tapınakları arasında sa-

yarlar. Bunlardan birisi Ay Tapınağı *Deyr Kâdî* dir. Bu tapınağın Harran'ın giriş kapılarından birisi olan *Bâb Funduku'l-Zeyd* yakınlarında olduğu belirtilir. Ay takvimine göre her ayın yirmi yedinci günü Harranlıların, burada, Ay Tanrısı Sin için kurbanlar sundukları ve yakma sunusunda bulundukları anlatılır. Ayrıca her yıl Nisan'ın yirmisinde burada, Babillilerin Akitu festivallerine benzer bir tören düzenlenirdi. Kimi kaynaklar, Harranlıların burada insan kurbanı törenleri de düzenlediklerini ileri sürerler.¹⁴⁵⁷ Ortaçağda Harran tapınaklarıyla ilgili kaynaklarda geçen bir diğer isim *el-Mudarak* ya da *el-Madrak* 'tır. Dimaşki, bu tapınağın Moğol saldırısına kadar Harran'da aktif olduğunu anlatmaktadır.¹⁴⁵⁸ Ayrıca Dimaşki, *el-Mudavar* isimli bir kaleden de bahseder ve bunun bir Ay Tapınağı olduğunu söyler. İslam öncesi dönemde Harranlıların tapınakları arasında ise Harranlı *Bâbâ* 'nın kitabında adı anılan Venüs tapınağı *Azzuz* oldukça önemlidir.¹⁴⁵⁹ Bunlardan başka, kaynaklarımız, Ay kültürle ilişkili Harran civarında *Salemsin* veya *Sa-*

1455 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 326-327.

1456 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 318-319; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 188, 329.

1457 Macritî, *Ğayetu'l-Hakîm*, 228; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 325; Yâkut el-Hamavî er-Rûmî, *Marâsîdu'l-İttîlâ ala Esmâî'l-Emkine ve'l-Bukâa II*, Kahire 1954, 572.

1458 Dimaşki, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, 43.

1459 Rosenthal, “The Prophecies of Bâbâ the Harranian”, 221 vd.

nemsin adı verilen yerlerden de bahsederler.¹⁴⁶⁰

Harranlıların ritüelleri arasında kurban törenleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Onlar kurban törenlerini hem tanrısal varlıklara yakın olmanın hem de kurban hayvanının hareketlerini ve uzuvlarını inceleyerek çeşitli sırlara ulaşmanın ya da gelecekle ilgili kehanetlerde bulunmanın aracı olarak görürlerdi. Harranlılar, kurbanlarını özellikle gezegensel tanrılara atfedilen tapınaklarda düzenlerlerdi. Törenler, kâhinler tarafından idare edilirdi ve tören sonrası genellikle başkâhin tarafından törene katılan halktan para toplanırdı.¹⁴⁶¹

Yukarıda da bazı örneklerini verdiğimiz gibi, çeşitli kaynaklarda Harranlı paganların zaman zaman tapınaklarında insan kurbanı törenleri düzenledikleri ileri sürülür. Örneğin, Harranileri "*Harranlı Maniheistler*" diye adlandıran *Tell Mahreli Dionysius* (MS 9. yy), Harranlıların Harran dışındaki bir tapınakta yılda bir kez insan kurbanı töreni yaptıklarını anlatır.¹⁴⁶² İbnu'n-Nedîm 'in *Fihrist*'inde ise Abû Said Vehb ibn İbrahim'den naklen, Harranlıların Ab (Ağustos) ayında düzenledikleri kor-

kunç insan kurbanı töreni şöyle anlatılır:

"Sekiz gün süresince onlar tanrılarına yeni şarap takdim ederler. Onlar onu çeşitli isimlerle isimlendirirler. Bu günde onlar, tanrılarına yeni doğmuş bir bebek (erkek) kurban ederler. Çocuğu keserler ve tamamıyla etleri çözülünceye kadar kaynatırlar. Sonra etler alınır ve un, safran, aromalı bitkiler, karanfil ve yağla yoğrulur; incir kadar küçük kekler halinde yeni bir fırında pişirilir. Bu tören her yıl, Şamal sırrını gözetenlerce yapılır. Hiçbir kadın, köle, köleden doğan ya da deliler bu töreni izleyemez ve bundan yiyemez. Bu tören üç kâhin tarafından ifa edilir. Onlar, kemiklerden, organlardan, kıkırdaktan, damardan ve atardamarlardan arta kalanları tanrılara sunu olarak yakarlar."¹⁴⁶³

Macritî de Harranlıların çocuk kurbanlarından bahseder ve onların bu törenleri kendilerine Hermes'in emrettiğini söylediklerini nakleder.¹⁴⁶⁴ Bîrûnî ise Abdulmesih ibn İshak el-Kindî'den naklen, Harranilerin insan kurbanı törenleri açısından yörede meşhur olduklarını, an-

1460 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187.

1461 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 323-325; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 188.

1462 Bkn. J. -M. Chabot, *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, Paris 1895, 68vd.

1463 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 323.

1464 Bkn. Macritî, *Ğâyetu'l-Hakîm*, 225, 228.

cak onların bu törenlerini yapmalarının İslami dönemde yasaklandığını belirtir.¹⁴⁶⁵

Harranlı paganların insan kurbanı törenleri düzenlediklerine ilişkin bu anlatılara itidalli yaklaşmak gerekir. Zira, bu konudaki rivayetlerin Müslüman veya Hristiyan yazarlardan kaynaklanması, bu kitabî din mensupları ile Paganistler ve Paganizm arasında ciddi mücadelelerin olduğunu; binaenaleyh bu noktayı göz önüne alarak, bu tür rivayetleri değerlendirmekte fayda vardır, kanaatindeyiz.

Diğer taraftan Harranlılar törenlerinde sıklıkla hayvan kurbanlarına yer vermişlerdir. Kurban olarak sunulan hayvanlar arasında koyun, kuzu, erkek sığır, keçi, tavuk, horoz ve çeşitli kuşlar sayılabilir. Harranilerin *Rufusiyyun Mezhebi* bağlularınca domuz da kurban hayvanı olarak sunulmaktadır.

Harranlı kâhinler, kurban hayvanı kesildikten sonra hayvanın gözlerini, ağzını ve diğer organlarını dikkatle incelerler ve kurbanın tanrılarca ka-

bul edilip edilmediği yönünde yorum yaparlardı. Kurban hayvanının Harranlılarca yenilip yenilmediği konusunda farklı görüşler vardır.¹⁴⁶⁶ Harranlılar kurban olarak sunulan hayvanların arta kalan uzuvlarından amuletler yaparlardı.¹⁴⁶⁷ Harranlılar arasında hayvanları canlı olarak yakmak şeklinde düzenlenen kurban törenlerinin olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.¹⁴⁶⁸

Harranlı paganlar bazı hayvanların kurban edilmesine ve etlerinin yenilmesine ise karşı çıkarlardı. Bunlar arasında deve, köpek, eşek ve domuz (Rufusiyyun mezhebi hariç) başta gelirdi. Ayrıca Harraniler, sarımsak, bezelye, bakla, yeşil fasulye, karnıbahar, kabak, soğan ve mercimek de yemezlerdi.¹⁴⁶⁹

Ortaçağda Harranilerin, yılın çeşitli aylarına dağılmış birçok bayram ve kutsal günlerinin olduğu bilinmektedir. Bunlarla ilgili temel kaynaklar Bîrûnî tarafından görüşleri aktarılan el-Hâşimî ile İbnu'n-Nedîm tarafından görüşleri aktarılan Abû Said Vehb ve es-Sarâhsî'dir.¹⁴⁷⁰

1465 Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, 187.

1466 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 318; Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh* IV, 23.

1467 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321.

1468 Örneğin bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 325.

1469 Bkn. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 319; Makdîsî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh*, IV, 23; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 250.

1470 Harranilerin yılın her ayına dağılmış olan bayram, kutsal gün ve festivalleri ile ilgili bir tablo için bkn. Ş. Gündüz, *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, Oxford 1994, 188-191. Krs. T. Green, *The City of the Moon God*, Leiden 1992, 150-158.

Harranlı paganlarca kadınlar, genelinde manen kirlı sayılırlardı; dolayısıyla onlar, dine giriş törenlerinde ve insan kurbanlarında olduğu gibi, düzenlenen sır törenlerine katılamazlardı. Harranlılar, tırnak, kıl/saç ve kan gibi vücuttan ayrılan şeyleri kirlı/pis sayarlar; vücudun doğal yapısını bozmaya ve sünnet olmaya şiddetle karşı çıkarlardı. Ölü bir bedene (cesede) dokunmayı, cinsel ilişkiyi ve kadınların adet hallerini de manevi birer kirlenme olarak görürler ve bu kirlilikten temizlenmek için banyo yapmayı şart koşarlardı.¹⁴⁷¹

2. Urfa Paganizmi

MS IV. yüzyıldan itibaren hızla Hristiyanlaşan Edessa bu tarihe kadar Asur-Babil dinsel geleneğini sürdüren bir şehir görünümündeydi. Her ne kadar Hristiyanlık Abgar döneminden itibaren Urfa'da hızla yaygınlaşsa da Mar Yeşua'nın Vekâyinâmesi'nde belirttiği gibi, şehirdeki putperest inanışlar ve ritüeller beşinci yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Yörenin dinsel ve siyasal merkezi olarak Harran, sahip olduğu dinsel değerler ve politik önemi ne-

deniyle, MÖ III. bin yıldan itibaren her zaman Kuzey Mezopotamya bölgesinde ön plana çıkan bir merkez olmuştı. Bununla birlikte, Seleucidler döneminde bir garnizon kenti olarak kurulan Urfa, Hristiyanlığın yörede yaygınlaşması öncesi dönemde hızla gelişme sürecine girmiş ve kısa zamanda Kuzey Mezopotamya bölgesinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Nitekim, İslami dönem gelindiğinde, Ebû Yûsuf gibi Müslüman hukukçuların da belirttiği gibi,¹⁴⁷² Harran'ı da içine alan bölgenin siyasal merkezi statüsü Urfa'ya geçmiştir. Yörede bir garnizon kenti ve siyasal bir merkez olarak yükselmesine ve siyasal açıdan inisiyatifi Harran'dan almasına rağmen Urfa, yörede, hiçbir zaman, ne İsa öncesi dönemde ne de İsa sonrası dönemde geleneksel Asur-Babil paganizminin merkezi olmuştur. Zira, Urfa'nın kuruluşundan itibaren komşusuyla amansız bir siyasal rekabet yaşayan ve ilerleyen dönemde siyasal merkez olma bağlamında inisiyatifi tamamen Urfa'ya kaptıran Harran, her zaman yöredeki yıldız-gezegen kültüne dayalı politeizmin merkezi olma özelliğini korumuştur.¹⁴⁷³ Nitekim

1471 İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 319, 323, 327; Maimonides, **The Guide of the Perplexed**, 595.

1472 Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, 43.

1473 İslam öncesi dönemde Harranlılarla Urfalılar arasındaki amansız rekabet Harranlı paganlara ait çeşitli dinsel metinlere de konu olmuştur. Örneğin, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Harranlı Bâbâ, kehanetinde, ileride (ilahi bir kurtarıncının gelmesinin beklendiği eskatolojik dönemde) Urfa'nın yıkılacağından ve Urfalılar tarafından gasp edilmiş olan suyun tekrar Harran'a verileceğinden, yıkılan Urfa'nın taşlarıyla Harran'ın yeniden imar edileceğinden bahsetmektedir. Bkn. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", 221-225.

Harraniler, bunu, MS XIII. yüzyıldaki Moğol saldırısında şehrin son pagan tapınağının yerle bir edilmesine ve şehrin diğer halkıyla birlikte son pagan sakinlerinin Mardin ve civarına sürülmesine kadar sürdürmüşlerdir.

a. Yıldız-Gezegen Kültü

Hristiyanlık öncesi dönemde Urfa (Edessa) dininin en temel karakteristik özelliği, tıpkı komşuları Harran, Hierapolis ve Palmira gibi, Asur-Babil yıldız-gezegen kültürüydü. Urfa, gittikçe artan siyasal ve stratejik konumuna ve bu doğrultuda yörede sivilmesine rağmen, bu kültürü temsil etme konusunda bulunduğu bölgede bir merkez olamadı; zira komşusu Harran –daha önce de ifade ettiğimiz gibi- her zaman yıldız ve gezegen kültürünün merkezi olma konumunu sürdürdü.

Pagan dönemde Urfalıların inanç ve ritüelleri, yıldız ve yedi gezegen (Güneş, Ay, Jüpiter, Venüs, Merkür, Satürn ve Mars) kültürü etrafında şekillenmekteydi. Yıldız-gezegen kültürü, Hristiyanlığın şehirde yerleşmesi sonrası dönem de dahil yüzyıllarca varlığını sürdürdü.¹⁴⁷⁴ Yöredeki diğer merkezler gibi Urfa'da da yıldız-gezegen kültürü çerçevesinde astrolojik gözlem ve kehanetler oldukça

gelişmiş durumdaydı. Esasen bu durum, halkın bağlı olduğu popüler din ile filozoflar arasındaki bir bağ da oluşturunuyordu. Urfalıların astrolojide ne kadar mahir olduklarının bir delili ünlü Bardaisan'dır. Hristiyan olmakla birlikte Bardaisan (154-222) ve öğrencilerinden biri tarafından kaleme alınan "*Ülkelerin Yasaları Kitabı*" adlı eserde yer alan elimizde bulunan, yıldız ve gezegenlerin insanların kaderleri üzerindeki etkilerini tartışan görüşlerinde, Urfa'daki pagan geleneğin astrolojik birikimlerinden istifade etmektedir. Bardaisan, sözkonusu eserde gezegen kültürüyle ilişkili olarak şöyle demektedir:

"... zenginlik ve fakirlik, hastalık, sağlık ve fiziksel rahatsızlıktan onların maruz kaldığı her şey Yedi (gezegen) olarak adlandırılan bu yıldızların rehberliğiyle onlara ulaşır; onlar yedi gezegen tarafından yönetilirler. ... Babilli Kaldelilerin (yıldız-gezegen kültürü tapıcısı paganların) kitaplarında okumadın mı? Orada, çeşitli evrelerinde yıldızların insanların kaderlerini nasıl etkiledikleri anlatılmaktadır".¹⁴⁷⁵

Yaşadığı dönemde Urfa'da paganist inançlar ve ritüeller hâlâ revaçta olan Bardaisan'ın bu ifadeleri, paganlar arasında yıldız ve gezegenlere

1474 Segal, "The Planet Cult of Ancient Harran", 212-213.

1475 Bardaisan, **The Book of the Laws of Countries**, (tr. H.J.W. Drijvers), Assen 1964, 29, 40-41.

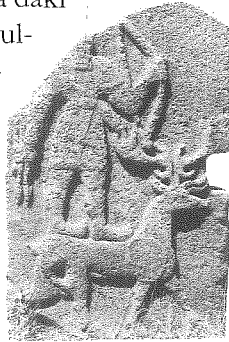
yönelik inancı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim, yıldız ve gezegenlerin ilahi varlıklar olarak hem insanlarla yüce tanrı/tanrılar arasında aracı varlıklar olduklarına, hem de bunların insanların kaderlerini etkilediklerine yönelik inancın, Ortaçağdaki Harranlı paganlar tarafından MS XIII. yüzyıla kadar sürdürüldüğü bilinmektedir.

Tıpkı Harran'da olduğu gibi, Urfa'da da yıldız-gezegen kültü bağlamında Ay ve Güneş tapıcılığı önemli bir yer tutmaktadır. Urfalıların dinsel geleneklerinde Ay Kültüne yer verdiklerini gösteren önemli delillerden birisi, bu döneme ait Urfa'daki paralarda hilal figürünün kullanılmasıdır.¹⁴⁷⁶ Bu paralarda Kral Abgar'ın başlığı/tacı üzerinde hilalle yıldız motifinin birlikte kullanılması dikkat çekmektedir. Bundan başka bu döneme ait "Sin'in hizmetçisi/kulu" gibi şahıs isimlerinde de Ay Tanrısı Sin kullanılmak-

tadır.¹⁴⁷⁷ Urfa'daki Ay Kültüne Addai'nin Öğretisi de değinir:

Zafer Tanrıçası Nike
(Urfa Müzesi)

Bir Tanrı kabartması
(Urfa Müzesi)

"Bu şehrin Tanrı'ya karşı olan paganizmle dolu olduğunu görüyorum. Tapındığınız Nebo idolünü/putunu ve tazim ettiğiniz Bel'i yapan kimdir? Aranızda bulunan, komşularınız Harran halkı gibi Bat Nikkal'a tapınan, Mabbug/Hierapolis halkı gibi Tar'ata'ya, Araplar (Arbâye) gibi "kartal"a ve size benzeyen Harran halkının diğerleri gibi Güneşe ve Aya tapınanlara bakın. Parlayan yıldızların ya da bir parlak yıldızın tutsağı olmayın; zira yaratılan şeylere tapınan kişi Tanrı huzurunda lanetlenir".¹⁴⁷⁸

Bu kaynaklardan, pagan Urfalıların inançlarında Ay Tanrısı Sin kültüne de yer verdikleri anlaşılmakla birlikte, Tanrı Sin'in, Harran'da olduğu gibi Urfa tanrılar panteonunun zirvesinde olması söz konusu değildir. Zira, gerek yukarıda Addai'den yaptığımız

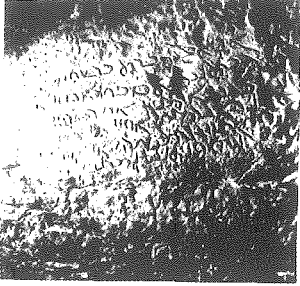
¹⁴⁷⁶ Bkn. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, 94.

¹⁴⁷⁷ Segal, *Edessa*, 50.

¹⁴⁷⁸ Addai, *The Teaching of Addai*, 49.

alıntıda, gerekse Urfa paganizmi ile ilgili diğer kaynaklarda Sin'in ötesinde *Nabu*, *Bel* ve *Atargatis* (Tar'ata) gibi tanrısar varlıkların Urfa panteonunda daha öncelikli pozisyonunda oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Segal gibi bazı araştırmacılar, -yukarıda incelediğimiz- Soğmatar ile Urfa arasında yakın bir irtibat olabileceğini tartışmaktadırlar.¹⁴⁷⁹ Buna göre Soğmatar, yalnızca Haranlılar için değil Urfalılar için de bir kült merkezi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Segal, Soğmatar'da Maralabe Kültü amblemlerinin bir kürsü ve -Pognon Mağarası'ndaki nişin sa-

ğında ve solunda bulunduğu gibi tepesinde hilal bulunan bir sütun olduğunu; kürsü ve sütun figürlerinin Elagabalus (MS üçüncü yüzyıl başları) dönemine ait Urfa paralarında da bulunduğunu belirtir. Yine Soğmatar'da yüce Tanrı olarak ön plana çıkan Maralabe'ye Urfa kitabelerinde de atıfta bulunulduğunu hatırlatalım. Urfa'da Kırkmağara'da bulunan aşağıda gördüğünüz mezar kitabesinde "*kim benim kemiklerimi buradan kaldırırsa ... Maralabe tarafından lanetlensin*" denilmektedir.¹⁴⁸⁰

- (i)
- 1 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 2 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 3 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 4 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 5 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 6 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
- (ii)
- 7 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
 - 8 ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ

ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ
ܠܒܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ

(1-2) Ben, Barşuma'nın kızı Gayyu, bu mezarı kendim için yaptım. (3-4) Sonradan buraya gelenler labitten kemiklerimi alıp başka yerlere taşımaları. (5-6) Her kim kemiklerimi bulundukları yerden oynatırsa yaşamdan sonrasını görmesin ve Maralabe tarafından lanetlensin. (7-8) Wa'el'in oğlu Barşuma hatırlansın.

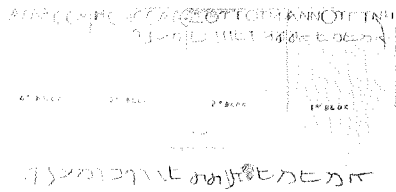
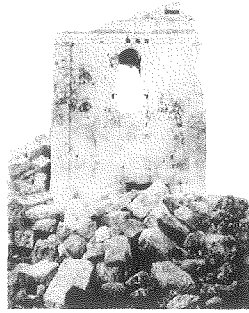
1479 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 107.

1480 Bkn. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 107; aynı yazar, **Edessa**, 58. Ayrıca bkn. Drijvers, **Old-Syriac Edessan Inscriptions**, no. 35. Drijvers, burada Maralabe'nin ay tanrısı Sin'i değil, tanrı Bel'i kastedebileceğini belirtir. Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 75.

Yukarıda incelediğimiz gibi, Maralahe (Tanrıların Rabbi), Ay Tanrısı Sin için kullanılan bir unvan olduğuna göre, Urfa'daki kitabede de bu terim Sin'i kastediyor olmalıdır.

Urfa'daki Sin kültüyle ilişkili olabilecek bir diğer kavram, Addai'nin Öğretisi'nde bahsettiği *Bat Nikkal* dir. *Nikkal* ya da *Ningal*, Antik dönemde Harran'da Ay Tanrısı Sin'in eşidir. *Bat Nikkal* (Nikkal'ın kızı) ise *Sin*'le *Ningal*'in kızı olduğu düşünülen *İştar/Venus* ya da *Atargatis*'tir. Bu da Harran'da olduğu gibi Tanrı Sin ve ailesinden oluşan silsileye Urfa panteonunda da yer verildiğini göstermektedir.

Pagan dönemde Urfa'da Güneş kültü de oldukça önemlidir. Julian Hitabesinde "ebediyen Güneş'e kutusal olan bir yer" olarak tanımlanan¹⁴⁸¹ Urfa'da, şehrin giriş kapılarından birisi *Beth Şemeş* olarak adlandırılmakta, ayrıca "*Barşmaş*", "*Ebedşemeş*" ve "*Şamaşgarem*" gibi şahıs isimleriyle pagan Urfalılar güneş tanrısına tazimlerini ifade etmektedirler.¹⁴⁸² Bundan başka Urfa yakınlarındaki Deyr Yakub'taki bir kült merkezinde *Emşemeşe* atfedilen Süryanice bir mezar kitabesi (yanda görülen resim) bulunmaktadır.¹⁴⁸³

Manu'nun oğlu Şaredu'nun karısı Emşemeş.

Kitâbemizde yer alan Emşemeş isminin de Şamaş'la ilişkili olduğu açıktır. Bütün bunlar Urfa dinsel gelenğinde Güneş Tanrısı Şamaş kültüne, diğer gezegensel tanrı ve tanrıçalar gibi önemli bir yer verildiğini göstermektedir. Bundan başka, yukarıda Addai'den yaptığımız alıntıda da görüleceği gibi Urfa paganizmiyle ilgili literatürde de Urfa'nın Güneş kültüne değinilmekte ve halkın Har-

1481 Ross, **Roman Edessa**, 88.

1482 Segal, **Edessa**, 50; aynı yazar, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 107 n. 30.

1483 Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", 116.

ranlılar gibi Güneşe tapındıkları vurulanmaktadır.

Urfalıların gezegen kültüründe, birazdan üzerinde duracağımız Jüpiter (Bel), Merkür (Nabu) ve Venüs (Tar'ata, Bat Nikkal ya da parlak yıldız) de oldukça önemlidir. Hatta bunların *Sin* (Ay) ve *Şamaş* (güneş) kültürlerinden daha önemli oldukları da söylenebilir. Diğer gezegenlerden Uranüs ve Satürn de –her ne kadar isimleri Urfa paganizmiyle ilgili yazılı literatürde ve yazıtlarda geçmese de– Urfa gezegen kültüründe yer verilen tanrısal varlıklar arasındadır. Nitekim Urfa'da ele geçirilen paralarda, Urfa krallarının başlıkları/taçları üzerinde hilal içinde bazen tek yıldız bazen de iki ya da üç yıldız bulunmaktadır. Bunlar, Venüs'le birlikte diğer gezegenler gibi, Uranüs ve Satürn'e de işaret edebilir. Bundan başka, Nebo (Nabu), Bel, Venüs, Ay ve Güneşten bahseden Addai'nin Urfa panteonuyla ilgili pasajındaki, “parlayan yıldızlar” ifadesi Uranüs ve Satürn'ü kastediyor olabilir.

b. Nabu ve Bel Kültleri

Urfa panteonuyla ilgili bilgi veren Hristiyan kaynaklarda (Addai'nin Öğretisi, Suruçlu Yakub ve Şarbel'in

İşleri'nde), paganist Urfalıların inandıkları tanrısal varlıklar arasında *Nabu* (Nebo) ve *Bel* ikilisi hep ön plana çıkarılır. Örneğin, “*tapındığımız Nebo ve tazim ettiğiniz Bel'i yapan kimdir?*” diye Urfa politeizmini sorgulayan Addai'nin Öğretisi'nin diğer çeşitli bölümlerinde de Nabu ve Bel kültürlerinden şöyle bahsedilir.

“*Bu şehrin başrahipleri Şavida ve Ebednebo (Abdnebo) ile arkadaşları Piroz ve Danaku'ya gelince; onlar, onun yaptığı işaretleri gördüklerinde acele ettiler ve tanrıları Nebo ve Bel'e kurban sunulan yüksek yerleri (altarları) kırıp parçaladılar; yalnızca şehrin ortasında bulunan yüksek yer (altar) hariç...*”¹⁴⁸⁴

Yine, ay ve güneşten, Bel ve Nebo'dan ve aslında tanrı olmasalar da tanrı olarak adlandırdıkları diğerlerinden sakın.”¹⁴⁸⁵

Benzer şekilde Suruçlu Yakub, “*Şeytan, Urfa'ya diğer birçokları gibi Nebo ve Bel'i yerleştirdi*” demekte, *Şarbel'in İşleri* ise, Nisan'ın sekizindeki büyük festivalde, şehir merkezindeki büyük altara diğer tanrılarla birlikte *Nebo* ve *Bel*'in süslenerek getirildiklerini anlatmaktadır.¹⁴⁸⁶

Bu anlatılar, *Nabu* ve *Bel*'in, Edessa tanrılar panteonunun zirvesin-

¹⁴⁸⁴ Addai, *The Teaching of Addai*, 69.

¹⁴⁸⁵ Addai, *The Teaching of Addai*, 87-89.

¹⁴⁸⁶ Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, 43.

de yer alan ikili olduğunu göstermektedir. *Nabu* ve *Bel*, gerek Asur-Babil gerekse Kuzey Mezopotamya ve Suriye bölgesi dinsel geleneklerinde erken dönemlerden itibaren önemli yer tutan tanrısal varlıklardır. *Bel* ve *Nabu*, Babil'de "*Bel-Nanai-Nabu*" şeklinde oluşan tanrısal teslisin iki yüce varlığı idiler. Özellikle Babil'de Borsippa Şehri'nin yüce tanrısı olan *Nabu* için meşhur tapınak *Ezida* inşa edilmişti. *Tanrı Bel*'in oğlu olduğu düşünülen *Nabu*, Babil hikmet ve kader tanrısıdır. Aynı zamanda O'nun, yazının mucidi olan ve Yüce Tanrı ile insanlar arasında aracılık yapan bir tanrısal varlık olduğuna da inanılırdı. Bundan başka O'nun hayat veren bir tanrı olduğuna, ölüleri diriltebildiğine ve bolluk ve bereket getirdiğine de inanılırdı. Diğer taraftan *Tanrı Bel* ise gezegenlerin ve yıldızların Rabbi/Sahibi ve Efendisi olan, dünyayı yöneten ve ona verimlilik sağlayan yüce tanrısal güç olarak kabul edilirdi. Onun, kozmostaki ve toplumdaki düzeni temsil ettiği düşünülürdü. Onun kültü sıklıkla astrolojik törenler içerirdi; zira astrolojinin ilahi yaratıcının planlarını ve kılavuzluğunu ortaya çıkardığına inanılırdı. Nisan ayı başlarında bu tanrı için Yeni Yıl

festivalleri düzenlenirdi.¹⁴⁸⁷ Gerek *Nabu* gerekse *Bel*, Babil'de kral ve yöneticilerin özel ilgi gösterdikleri tanrısal varlıklardı.

Nabu ve *Bel* terimlerinin, pagan Urfalıların şahıs isimlerinde de kullanılmakta olduğu görülmektedir. Örneğin Addai'nin rivayetinde kendisinden bahsedilen Urfalı başrahip *Ebednebo* (ya da *Abdnebo*) gibi. Bundan başka Urfa'daki çeşitli kitabelerde *Barnabis*, *Barnaba*, *Belbana*, *Belşu*, *Zalbel* ve *Beli* gibi şahıs isimlerine de rastlanmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda *Tanrı Bel* gezegenlerden Jüpiter'le, *Nabu* ise Merkür'le özdeşleştirilmektedir. Örneğin, Barnaba ile Pavlus'un Listra'ya seyahatinde Listralıların Barnaba'yı Yunan tanrılarından Zeus'la Pavlus'u da Hermes'le özdeşleştirmelerine ilişkin Resullerin İşleri XIV-12'de geçen ifadenin Gannat Bussame yazmasındaki versiyonunda, Listralılarca Barnaba'nın Müşteri (Bel = Jüpiter) ile Pavlus'un ise Utarid (Nabu = Merkür) ile özdeşleştirildiği ifade edilir.¹⁴⁸⁸ Bundan başka Nabu, Helen geleneğinde de Hermes'le özdeşleştirilmiş, örneğin Pseudo-Lucianus Hermes'i Hierapolis-Mabbug

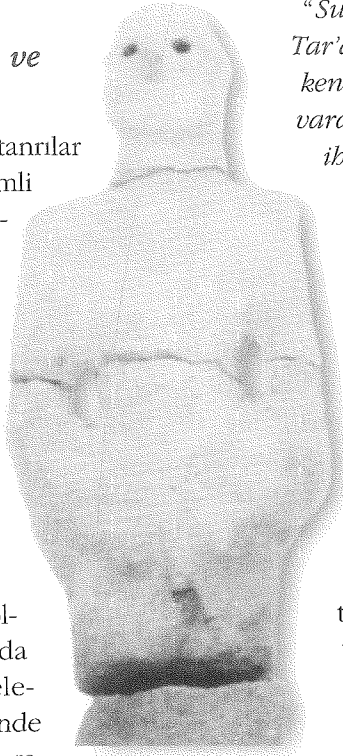
1487 Bkn. H.J.W. Drijvers, "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria", N(ed.. Garsoian), **East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period**, Dunbarton Oaks 1982, 37.

1488 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 74-75.

tanrısı olarak adlandırmıştır. Ayrıca Nabu-Hermes ilahi şarkıcı Orpheus ile de özdeşleştirilmiş ve lir ile temsil edilmiştir.¹⁴⁸⁹ Nitekim paganist Urfalıların Nabu için düzenledikleri festivallerde de kurban törenleri yanı sıra çalgılar çalıp şarkılar söyledikleri bilinmektedir.

c. Atargatis Kültü ve Balıklı Göl

Urfa paganizminin tanrılar panteonuyla ilgili önemli kaynaklarımızdan Addai'nin Öğretisi ve Bardaisan, Urfa'daki Tar'ata kültünden bahseder. Addai, Urfalıların Mabbug (Hierapolis) halkı gibi Tar'ata'ya tapındıklarını belirtmektedir. Ayrıca O, bir diğer ifadesinde de Urfalıları parlak yıldızın tutsağı olmamaları konusunda uyarmaktadır.¹⁴⁹⁰ Gelecektekiler olarak, gençliğinde Hieropolis'te bir pagan rahip olarak eğitim almış olduğu, fakat sonradan Urfa'ya döndükten sonra bu-

Balıklı Göl civarında bulunan bir tanrı heykeli (Urfa Müzesi)

radaki Hristiyanların etkisiyle Hristiyanlığa geçtiği söylenen Bardaisan¹⁴⁹¹ ise eserinde, Kral Abgar'ın Hristiyan olduktan sonra, Urfalı paganların Tar'ata kültü çerçevesinde uygulamakta oldukları bir adetlerini nasıl yasakladığını şöyle anlatır:

"Suriye ve Urfa'da Tar'ata'ya tazim amacıyla kendini badım etme adeti vardı. Ancak Kral Abgar ibtida ettikten (Hristiyan olduktan) sonra, kendisini badım eden her erkeğin elinin kesilmesini emretti. O günden bu güne Urfa bölgesinde kimse kendini badım etmemektedir."¹⁴⁹²

Paganist Urfalıların Tar'ata adı altında tapındıkları tanrısal varlık, Suriye bölgesinde yaygın olarak tapınılan Tanrıça Atargatis'tir. Tar'ata ismi, Atargatis teriminin bu bölgeye ait yerel bir telaffuzu görünümünde-

1489 Drijvers, "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", 195.

1490 Addai, **The Teaching of Addai**, 49.

1491 Bkn. Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 78.

1492 Bardaisan, **The Book of the Laws of Countries**, 59.

dir. Nitekim Harraniler de bu isme tanrılar panteonunda yer vermektedirler.¹⁴⁹³

Muhtemelen, Drijvers'ın belirttiği gibi, *Astart* (*Astarte*) ve *Anat* isimlerinin bir kombinasyonu olan *Atargatis* ismi, Suriye bölgesinde farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Bunlar arasında *Atrat*, *Atrata* ve *Trat* sayılabilir.¹⁴⁹⁴ *Astart* ve *Anat*, çeşitli bölgelerde *İstar/Venüs*'ü temsil eden tanrıçalardır. *Astart* (*Astarte*), Fenikeliler ve Kenaniler tarafından tazim edilen verimlilik tanrıçasıdır. Onun kültü sonradan Mısır'a götürülüp, orada O'na şifa tanrıçası olarak tapınılmıştır. Kartaca bölgesinde ise O'na *Tanit* adı altında tazimde bulunulmuştur. *Anat* ise, Ugarit bölgesinde tapınılan yeryüzü tanrıçasıdır. O da Tanrıça *İstar/Venüs*'ün yerel bir karşılığıdır ve tıpkı Babil'de *İstar*'ın *Tanrı Tammuz*'un ölümünden sorumlu olduğuna inanıldığı gibi, Ugarit'te de *Tanrıça Anat*'ın *Tanrı Mo*'un ölümünden sorumlu olduğuna inanılmaktadır.¹⁴⁹⁵

Astart va *Anat* gibi, *Atargatis* de Venüs Gezegenini temsil eden Semi-

tik *Tanrıça İstar*'ın Suriye bölgesindeki karşılığıdır. Gerek yazılı kaynaklardan gerekse *Atargatis* (Tar'ata) kültürünü yansıtan arkeolojik bulgulardan, bu tanrıçanın paganist Urfalılarca verimlilikle irtibatlı görüldüğü anlaşılmaktadır. Birazdan üzerinde duracağımız Balıklı Göl dışında, Bardaisan tarafından anlatılan, erkeklerin bu tanrıça uğruna kendilerini hadım etmeleri ritüeli, *Atargatis*'in ana tanrıça olarak üretkenlik ve verimliliği temsil eden bir uluhiyet olarak algılandığını göstermektedir. Zira bu adet, yani tanrıça için kendini hadım etme, Urfa'nın komşusu Hieropolis şehrinde, şehrin tanrılar panteonunun başında olan verimlilik tanrıçası için yaygın olarak başvurulan bir tapınma ritüeliydi.¹⁴⁹⁶

Yukarıda bahsettiğimiz yazılı kaynakların dışında Urfa'daki bazı arkeolojik malzemenin de *Atargatis* kültürüyle irtibatlı olduğu düşünülmektedir. Örneğin Drijvers, Urfa'yla ilgili eserinde, Urfa müzesinde bulunan bir stelede yer alan figürlerden birisinin *Atargatis*'i (diğerinin ise Suriye bölgesinde *Atargatis*'in eşi olduğu düşünülen *Hadad*) temsil ettiği-

1493 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 96. Harranilerin tanrılar panteonunda yer alan Tar-sâ da *Atargatis* için kullandıkları bir diğer isim olabilir. Bkn. Bîrûnî, **The Chronology of Ancient Nations**, 316-318. Ugarit'teki Akad tanrılar panteonunda ise tanrıçanın ismi *Attrat* şeklinde telaffuz edilir. Bkn. J. Healey, "The Akkadian 'Pantheon' List from Ugarit", 118.

1494 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 84. Frazer ise, *Atargatis* isminin, Aramice *Atar* ve *Ateh* isimlerinin kombinasyonundan oluşan Yunanca bir terim olduğunu savunur. Bkn. J.G. Frazer, **Adonis**, London 1932, 133.

1495 Bkn. R. Carlyon, **A Guide to the Gods**, New York 1982, 304, 307.

1496 Bkn. Segal, **Edessa**, 56.

ni ileri sürmektedir.¹⁴⁹⁷ Bundan başka, gerek Soğmatar yazıtlarında gerekse Urfa yöresine ait Süryanice kitabelerde geçen, *Abdata*, *Barata*, *Mata*, *Matrata* ve *Şalmata* gibi şahıs isimleri de *Atargatis* kültünün yörede ne kadar yaygın ve etkin olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹⁸

Suriye bölgesinde *Atargatis* kültünün en yaygın görüldüğü merkez Mabbug olarak da adlandırılan Hierapolis'ti. Hierapolis, yalnızca bu tanrıça kültü açısından değil, genelde tüm paganist özellikler açısından da bölgede meşhurdur. Nitekim Suuçlu Yakub, Harran'la birlikte Hierapolis'i, kendi zamanında yöredeki paganizmin temel merkezi olarak görmekte ve bu nedenle eserinde buraya ayrı bir önem vermektedir. Hierapolis ve onun ana tanrıçası ile ilgili şöyle der:

“O (şeytan), Mabbug'u tanrıça(lar) rahibinin bir şehri yaptı; ebediyen yanlışla düşmesi için onu, kendi ismiyle adlandırdı.”¹⁴⁹⁹

Atargatis, Hierapolis'in verimlilik ve bereket nitelikleriyle tanınan yüce ana tanrıçasıdır; eşi fırtına ve be-

reket tanrısı *Hadad* ile birlikte tanrılar panteonunun zirvesinde yer almaktadır. Hieropolis'te *Atargatis*, aslan üzerine binmiş başında bir çeşit başlık bulunan bir kadın şeklinde tasvir edilir. *Hadad* ise kabartmalarında sıklıkla boğa figürleri ile gösterilir.¹⁵⁰⁰

Hieropolis'te *Atargatis* kültünün en çarpıcı özelliklerinden birisi, bu tanrıçanın su kültüyle yakın ilişkili olarak görülmesi ve tanrıçanın kült merkezinin, içinde kutsal balıkların yaşadığı havuzlara ve su kanallarına sahip olmasıydı. Aslında Ortadoğu'daki bütün pagan yerleşim merkezlerindeki tanrı kültlerinde suyun (özellikle de akarsuyun) önemli bir yeri vardı. Örneğin Palmira'da *Bel Tapınağı*, kutsal Ephca Pınarından gelen bir su kenarındaydı.¹⁵⁰¹ Aynı şekilde Ibnu'n-Nedîm'e göre, Harran'ın dışında Kâdâ denilen bir kült merkezinde Harranlılar *Sanamu'l-Mâ* (Su İdolü/putu) adını verdikleri tanrıları için Nisanın yirmisinde, Babililerin Akitu Festivaline benzer törenler düzenlerlerdi.¹⁵⁰² Özellikle Fırat ve Ürdün gibi Ortadoğu'nun

1497 Bkn. Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 80-82.

1498 Bkn. Segal, “Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century A.D.”, 28-29.

1499 Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 97-98. Harranlı Bâbâ da kehanetlerinde, “rahipler şehri” olarak tanımladığı Mabbug'dan bahseder ve bu şehrin rahiplerce yeniden canlandırılacağını söyler. Rosenthal, “The Prophecies of Bâbâ the Harranian”, 221-225.

1500 Frazer, **Adonis**, 110, 133.

1501 Bkn. Segal, **Edessa**, 48.

1502 Ibnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 325.

hayat kaynağı olan nehirler dinsel açıdan büyük önem taşımaktaydı. Nitekim bu nehirlerle Yahudilik ve Sabiilik gibi dinlerin kutsal metinlerinde de ayrıcalıklı bir yer verildiği bilinmektedir. Kitabı Mukaddes'e göre Ortadoğu'daki nehirler, Adem'in yaratılması sonrası Tanrının düzenlediği bahçede (cennette) oluşturulmuştur.¹⁵⁰³ Sabiiliğe göre ise, Fırat, Dicle, Ürdün ve benzeri nehirler Yardna (vaftizde kullanılan ilahi Ürdün) ve *Mtita d Hiia* (*Hayat Suyu*) olarak nitelenen kutsal sulardır. Bu nehirler, ilahi alemle yeryüzü arasında bir köprü vazifesi görmektedir.¹⁵⁰⁴ Akarsular, diğer birçok dinsel gelenekte de "hayat suyu" ve ilahi alemle yeryüzü arasındaki bir bağ olarak görülmektedir.¹⁵⁰⁵

Tanrıça Atargatis ile özellikle Fırat Nehri ve bu nehrin kolları arasında yakın bir irtibat kurulurdu. Hierapolis'te Tanrıçanın bu sulardan doğduğuna, ayrıca O'nun evlilik töreni sonrası yıkandığı bu sularda kutsal balıkların oluştuğuna inanılırdı. Bir başka inanışa göre ise *Atargatis*, Fırat Nehrinde kutsal balıkların bulunduğu bir yumurtadan doğmuştur. *Atargatis* kültü bağlılarının bir diğer inanışına

göre ise, *Atargatis* mabedi kenarında bulunan suların ve burada yaşayan balıkların ilahi ruhlar taşımakta oldukları düşünülürdü. Hierapolis ve Ascalon'daki yaygın bir mitosa göre, *Atargatis* ve oğlu bu sulara/havuzlara dalmış ve sonra orada balıklara dönüşmüşlerdir.¹⁵⁰⁶

Anlaşılabileceği gibi, *Atargatis* kültü çerçevesinde bazı sular ve göletlerin kutsallığının yanı sıra, bu sularda yaşayan balıkların da kutsiyetine inanılır; bu balıklar, ya Tanrıçanın şekil değiştirmiş hali ya da Tanrıçanın bu sularda yıkanması gibi aktiviteleri sonucunda oluşmuş varlıklar olarak düşünülür. Dolayısıyla bu balıklar tabu olarak görülür ve onlara zarar vermek, yakalamak, öldürmek ve benzeri davranışlar kesinlikle yasaklanır.

Hierapolis'te *Atargatis* tapınağı bir duvarla çevriliydi ve girişi kuzey yönündeydi. Bu tapınakta deniz kızı figürleri yer alırdı. Tapınak avlusundaki kanallardan geçen sular, içinde kutsal balıklar bulunan bir göle dökülürdü. Kaynaklar, bu balıkların oldukça evcil olduklarını, hatta çağrıldıklarında kişinin yanına geldiklerini anlatırlar. Gölün ortasında, Tanrıçayı

1503 Bkn. **Tekvin II:** 9-14.

1504 M. Franzmann, "Living Water Mediating Element in Mandaeen Myth and Ritual", **Numen** 36, 158.

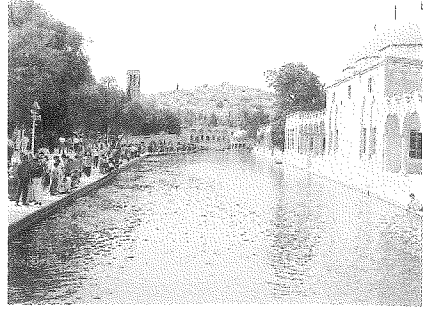
1505 Bkn. M. Eliade, **Patterns in Comparative Religion**, London 1958, 193-194.

1506 W. R. Smith, **Religion of the Semites**, London 1894, 172, 174-175.

temsil eden bir heykel yer alırdı. Hierapolisliler, bu gölün yalnızca insanlarca değil, bazı festivallerde *Atargatis*i görmeye gelen diğer tanrısall varlıklarca da ziyaret edildiğini düşünürlerdi.¹⁵⁰⁷

Atargatis kültü bağlamında, kutsal havuzlar/göller ve balıklar içeren mabetlere Suriye ve Kuzey Mezopotamya bölgesinin diğer çeşitli eski yerleşim birimlerinde de rastlanmaktadır. Kaynaklara göre Hierapolis'ten başka Dalos'ta, Ascalon'da ve diğer bazı şehirlerde bulunan kült merkezlerinde de bunları görmek mümkündür. Örneğin Ascalon'da bulunan tapınaklarda *Atargatis*'in kutsal balıklarını ve bunların yemlenmesini tasvir eden tapınak kabartmaları bulunmaktadır. Delos'taki *Atargatis* tapınağında da içinde kutsal balıkların bulunduğu bir göl vardı. Bunlardan başka, kutsal pınarlar ve sular kültüne Aphaca, Berşeba, Mamre ve Antakya yakınlarındaki Defne gibi merkezlerde de rastlanmaktadır. Ortadoğu'daki kutsal su ve balıklar kültü ile ilişkili bir diğer anlatı ise, Bardaisan'ın çağdaşı olan Aelian, Habur Nehri'nin kaynağında Tanrıça *Herakleia*'nın *Zeus*'la birleştikten sonra yı-

kandığını ve bu nedenle burada havanın her zaman güzel olduğunu, suların içinde ise evcil balıkların bulunduğunu anlatır.¹⁵⁰⁸

Bahklı Göl

Hıristiyanlık, Urfa'da Paganizmin yerini aldıktan sonra, *Atargatis* Kültü, Balıklı Göl ve Tanrıça'nın Kutsal Balıkları, Yahudi ve İslam geleneğinde, Hz. İbrahim ile Nemrud menkıbesine katılacak, asırlarca ağızdan ağıza aktararak günümüze kadar gelecektir.¹⁵⁰⁹

d. Urfalı Paganların Diğer Kült ve Ritüelleri

Yukarıda incelediğimiz tanrısall varlıklardan başka, Urfalı paganlar, Addai'nin Öğretileri'ne göre, Araplar gibi "kartal"a da tanrılar panteonunda yer vermektedirler.¹⁵¹⁰ Bundan başka Julian'ın Hitabesi'nde, Urfa halkı-

¹⁵⁰⁷ Segal, *Edessa*, 47-49.

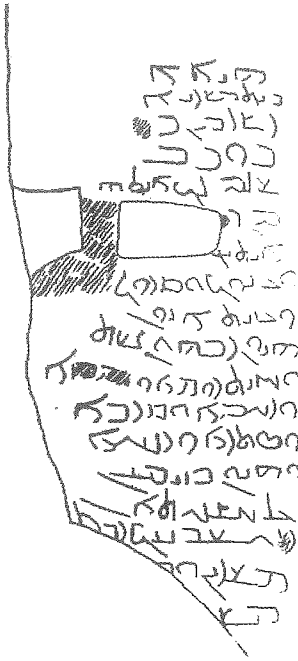
¹⁵⁰⁸ Segal, *Edessa*, 49; Smith, *Religion of the Semites*, 173.

¹⁵⁰⁹ Bu inanç ve anlatının İbrahim-Nemrud menkıbesine dönüşmesinin tahlili için çalışmamızın Giriş Bölümüne bakınız.

¹⁵¹⁰ Addai, *The Teaching of Addai*, 49.

nın tanrıları *Monimos* ve *Azizos* ile birlikte oldukları belirtilir.¹⁵¹¹ *Iamblichos*, *Monimos* ile *Azizos*'u, Yunan tanrılarından *Hermes* ve *Ares* ile özdeşleştirme yoluna gitmiştir. Ancak bunlar, Kuzey Arabistan halklarınca Venüs Gezegeninin akşam ve sabah görünüşleri olarak tapınılan *Uzzâ* ve *Mun'im* ile ilişkili olabilir.¹⁵¹²

Urfa'nın pagan dönemine ait mezar kitabelerinden paganist Urfa-lıların ölüm sonrası yaşama inan-dıkları anlaşılmaktadır. Bununla ilgili aşağıda verdiğimiz iki kitabe, bir fikir vermesi açısından yeterlidir. Ayrıca Soğmatarda bulunan kitabelerin bir kısmında mezarların, tanrıların gözetiminde olduğu ve

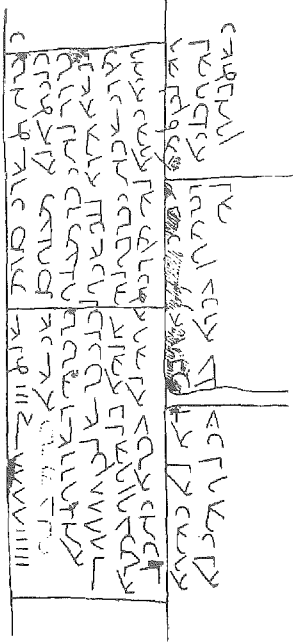

- 1 ܠܠܡ ܕܠܠܡ
- 2 ܠܠܡ ܕܠܠܡ
- 3 [ܬܝܠܬ] ܬܝܠܬ
- 4 ܬܝܠܬ
- 5 ܬܝܠܬ ܠܝܠܬ
- 6 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 7] ܬܝܠܬ
- 8 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 9 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 10 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 11 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 12 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 13 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 14 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 15 ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 16] ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 17] ܬܝܠܬ ܕܝܠܬ
- 18 ܬܝܠܬ

(1-5) Bu, *Kevkeb'in* oğlu *Şalman'in* evidir; size selam olsun. (6-7) Sizler...`dan geli-yorsunuz. (8-9) Sizlere seslendiler, ve siz onlara karşılık (cevap) verdiniz. (10) Sizle-rin onlarla... (11-13) Ve siz, yükseği ve engini, uzağı ve yakını, gizliyi ve açık-seçik olanı gördünüz. (14-16) Onlara gelince, onlar sizin kıyamet gününe dair borçları-nızın gereklerini yerine getirdiler (17) huzur vererek ve ... (18) ...

1511 Bkn. Ross, **Roman Edessa**, 88.

1512 Bkn. Drijvers, **Cults and Beliefs at Edessa**, 152, 161vd.

385 ܕܝܝܡ ܡܕܝܢܬܐ ܕܝܢܐ 1

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 2

ܕܝܢܐ 3

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 4

90 ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 5

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 6

ܕܝܢܐ 7

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 8

ܕܝܢܐ 9

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 10

ܕܝܢܐ 11

ܕܝܢܐ ܕܝܢܐ 12

ܕܝܢܐ 13

ܕܝܢܐ 14

(1) 385 yılının Birinci Teşrin ayında (2) Ben, Nabay'ın Budar'ı Ma'nu'nun oğlu Şardunaba'nın torunu Keşiş Ma'nu (3-4) bu anıtı 90 yaşındayken kendim ve çocuklarım için inşa ettim. (5) Her kim gelip şükranlarını sunarsa Tanrı onu kutsasın. (6-8) Her kim zarar verirse, mezarı olmasın ve çocukları gözlerini görmez yapsın (9) onun için var olmayan...

buralara zarar verenlerin tanrı/tanrılar tarafından lanetlenip cezalandırılacağı yazılıdır.

Urfalıların pagan ritüelleri arasında, Harran'da olduğu gibi festivallerin ve çeşitli kült merkezlerinde yapılan kurban törenlerinin

önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Örneğin Addai'nin Öğretisi, Nebo ve Bel'e kurban sunulan altarlardan bahsetmektedir. Urfalıların ilginç bir ritüeli de –yukarıda değindiğimiz gibi- tanrıça Atargatis adına erkeklerin kendilerini hadım etmeleri geleneğidir.

II. HİRİSTİYANLIK

"Edessa'nın balkını Tanrı kutsasın!...

Adı, O'nun gururudur.

Havarisinin adı O'nun şerefidir.

O, Gök'teki Kudüs'ün gölgesidir."

Mor Afram

1. Efsânevî Menkibeler Dönemi

Hristiyanlık tarihinde, bir zamanlar Doğu Hristiyanlığının en önemli misyon merkezi olan Urfa Kilisesi, bugün sadece Kilise tarihi açısından son derece önem arz etmekle beraber, fizikî olarak artık yoktur. Ancak Hristiyanlık tarihinde İsa-Mesih'in konuştuğu dili konuşan, o dille ibadetlerini yapan tek kilise olması; Kilise tarihi içerisinde oynadıkları rolle, ilahiyat sahasında meydana getirdikleri eserlerle, Doğu'da İran, Hind, Orta Asya ve Çin'e kadar Hristiyanlığı yaymadaki misyon faaliyetleriyle, Helenistik Kültürü, Doğu (İran-Hind) ve Batı (Grek) felsefelerini İslam dünyasına tercüme faaliyetleri yoluyla aktarmadaki rolüyle ve nihayet V. yüzyıldan itibaren ilahiyat tartışmaları neticesinde bünyesinde geliştirdiği farklı mezhepler (Melkitler, Süryaniler,

Nasturiler)le son derece önemli bir konuma sahiptir.

Urfa Kilisesinin tarih içerisindeki bu önem ve konumunu yerli yerine oturtabilmek için, öncelikle Hristiyanlığın nerede, nasıl doğduğuna ve buradan Urfa'ya nasıl girdiğine bakmak gerekir.

a. Hristiyanlığın Doğuşu ve Bölgede Yayılışı

Bugün dünyanın en büyük dinlerinden birisi olan Hristiyanlık, kuruçusu kabul edilen İsa-Mesih zamanında yeni bir din olarak ortaya çıkmamıştı. Ne İsa-Mesih ve ne de O'nun ilk çekirdek cemaatini teşkil eden Havarileri yeni bir din iddiasında bulundular. Ancak bir yandan hadiselerin seyri, bir yandan da Pavlos'un putperestler üzerindeki misyon faaliyetleri ve yorumları, zamanla Hristiyanlık adı altında yepyeni bir dinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

a.a. İsa-Masih ve Hristiyanlık

Asrımızda milyonlarca insanın, Hristiyanlığın kurucusu olarak inandığı Hz. İsa hakkında bilinen şeyler bir kaç cümleden öteye geçmemektedir. O'nun hayat hikâyesinden meydana gelmiş olan İnciller, bizi bu konuda tatmin etmediği gibi, İsa'nın muasırları olan Yahudi ve pagan tarihçilerden hiçbirinin O'nun hayatına dair en ufak malumat bırakmaması da mânâlıdır¹⁵¹³.

Karanlık içinde geçen bir çocukluk ve gençlik devresinden sonra, bir gün O'nu Hz. Yahya tarafından vaftiz olunmak üzere kafiler halinde Ürdün (Şeria) Nehri'ne gidenler arasında görüyoruz. Tarihi kayıtlar o devrede İsa'nın 30 yaşlarında olduğunu haber vermektedirler¹⁵¹⁴. Yahya'nın tutuklanıp idam edilmesinden sonra¹⁵¹⁵, İsa'nın kendi başına hareket ettiğini görüyoruz. İsa, selefi Yahya gibi münzevi bir hayat

yaşamıyordu¹⁵¹⁶. Önce Galile'de ve etraf yatışınca da civar köy ve kasabalarda tebliğe başladı¹⁵¹⁷.

İsa-Masih, bütün hayatı boyunca tebliğini sadece ırkdaş ve dindaşları olan Yahudiler'e yapmıştır¹⁵¹⁸. Bu tebliğleri neticesinde de kendisine az sayıda taraftar bulabilmişti.

a.b. İlk Kudüs Cemaati ve Misyon Faaliyetleri

Hz. İsa daima dirilmeden, yeni bir hayattan (Ahiret) bahsettiği halde, eti ile kemiği ile dirileceğini hiç bir zaman söylememiştir. Havariler de O'nun dünyadan ayrılışından sonra, üstatlarının, İsrail'in kurtuluşunu gerçekleştirdiğini görmek yolundaki ümitlerinin boşa çıktığını görerek, mahzun ve bitkin bir şekilde Galile'ye geri dönmüşlerdi¹⁵¹⁹. Nihayet ortalık yatıştıktan sonra, üzerlerindeki bezgin havayı atarak İsa'nın kardeşi Yakub'un başkanlığında tekrar Kudüs'e geri döndüler¹⁵²⁰. Yakub'un cemaat üzerindeki

1513 Ö. Hilmi Budda, **İsa Meselesi**, İstanbul 1931, 4-12.

1514 **Luka**, III/23; James Monfatt, "John the Baptist" **HCLMK**, (A Coll. Work), 189 v.d.; Ernest Renan, **İsa'nın Hayatı** (çev. Ziya İshan) M.E. Basımevi, Ankara 1964, 2. bas., 72 v.d.

1515 Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul 1983, 210.

1516 **Matta**, III/4 v.d.

1517 **Matta**, IV / 12 v.d.

1518 Bkz. **Matta**, X/5-7, XV/24 v.d.

1519 **Matta**, XXVIII / 10; krş. Hans von Campenhausen, **Tradition and Life in the Church: Essays and Lectures in Church History**, (trans. by A. W. Littledale), London: Collins 1968, 48-89; Ernest Renan, **Havariler** (cev. Ziya İshan), Ankara 1964, 2. bas., 29 v.d.

1520 E. Renan, **Havariler**, 43 v.d.

pozisyonu, ileride Piskoposluk olarak anılacak bir nevi "umumi müfettişlik ve başkanlık" idi.

Hz. İsa'nın bu çekirdek cemaati diğer Yahudiler gibi düzenli bir şekilde Mabed'e devam ediyor; ırkdaşlarından daha çok ve samimi bir şekilde Musa Şeriatına sarılıyorlardı¹⁵²¹. Diğer Yahudilerle aralarında ki tek fark, İsa'nın şahsı ile ilgiliydi. Onlar, İsa'nın Musa Kavmi'ni ve Din'i'ni ıslah etmek için gönderilmiş bir peygamber ve Mesih olduğuna inanırlarken¹⁵²², diğerleri bunu reddediyorlardı¹⁵²³. Bu durum İsa-Mesih Cemaati'nin Yahudilerden ayrılmasına ve bağımsız bir Kilise'nin kurul-

masına sebep oldu. Neticede de İsa-Mesih elçiliğinin Filistin sınırları dışına, bütün dünyaya taşınmasının ve İsa'nın hatırasını icra etmek şuurunun zorunluluğu fikri gelişti. Kısa bir zaman sonra Yakub, başlarında Havarilerin bulunduğu misyon guruplarını bölgenin her tarafına göndermeye başladı¹⁵²⁴. Bu misyon çalışmalarına Yahudilerin yanı sıra putperestler de ilgi duymaya başladılar. Bu çalışmaların ilk yıllarında Pavlos'un da Hristiyan olduğunu görüyoruz¹⁵²⁵. Ancak O'nun yeni dine girişi, bir yandan henüz çekirdek durumunda olan cemaata yeni bir ruh ve kuvvet kazandırırken, diğer yan-

1521 Örnek olarak bkz. **Resullerin İşleri**, III, VII, X, XXI v.s.; krş. W. M. Grant, **Ideals of the Early Church**, London 1923, 34-35; William Wigram Harvey, **History of Theology of the Three Creeds**, London-Cambridge 1954, 1-33; J. M. Robertson, **A. Short History of Christianity**, London: Watts and Co. 1913, 14 v.d.; K. Bihlmeyer-H. Tuchle, **Birinci ve Dördüncü Yüzyıllarda Hristiyanlık**, 18; Kenneth Scott Latourette, **A History of Christianity**, New York: Harper and Brothers 1953, 142 v.d.; W. M. Grant, **Ideals of the Early Church**, 34-5; Renan, **Havariler**, 53-71 v.d.; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için Charles Bigg, **The Doctrine of the Twelve Apostles**, SPCK, London 1898 ve Roswell D. Hitchcock and Francis Brown, **The Teaching of the Twelve Apostles**, Revised and Enlarged, ed. London 1885 adlı eserlere bakınız.

1522 **Matta**, XXI / 11,46, XXIII / 34 **Luka**, I / 76, XIV / 19; **Yuhanna**, IX / 17.

1523 **Resullerin İşleri**, V/28-42; Mısırlı Hacı Kamil, **İslamiyet ve Hristiyanlık**, Türk Dili Matbaası, Balıkesir 1955, 19; Robert Ballou, **The Nature of Religion**, Basic Books, inc. Publishers, New York London, Tarihiz, 95; Ö. R. Doğrul, **Yeryüzündeki Dinler Tarihi**, 3. Baskı İstanbul 1963, 194.

1524 **Resullerin İşleri** IX, XI, XVII ve XVIII; **Galatyalılara**, II/7-13; D. S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 14; Adrian Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 25; Cebzan Halil Cebzan, **El-Mecmuatü'l-Kamile li'l-Müellefat**, Beyrut 1964, 343 v.d.; Mor Ignatios Afram I., **Dürer-en-Nefisefi Muhtasar Tarih'i-Ikenise**, Homs 1940, 50 v.d.; Donald Guthrie, **The Apostles**, London: Pickering and Inglis LTD. 1975, 66 v.d.

1525 **Resullerin İşleri**, IX / 1-26; Donald Guthrie, **The Apostles**, 70 v.d.; C.A. Anderson Scott, **Saint Paul: The Man and Teacher**, Cambridge Univ. Press 1936, 11-14.

dan da cemaat arasında fikri ayrılıkların doğmasına ve cemaatin parçalanmasına sebep oldu¹⁵²⁶.

a.c. Hristiyanlığın Filistin-Suriye ve Urfa Bölgesinde Yayılışı

Markos ve Luka İncilleri her ne kadar Hz. İsa'nın Sur ve Sayda yakınlarına geldiğinden bahsediyorlarsa da¹⁵²⁷, buralara Hristiyanlığın girişi Havariler dönemine rastlar. Ancak gerek Petrus'un ve gerekse Pavlos'un Kudüs'ten Antakya'ya, Antakya'dan Kudüs'e gelip gidişleri esnasında Akka, Sur, Sayda, Kayseriye, Beyrut ve Cubeyl gibi sahil şehirlerine uğradıklarını biliyoruz¹⁵²⁸. İç bölgelerde ise 70'lerden 5.si olan Miliya (İliya)'nın özellikle Homs, Baalbek, Resten ve Hama'da misyon faaliyetlerinde bulunduğu rivayet edilmektedir¹⁵²⁹.

Kudüs'ün tahribi (M.S. 70) nden sonra, misyon merkezinin Antakya'ya geçmesi, bu faaliyetlerin bu bölgelerde daha yoğun olarak devamını sağlamıştır. Antakya'nın çok önemli bir liman şehri olması, Anadolu ile Suriye ve Lübnan'ın kavşak noktasında bulunması, bu bölgelerdeki misyon faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Özellikle 68 yılında Efudiyos'un katli ile cemaat idaresini ele alan İgnatius Nurani kuvvetli bir misyoner teşkilâtı kurmuştur. Önce Antakya Kilisesi içindeki Yahudi asıllı Hristiyanlar ile Putperest asıllı Hristiyanlar arasındaki ihtilâfi gidermiş¹⁵³⁰, sonra da bölgedeki kiliselere gönderdiği mektuplarla parçalanmaları önlemeye çalışmıştır¹⁵³¹.

Mor İgnatius'un teşkilâtlandığı bu misyoner guruplarının çalış-

1526 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Şinasi Gündüz, **Pavlos: Hristiyanlığın Mimarı**, Ankara 2001, 203 vd.

1527 **Markos VII/24, Luka VI/17.**

1528 **Resullerin İşleri XXVII/3**; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 57; Majid Fahhry, **Lebanon: The Church and Nations**, ed. by Adrian Hastings, London and New York 1959, 63.

1529 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 87-88.

1530 Isidoros, **Heridetü'n-Nefise fi Tarihi'l-Kenise I**, Efranciye 1922, 95; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 102; Ayrıca C.C. Richardson'un, **The Christianity in Ignatius of Antioch** (New York 1935) ve Virginia Corvin'in **St. Ignatius and Christianity in Antioch**, (Yale Univ. Press 1960) adlı eserlere bakınız.

1531 Bu mektupların muhteva ve metinleri için bkz. Mor İgnatius Afram I, **Tarihü'l-Kenise**, 169-79; Mehmet Celik, **Resmi İnciller: Kaynakları, Yazarları ve Hristiyan Literatüründeki Yerleri**, Doktora Öncesi Mastır Çalışması, Erzurum 1981, 22-3; W.M. Ramsay, **The Church in the Roman Empire, Before A.D. 170**, Michigan: Baker Book House 1954, 311-319.

maları hakkında tarihi kaynaklar teferruatlı bilgiler vermekten yoksundur. Ancak Antakya Kilisesi'nin bu bölgelere gönderdiği misyonerlerden bazılarının sadece isimlerini biliyoruz¹⁵³².

İgnatius zamanında Suriye, Lübnan ve El-Cezire bölgesinde sürdürülen bu çalışmalar neticesinde, bu misyon faaliyetleri mü'minlerin sayılarının artmasına ve kilisenin güçlenmesine sebep oldu¹⁵³³. İgnatius'un bu çalışmaları kısa bir zaman sonra imparatorluk içinde huzursuzluk yarattı ve şikâyetler imparatora kadar ulaştı¹⁵³⁴. Bunun üzerine İmparator Traianus çıktığı Doğu seferi sırasında Antakya'ya uğrayarak, 40 yıla yakın bir zamandır episkoposluk yapan İgnatius'u zincire vurdurarak Roma'ya gönderdi (M.S. 107)¹⁵³⁵.

Yine bu dönemde Aşağı Mezopotamya, Urfa ve civarı ile Ermenistan topraklarında Hristiyanlığın yavaş yavaş yayıldığı görülür. Daha çok, küçük misyoner grupları ve tüccarlarla yürütülen doğudaki bu misyon faaliyetleri, buradaki Yahudi cemaatlerine yöneliktir.

b. Urfa'ya Hristiyanlığın Girişi

Urfa'nın Hristiyanlık tarihinde çok önemli bir yeri vardır. O, Mezopotamya'nın "ilk Hristiyan şehri"dir. O, Doğu Hristiyanlığının "Mision Merkez"i'dir. O, "ilk Hristiyan Krallık"tır. O, "İsa-Mesih Tarafından Kutsanan Yegâne Şehir"dir. O, "İsa-Mesih'in ilk nişanlısı"dır¹⁵³⁶.

Hristiyanlık Urfa'ya ve yöresine ulaşmadan önce, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, şehire paganizm hakim olmasına rağmen, küçük bir Yahudi cemaatinin varlığını da tarihi

1532 Bkz. Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 82; Filip di-Türrazi, **Esdak mâ Kâne an Tarih-i Lübnan I**, Beyrut 1948, 31 v.d.

1533 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 102; Kenneth Scott Latourette, **A History of Christianity**, New York 1953, 115-116; Mor Ignatius Afram I, **Tarihü'l-Kenise**, 166 v.d.; Anadolu için de bkz. 200-203; W.M. Ramsay, **The Church in the Roman Empire, Before A.D. 170**, 146 v.d.

1534 Örnek olarak İzmit Valisi'nin İmparatora yazdığı mektubun metni için bkz. Budda, **İsa Meselesi**, 7-9.

1535 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 103-104; Henry Hart Milman, **History of Latin Christianity I**, 31.

1536 Krş. Steven Runciman, "Some Remarks on the of Edessa", **Combridge Historical Journal** 3, (1931), 238-252. Ayrıca geniş bilgi için Robert Murray'ın, **Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition**, Cambridge: Cambridge University Press 1975 adlı eserine bakınız.

vesikalar kaydetmektedir¹⁵³⁷. Şehrin dili ise Antakya dahil, diğer Grek şehirlerinin aksine Süryanca idi¹⁵³⁸.

Hristiyanlığın ilk dört yüzyılının tarihi, efsanevî menkibelere dayanır. Bu yayılış sürecindeki efsanevî anlatımlar, Ancak Hristiyanlık Roma-Bizans'ın resmî dini olunca, yerini ciddi belge ve bilgilere bırakır. Bu nedenle tarihçiler, bu dönemde çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere temkinli yaklaşmak zorundadırlar. Kaynak kritiği yapmadan, tarih metodolojisi açısından analiz ve sentezlere başvurmadan, kaydedilenleri olduğu gibi, gerçekmiş gibi aktarmak, bir tarihçi açısından son derece sakıncalı bir durum yaratır. Tarihçinin görevi anlatılan efsanelere iman etmek değil, onları hakikat süzgecinden geçirerek gerçeğe ulaştırmaktır.

Bu hatırlatmayı yaptıktan sonra, Urfa'ya Hristiyanlığın nasıl girdiğini, nasıl yayıldığını ele almaya çalışalım. Hiç şüphesiz İznik Konsili (M.S. 325)nden önceki zaman dilimi, Urfa için de Hristiyanlık açısından karanlık bir dönemdir. Bu dönemle ilgili en eski bilgiler Kayseriyeli Eusebi-

us'un 324 veya 325 yılında tamamladığı *Ecclesiastical History* adlı eseri ile V. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen ve İsa'nın Havarilerinin şakirtlerinden olan Aday'a isnat edilen *Melfoniso dı-Aday Şliho*¹⁵³⁹ adlı eserde yer alan, efsanevî menkıbelerdir.

Urfa, Hristiyan aleminde bu efsanevî menkıbeler ile şöhet bulmuş ve bunlar sayesinde "*Kutsanmış Şehir*" unvanına kavuşmuştur. Bu nedenle Hristiyanlığın Urfa'daki ilk dört yüzyılı, tüm Kilise tarihlerinde, bu efsanevî menkıbelere dayanılarak anlatılır. Biz burada, önce bu en eski kaynaklarda (Eusebius, *Ecclesiastical History* ve *Melfoniso dı-Aday Şliho*) yer alan efsanelere dayanarak konuyu işleyecek, daha sonra bilimsel kriterlerle tahliller yapacağız.

b.a. Efsanelere Göre Kral Abgar'ın İsa-Mesihi Urfa'ya Davet Etmesi

Hristiyan aleminde geniş bir şöhet bulan efsanevî rivayetlere göre Hz. İsa döneminde Urfa'da Kral Abgar V. hüküm sürmekteydi. Ukomo (Kara) lakabıyla anılan bu kral, bir

1537 **Melfoniso dı-Aday Şihilo**, 4b, İng. Terc. 11; F.C. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 16; J.B. Segal, **Edessa**, 100 vd.

1538 Burkitt, **Early Christianity**, 11; Philip Hitti, **Syria**, 89.

1539 Batıda **Doctrine of Addai** veya **The Teaching of Addai** ismiyle bilinen eser.

[illegible]

*Urfa Kralı Abgar'ın İsa-Mesih'e gönderdiğine
inanılan mektubun Süryanca ve Grekçe metinleri.*

çeşit cilt hastalığına tutulmuştu. Rivayete göre kral bir sefaret heyetiyle beraber Hananya (Hannan) adlı elçisini o sırada Ortadoğu'da bulunan İmparator Tiberius'a göndermişti. Heyet dönüşte Kudüs'e uğrar ve burada, halkın her ferdinin ağzında yeni bir peygamberden bahsedildiğine şahit olur. Hananya, Kudüs'te on gün kaldıktan sonra Urfa'ya döner ve İsa hakkında duyduklarını krala aktarır. Hz. İsa'nın mucizeler gösterip, hastaları şifaya kavuşturduğunu duyan Abgar, İsa-Mesih'e hitaben yazılmış bir mektupla Hananya başkanlığında yeni bir heyeti Kudüs'e göndererek, O'nu ülkesine davet eder.

Birçok Süryani vekâ-
yınâmesinde de yer
alan Abgar'ın İsa-Me-
sih'e gönderdiği mektu-
bun, en eski versiyonun
Eusebius'un *Ecclesiasti-
cal History* adlı eserin-
de yer alan metni şu-

dur: "Kral Abgar Ukomo'dan, Kudüs'te ortaya çıkan Yeşu'ya selam! Senin hakkında, hem de ilaç ve şifalı bitkiler olmaksızın uyguladığın tedaviler ve dağıttığın şifalar hakkında çok şeyler duydum. Senin âmâlara ışık verdiğini, kötürümle-ri yürüttüğünü, cüzzamlıları iyileştirdiğini, kötü ruhları ve cinleri (hastaların bedenlerinden) çıkarıp kovduğunu, amansız dertlere yakalananları tedavi ettiğini ve ölüle-

ri dirilttiğini duydum. Seninle ilgili bütün bu şeyleri duyduğumda, senin ya gökten inen bir tanrı veya tanrının oğlu olabileceğini düşündüm. Evime gelip, hastalığımı iyileştirmen ricasıyla bu mektubu sana yazdım. Ayrıca Yahudilerin senin aleyhinde konuştuklarını ve sana zarar vermek istediklerini de duydum. Benim, hem sana, hem bana yetecek, küçük ama güzel bir şehrim var"¹⁵⁴⁰.

1540 Eusebius'un 325 yılında tamamladığı **Ecclesiastical History** adlı eserinde (I/3) yer alan bu metin elimizdeki en eski metindir. Eusebius, bu metnin Urfa Krallık Arşivinden Süryanca yazılı metinden Grekçeye çevrildiğini iddia eder. Ancak bu Süryanca metin bugün yoktur. Süryani vekâyinâmelerinde yer alan en eski metin ise V. yüzyıl ait olan **Melfoniso dı-Aday** adlı eserde yer alan metindir. Merak eden okuyucular ve bu iki metni karşılaştırmak isteyenler için **Melfoniso dı-Aday**'da yer alan metni de buraya almayı uygun bulduk: "Abgar Ukomo'dan Kudüs'te zuhur eden iyi doktor Yeşu'ya selam! Seni ve tedavilerini ilaçsız ve köksüz onları nasıl gerçekleştirdiğini duydum. Çünkü sözlerinle âmâların gözlerini açtığını, kötürümleri yürüttüğünü, sağrıların duymasını sağladığını, amansız dertlere yakalananları şifaya kavuşturduğunu ve ayrıca ölüleri dirilttiğini duydum. Seninle ilgili bütün bu harikulade büyük şeyleri duyduğumda, ya senin Tanrı olduğunu ve bu şeyleri yapmak için Gök'ten indığını veya bu şeyleri yapman için Tanrının Oğlu olduğunu düşündüm. Bu nedenle bana gelmeni, sana inandığım için ve tutulmuş olduğum hastalığı tedavi etmeni rica etmek üzere sana yazıyorum. Ayrıca Yahudilerin arkandan konuştuklarını ve sana zulmettiklerini ve sana kötü muamele etmek, seni çarmıha germek istediklerini duydum. Her ikimize de yetecek küçük fakat çok güzel, içinde huzurla yaşayabileceğimiz bir şehrim var!" **Melfoniso dı-Aday Şliho**, (Orijinal metin ve İng. terc. George Hovard) Schlors Press, California 1981, Süryanca metin 3b, İng. metin (**The Teaching of Addai**) 7-9. ayrıca krş. Ernest von Dobsehütz, "Der briefwechsel zwischen Abgar und Jesus" **Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie** 43 (1900), 422-486; Herbert C. Yontie, "A Gothenburg Papyrus and the Letter to Abgar" **Harvard Theological Review** 23, (1930), 299-302; H. C. Youtie, "Gothenburg Papyrus 21 and the Coptic Version of the Letter to Abgar", **Harvard Theological Review** 24, (1931), 61-65 ; Abu'l-Farac, **Tarih I**, 121.

*kariya çekileceğim. Yukarı çekildi-
ğimde, hastalığımı iyileştirmek, sana
ve seninle olanlara hayat vermek
için şakirtlerimden birini yanına
göndereceğim.*"¹⁵⁴³

*b.b. Efsanelere Göre
İsa-Mesih'in Teminatının
Yerine Getirilişi: Aday'ın
Urfa'ya Gönderilişi ve
Hıristiyanlığı Yayma
Faaliyetleri*

*"Ey İsa'nın şakirtlerini göndererek
taltif ettiği, hikmet ve
irfan kaynağı Urfa!
Bereketin daim olsun!..."*

Mor Afram

Menkibelere göre bu mektup Ur-
fa Kralı Abgar'a ulaştıktan kısa bir sü-

re sonra İsa-Mesih Keriotlu Judas'ın
ihaneti sonucunda yakalanır¹⁵⁴⁴ ve
Golgoto'da haça gerilir¹⁵⁴⁵. İsa'nın
havarilerinden Tomas, mürşitlerinin
Abgar'a verdiği teminatı hatırlar ve
bu sözü yerine getirmeye karar verir.
Efsaneyi yine Eusebius'tan dinleye-
lim: "*İsa'nın göğe yükselişinden son-
ra aynı zamanda Toma olan Yahu-
da, Yetmişikilerden biri olduğu için
bir havari olarak Thaddeus'u ona
gönderdi ve o gelip Tobias'ın oğlu
Tobias'la birlikte kaldı. Onun haberi
duyulduğunda Abgar'a "İsa'nın bir
havarisi onun sana yazdığı gibi bu-
raya geldi" diye bilgi verildi. Böylece
Thaddeus Tanrının kudretiyle her
hastalığı ve güçsüzlüğü iyileştirmeye
başladı. Öyle ki her şey en mükem-
mel oldu.*

1543 Eusebius'ta (**Ecc.Hist. I, 3**) yer alan metnin Süryani vekâyinâmelerinden en eskisi olan **Melfoniso dı-Aday** ve William Cureton'un yayınladığı **Ancient Syriac Documents**'te yer alan metni okuyucunun karşılaştırması için buraya alıyoruz: "Beni görmeden bana inanana ne mutlu! Çünkü benim hakkımda beni görenlerin bana inanmayacakları, beni görmeyenlerin bana inanacakları yazılmıştır. Mektubunun maksadı olan şeye, benim sana gelmememe gelince, kendisi için buraya gönderildiğim şey artık tamamlanmıştır ve ben yukarıya, beni gönderen Baba'mın yanına çıkacağım. Yukarı gittiğimde, hastalığımı iyileştirmek ve seni sağlığına kavuşturmak ve sana ve seninle birlikte olan herkese ebedi hayat vermek için şakirtlerimden birini sana göndereceğim. Ve şehrin kutsanacak ve bir daha hiçbir düşman tekrar onun efendisi olamayacaktır." (Bkz., **Melfisino dı-Aday Şliho**, 4a, Ing. terc., (**The Teaching of Addai**) 9; Ayrıca krs. E. Dobschütz, **Der briefwechsel zwischen Abgar und Jesus**, 422 vd.; H.C.Youtie, "A Gothenburg Papyrys and the Letter to Abgar", 299-302; aynı yazar, "Gothenberg Papyrus 21 and the Coptic Version of the Letter to Abgar", 61-65, W.Cureton, **Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries from the Year after Our Lord's Ascension to the Fourth Century**, London 1863, 1-3) ; Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi I**, 121.

1544 **Matta XXVI**, 47; **Markos XIV**, 43-53; **Luka XXII**, 47-53; **Yuhanna XVIII**, 5-13.

1545 **Matta XXVII**, 33-39; **Markos XV**, 22-28; **Luka XXIII**, 33-39; **Yuhanna XIX**, 17-24.

Abgar onun yaptığı büyük ve olağanüstü işleri ve onun nasıl hastalara şifa dağıttığını duyunca, onun İsa'nın "Göğe yükseldiğim zaman sana senin hastalığını iyileştirecek bir öğrencimi göndereceğim" diye yazdığı kişi olduğunu tahmin etmeye başladı. Böylece o Thaddeus'un birlikte kaldığı Tobias'i yanına çağırdı ve ona şöyle dedi: "Kudret sahibi bir adamın geldiğini ve senin evinde kaldığını duydum. Onu bana getir". Tobias Thaddeus'a geldi ve ona şöyle dedi: "Kral Abgar beni çağırdı ve kendisini iyileştirmen için seni ona götürmemi emretti". Bunun üzerine Thaddeus "Mucizevi bir şekilde ona gönderdiğim için onun yanına çıkacağım" dedi. Böylece ertesi gün Tobias erkenden kalktı. Thaddeus'u yanına alarak Abgar'ın yanına geldi. Thaddeus kralın yanına çıktığında sarayının ileri gelenleri orada ayakta hazır duruyorlardı. İçeri girer girmez Havari Thaddeus'un başının bir "bale-i nur" ile taçlandığını gördü. Abgar o görüntüyü görünce, Thaddeus'un önünde eğildi. Orada bulunanlar bundan büyük bir şaşkınlık duydular. Çünkü onlar sadece Abgar'a görünmüş olan o görüntüyü görmemişlerdi. Abgar Thaddeus'a sordu: "Sen gerçekten bana seni iyileştirmek ve hayat vermek üzere sana öğrencilerimden birini göndereceğim diyen Tanrı'nın oğlu

İsa'nın bir öğrencisi misin? Thaddeus şöyle cevap verdi: "Beni gönderen kişiye büyük bir inanç beslediğin için sana gönderildim ve yine eğer ona inanırsan, kalbindeki istek inandığın gibi gerçekleşecek". Abgar ona şöyle dedi: "Eğer Roma İmparatorluğu beni engellememiş olsaydı, kuvvetlerimi alıp onu çarmıha geren Yahudileri ortadan kaldırmayı isteyecek kadar İsa'ya inanıyorum". Bunun üzerine Thaddeus şunu söyledi: "Efendimiz Baba'sının isteğini yerine getirdi ve onu yerine getirdikten sonra Baba'nın yanına götürüldü". Ve Abgar ona şöyle dedi: "Ben de ona ve Baba'sına inanıyorum". Ve Thaddeus şunları söyledi: "Bu nedenle elimi onun adına senin üzerine koyuyorum" ve bunu yapar yapmaz Abgar hastalığından ve çektiği acılardan kurtuldu. Abgar nasıl İsa'dan bahsedildiğini duymuşsa derhal onun öğrencisi tarafından iyileştirildi. Hem de ilaç ve ot kullanılmaksızın tedavi edildiğine hayret etti. Bundan başka Thaddeus yalnızca onu değil damla hastalığına tutulmuş olan Abdus oğlu Abdus'u da iyileştirdi. Çünkü o da geldi ve Thaddeus'un dizlerine kapandı. Onun dualarını aldı ve iyileşti. Aynı Thaddeus birçok olağanüstü iş gerçekleştirerek ve Tanrı'nın sözünü vaaz ederek onların yurttaşlarından çoğunu şifaya kavuşturdu.

Bundan sonra Abgar şöyle dedi: "Ey Thaddeus, bütün bu şeyleri Tanrının kudretiyle yaptın ve biz de çok hayret ettik. Ancak buna ilaveten senden rica ediyorum: Bana İsa'nın gelişini, bunun nasıl gerçekleştiğini, onun kudretini, duyduğum bütün bu şeyleri onun hangi güçle yaptığını anlat." Ve Thaddeus şöyle dedi: "Şimdi susacağım. Ancak kelimeyi vaaz etmek için gönderildiğimden yarın benim için bütün yurttaşları toplantıya çağır ve ben onların önünde vaaz edeceğim"... Böylece Abgar yurttaşlarına sabahleyin toplanmalarını ve Thaddeus'un vaazını dinlemelerini emretti. Bundan dolayı ona altın ve gümüş kaplar verilmesini emretti. Ancak Thaddeus şöyle diyerek bunları kabul etmedi: "Kendi eşyalarımızı bıraktığımızıza göre başkalarınınkini nasıl alırız?" Bu şeyler 340. yılda cereyan etti¹⁵⁴⁶.

Eusebius'tan naklettiğimiz İsa Abgar mektuplaşmasının ve Aday Abgar efsanevî menkıbelerinin bilimsel tahlil ve tenkidine geçmeden,

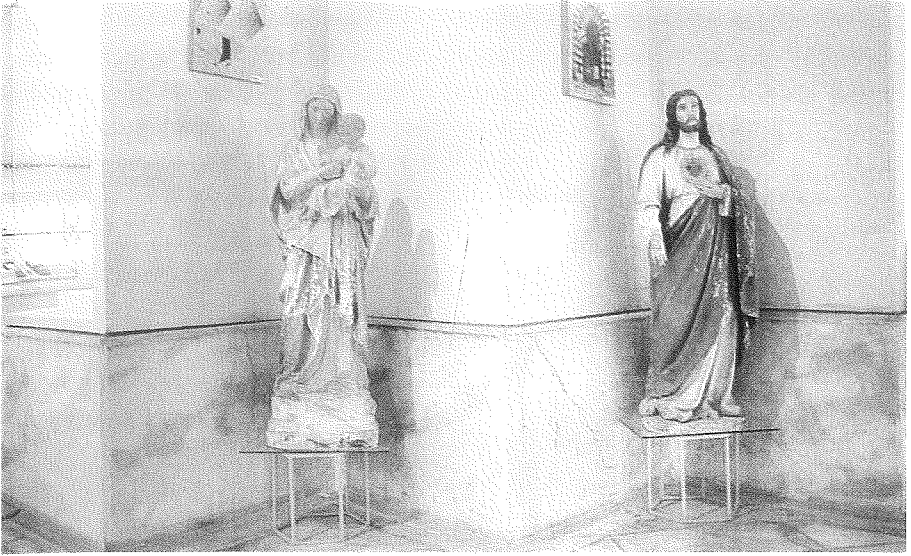
Aday'ın Hıristiyanlığı Urfa'da yayma faaliyetleri hakkındaki rivayetleri kısaca ele alarak konuyu tamamlamaya çalışalım.

Menkıbelere göre Abgar, Aday'ın isteği üzerine, ertesi sabah Havarinin vaazını dinlemek üzere tüm halkın toplanmasını emreder. Bunun üzerine bütün şehir, kadın-erkek, kralın özgür adamları, şefleri, kumandanları, çiftçiler, sanatkârlar, Soba¹⁵⁴⁷ ve Harran bölgesinden yabancılar, tüm Mezopotamya'dan gelen paganlar ve Urfa'daki Yahudi cemaati katıldılar. Aday, onlara İsa'nın mesajını ilettiler. Konuşmasında "Kendisinin ilaçların ve otların doktoru olmadığını, İsa'nın bir havarisi olduğunu; gezegenlere ve putlara tapınmanın boş olduğunu, İsa-Mesih'in yüceliğinden" bahsederek, dinleyenleri İsa'ya iman etmeye davet etti. Başta kral olmak üzere, saray erkanının çoğunluğu; kralın annesi Augustina, eşi Şalmas (Shalmath), kızkardeşi Mihrdad (Mahardates) olmak üzere birçok insan yeni dine girdiler¹⁵⁴⁸.

1546 Buradaki 340 yılı, Seleukos Takvimine göredir. Eusebius'un bu rivayetini Segal'in A. Arslan'ın güzel tercümesinden aktarmayı uygun gördük. (s. 103-104). Bu efsanevî rivayetlerin farklı varyantları için krş. **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 5a vd., İng. terc., (**The Teaching of Addai**) 13 vd.; Mor Mihoyel Rabo, **Kthobo dı-Makesbonus Zebne...** (Urfa'da Süryani Kadimlerine ait bir kilisede bulunan nüshanın tıpkı basımı), Paris 1899, 183-85; A. Fortescue, **Orthodox Eastern Christianity**, 16 vd.; A. Günel **Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970, 103.

1547 Nusaybin.

1548 **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 8b vd., İng. terc., (**The Teaching of Addai**) 17 vd.; Mor Mihoyel Rabo, **Kthobo dı-Makesbonus Zebne...**, 184 vd.; İshak Saka, **Es-Süryan I**, 163-168; Mor İgnatius Yakub III, **Tarihü'l-Kenise I**, 85 vd.; J. B. Segal, **Edessa**, 64, 78; J.S. Trimingham, **Pre-Islamic Times**, 128 vd.

Urfa Müzesinde bulunan temsili İsa-Masih ve Meryem heykelleri

Daha sonra Aday, kralın verdiği para ile burada hemen bir kilise inşa eder. Şehrin paganist kâhinleri¹⁵⁴⁹, Schavida, Abd-ı Nebo, Piros ve Danho hem yeni dini kabul ettiler, hem de şehrin ortasındaki büyük sunak hariç, Bel ve Nebo adına kurulu tüm paganist sunakları yıktılar. Yahudi-lerden de büyük bir çoğunluk hiçbir

baskı altında kalmadan yeni dine girdiler¹⁵⁵⁰. Başta Agay¹⁵⁵¹, olmak üzere Falut¹⁵⁵², Ab Şlomo¹⁵⁵³ ve Bar Samyo... Aday'ın tilmizleri olurlar ve O'ndan Eski ve Yeni Ahid'i, Resullerin İşlerini... okurlar. Urfa halkı kilisedeki ayine büyük ilgi gösterir. Aday, bu faaliyetler neticesinde bir çok insanı takdis ederek yeni di-

1549 Urfa'nın en önemli pagan tanrıları olan Bel ve Nebo kâhinleri.

1550 **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 9a vd, İng. terc., (**The Teaching of Addai**) 21.

1551 Aggaî, krala taç yapan saray görevlilerindendi.

1552 Palout.

1553 Batılı kaynaklarda bu isim Abschelama veya Barschelama olarak geçer. Batılı bilim adamları, bilimsel çalışmalarda genellikle titizdirler. Ancak isim hususunda Ortaçağ'ın sakat tutumunu halâ ısrarla devam ettirmektedirler. Örneğin, Mihoyel ismini (Arapça'da Mikail), İngilizler Maykıl, Mayk, Fransızlar Mishel, Ruslar Mihail v.b. şeklinde kullanırlar. Yukarıda metinde geçen Ab Şlomo (Barışın Babası) veya Bar Şlomo (Barışın oğlu) gibi bir anlam ifade eden isimleri Abschelama veya Barschelama şeklinde sıfat ve ismi birleştirerek anlamsız hale getirmişlerdir.

ne kazandırır. Aday'ın şöhreti ve faaliyetleri tüm Mezopotamya'da duyulur. Doğulular¹⁵⁵⁴ Roma kentine girebilmek ve Aday'ın mucizelerine tanık olmak için tüccar kılığında gelirler¹⁵⁵⁵; Aday'dan ders alırlar, sonra takdis edilirler ve kendi ülkelerinde¹⁵⁵⁶ vatandaşlarına yeni dini tebliğ etmek üzere geri dönerlerdi. Burarlarda gizli kiliseler inşa ederler ve Mecusilerden gizlerlerdi¹⁵⁵⁷. Süryani kaynakları Aday'ın öğrencileriyle beraber başta Amid (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin), Diclenin doğusu, Beszebday (İdil), Hadyab (Erbil), Bergermay, Keşker ve Ahvaz olmak üzere tüm Mezopotamya'yı dolaştığını¹⁵⁵⁸, Erbil'e Fıkıdo adlı bir piskopos da takdis ederek atadığını kaydederek¹⁵⁵⁹.

Konu ile ilgili Süryani vekâyinâmelerinde anlatılan menkıbelerde, yukarıda verdiğimiz bilgilerden başka, dişe dokunur detay yoktur. Menkıbelerin sonu ise şöyle bağlanır: Aday'ın yaşlanan vücudu, bu misyon çalışmalarında yorgun düşer. Öleceğini anlar. Hasta yatağundayken, takdis ettiği, kehnütlük¹⁵⁶⁰ rütbesi verdiği tüm ruhanilerin huzurunda yerine Agay'ı takdis ederek atar. Falut'u papazlığa, Ab Şlomo'yu diyakozluğa terfi ettirir. Tüm ruhanilere ve müminlere Kilise Babalarının koyduğu kanunlara, peygamberlere, İncil'e, Mar Şem'un'un¹⁵⁶¹ Roma'dan, Mar Yuhanna'nın¹⁵⁶² Efes'ten gönderdiklerine harfiyyen uymalarını, Aziz Pavlos'un mektuplarını ve Resullerin İşlerini okumalarını, bu kitapları esas almalarını, tavsiye eder¹⁵⁶³.

1554 Bu tabir Pers yönetimi altında bulunan tüm halkları karşılamak için kullanılmıştır.

1555 Bunun sebebi şu idi: Melfoniso dı-Aday (**Doctrine of Addai**)'ın V. yüzyılda kaleme alındığı gözönüne alınırsa; Roma ve İran arasındaki yüzyılların rekabeti ile, Roma-Bizans Hristiyanlığı kabul edince, bir İranlının Hristiyanlığa meyletmesi vatana ihanet olarak değerlendiriliyordu. Zerdüştlük İran'da millî din haline gelmişti. Hristiyanlık, ezeli ve ebedi düşmanın dini idi. Yazar, bu düşünceyle, İranlıları kaçak kılığına sokmuştur.

1556 Mezopotamya ve Doğusu (Asur toprakları).

1557 Bkz. Mşıha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, (çev. E. Sever), İstanbul 2002, 50.

1558 Geniş bilgi için bkz. Mşıha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 29 vd.

1559 Mşıha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 67 vd. ; Mor Mihoyel Rabo, **Kthobo dı-Makesbonus Zebne**, 184 vd.; **Ancient Syriac Documents**, (W. Cureton), 108-109; Gevergis Germo, **el-Keniset el-Keldaniyyet Kadimen ve Hadisen**, (el-Fikrel Mesihiyye, Yıl 19, Mayıs 1983), 177 vd.; Mor İgnatius Afram I, **Tarihü'l-Kenise**, 197 vd.

1560 Papazlık

1561 Petrus, St. Piyer.

1562 Zebedenin oğlu Jean.

1563 Mşıha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 78 vd. ; Duval, **Histoire d'Edesse**, 88.

Nihayet 14 Mayıs günü ölür. Başta Kral Abgar olmak üzere bütün şehir büyük üzüntü ve yasa boğulur. O'nun için sadece Hristiyanlar değil, Yahudi ve paganlar da yas tutarlar. Kral, Aday'ın cenazesini büyük bir törenle kaldırtarak, hanedanının görkemli mezarına defnettirir¹⁵⁶⁴.

Ortaçağda Hristiyan aleminde kendisine büyük bir şeref kazandıran, hatta Kudüs'ten sonra "Kutsal Şehir" payesi verilen ve "İlk Hristiyan Krallık" diye kendisinden sitayişle bahsedilen Urfa'nın bu şöhreti, bu efsanevî menkıbeler üzerine bina edilmiştir. IV. ve V. Yüzyıllarda oluşan bu efsanevî menkıbeleri hiçbir yorum katmadan ve asıl metinlere sadık kalarak kimi yerde aynen aktardık, kimi yerde de özetleyerek vermeye çalıştık. Bu menkıbeleri artık bilimsel tahlil ve tenkide tabi tutabiliriz.

b.c. Efsanevî İsa-Abgar ve Aday-Abgar Menkıbelerinin Tahlil ve Tenkidi

Konunun başında da belirttiğimiz gibi, Hristiyanlığın ilk dört yüzyılı

efsanevî menkıbelere dayanır. Ayrıca bu menkıbelerin yer aldığı kaynakların en eskileri de maalesef IV. ve V. yüzyılda kaleme alınmışlardır. Eusebius'un dışında, özellikle Süryani vekayınâmelerinin çoğunun yazarları belli olmadığı gibi, metinler de birbirine karışmış durumdadırlar. Öyle ki, örneğin VII. yüzyılda cereyan etmiş bir olay, III. yüzyılda cereyan etmiş olayların içinde yer alır. Böylece korkunç kronolojik hataların meydana geldiğini görüyoruz.

Ancak, okuyucuyu çok teknik teferruatların içinde boğmamak için, bu konuda kaynak kritiğine girmeden, özet bir şekilde bu efsanevî menkıbeleri tahlile tâbi tutacağız.

Dinler tarihine baktığımız zaman, her dinin kurucusu ve ilk müntesipleri hakkında birçok efsanevî menkıbelerin uydurulduğunu görürüz. Kilise tarihine baktığımız zaman da IV. yüzyıldan itibaren kiliselerin birbirlerine karşı bir "üstünlük" iddiası içerisine girdiklerini hatırlatmak lazımdır¹⁵⁶⁵. Urfa Kilisesinin Hristiyanlık alemi içerisinde üstünlük id-

1564 J. B. Segal, **Edessa**, 79.

1565 IV. yüzyıldan itibaren devletle barışan ve aynı yüzyılda Roma'nın resmi devlet dini haline gelen Hristiyanlık, bu tarihten itibaren kiliselerin üstünlük mücadelelerine sahne olmuştur. 381 İstanbul Konsilinden itibaren başlayan mücadelelerine, her ne kadar sahne önünde Christolojik tartışmalar görünüyorsa da, asıl amaç yetki ve hakimiyet mücadelesidir. 431 Efes, 449 Efes, 451 Kadıköy ve bunları takip eden konsillerde Christolojik ihtilafların ardından çevrilen entrikalar, girilen kitle katliamları ve sonucunda ulaşılan durum, temel amacın birbirlerine üstünlük sağlamak olduğunu açıkça gösterir. Bu konuda geniş bilgi için Mehmet Çelik'in **Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)** İzmir 2000, adlı eserine bakınız.

diasının temel dayanağı hiç şüphesiz “İsa-Abgar ve Aday-Abgar” menkıbeleridir.

Gerek Eusebius'ta ve gerekse Melfoniso dı-Aday'da yer alan Abgar'ın ihtida menkıbesi, gerçekte hiçbir temele dayanmasa da, bunun nereden geldiği şeklinde bir soru hemen akla gelmektedir. Metnin analiz edilmesi suretiyle, menkıbenin asıl amacı hakkında bazı ipuçları yakalayabiliriz. Hikâye, klasik edebiyat ürünlerinin benzeri olan bir “mit”tir¹⁵⁶⁶. Bu menkıbe Urfa Kilisesi haricinde, hiç kimseye bir avantaj veya üstünlük statüsü sağlamamaktadır. Şimdi metni dikkatlice ele alarak şunları tespit edebiliriz:

Menkıbenin merkezini teşkil eden nokta hiç şüphesiz İsa-Abgar mektuplaşmasıdır. Daha doğrusu bizatihi İsa'nın mektubudur. Abgar'ın mektubu, Segal'in de belirttiği gibi¹⁵⁶⁷ İsa'nın mektubuna arka fon oluşturmak için kaleme alınmış ihtimalini akla getirmektedir. Bu mektuplaşma menkıbesi gerçek olarak kabul edilecekse, şu iki soruya mutlaka cevap verilmelidir.

1. Bu menkıbeye ilişkin en eski haber Eusebius zamanına (IV. yüzyıl) aittir. Bu noktadan hareketle, Hristiyanlığın henüz başlangıcında, Doğuda önemli bir kralın yeni dini kabul etmesi, buna karşılık üç yüzyıl boyunca hiçbir Hristiyan yazarın bundan bahsetmemesi akla uygun değildir. Bu dönemleri anlatan menkıbevî eserlerin şu şehirde, şu köyde sıradan bir insanın ihtidasını konu ettikleri göz önüne alınırsa, olayın uydurma olduğu gibi, mektupların da İsa'dan hemen sonra ortaya çıkmadığı, en az III. yıl mahsulü olduğu söylenebilir.
2. Hatırı sayılır bir cemaate eriştiği günden itibaren (III. yüzyıl) Urfa, dini yönden Antakya Kilisesine bağlı olmuştur. Piskopos ve ruhanîleri hep Antakya Patriği tarafından takdis edilerek atanmıştır. Bunun nedeni Antakya Kilisesi'nin Apostolik kökenli olmasıdır¹⁵⁶⁸. Menkıbede iddia edildiği gibi Urfa, kralıyla beraber İsa'nın dünyadan ayrılışından kısa bir süre sonra Hristiyanlığı kabul etseydi, bu bağlılık kesinlikle mümkün olmazdı.

¹⁵⁶⁶ Bu konuda bkz. A. Von Gutschmid, **Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osrhoene**, 1881, 15 vd. ; J. Marguart, **Osteuropäische und Ausbreitung des Streifzüge**, 1903, 300 vd. ; A. Harnack, **Mission und Ausbreitung des Christentums**, 1906, 118 vd.

¹⁵⁶⁷ J. B. Segal, **Edessa**, 66-67.

¹⁵⁶⁸ Bu konuda geniş bilgi için Mehmet Çelik'in **Antakya Süryani Kilisesi I** adlı eserine bakınız.

Yukarıdaki soruların ışığı altında bazı bilim adamları bu menkıbenin yine de kökten reddedilmemesini, Addaî'nin Doktrininde ihtida eden Abgar'ın Ukomo lakaplı Abgar (V.) değil, III. yüzyılın başlarında hüküm süren Rabo (Büyük) lakaplı Abgar (IX.) olabileceğini, yazarın bu ikisini karıştırdığını ihtimal olarak göz önünde bulundurulmasını söylerler¹⁵⁶⁹. Ancak bu iddia da bize göre sağlıklı değildir. Şöyle ki; Bu iki Abgar da Ma'nu'nun oğullarıdır. Abgar Ukomo'nun kızı Mihrdad kızı Şalmat'tır¹⁵⁷⁰. Büyük Abgar'ın kızı ise, Urfa'nın içkalesinin bulunduğu tepe üstündeki sütunda heykeli bulunan Manu'nun kızı Şalmat'tır¹⁵⁷¹. Her iki kralın ve eşlerinin adlarının aynı olması, bu karışıklığa zemin hazırlamış olmalıdır. Öyle veya böyle, Addaî'nin idealleştirilmiş Abgar'ının bile Hristiyanlığa teslim olmadığını, sarayındaki büyük pagan sunağının işlevini icra ettiğini, özel hayatında ken-

disinin de gezegenlere tapmaya devam ettiğini gözden uzak tutmamak gerekir. Büyük Abgar'a gelince, Duval, Hristiyan olan Abgar'ın Ukomo lakaplı olan değil, Büyük lakaplı Abgar olduğunu ileri sürer. Bunu da, bu kralın 203 yılında Roma'yı ziyaret ettiğini, burada Hristiyanlığı kabul ettiğini ve Urfa'ya döndükten sonra yaptığı icraatlara bakarak iddia eder¹⁵⁷². Aynı görüşü paylaşan Drijvers ise, bu ihtimali kuvvetlendiren Ülkelerin Yasaları Kitabı'nda yer alan "Suriye'de ve Edessa (WRHY)da insanların kendilerini Tar'atha¹⁵⁷³ onuruna hadım etme gelenekleri vardı. Ancak Büyük Abgar, kendini hadım eden her erkeğin elinin kesilmesini emretti. Ve o günden beri Edessa'da hiç kimse kendini hadım etmemektedir." cümlesine dayanarak, bu uygulamanın kralın Hristiyan oluşuna delil sayılabileceğini, binaenaleyh, ilk Hristiyan kralın Büyük Abgar olabileceğini ileri sürer¹⁵⁷⁴.

1569 Konu kritiği için L. J. Tixeront'un **Les origines de l'Eylise d'Edesse et la Legende d'Abgar. Etude Critiquee suivie de deux textes orientaux inedits**, Paris 1988 ve J.P.P. Martin'in **Les origines de l'Eglise d'Edesse et des Eglises Syriennes (Ect: ra-it de la Revue des Sciences Ecclesiastiques)**, Paris 1889, adlı çalışmalarına bakınız; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 90.

1570 **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 6b, 11a, İng. terc., (The teaching of Addaî) 19.

1571 Bkz. Kitabe: 23

1572 Duval, **Histoire d'Edesse**, 90 vd.

1573 Atargatis.

1574 Drijvers, **The Book of the Laws of Counteries**, 58-59. Bu inança dayalı uygulama VI-II. Abgar tarafından yasaklanmasına rağmen az da olsa, gizliden gizliye durum devam etmiş ve Mor Rabbula'nın piskoposluk dönemine kadar zaman zaman rastlanmıştır. Bkz. **Syriac and Arabic Documents Regarding Legislation Relative to Syrian Ascetism**, ed. A. Vööbus, Stockholm, Estonizan Theological Society in Exile 1960, 49.

Duval ve Drijvers'in bu iddiaları çok tutarlı gözükmemektedir. Büyük Abgar'ın Hristiyanlara karşı hoşgörülü olması, Onun illa da Hristiyan olmasını gerektirmez. Nitekim çağdaşı olan Africanus Büyük Abgar'dan "kutsal, dindar ve bilgili" bir adam olarak bahsetmekte, fakat Hristiyan olduğunu söylememektedir¹⁵⁷⁵. Onun hadım olmayı yasaklamasını da Hristiyan olmasına delil göstermek pek tutarlı değildir. Bu zeki ve ileri görüşlü kral, unutulmalıdır ki, bir reel dünya adamıydı. Bize göre Hristiyanlığa karşı uyguladığı politika, Pers tehlikesini göz önüne alarak, Roma dünyasında yükselen din olarak Hristiyanlığı görmesinden olsa gerektir. Kendi döneminde basılan Edessa sikkele-
rindeki resimlerinde, serpuşlu ve taçlı kabartmaları ile paganist semboller göz önüne alınarak, bize göre Büyük Abgar da bu çizgide değerlendirilmelidir.

Aday Menkıbesini Drijvers, Maniheizm ile de irtibatlandırmış¹⁵⁷⁶, Mani'nin havarilerinden biri ile müş-

terek noktalarına dikkat çekmiştir. Eusebius'taki menkıbenin merkezinde yer alan Addaî-Toma ve Thaddeus bağlantısı, ne ilginçtir ki, Maniheizmin bölgedeki yayılışının merkezinde de aynı isimlerle yer alır. Mani'nin bu misyoner iki yardımcısının adı da Toma ve Addaî'dir. Ayrıca Urfa'da bir Mani cemaatinin varlığı bilinmektedir. Mani'nin bu cemaate gönderdiği mektup ile, İsa'nın Abgar'a gönderdiği mektup arasında da benzerlikler vardır¹⁵⁷⁷.

Üçüncü. yüzyılın başına kadar, Urfa'da küçük bir Hristiyan cemaat varsa da, çoğunluk pagandır. 201 yılındaki sel felaketinde de kaydedildiği gibi Urfa'da küçük bir kilise mevcuttur¹⁵⁷⁸. Yani III. yüzyılda dahi Hristiyan kimliğinin ağır bastığı bir şehir haline henüz gelmemiştir. Bu konudaki bir başka gösterge 215 tarihli Abercius yazıtıdır¹⁵⁷⁹. Sözü edilen bu yazıtta Abercius "*Suriye ovasını ve Fırat nehrini geçerken Nusaybin dabil tüm şehirleri gördüm. Her yerde konuşabileceğim (Hristiyan) insanlar buldum*"¹⁵⁸⁰

1575 J.B. Segal, **Edessa**, 68.

1576 Drijvers, "Facts and Problems in Early Syriac-speaking Christianity", **The Second Century**, 2.1: 157-175.

1577 Bkz. s.486; Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. Cameron and A. Dewey'in, **The Cologne Mani Codex "Concerning the Origin of His Body"**, Missoula MT: Scholars Press 1979, adlı çalışmasına bakınız.

1578 Bkz. s.170, 224.

1579 Abercius yazıtı için bkz. D. Bundy, **The Life of Abercius: Its Significance for Early Syriac Christianity**, **The Second Century**, 7.3 (1992), 163-176.

1580 H.J. W. Drijvers, **Bardaysan of Edessa**, 170-171.

der. Bu tarihten itibaren ancak Hristiyanlığın bölgede yayıldığını ve IV. yüzyılda Urfa'da hakim unsur haline geldiğini söyleyebiliriz.

Abgar ve İsa mektuplaşmaları, Aday'ın Agbar Ukomo'yu tedavi sonrası Hristiyanlaştırma menkıbesi, Adiabane Kralı Ezad'ın Yahudiliği kabul ettiği menkıbe ile, hatta isimlerine kadar¹⁵⁸¹ tıpa tıpa uyuşmaktadır¹⁵⁸². Kısaca ifade edecek olursak; Adiabene'deki Yahudi faaliyetine ilişkin hikaye Urfa'daki Hristiyan faaliyetlerine ilişkin menkıbeye dönüşmüştür, diyebiliriz.

Urfa krallarının dinî inançlarını en iyi şekilde ifade eden kanıtlar bizce o dönemlerde basılan madenî paralardır. Bu paraların bir kısmı arkeolojik kazılar neticesinde bugün elimizde bulunmaktadır. Şayet Urfa

krallarından herhangi birisi Hristiyanlığı kabul etmiş olsaydı, bunun madenî paralara yansması kaçınılmazdı. Söz konusu paraların bir kısmında dinî (paganist) ikonograflar yer almaktadır ki, ne Abgar Ukomo'nun ne de Büyük Abgar'ın paralarında Hristiyan sembollere rastlanmamıştır. Bunun aksine Abgar hanedanının kral üyeleri, üzeri puantiye ve yıldız ile bezenmiş Pers tiaraları giyerlerdi. Ancak Bizans'ın

Hristiyanlığı kabülünden sonra, bir Roma eyaleti olan Urfa'da basılan paralar üzerinde Hristiyan sembolleri görünmeye başlanmıştır¹⁵⁸³.

1
2

İsa-Abgar menkıbesinin dikkat çeken ve üzerinde düşünülmesi gereken diğer bir noktası ise, hikayenin örgüsünün "sağlık üzerine" kurulması ve mekan olarak

1581 Örneğin Abgar'ın İsa'ya gönderdiği özel temsilcisinin adı Ananias (Süryanca Hananya veya Hannan)'tır. Adiabene kralı Ezad'ı Yahudi yapan kişinin adı da Ananias'tır. Melfoniso dı-Aday'da yazar dindarlığı dillere destan olan Adiabene kraliçesi Helena ile, daha sonra Kudüs'te gerçek Haç'ı bulduğu iddia edilen Büyük Konstantinos'un annesi Helena'yı da birbirine karıştırmıştır. Adiabaneli Ezad döneminin olaylarında yer alan İmparator Tiberius olmasına rağmen, yazar burada da imparator Claudius'u işin içine katarak, korkunç kronolojik hatalar yapmıştır. Kısaca ifade edecek olursak, bu dönem vekâyinâmelerine çok dikkatli yaklaşılmalıdır. (Bkz. **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 7b vd, İng. terc., (**The Teaching of Addai**) 21 vd.

1582 J.B. Segal, **Edessa**, 67.

1583 Ancak arkeolojik kazılar neticesinde bulunan ve bugün elimizde mevcut paralar paganist döneme aittir.

da Urfa'nın seçilmesidir. Tarihe baktığımız zaman eski Yakındoğuda hastalıkların sürekli bir endişe kaynağı olduğunu görüyoruz. O dönemlerde, hastalıkları iyileştirme kabiliyeti tanrısal bir bağış olarak kabul edilirdi. Gerek İncillerde ve gerekse ilk kilisede, Hristiyanlara hastaların bakımı ve şifaya kavuşturulmaları hususu önemle vurgulanmış ve Suriye Hristiyanları bu nedenle tıbbı çok önem vermişlerdir. Nitekim Doğu Hristiyanlarının manastır ve kilise binalarının yanında hastanelere sahip olmaları bu açıdan izah edilebilir. Urfa Hristiyanlarının da çok sayıda hastane yapmaları, bu açıdan da değerlendirilmelidir. Bu izahlardan sonra, Urfa'da şifalı suların, kutsal balıklı göllerin ve birçok hastalığa suyu iyi gelen kuyuların varlığı göz önüne alındığında, hikayenin neden sağlık üzerine kurulduğu anlaşılabilir kanaatindeyiz.

Bütün bunlardan sonra şu soruya da cevap aranmalıdır: Peki Urfa Kilisesi bu Abgar-İsa ve Aday menkıbelerini niye bu kadar canlı hale getirdi? Bunun cevabı çok açıktır: B. Konstantinos, Hristiyanlığı siyasal

sisteme adapte etmek için, İznik Konsili'nde üç Ökümenik Patrikhane tespit ettirdi. Roma-Antakya ve İskenderiye. Bunun için de "Apostolik"¹⁵⁸⁴ kökenli olma kriteri esas alındı. Daha sonra birçok kilise bağımsız bir patrikhane statüsü kazanmak için, kendisini bir havariye dayandırma gayreti içine girdi. Örneğin İstanbul Kilisesi Havari Andrew tarafından kurulmuş olduğunu, Kıbrıs Kilisesi ise Barnabas tarafından kurulmuş olduğunu piskoposlarının rüyalarına dayandırarak, sahte belgeler tanzim ederek, Ökümenik ve bağımsız statü elde etmek için gayret sarf ettiler¹⁵⁸⁵. Urfa Kilisesi'nin Rabula ve İbas'la I. Efes (431) ve Kadi-köy (451) konsilerinde böyle bir statü elde etme çabalarını görmekteyiz¹⁵⁸⁶. Ancak Antakya Kilisesi'nin engellemeleriyle bu gerçekleşmedi. Nitekim bu efsanevî menkıbelerin nasıl bir amaç için kullanıldığını gören Papa Gelasius, 494 yılında yayınladığı bir kararnâmeyle bu menkıbelerin apokrif¹⁵⁸⁷ olduğunu ilan etti¹⁵⁸⁸. Böylece Urfa Kilisesi'nin elindeki bu güçlü silahı etkisiz hale getirmeye çalıştı.

1584 Yani bir Havari tarafından kurulmuş olmak

1585 Kıbrıs için bkz. Downey, **History of Antioch**, 497-498; İstanbul için bkz. Dovernik, **Idea of Apostocility**, 3; Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 29.

1586 Bkz. s.430 vd.

1587 Uydurma

1588 J.B. Segal, **Edessa**, 69.

c. Urfa Kilisesi'nin Hristiyan Birliğine Katılması

Efsanevî Abgar-Aday menkıbesi- ni yukarıda aktardık. Bu menkıbe- den anlaşılan Urfa Kilisesi'nin tama- men bağımsız bir karakter taşıdığı- dır. Ancak bundan sonra, özellikle Palut'la beraber Urfa Kilisesi'nin, An- takya'nın dinî yetki sahasına dahil olacağını göreceğiz.

c.a. Urfa Kilisesi'nin Bölgenin Metropolitik Merkezi Oluşu

Aday'ın, takdis ve ataması ile Agay kilise yönetimini ele alır. Yar- dımcıları da Palut ile Bar Şlomo (ve- ya Ab Şlomo)dur¹⁵⁸⁹. Urfa Hristi- yanlığının ilk dönemi ile ilgili bilgi veren yegâne kaynaklar *Eusebius* ve *Melfonuso dı-Aday*, Agay dönemi hakkında sessizliğe gömülürler. Bu dönemde ne sarayla, ne Agay'ın mis- yon faaliyetleriyle, ne de Kilisenin durumuyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Sadece Kral Abgar'ın ölümünden sonra paganist olan oğlu Manu'nun¹⁵⁹⁰, daha önce saraya süs ve ziynet eşyaları, krallık tacı yapan Agay'a haber göndererek, kendisine bir krallık serpuşu yapmasını Agay'ın ise bunu reddettiğini, bu tu-

tumun da maalesef Agay'ın ölümüne sebep olduğunu anlatan kısa bir anektot Süryani kaynaklarında yer almaktadır:

"Abgar'ın ölümünden birkaç se- ne sonra, şehirdeki huzur ve sükü- netten rahatsız olan oğullarından biri, kilisede olduğu bir sırada Agay'a şu emri gönderdi: "Atala- rım için yaptığın gibi, benim için de altından bir serpuş yap!" Aggai O'na cevap olarak "Artık Mesih adına kebnüt-lük yapıyorum. Şeyta- nın başlığı olan serpuşu yapa- mam." Agay'ın bu iteatsizliği üze- rine, O, bir adam kiliseye göndere- rek, vaaz vermekte olan Agay'ın ayaklarını kırdırdı. Agay ölürken, Palut ve Ab Şlomo'dan şu ricada bulundu: "Beni, hakikati uğruna canımı verdiğim bu kiliseye defne- din..." Kilisede ve tüm şehirde, onun cemaati arasında hissedilen acı kederin ötesinde, Addai öldüğü zaman hissedilen acı ve kedere benzer bir üzüntü ve acı oluştu. Ayakları kırılan Agay, kısa bir süre zarfında (kan kaybından) ölünce, Palut'u takdis edemedi. Bunun için Palut Antakya'ya gitti. Antak- ya Piskoposu Serapion'dan kebnüt- lük yetkisi aldı. Serapion da Roma Piskoposu Zephyrinus'tan kebnüt-

1589 J.B. Tixeront, *Les Origines de l'Eglise d'Edesse et la Legende d'Abgar*, 145 vd.

1590 Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 18.

lük yetkisini almıştı. Zephyrinus da bu yetkiyi, Efendimiz Mesih'ten bu yetkiyi alan Mor Şam'un'dan¹⁵⁹¹ alanlardan almıştı.¹⁵⁹²

En eski kaynaklarda Urfa Kilisesi'nin iç gelişmesiyle ilgili bilgiler, bu anekdottan ibarettir. Şüphesiz olayın Büyük Abgar zamanında vuku bulunduğunu düşünsek bile, bu menkıbenin çok sonraları (V. yüzyıl) kaleme alındığını tekrar hatırlatalım. Hristiyanlık tarihinde V. yüzyıl, Kilise organizasyonu açısından bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılda 431, 449 Efes ile 451 Kadıköy konsillerinde, kiliselerin hakimiyet mücadelesinin zirveye çıktığı¹⁵⁹³, bu nedenle mezhep ve kilise taraftarlarınca tarihin en korkunç kitle katliamlarının yaşandığı dönem olduğunu göz önüne getirelim¹⁵⁹⁴. Bu hatırlatmalar ışığında şimdi Melfoniso dı-Aday'da anlatılan Agay'ın ölüm sahnesinin son cümlelerini ele alalım: “*Agay, Palut'u takdis edip, yerine atama fırsatı bula-*

madan ölür. Palut bunun üzerine ruhanî yetkisi kendisinden yüksek olan Antakya Episkoposu Serapion'a gider. Serapion da O'nu Urfa Episkoposu olarak takdis eder.” Buraya kadar herşey normal sayılabilir. Ancak yazar burada Antakya Kilisesi'nin de Roma'ya bağlı olduğunu vurgular. “*Serapion'u ise Roma Episkoposu Zephyrinus takdis ederek atamıştı. Roma Episkoposu bu yetkiyi kendisinden önceki Roma piskoposlarından, onlar da Havari Petrus'tan, O da İsa Mesih'ten almıştı*”der.

Şimdi bu cümleyi kısaca tahlil edelim. Bilindiği gibi Büyük Konstantinos 325 yılında İznik Konsilini topladığında, yaptığı en önemli şeylerden biri de Kiliselerin organizasyonu ile ilgili işlemlerdir. Elbette ki Büyük Konstantin'in en büyük emeli İmparatorluk'ta sağladığı siyasî ve askerî birliği, ülkede iç huzur ve dinî birlik ile takviye etmektir. Bunun için de Kiliseleri vicdanlara hitap eden,

1591 Havari Petrus.

1592 Bkz. **Melfoniso dı-Aday Şliho**, 17b, İng. terc., 46 vd.; J. B. Segal, **Edessa**, 80; Duval, **Histoire d'Edesse**, 88.

1593 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mor Mihoyel Rabo, **Kthobo dı-Makesbonus Zebne...**, 170-190; Aday Şir, **Keldo ve Asur II**, Beyrut 1913, 135 vd.; N. H. Baynes, “Alexandria and Constantinople”, **A Study Journal of Egyptian Archaeology XII**, 1926, 145-156; L. Duchesne, **Early History of the Christian Church III**, 10 vd.; Bonald Attwater, **The Christian Churches of the Eastern I**, The Bruce Publishing Company Milwaukee 1945, 185 vd.; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 498 vd.; R.W.Sellers, **Council of Chalcedon, A Historical and Doctrial Survey**, 30 vd.

1594 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, **Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)**, İzmir 2000, 25 vd.

resmî denetimden uzak dinî bir kurum olmaktan kurtarıp, devletin denetiminde bir statüye kavuşturmak gerekiyordu. Böylece ülke idaresinde kabul edilmiş olan eyalet yönetimi modeli, kiliselere de uygulandı¹⁵⁹⁵.

Buna göre; İznik Konsili'nin VI. Maddesi gereğince, Ökümenik Patrikhaneler; a. *Antakya*, b. *Roma*, c. *İskenderiye* olarak oybirliği ile tespit ve tescil edildiler¹⁵⁹⁶. Bu Ökümenik Patrikhanelerin, "yetki sahaları" da şöyle tespit edildi. Antakya Ökümenik Kilisesi, Suriye, Anadolu (İstanbul dahil) ve tüm Doğu üzerinde; Roma Ökümenik Kilisesi, İtalya ve tüm Avrupa üzerinde; İskenderiye Ökümenik Kilisesi ise Mısır ve Birleşik Eyaletler (Kuzey-Güney Afrika ve Arabistan) üzerinde yetki ve söz hakkı sahibi oldular. Bu üç Ökümenik Kilise, kendilerine bağlı bu bölgelerde her türlü dinî tasarruf yetkisini ellerine aldılar. Kısaca, kendilerine bağlı bölgelere metropolit atama, azletme; piskopos takdisleri, konsiller toplama, kilise kanunlarını düzenleme, her türlü dinî tasarruf vs. vs... kendi yetkileri dahilindeydi¹⁵⁹⁷.

Bu üç Patriklik bölgesinin yanı sıra Kudüs'ün mazisi ve manevî üstünlüğü göz önüne alınarak, ona da "*şeref payesi*" verilmiş, fakat idarî yönden yine Antakya Kilisesi'ne tâbi kabul edilmiştir¹⁵⁹⁸. Görüldüğü gibi, bu ilk Ökümenik Konsil'de, üç Ökümenik Patriklik tespit ve tescil edilmiştir. Bu tespitte ölçü olarak da, bu kiliselerin "*Havariler tarafından*" kuruluşu, yani "*Apostolic kökenli*" olmaları kriter olarak göz önüne alınmıştır. Yani bu üç patrikhane birbirine eşittir; hiçbirinin birine önceliği ve üstünlüğü yoktur. Hiçbirisi, birisine ruhanî takdis edip atayamaz. Bu cümle tamamen uydurma ve Katolik resmî görüşünü bilinçli olarak şuur altına enjekte etme gayretidir. Bunu belirttikten sonra esas büyük tarihi hatayı ele alalım: Aday'ın Urfa'ya gelişi İsa'dan hemen sonradır. Yani M.S. 29-31 arası. Birkaç yıl sonra da vefat etmiş, 35-40 yılları arası... Yerine Agay geçmiş, O da birkaç yıl sonra öldürülmüş, yani 41-45 civarı diyelim. Palut'da hemen Antakya'ya gitmiş ve Antakya Episkoposu Serapion tarafından takdis edilmiş. Serapion'un Piskoposluk tarihi 190-220

1595 Dovernik, **Idea of Apostocility**, 19 vd.

1596 G. Mastrantonis, **Ancient of the Canon of the Eastern Orthodox Church**, 8; Hefe, **Christian Councils I**, 388 vd.

1597 Mehmet Çelik, **Süryani Tarihi I**, 94 vd.

1598 Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 9 vd.; Krş. **Ancient Epidome of the Sacred Canons of the Eastern Orthodox Church**, (Arranged and Published by the Ologos Mission, ed. by Rev. George Mastrantonis), yer ve tarih kaydı yok, 8

yılları arası olduğuna göre¹⁵⁹⁹, bu kronolojik olarak mümkün değildir. Peki Serapion'un Roma Piskoposu Zephyrinus tarafından takdis edildiğine ne demeli? Serapion Antakya kürsüsünde piskopos olarak görev yaparken, Zephyrinus henüz piskopos bile değildi¹⁶⁰⁰.

Görüldüğü üzere bu bilgiler sağlıklı değildir. Maalesef birçok kaynakta bilinmeden, bazılarında da bilinçli olarak aktarılmaktadır. Örneğin Burkitt, Süryanî Mihoyel'in verdiği Urfa episkoposları listesinde¹⁶⁰¹ İsanî, Hastasp ve Akay adlarını eklemeyi ve bunların Agay ile Palut arasında piskoposluk yaptıklarını kabul etmeyi önermekte ve böylece boşluğun doldurulabileceğini teklif etmektedir¹⁶⁰². Bu üç ismin hangi dinî rütbeye sahip oldukları ve ne zaman yaşadıkları dahi belirsizken, böyle bir öneri, bizce ciddiyetten uzaktır.

Zira Meçhul Urfalı Vekayinâmesi Mor Qona'dan önce hiçbir Urfa Piskoposunun adını anmamaktadır¹⁶⁰³. Şunu da belirtelim ki, Palut tarihi bir şahsiyettir¹⁶⁰⁴. Urfa episkoposudur¹⁶⁰⁵. Ancak Melfoniso dı-Aday (Doctrine of Addaî)da anlatıldığı gibi, Agay'dan hemen sonra gelmemiştir. Serapion'un çağdaşı olmak şartıyla, Serapion tarafından takdis edilerek atandığı kabul edilebilir. Böylece kronolojik hatalar hem giderilmiş olur, hem de Antakya Kilisesi'nin meşruiyet sınırlarına dahil edilebilir.

c.b. Urfa Kilisesi'nin Doğu'daki Misyon Faaliyetleri

Urfa Kilisesi'nin Antakya'nın da ruhani ağırlığını arkasına alarak metropolitlik merkezi oluşu, misyon faaliyetlerinde kendisine yeni bir güç

1599 Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 18 vd.; Adrian Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 17; Mor Ignatius Afram I., **Tarihü'l-Kenise**, 197 vd.; Arthur John Maclean, "Syrian Christians, **E.R.E. XII**, Edinburg 1921, 169; Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebne I**, 183-185; J. S. Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 132; Urfa Hristiyanlığının Antakya Kilisesi ile ilgisi hakkında geniş bilgi için bkz. W.A. Wigram, **Introduction to the History of the Assyrian Church**, London 1910, 53 vd.; **Ancient Syriac Documents**, (W. Cureton), 72.

1600 Zephyrinus'un Episkoposluk dönemi 202-217 yılları arasındır. İlginç bir yorum için bkz. E.R.Hayes, **Urfa Akademisi**, 117 vd.

1601 Mor Mihoyel Rabo, **Makesbonus Zebne I**, 175, 184, 203.

1602 Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 82.

1603 J.J. Assemeni, **Bibliotheca Orientalis I**, 394.

1604 Mor Afram'ın şiirlerine konu olmuş, Urfa Kilisesi'nde çok önemli bir şahsiyettir. Bkz. J. B. Segal, **Edessa**, 80.

1605 Bar Obroyo, **Kthobo dı-Kilasistikî**, 15, İ. Saka, **Es-Süryan I**, 104.

kazandırdı. Bu misyon faaliyetleri neticesinde Urfa'nın güneyine düşen Aşağı Mezopotamya'ya ve doğusun-
daki İran topraklarına (Babylonia)
da Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayıl-
maya başlamıştır¹⁶⁰⁶. Özellikle bu
bölgelerde Aramca'nın çeşitli diya-
lektlerinin konuşulmuş olması, bu-
ralarda Hristiyanlığın çabuk yayıl-
masını sağlamıştır. Bu konuda bize
fikir verecek tek Süryanî vekâyina-
mesi Haybad (Erbil)'lı tarihçi Mıŝiho
Zohe'nin eseridir. Bu vekâyinâme,
Adiabene Kilisesini VI. Yüzyıla ka-
dar yöneten ruhanîlerin hayat hika-
yelerinden müteşekkildir. Mıŝiho
Zohe'ye göre bölgeye (iki Zap Nehri
arası) Hristiyanlığı getiren
Aday'dır¹⁶⁰⁷. Aday burada bir çok
kişiyi yeni dine kazandırmış ve bir
kilise kurmuştur. Aday, Osrhoene
bölgesindeki misyon faaliyetlerini
tamamladıktan sonra Arzun'un gü-
neyini takip ederek tüm Dicle vadisi-
ni dolaşmıştır. Beş yıl süren (99-104)
bu misyon faaliyetlerinde kendisine
Fıqıdo adlı bir ruhban eşlik etmiştir.
Aday daha sonra Fıqıdo'yu takdis
ederek Adiabene Kilisesine pisko-
pos olarak atamıştır. 10 yıl Adiabene

piskoposluğu yapan Mor Fıqıda 114
yılında vefat etmiştir¹⁶⁰⁸. Mor Fıqı-
do'un ölümü ile Adiabene Kilisesi
başsız kalmış, bu olaydan altı yıl
sonra (M.S. 120) Bet-Zabday (İdil)
piskoposu Mızra buraya gelerek
Şammas Şemşon'u piskopos olarak
takdis edip, atamıştır¹⁶⁰⁹. Doğal ola-
rak Mıŝiho Zohe'nin verdiği bu bilgi-
leri doğru kabul edecek olursak,
İdil'in Adiabene'den daha önce Hı-
ristiyanlaştığını ve piskoposluk sta-
tüsünü kazandığını söyleyebiliriz.

Yine Mıŝiho Zohé'nin kaydına
göre III. asrın ilk çeyreğinde Do-
ğu'daki episkoposlukların sayısı
20'ye çıkmıştı. Bunlar: Bet-Zebday
(İdil), Karha dı-Bet Sluh (Kerkük),
Kaşkar (Keşker), Bet-Lapat (Cündi-
şapur), Hormizd-Ardaşir (Hürmüz
Erdeşir), Prat-Mayşan (Prat-Meyşen),
Hanita, Herbat-Gelal, Arzon (Arza-
ene), Bet-Nigtor, Şaher-Qard (Şahır-
Kard), Bet-Meskene, Hulvan, Bet-
Qetraye (Bet-Ketraye), Bet Hazzaye,
Bet-Daylomaye, Şigar/Şigur (Sin-
car)¹⁶¹⁰. Yine misyon faaliyetleri ne-
ticesinde bu asırda Hristiyanlık Ri-
yordşir (İran) şehrine girdi. Burası,
asrın sonunda Episkoposluk merke-

1606 Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 152; Yuhanna Lorens Fan, **Tarih el-Kenise**, 227 v.d.

1607 Mıŝiha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 67.

1608 Mıŝiha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 68-69.

1609 Mıŝiha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 69.

1610 Geniş bilgi için bkz. Mıŝiha Zha, **Erbil Vekayinâmesi**, 29,46, 96 ; Mor İgnatius Yakub III.,
Tarihü'l-Kenise, I., 134.

zi, sonra da Metropolitlik oldu. Bir müddet sonra da Katreyn, Moro, Kirman, Şiraz v.b. yerler idari yönden buraya bağlandı. Ancak, bütün bunlara rağmen bu dönemlerdeki piskoposların isimlerini tarih kaydetmemiştir¹⁶¹¹.

Urfa ve Nusaybin'e gelip giden ticaret kervanları vasıtasıyla Hristiyanlık Ermenistan'da da görünmeye başlar. Ancak, ilk üç asırda buralarda bir misyon faaliyetinden ve Hristiyan cemaatinden bahsetmek mümkün değildir. Hristiyanlık bu bölgelere IV. asrın başında (M.S. 301) aristokrat bir ailenin çocuğu olan ve Kapadokya manastırlarında ruhban tahsili görmüş Grigoryos adlı bir piskopos vasıtasıyla girmiştir. 325'de Grigoryos'un ölümü üzerine yerine geçen Aristakis zamanında buradaki Hristiyanlık teşkilâtı bir kilise hüviyetine bürünmüştür.

Bu Ermeni Kilise, tabii olarak Kapadokya Kilisesi'ne bağlı idi ve 440 yılına kadar da Süryani harflerini kullanıyordu. Ancak V. asırda Kitab-ı Mukaddes Süryanca'dan Ermenice'ye çevrilebildi¹⁶¹².

Doğu'da Hristiyanlığın uzandığı diğer bir bölge de Hindistan'dır. Urfa ile ilgili Havarî Tomas menkıbesini değerlendirirken değindiğimiz gibi, Süryani kaynaklarına göre buraya Hristiyanlığı sokan Havarî Toma'dır. M.S. 52 yılında buraya gelip İncil'i vazetmiş ve kiliseler kurmuştur¹⁶¹³. Daha sonra IV. asırda Urfa'dan buraya misyonerlerle beraber başlarında bir piskoposun bulunduğu 72 ailelik bir cemaat gönderilmiştir¹⁶¹⁴. Ancak Batılı araştırmacıların hemen hepsi, bu Havarî Tomas efsanesine itibar etmemekte ve buraya, İran ve Roma baskılarından kaçan Nasturiler vasıtasıyla Hristiyanlığın girdiğini tah-

1611 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 134; Ancak bu da bize göre mümkün görünmemektedir. Ancak bu, IV. yüzyılın ortalarına doğru mümkün olabilir.

1612 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise I**, 170 v.d.; Mor İgnatius Afram I., **Tarihü'l-Kenise**, 340 v.d.; K.W. Sarkissan, **The Armenian Church I**, (Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict), Gn. Ed. A.J. Abery, Cambridge (at Univ. Press) 1969, 482 v.d.; W.H.C. Freend, **Christianity in the Middle East: Survey Down to A.D. 1800, I**, (Religion in the Middle East), Gn. Ed. J. Abery, 236 v.d.

1613 Geniş bilgi için bkz. Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Hindiyeye**, Beyrut 1951, 14 v.d.; İshak Saka, **Es-Süryan, I**, 229 v.d.; Tenkidi için krş. Radhakrishnan, **Eastern Religions and Western Thought**, 310 v.d.; Konu ile ilgili efsaneler için bkz. W. Wright, **Apocryphal Acts of Apostles I**, 172 vd.

1614 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 231 v.d.; Mor İgnatius Yakub III., **Tarih: el-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Hindiyeye**, 35-38; Ş. Şam'un, **Kolo Süryoyo**, Yıl: 1, Sayı: 2, Mayıs-Haziran, Hollanda 1978, 5.

min etmektedirler¹⁶¹⁵. Bugün hem Süryanilerin hem de Nasturilerin Hindistan'da metropolitlikleri vardır.

Metropolit Palut'un bu misyon faaliyetleri, kendisine büyük bir şöhret kazandırmıştır; bundan dolayı pagan ve Yahudiler Urfa'daki Hristiyanlara "Palutianlar" adını takmışlardır. Bu lakap da öylesine yayılmıştır ki, biz-zat Hristiyanlar bu tanımlamadan rahatsız olmuşlardır¹⁶¹⁶.

d. Urfa Kilisesi'ne Karşı Girişilen Baskı ve Zulümler

Dinler tarihine baktığımız zaman, her din ortaya çıkışı sırasında, verdiği şehitlerin kanlarıyla yayılma ve daha büyük kitlelere ulaşma trendini hızlandırmıştır. Efsanevî şehitleri olmayan dinler, silinip yok olmaya mahkum olmuşlardır. Hristiyanlık, Yahudilik içerisinde doğduğu için önceleri Yahudiliğin imtiyazlarından faydalanmış, yönetimlerce Yahudiliğin bir mezhebi gibi algılanmıştır¹⁶¹⁷. Bu durum Urfa için de geçerlidir. Menkıbeye göre Aday Urfa'ya ilk geldiğinde Filistinli bir Yahudi

olan Tobias'ın evinde kalmış, kendisine de ilk iman edenler Yahudiler olmuştur¹⁶¹⁸.

d.a. Urfa'da Geliştirilen İlk Şehitlik Menkıbeleri

Urfa'da anlatılan şehitlik menkıbelerinin popüleritesi, halkın gözünde Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılması, Hristiyan şehitlerin acılarından ve dindashlarının onları taklit etmesinden veya örnek almasından kaynaklanıyordu. Şimdi bunları sırasıyla ele alalım:

d.a.a. Mor Agay Menkıbesi

Yukarıda da anlattığımız gibi, Urfa Hristiyanlığı ilk şehidini Agay ile vermiştir. Ancak bu olayın, bundan sonra gelen şehitlik menkıbeleriyle bir farkı vardır. Bu şehitlik menkıbelerinin tamamının sebebi, azizlerin dinî inançlarıdır. Agay da dinî inançlarından dolayı paganist bir krala taç yapmayı reddettiği için katledilmiştir¹⁶¹⁹. Agay, Urfa Kilisesi'nin ilk şehidi olmasına rağmen bu hunhar olay etrafında bir menkıbe oluşturulmamıştır.

1615 C. Parmananda-S.J. Divarker, **India: The Church and the Nations**, ed. by Adrian Hastings, Sheed and Ward, London and New York 1959, 20 v.d.; Ayrıca geniş bilgi için bkz. A. Mingana, **The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East**, A New Document, Manchester University Press 1925.

1616 Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 28 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 123.

1617 Mehmet Çelik, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, İzmir 1999, 7 vd.

1618 Melfoniso dı-Aday Şliho, 4b, İng. terc., (The Teaching of Addai) 11; Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 16.

1619 **Ancient Syriac Documents**, (W. Creton), 46.

*d.a.b. Mor Şarbil, Babaî ve
Mor Barsamya Menkıbeleri*

Urfa'daki şehitlik menkıbelerinin ilki, Sharbil, Babaî ve Barsamya'nın efsanevî hikayesidir. Bu ilk şehitlerin efsanevî hikayeleri, W. Cureton'un yayınladığı *Ancient Syriac Documents* adlı Süryani kaynaklarda yer almaktadır. Bu kayıtlara göre ilk olay 15. Traianus yılı, 8. Abgar yılı ve 416. Selevkos (M.S. 104) yılında vuku bulmuştur. Rivayete göre Urfa'daki putperestlerin başkâhini olan Şarbil, her yıl kutlanan 8 Nisan'daki Büyük Pagan Festivali sırasında Urfa Episkoposu Bar Samyo, Papaz Tridiath ve Diyakoz Schaloula'nın telkinleriyle Hristiyan olmuştur. Aynı yıl İmparator Traianus şehre bir ferman göndererek, "*tanrılara kesilen adakların arttırılması için önlemler alınmasını, bu törenlere katılmayı reddedenlerin işkenceye tâbi tutulmalarını ve öldürülmelerini*" emreder. Bu fermanın yürürlüğe konduğu sene, Urfa'da paganist şenlikler yapılmaktadır. Hristiyanlar tüm İmparatorluk coğrafyasında takibat altında dırlar. Şarbil'in ihtida olayı Urfa'da görkemli bir şekilde pagan şenliklerinin dinî töreninde vuku bulunca, şehirde büyük bir heyecan yaratır. Şehrin sakinleri bu olaydan öylesine etkilenirler ki, büyük çoğunluğu vaf-

tiz olarak Hristiyanlığa girer. Hadiseler yönetimi ciddi endişelere sevkeder. Hristiyanlığın önünü kesmek ve halka gözdağı vermek için Şarbil idama mahkum edilir. Başı testere ile kesilerek öldürülür (2 Eylül). Buna mâni olmak isteyen Şarbil'in kızkardeşi Babaî de orada katledilir. Hadiseye sebep olan şehrin piskoposu Barsamya ise tutuklanır. Ayaklarına demir taraklar takılır, kırbaçlanır ve çeşitli işkencelere maruz kalır. Daha sonra Vali Lysanis'in huzuruna çıkarılır. Valinin önünde tekrar işkenceye başlanacağı sırada, İmparator'un babası Alusis'ten gelen mektupla, Bar Samya serbest bırakıldığı gibi, vali de görevinden alınır¹⁶²⁰.

*d.a.c. Mor Şmono ve Mor
Guryo Menkıbesi*

Birer tarihi kişilik olan Mor Şmono ve Mor Guryo menkıbeleri, hayal gücünü zorlayan tasvirlerle doludur. Bu Teofilos'un kaleme aldığı Süryanca metin ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Burada vereceğimiz menkıbe, Simeon Metaphrase'nin Grekçe metninden alınmıştır. Bu metne göre Mor Şmono ve Mor Guryo'nun şehadeti 600. Selevkos yılında¹⁶²¹, Diocletianus'un tahta çıkışının 9. Maximianus'un konsüllüğünün 6., Zorara'nın oğlu Abgar'ın yargıç ve Ko-

1620 Bkz. *Ancient Syriac Documents*, (W. Cureton), 41vd.; Mor Mihoyel Rabo, *Kthobô di-Makesbonus Zebne...*, 185; krş. Duval, *Histoire d'Edesse*, 129; J. B. Segal, *Edessa*, 82; Tixeront, *Les Origines de l'Eglise d'Edesse*, 142.

1621 Miladî 288-289.

na'nın Urfa Episkoposu olduğu sırada vuku bulmuştur. Menkıbeye göre, Urfa valisi halkı tanrılara ve İmparator Diocletianus'a kurban kesmeleri ve tapınmaları için zorluyordu. Bu sırada Mor Şmono (Shmona) ve Mor Guryo (Gurya)nun köyleri dolaşarak Hristiyan müminlerin valinin kararına direnmeleri ve inançlarında sebat etmeleri hususunda faaliyet gösterdikleri duyulur. Vali, Mor Şmono ve Mor Guryo'yu tutuklatır. Ancak ne tür ceza vereceği hususunda kararsızdır. Antakya'dan görüş ister¹⁶²². Daha sonra bu iki azize çeşitli işkenceler uygulanır. Paganizme dönene kadar “*Karanlık Kuyu*” denilen bir hücreye atılırlar. Bu işkenceler 309 yılının Ağustos ayından Kasım ayına kadar devam eder. Mor Guryo'nun bünyesi hem zayıf, hem de yaşlıydı. Bu işkencelerden dolayı bitkin düşmüştü. Mahkeme safhası oldukça duygusal ve etkileyicidir.

“... *haftanın ikinci gününü üçüncü güne bağlayan 15 Kasım gününün şafak vaktinde, horozun ilk kez öttüğü vakitte*¹⁶²³, *vali kalktı ve tüm görevlilerle beraber Adalet Divanı'na gitti. Önünde ışıkları yanan lambalar ve meşaleler bulunuyordu. Kış hamamının yanında bulunan kilisede kurulan hakim kür-*

süsüne oturdu. Gardiyanla beraber Mor Guryo ve Mor Şmono'yu buzuruna getirmeleri için sekiz askeri (zindana) gönderdi. Ve gardiyan, onları kuyudan çıkararak getirdi. Askerler Şmono'yu, sağ ayağına demir bir bukağı takıldığından ve bacağı da yaralandığı için, bu ayağını basamamasından dolayı, ellerinin üzerinde taşıyorlardı. Mor Guryo, hapiste hem çok işence görmüş hem de yaşlıydı. Bu nedenle iki asker sağında ve solunda kollarına girmiş oldukları halde, zorlukla yürüyebiliyordu.”

Vali, İsa-Masih'i inkar ettikleri ve Güneşe taptıkları takdirde, kendilerini serbest bırakacağını, ailelerine kavuşacaklarını ve müsadere edilen mallarının da tekrar kendilerine iade edileceğini söyler. Bunun üzerine Mor Şmono kendilerinin (Güneşe değil) “Güneş'in Yarattıcısı”na taptıkları cevabını verir. Vali, kendilerini öldürmek istemediğini söyler. Mor Şmono, kıyamete kadar devam edecek olan “İkinci ölüm”den kurtulmak için “Mesih adına öldük”leri cevabını verir. Vali, Hayatlarını kurtarmaları için onlara tekrar ricada bulundu, ancak onlar kendilerini bekleyen “ölüm” düşüncesinden mutluydular.

1622 Bir varyanta göre ise Diocletianus'un bizzat emri üzerine olayı neticelendirmek için Antakya valisi Musonius Urfa'ya gönderilir. Bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 126.

1623 Bu horoz ötmesi Hristiyan şehitlik geleneklerinde sık sık geçer. Bunun sebebi, İsa'nın tutuklandığında, böyle bir olayın vuku bulması ile ilgilidir. Şehitlik menkıbelerinde de tutuklama ve mahkeme safhaları anlatılırken, hep “ve horoz iki kere öttü” ibaresine sık sık rastlanır. Bkz. **Matta**, XXVI, 74; **Markos**, XIV, 72, **Luka**, XXII, 61-62; **Yuhanna**, XVIII, 27.

"... Vali, cellata yanına on asker almasını, şehir halkının üzülmemesi için, onları şehir dışına çıkarmasını emretti. Cellat Vali'den emir alır almaz, gece Batı kapısından şehri terk etti. Bu esnada tesadüfen bir yük arabası da (aynı kapıdan) şehir dışına hareket ediyordu. Henüz şehir halkı uyanmamıştı, cellat her ikisini arabaya bindirdi. Urfa'nın kuzeyinde bulunan Beth Alab Qıkla denen tepeye götürdü... Mor Şimono ve Mor Guryo "son" anın gelmiş olmasından dolayı mutluydular. Cellattan kendilerine dua etmeleri için izin vermesini rica ettiler. Cellat ve Romalı askerler, kendileri için de dua etmeleri ricasında bulundular. Şehitler, ruhlarının huzur içinde olmasını ve bedenlerinin ruza mahşerde dirilmesini dilediler. Mor Şimono ve Mor Guryo yüzlerini doğuya çevirerek diz çöktüler ve cellattan aldığı emri icra etmesini istediler. Cellat birer kılıç darbesiyle her birinin kafaasını uçurdu. Askerler cesetleri orada yan yana bırakarak, şehre geri döndüler.

Askerler şehre girerken, gün ağarmıştı. Onları kalabalık bir topluluk karşıladı. Kutsal kişileri nereye götürdüklerini öğrenmek için evlerinden çıkıp, toplanmışlardı. As-

kerlere "itirafçıları nereye götürdünüz?" diye sordular. Askerler onlara "Beth Alab Qıkla"ya diye cevap verdiler. Kutsal şehitleri aramak için toplanan insanların sayısı hayli fazlaydı. Toplanan ilk kalabalığın arasında itirafçı Mor Şimono'nun kızı da vardı. Tüm şehirden, aralarında erkek ve kadınlar olmak üzere insanlar onların katledildikleri yere gittiler ve onların cesetlerini yere uzattılar ve kanlarının ıslattığı toprağı topladılar ve onların birçoğu yanlarında kıymetli giysiler, çok miktarda çarşaf kokular, baharatlar ve hoş kokulu merhemler getirmişlerdi ve şehitlerin cesetlerini temiz çarşaflara ve giysilere sardılar; üzerlerine kokular, baharatlar serptiler, merhemler sürdüler ve onları ilahiler ve ağıtlar eşliğinde, dualar okuyarak orada bulunan bir tabuta koyarak defnettiler."¹⁶²⁴

d.a.d. Mor Habib Menkıbesi

Urfa Kilisesi'nin kuruluş dönemindeki şehitlik menkıbelerinden sonuncusu Mor Habib'in hikayesidir. Teofilos'un kaleme aldığı bu menkıbe Mor Şimono ve Mor Guryo'nun şehadetinden 20 yıl sonra, 620 Selevkos yılında¹⁶²⁵ Licinius ve Constantinos'un konsüllükte bulundukları¹⁶²⁶, Qo-

1624 J. B. Segal, **Edessa**, 83-84; ayrıca krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 132-133; F.C. Burkitt, **Euphemia and the Goth, with the Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa**, London and Oxford 1913, 90 vd.(Süryanca metin için bkz. s. 19 vd.)

1625 Miladi 308-309.

1626 Licinius ve Konstantinos'un dönemleri 312, 313, 315. Bkz. **Ancient Syriac Documents**, 188.

na'nin Urfa Episkoposu olduğu dönemde vuku bulmuştur. Menkıbeye göre İmparator Licinius'un emriyle Hristiyanlara korkunç zulüm ve işkence yapılmaktadır. Bu dönemde Tell-She¹⁶²⁷ köyünden Habib isminde bir diyakoz vardır. Bu diyakoz gizlice köylerdeki kiliseleri ziyaret eder; Kitab-ı Mukaddes okuyarak ayinler düzenler, konuşmalarıyla insanları yüreklendirir, (imanlarını) kuvvetlendirir, doğru ve hak olan inançlarını savunmaktan kaçınmamalarını, kendilerine işkence edenlerden de korkmamalarını telkin eder. Şehirdeki muhbirler bunu duyunca İçkale'de ikamet eden valiye hemen bu haber-

leri ulaştırdılar. Vali, İmparator'a¹⁶²⁸ bir rapor yazarak, ne yapması gerektiğini sordu, çünkü onlar Konstantinus'un Gal ve İspanya'da Hristiyanlığı kabul etmiş olduğunu ve tanrılara kurban kesmediğini duymuşlardı¹⁶²⁹. Licinius, Hristiyanların ya ateşe atılarak veya kafalarının kesilerek cezalandırılmasını istedi. Habib, bu sırada Zeugma'da bulunuyordu. Vali bunun üzerine Habib'in ailesinin ve köylülerinin tutuklanarak hapsedilmelerini emretti. Habib bunu duyar duymaz Urfa'ya gitti ve muhafız birliği komutanına teslim oldu. Komutan, kendisinin buraya geldiğini kimse

1627 veya Tell-Zeha (Tell-Zeho).

1628 Burada imparatorдан kastedilen Licinius'tur. 312 yılından itibaren B. Konstantinus'la müşterek imparator olmuştur. Kendisi İmparatorluğun doğu topraklarını, Konstantinus batı topraklarını yönetiyordu. 313 yılında Milano'da yayınladıkları fermanla Hristiyanlığa özgürlük ve imtiyazlar bahsetmişlerdi. Ancak ne hikmetse Licinius bir süre sonra bu politikasını değiştirdi, belki de Konstantinus'a muhalefet olsun diye, öncelikle sarayda ve orduda bulunan tüm Hristiyanları temizledi. Birçok insanın mal ve mülklerine el konuldu. Dinî konsilleri ve din eğitimi yasakladı. İbadet ve ayin yapma hürriyeti de kısıtlandı. Vali'nin bu uygulaması, Licinius'un takip ettiği politikanın bir gereği idi. (Mehmet Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 13-16)

1629 Büyük Konstantinus'un bu dönemde ihtida ettiği ileri sürülmektedir ki, bu mümkün değildir. Onun için bu iddia ancak 325 yılında topladığı İznik Konsili'nden sonra ileri sürülebilir. Ancak bu dönemden sonra da Hristiyanlığı kabul ettiği kesin olarak söylenemez. Çünkü Büyük Konstantin'in gerek Hristiyanlığı resmi devlet himayesine alması ve gerekse daha sonra Kiliseye bahsettiği imtiyazlar, imparatorun dini inancı sâikiliyle mi, yoksa politik çıkar düşüncesiyle mi hareket ettiği hususunda tarihçiler arasında derin münakaşalara sebebiyet vermiştir. İki tarafın da konu ile ilgili, kendilerini haklı çıkarabilecek delilleri vardır. Gerçekten de birçok şey, Büyük Konstantin'in Hristiyanca tutumunu, birçok diğer husus onun eski putperest geleneklere bağlı kalmış olduğunu ve yine bir çok şey de her iki tezi destekler mahiyettedir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, Büyük Konstantin'in yaşadığı dönem, aynı zamanda birçok muhtelif külte birden inanmanın pek tabii sayıldığı bir dini Synkretismus Devresi'dir. Nitekim Hristiyanlığa bu yaklaşımının yanı sıra onun Güneş Kültü'ne ısrarla bağlı kalışı, gözden uzak tutulmamalıdır. M.S. 379 yılına kadar Büyük Konstantin dahil tüm Bizans İmparatorlarının "Pontifex Maximus" unvanını ısrarla kullandıklarını görmekteyiz. Büyük Konstantin'in bu icraatı bize göre ne Kilise Babalarının "Mucizevi Haç Qlayı" ile, ne de birçok tarihçinin sadece siyasi çıkarlar

görmemişse, gitmesini ve ailesine de bir zarar gelmeyeceğini söylemesine rağmen, Habib Valinin huzuruna çıkarılması için ısrarını sürdürdü.

Vali, Habib'i sorguya çekti. Habib, Zeus'a tapmayacağını ve işkenceden de korkmadığını söyledi. Bunun üzerine kırbaçlandı. Ertesi gün hapisaneden alındı ve Zeus'a tapmadığı takdirde, yine işkenceyle tehdit edildi. O, Tanrı'nın mahlukatına tapmayı yasakladığını söyleyerek, işkenceden korkmadığını tekrarladı. İşkenceye tâbi tutuldu; derisi yüzüldü, fakat o yine de putlara tapmayı reddetti. Bunun üzerine Vali, *"Bütün bunları beni daha çok kızdırmak ve hakkında ölüm kararını acele vermem için söylediğini biliyorum. Fakat arzuladığın şeyi yapmada acele etmeyeceğim. İşkenceden duyacağın acıların artması için... sabırlı olacağım."*

Habib, bir kez daha İmparator'a boyun eğmeyi reddetti. Sonunda Va-

li, onun hakkında ölüm kararını verdi. Görevlilerin önünde ve kalabalığın huzurunda: *"... Bir caninin ağzına cebren sokulduğu gibi, onun da ağzına bir tıkaçın sokulmasını ve ölümün acısını daha fazla arttırmak için, onun barlı olmayan bir ateşte abeste abeste yakılarak öldürülmesini emrediyorum."* dedi.

Ve (Habib) ağzına cebren tıkılan tıkaçla, valinin huzurundan uzaklaştırılırken, kalabalık da onu takip ediyordu. İnananlar, onun dininden dönmemesinden mutluydular. Putperestler ise tanrılara kurban kesmeyi reddetmesinden dolayı efkârlıydılar. Görevliler mezarlığın karşısında bulunan Abgar'ın oğlu Abşilomo tarafından yaptırılmış olan Batı Kapısı'ndan O'nu şehir dışına çıkardılar. Annesi de beyaz giysiler içinde onu takip ediyordu.

Habib'in yakılacağı yere gelindiğinde, Habib ayağa kalktı ve dua etmeye başladı. Kendisiyle beraber

için, popülist bir politikacı samimiyetsizliği ile açıklanabilir. Elbette ki, Büyük Konstantin bir Hristiyan azizi değildi, bir imparatordu. Onun için en önemli olan devletin bekâsı ve siyasi hedeflerdi. Ancak, kendisinden önce gelen sefelelerinin Hristiyanlığa karşı yürüttükleri politikaları biliyordu. Ayrıca Diocletian dönemini ise bizzat yaşamıştı. Bu zulüm ve baskıların fayda vermediğini, aksine ülke bütünlüğünü zedelediğini, dolaylı olarak siyasi istikrarı da bozduğunu bizzat görmüştü. Hele hele devletin başkentini doğuya nakletmenin ve buna rağmen Hristiyan düşmanı bir tutum izlemenin mümkün olamayacağı da âşikardı. Bir tek yol vardı, o da devletin Hristiyanlıkla barışmasıydı. Konstantin, Milano Fermanı'yla ilk adımı attıktan sonra, kademeli olarak Hristiyanlığı güçlendirdiği takdirde, "ülkede birleştirici unsur" olarak ondan faydalanabileceğini düşünüyordu. (Bu konudaki münakaşalar için şu eserlere bkz. Andrew Alföldi, **The Conversion of Constantine and Pagan Roma**, (trans. Harold Mathingly) Oxford at the Clarendon 1948; N.H. Baynes, **Constantine the Great and the Christian Church**, London 1929; C.B. Bush, **Constantine the Great and Christianity**, Columbia Univ. Press 1914.

oraya gelen herkes de duaya başladı. Bu sırada görevliler bir çukur kazarak, onu içine koydular ve bir dişe bağladılar... Ve odunlar tutuşup alevler her tarafı kapladığında ona "ağzını aç" diye bağırdılar. Habib ağzını açar açmaz, ruhu semaya yükseldi, orada bulunan herkes, hıçkırıklarla ağlamaya başladı. Ve onu ateşten çekip aldılar ve üzerine ketenden mamul çarşaf, hoş kokulu ilaçlar atıldılar, bedenine yapışmış ve hâlâ yanan közleri temizlediler. Rahip kardeşleri ve kalabalık onu alıp götürdüler, kefene sararak, ağıtlar ve ilahiler eşliğinde, yanık nâşını kemâl-i hürmetle, törenle taşıyarak diğer şehitlerin, Mor Şimono ve Mor Guryo'nun defnedildiği Beth Alah Qıkla diye isimlendirilen tepenin üzerindeki kabire koydular. Hatta nâşını kefenleme ve defin olayına Hristiyan kardeşlerinin yanı sıra, bazı Yahudi ve paganlar da iştirak ettiler... Ve (topluluğa) dahil olan ve olmayan herkesi derin bir hüznün dalgası sarmıştı; Tanrı'yı tebci ederken, tüm gözlerden yaşlar akıyordu¹⁶³⁰.

d.b. İlk Şehitlik Menkıbelerinin Tahlil ve Tenkidi

Daha önce de belirttiğimiz gibi, her din verdiği şehitlerinin kutsal kanlarıyla beslenerek, gelişerek yayılır. Çok basit bir şekilde vuku bulan bir olay, daha sonraki nesillere dinî duygularla beslenen hayal gücünün katkılarıyla olağanüstü bir menkıbeye dönüşerek aktarılır. Bu şehitlik menkıbelerini sırasıyla kısaca tahlil edersek, her şeyden önce Mor Şarbil, Babaî ve Bar Samya'nın hikayelerinde kronoloji ile ilgili yanlışlar vardır. Olayların Traianus döneminde (M.S. 98-117) geçmesi mümkün değildir. Evet, Traianus dönemi Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlara karşı girişilen ilk sistemli zulüm dönemidir¹⁶³¹. Ancak Urfa bu sırada bağımsız bir krallık olduğu gibi, Urfa'da Hristiyanlar henüz yönetim açısından dikkate alınacak sayıya dahi ulaşmamışlardır. Olayların örgüsü, Decius'un zulüm dönemini (250-251) andırmaktadır¹⁶³². Ayrıca bu olayın tarihi gerçekliği kabul edi-

¹⁶³⁰ J.B. Segal, **Edessa**, 85-86; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 133-134; Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 22; Geniş bilgi için bkz. F.C.Burkitt, **Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa**, 90 vd.; (Süryanca metin için bkz. s. 19vd.); Bir rivayete göre hüküm 2 Eylülde icra edilmiştir. Bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 126.

¹⁶³¹ Bu dönemdeki zulümler için bkz. Mehmet Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 9-10.

¹⁶³² Decius'un zulüm dönemi için bkz. K. Bihlmeyer-H. Tuchle, **I. Ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, 53-54; Barrow, **Romalılar**, 165-166; Dodd, **History of Christianity**, 475 v.d.; Mor İgnatius Afram I, **Tarihü'l-kenise**, 272 vd.; Bar Obroyo, **Ebu'l-Farac Tarihi I**, 130.

lemez. Yazarın, Urfa ile ilgili bilgisi olduğu doğru, ancak bunu Melfoniso dı-Aday'dan aldığı son derece açıktır. Yine Barsamya'nın hoşgörü fermanı ile kurtulması vb., mucizevî kurgulardan ibarettir. Hele hele Barsamya'nın Urfa Episkopos'u oluşu, tamamen uydurmadır, bu konuda hiçbir tarihi kayıt yoktur. Barsamya'nın Agay'ın tilmizlerinden olması düşünülebilir. Barsamya ve Şarbil isimleri 411 tarihli Süryani Takvimi'nde de geçmemektedir¹⁶³³. Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu menkıbeler muhtemelen V. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınmış, şahısları tamamen uydurma, daha doğrusu Urfalı asılların erken Hıristiyan mühtediler olarak lanse edilmiş olmaları ihtimali akla gelmektedir. Bu fabrikasyon metinlerde, muhtemelen şehrin zengin ve asil ailelerine ilk Hıristiyan cemaati içerisinde öncelik verme girişimi olarak göze çarpar. Örneğin yakın zamanlarda Drijvers tarafından bulunan bir mozaikte yer alan Barsamya ailesi, krallık ailesine yakın bir sosyal statüye sahiptir¹⁶³⁴. Urfa piskoposu olarak uydurulan Barsamya ile bir

ilişki kurmak, çok uzak bir ihtimal olarak görülmemelidir.

Mor Şmono, Mor Guryo ve Mor Habib menkıbelerine gelince, bu hikayeler tarihi bir belge olarak kabul edilebilirler. Bu menkıbe kim tarafından yazılmış olursa olsun, yazarın Urfa ve çevresi ile dönemin şehir atmosferini çok iyi bildiğini söyleyebiliriz. Diocletianus'un 303'teki ilk tamimi ile ülke genelinde kiliselerin yıkılması, kutsal kitapların yakılması emrediliyordu. Tüm Hıristiyanlar vatandaşlık haklarını kaybettiler. Ülke genelinde yer yer isyanlar başladı ve bunlar kanlı bir şekilde bastırıldı. İkinci tamimle herkesin ilahlara kurban kesmesi mecburi hale getirildi¹⁶³⁵. Urfa bu dönemde Roma'nın bir eyaleti idi ve bu tamimler Urfa'da da uygulandı. Bu dönemde şehid edilen Mor Şmono, Mor Guryo ve Mor Habib birer tarihi şahsiyettir. Tabi ki, hikayenin anlatımı, duygusal ve abartılı kabul edilmelidir. Bu şehit menkıbeleri, duygusallıklarına, abartılarına rağmen bir açıdan da Urfa'daki Hıristiyanlığın ge-

1633 Bir kayda göre ise 236-250 yılları arasında Roma Piskoposu Fabianus döneminde yaşamışlardır.

1634 Bkz. Drijvers, "A Tomb for the Life of a King: A Recently discovered Edessene Mozaik with a Portrait of King Abgar the Great", *Le Museon* 95, (1982), 167-189.

1635 Mor İgnatius Yakub III, *Tarihü'l-Kenise I*, 171 vd., 179; K. Bihlmeyer-H. Tuchle, *I. Ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, 57 vd.; Robertson, *Christianity*, 110-112; Barrow, *Romanlıklar*, 166; Hanna Dölebanı, *Yıl Öğütleri III*, 16-19; *Siirt Vekâyinâmesi*, (Adday Şer), 64-65.

lişmesi nokta-i nazarından bize önemli bir ipucu da vermektedirler. Dikkat edilirse, Aday, Agay, Şarbil, Babaî ve Barsamya menkıbelerinde, gözü yaşlı kalabalıklar yoktur. İnançları uğruna ölen zavallı insanlar vardır. Halbuki Şimono, Guryo ve Habib'in cenazelerine kalabalık kitleler korkmadan katılmışlardır. Özellikle Habib'in şehadetinden Urfa'lılar olaya baştan sona eşlik etmişler ve nâşi da sahiplenerek defnetmişlerdir. Bu tasvirlerden şunu çıkarabiliriz: IV. yüzyıla girerken Urfa artık bir Hristiyan şehridir.

2. Gelişme Dönemi

Decius (249-251) ve Diocletianus (284-305) dönemlerinde Hristiyanlığı tamamen yoketme girişimleri, ülke genelinde çok kan dökülmesine ve Hristiyanlığın yeraltına çekilmesine sebep olmuştu. Bu şiddet, Urfa'da ülkenin diğer eyaletlerinde olduğu kadar sert olmasa da, etkili olmuştu. Hristiyanlık tüm ülkede silinme noktasına gelmişken, kader onların önüne Büyük Konstantinos'u çıkardı. Onun "... Bugünden itibaren her kim Hristiyan dinine süluk etmek isterse, hiçbir surette rahatsız ve bizâr edilmek-sizin, bu dine serbestçe ve samimi olarak süluk eylesin. Bu hususu zat-

ı devletlerine (yani Nikomedia valisine) en sarıh bir tarzda bildirmek istedik, ta ki, Hristiyanlara, külllerini icra eylemek hususunda, en tam ve en mutlak bir hürriyet bahşetmiş olduğumuzdan bîhaber olmayasınız. Ve madem ki bu hürriyeti Hristiyanlara bahşettik, zamanımızın sulh ve asayiş için, diğer dinlerin sâliklerine dahi, kendi âdet ve itikatlarına göre, hareket etmek ve ilahlara tapmak hususunda bu hürriyetten istifade etmek tam ve mutlak hakkını bahşetmiş olduğumuzu zât-ı devletleri takdir buyururlar. Hiçbir kimsenin hay-siyet ve itikadını rencide etmek istemediğimizden dolayı bu suretle karar verdik"¹⁶³⁶ sözlerini ihtiva eden fermanı¹⁶³⁷, tüm ülkede olduğu gibi Edessa'da da Hristiyanlık için hürriyetin güneşi oldu. Bu tarihte Edessa Kilisesi'nin başında Mor Qona bulunmaktaydı. Bu tarihten başlayarak Edessa Kilisesi'nin kurumlaşmaya başladığını, bin yıl boyunca kesintiye uğramayan bir piskoposlar çizgisinin başladığını görüyoruz. Şehir artık bugünden itibaren yavaş yavaş paganist görüntüsünden uzaklaşacak ve bir Hristiyan şehri görünümüne adım adım kavuşmaya başlayacaktır. Nitekim 313'te Milano Fermanı'nın hemen sonrasında, ömrünün son günle-

1636 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 62 ; Krş. Moşes Hadas, **A Historic of Rome**, 185.

1637 M.S.313 Milano Fermanı.

rinde Mor Qona Edessa Episkopos-luk katedralinin temellerini atacak¹⁶³⁸, kendisinden sonra gelecek olan yeni piskopos Sa'd (313-324) bu sembol yapıyı tamamlayacaktır¹⁶³⁹. Sa'd'dan sonra gelen Aitallaha (324-346) ise Hristiyanlara ait ilk mezarlığı kuracaktır¹⁶⁴⁰.

a. Edessa Kilisesi'nin Kurumsallaşarak, Devletin Resmî Organizasyonu İçerisinde Yeralması

Büyük Konstantinos döneminde Hristiyanlık devletin resmî dini olmasa da, Milano Fermanı ile yeraltıktan yeryüzüne çıkmış, İmparator'un Kilise'ye tanıdığı geniş mâli ve hukukî imtiyazlarla güçlenmeye başlamıştı¹⁶⁴¹. Ancak yaklaşık üç asırdır devlete karşı verdiği mücadelede her kilise can derdine düştüğü için aralarında iletişim kurulamamıştı. Bu nedenle her bölgede, hatta her kilisede birbirinden farklı İnciller ve farklı teolojik itikatlar gelişmişti¹⁶⁴².

Kilise ciddi olarak şu soruya cevap arıyordu: İsa-Mesih'in tabiatının mahiyeti ne idi? O, sadece Davud'un oğlu, katıksız bir ademoğlu mudur? Yoksa aynı zamanda Davud'un da yaratıcısı gerçek bir Tanrı mıdır? Bu problem özellikle İskenderiye Kilisesi'nde kendisine önderler buldu. Patrik Alexander ile, önemli bir teolog olan Arius arasında bu konu üzerindeki münakaşalar gittikçe derinleşiyordu. Arius, fikirlerini gittikçe sistemleştirerek, yazmaya başladı¹⁶⁴³. Arius'un fikirleri Edessa'da da hemen taraftar buldu. Zaten farklı dinî ve felsefî görüşler için Edessa son derece münbit bir yerdi. Bu dönemde Hristiyanlık Edessa'da Gnostik fikirlerle bir savaş içine girmişti. Marcion'un ve Bardaysan'ın taraftarları Edessa'da önemli ve güçlü bir zemine sahip olmuşlardı¹⁶⁴⁴. Şimdi bunlara bir de Aryanistler eklendiler. İmparator, Kilise'yi parçalanmaya götüren bu hareketlerin devletin siyasi yapısında da istikrarı bozduğu

1638 Bkz. s.255

1639 Bkz. s.255

1640 Duval, *Histoire d'Edesse*, 138.

1641 M.Çelik, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet ilişkileri I*, 15 vd.

1642 Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi I*, 53 vd

1643 Aryanizm hakkında geniş bilgi için şu makalelere bakınız; L.E.Pollard, "The Origins of Arianism", *Journal of Theological Studies*, IX-1, Oxford 1958, 103 vd.; M.T. Wiles, "In Defence of Arius", *Journal of Theological Studies*, XII-2, Oxford 1962, 339 vd.; G.C.Stead'in "The Platonism of Arius", *Journal of Theological Studies*, XXIX-1, Oxford 1968, 20 vd.

1644 Bkz. C.II,s.239 vd.

nu görüyordu. Bu görüntü İmparator'da dini kontrol altına alabilmek için, dinî kurumların siyasal yapı gibi hiyerarşik bir modelde organizasyonuna tâbi tutulmasının kaçınılmaz olduğu fikrini doğurdu. Bunun için de kendi denetiminde 325 yılında İznik'te ekümenik bir konsil topladı. Bu konsilde, yukarıda da değindiğimiz gibi, devletin siyasal yapısını gözönüne alarak, Apostolik kökenli üç ekümenik kilise tespit ve tescil ettirerek, tüm bölge kiliselerini bunlara bağladı¹⁶⁴⁵. Böylece devlet, dinî kurumların kontrolünü daha rahat ve kendi açısından daha güvenli bir hale getirmiş oluyordu. İznik Konsili'nde Edessa Kilisesi'ni Piskopos Aitallaha temsil etti. Konsil'in VI. maddesi gereğince, Edessa, Antakya Pat-

rikhanesi'ne bağlı, tüm Mezopotamya'dan sorumlu bir episkoposluk merkezi haline geldi.¹⁶⁴⁶

Konsil'de aforoz edilerek sürgüne gönderilen Aryanistler¹⁶⁴⁷ gittikleri yerlerde boş durmadılar. Bunların fikirleri etrafında toplanan cemaatler, kısa sürede ülkede ciddi bir dinî bunalımın doğmasına sebep oldular. İmparator Büyük Konstantinos, Doğu'nun dinî yapısını iyi bilmediğinden dolayı, yaptığı hatayı anladı ve Aryanistler lehine bir tutum takındı¹⁶⁴⁸. Arkasından da yayınladığı bir fermanla, tüm Ariusçuları affederek, kiliselerine dönmelerine müsaade etti¹⁶⁴⁹. Bu ferman Edessa Kilisesi'ni karıştırmaya yetti. Edessalı Ariusçular

1645 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet ilişkileri I**, 19 vd.

1646 Bu madde Metropolitik merkezlerinin imtiyazlarına ilişkindir. Roma, İskenderiye ve Antakya Kiliselerinin yetki alanlarını belirleyen maddesinin, şu şekilde olduğu ileri sürülmektedir: "Eski gelenek Mısır, Libya ve Pentopolis'te devam edecektir; ki İskenderiye piskoposu bütün bu yerler üzerinde otorite sahibidir. Roma Piskoposu için de geleneğin hükmü böyledir. Aynı yol içinde Antakya ve diğer eyalet kiliselerinin de kendi hakları korunacaktır." (Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 9); Ayrıca bkz. Hefele, **Christian Councils**, 388-404; Dovnerik, **Idea of Apostolicity**, 8; **Ancient of the Sacred Canons of Eastern Orthodox Church** (G. Mastrantonis), 8.

1647 Bkz. D. Stanley, **Lectures on the History of Earsten Church**, London 1924, 146 vd.; Len Arpee, **A History Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time**, The Armenian Missionary Association of America, New York 1946, 120 vd.; C.J.Hefele, **A History of the Christian Councils from the Original Documents, to the Close of the Council Nicca A.D. 325**, 298.

1648 Geniş bilgi için bkz. N.H.Baynes, "Athanasiana", **Journal of Egyptian Archaeology XI**, 1925, 58-69; Baynes, "Alexandria and Constantinople: A Study Ecclesiatical Diplomacy", **Journal of Egyptian Archaeology XII**, 1925, 149 vd.

1649 M. Çelik, **Ortadoğu Mozaîği**, 41 vd.

geri döndüler¹⁶⁵⁰. Edessa Kilisesi ikiye bölündü. Ariuşçu ve diğer sapkın görüşlerle mücadele eden Piskopos Aitallaha 346 yılında ölünce, yerine Mor Abraham geçti. Bu dönemin Edessa Kilisesinin ve hatta tüm Doğu Hristiyan aleminin en meşhur Kilise Babası Süryani Mor Afram'dır. Hristiyan mistisizminin bu efsanevî şahsiyeti, *“şebirin günabkâr pisliğine bulaşmama... dünyanın boyunduruğundan ve arzın zorbalığından kurtulma...”* ilkesini kendisine düstur edinmiş, ömrü boyunca yoksulluk ve iffet yeminine sadık kalmıştır. Bir münzevî felsefesiyle yaşamasına rağmen, o bir mücadele adamıydı. Ömrü boyunca kilisedeki sapık cereyanlarla savaştı. Başta Aryanizm, Maniheizm, Marcionizm ve Bardaysanizm... olmak üzere, hem yazdığı şiir ve nesirlerle, hem de eylemleriyle bu mücadelesini sürdürdü. Afram, Julianus'un Edessa'da Hristiyanlara karşı uyguladığı zulümleri ve Edessalıların bu zulme karşı nasıl da imanlarında sebat göstererek katlandıklarını *“mimre”*lerinde duygusal dizelerle dile getirir. Heretik cereyanlarla ve özellikle Ariuşçularla geleneksel kilise arasında bu çekişmeler 380 yılına kadar bütün şid-

detiyle Edessa Kiliseleri'nde devam etti¹⁶⁵¹.

380 yılında tahta geçen Theodosius I., bu Aryanist kargaşaya son verdi¹⁶⁵². 381 yılında topladığı İstanbul Konsili'nde Edessa Episkoposluğu'nu, Mor Vologese (379-387) temsil etti. Bu konsil esnasında, Bizans'ın siyasal ve askerî eyalet sisteminde uygun olarak Edessa piskoposu artık tüm Mezopotamya'nın değil, sadece Osrhoene Bölgesinin episkoposuydu¹⁶⁵³.

b. Kristolojik Münakaşalar Döneminde Edessa Kilisesi

Aryanizm belasından kurtulan Edessa Kilisesi, kendi içindeki son heretik kırıntıları da V. yüzyılın hemen başlarında temizlemeye başlamıştı. 411/412 yıllarında Mor Rabbula Edessa Piskoposu oldu. Mor Afram gibi o da asketik bir hayattan geliyordu. Ancak son derece sert bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, o derecede de sosyal ve teşkilatçı bir insandı. O, kendisinden önceki piskoposlar gibi yeni kiliseler inşa etme yerine, Kiliseyi lüksten arındırdı. Kilisenin maddî zenginlikleriyle kadın ve erkekler için ayrı ayrı hastaneler ve bakım evleri kurdurttu. Katı asketik anlayışını fiiliyata dökerek, ruhban sınıfı için

1650 Bu dönemde Edessa'daki Ariuşçuları durumuyla ilgili olarak bkz. s.194 vd.

1651 Bkz. s.194 vd.

1652 Bu dönemle ilgili geniş bilgi için bkz., Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 104 vd.

1653 Duval, **Histoire d'Edesse**, 138.

sert kurallar koydurdu. Bu kurallara uymayan kişileri Osrhoene bölgesinin dışına sürdü¹⁶⁵⁴.

Rabbula, heretik akımlarla da çok başarılı bir mücadele yürütmüştür. Bardaysan, Arius ve Marcion'un taraftarlarının son kalıntılarını da temizlemiş¹⁶⁵⁵, Borborianlar, Saddukiler, Udayiler ve Mesallialılar gibi küçük sapkın grupların taraftarlarını da Edessa'dan sürmüştür¹⁶⁵⁶. Ancak Rabbula'nın bu teolojik temizliği, fazla da işe yaramadı. İsa-Mesih'in tabiatları meselesi ve Meryem'in statüsü, Doğu Hristiyan aleminde yeni yeni tartışmalar yaratmadan geri durmuyordu. Bu sefer, Edessa Kilisesi'ni bölecek, hatta etkisinden dolayı tüm Doğu Hristiyanlığını parçalayacak yeni bir kristolojik münakaşa zuhur etmeye başlamıştı: Bu Nasturyanizm idi.

b.a. Nasturyanizmin İlk Tohumları ve Edessa Kilisesi

Nasturyanizm, Doğu Hristiyan aleminde meydana gelen ve etkileri

en güçlü olan teolojik akımdır. Hala da etkileri devam etmektedir. Biz burada genel olarak, bütün yönleriyle Nasturyanizm üzerinde durmayacağız, sadece bu akımın nasıl doğduğunu ve Edessa Kilisesini nasıl etkilediğini kısaca ele alacağız.

b.a.a. Nasturyanizmin Doğuşu ve Yayılışı

427 yılına girildiğinde İstanbul Patriği Sisinyos ölmüştü¹⁶⁵⁷. İmparator Theodosius II., ülkenin her tarafında olduğu gibi başkentte de devam eden kristolojik münakaşalardan usanmış ve bunun halli için de son derece bilgili ve dirayetli bir patrik arıyordu. Bu sırada Antakya'daki tahsilini tamamlamış olan Nasturyus, şehir merkezindeki bir kilisenin başına ruhanî olarak tayin edilmişti. İlmi kudreti ve kuvvetli hitabeti sayesinde kısa sürede Antakyalıların büyülemiş ve şöhreti Antakya dışına taşarak, imparatorun kulağına kadar ulaşmıştı¹⁶⁵⁸.

İmparator Nasturyus'u Konstantinople'ye getirip, başkent kilisesine patrik olarak atadı¹⁶⁵⁹. 10 Nisan

1654 Rabbula'ya atfedilen bu kurallar için bkz. s. 504, dipnot: 2042.

1655 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 105 vd.

1656 Bkz. s.199 vd.

1657 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 35.

1658 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 35; Milman, **Latin Christianity I**, 181 vd.; Dovney, **History of Antioch**, 462; Atiya, **Eastern Christianity**, 249; Freen, **Rise of Monophysite**, 16.

1659 Mor İgnatius Yakub III., **Rarihü'l-Kenise II**, 35; Atiya, **Eastern Christianity**, 250.

428'de Patrik olarak atanması şerefine düzenlenen bir törende yaptığı konuşmada İmparatora hitaben şunları söyledi: "*Haşmetmeab! Bana, rafizîlerden arınmış arî bir dünya ver, ben de sana buna mukabil cenneti vereceğim. Rafizîleri imha etmek için bana yardım et, ben de sana İranlıları imha etmek bususun da yardım edeceğim*"¹⁶⁶⁰.

Nastoryus bu "*Rafizî*" tabiriyle İsa-Mesih'te insanî tabiatın istikbaline mütedair fikirlerini kabul etmeyenleri kastediordu. Socrates'e göre (Socrates, *Hist. Eccl. VII, 30*), patrik olduktan sonra Nastoryus'un ilk dönemlerinde İznik ve İstanbul konsillerinin aleyhinde bulunanlarla mücadele ettiği ve daha sonra rotasını değiştirdiğini kaydetmektedir¹⁶⁶¹.

Nastoryus'un patrikliği bu ilk yılında kristolojik münakaşaların en hararetli noktası, Meryem üzerinde toplanmıştı. Özellikle İskenderiye Kilisesi ve Suriye ile Mısır kesişleri Meryem'e Theotokos unvanını veriyor ve Meryem'in, Tanrı Anası olmadığını söyleyenleri küfürle itham ediyorlardı. Bu görüş Anadolu ve

Başkente de sıçramış ve birçok taraftar bulmuştu. İstanbul'da da güncel bir konu haline gelince, Nastoryus'la beraber İstanbul'a gelen keşiş Anastas, bir âyin esnasında kilise mimberine çıkarak şunları söyledi: "*Kimse Meryem'e "Tanrı Anası" demesin. Çünkü Meryem insandır. Ve netice itibariyle doğurduğu bir beşerden başka bir şey değildir. Allah, doğmamış ve doğrulmamıştır. Hele hele bir beşerden doğduğunu söylemek en büyük küfürdür*"¹⁶⁶².

Bu sözler, Patrik Nastoryus tarafından da tasdik edilince, zaten gergin olan hava daha da gerginleşti ve münakaşanın boyutları sokaklara taşarak, nümayişlere dönüştü. Halk da ikiye bölündü¹⁶⁶³. Sokak çatışmaları sona erdikten sonra Nastoryus, hemen bir mahalli Sinod toplayarak (429) bu sokak hareketlerine sebebiyet verenleri Kiliseden ihraç etti¹⁶⁶⁴. Sokak hareketlerinin sona erışı ve Nastoryus'un aldığı önlemler, kısa vadede başarı gibi görüldü. Nastoryus, Meryem'in Tanrı'nın Anası olduğunu söyleyenleri safdışı etmek için giriştiği faaliyetlerine hız verdi. Fikirlerini daha da sistemleştirerek,

1660 Mor Mihoyel Rabo, **Mahutbonuso Zebné**, 171; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, 122.

1661 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 35; Freen, **Rise of Monophysite**, 16.

1662 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 37; ayrıca bkz. Maclean, "Nastoryanizm", **E.R.E. IX**, 324.

1663 Mor Mihoyel Rabo, **Mahutbonuso Zebné**, 172; Atiya, **Eastern Christianity**, 250.

1664 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 37.

her tarafa yaymaya ve yazmaya devam etti¹⁶⁶⁵.

Nastoryus, bu görüşlerini kısa zamanda fiiliyata da döktü. Patrikliğine bağlı tüm kiliselerde ayın sırasında okunan başta *"Ey bizim yerimize Haç'a gerilen Tanrı!"* ibaresi olmak üzere, fikirlerine ters düşen bütün ibarelerin ve metinlerin okunmasını yasakladı¹⁶⁶⁶. Bunu savunan ve tatbik eden eski ve yeni kilise babalarını da eleştirdi¹⁶⁶⁷. Nastoryus bu fikirlerini İstanbul dışına da taşırdı. Çeşitli piskoposlara yazdığı mektuplarda, yukarıdaki görüşlerinin yanı sıra, üç-dört aylık bir çocuğa Tanrı de-

mekten utandığını¹⁶⁶⁸, Meryem'in değil Theotokos olarak anılmasına, O'nun İsa'yı doğurduktan sonra bakiye halinin devam dahi etmediğini¹⁶⁶⁹ ve Matta İncili'nde İsa'nın küçükken, Mecusîlerin gelip ona secde kılmalarının¹⁶⁷⁰ uydurma olduğunu söylüyordu¹⁶⁷¹.

Nastoryus'un bu görüşleri kısa zamanda ülkenin her tarafında çok sayıda taraftar buldu. Bu fikirlerinin Mısır'a da yayılması ve hatta İskenderiye Kilisesi içinde dahi taraftar bulması, İskenderiye Patriği Kurilos (Cyril)'u endişelendirdi¹⁶⁷². Kurilos 429'da hemen bir bildiri yayınlaya-

1665 Ona göre "Mesih'teki iki tabiat ve iki iknum vardır. Meryem, mütecessid olan kelâmı değil, beşer olan ve uluhiyetle ilgisi olmayan saf bir insanı doğurmuştur. Daha sonra 30 yaşında Mesih vaftiz olurken, üzerine Allah'ın Kelâmı inmiştir. Binaenaleyh Meryem'e "Theotokos", Tanrı Doğuran tâbirini kesinlikle verilemez. O, Tanrı'nın değil, ancak Mesih'in anasıdır". Allah doğmadığına göre Onun Haç'a gerilip elem çektiğini; daha sonra da ölüp dirildiğini söylemeyiz. "İsa-Mesih çarmıha gerilirken ilahî kuvvet O'nun beşeriyetinden ayrıldı. Bu yüzden çarmıha gerilen saf bir insandı". Isodoros, **Heridetü'n-Nefes I**, 483; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I., **Akidetü'l-Tecessüd**, 19; krş. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 126 vd.; Nastoryus'un teolojik görüş ve tahlilleri için ayrıca F. Loof'un **Nestorius and His Place in the Hist. Christian Doctrine**, Cambridge 1914, ve J.F.Bethune Baker'in **Nestorius and His Teaching**, Cambridge 1908 adlı eserine bakınız.

1666 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I., **Akidetü'l-Tecessüd**, 19; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 36.

1667 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 36

1668 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 36; Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 127.

1669 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 36; Waddington, **History of the Church**, 181-183; Gibbon, **History of Christianity**, 646-648; **Nestorian Collection**, 18 vd.; Jules Lorey, **Monks and Monasteres of the Near East**, (trans. By Peter Collin), London 1963, 18.

1670 **Matta II**, 11.

1671 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I., **Akidetü'l-Tecessüd**, 10; Geniş bilgi için bkz. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 117 vd.

1672 Leon Arpee, **A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time**, 122 vd.; L. Duschesne, **Early History of the Christian Church**, 218 vd.; Waddington, **History of the Church**, 181 vd.

rak, Nastoryus'un bu görüşlerini sert bir dille kınadı¹⁶⁷³. Kurilos, Nastoryus'a karşı Roma Piskoposu Celestine'nin de desteğini alınca¹⁶⁷⁴, 430 yılında İskenderiye'de bir sinod toplayarak¹⁶⁷⁵, ileride Monofizitizm'in Amentüsü'nü teşkil edecek 12 maddelik bir iman takriri hazırladı ve bunları Nastoryus'a gönderdi¹⁶⁷⁶.

Bütün bunlar olup-biterken, Edessa Kilisesi de kaynıyordu. Ancak Antakya Patriği Yuhanna sessiz ve tarafsız bir görüntü içerisindeydi. Aynı durum Edessa Episkoposu Rabbula için de geçerliydi. Muhtemelen, Rabbula'nın bu tavrı bağlı olduğu Patrik'ten kaynaklanıyordu. Ancak tansiyon gittikçe yükseliyordu ve Rabbula tarafını belli etmek için daha fazla bekleyemedi.

*b.a.b. Mor Rabbula ve
431 Edessa Sinodu*

Mor Rabbula, kendi patriğini bir tarafa bırakarak yönünü İskenderiye'ye çevirdi. Kurilos'la mektuplaş-

maya başladı. Ona tam destek vereceğini bildirdi. Bu tavrını en sert şekilde fiiliyata döktü. Edessa'da Pers Okulu diye bilinen akademide kümelenmiş, Nasturî fikirli bilim adamı ve ruhanileri şehirden kovdu. Kurilos'un kendisine gönderdiği risale ve kitapları Süryanca'ya çevirip her tarafa yolladı. İmparator'dan devlet adamlarına, her kademede ki ruhaniden episkoposlara kadar, yorulmadan, bıkmadan mektuplar yazarak¹⁶⁷⁷, Nastoryus'un düşüncelerini çürütmeye çalıştı. Nastoryus taraftarı Samsat Episkoposu Andrew, Kurilos'un meşhur 12 maddelik Aforoznâmesine¹⁶⁷⁸ karşı bir kitap yazınca, Rabbula, hemen Edessa'da bir sinod topladı. Bu sinodda Nastoryus taraftarı tüm ruhaniler aforoz edildiler. Kurilos'un 12 maddelik Aforoznâmesi iman kriterleri olarak kabul edildi. Ayrıca Nastoryus'un fikir babalarından kabul edilen Mopsuestialı Theodoros'un Edessa'daki Pers Okulu'nda okutulan

1673 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 38; Freen, **Rise of Monophysite**, 17.

1674 İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 484-486; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 38; Freen, **Rise of Monophysite**, 17; Milman, **Latin Christianity I**, 174 vd.; Maclean, "Nastorianism" **E.R.E. IX**, 325.

1675 İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 484-486; Dilikori, **Tarihü'l-Ertakat**, 208; J.B.Masden, **Dictionary of Christian Church and Sect from the Earliest Ages of Christianity**, London: New Edition 1854, 582.

1676 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 38; Freen, **Rise of Monophysite**, 19; Wallace-Hadrill, **Christian antioch**, 136 vd.

1677 Bu mektupların 46 tanesi günümüze kadar gelmiştir.

1678 Bu Aforoznâmenin metni için bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 124-126.

eserleri toplanarak bu konsilde yakıldı¹⁶⁷⁹.

Hristiyan aleminin her tarafında tansiyon gittikçe yükseliyordu. Artık bir ekümenik konsilin toplanması kaçınılmazdı. Neticede İmparator'un daveti üzerine 431 yılının Haziran ayında ruhaniler Efes'te toplanmaya başladılar¹⁶⁸⁰. Kurilos, çeşitli yollarla sarayın desteğini de elde etmişti¹⁶⁸¹. Kurilos'un en büyük yardımcısı da Edessa Episkoposu Rabbula idi. Antakya Patriği Yuhanna ve kendisine bağlı piskoposlar gelmeden Kurilos, Meryem'in Theotoks olduğunu vurgulayan meşhur konuşmasıyla konsili açtı. Nastoryus ve fikirdaşları aforoz edildiler¹⁶⁸². Böylece Nastoryanizmin belli kırılmış oldu. Rabbula Efes Konsili sonrası, Edessa bölgesinde Nasturiliğe göz açtırmadı. Kendi patriğiyle arası soğuk olsa da, Kurilos'un desteğiyle Doğu'da patriğinden daha itibarlıydı.

b.b. Hiba ve Nasturyanizmin Edessa'da Yeniden Canlanması

8 Ağustos 435 tarihinde Rabbula ölünce, Antakya Patriği Yuhanna Edessa Piskoposluğuna Hiba (İbas)'yı atadı¹⁶⁸³. Hiba, bu göreve atanmadan önce Edessa'daki Pers Okulu'nda görev yapıyordu. Nasturiliğin fikir babaları olarak kabul edilen Tarsuslu Diodoros'un ve selefi Rabbula tarafından 431 Edessa Konsili'nde eserleri yakılan Mopsuestiali Theodoros'un kitaplarını Süryanca'ya çeviren komisyonda görev yapmıştı. Bu nedenle lakabı da "mütercim" idi. Gerek Theodoros'a hayranlık derecesinde bağlı olmasından ve gerekse İranlı Mari'ye yazdığı ünlü mektubundan dolayı Nasturî görüşler taşımakla suçlanmıştır. Özellikle Rabbula'nın kapattırdığı Edessa'daki Pers Okulu'nu yeniden açması, kendisine bağlı olan Harran Epikoposluğu'na yeğeni Danyal'ı ve Tell Mavzlas (Viranşehir) Episko-

1679 Duval, **Histoire d'Edesse**, 172-173.

1680 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 42.

1681 Bu konudaki iddialar için bkz. Freen, **Rise of Monophysite**, 20; M.V.Levtchenko, **Bizans**, 50.

1682 Mor Mihayel Rabo, **Mahıthbonuso Zebné**, 174; Freen, **Rise of Monophysite**, 20; Gibbon, **History of Christianity**, 652; Lord Gürzon, **İran**, (terc. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, İstihbarat Dairesi Yayını), İstanbul 1927, 28; Milman, **Latin Christianity I**, 199; Dilikori, **Tarihü'l-Ertakat**, 210-212; Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 161; Hefe, **Christian Councils**, 11; Ebu Zehra, **Hristiyanlık**, 241-243.

1683 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 59; Atiya, **Eastern Christianity**, 177; Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 162.

posluğu'na da Sofron'u ataması muhaliflerince çok şiddetle eleştirildi. Kısa zamanda Hiba ve yardımcısı Nersay'ın çalışmaları sayesinde Doğu'da Nastoryus'un fikirleri yayılmaya ve özellikle Mopseustialı Theodoret'in eserleri elden ele dolaşmaya başladı. 440 yılının sonuna gelindiğinde, Nastoryus taraftarları Suriye'de Theodoret'in ve Doğu'da Hiba'nın sayesinde durumu lehlerine çevirmişlerdi¹⁶⁸⁴.

Hiba'nın bu faaliyetleri, muhaliflerinin kendisini daha sert eleştirmelerine sebep oldu. Konu, sadece teolojik görüşlerle ilgili değildi. Hiba'nın yetkilerinden tutun da ahlaki davranışlarına kadar her yönü irdelenerek, sorgulanıyordu¹⁶⁸⁵. Nihayet, muhalifler Himyera Piskoposu Uranius'un başkanlığında bir heyeti Antakya'ya göndererek Hiba'yı şikayet edenler arasında kendi metropolitliğine bağlı olanları aforoz etti. Bunun

üzerine Edessa bölgesi daha da karıştı. Patrik Dumnos bu sorunu çözmek için Antakya'da mahalli bir sinod topladı¹⁶⁸⁶.

b.b.a. Edessa Piskoposu Hiba İçin Antakya ve Beyrut'ta Toplanan Sinodlar

Patrik Dumnos'un başkanlığında Antakya'da toplanan sinoda dokuz episkopos katıldı. Hiba, muhalifler tarafından "... *bazineye teslim edilen 6.000 Bizans altını ile, esirlerin fidyesi için balktan toplanmış 1.500 Bizans altını ve daha başka paraların büyük kısmını kendi çıkarı için kullandığı..., rubani makamlara rüşvet karşılığı din adamı atadığı..., berkesçe zâni ve oğlanı olduğu iddia edilen birisini periodentes olarak atadığı, buna karşı çıkanları ise Arkhon'a*¹⁶⁸⁷ teslim ettiği, kötü fiilleriyle şöhret bulmuş yeğenleri Danyal'ı¹⁶⁸⁸ Harran Episkoposluğuna, Sophronius'u¹⁶⁸⁹ Viranşehir Piskoposluğuna atadığı, akrabalarının

1684 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 68; Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 19; Atiya, **Eastern Christianity**, 251.

1685 Mşıha Zha, **Erbil Vekâyinâmesi**, 138-139.

1686 Downey, **History of Antioch**, 468; Dovernik, **Idea of Apostocility**, 69.

1687 Bölge hakimi.

1688 Danyal'ın evli bir kadınla ilişki kurduğu, metresi olan bu kadınla sık sık şehir dışına turlar düzenlediği, kadının akrabalarına kilisenin gelirlerinden çıkar sağladığı ve paganistlerden para ve kıymetli hediyeler alarak, onların günahlarını bağışladığı... vs. şeylerle suçlandığı görülmüştür. Bu dönemde kilise ruhanileri bu tür şeylerle birbirlerini suçlamayı alışkanlık haline getirdiklerinden, bunları ihtiyatla karşılamak lazımdır.

1689 Viranşehir Piskoposu Sophronius ise büyücülük yapmakla ve oğlunun da Yahudilerle arkadaşlık yapmasına göz yummakla suçlanmıştır.

kilise gelirlerinden yararlanmalarına ortam hazırladığı, kendisi ve arkadaşları, kendi zevkleri için ellerinde kaliteli şarap stoku bulundururken, kutsal kominyon töreni için kiliseye kalitesiz ve yetersiz yeni mahsul şarap tahsis ettiği, stadyum ve amfityatrolardaki eğlencelere çekinmeden katıldığı...., ayine ait gümmüş kapları eritmek yoluyla, kilisenin servetinin büyük bir bölümünü mahvettiği; paraya çevirdiği bu serveti, kendisine bağlı bazı kiliselere mensup rahip ve rahibelerin eşkıyalar tarafından kaçırılmalarından dolayı, O'nun da bu paraları fidye vererek bunları kurtardığı.... “ 1690 vs. gibi, yolsuzluk yaptığı, adam kayırdığı ve kiliseyi maddi yönden zarara sokan şeylerle suçluyorlardı.

Ancak sinodda Hiba düşüncelerinden dolayı hiç suçlanmadı. Bu, Patrik Dumnos'la aynı teolojik görüşleri paylaştığı düşüncesiyle¹⁶⁹¹, ters tepebilir endişesinden de kaynaklanabilir. Her neyse, bu düşünceler ciddiye alınmamış olmalı ki, sinod herhangi bir menfi karar almadan konuyu kapattı. Antakya'dan is-

tedikleri neticeyi alamayan muhalifler, bu sırada Konstantinople'de başkent patriği Flabyanus'un başkanlığında bir sinodun toplandığını haber aldılar. Hemen buraya iki temsilci göndererek hem Hiba'yı hem de Patrik Dumnos'u bizzat imparatora şikayet ettiler¹⁶⁹². İmparator da bunun üzerine Sur Episkoposu Futyos, Beyrut Episkoposu Avstetavos ve Amreyn Episkoposu Oron'a mektuplar yazarak, Hiba meselesini halletmeleri için Beyrut'ta bir sinod toplamalarını emretti. 448 Şubatı'nda Beyrut'ta toplanan sinod, Hiba'yı kendisine yöneltilen sapkın görüşlülük ve suistimal ithamlarından suçsuz bulmuş, ancak Episkoposa kilise fonlarını kullanmada sınırlamalar getirmiş ve ondan herkesin önünde Nasturyus'u kınamasını istemiştir¹⁶⁹³.

b.b.b. Hiba'nın Tutuklanması ve Edessa'dan Sürgünü

449 yılının Paskalya Yortusu öncesinde Edessa'ya dönen Hiba, halkın aleyhte nümayişleriyle karşılaşır. Halbuki şehre gelmeden Beyrut Sinod'unda aklandığı halka duyurul-

1690 Downey, **History of Antioch**, 468.

1691 Freen, **Rise of Monophysite**, 25; krş. B.J. Kidd, **History of Church to A.D. 461 III**, Oxford: Clarendon Press 1922, 281 vd.

1692 M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 140.

1693 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 88 ; W.H.C. Frend, "Old end New Rome in the Age of Justinian", **Relations Between East and West in the Middle Ages**, (ed. By Derek Baker), Edinburgh Üniv. Press, Tarihsiz, 14.

muştı. Bu durum üzerine askerî komutandan yardım ister. Muhafifler bu sefer halkı kıskırtarak yeni gelen valinin sarayının önünde nümayiş yaptırırlar. Toplanan kalabalık toplu halde şu sloganları haykırıyorlardı: "... Mesih'in düşmanını istemiyoruz. Gerçek inancımızı bozanı istemiyoruz. Nastoryus'un sırdaşı sürgüne gönderilsin!... Mabeleri soyan kişi sürgüne gönderilsin... Hiçbirimiz Yahuda İskaryotu¹⁶⁹⁴ istemiyoruz. İskaryot darağacına götürülsün. Kutsal Rabbula, bizim için dua et. Hiba, senin inancına tecavüz etti... Kilise için Ortodox bir piskopos istiyoruz... Hiçbirimiz Yahudi dostunu istemiyoruz. Hiçbirimiz tanrının düşmanını¹⁶⁹⁵ istemiyoruz. Hiba'yı başımızdan alın ve dünyayı kurtarın. İsa'dan nefret eden hipodroma gitsin¹⁶⁹⁶... Onun adını dip-

tukbostan çıkarın, Kutsal Rabbula, Hiba'yı sürgüne gönder... Yalvarıyoruz... Bütün bunları İsa-Masih için yapıyoruz."¹⁶⁹⁷

Vali, halkın bu galeyanı karşısında Hiba'yı tutukladı. İmparator da bir ferman yayınlayarak Hiba ve Kurios Episkoposu Theodoret'in faaliyetlerini yasakladı¹⁶⁹⁸. Arkasından hem başkent kilisesinde sıkıntı yaratan Utuhi meselesini halletmek¹⁶⁹⁹, hem de Edessa Piskoposu Hiba ve Doğu'daki çekişmelere bir son vermek için Efes'te yeni bir konsil toplamaya karar verdi.

449 yılında Efes'te toplanan konsilin başkanlığını İskenderiye Piskoposu Dioscorus yaptı¹⁷⁰⁰. O da halefi Kurilos gibi sarayın desteğini de kazanarak¹⁷⁰¹, Roma, Antakya ve İstanbul kiliselerinin temsilcileri gel-

1694 Yahuda İskaryot, İsa'yı ele veren haindir. Hıristiyanlıkta en büyük hakaret içeren dinî yaf-tadır. (Bkz. **Matta** XXVI, 47 vd.; **Markos** XIV, 43 vd.; **Luka** XXII, 47 vd.; **Yuhanna** XVI-II, 3 vd.)

1695 İsa-Masih'in.

1696 Hiba'nın hipodromdaki eğlencelere düşkünlüğünden kinayedir.

1697 Segal, **Edessa**, 94.

1698 Kidd, **History of Church III**, 288; Downey, **History of antioch**, 469.

1699 Mor Mihayel Rabo, **Mahıbonuso Zebné**, 177; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I, **Akidetü'l-Tecessüd**, 21-22; Freen, **Rise of Monophysite**, 31 vd.; Downey, **History of Antioch**, 469; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 103-108; Latourette, **Christianity**, 170-172; Gibbon, **History of Christianity**, 659 vd.; W.M. Blackburn, **History of the Christian Church from its Origin to the Present Times**, 127-128; Kelly, **Early Christian Creeds**, 248-367.

1700 Mor Mihayel Rabo, **Mahıbonuso Zebné**, 170; Downey, **History of Antioch**, 470; Freen, **Rise of Monophysite**, 39 vd.

1701 Bu iddialar için bkz. Freen, **Rise of Monophysite**, 28-29.

meden, konsilin açılışını yaptı¹⁷⁰². Bu konsilde Utuhî'nin afarozu kaldırılarak, eski görevine iade edilmesi-ne¹⁷⁰³ ve başta İstanbul Patriği Flavianus ve Antakya Patriği Dumnos olmak üzere İsa'da iki tabiat olduğunu savunan bütün Nasturî ruhbanların aforozuna karar verildi. Bunların başında Edessa Episkoposu Hiba ile yeğenleri, Harran Episkoposu Danyal ve Tell Mavzel (Viranşehir) Episkoposu Sofron, bulunuyordu¹⁷⁰⁴. İtikadî sahada ise herhangi bir karar alınmayıp, I. Efes Konsili'nin itikadî kararları onaylandı.

3. Parçalanma Dönemi

II. Efes Konsili'nde İstanbul Patriği Flavianus ve Antakya Patriği Dumnos'la beraber başta Edessa Episkoposu Hiba olmak üzere birçok piskoposun aforozu uğraması, Roma Piskoposu Leo'nun Toms'unun da konsilde hakarete uğrayarak okunmaması¹⁷⁰⁵, bütün Hristiyan aleminde büyük yankılar yapmıştı. Bunun üzerine aforozu uğrayanların kimi mektupla, kimi de bizzat Roma'ya giderek Papa Leo'ya başvurdular¹⁷⁰⁶. Gerek mektubunun hakarete uğraması ve gerekse İskenderiye Patriği Dioscorus'un tüm Hristiyan aleminin filli liderliğini ele geçirmesi, Leo'yu oldukça rahatsız etmişti. Bunun üzerine 449'da Leo, Roma'da topladığı bir sinodda Dioscorus'u afaroz etti¹⁷⁰⁷. Arkasından da yayınladığı bir tamimle II. Efes'i "Haydutlar Konsili" olarak ilan etti¹⁷⁰⁸.

a.Kadıköy Konsili ve Hiba'nın Edessa Episkoposluğu'na İadesi

Leo, II. Efes'i iptal ettirmek için İmparator Theodosius II. nezdinde

1702 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 117-118.

1703 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 137; L. Duschesne, **Early History of Christian Church III**, 283; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I, **Akidetü'l-Tecessüd**, 27; İshak Saka, **Es-Süryan II**, 39-40.

1704 Bkz. İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 501-505; Mor Mihayel Rabo, **Mahibonuso Zebné**, 182-193; Freen, **Rise of Monophysite**, 72-73; Milman, **Latin Christianity I**, 260 vd.; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 142-143; Downey, **History of Antioch**, 470.

1705 "Toms", Süryanca'ya geçen bu kelime, mektuptan büyük, normal bir kitaptan küçük "ri-sale" demektir.

1706 Mor Mihayel Rabo, **Mahibonuso Zebné**, 185-186; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 142.

1707 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 148; krş. Kidd, **History of Church III**, 307 vd.

1708 Downey, **Histori of Antioch**, 446 vd.; Milman, **Latin Christianity I**, 260; Latourette, **Christianity**, 107 vd.; Gibbon, **History of Christianity**, 659; W.H.C. Freen, **Christianity in Middle East I**, 241.

1709 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 148-150; Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 78; Hefele, **Christian Councils**, 11-13; Mor Mihayel Rabo, **Mahibonuso Zebné**, 183; Dovernik, **Idea of Apostocllity**, 73 v.d.

ne kadar faaliyetlerde bulunduysa da bir netice elde edemedi¹⁷⁰⁹. Fakat imparatorun 28 Temmuz 450 yılında ani ölümü¹⁷¹⁰, yeni imparator Marcianus ve zevcesi Pulharya (Pulkheria)'nın Monofizit düşünceye olan tutum ve davranışları¹⁷¹¹ Leo'yu ümitlendirdi. Gerek Leo'nun ve gerekse II. Efes'te afaroza uğramış piskoposların çabalarına bir de ülkedeki taraftarlarının Marcianus ve Pulharya'ya başvurmaları eklenince¹⁷¹², yeni iktidar bu meseleye kesin bir çözüm bulmak için yeni bir ökümenik konsilin toplanmasına karar verdi¹⁷¹³.

İmparator Marcianus'un yayınladığı ferman üzerine, ülkenin dört bir yanından gelen piskoposlar Kadıköy'de toplandılar. 8 Ekim 451'de Evfimiya (Euphemia) Kilisesi'nde toplanan konsil, çalışmalarına başla-

dı. II. Efes'te gafil avlananlar, bu sefer hazırlıklydılar. Yeni iktidarın da desteğiyle birinci oturumda II. Efes Konsili'nin gayr-i meşru olduğuna karar verildi. II. oturumda ise suçlu sandalyesine oturtulan Dioscorus ve Utuhî afaroz edilerek sürgüne gönderildiler. II. Efes Konsili'nde aforozla uğramış ruhaniler, başta Edessa Episkoposu Hiba olmak üzere, aforozları kaldırılıp, eski makamlarına iade edildiler¹⁷¹⁴.

Kadıköy Konsili'nin kararları başta Antakya olmak üzere Anadolu, Mısır ve Filistin'de büyük bir infial uyandırdı¹⁷¹⁵. Her tarafta isyana dönüşen gösteriler başladı. Devlet, bu sefer meseleyi kökten halledeceğim düşüncesiyle, bu isyanları çok kanlı bir şekilde bastırdı. Doğuda yüzbinlerce insan hayatını kaybetti¹⁷¹⁶.

1710 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 129.

1711 Freen, **Christianity in Middle East I**, 145; Mor Mihayel Rabo, **Mahıbonuso Zebné**, 186; Milman, **Latin Christianity, I**, 218 v.d.; G. Krüger, "Monophysitism", **E.R.E. VIII**, 812-813; Dovernik, **Idea of Apostocility**, 72 v.d.; Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 78 v.d.

1712 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 151-152.

1713 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 150; R.W.Sellers, **Council of Chalcedon**, 158 v.d.

1714 Bkz. Mor Mihayel Rabo, **Makışonus Zebne**, 187-205; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 154 vd.; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 515 vd.; Yusuf ed-Dıbs, **Tarih-i Suryan IV**, Beyrut 1900, 104 vd.; İshak Saka, **es-Süryan II**, 40 vd.; Dilikori, **Tarihü'l-Ertakat**, 261 vd.

1715 Zekeriya el-Fasih, **Tarihü'l-Zekeriyya el-Fasih II**, Yer ve Tarih kaydı yok, 154 vd.; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 580 vd.; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 197 vd.; Freen, **Rise of Monophisite I**, 149 vd.

1716 Bu konuda geniş bilgi için M. Çelik'in **Bizans İmparatorluğu'nun Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları**, Antakya 1994 adlı çalışmasına bakınız.

Kadıköy Konsili'ne, Doğu Manastırları adına ise Mor Barsawm katılmıştı. Ancak II. Efes ve Dioscorus taraftarı olmasından dolayı, oturumlara alınmamıştı. Kadıköy'den dönünce Diyarbakır, Mardin ve Tur Abdin civarında konsil aleyhinde büyük bir faaliyete girişti¹⁷¹⁷. Halkın üzerindeki büyük etkinliği sebebiyle kısa sürede Doğu'da Kadıköy Konsili aleyhinde bir ortam meydana geldi¹⁷¹⁸. Mor Barsawm, Kadıköy Konsili'ne katılmamış olan Ermeni Kilisesi mensuplarını da¹⁷¹⁹, konsilin aleyhine çevirmek için Ermenistan'a ruhbanlar gönderdi¹⁷²⁰. Böylece kısa bir sürede kanlı olaylara sahne olmasa da, Kadıköy Konsili aleyhinde bu bölgelerde bir fikir oluştu. Ancak Edessa merkezinde Monofizitler iyice sindiler. Hiba rahatça gelip koltuğuna oturdu, bundan sonraki hayatını huzur içinde geçirdi. 28 Ekim 457 yılından ölümüne kadar Edessa Kilisesi'nde dışı dokunur bir sıkıntı yaşanmadı¹⁷²¹.

b. Henotikon ve Edessa Kilisesi'nin Parçalanması

Hiba'dan sonra Edessa Kilisesi'nin başına Nona¹⁷²² geçti. Hi-

ba'nın sürgünü esnasında 449-451 yılları arasında iki yıl Edessa Kilisesi'nde piskoposluk yapmıştı. Bu nedenle idarî tecrübesi olduğu gibi, Edessa bölgesinin ruhanî atmosferine de vakıftı. Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul ettiğini imzalayarak piskoposluk koltuğuna oturdu. Difofizitizme şiddetle karşı olmasına rağmen, Nasturiler O'nun döneminde Edessa bölgesinde faaliyetlerini devam ettirdiler¹⁷²³.

Kadıköy Konsili'nin idarî kararları Roma'da, itikadî kararları ise Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısırdaki hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bu ülke bütünlüğü açısından son derece tehlikeliydi. Zenon bunu gidermek için, uzun istişarelerden sonra Henotikon ismini verdiği bir "İttihad Fermanı" hazırladı. 482 yılında imparatorun emriyle neşredilen bu Henotikon'u, biz kısaltarak ve konumuz açısından önemli olan bölümlerini aşağıya alıyoruz:

"... manastır başkanları, rahipler ve Allah'ı sevenler bize mektuplarla müracaatta bulundular. Göz-

1717 H. Dölabañi, **Yıl Öğütleri III**, 6.

1718 Freen, **Rise of Monophysite**, 185 v.d.

1719 Ermeniler, tam Kadıköy Konsili'nin toplandığı sırada, İran İmparatoru Yezdigert II.'ye karşı savaşıyorlardı. Bu yüzden konsile katılamamışlardı.

1720 H. Dölabañi, **Yıl Öğütleri III**, 7.

1721 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175.

1722 Nonnus

1723 Duval, **Histoire d'Edesse**, 175-176; Segal, **Edessa**, 140.

yaşları arasında Kutsal Kilise'de huzur istediler. İyilik düşmanlarının tefrikaya düşürdüğü bu müminler, birlik olmayı arzuladılar. Öyle ki, müminlerin bazıları vaftizsiz, bazıları da kurbansız kalmışlardı. Bu tefrika, binlerce ölüye ve kanlı olaylara sebebiyet vermiştir.

Dolayısıyla biz ve her yerde bulunan Ortodox kiliseleri ve bu kiliselerin idarecileri olan baş kâhinler karar aldık ki, Efes'te¹⁷²⁴ toplanan atalardan kalan iman ilkelerinin dışında hiçbir iman ilkesini ikrar etmeyeceğiz. Efes'te Nastoryus ve aynı düşüncede olanlar afaroz edilmişlerdi. Bizler de Nastoryus ve Utubi'yi gerçek imana karşı oldukları için afaroz ediyoruz. Aynı zamanda Aziz Kurilos (Cyril)'un 12 maddelik afaroznâmesini¹⁷²⁵ kabul ederek ikrar ediyoruz ki, "Tanrı'nın biricik oğlu olan İsa-Mesih gerçekten indi. Rubu'l-Kudüs ve Theotokos Meryem'den cesed aldı. O, ulûhiyet yönünden Baba'nın tabiatından, beşeriyet yönünden ise bizim tabiatımızdandır. İki değil, bir Oğul-

dur. Bir olan yüce Tanrı'nın biricik Oğlu'nun, hem mucizeleri ve hem de elemeleri cesedde çektiğine de inanıyoruz. Fakat O'nu ayıranları veya mezc olmuş olarak inananları yabut da bayal olarak söyleyenleri reddediyoruz. Çünkü Theotokos'dan günahattan arınmış olarak gerçekleşen tecessüd (inkârnasyon), Oğul'a fazladan hiçbir şey katmamıştır...

...size bu yazdıklarımız yeni bir imanun ilânı değildir. Fakat beyan ediyoruz ki, burada, Kadıköy'de ve yabut diğer herhangi bir konsilde başka bir fikirde bulunmuş olanların veyahut ileride bulunacakların tamamını afaroz ediyoruz"¹⁷²⁶. Bu Henotikon başta Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patriklikleri olmak üzere tüm doğu metropolitliklerine gönderildi ve genel bir kabul gördü¹⁷²⁷.

b.a. Nasturilerin İran'a Sürülmesi

Henotikon, Edessa bölgesinde geleneksel kilise taraftarlarınca sevinçle karşılanırken¹⁷²⁸, Nasturiler

1724 431, I. Efes Konsili.

1725 Bu afaroznâmenin metni için bkz. M.Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 124-126.

1726 Zekeriya el-Fasih, **Tarih I**, 227-231; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 241-242; krş. **Documents Illustrative of the History of the Church**, ed. by. B.J.Kidd, London 1932, 330-332; Atiyya, **Eastern Christianity**, 71-75; Mor Mihayel Rabo, **Mahitbonus Zebné**, 250-251; Dilikori, **Tarihü'l-Ertakat**, 274-278.

1727 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 242-244; Downey, **History of Antioch**, s. 493.

1728 Downey, **History of Antioch**, 493 vd.

metni tepkiyle karşıladılar. Edessa Piskoposu Kyrrhos yıllardan beri mücadele ettiği Nasturilere karşı, daha da sertleşti. Kamplar gittikçe ayrışiyordu. Kyrrhos nihayet bu mücadelesinde İmparator'u yanına almayı başardı. Nasturilerin toplandığı meşhur Urfa ilahiyat Okulu'nu kapattırdı ve tüm Nasturileri İran içlerine sürdürmeye muvaffak oldu¹⁷²⁹. Böylece, Edessa Kilisesi ikiye bölündü. Nasturilik ismi altında oluşan bu akımın taraftarları, artık Edessa Kilisesi içerisinde varlıklarını devam ettiremeyeceklerini anlamışlardı. Bu teolojik içtihatlar, sistematik bir mezhebin itikadî prensipleri haline geldi ve İran topraklarında yeni bir Kilise, yeni ve bağımsız bir patrikhane doğdu¹⁷³⁰.

b.b. Edessa'da Melkit Zulmü ve Monofizitizmin Yok Edilmesi

Nasturiler, Edessa'dan sürülmüşlerdi. Henotikon genel bir kabul gör-

müştü. Ülkede dinî birlik sağlanmış görünüyordu. Ancak hala manastır keşişleri arasında Kadıköy Konsili'nin itikadî kararları tartışılıyordu. Özellikle Mabbuğ Piskoposu Mor Filiksinos, Tella Episkoposu Yuhanna ve Mor Şem'un Erşemi'nin teolojik yorumları, Edessa bölgesi başta olmak üzere tüm Doğu'da Kadıköy Konsili'ne karşı bir öfke ve kinin oluşmasına zemin hazırlıyordu. Hatta bu nefret millî duyguları uyandırmış, bunun etkisiyle Antakya Kilisesi'nde Grekçe'nin yerini Süryanca almaya başlamıştı¹⁷³¹.

Mor Filiksinos'a bu mücadelede artık Edessa bölgesi dar gelmeye başlamıştı. Mücadelesini Patriklik merkezine kaydırmış, Patrik Flavianus'la müthiş bir teolojik ve siyasî savaşa girişmişti¹⁷³². Filiksinos Menbeci, Patrik Flavianus aleyhinde büyük bir kampanya açtı. Ancak Patrik 509 yılında Antakya'da mahalli bir sinod toplayarak, Henotikon'a bağlı olduğunu ve Nastoryanizmi lanetlediğini söyleyerek makamını koru-

1729 Bkz. Mşıha Zha, **Erbil Vekâyinâmesi**, 138-139.

1730 Bkz., M. Çelik, **Süryaniler-Nasturiler**, 39 vd.

1731 M.Çelik, **Bizans Devleti'nin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamı**, 6 vd.

1732 E.L. Woodward, **Christinaity and Nationalism in the Later Roman Empire**, London 1916, 41 vd.; **Political Dictionary of the Middle East in the 7 the 20 th Century**, ed. by. Yaacov Shimoni and Evyator Levine, Jerusalem 1972, 258; E.R.Hardy, **Christian Egypt: Church and People, Christianity and Nationalism in the Patriarchate Alexandre**, New York 1952; R. Bell, **Origin of Islam in Its Christian Environment**, 11; A. Hagop Chakmakjian, **Armenian Christology and Evangelization of Islam**, Leiden (E.J. Brill) 1965, 13 vd.; Hitti, **Syria**, 94-95; A. Bailly, **Bizans Tarihi I**, 58-59.

du¹⁷³³. Fakat, patriğin aleyhinde faaliyetler durmadı. Aslında ortada teolojik bir mesele yoktu. İmparator dahil, ülkedeki genel hava Kadıköy ve Nastoryanizm aleyhindeydi. Fakat ille de Antakya Kürsüsü için hükümetten bağımsız, mahalli bir lider aranıyordu. Filiksinos Menbeci, faaliyetlerini tekrar hızlandırdı. Bu arada imparatora da sık sık mektuplar yazarak, Patriğin Kadıköy taraftarı olduğunu ve Nasturi görüşler taşıdığını ileri sürdü¹⁷³⁴. Hatta neye mal olursa olsun, Flavian'i azlettirmek için iki sefer de İstanbul'a gitti¹⁷³⁵.

İmparator, bu şikayetler üzerine Sidon'da bir konsil toplanmasını ve Patriğin çok açık ifadelerle inancını ortaya koymasını istedi. 511 yılında toplanan konsile Patrik Flavian'ın yanısıra Büyük Severios ve Filiksinos Menbeci de katıldılar. Ancak konsildeki tavrı Flavian'ı kurtaramadı. Muhliflerin istedikleri bir türlü anlaşılacak istenmiyordu. Nitekim konsil dağınık dağılmaz Filiksinos Menbeci liderliğindeki ruhbanlar Flavian'ın Antakya'ya döneceği yol üzerinde

karargah kurarak O'na saldırdılar. Partik, hayatını zor kurtararak şehre gelebildi. Ancak bu sefer de şehirde gösteriler başladı. Neticede bu gösteriler kanlı olaylara yolaçtı ve bir çok insan hayatını kaybetti¹⁷³⁶.

Rahatsızlık giderilemeyince, İmparatorun emriyle Sayda'da 512 yılında yeni bir konsil toplandı. Bu konsilde Flavianus afaroz edildi ve imparatorun emriyle, kendisi Petra'ya, taraftarı olan ruhaniler de çeşitli yerlere sürgüne gönderildiler¹⁷³⁷. Böylece Antakya'da Monofizitizm aleyhinde tek bir ruhani kalmadı. Filiksinos Menbeci başkanlığında Antakya'da hemen bir sinod toplanarak, o sırada Mor Romanos Manastırı reisi olan Büyük Severios'u oybirliğiyle Patrik seçtiler¹⁷³⁸. Ancak Filiksinos'un bu faaliyetleri neticesinde Monofizitlerin Doğu'daki hakimiyeti çok sürmedi. Justin I. ve akabinde Justinianus döneminde, devletin dinî politikası çok sert şekilde Monofizitizm aleyhine gelişti. Korkunç bir zulüm dönemi başladı. Patrik Severios Antakya'ya kaçır-

1733 Downey, **History of Antioch**, 509; Dibs, **Tarih-i Suryya IV**, 316; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 292.

1734 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 292; Ishak Saka, **es-Süryan II**, 48 vd.

1735 P. Emanuel Aydın, **Süryaniler**, 133.

1736 Downey, **History of Antioch**, 510.

1737 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 292; Downey, **History of Antioch**, 511.

1738 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise II**, 293; Mor Mihayel Rabo, **Mahitbonus Zeb-né**, 290 vd.

ken¹⁷³⁹, bu hareketin fiilî liderliğini yapan Mor Filiksinos Menbeci yakalanarak önce Trakya'ya, oradan da Paflogonya'ya sürgün edildi. Daha sonra kapatıldığı hücreye duman verilerek, feci bir şekilde boğduruldu¹⁷⁴⁰. Bu zulüm özellikle Comes Orientis görevini yürüten Diyarbakırlı Afram'ın Patriklik makamına getirilişiyle daha sistemli bir hal aldı¹⁷⁴¹. Afram askerî birliklerin desteğinde tüm Suriye, Filistin ve Doğu Anadolu'da turlar düzenledi. Afram'ın bu operasyonları neticesinde, daha önceden baskı yüzünden şehirlerden kaçıp Edessa ve Tur Abdin manastırlarına sığınan halk, bu sefer manastırları da boşaltarak askerin ulaşamayacağı yüksek dağların tepelerinde gizlenmeye başladılar¹⁷⁴².

Bu zulüm ve baskı, Monofizitlerin inançlarını yaşama hususunda da yeni açılımlara, içtihatlar sebep oldu. Bir Monofizitin normal zamanda bir Diyofizitin kilisesinin eşinden içeri ayak basması, aforozu için yeterli sebep sayılırken, bu zulüm dö-

neminde, yiyeceklerini Monofizit olmayanlarla paylaşmaları, onların Komünyonlarına katılmamaları ve kutsal şarap ve ekmeklerinden tatmamları şartıyla, düşmanlarının kilise ve manastırlarına sığınabileceklerine müsaade edildi¹⁷⁴³.

Nihayet 543 yılına girildiğinde, bu son beş yıllık baskı ve kıyım döneminin neticesinde, sadece hayatta üç Monofizit piskoposun olduğuna dair bir rivayet vardı. Ancak bunları ne kimse görmüştü, ne isimlerini, ne de yerlerini bilen vardı. Sadece söylentilere göre, biri Mardin dağlarında, diğeri İran hududunda¹⁷⁴⁴, üçüncüsü de İskenderiye'de saklanıyordu¹⁷⁴⁵.

c. Edessa Piskoposu Mor Yakub Burd'ono ve Yakubiliğin Doğuş Süreci

Bu zulüm döneminde, beş yıldan bu yana İran'la devam eden savaş, Bizans'ın aleyhine neticelenmişti¹⁷⁴⁶. Bu yenilginin en büyük sebebi ise, yıllardan beri devletin Doğu

1739 Downey, **History of Antioch**, 513 vd.; Freen, **Rise of Monophysite**, 235.

1740 **Siiirt Vekâyinâmesi**, (Adday Şer) 146 ; P. Emanuel Aydın, **Süryaniler**, 133.

1741 Downey, **History of Antioch**, 526.

1742 Mor Hanna Dölebanî, **Deyrû'l-Umur Tarihi**, (çev. C. Aydın), 2. baskı, İstanbul 1971, 55 vd.

1743 Segal, **Edessa**, 142 ; krş. **Siiirt Vekâyinâmesi**, (Adday Şer) 147.

1744 İran hududundaki dağlarda saklanan piskoposun, Sincar eski metropoliti Karis olduğu tahmin edilmektedir.

1745 M.Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 247.

1746 Bkz. s.225 vd.

Hristiyanları üzerinde uyguladığı baskı politikasının, yöre halkını devletten soğutması ve böylece ordunun mahalli desteğini yitirmiş olmasıydı. Bu durumu gören Gassani Prensi Haris bin Cebele, İmparatora ve özellikle Monofizit duygulara sahip olan İmparatoriçe Theodora'ya¹⁷⁴⁷ devletin bugüne kadar yürüttüğü politikanın yanlışlığını anlattı ve yöre halkının kazanılması gerektiğini arzetti¹⁷⁴⁸. Bu politika devam ettirildiği takdirde Haris, gün geçtikçe kendi halkı arasında da desteğini yitirdiğinin farkındaydı. Kendisine bağlı kabileler, din adamı yokluğundan dolayı yoğun bir şikayet içine girmişlerdi¹⁷⁴⁹.

*c.a. Edessa Episkoposu
Yakub Burd'ono'nun
Tüm Doğu Hristiyanlığı
Üzerine Evrensel Metropolit
Olarak Takdisi*

Theodora ve Haris'in müşterek çabalarıyla, Doğu Hristiyanlarını yeniden diriltecek kişi bulunmuştu. Bu Edessalı rahip Yakub'tu. İmparatoriçe ve Haris'in işbirliği neticesinde Yakub 540 yılında başkente geldi¹⁷⁵⁰. Yakub son derece kıvrak bir zekaya ve belîğ bir lisana sahipti. Süryanca ve Yunanca'yı çok iyi konuşması, hareketliliği ve enerjisi İmparatoriçeyi büyüledi¹⁷⁵¹. Monofizit kiliselerin, hayatta olan tek patrikleri İskenderiyeli Theodosius başkentte göz hap-

1747 Freen, **Rise of Monophysite**, 260 vd.; Christopher Dawson, **Batının Oluşumu**, (çev. D. Tayanc), İstanbul 1976, 146 vd.

1748 Atiya, **Eastern Christianity**, 180.

1749 Andrew Chricion, **History of Arabia and Its People**, London 1852, 101 vd.

1750 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Baradî**, 15; Dolabani, **Mar Yakub Bara'dî**, 25 v.d.; Atiya, **Eastern Christianity**, 181; İshak Saka, **es-Süryan II**, 70; Yakub'un İstanbul'a geliş tarihi tartışmalıdır. O'nun 527-28 yılında İstanbul'a gelip, Episkopos olarak takdis edildiği tarihe (542,43,44 hatta 45) kadar, yaklaşık 15 yıl İstanbul'da kaldığını söyleyenler olduğu gibi, 540, 542 hatta 543 yılında geldiğini de söyleyenler vardır. Bu ihtilafın kaynağı müstensih hatalarından da kaynaklanabilir. Süryani kroniklerinin her birinin yüzlerce istinsah edilmiş nüshaları vardır. Bu istinsahları yapan rahiplerin çoğunluğu yeterli tahsile sahip değildir. Ayrıca bilimsel metodolojik terbiyeden yoksun olan bu eğitimsiz rahipler, birçok şeyi yanlış yazdıkları gibi, anlamadıkları veya yanlış anladıkları şeyleri de yazara atımsı gibi metne dahil etmektedirler. Yakub, Tello dı-Mavzlath (bugünkü Viranşehir) yakınlarındaki Fsilto Manastırında rahip olarak takdis edildi ve Nusaybin Akademisi'nde tahsilini tamamladı. 527 yılından piskopos olarak takdis edildiği 543 yılına kadar, yani 15 yıl burada kaldı. Tella'nın resmi adı Konstantinadır. Müstensihin Konstantina'da 15 yıl kaldı cümlesini başkent Konstantine şeklinde algılaması kuvvetli ihtimallerden biridir. Ancak bu da kesin değildir. İhtimallerden biri de Yakub'un 527'den itibaren 540 veya 543'e kadar defalarca gitmiş olabileceğidir. Son gidişinde Piskopos olarak takdis edilip, görevlendirilmiş olabilir. Bir üçüncüsü de 527 veya 528 yılında gidip 543, 544, hatta 545 yılına kadar burada ikamet ettiği görüşüdür. Bu üç görüşün dışında da rivayetler mevcuttur. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Süryani vekâynamelerindeki özellikle isim ve tarih konusundaki müellif ve müstensih hataları oldukça sıkıntılıdır ve maalesef büyük çoğunluğunda da yapılacak birşey yoktur.

1751 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Baradî**, 15; Dolabani, **Mar Yakub Bara'dî**, 25 v.d.

sinde idi ve herhangi bir ruhban takdis etmesi kesinlikle yasaklanmıştı. Theodosius'la görüşen İmparatoriçe Theodora, O'ndan, Yakub ve uzun zamandır İstanbul'da hapistede bulunan Theodor adlı rahibi piskopos olarak takdis etmesini istedi¹⁷⁵².

Bu beklemediği müsaadeyi alan İskenderiye Patriği Theodosius, Yakub'u Urfa, Suriye ve Anadolu için, Theodor'u da Busra (Eski Şam), Arab beldeleri, Filistin ve Kudüs için episkopos olarak takdis etti¹⁷⁵³. Ayrıca Yakub'a Tibeloyo (Evrensel Metropolit) unvan ve yetkisi de verdi¹⁷⁵⁴.

Tibeloyo unvan ve yetkisi çok önemliydi. Bu yetkiyle Yakub herhangi bir metropolitlik bölgesi sınırı tanımadan, bütün kiliselerde icraat yapabilecekti. Bu unvan bir anlamda Evrensel Patrik yetkisini deruhte ediyordu. Theodosius, ayrıca Yakub ve Theodor'a irtidat edenleri, mezhep değiştirenleri, afaroza uğramışları vs. kim olursa olsun ve ne durumda bulunursa bulunsun, Kilise'ye kabul etmelerini de sıkı sıkıya tembih etti¹⁷⁵⁵.

c.b. Yakub Burd'ono'nun Geleneksel Ortodoks Kiliseyi Yeniden Diriltmesi

Yakub, İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz, Anadolu'ya geçti. Burada Haris b. Cebele ve 45 Manastır reisinin imzaladığı bir mektup aldı. Bu mektupta Yakub' a, her ne pahasına olursa olsun bu görevi sürdürmesini ve bu konuda kendisini sonuna kadar destekleyecekleri yazılıydı¹⁷⁵⁶.

Yakub, yanına Kanun¹⁷⁵⁷ ve Evgin¹⁷⁵⁸ adlı iki genç rahip alarak kara yoluyla Anadolu üzerinden Kapadokya, Kilikya, Benfilya, Ladokya ve Finnigya eyaletlerinin yanı sıra, Ermenistan ve Suriye'yi dolaştı. Akabinde deniz yoluyla bütün Ege Adaları'na da tek tek uğrayarak, İstanbul'a geri döndü (543). Yakub, gezdiği bölgelerde, kiliselerde işlerin yürümesi için ilk etapta diyakozlar takdis ettiği hususunda ve kiliselerin genel manzarası hakkında sürgün İskenderiye Patriği Theodosius'a rapor verdi¹⁷⁵⁹.

Theodosius, bu çalışmaların verdiği memnuniyet ve ümit üzerine, İs-

1752 **Siirt Vekâinâmesi**, (Adday Şer), 147 ; Atiya, **Eastern Christianity**, 180; Trimmingham, **Pre-Islamic, Times**, 166, 230 v.d.; Gibbon, **History of Christianity**, 700.

1753 A. Fontescue, **Orthodox Eastern Church**, 20; Lorens Fan, **Tarihü'l-Keniseti'l-Mesihîye**, 248 vd.; G.Krüger, **Monophysitism**, E.R.E. VIII/816; Every, **The Byzantine Patriarchate**, 67 v.d.; P. Emanuel Aydın, **Süryaniler**, 140; Atiya, **Eastern Christianity**, 180.

1754 Mor İgnatius Yakub III, **Yakub Barad'i**, 16; Dölabani, **Mar Yakub Barad'i**, 25-27 v.d.; İshak Saka, **es-Süryan II**, 71; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I., **Syrian Orthodox Church** (Arapca kısmı), 46.

1755 Mor İgnatius Yakub III, **Yakub Barad'i**, 16.

1756 Türrazi, **Tarih-i Lübnan II**, 18-19.

1757 Canon of Tarsus.

1758 Eugemus of Seleucia

1759 Mor İgnatius Yakub III, **Yakub Barad'i**, 17; İshak Saka, **Es-Süryan II**, 71 v.d.; Atiya, **Eastern Christianity**, 182, Trimmingham, **Pre-Islamic, Times**, 166 v.d.

kenderiyeli ruhbanlara hitaben bir mektup yazarak Yakub'a verdi ve O'nu aynı yıl Mısır'a gönderdi. Yakub İskenderiye'de Kanun'u Tarsus ve Kilikya için, Evgin'i Slokya (Suriye) için, Anton ve Antoninos adlı rahipleri de yine Suriye için piskopos olarak takdis etti.

Bu takdislerden sonra, Yakub yeni bir toplantı düzenleyerek, Eftunya (Kinnesrin) Manastırı'ndan rahip Dimet'i Ladilsya ve Rahip Sergis'i Harran, Mar Buzi Manastırı'ndan Rahip Yuhanna'yı Silokya, Mar Basus (Homs) Manastırı'ndan yine Yuhanna adlı bir rahibi Kinnesrin, Mar Hananya (Deyru'zZaferan) Manastırı'ndan yine Yuhanna adlı bir rahibi de Şüra episkopos olarak takdis etti¹⁷⁶⁰.

Büyük Severios'dan beri boş kalan patriklik makamına, yakın arkadaşı Tella (Viranşehir)'li Sergis'i atadı. Bu yeni atama, bütün piskoposlara bildirildi¹⁷⁶¹. 518 yılından 538'e kadar olan devrede Monofizit taraftarı Antakya Süryani Patrikliği Mısır'da ikamet ederken¹⁷⁶², bu 5 yıllık fetret devrinden sonra şimdi de İstanbul'a taşınıyordu. Yakub, bu patrik meselesini de hallettikten sonra,

İstanbul rahiplerinden Unumiyos'u Diyarbakır'a metropolit olarak atamasının yanısıra, 12 rahibi de metropolit olarak takdis edip Tebays Sahrası ve Mısır'a gönderdi¹⁷⁶³.

İmparator, Devlet ile Doğu halkı arasında buzların yavaş yavaş çözülmesini görünce, kesin bir barış tesis etmek amacıyla yeni bir adım attı. Daha önceleri birçok defa değiştiğimiz gibi, Nasturiler artık Bizans'ın tebaası değillerdi. Monofizit Doğu halkının Kadıköy Konsili'ne ve taraftarlarına düşman kesilmesinin en büyük sebeplerinden birisi, Mopsuestiali Theodor, Kurslu Theodoret ve Urfalı Hiba (İbas) gibi Nasturi liderlerinin, bu konsil tarafından rütbelelerinin iade edilmiş olması¹⁷⁶⁴ ve hâlâ da savunulması idi. İmparator bu müsait havadan faydalanarak, barışı temin etmek için 543 yılında "Üç Fasil Fermanı" adlı bir tamim yayınladı¹⁷⁶⁵. Bu ferman, adı geçen üç teologun eserleriyle beraber afaroz edildiğini, bunları müdafaa veya tasdik edenlerin de aynı cezaya çarptırılacağını bildiriyordu¹⁷⁶⁶.

Bu ferman başta Roma olmak üzere Kadıköy taraftarlarını çileden

1760 Mor İgnatis Yakub III, **Yakub Barad'i**, 17, 25-26; Yakub'un takdis ettiği bu piskoposlar için bkz. Atiya, **Eastern Christianity**, 182, dipnot: 4.

1761 Mor İgnatius Yakub III, **Yakub Barad'i**, 25-26; Birçok Batılı kaynak Sergis'in 557 yılında takdis edildiğini kaydederler (Örnek olarak bkz. Freen, **Rise of Monophysite**, 290).

1762 Bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi**, 238 vd.

1763 Mon Ignatius Yakub III, **Yakub Barad'i**, 26.

1764 Bkz. s.202

1765 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, 193; **Documents of the Christian Church** (Henry Betterson), 91; A. Bailly, **Bizans I**, 96.

1766 Adı geçen ferman, bu üç teoloğa müteallik üç fasil veya üç paragraftan meydana geldiği için, bu adı almıştır. Ancak ilk adlandırmanın manası daha sonraları unutulmuş ve bu üç fasil, Theodor, Theodoret ve Hiba'yı ifade etmeye başlamıştır.

çıkardı. Doğu'ya huzur gelirken, Batı'da huzursuzluk başladı. İmparator bunu gidermek için yıllarca uğraştı. Nihayet 553 yılında bu konuyu bir karara bağlamak için bir konsil topladı. Toplanan bu konsil imparatorun düşüncesi istikametinde "Mop-suestia Piskoposu Theodor ve bütün eserlerini, Kuros Episkoposu Theodoret ve bütün eserlerini, Urfa Episkoposu Hiba (Ibas) ve kendisine izafe edilen İranlı Mariye gönderdiği Nasturi teolojik görüşleri ihtiva eden mektubunu afaroz ettiğini; ve bunları müdafaa yolunda eser yazmış veya yazacak olanların tamamını lânetlediği hususunda karar aldı¹⁷⁶⁷.

Bu sükunet devresinden faydalanan Yakub, İran'daki Nasturi baskısını önlemek ve buradaki kiliseyi de yeniden canlandırmak için 559 yılında İran'a gitti. Başta Kisra Anu Şirvan (Chosroes I.) olmak üzere İranlı yöneticilerle görüşerek, buradaki baskıların kaldırılacağına dair söz aldı. Daha sonra buradaki kiliseyi organize işlemine girişti. Yakub, burada Bes Araboyo Piskoposu Ahudeme'yi Mafiryona (Catholicus) unvanıyla bütün İran'daki Monofizit kiliselerin başına tayin etti. Bu unvan Metropolitlikten üstün fakat patriklikten aşağı idi¹⁷⁶⁸.

Yakub, İran'daki organizmeyi bu şekilde tamamladıktan sonra, tekrar Suriye ve Anadolu'ya döndü. Buralardaki kiliseleri kontrol etti, eksikliklerini gidermeye çalıştı. Monofizit kilisesini tam mânâsıyla yeniden dirilttiğini ve Doğu'ya barışın geldiğini sandığı bu dönemde, durum hiç de görüldüğü gibi değildi. İhtiyar İmparator Justinian'ın aldığı önlemlerle her ne kadar ülkede bir sükunet vardıysa da, Doğu'daki manastırlarda hâlâ Kadıköy Konsili'nin neticeleri ve mazi tartışılıyordu. Bu sessiz dönemde Doğu manastırlarının sayısı günden güne artarken yeni yeni yetişen genç keşişler, mazide cereyan eden hadiseleri yeniden canlandırarak güncel hale getiriyorlardı. Bu da Doğu'nun tekrar karışacağına yeni bir işarettti. Nitekim Justinian'ın ölümüyle, bu mücadele yeniden gündeme geldi¹⁷⁶⁹.

d. Edessa Kilisesinin Bölünüşü ve Yakubilik

565 yılında Justinian öldü, yerine Justinus II. geçti. Devletin dinî politikası değişmedi. Ancak Doğu'da huzursuzluklar yeniden görülmeye başlandı. Yeni imparator İran'a Yuhanna adlı bir elçi gönderirken, İran dönü-

1767 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, 196; Fortescue, **Orthodox Eastern Church**, 82 v.d.; Maclean, **Nastoryanism, E.RE. IX/324**; W.Durant, **Constantine to Dante**, 115-116.

1768 Bu unvan Patrikten aşağı, ama metropolitlikten üstün bir "ara unvan"dır. Mor Ignatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 45; Hanna Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 45; Atiya, **Eastern Christianity**, 183-184; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise II**, 65; İshak Saka, **es-Süryan II**, 97-98.

1769 Mor Ignatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 51.

şü Doğu ruhbanlarıyla bir toplantı yapmasını ve huzursuzluğu gidermesini de istedi. Bunu fırsat bilen Yakup bütün manastırlara mektuplar yazdı ve Dara'da toplanmalarını istedi. Yuhanna, İran dönüşü Dara'ya geldi ve buradan hep beraber Rakka'ya gidildi. Burada düzenlenen mitingde Yuhanna, imparator adına bir konuşma yaparak, bu çekişmenin tarih içinde Kilise'ye verdiği zararları anlattı ve İznik ile I. Efes Konsillerinin kararlarını övdü. Bu konuşma, mitingde bulunanların hoşuna gitti ve barış için gerekli kamuoyunun teşekkül etmiş olduğuna inanıldı¹⁷⁷⁰.

Mitingden sonra Yakub'un başkanlığındaki piskoposlarla Yuhanna bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda yeni bir "amentü" kaleme alındı. Ancak bu metin bazı ruhbanlarca tasvip edilirken, bazılarınca içinde kaypak ifadeler var iddiasıyla reddedildi¹⁷⁷¹. Bunun üzerine ruhbanlar ikkiye bölündü. Münakaşalar, önü alınmaz bir hal aldı. Yakub, iki tarafı da yatıştırmak için ne kadar gayret sarfettiyse de, başaramadı. Sefir Yuhanna bu olaya çok üzüldü ve artık ba-

rışın sağlanamayacağına kanaat getirerek, İstanbul'a hareket etti¹⁷⁷².

Büyükelçi Yuhanna'nın bu barış çabaları neticesiz kalırken, Yakub, adeta yeniden yarattığı eserini artık frenleyemez bir duruma gelmişti. Hangi metin hazırlanırsa hazırlansın, hangi şartlar ileri sürülürse sürülsün, Kadıköy Konsili'nin ve mazinin kanlı hatıraları bu genç manastır rahiplerini teskin etmeye yetmiyordu. Kendilerine zındık gözüyle bakan ve yıllarca tenkil (sürgün) ve kıyım hareketlerine girişenlerle artık bir araya gelemezlerdi. Nitekim Büyükelçinin İstanbul'a dönüşünden sonra Rakka'da özel bir âyin düzenlediler. Bu âyinde Büyükelçiyi ve bizzat "Barış Kavramını" lanetlediler. Bir daha da barışa hiçbir zaman yanaşmayacaklarına dair yemin ettiler¹⁷⁷³.

Tek Tabiatçı Doğu Hristiyanlığı, Yakup sayesinde yeni yeni toparlanırken; bu sefer de bizzat kendi içinde, kendisini Kristolojik münakaşaların ortasında buldu. Bu seferki mücadeleyi başlatan, bizzat Yakub'un episkopos olarak takdis ettiği Homs'lu Yuhanna İskarnağis idi¹⁷⁷⁴.

1770 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 52; Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 32 vd.

1771 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 53-54; Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 37 vd.

1772 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 55; Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 37.

1773 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 56; Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 37-43.

1774 John Asquçnagés veya Asconaghes. Yuhanna 557 yılında İstanbul'da "Üç Tabiat" teorisiyle, Teslis'in "her iknumunun ayrı ayrı özel tabiatları olduğunu" ileri sürüyordu. Bu teorinin mucidi İskenderiyeli Yuhanna Filifinos olup, taraftarları kısaca "Üç İlâh, Üç Cevher ve Üç Tabiat" diyorlardı. Yuhanna İskarnağis, bu görüşleri hakkında bir eser de kaleme aldı. Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 56; Atiya, **Eastern Christianity**, 180; Freen, **Rise of Monophysite**, 290.

Kısa bir süre sonra, Monofizit Kilise-yi yeniden teşkilatlandırmak için Yakub'la kader birliği yapan ve O'nun en yakın arkadaşları olan Tar-sus Episkoposu Kanun ve Sılokya Episkoposu Evgin de bu fikre mey-lettiler. Bu durum, Yakub'a büyük bir darbe oldu. Monofizit Kilise ikiye bölündü. Her tarafta şiddetli Kristo-lojik münakaşalar başladı¹⁷⁷⁵.

Yakub, bütün uğraşmalarına rağ-men Evgin'i bu fikirlerinden vazge-çirtemedi. Yakub da Evgin ve Ka-nun'u afaroz ettiğini ilan etti. Ya-kub'un bu hareketine Evgin ve Ka-nun sert bir şekilde cevap vererek, Yakub'un adının kendi bölgelerin-deki kiliselerde ayin esnasında anıl-masını yasakladılar¹⁷⁷⁶.

Gerek Büyükelçi Yuhanna'nın Doğu'da cereyan eden hadiseleri imparatora rapor etmesi, gerekse bu son Kristolojik münakaşalar ülkede barışı alt üst etmişti. Çekişmeleri so-na erdirmek için bu sefer bizzat İm-parator harekete geçti. Hemen Suri-ye'deki kumandanına mektup yaza-rak Yakub, Theodor ve önde gelen Monofizit liderlerinin hepsinin İstan-bul'a gönderilmesini emretti¹⁷⁷⁷.

İmparatorun emri derhal Yakub ve arkadaşlarına bildirildi. Bu emri duyan Doğu manastırlarının ateşli ruhbanları toplanarak derhal Ya-kub'a bir mektup yazdılar ve barışa hiçbir zaman yanaşmayacaklarını hatırlattılar¹⁷⁷⁸. Yakub, bir yandan bu tehditleri, diğer yandan İstan-bul'da karşılaşacağı baskıları gözö-nüne almış olmalı ki, başkente git-mekten vazgeçti. Yakub'un bu hare-keti İmparatoru çok kızdırdı. İmpa-rator Suriye'deki kumandanına ikin-ci bir mektup yazarak, Yakub'un ya-kalanarak zorla gönderilmesini em-retti. Bu emir üzerine Yakub yine gitmedi, ancak bu sefer Patrik Pav-los'la beraber Efesli Yuhanna, İlişe, İstifan ve Batulamos adlı piskoposlar İstanbul'a gittiler¹⁷⁷⁹.

İmparatorun emriyle İstanbul Pat-riği Yuhanna Sermini, Monofizit Pat-riği Pavlos'la barışın temini için tema-sa geçti. Nihayet Yuhanna Sermini, kendileriyle birleştikleri takdirde, İm-paratorun Kadıköy Konsili'nin karar-larını iptal edeceği hususunda Pav-los'a teminat verdi. Pavlos ve arka-daşları da İstanbul Kilisesi'yle bir ara-da ayin düzenlediler. Ancak aradan

1775 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 43; Freen, **Rise of Monophysite**, 290.

1776 Atiya, **Eastern Christianity**, 183.

1777 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 56-57; Atiya, **Eastern Christianity**, 183.

1778 Bu mektubun metni için bkz. Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 56-58; Atiya, **Eas-tern Christianity**, 183.

1779 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 58.

zaman geçtikçe, Kadıköy Konsili'nin kararlarını iptal için bir konsil topla-
ma hususunda herhangi bir hareket
görülmedi¹⁷⁸⁰. Bu oyalama taktiği ile
Pavlos ve arkadaşları oyuna geldikle-
rini anladılar. Pavlos'un, İstanbul Kili-
sesi mensuplarıyla âyine iştirak etme-
si Doğu'da duyulur duyulmaz, büyük
bir infial uyandırdı. Bu arada Pavlos,
bir yolunu bularak İbrahim Manastı-
r'ından kaçıp Şark'a geldi ve Munzir
b. Cebele'ye sığındı¹⁷⁸¹. Hemen bir
"tövbe belgesi" hazırlayarak Yakub'a
ve Şark piskoposlarına gönderdi.
Munzir'in büyük çabaları sonunda ni-
hayet üç yıl sonra Mar Hananya Ma-
nastırı'nda bir sinod toplanarak, Pav-
los'un tövbesi kabul edildi. Yakub,
bütün Şark episkoposlarına ve ma-
nastırlara mektuplar yazarak, Pav-
los'un tövbesinin kabul edilmesini bil-
dirdi. Arkasından yayınladığı tamim-
de bütün Şark kilise mensuplarına hi-
taben, "Şunu biliniz ki, biz yine patrik

olarak Pavlos'u kabul ediyoruz: Bizi
kabul eden, O'nu da eder. O'nu ka-
bul etmeyen, bizi de kabul etmiyor
demektir." diyerek, bu konuda kesin
tavrını ortaya koydu¹⁷⁸².

Bu olay ve Yakub'un bu davranı-
şı İskenderiye'de bomba gibi patla-
dı. İskenderiyeli ruhbanlar bir sinod
toplayarak, Süryani Kilisesiyle bütün
ilişkilerin kesilmesi hususunda bir
karar aldılar. Bunun üzerine Yakub,
Pavlos'u patriklikten azlettiğini ilan
etmek mecburiyetinde kaldı¹⁷⁸³.

Yakub'un bu seferki tutumu ise,
bu defa da Monofizitlerin ikiye bö-
lünmesine sebep oldu: Bir kısmı Ya-
kub'un yanında yer alırken, bir kısmı
da bu azil kararını reddederek Patri-
ğin safında yer aldılar¹⁷⁸⁴. İşte bu ha-
disede Yakub'un safında yer alanları
ayırdetmek için Patrik Pavlos taraf-
tarları, bunlara Yakubî adını taktı-
lar¹⁷⁸⁵. Bu isim zannedildiği gibi¹⁷⁸⁶

1780 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 59.

1781 Munzir, Haris'in oğlu idi. Haris 659 yılında ölünce, Gassanilerin başına Munzir geçti.
Munzir'in, Monofizit Kiliseyi teşkilatlandırmak için çalışmaları hakkında bkz. Triming-
ham, **Pre-Islamic Times**, 187 v.d.

1782 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 563; Türrazi, **Tarih-i Lübnan II**, 19; İsidoros,
Heridetü'n-Nefise II, 64; ayrıca geniş bilgi için bkz. Mor Mihayel Rabo, **Makesbonus**
Zebne, 274-288 ve 310.

1783 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63; Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 183; krş.
Freen, **Rise of Monophysite**, 327 v.d.; Atiya, **Eastern Christianity**, 183; Ayrıca bu ko-
nuda geniş bilgi için E.W. Brooks'un "**The Patriarch Paul of Antioch and the Ale-**
xandrian Schism of 575", London 1929" adlı eserine bakınız.

1784 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63.

1785 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63; Hanna Dölebeni, **Mar Yakub Barad'i**, 13-
15; İshak Saka, **Es-Süryan I**, 96 ve **II**, 75-78.

1786 Örnek olarak bakınız, Maclean, **Syrian Christians**, E.R.E. XII/173.

Kadıköy taraftarlarınca Monofizitlere verilmiş bir ad olmayıp, bizzat Süryaniler arasında vücut bulmuş ve daha sonra bütün Monofizit kilisele-re teşmil edilmiştir.

Pavlos, kiliseyi parçalayan bu hadiseye çok üzüldü. Yakub'a üst üste mektuplar yazarak, bu fitneyi önlemek için toplanmalarını ve gerekirse her cezaya razı olacağını bildirdi. Fakat Yakub, taraftarlarının tesirinde kalarak bu teklifleri kabul etmediği gibi, Pavlos'la görüşmeye bile yanaşmadı¹⁷⁸⁷. Yakub, Mısırlıların gönlünü almak için arkadaşlarıyla beraber İskenderiye'ye gitti. Burada İskenderiyelilerin arzusu üzerine Pavlos'u bir kez daha azlettiğini ilan etti. Ayrıca üç piskopos da Suriye'ye göndererek, bu kararı bütün Suriye'de ilan etmeleri için emir verdi¹⁷⁸⁸. Pavlos, bu duruma son derece üzüldü. Bu fitnenin önünün alnamayacağını görünce daha kötü hadiselerle sebebiyet vermemek için, Doğu'yu terkederek İstanbul'a gitti¹⁷⁸⁹.

Yakub'un bu tutumu, bütün Şark'ta manastır ve kiliselerin ikiye bölünmesine sebep oldu. Yakub, Mısır'dan tekrar Suriye'ye döndü.

Buradan bütün piskopos ve manastır reislerine mektuplar yazarak, Mar Hananya Manastırı'nda toplanmalarını istedi. Buradaki toplantıda, Kili-se'nin durumu gözden geçirildi ve Yakub, yeni bir patrik gerektiğine işaret etti. Patriklik için üç aday gösterildi. Fakat burada toplanan piskoposlar da ikiye bölündüler: Bir kısmı, Paylos'un hâlâ hayatta olduğunu ve azlinin gayr-ı meşru olduğunu ileri sürerek, yeni patrik seçimine karşı çıktılar. Bir kısmı da Pavlos'un azlinin meşru olduğunu ve yeni bir patrik seçiminin zaruri olduğunu söyleyip, bu konuda ısrar ediyorlardı. Neticede Yakub ne kadar direttiyse de, yeni bir patrik seçimi yapılamadan sinod dağıldı¹⁷⁹⁰.

Yakub, yeni bir patrik seçtiremediği için İskenderiyelilerin tekrar kendisine cephe alacaklarını biliyordu. Onlara durumun vehametini anlatmak için yanına 8 episkopos da alarak ikinci sefer İskenderiye'ye gitti. Ancak buraya vardığının üçüncü gününde Büyük Romanos Manastırı'nda (Kisyan Manastırı) 30 Temmuz 578'de öldü¹⁷⁹¹. Yakub'un ölümüy-

1787 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63.

1788 Dölebani, **Mar Yakub Barad'i**, 48-49.

1789 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63; Atiya, **Eastern Christianity**, 183.

1790 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 63-64; Dölebani, **Mar Yakub Barad'i**, 49.

1791 Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 65; Dölebani, **Mar Yakub Barad'i**, 50 vd.; İshak Saka, **es-Süryan**, 78-79; Atiya, **Eastern Christianity**, 183; P. Emanuel Aydın, **Sür-**

le, Monofizit kiliseler arasında parçalanmalar devam etti.

Sonuç olarak özetleyecek olursak, Edessa Hristiyanlığı önce Kadıköy Konsiliyle Geleneksel Ortodoks Hristiyanlar ve Nasturiler diye ikiye bölündü. Zenon'un Nasturileri Edessa'dan sürmesiyle Kilise birliğini yeniden sağladı. Ancak kısa bir süre sonra Kadıköy Konsili taraftarları (Melkitler) ve geleneksel Ortodokslar (Monofizitler) şeklinde ikiye bölündü. Melkitler yönetimde olmalarına rağmen, taban Monofizitlerdeydi. Kısacası bu bölünme yapaydı. Monofizitler Justin I ve Justinian döneminde tam çökertilirken, İran'ın doğudaki nüfuzunu engellemek için siyasî nedenlerle Monofizizm Edessa Piskoposu Yakub Barad'i'nin liderliğinde yeniden diriltildi. Ancak Kristolojik ve siyasî manevralar, bu sefer de yek-vücut bir Monofizit Kilise olan Edessa Kilisesi'ni kendi içinde bir daha ikiye böldü. Bu bölünme İslam hakimiyeti-

nin Edessa'ya gelişine kadar devam etti.

4. Dinî Kurumsal Yapılaşma

Urfa'nın dinî yapısını ele alırken, Paganizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizmi inceledik. Paganizmi işlerken çeşitli inanç ve ritüellerini ayrı ayrı inceledik. Yahudilik ve Maniheizm üzerinde ise, genel bilgiler verdik. Bunun sebebi, şehirde az sayıda taraftara sahip olup, Urfa'nın dinî yapısında fazla etkin olmamalarıydı. Hristiyanlığı ise, şehre girişinden itibaren ele aldık, gelişme ve parçalanma dönemlerini etraflıca inceledik. Zira şehrin geleceği hususunda Hristiyanlığın en az siyasî ve askerî olaylar kadar belirleyici bir rol oynadığını açıkça gördük. Hristiyanlığı işlerken siyasî tarihle bu dinin gelişim süreci zaman zaman ayrılmaz bir bütünün parçaları gibi beraber ele alınmak zorundaydı. Paganizmi sil-dikten sonra şehrin hakim dini olan

yaniler, 140. 622 yılında Monofizit Süryani Patriği Atanasyos Cemmal (Gamolo), Yakub'un cesedini Mısır'dan getirtmeleri için Tella Piskoposu Zekka'ya emir verdi. Zekka, yanına üç rahip alarak Yakub'un öldüğü Kisyan Manastırı (Büyük Romanos)'nı ziyarette gitti. Süryani kaynaklarında anlatılan maceralı bir şekilde Yakub'un cesedi buradan alınarak önce Filistin'e, oradan da Tella'ya getirilir. Burada bizzat Yakub tarafından inşa edilmiş olan Fisilta Manastırı'na gömülür. Süryani Kilisesi'nin ikinci kurucusu olarak şöhrret bulan Yakub'un hayatı, Süryaniler arasında efsanevî hadiselerle süslenerek anlatılır. O'nun, hayatı boyunca 2 patrik, 27 (bir rivayete göre de 87) metropolit ve 100.000 papaz, diyakoz, okuyucu v.b. kişiyi takdis ettiği rivayet edilir. Kendisinden kaldığı rivayet edilen bir Lütirciya (âyin kitabı) ve bazı mektupları vardır (Bkz. Mor İgnatius Yakub III., **Yakub Barad'i**, 66-70; Dölebanı, **Mar Yakub Barad'i**, 56-58; Atiya, **Eastern Christianity**, 180-184).

Hristiyanlık, zamanla şehrin önemli bir dinî misyon merkezi haline gelmesine de sebep oldu. Doğu'ya yapılan misyon faaliyetlerinin çoğu Urfa'dan organize edildi ve yönetildi.

Kısaca özetlediğimiz bu öneminde dolayı, şimdi de Hristiyanlığın Urfa'daki kurumsal yapılaşmasını ele alalım.

a. Kilise Organizasyonu

Hristiyanlığın Urfa'da ne zaman organize ve kurumsal bir cemaat haline geldiği hususunda bize en sağlıklı bilgiyi 201 sel felaketini anlatan metin vermektedir. Urfa'yı büyük tahribata uğratan bu selde "*Hristiyanların Kilisesi*" diye bilinen bir mabedin de yıkıldığını öğreniyoruz¹⁷⁹². Bu bilgiden, III. yüzyıla girerken Hristiyanlığın Urfa'da hakim ve etkin din olmasa da, organize olmuş ve kurumsallaşmış bir yapıya kavuştuğunu görüyoruz. Yukarıda da genişçe değindiğimiz gibi Hristiyanlık IV. yüzyıldan itibaren Urfa'da hakim din haline gelmiş, V. yüzyıldan itibaren de Kristolojik münakaşalar neticesinde parçalanmış ve mezheplere bölünmüştür.

Urfa'daki kilise organizasyonunu ele almadan, şehirdeki bu mezhebî yapıya kısaca temas etmekte fayda vardır.

a.a. Mezhebî Yapılanma

Büyük Konstantinos'un 325 yılında İznik'te topladığı ilk Ökümenik konsilde kiliseleri bir organizasyona tâbi tuttuğunu görmüştük. Bu organizasyonda Urfa Kilisesi, Ökümenik Antakya Kilisesine bağlı bir metropolitlik merkezi haline gelmiş ve bu tarihten itibaren de Urfa episkoposları Antakya patrikleri tarafından atanmaya başlamışlardır. IV. yüzyılda gelişen Kristolojik münakaşalar kiliseler arasında parçalanmalara sebep olmuş ve tabîi olarak Urfa Kilisesi de bundan nasibini almıştır. 431 ve 449 Efes konsillerinde saflar belirginleşmiş, 451 Kadıköy Konsilinden sonra parçalanma kaçınılmaz olmuştur. Hristiyanlığın şehirdeki tarihî sürecinde de görüldüğü gibi Kadıköy Konsilinden sonra Urfa Kilisesi'nin üçe bölündüğünü ve üç farklı mezhep halinde kurumsallaştığını görüyoruz. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

a.a.a. Süryoye

Bu grup, Urfa'daki geleneksel Ana Kiliseyi temsil ediyordu. Tabîi olarak en kalabalık gruptu. İsa-Masih'te "tek tabiat"ın olduğuna inanıyor ve Meryem'i Theotokos¹⁷⁹³ kabul ediyorlardı. Bu nedenle Batılılar tarafından "Monofizitler" olarak

1792 Bkz. s.170

1793 Tanrıyı doğuran

isimlendirilmektedirler. I. Efes Konsili'nde Mor Rabbula başkanlığında İskenderi'ye Patriği Kurilos'un yanında yer almışlardı. Onun teolojik görüşlerini benimsemişlerdi.

451 Kadıköy Konsilinden sonra devlet kilisesinin resmî görüşüyle ters düşünce; baskı, zulüm ve katliamlara maruz kalan bu grup, daha sonra Yakub Baradî tarafından yeniden organize edilince, tarihte Yakubiler olarak da anılmaya başlanmıştır. 1845 yılında meydana gelen yeni bir bölünme neticesinde, Ana Kilise'yi temsil eden bu grup "Süryani Kadim" (Eski Süryaniler) adını almıştır¹⁷⁹⁴.

Monofizit teolojik inanca sahip bu grup, Samî-Aramî kökenlidir. Ancak şehirde az sayıda bulunan Ermeni cemaati de teolojik yönden bu gruba dahildir.

a.a.b. Nasturyoye

İsa-Mesih'te ilahi ve beşerî olmak üzere "iki tabiat" bulunduğu inanmaktaydılar. Bu nedenle Batılılar tarafından "Diofizitler" olarak isimlendirilmişlerdir. İstanbul Patriği Nestoryus'un teolojik görüşlerini benim-

seyen bu grup, daha sonra Nasturiler olarak anılmaya başlanmışlardır. Özellikle Episkopos Hiba döneminde Urfa'da güçlendiler. Meşhur Urfa ve Nusaybin ilahiyat okulları bu Diofizit görüşlerin hararetle savunulduğu merkezlerdi. Bu grubun en belirgin itikadî özelliği Meryem'e "Christotokos"¹⁷⁹⁵ olarak bakmaktaydı. Kilise'de büyük karışıklıklara ve çatışmalara, hatta ülkedeki dinî birliği bozdukları gerekçesiyle, şiddete maruz kalmışlar en sonunda da İmparator Zenon döneminde Urfa'dan İran içlerine doğru sürülmüşlerdir¹⁷⁹⁶.

a.a.c. Melkoye

Bu grup, Kadıköy Konsili'nde devletin resmî görüşünü esas almıştır¹⁷⁹⁷. Urfa'daki en küçük gruptur. Ancak imparatorluğun resmî kilisesinin prensiplerini kabul ettikleri için, her zaman devlet desteğini yanlarında hissetmişler ve bu nedenle kilise yönetiminde etkin olmuşlardır. Müslümanların Urfa'yı fethetmeleri neticesinde, Bizans'ın etkinliği ortadan kalkınca, bu grup da eski aktivitesini kaybetmiştir.

1794 M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 2.

1795 İnsan doğuran, insan anası.

1796 Bkz. s.202 vd.

1797 Melko, Süryanca'da kral demektir. Melkoye, kral taraftarları anlamına gelmektedir. Bu lakabı, Süryani Kadimler hem tanımlama, hem de biraz aşağılama kastıyla kullanmışlardır. Ancak daha sonra aynı isimle (Melkit) bir kilise oluşturmuşlardır.

İslam fethinden sonra, yeni yönetimin farklı dinden oluşu bu üç grup için de eşit ve adil bir muamele getirince, tabanı kuvvetli ve sayıca da fazla olan Monofizitler etkin konuma gelmişlerdir, ancak bu parçalı durum kurumsallaşarak devam etmiştir. Her grubun ayrı piskoposları ve ayrı kiliseleri bağımsız olarak faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

a.b. Hiyerarşik Yapılanma

Urfa kilisesi, III. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi anlamda bir hiyerarşik kurumsal yapılaşmanın içine girmiş, İznik Konsili'nde idarî yönden Antakya Kilisesi'ne bağlanarak, metropolitlik merkezi haline gelmiştir. Ruhanî ve idarî yetki sahası içinde şu Episkoposluk merkezleri bulunmaktaydı: Harran, Rakka, Suruç, Batnae, Birecik, Viranşehir, Resülâyın, Kirkesion, Tell-Mahre, Himeria, Dausara, Nea Valentiya, Marcuopolis, Maratha¹⁷⁹⁸.

a.b.a. Kilise Teşkilatı ve Dinî Makamlar

İlk kiliseden itibaren dinî liderler, ruhanî makamları, üç ana sınıfa ayırmışlardır: Diyakozluk, Keşişlik, Epis-

koposluk. Şimdi Urfa Kilisesi'ndeki bu hiyerarşik dinî yapıyı kısaca ele alalım.

a.b.a.a. Piskopos

Piskopos seçilecek olan kişide, patrik için aranan rahip sınıfından olma, ahlakî ve ilmî şartların yanı sıra¹⁷⁹⁹, yaş haddinin de en az 50 olması gerekir¹⁸⁰⁰.

Bölgenin ruhanî ve millî kurullarının resmen patriğe baş vurması neticesinde, teklif edilen rahip patrikçe uygun görülürse, takdis ve terfi edilerek o bölgeye episkopos olarak atanır.

Episkopos, yönetimi altında bulunan bölgenin bütün ruhanî ve sivil cemaatinin dinî ve idarî başkanıdır. Kendi bölgesindeki ruhanî ve millî kurulların oturumlarını yürütmek, aldıkları kararları onaylayıp yürütür¹⁸⁰¹ğe koymak görevleri arasındadır. Bölgesindeki bütün ruhanîlerin takdis ve terfi işlemlerini yönetir¹⁸⁰¹.

Kilise kanunlarını çiğnediğinde veya bir ruhaniye yakışmayan gayri ahlaki fiillerde bulunduğu, Episkoposlar Senatosu'nca azil kararı alınır ve patriğin onayıyla bu karar yürürlüğe konur.

1798 Segal, **Edessa**, 134.

1799 **Ed-Daskaliyye ev Te'alimü'r-Resül**, (neşr. Hafız Davud), Mısır, Matbatü'l-Emâne, 1940, 191-192.

1800 **Ed-Daskaliyye ev Te'alimü'r-Resül**, (neşr. Hafız Davud), 24.

1801 **Ed-Daskaliyye ev Te'alimü'r-Resül**, (neşr. Hafız Davud), 24-26.

a.b.a.b. Hurefesqufo (Horepiskopos)

Başpapaz demektir. Rahip sınıfından olmadığı için evli ve çocuk sahibi olabilir. Ancak hanımı ölürse, bir daha evlenemez. Bölgenin yetkili ruhani ve millî kurullarının isteğiyle episkopos tarafından takdis edilip atandığı gibi, azli de aynı yolla yapılır.

a.b.a.c. Deyroyo (Rahip)

Bedeni kuvvetlendiren ve nefsi coşturan yiyecek ve içeceklerden sakınmak, hiç et yememek, vaktini ibadet ve oruçla geçirip, bekar bir hayat sürmek... Bu mesleğin başlıca şartlarından. İkamet yerleri manastırlardır. Mecbur kalmadıkça hal-kin içine girmemesi, şehir ve köylere gitmemesi elzemdir. Kalabalıktan kaçınıp, inziva hayatı yaşaması gerekir¹⁸⁰².

a.b.a.d. Köhno (Papaz)

Bir kilisenin ruhani görevlisidir. Kilise cemaatinin isteğiyle episkopos tarafından atanır. Evlenebilir; ancak eşi ölürse, ikinci bir sefer evlenemez. Dul bir papaz rahip sınıfından olmadığı halde, episkoposluğa terfi ettirilebilir.

a.b.a.e. Riş Şamošo (Başdiyakoz)

Papazdan bir derece aşağı olup, episkopos tarafından atanır. Daha sonra papazlığa terfi edebilir. Ayın yönetemez; ancak papazın bulunmadığı yerde vaftiz, nikah ve cenaze işlerini bir tedbir gereği muvakkat olarak icra edebilir¹⁸⁰³. Daha sonra o yöreye tayin edilen veya yolu düşen bir kâhin bu işlemleri yeniden takdis eder. Başdiyakozun eşi ölürse, o da papaz gibi yeniden evlenemez.

a.b.a.f. Şamošo (Diyakoz)

Ayin içerisinde yönetici ruhani- nin yardımcısı durumundadır. Atama ve azlini episkopos yapar. Ancak ruhani sınıfından sayılmaz.

a.b.a.g. Okuyucu

Ayin esnasında ilahi söyleyen koro üyelerindendir. Ruhani sınıfından sayılmadıkları gibi, görevleri de fahridir. Bunların büyük çoğunluğu Benay-ı Qıyomo ve Benat-ı Qıyomo'dan oluşurdu¹⁸⁰⁴.

*a.c. Monastizm ve
Ruhbanlık*

Üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Hristiyanlığın Urfa ve civarın-

1802 Geniş bilgi için bkz. Mor Seviré Bartillé Yakup, **Kthobo dı-Simoso**, (müst. Papaz Yuhanna- 1977, Horepiskopos Aziz Günel'in şahsî kitaplığı), Kitap II, Bab 38.

1803 Bkz. s.465 vd.

1804 Geniş bilgi için bkz. C. II, s.262

da gözle görülür şekilde belirgin hale gelmeye başladığını, IV. yüzyılın ortalarına doğru ise Urfa'da tek ve hakim din haline geldiğini söylemiş-tik. Bu kurumsal gelişmeye paralel olarak Urfa ve civarında monastik hayatın da son derece canlı bir hale geldiğini görüyoruz.

İnciller ve en eski tarihi kaynaklar Hristiyanlığın ilk dönemlerinin münzevî bir hayat anlayışını hedeflemediğini göstermektedir. İsa-Mesih, Yahya gibi¹⁸⁰⁵ münzevî değil, aksine toplum içinde mücadele eden¹⁸⁰⁶, sosyal hayatın bütün aktivitelerine katılan¹⁸⁰⁷ biriydi. Fakirlik ve yoksulluğu paylaşmak, bencil kaygılardan sıyrılmak, elbette İsa'nın öğretisinin temel hedefiydi¹⁸⁰⁸. O'nun öğretisinin ruhunda "aç kalmak" değil, "oruç tutmak" kutsaldı. İsa-Mesih'in risaletinin hedefi dünyevî zafer için değildi. Bu nedenle Havarilerine "her şeylerini kaybedecekleri sefere" hazırlıklı olmalarını öğütlüyordu¹⁸⁰⁹. Onu takip edenler sahip oldukları servetlerinin arasın-

da evlerinden, anne-babalarından, kardeşlerinden, çocuklarından vazgeçmeyi bu "büyük sefere" hazırlık için gerekli görmüşlerdi¹⁸¹⁰. Bu anlayış Hristiyan dünyasında monastik hayatın hızla gelişmesine sebep oldu. Şehir hayatından, dünyanın cazibeli oyuncaklarından uzaklaşmak, bir manastıra çekilerek Tanrıyla baş başa şu imtihan dünyasını başarıyla geçmek, dindar insanların temel fel-sefesi haline geldi. Temel hedef, ruh ve bedeni temiz tutmaktır. Bu nedenle dünyanın cazibesine kapılmamak; her türlü mülkiyete soğuk bakmak, hatta mümkünse evlenmemek, hiçbir kayıtla bağlı olmadan yaşamak ve İsa-Mesih'in Melekûtu'na kavuşmak!....

Urfa ve çevresinde monastik hayatın en canlı olduğu dönemler IV.-VII. yüzyıllar arasındadır. Bu dönemde Urfa ve civarı adeta bir manastırlar coğrafyasıdır. Doğu Hristiyanlığının en büyük din adamları, ilahiyatçıları, filozofları ve mistikleri bu dönemde bu bölgede yetişmişlerdir. Bunların

1805 Bkz. **Matta III**, 1-12; **Markos I**, 1-8; **Luka III**, 1-18.

1806 Bkz. **Markos XIII**, 3-13; **Luka XXI**, 7-19; **Matta XXIV**, 3-14.

1807 Bkz. **Matta XXI**; **Markos XI**; **Luka XIX**.

1808 Mehmet Çelik, **Resmî İnciller: Kaynakları, Yazarları ve Hristiyan Literatüründeki Yerleri**, 5, 9 v.d.

1809 Örnek olarak bkz. **Matta VI**, 24-30.

1810 Bkz. **Resullerin İşleri V**, 53, **X**, 11-16, **XX**, 17-26; Bu konuda geniş bilgi için Charles Bigg'in, **The Doctrine of the Twelve Apostles**, SPCK, London 1898 ve Roswell D. Hitchcock and Francis Brown'in **The Teaching of the Twelve Apostles**, London 1885, adlı eserlerine bakınız.

en meşhurları Mor Afrahat, Mor Afram, Mor Rabbula, Mor Evgin, Mor Makarios, Mor Abraham Rabo, Mor Tomas, Mor Dadışho v.s.'dir. Bunlar eserlerinde monastik hayatın temel kurallarını ve ruhanîyetin felsefî temellerini tespit ve izah etmişlerdir.

Yukarıda Hristiyan ruhban sınıfını anlatırken ve daha sonra Urfa'da sosyal ve kültürel hayatı işlerken kadın bahsinde ele alacağımız Afrahat'ın bu konulardaki görüşleri¹⁸¹¹ IV. yüzyıl Doğu Hristiyanlığının

monastik hayatının temel felsefesi olmuştur. Bu anlayış kendini dine adayan insanların, kadınlı bir dünya hayatından kaçışını hızlandırmış, münzeviliği (Hibishoyo) teşvik etmiştir. Mor Evgin'le Nusaybin ve Urfa civarında sistemli bir yapıya kavuşan Monastik hayat¹⁸¹², öylesine kök salmıştır ki, V. yüzyılda sadece Urfa civarındaki manastırlarda, çok abartılı da olsa, 90.000 keşişin yaşadığı rivayet edilmektedir¹⁸¹³. Bir Süryani şair Mor Evgin'in faaliyetlerini şöyle ölümsüzleştirmiştir:

ܡܪ ܝܘܓܝܢ

ܬܬܝܟܝܢ ܕܡܝܨܪ

ܐܢ ܣܡܡܬܐ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ
ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ
ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ
ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ ܕܡܝܨܪ

ܐܢ ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ

ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ
ܡܢ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ ܐܡܪ

Mor Evgin

Evgin isminin sayı toplamı yetmiş eder

Ne fazlası, ne eksigi var.

Yakub eşliğinde Mısır'a yetmiş kişi girdi

Ancak onbinlerden oluşan bir insan
topluluğu çıktı Mısır'dan

Mor Evgin de isminin sayı toplamı kadar,

Öğrenciler seçerek yeryüzünü ikinci Gök'e
dönüştürdü.

Şeriatı Allah'tan kabul etmek üzere,

Yetmiş ibtiyarla çıkmıştı Musa Sina Dağına.

Seçtiği yetmiş ibtiyarı Mısır'dan beraberinde
getirerek,

Karanlıktaki Doğuyu aydınlattı Mor Evgin.

Kiliseler inşa ederek, kâhinler atadılar

Pavlos gibi,

Paganları bidayete erdirerek, liderlerini vaf-
tiz ettiler.

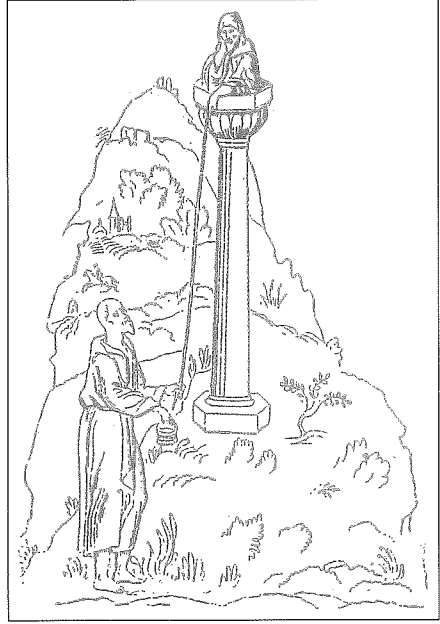
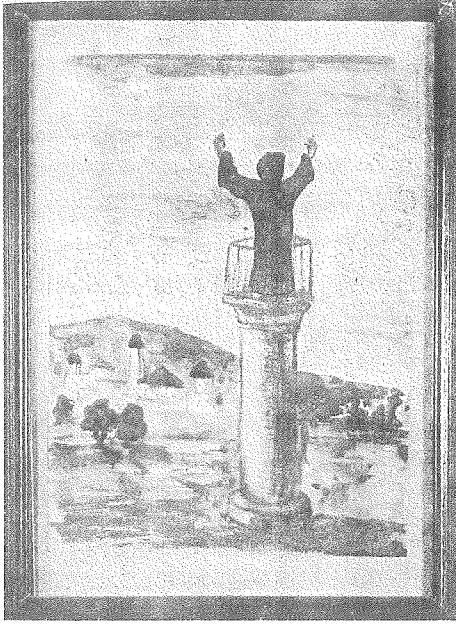
1811 Bkz. s.517 vd.

1812 S.A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, 291.

1813 Murat Uçkun, *Ortaçağ Urfası'nda Mimari Eserler*, (C.B.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002, 18.

Başta bekarlık olmak üzere iffet, yoksulluk, oruç tutma, sessizlik, dua, elle iş yapma ve çalışma bu hayatın temel ilkeleri olmuştur. Manastırlarda rahip ve rahibeler günde beş vakit toplu olarak farz namaz-dua (Sloso) ve iki sefer de nafil olmak üzere ferdî olarak ibadet ederlerdi¹⁸¹⁴. Vücuda kuvvet veren hayvani gıdalar (et) ve şarap kesin-

likle yasaktı. Genel olarak ekmek ve sebze yenirdi. Giysileri tunik, zünnar¹⁸¹⁵, pelerin, başlık ve sandaletlerden oluşurdu. Ellerinde haç ve âsâ taşırldı. Bir keşiş en az üç yıl bir manastırda ruhban eğitimi aldıktan sonra ancak münzevî (Hibishoyo) bir hayat, yani tek başına bir hayat sürme hakkına sahip olabilirdi¹⁸¹⁶.

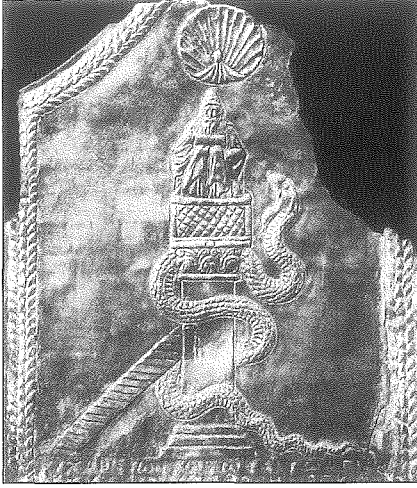

Urfa'da sütun üstünde yaşayan temsili münzevîler.

1814 Bu gelenek hala Süryani Manastırlarında (özellikle Mor Gabriel ve Deyru'z-Zaferan) devam etmektedir.

1815 Kemer

1816 S.A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, 292.

Sütun münzeviliğinin babası Mor Şem'un (VI. yüzyıl) ve yılan kılığındaki şeytana nasihatini tasvir eden resim

Kadıköy Konsili (451)'nden sonra Urfa Kilisesi bölününce Diofizit Süryaniler, ile Monofizit Süryanilerin manastırları da birbirlerinden ayrıldı. Diofizitler kendilerini diğerlerinden ayırt etmek için başlarını "haçvari" şekilde tıraş etmeye başladılar¹⁸¹⁷. Her manastır bir başrahip tarafından yönetilmekle beraber, o bölgeden sorumlu bir piskoposa bağlıydı¹⁸¹⁸.

Kilise, aslında bütün gücünü bu manastırlardan ve binlerce keşiş (İhisoyo)'ten almaktaydı. Kiliseye aşırı bağılıkları, sıkı bir asketik hayatı (Hibishoyo) tercih etmeleri,

dünyanın hiçbir lüksüne değer vermemeleri ve siyasi otoriteye hiçbir şekilde boyun eğmemeleri, hem kiliseyi aktif tutmuş, hem de güçlendirmiştir. Asya'nın doğusuna, Çin'e kadar İncili bu keşişler yaymışlardır.

IV. yüzyıldan itibaren Urfa ve civarında gelişen bu monastik hayat, İslam fethinden sonra bile canlılığını korumuş, ancak Moğol ve Timur'un istilaları döneminde bu manastırların çoğu tahrip edilmiş, sakinleri de günden güne azalarak, günümüzde sadece bölgede iki manastır kalmıştır.

b. İman, Ayin ve İbadetler

b.a. Urfa Kilisesinin İman Esasları

Urfa Kilisesinin öğretisindeki genel prensipler şu şekilde özetlenebilir: Ortodoks-Resulî Kilise'nin dışındaki olanlara kurtuluş yoktur. Kilise babaları, Kilise'nin Resulî olabilmesi için üç ana nokta tespit etmişlerdir: a) Akidelerin İsa-Mesih'ten ve Havariler'den alınmış olması, b) Kilise, Havariler'den yazısız olarak işitme ve rivayet yoluyla aldığı akideleri tespit eder. Bu işitme vasıtasıyla Kitab-ı Mukaddes'i yorumlar. c). Episkoposhuk yoluyla silsile ba-

1817 S.A. Atiya, **A History of Eastern Christianity**, 292.

1818 S.A. Atiya, **A History of Eastern Christianity**, 292.

linde gelen rubaniler, Havariler'in halifeleridir¹⁸¹⁹.

Azizlerin ve şehitlerin şefaati haklıdır. Onlar Rabb'in katında diridirler. Onların şefaati aktif bir kuvvettir. (Korintoslulara I., VI/2-3). Hristiyanlık uğruna şehit olan, vaf-tiz olmamış bile olsa, kanı vaftizin yerine geçer. (Luka XII/50, Matta X/39). O şehitler, Rabb'in önünde Cennettedirler. (Matta V/10-12, Vahiy VI/9)¹⁸²⁰.

İsa'nın annesi Meryem, her ne kadar ölmüş ve defnedilmişse de, Oğlu tarafından cesedi Cennet'e nakledilmiştir¹⁸²¹.

Dünyanın sonunda genel bir kıyamet olacaktır.

Ceset ve ruh aynı anda beraber yaratılırlar. Ruh, bir cesetten diğeri-ne nakl olunamaz.

Hayır ve şer, insanın kendi iradesinin mahsulüdür. İnsan karşılığında mükafat veya ceza görür. Bu mükafat ve ceza ebedidir¹⁸²².

Bu dünyada Kilise ile şeytan devamlı bir savaş halindedirler. Kilise bu savaşta İsa-Mesih'in bayrağı altındadır¹⁸²³.

Eski Abid'de bulunan tüm kitaplar, bazılarının "apokrif" damgası vurmalarına karşı, Kilisece hepsi muteberdir¹⁸²⁴.

b.a.a. Teslis, Tevhid ve Tecessüd (İnkarnasyon) Hakkındaki Görüşü¹⁸²⁵

"Bir olan Allah'ın üç iknumu vardır. Üç iknumun ise bir tek cevberi vardır¹⁸²⁶. Görünen ve görünmeyen bütün kâinatı yaratan bir Allah'tır. O'nun ortağı ve benzeri yoktur.

1819 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 308-9.

1820 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 309.

1821 Mor Mihoyél Rabo, **Makesbonus Zebne**, 88; Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 310.

1822 Mor Séviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, Kitap III, Bab 39.

1823 Bu yüzden Kilise, tüm müminlerin yüzüne alamet olarak Haç işareti çekilmesini emretti. Haç, kötü ruhlarla karşı silah olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda İsa'nın ölümünü göz önünde canlandırma gayesine matuftur.

1824 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 310.

1825 Bütün bu konularda Nasturilerin görüş ve delilleri için bkz. **A Nestorian Collection of Christological Texts III**, (ed. and trans. by Luise Abramovsky and E. Goodman), Cambridge Üniv. Press 1972, 133; Mor İgnatius Yakub III., **El-Ehaci fi Cihadi'l-Kaddis, Mar Filiksinos el-Menbeci**, Dımuşk 1970, 62.

1826 Geniş bilgi için bkz. Mor Séviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, I/7-10**; bu konuda Süryani kilise babalarının görüşleri için de bkz. Mihail Mina, **İlmü'l-Lahut, I**, Mısır (Matbaatü'l-Emâne) 1948, 341 v.d.; Mor İgnatius Zekka Ayyaz I., **Akidettü't-Tecessüd**, 54 v.d.; Yuhanna Dölabani, **Theoloğya** (müst. İsa Gülten-1965), MGMK, I., bab VI v.d.; Bar Obroyo, **Kthobo dı-Zelge** (Müst. Hanna Seven 1965), MGMK, 63-85.

İsa-Mesib ise üç iknumdan ikincisidir. Tam bir ceset almış ve alemin kurtuluşu için Rubü'l-Kudüs vasıtasıyla Meryem'den doğmuştur. Madem ki Meryem'den doğan gerçek Tanrı'dır; dolayısıyla Kilise Meryem'e, Theotokos unvanını vermiştir¹⁸²⁷.

Tanrı, Oğunda tecessüd ettiği zaman; bu tecessüdde hem ulubiyet, hem beşeriyet ihtilatsız¹⁸²⁸ mezcsiz¹⁸²⁹ ve istihalesiz¹⁸³⁰ birleşmişlerdir¹⁸³¹. Dolayısıyla tecessüd kabul eden Tanrı'nın bir tabiat

ve bir iradesi vardır¹⁸³². Birleşmeden sonra tek tabiat dediğimizde, İsa'da birleşmeden önce "iki tabiat yoktu" demektir. Çünkü o zaman Allah tek idi; tecessüd yoktu. Tanrı'nın Kelam'ı, birleşmeden önce cetsizdi ve dolayısıyla tabiatı da basit idi. Birleşmede ancak ceset almıştır. O zaman da, iki tabiatın bir tabiat meydana geldi. Öyleyse iki tabiat ne birleşmeden önce, ne de sonra vardı. Tıpkı insanda bir ceset, bir de nefis tabiatı olduğu gibi¹⁸³³. Tanrı, Oğunda tecessüd ettiği zaman, gerçekten O'nun tabi-

1827 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 305 v.d.; Mor İgnatius Afram I, **Kifiso dı-Yulfono Mişhoyo**, Kamışlı 1967, 2. bas., 6-8.; Şem'un Minamoyo, **Theologya** (müst. Mor Timoteos Samuel Aktaş 1964), MGMK, bab V.; Meryem hakkında Nasturi ve Süryanilerin farklı görüşleri için bkz. **Nestorian Collection**, 13 v.d. ve 61 v.d.; A.E.Burn, **Creeds, E.R.E., IV/241**.

1828 Yani zeytin yağı ile suyun karışımı gibi değil; çünkü burada yine 'iki' vardır.

1829 Suyun şaraba katılması gibi de değil; çünkü burada da biri kaybolmaktadır. Bu görüş Utuhî (Eutyches) ve taraftarlarıdır.

1830 Yani ilahî tabiat, beşerî tabiatı bertaraf edip kendine dönüştürmemiştir.

1831 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, II**, 174-75; Geniş bilgi için bkz. Mor Sevîre Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, II/9**; Mor İgnatius Afram I, **Kifiso dı-Yulfono Mişhoyo**, 13-5; Yuhanun bar Şûşen, "Egerso: Lukbal Halkidona Tirayay Kiyono" **Ed-Daskaliyye**, MGMK, 130 v.d.; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut, I**, 305 v.d.; Bar Obroyo, **Kthobo dı-Zelgê**, 86 v.d.; Pavlos Behnam, **Hülasatü't-Tealim**, Homs 1946, 32-46; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I., **Hüsnu's-Şehade**, 43 v.d. ve **Akidetü't-Tecessüd**, 60-83.

1832 Isidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 262-82 ve 462; Georgios Şâhin, **Nehc ve Sim fi Tarihi'l-Ümmeti's-Süryaniyyi'l-Kadim**, (Yer ve tarih kaydı yok), 20; Cerasimos Meserle, **Tarihü'l-İnşikak I**, Beyrut 1931, 191-192; Bar Obroyo, **Kthobo dı-Zelgê**, 101 v.d.; Mor Sevîre Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, II/15-18**; Nasturilerin görüşleri için de bkz. **Nestorian Collection III**, 5 v.d.

1833 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, II**, 132; Ayrıca bu konuda kilise babalarının çeşitli görüşleri için bkz. Nimetullah Denho, **İkametü'd-Delil 'Ala İstimrari'l-İsmi'l-Asil ve'l-İstinkari'n-Na'tid-Dehil**, Musul 1949, 9-57; Bulos (Iskaf Sayda er-Rahibi'l-Antakî), "Er-Risâle" **Mâkalât**, (neşr. Ebu Levis), Beyrut 1920, 2.bas., 15-27; Abd-ı Yeşu (Matran-ı Nusaybin), "Fî Teslis ve't-Tevhid ve'l-Hulul ve'l-İttihad" **Mâkalât**, (neşr. Ebu Levis), Beyrut 1920, 120-24.

atında ve iradesinde elem çekmiş susamış, yorulmuş, ağlamış, uyumuş... v.b'dir¹⁸³⁴.

Tanrı'nın Kelam'ı olan İsa, gerçekten ceset alarak çarmıha gerilmiş elem çekmiş, vefat etmiş, defn olunmuş ve kıyam etmiştir. Bu durumların cereyanı esnasında O'nun ilahiyatı bir an dahi olsun cesedinden ve ruhundan ayrılmamıştır. Ayrıca bu elemin tesiri de zerre kadar ilâhiyatına dokunmamıştır¹⁸³⁵.

Ruhu'l-Kudüs ise, Teslis'te üçüncü iknumdur. Baba'dan çıkmıştır (Yubanna, XV/26)¹⁸³⁶.

b.a.b. Urfa Kilisesinin Rubânî Varlıklar ve Ahiret Hayatı Hakkındaki Görüşleri

b.a.b.a. Malabé (Melekler)

Evveliyatta melekler üçer kişilik dört takımdan oluşurlardı. Sayıları 12 idi. Şeytan'la beraber iki melek de ayrılınca, sayıları dokuza düştü. Her üç takımın bir merkezi (dairesi) vardır. Rütbeleri, aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanır.

Alt Merkez:

— Malabé (Melekler): Bunlar, peygamberlere vahiy getirmek ve

ölen kişilerin ruhlarını kabzetmekle görevlidirler.

— Rişay Malabé (Başmelekler): Kendilerinden bir alt guruba (Malabé) Allah'ın emirlerini tebliğ ederler.

— Rişonmoşo (Başkanlar): Bunlar da kendi altlarındaki (Rişay Malabé'lere Allah'ın emirlerini tebliğ ederler.

Ortanca Merkez:

— Şultone (Sultanlar): Allah'ın emrinde her işe memurdurlar.

— Mavitbé (Efendiler): Allah'a ibadetle meşguldürler.

— Moravoşo (Beyler): İnsanları iyi işler yapmaya yöneltirler.

Üst Merkez:

— Haylavoso (Güçlüler): Çok güçlü ve kudretlidirler. Diğer melekleri güçlendirirler. Görünüşleri çok beybetli olup, daima Allah'ı tebtiler ederler.

— Kirubé (Karubimler): Çok güçlüdürler. Her şeyi görürler. Allah'a çok yakın olup; Allah'ın bilgisini ve nurunu alır, kendi mertebele-

1834 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 307; Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo d-Simoso**, II/20-21, 24.

1835 Mon İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 307.

1836 Mon İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 308; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut**, II, 11 v.d.; Şem'un Minamoyo, (Baselyos Katalikos) **Theologya**, (müst. Samuel Aktaş), Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi, bab II.

rinden aşağı olan meleklerle ak-
tarırlar. Allah'ın Arş'ını taşımak-
la görevlidirler.

- *Sirufē (Sarufimler)*: Altı kanatlı-
dırlar. Allah'ın cevherine çok ya-
kın olduklarından, O'nun ziya-
sını alır ve bu yüzden çok sıcak-
lık saçarlar. Daima Allah'ı tesbih
etmekle meşguldürler¹⁸³⁷.

b.a.b.b. Sotono (Şeytan)

Şeytan, kendi iradesiyle melek-
lerin arasından ayrılmıştır. Merte-
besi (takımıyla beraber)yle Karu-
bimler'den de üstündü. Bu ona
müthiş bir kibir veriyordu. Bu dü-
şüncesini bilen Allah, gücünü ve
biricik Yaratıcı olduğunu Şeytana
bildirmek için, İlâhi gücünü
O'nun üstüne bastırdı. Allah'ın ilâ-
hi gücünün ağırlığına dayanama-
yan Şeytan, kendisinden daha yü-
ce bir varlığın olduğunu anladı.
Fakat gururundan dolayı bunu,
inkar etme yoluna saptı. Allah'ın
gücü bastırdıkça, Şeytan da
Gök'ten aşağı düşmeye başladı. Bu
düşüş sırasında bile gururuna ye-
dirip, Allah'tan münacatta ve yar-

dım isteğinde bulunmadı. Bu işya-
nı yüzünden Sotono¹⁸³⁸ adını al-
dı. Diğer iki ismi de Şîzo¹⁸³⁹ ve
Obel- Karso¹⁸⁴⁰dur.

Şeytan azameti, tabiattaki üs-
tünlüğü ve gücü ile gururlanıyordu.
Bu yüzden de Karubimler'den üs-
tün bir görevde bulunduğu gibi, Sa-
rufimler'den de daha parlak bir zi-
yaya sahipti. Tıpkı Seher Yıldızı'nın
diğer yıldızlara üstünlüğü gibi. Bü-
tün bu debdebeyi kendisinde tabii
bir realite olarak sanıyor, kibir ve
asiliğiyle Allah'a karşı duruyordu.
Şöyle düşünüyordu: "Göklere çıkar-
sam, bütün yıldızlardan üstün olu-
rum. Kendi tahtımı Gök'te, bulutla-
rın üzerine kurarım". Bu düşünce-
siyle sevinirken, bütün varlığını
kaybetti.

Şeytan'ın aslı maddesi Nur'dur.
Nurdan yaratılmış olmasına rağ-
men, hainliği ve gururu yüzünden
Allah'ın katından ve nuranîlerin
arasından kovuldu. Üzerine karan-
lık çöktü. Allah'ın cevherinden ve
melekî rütbesinden alınarak yere
atıldı¹⁸⁴¹. Yani Gökler alemindeki

1837 Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, III/20**; Ayrıca melekler hakkında bkz.
Mihail Mina, **İlm-i Lâhut, II**, 76 v.d.; Bar Obroyo, **Kthobo dı-Zelgê**, 116 v.d.; Mor İgna-
tius Afram I., **Kfiso dı-Yulfono Mişihoyo**, 9-10.

1838 Sapmış, rütbesinden kovulmuş.

1839 Gökten atılmış.

1840 Cennet'te Allah'ı, Adem'e şikayet eden.

1841 Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, III/21**; krş. Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut II**,
76 v.d.; Mor İgnatius Afram I., **Kfiso dı-Yulfono Mişihoyo**, 7-8

hayatı bitti. Yere düşünce, Adem'in bulunduğu Cennet'e gider. Urfa Kilisesinin Şeytan hakkındaki bu inancı, Gökteki dönemiyle ilgilidir. Bu safhadan itibaren şeytan hakkındaki düşünceleri, Tevrat'ta yer aldığı gibidir¹⁸⁴².

b.a.b.c. Dayve (Cinler)

Cinler, gözle görülemeyen manevî varlıklardır. Evveliyatta Cehennem'de ikamet ediyorlardı¹⁸⁴³. Sonradan yaşadığımız dünyaya gelerek, insan ve hayvan gibi canlılara musallat olmuşlardır. Tekrar Cehennem'e geri dönmek için insan ve hayvanların bedenlerinde saklanırlar¹⁸⁴⁴. Sıkça rastlanan delilik, sıtma, sara v.b. hastalıkların sebebi, bu cinlerdir¹⁸⁴⁵.

İsa-Mesih, bu cinleri hasta kimse-lerin bedenlerinden kovarak, onlara şifa veriyordu¹⁸⁴⁶. İsa'nın şâkırtları ve azizler de, kendilerine bahşedilen ilahî bir kuvvetle, cinleri kovma ve hastalara şifa verme melekesine sahiptiler¹⁸⁴⁷.

b.a.b.d. Yavme dı-Qıyamto
(Kıyamet Günü)

Yüce Allah'ın hüküm günüdür. Kıyamet'in ne zaman kopacağı belli değildir. Bu konuda İncil'de şöyle denmektedir: "Daima dikkatli, uyanık olun. Zira hırsız hangi günde gelip evinizi çalacağını bilemezsiniz"¹⁸⁴⁸.

b.a.b.e. Ferdayso (Genso, Cennet)

Cennet hem maddî (cismanî), hem de manevî (rubanî)dir. Manevî olanı ruba, maddî olanı bedene aittir. Maddî anlamda cennet; içinde büyük bir nehir akmakta, çeşitli ağaçlarla ve nefis meyvelerle müzeyyendir. Rubî anlamda ise; iffetin, kutsiyetin mekânı, ilahî prensiplerle süslü, içinde üzüntü ve darlık olmayan, meraktan ve sıkıntıdan arınmış, manevî sevinç ve coşku yeri olarak kabul edilir.

Cennet, Allah tarafından üçüncü günde yaratılmıştır. Yeryüzü ot, çimen, ekin v.b. şeyler yetiştirebilsindiye, Allah Cennet'te de bunların

1842 Konuyu uzatmamak için Kitab-ı Mukaddes'te yeralan bu konudaki bilgileri buraya aktarmıyoruz. Merak edenler Kitab-ı Mukaddes'in Eski ve Yeni Ahid bölümlerine bakabilirler.

1843 Luka, VIII/31.

1844 Luka, VIII/26-39; Markos, V/1-20.; Matta, VIII/28-34.

1845 Krş. Markos, IX/14-29, I/21-45, I/1-12, V/1-20; Luka, IV/38-41, VIII/26-39, IX/37-43; Matta, XVII/14-21, VIII/16.

1846 Markos, I/3234, V/1-28; Luka, IV/3137, 40-41; Matta, VIII/16.

1847 Resullerin İşleri, V/16, VIII/5-7.

1848 Matta XXIV, 42-44.

yetişmesini emretmiştir. Bütün bunlar Adem'in saygınlığının ve hoşnutluğunun tabakkuku için Allah tarafından yaratılmıştır.

Cennet, üzerinde yaşadığımız dünyaya ne tabiat ne de cevher yönünden benzemektedir. Çok yüksek ve yeşilliktir. İnsanların yaşadıkları bu dünyadan çok üstün özelliklere sahiptir.

Adem'in atıldığı Cennet, mekân olarak bu dünyadadır. Yer olarak Okyanus'un öbür tarafında olup, dünyanın doğusundadır. Basilyos, Neuseli Grigoryos, Mor Seviré ve Nusaybinli Mor Afram bu görüştedirler. Bu görüşe göre bütün dünyayı saran bir dağın üzerindedir ve Okyanus'un öbür tarafındadır. Cennet'in Doğu'da olduğu fikrine binaen Muşé bar Kifo ve fikirdaşları da Doğu'dan maksadın, Okyanus'un öte tarafı olduğunu söylerler. Adem'in kendisinden yediği iyilik ve kötülük ağacı buradadır. Bu ağaçtan Şeytan'ın teşvikiyle yiyen Adem, böylece iyilik ve kötülüğün tefrikini anlayabildi. Daha önce de Adem, kötülüğü iyilikten tefrik edebiliyordu, fakat bu bilgisi sathiydi. Ancak ağaçtan yiyince ve ceza alınca, bunu daha iyi anladı. Bazı kimseler bu ağaca asma (üzüm ağacı), bazı-

ları da buğday başağı olduğunu söylemişlerse de, doğru ve kesin değildir. Kimse o ağacın mahiyetini bilemez.

Müminlerin gideceği Cennet, Adem'in içinden atıldığı ve dünyada olan Cennet değildir. Bu Cennet ruhanî olup, gökler aleminde. Manevidir; cismanî hiçbir şey içinde yoktur.

Haşr, ruhanîdir. Beden görünmeyecektir. İnsanların orada dünya zevkleri olmayacaktır. Allah'a kavuşmanın verdiği manevî zevk, müminlere yetecektir¹⁸⁴⁹.

b.a.b.f. Gibano (Cebennem)

Allah herkese, yaptığı iyilik ve kötülüğün karşılığını verecektir. Ancak ilâhî adalet, dünyadaki adaletten farklıdır. 20 yıl günah işleyen, 20 yıl ceza çekmeyecektir. Veya sevabı günahından çok olan Cennet'e gitmeyecektir. Bütün bayatı boyunca iyilik yapan biri, ufak bir günah işlese ve tövbe etmeden bu günahla ölse, bütün iyilikleri boşa gider ve ebediyen Cebennem'de kalır. Kıscası, üzerinde bir tek günah lekesiyle öbür aleme giderse, ebedî cebennemliktir. Zira İncil der ki: "Kimin ki varsa, daha fazla verilecek. Kimin ki yoksa, kendisinde varoldu-

1849 Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo di-Simoso, III/33**; krş. Şem'un Minamoyo, **Theologya**, bab:12.

ğunu zannettiği de kendisinden alınacak". Bunun için insan günahını, bir daha işlemek şartıyla affettirmelidir. İyilik yapan da şayet bu iyiliklerin akabinde küçük bir günah işlerse, yaptığı bütün iyilikler boşa gider ve işlediği günah yüzünden ebediyen azap görür. Cehennem'in yeri olarak, mezar tasavvur edilir¹⁸⁵⁰.

b.a.c. Qonuno dı-Haymonuso (Amentü)

Urfa Kilisesi'nde kullanılan Amentü, Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul eden kiliselerin amentüsünden farklıdır. İznik (325), I. İstanbul (381) ve I. Efes (431) konsillerinin iman ilkeleri ışığında hazırlanmış olan bu amentü, 476 yılından beri¹⁸⁵¹ tüm Süryani Kiliselerinde okunmaktadır¹⁸⁵². Şimdi bu amentüyü aynen aşağıya alıyoruz:

"Bir Allah'a inanıyoruz.

Cihanı tutan, yer ile Gök'ü, görülen ve görülmeyeni yaratan, bir Ata Allah'a ve bütün alemlerden önce Nur'dan Nur, Hak Tanrı'dan Hak Tanrı, doğan ve (ancak) yaratılmayan, cevber yönünden Ata'sı-

na eşit, O'nun ile her şey varlığa gelen ve biz insanları kurtarmak için Gök'ten inip Rubu'l-Kudüs ve Baki-re Meryem'den tenleşip insan olan, Pantoslu Pilatos'un günlerinde bizim için Haç'a gerilen, elemelenip ölen, gömülüp ve istediği gibi üçüncü günde kıyam eden, Gök'e yücelip Ata Allah'ın sağında oturan ve dirilerle ölümlerin duruşmasına büyük izzetle gelecek ve Melekûtu'na son olmayacak, Tanrı'nın biricik oğlu İsa-Mesih bir Tanrı'ya,

*Bir de peygamberlerde kutsal, genel ve Resûlî bir kilisede konuşan, Ata'dan çıkan, Ata ve Oğul'la tapınılıp ululanan bir Tanrı Aziz Rub (Rubu'l-Kudüs)'a ve suçların aff olunması için bir Vaftiz'e inanmakla, ölümlerin kalkmasını ve gelecek alemdeki yaşayışı da bekleriz"*¹⁸⁵³.

c. Ma'mudiso (Sakrament, Kilisenin Yedi Sırrı)

Sır, lugatta "insanın kendi içinde gizlediği şey" demektir. Kitab-ı Mukaddes'e göre, "görünmeyen kutsal şeylere delâlet eden şey"dir. Bu şeylerden bazıları, rumuz ve işaretlerdir ki, gelecek zamandaki olayla-

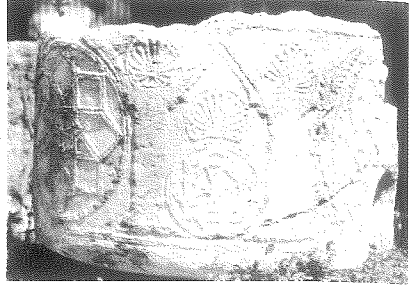
1850 Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, III/39.

1851 Patrik II. Petrus Kassar döneminden kalmadır.

1852 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, II, 327.

1853 **Büyük Ayin (Kuddas)**, çev. Hanna Dölâbani, İstanbul 1963, 9-10; Ayrıca bkz. Mor İgnatius Afram I, **Kifiso dı-Yulfono Mişihoyo**, 22-3; Nasturilerin amentüsü için bkz. **Nestorian Collection III**, 88.

ra işaret ederler. Mesela, İshak'ın kurbanı, Haç'ın kurbanını işaret etmektedir. Gümüşten yapılan yılan, İsa'yı remzetmekteydi (*Yuhanna*, III/14). Yahudiler için gökten inen özel yemek, Kutsal Kurban (Komünyon)'ı remzediyordu (*Yuhanna*, VI/49-51)¹⁸⁵⁴.

Roma döneminden kalan bir vaftiz kurnası (Urfa Müzesi)

Kilise'de ise sırların manası; mümin, görülen ve tutulan madde altında, görünmeyen ve tutulmayan nimeti, onun vasıtasıyla alır. Kilise bunu, Kitab-ı Mukaddes'in sözleriyle sınırladı¹⁸⁵⁵.

Urfa Kilisesi'nde başlıca yedi sır (Sakrament) vardır:

c.a. Rozo Ma'mudiso (Vaftiz)

Ma'mudiso kelimesi lügatte, "suda yıkanmak; ıstilahta ise, "*insanın manen aslî günahın istibdadından, bedenine ise tabiî kirlerinden yıkanması, arınması*" manasındadır¹⁸⁵⁶.

Vaftiz'in tarihi Hz. İsa'dan daha öncesine dayanır. Vaftiz, tövbe ve günahların affı için istikbaldeki olaylara kefarete olacak sembolik bir antlaşma sayılıyordu¹⁸⁵⁷. Hz. İsa döneminde de aynı düşünce ile yapılıyordu. Kurtuluş ise, sadece iman ile idi¹⁸⁵⁸.

İsa-Masih zamanında kurtuluş sadece iman ile olmasına rağmen, daha sonraları Kilise içerisinde kurtuluşun en büyük vasıtası Vaftiz olmuştur¹⁸⁵⁹. Vaftiz, iman elbisesi ve Me-

1854 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 1. bas., Bağdat 1970, 7.

1855 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 8.

1856 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 19-20.

1857 E. Sarıkçıoğlu, **Dinler Tarihi**, 210.

1858 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 311.

1859 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 311; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 20; Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, II/37; Mor İgnatius Afram I., **Kifiso dı-Yulfono Mişihoyo**, 35; Bonald Attwater, **The Christian Churches of the East**, I, 2.bas., Milwaukee (The Bruce Publishing Company) 1948, 162; Muşé bar Kifo, "İmodo" **MFALMKKMTŞ**, (Anonim Yazma, MGMK), 153 v.d.; **The Sacrament of Holy Baptism According to the Ancient Rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch** (Anonim, İng. çev. Murad Saliba Barsavm), Jounnieh 1974, 14 v.d.; Muşé bar Kifo, **Turgomé** (must. İsa Çiçek 1974, MGMK), 231-247; Bar 'Obroyo, **Kthobo dı-Zelgê**, 181 v.d.; Pavlos Behnam, **Hülasatü't-Tealim**, Homs 1946, 55-57.

sih'in damgası olarak kabul edilir. Sadece bir kereye mahsus olarak yapılmasına rağmen, II. yüzyılın sonlarından itibaren Süryani Kilisesi, zındıklık (heretik) eğitimi görmüş ve zındıkların elinden vaftiz olmuş birinin, sonradan tövbe ederek Kilise'ye geçmesi halinde, önceki vaftizinin bozukluğuna inanarak ikinci kez onların vaftiz olması gerektiği kanaatindedir¹⁸⁶⁰.

Önceleri, doğan çocuğun ne zaman vaftiz olması lazım geldiği hususunda bir birlik yoktu. Bazı kiliseler, çocuk ergenlik çağına eriştikten sonra bu işlemi yaparken, bazıları da bebek iken yapıyorlardı. Ancak daha sonra, çocuk henüz bebek iken yapılması hususunda birlik sağlanmıştı¹⁸⁶¹. Vaftiz olacak çocuğun mutlaka bir vaftiz babası (*Şavşbino*) ve vaftiz anası (*Şavşbinto*) olurdu¹⁸⁶². Bu vaftiz babası çocuğun yerine vaftiz

esnasında gerekli ikrarları yapar ve sonra da büyüyünceye kadar ona dinini öğretmekle mükellefti¹⁸⁶³.

Vaftizi sadece dinî yetkililere sahip ruhâniler (kâhinler) yapabiliyordu. Ancak zaruret hali (ölüm gibi)nde, diyakozlar da icra edebilirlerdi¹⁸⁶⁴. Vaftiz, haftanın bütün günlerinde yapılabilirdi. Kıyam Bayramı'ndan önceki Cumartesi'nden itibaren (Pazar hariç) tüm hafta boyunca vaftiz için gelenler beyaz elbise giyerlerdi¹⁸⁶⁵. Onun için bu haftaya Şebso dı-Hevoré (Beyazlar Haftası) denir.

Vaftiz için herkes gelebildiğinden dolayı, Kilise, reşit olanları hemen vaftiz etmiyordu. Üç yıl müddetle vaftiz olacak kimseyi eğitiyor, adayı çeşitli ibadetlerle bu işleme hazır hale getirdikten sonra vaftiz ediyordu¹⁸⁶⁶.

Vaftiz'in sahih olabilmesi için; a) Vaftizin su ile yapılması¹⁸⁶⁷, b) Vaf-

1860 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 311.

1861 Bar 'Obroyo, **Kthobo dı-Hüdayé, III/4, II/5**; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut, II**, 317-353; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 29-32.

1862 Erkek çocuğa erkek, kız çocuğa kadın.

1863 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 324 ; Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 30-32.

1864 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 324.

1865 Bar Obroyo, **Kthobo dı-Hudoyé, III/4**.

1866 Bar Obroyo, **Kthobo dı-Hudoyé, III/4**.

1867 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 24; Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, II/36**; **Kthobo dı-İmozo** (Anonim, müst. Şem'un Hanna Şa'o 1950, MGMK); Mor İgnatius Lu'ozor bar Subso (Fatriyerho Tur 'Abdin), **Sûloko Havnuno-yo** (müst. Samuel Aktaş 1968, MGMK), bab: 7, 48 ; Mor Kileymis dı-Rûmî-Mor Severios (Fatriyerho dı-Antakiye), **Kthobo dı-Amozo Kadišo** (Grekçe'den Süryancaya tercüme şerh eden Mor Yakub Urhoyo), neşr. Mor İgnatius Afram I., Lübnan 1950, 8 v.d.

tizin Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs adına yapılması¹⁸⁶⁸, c) Vaftizin bir ruhanî tarafından icra edilmesi¹⁸⁶⁹ gerekir.

c.b. Rozo Meyrunoso (Morun Yağı)

Morun kelimesi, "Mur" kökünden gelir. Mur, cesedin mumyalanmasında kullanılan maddenin adıdır. Kelimenin lügat manası, "acı" anlamındadır. İstilahta ise, çocuk vaftiz olmadan önce "ölü" sayıldığı için, me-câzî olarak "ölü yağı" manasını almıştır¹⁸⁷⁰.

Morun, kemâl ve tespit sırrı olarak kabul edilir. Mümin, onun vası-

tasıyla Ruhu'l-Kudüs'ü giymiş olur. Böylece Tanrı'ya mesholunmuş (Meshîhî) olur¹⁸⁷¹.

Kilise'nin kanaatine göre, Hz. İsa öldüğü zaman kadınlar¹⁸⁷² otlardan güzel kokulu olanları toplayıp, O'nun kefenine sürdüler. İsa'nın şakirtleri de bu kefenin üzerinde biriken yaşları topladılar¹⁸⁷³. İşte bu geleneğe dayanılarak, bu şakirtlerden kaldığına inanılan maya, her yıl patrik tarafından yeni yağ takdis edilirken içine atılır¹⁸⁷⁴. Bu takdis her yıl Büyük Oruc'un¹⁸⁷⁵ son haftası Perşembe günü yapılır. Bayramdan üç gün öncesine rastlayan bu hafta, Hz. İsa'nın elem haftasıdır¹⁸⁷⁶.

1868 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 26 v.d.; Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, II/36; Mor İgnatius Lu'ozor bar Subso, **Sûloko Havnunoyo**, bab:7, 48 v.d.; Mor Kileymis dı-Rûmî-Mor Severios (Fatriyerho dı-Antakiye), **Kthobo dı-'Amozo Kadišo**, 8 v.d.; Resullerin İşleri adlı kitaptan öğrendiğimize göre ilk kilisede vaftiz, sadece İsa'nın adına yapılmaktaydı. Bkz. **Resullerin İşleri**, II/38, VIII/14-16, X/48.

1869 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 28-9; Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, II/36; Mor İgnatius Lu'ozor bar Subso, **Sûloko Havnunoyo**, bab:7, 48 v.d.; Mor Kileymis dı-Rûmî-Mor Severios (Fatriyerho dı-Antakiye), **Kthobo dı-'Amozo Kadišo**, 8 v.d.

1870 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 59.

1871 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I., 312; Mihail Mina, **İlmü'l-Iâhut**, II, 353-380; Mor İgnatius Afram I., **Kifiso dı-Yulfoné Mışîhoyo**, 37; Bar 'Obroyo, **Kthoho dı-Zelgê**, 178 v.d.; Muşê bar Kifo, **Turğomê**, 295-312; Mor Yuhanun Hasyo dı-Merdo, "Egerso" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 33 v.d.; Muşê bar Kifo, "Morun Kadišo" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 174 v.d.

1872 Meccelli Meryem ve arkadaşları.

1873 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 68; Mor Seviré Bartillé Yakub'a göre, Morun Yağı'nın tarihçesi, İnciller'de Hz. İsa'nın başına yağ süren kadına dayanır. Bkz. **Kthobo dı-Simoso**, II/34.

1874 Bu takdisi patrikten başkası yapamaz.

1875 Nisan-Mayıs aylarına tekabül eder.

1876 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 68; Bar 'Obroyo, **Kthobo dı-Hü-doyê**, III/1-2 ve 5. bab.

Vaftiz edilen çocuk, kurnadan (Kurno dı- Ma'duso)¹⁸⁷⁷ çıkarılır çıkarılmaz, bu yağ papaz tarafından bütün vücuduna sürülür¹⁸⁷⁸. Eğer vaftiz edilen genç kız veya kadınsa, papaz sadece başına sürer; sonra kız diyakozlar onların vücutlarına sürerlerdi¹⁸⁷⁹.

c.c. Rozo *Qurbono Qadišo* (Komünyon)

Ayin esnasında takdis edilen ekmek ve şarap, Kilisenin itikadına göre İsa-Mesih'in et ve kanı yerine geçer. Bu sır, nefisleri kuvvetlendirici bir gıda olarak kabul edilir. Nefsi ve cesedi takdis eder. Bu sırrı alan cesetlerin, ebedî hayat ve Kıyamet ümidiyle artırılmış hale geldiklerine inanılır¹⁸⁸⁰.

Eskiden bu konuda da kiliseler arasında ihtilaf vardı. Çoğunlukla Pazar günleri kilisede icra edilirdi¹⁸⁸¹. II. asırda, kurban yapılacak günün arifesi, akşam toplanılır; sevinç törenleri düzenlenirdi. Sabahı ise kurban takdis edilirdi¹⁸⁸².

Kurban maddesi olan ekmek, aynı günde yapılırdı¹⁸⁸³. Kurban maddelerini getirenlerin adlarını, diyakozlar ayinde anarlardı. Anafora denilen özel bir kitapla ayin yapılırdı¹⁸⁸⁴.

Kurbanı sadece yetkili ruhaniler (kâhinler) takdis edebilir. Ayin sırasında herkes bu kurbandan alır¹⁸⁸⁵. Ruhanî bu ekmeği verirken, "bu İsa'nın cesedidir: günahlarımıza karşılık verildi" der. Şarabı verirken de "bu, bizim yüzümüzden İsa'nın dö-

1877 Tıpkı Türk hamamlarındaki kurnalara benzerler.

1878 Mor İgnatius Yakub III., *Tarihü'l-Kenise*, I, 325.

1879 Bar 'Obroyo, *Kthobo dı-Hüdayé*, III/3 ve VII/7.

1880 Mihail Mina, *İlmü'l-Lâhut*, II, 380-440; Mor İgnatius Antonyos II., *Kthobo dı-Tıkso dı-Kurobo*, Lübnan 1978, 18 v.d.; Muşé bar Kifo, *Turğomé*, 247-288; Mor Yakub Urhoyo, "Kurbono Kadišo" *MFALMKQMTŞ*, MGM Kütüphanesi, 1-4; Hasyo Lu'ozor, "Kurbono Kadišo" *MFALMKQMTŞ*, MGM Kütüphanesi, 10 v.d.; Yuhanun bar Vehbun, "Kurbono Kadišo" *MFALMKQMTŞ*, MGM Kütüphanesi, 54 v.d.; Muşé bar Kifo, "Kurob Kurbono" *MFALMKQMTŞ*, MGM Kütüphanesi, 163 v.d.; Bar Obroyo, *Kthoba dı-Zelgê*, 183 v.d.

1881 Bar Obroyo, *Kthobo dı-Hüdayé*, V/3 ve IV/8; Mor İgnatius Afram I., *Kıfisa dı-Yulfoné Mışıhoyo*, 38.

1882 Mor İgnatius Afram I., *Dürer en-Nefise*, 402; krş Mor İgnatius Afram II., *El-Mebahisü'l-Celiyye fi Litürciyati's-Şarkıyyeti ve'l-Garbiyye*, Şerfe 1924, 101.

1883 Bar 'Obroyo, *Kthobo dı-Hüdayé* 01.yy/1.

1884 Mor İgnatius Afram I., *Dürer en-Nefise*, 403; Bu Anafora'da bulunan konuyla ilgili dualar için bkz. Mor İgnatius Afram II., *Kthobo dı-Tıkso dı-Kürobo*, Şerfe 1922, 57-104.

1885 Daha önce hiçbir şey yenilip içilmemelidir.

külen kanıdır” der, alan da “âmin” mukabelesinde bulunur¹⁸⁸⁶.

Bir mazereti yoksa her Hristiyanın bu kurbandan azami 40 günde veya hiç olmazsa yılda bir yemesi gerekir. Bunları yenine getirmemişse, ölmeden önce (velev ki birkaç dakika önce olsun) mutlaka yemesi gerekir¹⁸⁸⁷.

Efdal olan, bu kurbanı yemeden önce kişi, kendi ruhanisi önünde günahlarını itiraf ederek temizlenmeli, sonra kurbandan yemelidir¹⁸⁸⁸.

*c.d. Rozo Mavdiyonuso
(Tiyobuso, Tevbe, Günahların
İtirafı)*

Kişi, vaftizden sonra işlediği günahlardan sorumludur. Günah itirafı, kutsal kurban (komünyon) alınmadan önce, ya kilisede herkesin huzurunda aleni veya sadece ruhanî önünde gizli olarak yapılırdı¹⁸⁸⁹. Fakat IV. asırdan itibaren alenî itiraf kaldırılmıştır¹⁸⁹⁰. Tövbekâr, ruhanî

ve müminler tarafından takip edilirdi. Şayet tövbesinde samimi ise günahları bağışlanırdı, değilse bağışlanmazdı¹⁸⁹¹.

Günahları itiraf, zarurî bir sırdır. Bu itiraf vasıtasıyla günahkâr, yetkili ruhanî önünde itirafta bulunarak, o ruhanî vasıtasıyla “beraat” alır. Günahkâr, ruhanisini, İsa-Masih'in makamında kabul ederek önünde diz çöker. Sonra ona “şu şu günahı işledim. Pişmanım. Ölüm kâsesini kabul ediyorum, fakat günah kâsesini kabul etmiyorum” der. Böylece işlediği günahın cinsini ve adını söyler.

Tövbenin kabulü için üç şart lazımdır: a) İtiraf, b) Pişmanlık duy-
mak, c) Cezaya razı olmak¹⁸⁹².

Kişinin işlediği suç hırsızlık ise, tövbenin yanı sıra çaldığı malı iade etmesi gerekir. Katl ise, maktulün sahipleriyle helalleşmelidir. Şayet sahipleriyle helalleşmezse, itirafından dolayı yine de affolunmuştur. Zina için ise, itiraf yeterlidir; helalleşmek gerekmez¹⁸⁹³.

1886 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 76-97; Mor İgnatius Afram I., **Kıfiso dı-Yulfoné Mışihoyo**, 40.

1887 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 98-99.

1888 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 99.

1889 Mor İgnatius Afram I., **Dürer en-Nefise**, 1402 ; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut**, II, 1440-1473.

1890 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 328.

1891 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 328.

1892 Bar Obroyo, **Kitabü'l-Muallim ve't-Tilmiz** (müst. Yeşu Çicek, Karşunî 1964), Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi, 2-4; Mor İgnatius Afram I., **Dino dı-Tirto û 'Al Tiyobuso û Tivos Nefšo Mimré dı-Abohoso Suryoyo**, (müst. Rahip Yavsef Tarihsiz, MGMK), 123.

1893 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 107 v.d.; Mor İgnatius Afram I., **Kıfiso dı-Yulfoné Mışihoyo**, 42-45.

Günahkâra verilecek ceza, onun için bir ilaçtır. Suçlu fakir ise para cezası, zengin ise namaz ve oruç cezası verilir¹⁸⁹⁴.

c.e. Rozo Mışîhuso
(*Rozo dı-Mışho dı-Kirihé, Hasta Yağlanması*)

Ölüm döşeginde olan hastanın günahları, ancak bu sır ile bağışlanabilir. Kilise, bu sırrı, Yakub'un Mektubu'ndaki su cümlelere dayandırır: "İçinizden biri hasta mıdır? Kilisenin ihtiyarlarını çağırsın; ve O'nu Rabbin ismiyle yağla meshederek üzerine dua etsinler"¹⁸⁹⁵.

Hasta, hayatı boyunca işlediği günahları (hatırladığı kadarıyla) ruhanisine itiraf ederek, verilecek cezayı peşinen kabul ettiğini ikrar eder. Ruhani de bu ikrarı kabul ederek, yağlama işlemine geçer:

Takriben bir kilo buğday unundan yapılmış hamur, yassı bir kaba yerleştirilir. Ortası, bir bardak zeytin yağı alacak şekilde oyulur. Hamurun ortasına ve dört yanına Haç şeklinde birer mum dikilir. Bu beş

mum, insandaki beş duyuyu temsil eder. Ruhani önce ortadaki mumu yakar ve duasını okur. Daha sonra sırayla diğerlerini de yakarak dualar okur. Her mumun kendine has bir duası vardır. Ayrıca hastanın eline de yakılmış vaziyette bir mum verilir.

Bu işlemlerden sonra İncil getirilerek hastanın başı üzerinde tutulur. Bu İncili, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'yı temsilen dört kişi tutar. Bu arada ruhani yeni bir dua yaptıktan sonra, "Cenab-ı Hak şu şu gibi günahları affettiği gibi, senin de tövbeni kabul edip, günahlarını affetsin" der. Bundan sonra hastanın alnını, gözlerini, kulaklarını, el ve ayaklarını o yağla Haç çizer şekilde yağlar. Böylece insanın beş duyu ile işlediği kusurların affını diler. Cemaat da tek tek tövbesinin kabul edilmesi dileğinde bulunurlar¹⁸⁹⁶.

c.f. Rozo Köhnuso
(*Ruhanî Takdisi*)

Bu sır, din adamlarının takdisi demektir. El koyma ve dua ile icra

1894 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 107 v.d.

1895 **Yakubun Mektubu**, V/14-15.

1896 Mor İgnatius Zekka Ayvaz I.-İshak Saka, **Esrar-ı Seb'a**, 188; Bu konudaki dualar için bkz. Bar Obroyo, **İmozo**, 219-241; Ayrıca krş. Mor İgnatius Afram I., **Kıfiso dı-Yelfon krş. Mor**, 47; **Kthobo dı-Tıkso dı-Kandilo** (Anonim), Hollanda 1983; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut, II**, 473-493; **Kthobo dı-Kandilo** (Anonim, müst. Yeşu Çicek 1962, MGMK), bab: I-V.

edilir¹⁸⁹⁷. Kilise'de başlıca üç rütbe vardır: a) Episkoposluk, b) Papazlık, c) Diyakozluk. Daha sonra Kilise'de bunların arasında yer alan çeşitli rütbeler ihdas edilmiştir. Kiliseye göre kehnut rütbesi alan, aforoz edildiğinde bu rütbe sâkit olur¹⁸⁹⁸.

c.g. Rozo dı-Zuvoğö (Nikah)

Kutsal bir sırdır. Kadın ve erkek, Ruhu'l-Kudüs'ün vasıtasıyla, ruhaninin edeceği dua ve bahşedeceği bereketle karı-koca olurlar. Nikahın sahih olabilmesi için üç şart gereklidir: a) Episkopostan izin alınması, b) Nikahın bir ruhanî tarafından kıyılması¹⁸⁹⁹, c) iki şahidin hazır bulunması¹⁹⁰⁰. Zina dışında boşanma yoktur¹⁹⁰¹. Delilik, bulaşıcı hastalık v.s., her ne sebeple olursa olsun, eşler boşanamaz. Birden fazla kadınla evlilik yasaktır.

d. İbadet ve Bayramlar

d.a. Siloso (Namaz ve Dua)

Namaz, Havariler'den kalma bir ibadettir. Havariler döneminde namaz ferdî olarak kılındığı gibi, cemaatle basit bir evde de kılınıyordu. Şayet kişi evde kılacaksa; bekarsa tek başına, değilse aile efrâdıyla beraber kılardı¹⁹⁰².

Önceleri günde üç sefer (vakit) namaz kılınırdı. Namazlarda Zebur'dan bazı ayetler okunur ve ilâhiler söylenirdi. Kilisede kılınıyorsa ruhanî başkanlığında, diyakozların yardımıyla kılınırdı. Namaz bitince vaaz verilir, ayin yapılır; komün-yondan tadılarak ve birbirleriyle selamlaşarak dağılırlardı. Pazar günleri ve İsa'nın Kıyam Günü'nden itibaren 50 gün süreyle Pantikos Bay-

1897 Mor Afram, "Rozo Köhnuso" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 2 v.d.; Yuhanun bar Vehbun, "Köhnuso" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 82 v.d.; Hasyo Yahanun, "Köhnuso" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 90 v.d.; Muşé bar Kifo, "Kaşişé û Mişemşoné" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi, 125 v.d.; Bar Obroyo, **Kthobo dı-Hüdoyé**, VII/10 ve **Kthobo dı-Zelgé**, 170 v.d.; Mor İgnatius Afram I., **Kıfiso dı-Yulfoné Mışıhoyo**, 46; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut**, II, 538 v.d.; Muşé bar Kifo, **Turgomé**, 288-295.

1898 Geniş bilgi için bkz. Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso**, III/35.

1899 Ruhaninin yapacağı nişan duaları için bkz. Bar Obroyo, **İmozo**, 32-46; nikah duaları için bkz. 46 v.d.; gelin ve güveğinin elbise duaları için bkz. 67-69; dulların nikah duası için bkz. 69-83; Ayrıca bkz. Mor İgnatius Afram I., **Kıfiso dı-Yulfoné Mışıhoyo**, 48; Mihail Mina, **İlmü'l-Lâhut**, II, 493-538; **The Order of Solemnization of the Sacrament of Marimony According to the Ancient Rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch** (Anonim, İng. çev. Murad Saliba Barsavm), Jounnieh 1974, 10 v.d.

1900 Erkeğe erkek, kadına kadın şahit olmalıdır.

1901 **Korintoslulara I. Mektup**, VII/11; Mor Yakub Urhoyo, **Kthobo dı-Buroh, Kilîlé**, neşr. Mor İgnatius Afram I., Lübnan 1948.

1902 Mor İgnatius Yakub III., **Tanihü'l-Kenise**, I, 315-316.

ramı'na kadar namazlarda secde yapılmazdı¹⁹⁰³.

Daha sonraları bu üç vakit namaz altı, bir müddet sonra da yediye çıkarılmıştır¹⁹⁰⁴. Günümüzde tüm Süryani ve Nasturi manastırlarında yedi vakit olarak devam etmektedir.

Müminler, namazda yüzlerini Doğu'ya çevirirlerdi¹⁹⁰⁵. Bunun için Kilise'nin kiblesi Doğu'ya yapı-
lıp¹⁹⁰⁶, gökteki yıldızlara benzetilerek kiliseye ışıklar kondu. Mihrapta ise hem zeytin yağı, hem mum yakılırdı¹⁹⁰⁷.

Kilisede müminler, yanyana iki saf halinde namaza dururlar. Kilise geleneğine göre Antakya Patriği Mor İgnatius Nuranî, gökte gördüğü iki gurup meleği temsilen, müminleri de salonda iki guruba ayırarak ibadet yaptırırdı. Müminler sıra ile şöyle saf tutarlardı: a) Gençler, b) Babaları, c) Çocuklar, d) Genç kızlar, e) Dul kadınlar, f) Evli kadınlar. Henüz vaftiz olmamış müminler ise ayvan-

larda saf tutarlardı. Bütün kadınlar hem kilisede ibadet esnasında ve hem de dışarıda tesettüre riâyet ederlerdi¹⁹⁰⁸.

d.b. Savmo (Oruç ve Perhiz)

Kilisenin ilk kuruluşunda oruç vardı. Fakat daha sonraları oruç, her kilisede farklı günlerde tutulmaya başlandı. Bazıları Cuma gününü İsa'nın elem hatırası olarak oruçlu geçirir; hiçbir şey yemez içmez ve ikindide iftar ederlerdi¹⁹⁰⁹.

325 yılındaki İznik Konsili'nde bu mesele ele alındı. Yahudiler'in, İsa'yı çarmıha germek için müşavere gayesiyle toplandıkları Çarşamba günü ve İsa'nın çarmıha gerildiği gün kabul edilen Cuma'da da oruç tutulması kararlaştırıldı. Bu tarihten itibaren bu iki günde hiçbir şey yenilip içilmeden oruç tutulur ve ikindide iftar edilirdi. Daha sonraları tüm hafta, elem hatırası olarak oruçlu geçirilmeye başlandı. İftar ise yine ikindide

1903 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 315.

1904 Bar Obroyo, **Kthobo dı-Hüdaye, V/5**; Mor İgnatius Afram I, **Dürer en-Nefise**, 404; Mor İgnatius Bar Vehib, **Tihumo dı-Sılavuso 'İtonoyoso** (müst. Toma Aksay 1970), Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi; Pavlos Bebnam, **Hülasattı't-Tealim**, 75 v.d.; Bar Obroyo, **İsikön** (Arapçaya terc. Grigoryos Pavlos Behnam), Kamışlı 1967, 97-115.

1905 Aday Şilho, **Mahıtbonuso (Tub men Mahıtbonuso dı-Melfonuso dı-Aday Şilho)**, müst. Yeşu Çicek 1964, MGM Kütüphanesi), 2 v.d.

1906 Bunun sebebi hakkında geniş izahlar için bkz. Mor Seviré Bartillé Yakub, **Kthobo dı-Simoso, II/33**.

1907 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 316.

1908 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 317.

1909 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I**, 319.

yapılıyordu. İkindide iftar edilirken, yine elem gayesiyle sadece tuzlu su ve ekmek yenirdi. Bu oruç, II. asrın başlarında görülmeye başladı ve III. asırda yayılarak, İznik Konsili'nde kesinleşti¹⁹¹⁰.

III. asırda tüm müminlere 40 gün oruç tutmaları Kilise'ce farz kılındı. Fakat bu 40 günlük oruçta, aradaki Cumartesi ve Pazar günlerinde oruç tutulmaz¹⁹¹¹, ancak yine de basit yemekler yenirdi¹⁹¹².

Urfa Kilisesinde belli başlı beş oruç ve perhiz vardır:

* *Savmê dı-Yeldo* (Noel Orucu): 24 peygamberin hatırası gereği tutulan bu oruç, 24 gündür. İsa'nın Doğuş Orucu olarak da kabul edilen bu orucun 25. günü, İsa'nın doğumuna atfedilerek bayram yapılır¹⁹¹³.

Bayramına *İdo dı-Yeldo* denir.

* *Savmê dı-Arb'in Rabo* (Büyük Oruç): Kilise geleneğine göre bu

oruç, İsa-Masih'ten kalmadır. 40 gün olan bu oruca, İsa'nın elem haftası da eklenerek 48 güne çıkarılmıştır. Bu oruçta et, süt, yağ v.b. kuvvet veren yiyecekler yenmez¹⁹¹⁴.

* *Savmê dı-Ninve* (Ninova Orucu): Şubat ayına rastlayan bu oruç, Büyük Oruç'tan önce tutulup, üç gündür. Ninova halkı ve Yunus Peygamber'in hatırasına perhiz olarak tutulur.

* *Savmê dı-Şilîbê* (Havarilerin Orucu): 15-30 Haziran günlerinde tutulan bir oruçtur¹⁹¹⁵.

* *Savmo dı-Meryem* (Meryem Ana Orucu): 15 gün olan bu oruç da beş günlük perhize çevrilmiştir. Ağustos ayının 10'nundan başlayıp 15. gününde sona erer.

Ayrıca her Çarşamba ve Cuma günleri tutulan oruç da, şimdi perhize çevrilmiştir.

Oruçların kaza ve kefaretleri yoktur.

1910 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise**, I, 319-320.

1911 Çünkü bu iki günde ayın yapılmaktadır. Ayın sevinç alameti olduğu için, elem alameti olan oruç bu günlerde tutulmaz.

1912 Bar Obroyo, **Kthobo dı-Hüdayê**, V/1; Mor İgnatius Afram I., **Dürer en-Nefise**, 404-405.

1913 1950 yılında Patrik Afram I. Barsavm'ın başkanlığında Homs'da toplanan bir sinod, bu orucu 24 günden 10 güne indirdi ve perhiz olarak tutulmasını kararlaştırdı

1914 Kış. Mor İgnatius Afram I., **El-Lü'lü Mansur fı Tarihi'l-Ulum ve'l-Adâbü's-Süryaniye**, 2. bas., Halep 1956, 74 v.d.; Aday Şilîho, **Mahıtbonuso**, 3 v.d.; Mor Yakub Surûğoyo, "Al Savmo Kadişo dı-Arb'in dı-Lilyo dı-Tireyn Bışabo" **Mimrê dı-Abohuso Süryoyê**, (Anonim, Ansiklopedik Yazma, müst. Rahip Yavsef, Tarihsiz, MGMK), 326 v.d.

1915 Şimdi üç günlük perhiz olarak tutulmaktadır.

d.c. 'Ad'ido (Kutsal Günler ve Bayramlar)

Yahudiler'in Sebt (Cumartesi) gününe karşılık, Kilise bu konuda Eski Ahid'e muhalefet ederek Pazar'ı istirahat günü yaptı. Uzun süre Urfa Kilisesi, Cumartesi'ne de riâyet etti. Ancak daha sonra kilisede bu adet terk edildi¹⁹¹⁶.

III. asrın ilk çeyreğinde Kilise'de Pazar günü gibi sadece şu günlerde ayin ve bayram yapılırdı: a) İsa'nın doğum günü, b) Vaftiz günü, c) Fısıh günü, d) Kıyam günü, e) Pantikos günü. Bu günler 325'deki İznik Konsili'nde aynen kabul edildi¹⁹¹⁷.

Urfa Kilisesinde şu günler, kutsal ve bayram olarak kabul edilmekteydi:

- a. 25 Aralık: Mesih'in Doğuş Bayramı.
- b. 2 Şubat: Mesih'in Mabede Girişi.
- c. 3 Şubat: Mor Barsavm Günü.
- d. Büyük Oruç'tan önceki üçüncü hafta Perşembe günü: Mor Severios Günü.

- e. Büyük Oruç'un İlk Cumartesi Günü: Mor Afram Günü.
- f. 9 Mart: 40 şehit Günü.
- g. 23 Nisan: Mor Cercis Günü.
- h. 15 Haziran: Yetrip Mucizesi.
- i. 29 Haziran: Mor Petrus ve Mor Pavlos Günü.
- k. 30 Haziran: 12 Havari Günü.
- l. 3 Temmuz: Mor Toma Günü.
- m. 15 Temmuz: Mor Aphay ve Mor Kuryakos Günü.
- n. 20 Temmuz: Mor İliya Günü.
- o. 30 Temmuz: Mor Yakub Burd'ono Günü.
- ö. 6 Ağustos: Tecelli Bayramı.
- p. 15 Ağustos: Meryem Ana Taşınma Bayramı.
- r. 8 Eylül: Bakire'nin Doğuş Günü.
- s. 14 Eylül: Haç Bayramı.
- ş. Haç Bayramından Sonraki ilk Pazar: Patriklik Günü.
- t. 1 Ekim: Mor Aday ve Mor Agay Günü.

1916 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I, 321.**

1917 Mor İgnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenise, I, 321.**

III. YAHUDİLİK

Gahudiler gerek defalarca Kudüs'ün tahrip edilmesi sonucu¹⁹¹⁸ Filistin bölgesinden sürülmeleriyle ve gerekse ticarî faaliyetler sonucu olsun, ifarklı coğrafyalara dağılmışlardır. Bunlardan birisi de Osrhoene bölgesiydi. Josephus gibi tarihî kaynaklar Edessa'nın komşusu olan Adiabene sarayında Ananias adlı bir tüccarın Kral Ezad'la dost olduğunu ve tüm kralliyet ailesini Yahudiliğe kazandırdığını haber vermektedir¹⁹¹⁹. Bu Yahudi tüccarların Edessa'da da bir cemaat teşkil ettiklerini, Addai'nin Edessa'ya gelip Abgar'ı tedavi edip, Hristiyanlaştırdığı efsanesinde,

O'nun bu dönemde Tobias bar Tobias adında bir Yahudi'nin evinde misafir kaldığını Melfoniso dı-Aday'dan öğreniyoruz¹⁹²⁰. İsa-Mesih, aslında yeni bir din getirmemişti. O, bozulan Musa Şeriatının bir reformatörüydü¹⁹²¹. Havariler, İsa-Mesih'in bu mesajını doğal olarak uygar dünyanın bir çoğunda varolan Yahudi kolonilerini hedef almışlardı¹⁹²³. Doğuda Urfa dışında, Mezopotamya ve İran'da Yahudi kolonileri bulunmaktaydı. Bunlar kısmen M.Ö. VII. yüzyıldaki Babil Sürgününde kalan bakiyelerle, Ya-

1918 Son Kudüs Tahribi için bkz. O.Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi I**, 153.

1919 Bkz. s.10 vd, 407 vd.

1920 Addai, **The Teaching of Addai**, 11; Fortescu, **Orthodox Eastern Christianity**, 16 vd.; A. Günel, **Süryaniler Tarihi**, 103.

1921 Bkz. **Matta**, V, 17-20 ; **Yuhanna**, IV, 19 ; krş. William WigramHarvey, **The History and Theology of the Tree Creeds**, London and Cambridge 1954, 11 vd.

1922 bkz. **Resullerin İşleri**, IX ve X. Bablar ; **Gal.** II. Bab ; ayrıca krş. Cebran Halil Cebran, **el-Mecmûatü'l-Kâmile li'l-Müellefât**, Beyrut 1964, 343 vd.

1923 Krş. **Resullerin İşleri**, XI, XVII ve XIII. bablar ; ayrıca bkz. Mor İgnatius Afram I, **Tarihü'l-Kenîse**, 50 vd. ; J. Marquart, **Osteuropaische**, 288 vd.

hudilerin ticarî anlayışları sonucu oluşmuşlardı. Özellikle Musul bu açıdan kayda değer bir merkezdi¹⁹²⁴.

Edessa, Nusaybin ve Adiabene meşhur “İpek Yolu” ile birbirlerine bağlıydılar. Sık sık kervanlar bu ovada Bedevîlerin saldırı ve yağmalarına hedef olduğundan, dağların eteklerini takip ederek Edessa’dan geçen yol güvenlik açısından tercih edilmekteydi. Bu ticarî güzergahta yeralan Edessa’da güçlü bir Yahudi ticaret kolonisi oluşmuştu. Edessa şehir merkezinde birisi eski katedralin karşısında olmak üzere iki havra yükselmekteydi¹⁹²⁵. Kırk Mağara Mezarlığı’nda bulunan üçü İbranice, biri Grekçe mezar yazıtları Yahudilerden bahsetmektedir¹⁹²⁶. Yine Yahudilerin dinî ve millî kimliklerinin en büyük nişânesi sayılan Menorah’ın¹⁹²⁷, bir mağaranın duvarına kazınmış olduğunu görüyoruz.

Paganist dönem Urfa’sında, bir Yahudi mezarının duvarına kazılan Menorah

Roma İmparatoru Traianus’un meşhur Doğu seferinde¹⁹²⁸ kendisiyle çarpışan Pers kuvvetleri arasında Edessa, Nusaybin ve Adiabene Yahudileri önemli bir yekun tutmaktaydı¹⁹²⁹. Traianus’un takibi sonucu Adiabene ve Nusaybin’deki bu Yahudi cemaati Urfa’ya gelip sığınmışlardır¹⁹³⁰. Hristiyanlığın Edessa’da hızlı yayılışının sebebi bu Yahudilerdir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Edessa dahil Kuzey Mezopotamya’da Hı-

1924 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 41.

1925 Segal, **Edessa**, 42.

1926 Bu İbranice yazıtlardan birinde “bu m’li Raşa’nın mezarıdır”, diğesinde şu satırlar yeralmaktadır: “Rabb, Yusuf’un ruhuna huzur versin (veya Rabb Ona huzur verdi)”. Üçüncü yazıt ise Grekçe ve İbranice olmak üzere iki dilde yazılmıştır: “Bu Seleukos bar İzad’ın ve İamia bar...’ın ve Samuel bar Gord...’un Yahudilerin mezarıdır”.

1927 Altı kollu şamdan.

1928 Henry Hart Milman, **History of Latin Christianity I**, London 1865, 31 vd.

1929 Mşiha Zha, **Erbil Vekâynâmesi**, 80.

1930 M.G.Morony, **Iraq After the Muslim Conquest**, Princeton Univ. Press 1984, 207 vd.

ristiyan misyonerlerin ilk dinleyicileri hep Yahudiler olmuşlardır¹⁹³¹. İsa'nın kardeşi Yakub'un başında bulunduğu ilk Kudüs Kilisesi'nin¹⁹³² misyonu Yahudilere yöneliktir¹⁹³³. Edessa ve civarındaki misyon faaliyetlerinin de bu çizgide yürütülmesi tabii idi. Nitekim Melfoniso dı-Aday'da bu noktaya kuvvetle vurgu yapılmaktadır: “*Şeriatı ve peygamberleri bî hakkın bilen, yumuşak kumaşlar satan Yahudiler de ikna oldular ve Hristiyanlığı kabul ettiler*”¹⁹³⁴.

Edessa, bağımsız krallık dönemi ni kapatıp, Roma eyaleti haline geldiği tarihe kadar, burada Hristiyanlarla Yahudiler arasında herhangi bir sürtüşme görülmemektedir. Hatta, IV. yüzyıla kadar Mor Habib'in şehadet ve defni sırasında bir işbirliği ve yakınlığı görmektediriz¹⁹³⁵. Yahudi ilahiyat anlayışı, özellikle Kelam ve Tefsir metodolojisini, Mezopotamya'daki ilk dönem Kilise Babalarının

eserlerinde görmek mümkündür¹⁹³⁶. Afrates bu örneğin en tipik mümessilidir¹⁹³⁷. İlk kilisenin Nuh Şeriatından kalma temel kuralları na¹⁹³⁸, Edessa Kilisesinde de en az IV. yüzyıla kadar uyulmuş olduğu hususunda herhangi bir şüphe duy mak yersizdir. Örneğin onlar kanı temizlenmemiş eti yemekten sakın maktaydılar ve Fısıh Bayramı'nda mayasız ekmek yemektedirler¹⁹³⁹. Yine Eski Ahid'in ilk Süryanca versiyonu olan *Fşıtto*, Urfa'daki bu Yahudi Hristiyanlar tarafından meydana getirilmiştir. İbranice'den yapılan bu tercümede hiçbir yabancı kelime (Grekçe) bulunmamaktadır. Bu çeviri bir tek yazara da ait olmadığı gibi, yakın ve ardıl yıllarda da yapılmamıştır Eski Ahid'in ilk beş kitabı ile, Peygamberler ve Mezmurlar ilk önce, diğer kısımlar ise IV. yüzyılda tamamlanmışlardır¹⁹⁴⁰. Yani, Urfa Hristiyanlarının bu ilk öğretmenleri ve Kitab-ı Mukaddes çevirmenleri,

1931 Josef Marquart, **Osteuropaische**, 288 vd.

1932 Addaî, **The Teaching of Adda'i**, 35.

1933 C. Donald Gurthrie, **The Apostles**, London (Piskering and Inglis LDT) 1975, 66 vd.

1934 Addaî, **The Teaching of Adda'i**, 7 vd..

1935 Bkz. s.418 vd; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için Drijvers'in **Syrian Christianity and Judaism**, London 1992 adlı eserine bakınız.

1936 Bu konuda bkz C. II, s.283; ayrıca geniş bilgi için bkz. Sebastian P. Brock, **Süryani Gelenğinde Kutsal Kitap**, ((çev. Circis Bulut), İstanbul 2000, 29 vd.

1937 Bkz. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 81-83, 134 vd.

1938 Bu temel kurala “putlara kurban kesmek, zina etmek, boğularak öldürülmüş hayvan eti yemek ve kesilen hayvanın kanını içmek ...”, bunlar kesin olarak haramdı. Tüm Yahudiler gibi, ilk kilise de buna kesinlikle uyardı”. Bkz. **Resullerin İşleri XXI**, 20-26.

1939 Segal, **Edessa**, 100.

1940 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 41-43 ; Ayrıca bkz. s....

hiç şüphesiz Yahudi asıllı idiler, di- Şeriatına bağlı, Havra'ya devam
yebiliriz. Kısaca ifade etmek gerekir- eden ve Sebt Günü'ne riayet eden
se, Edessa da ilk Hristiyan çekirdek bir Yahudi cemaati de vardı. IV. yüz-
cemaat Yahudi kökenli Hristiyanlar- yıla kadar bu iki cemaat dayanışma
dan oluştuğu¹⁹⁴¹ gibi, ayrıca Musa içerisindeydi¹⁹⁴².

1941 Romalıların, Yahudilerin siyasî istiklal elde etme çabalarına karşılık, Kudüs'ü 70 yılında tahrip etmeleri, Kudüs Kilisesi'nin dağılmasına sebep oldu. Savaş başlamadan Yakub'un amcasının oğlu Piskopos Şem'un başkanlığında şehri terk eden cemaat üyeleri Ürdün'ün doğusunda Beysan Bölgesi'nde bulunan Pella (Dekopolis)'ya gelip yerleştiler (J.W.Worth, **the Ministry of Grace: Studies in Early Church History with Reference to Present Problems**, London 1991, 124). Roma'nın Yahudilere karşı kanlı katliamları, cemaatin iyice sinerek, bir kısmının burada inzivaya çekilmesine bir kısmının ise başka yerlere göç etmesine sebep oldu. Muhtemelen bu göçler Edessa'nın da içinde bulunduğu Mezopotamya bölgesine yapıldı. Tarihte, bu Yahudi asıllı Hristiyanlara Ebionitler de denir. İbranca'da "yoksul, aziz, Tanrı dostu" manalarına da kullanılan Ebionim tâbiri, İsa'nın Galileli şakirtleri arasında da kullanılıyordu. Bu ad, uzun zaman İsa'nın gerçek düşüncelerine olduğu kadar, kullandığı dile de sadık kalmış ve aralarında İsa'nın akrabalarının da bulunmasıyla övünen Musa Şeriatı'na sıkı sıkıya bağlı kalmış Batnealı (Beytanya) ve Havranlı Hristiyanların da lâkabı oldu (Constantine Collinicos, **A. Brief Sketch of Greec Church History**, (trans. Katherine Natzio), London 1931, 25 vd.). Hz. İsa'yı Musa Şeriatı'na bağlı, fakat onu ıslah etmek için gönderilmiş bir elçi ve Mesih olduğuna inanan (Ballou, **The Nature of Religion**, 95; Günay Tümer, **Hristiyan ve İslam Dinlerinde Meryem**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979, 137), aynı bir İncilleri olan (Adam Fyfe Findlay, **The Apocryphal Gospels (The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge)**, (A Coll. Work), London and Glasgow 1929, 327-328), ve Pavlos'u bir kâfir, mürted ve sahtekâr olarak kabul eden bu cemaate (Ş.Gündüz, **Pavlos**, 203 vd.), Pavlosçu putperest kökenli kiliseler hakimiyeti tamamen ellerine geçirdikten sonra, III. yüzyıldan itibaren dalâlete batmış kimseler gözüyle bakılmaya başlandı. Bütün bu Yahudi asıllı Hristiyanlara Ebionitler denildi ve bu lâkabı izah etmek için de, güya EBION adında bir tarikat reisleri olduğu uyduruldu. Ancak tarih boyunca sıralanan bütün Hristiyan müesseselerinde tesiri hiç kaybolmayan bir maya bıraktılar. Temel felsefeleri olan basit yaşama ve yoksulluk (W.M. Blackburn, **History of the Christian Church from Its Origin to the Present Time**, New York 1879, 19 vd.), hiç değilse ruhban sınıfı arasında bür ülkü olarak devam etti. Böylece bir anlamda Pella'da yerleşen Kuzey Mezopotamya'ya dağılan bu cemaatin tarih içerisinde erimeşiyle orijinal Kudüs Havariler Kilisesi son bulacaktı. İmparator Adrianus döneminden sonra, Aelia Capitolina'da küçük ve fakir bir putperest kökenli Hristiyan cemaati görülür. Bu cemaat daha sonra Kudüs'e gelip, Filistin'deki Caserea Metropolitliği yönetiminde mahalli bir piskoposluk statüsü aldı. Daha sonra V. yüzyılda Patriklik unvanını alacak olan Kudüs Kilisesi, işte bu putperest asıllı cemaatin devamıdır. Nitekim İznik Konsili'nin VI. maddesi ile Kudüs'e verilen "Şeref payesi", bu Aelia'daki piskoposa istinad ettirilmiş tir (A. Fortescue, **The Orthodox Eastern Church**, 25-26).

1942 Segal, **Edessa**, 100; Ayrıca bu ilişkinin ilk temelleri için bkz. J.C.L. Gibson, "From Qumran to Edessa", **Annuel of the Leeds Univ. Oriental Society** 1963-1965, 24.

III. yüzyılın ortalarından itibaren Edessa'da Yahudilerle Hristiyanların aralarının bozulduğunu, IV. yüzyılda ise kin ve düşmanlığın iyice belirginleştiğini görüyoruz. Segal, burada büyük bir bilimsel yanılgıya düşer ve konuyu bilgi eksikliğinden dolayı izah edemeyince, akıl yürüterek izah etmeye çalışır: “... *Bu nedenler hemen hemen kesin olarak Efraim'in kendisinin de bir aktörü olduğu olayların seyrinde aranmalıdır. Nusaybin'deki Hristiyan nüfusla İranlılar arasındaki mücadelede Nusaybin Yahudilerinin, sonuncuları desteklemiş olması muhtemeldir. Onlar Bizans'ın karşısında yer almışlardır... Hristiyanların paganizmle mücadelelerinde müttefikleri olarak artık Yahudilere ihtiyaçları yoktu. Yahudiler küçümsemekte ve reddedilmekteydiler...*”¹⁹⁴³.

IV. yüzyıldan itibaren şiddetlenip, tarih boyunca tüm Hristiyan aleminde katliamlarla XX. yüzyıla kadar devam eden Yahudilere karşı

bu kin ve düşmanlığı, “falan savaşta İranlıların tarafını tuttukları için Hristiyanların artık Yahudilerle dayanışma içerisinde olmalarına ihtiyaçları yoktu.” gibi çok basit şeylerle izah etmek, bilimsellikten uzaktır. III. yüzyıla kadar devam eden dostluk, IV. yüzyılda tüm Hristiyan aleminde bir kin ve düşmanlığa dönüşür. Bunun temel nedeni Pavlos kökenli Hristiyan teolojisinin kiliselere hakim olmasında aranmalıdır¹⁹⁴⁴. Yaklaşık iki asır devam eden Putperest asıllı Hristiyanlarla Yahudi asıllı Hristiyanlar arasındaki mücadele, III. yüzyıldan itibaren Putperest kökenli Hristiyanların zaferiyle sonuçlanır. Pavlos'un “*Tanrı'nın oğlu ve Tanrı kabul ettiği İsa-Mesih*”¹⁹⁴⁵ Yahudiler tarafından çarmıha gerilmiştir. İşte bu teolojik görüş Kilisede hakim duruma gelince, bu Yahudi kin ve düşmanlığı “*bir iman çizgisinde*” gelişerek katmerlenmiştir. IV. yüzyılın başlarına kadar “*Musa Şeriatı*”na yer yer bağlı ve son derece saygılı olan Kilise yazarlarının¹⁹⁴⁶ bu tarih-

1943 Segal, **Edessa**, 100; Bu tamamen Segal'in akılla yürüttüğü bir tahmindir. Bu konuda en ufak bir kanıt yoktur.

1944 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 8-28; Ayrıca Mehmet Çelik'in bu konuya ışık tutan “Hristiyanlıkta Tevhid-Teslim Mücadelesinde Bir Portre: Antakya Patriği Samsatlı Pavlos”, **U.T.D.İ.Ö.K.**, Ankara 2002, adlı makalesine bakınız.

1945 Bu konuda Pavlos'un risalelerine bkz. **Gal I.**, 3; **II.**, 20; **IV.**, 4; **Rom V**, 10; **X**, 9; **XIV**, 4; **Kol I**, 13-18; **II.**, 6; **III.**, 17; **Efes**, **VI**, 9; **I.Kor. I.**, 24; **VIII**, 6; **I.Sel. I**, 10.

1946 Bunun en güzel örneği Afrahat'la kendisinden sonra gelen Afram'ın bakiş açılarıdır.

ten itibaren Yahudi şeriatıyla alay ettiklerini görürüz¹⁹⁴⁷.

Palut'un, Putperest Hristiyan cemaatine mensup, Pavlos teolojisine bağlı, Antakya Patriği Serapion tarafından Edessa Piskoposluğuna atanmasıyla, Edessa Kilisesi, Yahudi asıllı Hristiyanların elinden çıkmıştır¹⁹⁴⁸. Bu dönemde Palut'un liderliğindeki bu Hristiyanlık anlayışına "*Palutçular*" denmesinin muhtemel sebebi, bu olsa gerektir. Mor Afram bu isimden son derece yakınmakla beraber, Palut'un Pavlos çizgisinde bir itikada sahip olduğunu da vurgulamaktan geri kalmaz¹⁹⁴⁹. Pavlos teolojisinin hakimiyeti, bu kin ve inancısı beslemiştir. Mor Afram'ın bu teolojiye tercüman olan "*Yahudilerin ölülerinden öğreniyorum, hatta ce-*

*hennemin ortasındaki kemiklerinden nefret ediyorum. Abb, keşke onların kemiklerini cebennemden dışarı atmanın bir yolunu bulabilsem, çünkü orayı kokutuyorlar. Rubü'l-Kudüs'ün bu kadar pis kokulu*¹⁹⁵⁰ *bir halkın arasında oturmasına hayret ediyorum...*" kin ve nefret kelimelerinin dahi tavsif etmekte yetersiz kaldığı sözlerini¹⁹⁵¹, Segal'in yukarıdaki izahlarıyla değil açıklama, yanyana getirmek bile mümkün değildir.

Bu kin ve nefretin, fırsat buldukça dinî sâikle katliamlar yaptırdığının binlerce örneğini tüm Hristiyan dünyasında görmek mümkündür. Nitekim daha IV. yüzyılda Urfa'da da bunun örneklerini görüyoruz. Bar Obroyo, İmparator Julianus'un Har-

1947 Örneğin Mor Afram, Yahudileri küçümseyerek sorar:

"Hani, nerede gençliğinin güzelliği?

Hani, nerede düğünlerinin ihtişamı?

....

Övgülerin, şöhretin, ziynetin ve ihtişamın nerede?

Onurun için Kral Süleyman'ın inşa ettiği beyt'in nerede?

Mabedini bekleyen.... ruhanin nerede?

Onun beline sardığı zünnar, zincir ve serpuş nerede?

Halis keten, kırmızı kumaş, altın çan ve nar nerede?

.....

Tumturaklı törenlerin, yeni ayların ve ayınların nerede?

Neşen, raksının sesi ve şarkıların bitti.

Bak, senin ve çocuklarının ağzında şarkıların artık cenaze ağıtları haline geldi" (Segal, **Edessa**, 102).

1948 Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 40.

1949 Segal, **Edessa**, 87 vd.

1950 Bu pis koku, Tanrının oğlunu katleden katillerin manevî anlamındaki pis kokusudur.

1951 Segal, **Edessa**, 102.

ran'a gelip burada paganist törenler düzenlediğini, paganizmi yeniden ihyâ etmeye çalıştığını anlatırken, İmparatorun Yahudilere de güler yüz gösterdiğini belirtir. Urfa Hristiyanları bunu haber alınca, paganist komşularını hiç umursamazken, Yahudi komşularına karşı "*haset ve biddetten köpürerek*" onları katlettiklerini yazar¹⁹⁵².

Segal, çalışmasının ilerleyen sayfalarında bir başka ihtimalden hareketle bu Yahudi nefretini Edessa'da Monofizit-Diyofizit çekişmesinin merkezine oturtur ve bunu Yahudiler ile Nasturilerin inançlarının birbirine benzemesiyle izah etmeye çalışır. Monofizitlerin, Nasturilere veya Nasturî fikirlere yakın fikirler taşıyan kimselere, hatta sevmediklerine "*Yabudi*" şeklinde hakaretâmiz ifadelelerini, bu görüşlerini kuvvetlendirmede delil olarak kullanır¹⁹⁵³. Bu izah şekli kesinlikle bilimsel değildir. Yukarıdaki ilk yanlış izah gibi, burada da sadece olayların sloganlarına bakılarak akıl yürütülmüş ve bu yanlış düşülmüştür. İşin gerçeği, tarih bo-

yunca Hristiyan aleminde "*Yabudi*" kelimesi "*en büyük katil kâfir*" anlamında kullanılmıştır.

Kilise'de bundan daha büyük, daha şedit bir "hakaret tabiri" yoktur. Bunu sadece Monofizitler Nasturilere karşı kullanmamışlardır. Kilise tarihleri, Hristiyan coğrafyasının her karışında tarih boyunca bu tabirin herkes tarafından, herkese karşı kullanıldığının milyonlarca örnekleriyle doludur. Bu tabir Nasturiler de dahil başkaları tarafından, Monofizitler için de kullanılmıştır. Hatta Monofizitizm'in Kurilos'tan¹⁹⁵⁴ sonra en büyük temsilcileri arasında kabul edilen İskenderiye Patriği Dioscoros'un Kadıköy Konsili'nde aforozu sırasında, yine hakaret kastıyla Konsil'e katılan Kilise Babaları tarafından bu en büyük Monofizit Patriğe karşı koro halinde seslendirilmiştir¹⁹⁵⁵.

Yahudiler, tüm Hristiyan aleminde olduğu gibi, Edessa ve Mezopotamya'da da zaman zaman çeşitli bahanelerle suçlanarak, baskı ve zulümlere maruz kalmışlardır. Bölge

1952 G. Abu'l-Farac, **Tarih I**, 137.

1953 Segal, **Edessa**, 102-103.

1954 krş. **Ocumencical Documents of the Faith**, ed. T.H.Bindley and F.W.Green, 4the ed. London 1950, 120 vd.; N.H.Baynes, "Alexandria and Constantinople: A Study Journal of Egyptian Arcaelogy", **XII-1926**, 145-156; Bonald Attwater, **The Christian Churches of the Eastern (The Bruce Publishing Company) I**, Milwaukee 1948, 185 vd.

1955 İşin garibi, Segal, bu notu da kitabına alarak, bu yanlış izahların yanı sıra üstüne üstlük, çelişkiye düştüğünün de farkına varmamıştır. Bkz. 102.

Hristiyanları, IV. yüzyıldan itibaren İslam hakimiyeti bölgeye gelene kadar, inançlarının sebep olduğu bu nefret nedeniyle, Bizans-İran arasındaki mücadelelerde savaş sonrası, Yahudilerin hep İranlılara yardım, yataklık ve casusluk yaptıkları şek-

linde suçlamalarla devlet güçlerini onlara karşı kışkırtmışlardır. Bizans yöneticileri de zaman zaman Yahudileri cezalandırmışlardır. Yahudilerin bölgede rahat nefes almaları, İslam ordularının bölgeye gelmesiyle başlamıştır.

IV. MANİHEİZM

Edessa'da, Hristiyanlık, Paganizm ve Yahudiliğin yanısıra bir de Maniheizm vardı. Diğer gruplara oranla Edessa'da taraftarları az olmasına rağmen IV. yüzyılda Mor Afram'ın eserlerinde onlara şiddetle saldırması, VI. yüzyılda İmparator Justinianus'un onlar aleyhinde sert فرمانlar yayınlaması, etkinliklerinin kanıtı olarak kabul edilebilir. III.

yüzyılda İranlı Mani¹⁹⁵⁶ tarafından kurulan bu eklektik din, kısa zamanda paganizmin her çeşidiyle Zerdüştizm, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlıkla beslenerek¹⁹⁵⁷ bir yandan Uzak Doğuya kadar yayılmış, diğer yandan da Roma topraklarına girmişti. Mani henüz hayattayken, görevlendirdiği misyonerler vasıtasıyla Mezopotamya (Edessa dahil), Suriye, Filistin, Anadolu ve

1956 Mani, rivayetlere göre 14 Nisan 216 yılında Mardinü Köyü'nde doğmuştur. Babası Panik, Sabii dinine mensuptu. Mani, bu Sabii Cemaati içinde büyümüştür. Maniheist efsanelere göre Mani henüz 12 yaşında iken (M.S.228, 229) kendisine Tanrı tarafından ilk vahiy gönderilmiştir. Bu ilk vahyin gelişini Mani şöyle anlatır: "Bu senede Kral Ardeşer tahta geçme düşüncesinde idi. Canlı Paraklet bana indi ve benimle konuştu. O, bana devirlere ve nesillere kapalı kalan gizli bilgileri, yüksekliğin ve derinliğin sırlarını vahyetti. Karanlığın ve aydınlığın sırlarını, mücadelenin ve büyük harbin sırlarını vahyetti; böylece bana, ne olmuş ve ne olacak hepsini Paraklet vasıtasıyla vahyetti." Batı kaynaklarına göre burada Mani, Yuhanna İncili'nde bahsedilen Paraklet kelimesini "Ruhul-Kudüs" olarak izah eder. Mani, bu ilk vahiyden sonra, halka tebliğ zamanının henüz erken olduğunu düşünerek olgunlaşmak için zamanını tahsil ve tefekkürle geçirdi. 240 yıllarından sonra tebliğe başladı. Öncelikle dinini Hindistan'ın kuzeybatı bölgelerinde yaymaya çalıştı. Burada Budizmle karşılaştı. Kral Ardeşer'in ölümüyle oğlu Şapur'un tahta geçmesi üzerine İran'a, oradan da Mezopotamya'ya geri döndü. Kralla iyi ilişkiler kurdu. Kralın kardeşi dahil (Mihrşah) birçok saray görevlisini dinine kazandırdı. Meşhur eseri Şabuhrgan'ı burada kaleme alarak, krala takdim etti. Mani'nin kralla bu yakınlığı Zerdüşt rahiplerinin dikkatini çekti. Bu arada Maniheizm Horasan'da önemli miktarda taraftar buldu. Yeni Kral I. Bebram (274-277) zamanında hareket kontrolünü kaybetti. Daha sonra tutuklandı. 277 yılında öldü. (E. Sankçioğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, 121 v.d.; Edward G. Broune, **A Literary History of Persia from the Earliest Times Until Firdevsî I**, Cambridge 1956, 145-166 ; **Siirt Vekâyinâmesi**, (Adday Şer), 54-58; Herve Rotisseau, **Dinler Tarihi ve Sosyal İncelemeler**, (çev. O. Pazarlı), İstanbul 1970, 162)

1957 K. Bihlmeyer ve H. Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, 111; Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 75; D.S. Wallace-Hadrill, **Christian Antioch**, 22 v.d.

Mısır'da taraftar toplamıştı¹⁹⁵⁸. Bu yeni din IV. ve V. yüzyıllarda Mısır üzerinden Kuzey Afrika kanalıyla İspanya'ya; Suriye ve Anadolu üzerinden de Balkanlar, İtalya ve Galya'ya yayılmıştır. Henüz III. asrın sonunda bu tehlike imparatorluğu tehdit etmiş ve İmparator Diocletianus 297 yılında yayınladığı bir fermanla tüm Maniheizm kitapların yakılmasını, taraftarlarının esir edilerek, ağır ve zilletli işlerde çalıştırılmasını emretmişti¹⁹⁵⁹.

Maniheizmin Edessa'ya giriş tarihi kesin olarak belirlenememiştir. III. yüzyılın ikinci yarısında yayılmaya başlayan bu dinin IV. yüzyılın başlarında Edessa'da taraftar bulduğu, hem de Hristiyanlığı rahatsız edecek derecede taraftar bulunduğunu Mor Afram'ın "Reddiye" adlı manzum eserindeki yankılarından anlamaktayız. Afram'ın Mani hakkındaki sözleri bazen hiddet ve nefret doludur: "*Biz Bardaysan'ın pisliğini eşelemeğe gelmedik, çünkü Mani'nin abmahlığı fazlasıyla yeterlidir. Bak, dilimiz hemen sonuca varmaya ve ondan kaçmaya ne kadar da arzulu*dur". Bazen de onunla ve öğretisiyle alay eder: "*Yalancı Mani'yi soyup çırlıçıplak bırakanlar ne iyi et-*

mişlerdir. Çünkü o da ne gizlenecek bir yeri, ne içine gireceği bir kını olmadığı halde, tutup Zulmet'in kendisini çıplak bırakmıştır... Başarısızlıkları sahteliklerinin iyileştirebileceği şeylerden daha çok olan bir öğreti hakkında ne denebilir? Çünkü olanlar bir delile ihtiyaç duydukları her seferde bu tür deliller ileri sürmekte ve bir teşbihten yararlanmayı uygun gördükleri her seferinde de bu tür masallar uydurmaktadırlar"¹⁹⁶⁰.

Edessa'ya Hristiyanlığın girişini efsanevi bir tarzda konu edinen Aday Menkıbesi'ni, Drijvers Maniheizm ile irtibatlandırmış, Mani'nin Kuzey Mezopotamya ve Edessa'da Maniheizmi yaymak için gönderdiği havarilerden birisi ile müşterek noktalarına dikkat çekmiştir¹⁹⁶¹. Eusebius'taki menkıbenin merkezinde yer alan Addaî-Toma ve Thaddeus bağlantısı, son derece ilginç bir bağlantı(!), Maniheizmin Edessa dahil Kuzey Mezopotamya bölgesindeki yayılışının merkezinde de aynı isimlerle yer alır. Mani'nin bu iki yardımcısının adları da Addaî ve Toma'dır. Yine, Mani, Edessa'da bulunan cemaate gönderdiği mektup ile, İsa Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiği id-

1958 Felicien Challeye, **Dinler Tarihi**, (çev. S. Tiryakioglu), İstanbul 1972, 144.

1959 Sarıkçıoğlu, **Dinler Tarihi** 132-133.

1960 Segal, **Edessa**, 94.

1961 Bkz. s.403 vd.

dia edilen mektup arasında son derece ilginç benzerlikler vardır¹⁹⁶².

Bütün bunlardan çıkan netice, Edessa'da önemli sayılabilecek bir Maniheist grubun mevcudiyetinin var olduğunu söyleyebiliriz.

Maniheizm'in dünyaya bakışı, sadece Edessa'daki Hristiyanlık için değil, Bizans'taki rejim için de ciddi bir tehdit oluştuyordu. Maniheistler, dünya hayatına menfi bir gözle bakıyor; dünyanın boşluğuna inanıyor, dünyevi tüm kurumların günahın kaynağı olduğunu iddia ediyorlardı. Bu inanç, mülkiyet düşüncesi-nin reddi demektir. O yüzden insanlara çalışmamayı, dünyanın her türlü malından uzak durmayı, evliliği önemsememeyi tavsiye ediyorlardı. Bu tür propagandalar henüz IV. yüzyılın başlarında özellikle Bizans'ın fakir tabakalarında taraftar buldu¹⁹⁶³.

Kilise, tabanının yavaş yavaş bu yeni dine kaydığını görünce, tıpkı Edessa'daki gibi Maniheizme karşı şiddetli bir kampanya açtı. Hristiyan din bilimciler ciltler tutan eserler kaleme aldılar¹⁹⁶⁴. Bu eserlerde, Mani'nin iddialarına cevap vermek kadar, hakaret dolu sayfalar da yer almaktadır¹⁹⁶⁵. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kilise, Maniheizme karşı zor kullanmaya başladı. 431'den başlayarak I. Gelasius (492-496), Symmachus (498-514), Hormisdus (514-523) ve Büyük Gregorius (590-604) adlı papaların Maniheizmle mücadeleleri çok sert olmuştur. Kilisenin başlattığı bu savaşta devlet de katıldı. Özellikle İmparator Justinianus, Maniheizmin bu fikirlerinin, kendi devlet anlayışına zarar verdiğini görünce, bazı yasal tedbirler aldı. Justinian'ın Codeksi'nde ko-

1962 **Siirt Vekâinâmesi**, (Adday Şer), 55.

1963 E.G. Broune, **History of Persia I**, 154vd. ; Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 75 vd.

1964 Bunların başında Süryani Mor Afram, St. Agustinus, Kayseriyeli Eusebios, Kadıköylü Heraklianos, Piskopos Zakharias Retor... gelir.

1965 Örneğin Kayseriyeli Eusebios, Mani hakkında şunları yazar: "... O zamanlar, kendi şeytanı sapkınlığına adını veren Deli Manes, insan aklını iki yüzlülüğe sürüklemeyi amaçlamaktaydı. Tanrıyla savaşan Şeytan, birçok insanları yoldan çıkarmak için bu adamı öne sürmüştü. Yaşayışında, konuşması ve davranışları bakımından tam bir barbarı. Kafası sahiden Şeytanın etkisindeydi; niyetleri de bunlardı. İsa-Mesih'in canlı bir simgesi olmak istiyordu. Gurur ve çılgınlığın itişile, bir keresinde kendisinin tek bir kişilik içinde hem Parekletos, hem Kutsal Ruh olduğunu söylemiş bir başka kere de, kendisi sanki Mesih imişcesine yeni öğretisini paylaşacak 12 Havari seçmişti. Sahte ve tanırsız ilkelerini yine kendisinininki gibi tanırsız ve çoktan unutulmuş sayısız sapkınlıklardan toplamış ve bunları Persia'dan bizim ülkelerimizin üstüne öldürücü bir zehir gibi boşaltmıştır. O zamandan günümüze değin Maniheizmin adı halk arasında yayılır olmuştur." (Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 76). Ayrıca bkz. **Siirt Vekâinâmesi**, (Adday Şer), 55-56.

nu ile ilgili şu satırlar yer almaktadır. *"Manibeistler aman verilmeksizin aralıksız kovuşturılmaktadırlar. Çünkü hem yazılı hukukun, hem de örfi hukukun dışında olmakla insan toplumundan çıkmışlardır..."* (Cod. Just. I, 5, 4.) *"Eğer bir kimse Manibeistlerin tanrısız boş inancından doğru ve gerçek inanca geçerse... ve sonra, ilerde Manibeist sapıklığa döndüğü anlaşılır ya da o yolun üyeleriyle ilişki kurduğu halde, onları yetkililere bildirmediği ortaya çıkarsa... ölüm cezasına çarptırılır... Manibeist yazılara sahip olan ve bunların yakılmaları yahut yok edilmeleri için teslim etmeyenle-*

*re yahut başka herhangi bir nedenle bu gibi yazıları ellerinde bulunduranlara da ölüm cezası verilmesini buyuruyoruz..."*¹⁹⁶⁶.

I. Anastasios döneminden itibaren alınan kanlı tedbirler, Justinian döneminde zirveye ulaşmıştır¹⁹⁶⁷. Bir yandan Sasani İmparatoru Hüsrev'in, bir yandan Justinian'ın kanlı kovuşturmaları kısa sürede kitle katliamlarına dönüşmüş ve her iki ülkede de Maniheizm etkinliğini¹⁹⁶⁸ kaybetmiştir. Ancak, tamamen yok edilemeyen bu din, VII. yüzyıldan itibaren Bizans topraklarında başka isimler altında gnostik bir hareket olarak devam edecektir.

1966 Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 74-75; Ayrıca krş. Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, (Çev. O. Duru), İstanbul 2001, 83 vd.

1967 **Siirt Vekâyinâmesi**, (Adday Şer), 151.

1968 Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, 84 ; **Siirt Vekâyinâmesi**, (Adday Şer), 63.

ALTINCI BÖLÜM

ŞEHRİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

I. SOSYAL HAYAT

*“Ey iffet, hikmet,
akıl ve basiret sahibi,
değişmez hakikatlerin miğferini,
cihanşümul bir ziynet olan
merhametin zırbını giymiş
olan Edessa...”*

Mor Afram

1. Cemiyet: Toplumsal Yapı

Edessa, sahip olduğu şöhreti, stratejik ve askerî öneminden ziyade sosyal, kültürel ve dinî yapısına borçludur. İki dünyanın (Doğu-Batı) düşünce ve fikir atmosferini birleştiren bu şehrin, sosyal yapısı ve bölgede ticarî ve ekonomik açıdan oynadığı rol de, son derece önemlidir. Biz, şehrin kültürel atmosferini ayrı bir bölüm olarak çalışmamızın ikinci cildinde genişçe ele alacağımızdan, bu bölümde sadece sosyal ve ekonomik yapıyı inceleyeceğiz.

a. Nüfus

İlk ve ortaçağlardaki şehrin nüfusunu tespit etmek, imkansız derecede zordur. Zira, o dönemlerde nüfus sayımı gibi bir uygulama olmadığı gibi, vergi ile ilgili yazılı kayıtların da olmayışı araştırmacıların elini kolunu bağlamaktadır. Maalesef Hristiyanlık döneminde vaftiz, nikah ve ölümle ilgili Kilise defterleri de mevcut değildir. Bu nedenle ancak dönemin kroniklerinden bazı nüfus hareketleri ve bir de nüfusun etnik ve dinî kökenleri, bunların birbirlerine yaklaşık oranları tespit edilebilir.

Urfa'nın etnik yapısına giyim tarzlarıyla ışık tutan iki mozaik

Edessa'nın nüfusunu ve etnik yapısını biz de ancak bu çerçevede değerlendirebiliriz.

a.a. Nüfusun Etnik Yapısı

M.Ö.II. yüzyıldan itibaren bölgede kurulan şehir krallıklarını Aramî, Arap ve Nabatî kökenli aileler kurmuş ve yönetmişlerdir. Sami kökene ait olan bu halklar, bölgenin hakim unsuru idiler ve ticaretle uğraşıyorlardı. Doğuda Hindistan'dan, Güneyde Yemen'den gelen ticaret mallarını bu Sami kökenli halklar Kuzey ve Batıya aktarıyorlardı. Edessa, Harran, Batnae ve Reş'ayna bu ana ticaret yolları üzerinde önemli konaklama ve ticaret merkezleriydi. Bu önemli ticaret sahalarında ikamet eden Nabati (Aramî,

Arap) halklar, bölgenin hakim unsuruydular.

Plinius ve Tacitus bölge sakinlerini Arabes olarak isimlendirmişlerdir. Bu bağlamda Arabes ismi Suriye ve Mezopotamya çölünün geçimini sürülerinden ve develerinden sağlayan yarı göçebe halkına delalet eder¹⁹⁶⁹. Tıpkı bunun gibi Edessa'nın tarıma elverişli olmayan köylerinin gerisindeki topraklarda, göçebelik ve yerleşik hayat arasında yılın yarısını hayvancılık yaparak, yarısını da tarlalarda ve bağlarda tarım işçiliği yaparak geçiren Arap-Aramî kökenli halk yaşardı. Ayrıca Edessa civarında çadırlarda yaşayan, sürekli hareket halinde, geçimlerini talan ve soygunlarla idame ettiren Grek ve Romalıların Sarasen, Süryani tarihçilerinin ise

1969 Drijvers, *Cult and Beliefs of Edessa*, 10.

Tayyaye diye isimlendirdikleri Bedeviler vardı ki, bunlar da Sami kökenliyidiler¹⁹⁷⁰.

Bölgenin genel etnik yapısını özetledikten sonra, Edessa'nın merkezine bakalım. Şehir merkezindeki halk Aramî-Nabatî yani Sami kökenli olmasına rağmen, genel nüfus karışıktı. Gerek şehrin Seleukoslar tarafından ilk kuruluşunda ve gerek çeşitli nedenlerle daha sonra Makedonya'dan, Anadolu'dan ve Suriye'den gelen kolonicilerle yerli nüfus arasında evlilikler sonucu bir nüfus mozaığının oluşmuş olması kaçınılmaz bir ihtimaldir. Seleukos Nikator'un Edessa'yı "*Yarı Barbar Antakya*" şeklinde nitelendirmesi¹⁹⁷¹, bu nüfus mozağına işaretir. Edessa'da Abgar hanedanlığı döneminde kalma yazıtlarda yeralan Aryu, Manu, Abdu, Bakru, Seleukos, Antiochos, Marcus, Joseph, Samuel.... gibi Nabatice'den Grekçe'ye, Farsça'dan İbrancaya kadar çeşitli dillerde isimler bulunması, bu nüfus mozağını açık bir şekilde izah için yeterlidir. Ancak nüfusun hiç şüphesiz ezici çoğunluğu Aramî'dir ve bölge Süryani edebiyatında Beyt Aramoye (Aramilerin Evi, Bölgesi) olarak geç-

mektedir¹⁹⁷². Nitekim 375 yıl süren hanedanlığın etnik yapısının da Nabati-Aramî oluşu, bu nüfus çoğunluğunun bir başka göstergesidir. Bu mozağı en güzel Bar Obroyo formülle etmiştir: "... *Part ya da Pers, Part ya da Urfah, Part ya da Ermeni... bepsi birdir*"¹⁹⁷³.

a.b. Nüfusun Dinî Yapısı

Edessa'daki nüfusun etnik yapısını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, dinî kimlik açısından da şunları söyleyebiliriz. IV. yüzyıldan öncesine kadar Edessa'da paganist nüfus ezici bir hakimiyete sahipti. IV. yüzyıldan sonra Hristiyanlık hakim unsur haline geldi. Hristiyan nüfusun ezici çoğunluğu etnik kimlik açısından Aramî idi. Az miktarda da Ermeni Hristiyan nüfus bulunuyordu. Bu dönemde (IV.-VI. yüzyıllar) az miktarda muhtemelen Aramî-Pers etnik kökenli Maniheistlere de Edessa şehir merkezinde rastlamaktayız¹⁹⁷⁴.

a.c. Nüfus Hareketleri

Edessa, içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla hiçbir zaman istikrarlı bir nüfusa sahip olamamıştır. Şehirde nüfusun zaman zaman artması

1970 Segal, **Edessa**, 22.

1971 Segal, **Edessa**, 16; Ross, **Roman Edessa**, 9.

1972 Duval, **Histoire d'Edesse**, 26; krş. Ross, **Roman Edessa**, 63; Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 10.

1973 Bkz. Segal, **Edessa**, 16; Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 153.

1974 Bu konuda geniş bilgi için Şehrin Dinî Yapısı adlı bölüme bakınız.

na, zaman zaman da azalmasına sebep olan birçok faktör, tarihi süreç içerisinde bu konuda çok önemli rol oynamıştır. Çalışmamızın muhtelif bölümlerinde konu gereği değindiğimiz Roma-İran savaşları¹⁹⁷⁵, başta büyük insan telefataına sebep olan seller (201, 303, 413, 525... vs.)¹⁹⁷⁶ ile çekirge saldırıları¹⁹⁷⁷, salgın hastalıklar ve kıtlıklar¹⁹⁷⁸ büyük nüfus azalmalarına sebep olmuştur. Bazen da bölgede meydana gelen bu tür olaylarda, çevreden Edessa merkezine göçler de olmuştur ki, bu da şehir merkezinde nüfusun artmasını teşkil etmiştir. Edessa'nın Hristiyanlık alemindeki kutsanmış şehir inancı, buraya sık sık keşiş ve ruhban grupların gelip yerleşmesine, Edessa civarında yerden ot biter gibi manastırların çoğalmasına neden olmuş ve dolayısıyla bu da nüfus hareketlerinde etken olmuştur¹⁹⁷⁹.

Bütün bunlardan sonra, şehir nüfusunu rakamsal olarak ortaya koymak yine de imkansızdır. Çünkü bu konuda en ufak bir ipucu yoktur. Ancak mutlaka bir tanım yapmak gerekirse, Edessa nüfus açısından

dönemin orta ölçekli, kendi bölgesinin ise hatırı sayılır büyüklükteki bir şehridir, denilebilir.

b. Sosyal Tabakalaşma

Bir coğrafyada veya bir yerleşim biriminde, belirli bir nüfusun hiyerarşik olarak, yani sosyal manada üst üste gelen "*sınıflar halinde farklılaşması*" olayına sosyal tabakalaşma diyoruz¹⁹⁸⁰. Bir toplumda kişilerin gerek görevleri icabı elde ettikleri statü ve gerekse ekonomik güçleri ile sahip oldukları sosyal konum, bu tabakalaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Edessa'da yönetim tarzı, dinî yapı ve iktisadî faktörler de bu çerçevede çeşitli gruplar yani bir sosyal tabakalaşma meydana getirmişti.

Biz burada bu sosyal tabakalaşmayı ele alırken, konu gereği daha önce muhtelif yerlerde söz konusu ettiğimiz gruplara (örneğin yöneticileri bu konuya şehrin idarî yapısını incelediğimiz bölümde genişçe yer verildiği için) kısaca değinip, ilk defa ele alacağımız gruplara ise genişçe yer vereceğiz.

1975 Bkz. s.177 vd.

1976 Bkz. s.170, 198, 219 vd.

1977 Bkz. s.205 vd.

1978 Bkz. s.204 vd.

1979 Bkz. s.454 vd.

1980 Bkz. Amiran Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, İstanbul 1976, 149.

b.a. Yöneticiler

Krallık döneminde krallar, koloni döneminde valiler devleti temsil etmeleri münasebetiyle, Edessa'da sosyal tabakanın en üstünde yer alıyorlardı. Bu konumları, hiç şüphesiz görev ve yetkilerinden kaynaklanıyordu. Sosyal tabakanın bu en üst kısmında kral veya valinin dışında üst düzey yöneticiler yer alıyorlardı. Oturdıkları mekanları, hayat tarzları, sosyal ve ekonomik güçleri ile, diğer sınıflardan oldukça farklıydılar¹⁹⁸¹.

b.b. Askerler

Sosyal tabakalaşmanın diğer bir üst sınıfı ise üst düzey askerlerdi. Bilindiği gibi Edessa, Roma kolonisi döneminde son derece önemli bir askerî üs idi¹⁹⁸². Bu nedenle üst düzey askerî görevliler, şehrin yönetiminde oldukça etkindiler ve hatta Askerî Garnizonun komutanı, bazı konularda Eyalet Valisinden daha yetkiliydi¹⁹⁸³.

b.c. Asiller ve Zenginler

Edessa'da gerek krallar devrinde ve gerekse koloni döneminde, asil-

lerin oluşturduğu bir zengin sınıfın olduğunu ve şehir hayatında son derece etkin olduklarını görüyoruz. Bu sınıfın yönetimdeki konumlarını ve sosyal hayattaki statülerini ayrı ayrı incelemeye çalışacağız.

Edessa ileri gelenleri Süryani belgelerinde "*büyükler*" "*önderler*" veya "*kumandanlar*" diye adlandırılırlar. Bu kişiler kralın emrinde olup, tiara (serpuş) giymeye hak kazanmışlardır. Bütün ileri gelenler "*özgür adamlar*" olarak tanımlanırlar. Monarşi döneminde krallar tahta çıkışlarının bir işareti olarak taçlı tiara giyerlerdi. Taçsız tiara giymek ise asilzadelere özgü bir şeydi¹⁹⁸⁴.

Özgür adamlar olarak tanımlanan ileri gelenlerin çoğu büyük bir ihtimalle Roma vatandaşıydılar. Bu durum Monarşinin son 10 yılında Caracalla'nın Edessa'yı koloni haline getirmesiyle¹⁹⁸⁵ daha da yaygın bir hal almıştır. 243 tarihli Edessa'ya ait bir sözleşmede taraflar ve sözleşmede adı geçen memurların çoğu Roma adlarına sahiptirler ki, bu onların Roma vatandaşları olduklarını gösterir. Fakat babalarının adı Samice'dir. Roma'nın şehir temsilcisi (Resident) ve

1981 Bu konuda geniş bilgi için Şehrin Yönetimi ile ilgili bölüme bakınız.

1982 Bkz. s.177 vd.

1983 Gerek askerî yapı ve gerekse askerî sınıflar için bkz. s.309 vd.

1984 Segal, **Edessa**, 18, 21.

1985 Bkz. s.172 vd.

iki strategostan biri Romalı soylulardandır¹⁹⁸⁶.

Yönetim bahsinde anlattığımız gibi, şehrin yönetiminde Vali'ye yardımcı olarak bir şehir konseyi bulunmaktaydı. Şehir halkını temsil eden bu kurul 20 üyeden müteşekkil olup, şehrin ileri gelenlerinden oluşurdu¹⁹⁸⁷. Krallık döneminde Abgar'a yardım eden "özgür adamlar" gibi Roma döneminde valiye yardım eden şehir meclisi de soylu kişilerden oluşmaktaydı¹⁹⁸⁸.

Asil sınıfa mensup bir Urfalıyı gösteren kabartma

Şehir meclisi üyelerinin birçok görevleri dışında "*Sordida Munera*" uygulamasını, yani bina ve caddelerin bakım ve yapımı, kanalizasyon işlerinin yapımı, şehirdeki yaşamın düzgün işleyebilmesi için yapılması gereken işleri de yaptırmak bulunuyordu. Konsey üyeliği bu açıdan zor gibi görünse de, bazı avantajları da vardı. Örneğin verginin asıl ağırlığı sıradan halkın üzerine yüklenmişken, toprak sahibi ve zengin olan bu soylulardan çok az bir vergi alınmaktaydı. Genel vergilere eklenen özel vergilerden ve "*Sordida Munera*" (angarya)'dan muaftılar. VI. Yüzyılın başında vergi yükü hafifletildiği zaman ilk yararlananlar da şehrin soyluları olmuştur¹⁹⁸⁹.

Vali, kamu ile ilgili bir iş yapacağı zaman önce şehrin ileri gelenlerine danışırdı. Şehir ile ilgili önemli kararlar, şehrin ileri gelenlerinin onayına sunulurdu¹⁹⁹⁰.

Soyluların, bunların yanı sıra katlanmak zorunda oldukları çok ciddi başka sorumlulukları da bulunuyordu. Bunlardan birisi de çocuklarını

1986 Segal, **Edessa**, 21

1987 Bkz. s.316

1988 Bkz. s.303,304,316 vd.

1989 Segal, **Edessa**, 121-126.

1990 Daha önce belirttiğimiz gibi IV. yüzyılda Hristiyan din adamları öldürülmeden önce, Kabad 503'te şehri kuşatıp, kuşatmanın kaldırılması karşılığında fidye istediği zaman, vs., şehir meclisine ve şehrin ileri gelenlerine danışılarak karar verilmiştir (Mar Yeşua, **Vekayinâme**, LXI).

siyasî rehine olarak vermeleridir. Valens 375 yılında Modestus¹⁹⁹¹'a verdiği bir emirle, şehrin ileri gelenlerinden birisinin çocuğunu rehin olarak başkente göndermesini istemiş, bu uygulama 384 yılında Theodosius tarafından konulan bir kanunla resmî nitelik kazanmıştır¹⁹⁹². Bu rehin olayı Perslerle yapılan antlaşmalarda da sözkonusu olurdu. Örneğin 503 Eylülünde Kabad Urfa'yı kuşatığında şehri ele geçiremeyince¹⁹⁹³ Bizans kumandanı ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre geri çekilen ordusunu takip etmeyeceklerine dair güvence olarak bir rehine, (İran'dan) alınan esirler ve bir miktar para verilmesini teklif etmişti. Bunun üzerine Kabad'a rehine olarak Kont Basil gönderilmiştir¹⁹⁹⁴. Buna benzer bir olay, 542'de Hüsrev Anuşirvan'ın Suriye Seferi¹⁹⁹⁵ sırasında yaşanmıştır. Hüsrev'e karşı koyacak gücü olmayan Bizans kumandanı Belisarius

Urfa'nın ileri gelenlerinden Basil'in¹⁹⁹⁶ oğlu Yuhanna'yı, istemesine rağmen zorla rehine olarak göndermiştir¹⁹⁹⁷.

Soylular, toplumda yaşayışlarıyla, giyimleriyle, sahip oldukları haklarla, şehirdeki sıradan halktan ayrıyorlardı. Sıradan halk soylulara ve toprak sahiplerine karşı daima saygı göstermek zorunda idi. Zenginler lüks içinde yaşıyorlardı. Bir kısmının zenginliğinin kaynağı şehir dışındaki toprakları idi. Onların köşkleri, bahçeleri, değirmenleri ve dükkanları vardı. Bir kısmı da Edessa'ya doğudan özellikle Nusaybin ticaret yolu aracılığıyla kervanlarla getirilen malların alım satımı ile uğraşan tüccarlardı¹⁹⁹⁸.

Zenginlerin konakları lükstü. Tuğla veya kesme taşlandı¹⁹⁹⁹. 201 yılındaki sel felaketine kadar şehrin ileri gelenleri Birket İbrahim civarın-

1991 Muhafız Alayı Komutanı

1992 Duval, **Histoire d'Edesse**, 149.

1993 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, LXI.

1994 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, LXI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 191.

1995 Bkz. s.222 vd.

1996 Daha önce rehin gönderilen Kont Basil olması muhtemeldir.

1997 Yuhanna'yı geri alabilmek için büyük annesi İranlılara 2000 libre gümüş vermek istediysede İmparator buna karşı çıkar. Kısa bir süre sonra da Yuhanna hastalanır ve ölür. Şehrin hakimi ise Yuhanna'nın kısa bir süre önce kendisine bir mektup yazdığını ve mektubunda topraklarının imparatorluğa bırakılmasını istediğini iddia etmiştir (Duval, **Histoire d'Edesse**, 202-203; Krş. Gibbon, **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi V**, 231 vd.

1998 Segal, **Edessa**, 21, 127, 136, 146.

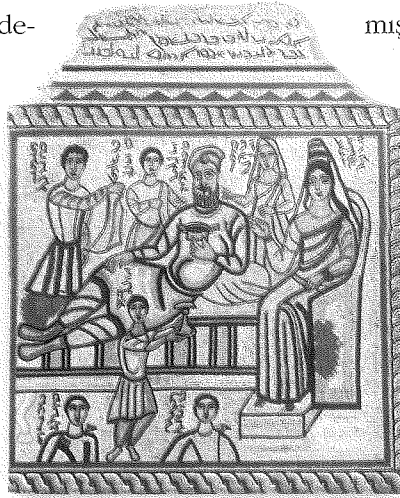
1999 Segal, **Edessa**, 146.

da, Abgar'ın sarayının yakınında otururlardı²⁰⁰⁰. 201'den sonra Abgar, yıkılan sarayını Daysan'ın taşkınıklarından uzak, kalenin iç kesiminde yeralan Beth Tabara isimli büyük bir meydana inşa ettirdi. Onu örnek alan Urfa büyükleri de malikânelerini bu saray yakınına, üst Pazar meydanına taşıdılar²⁰⁰¹. Şehrin soylularının yaşadıkları yer muhtemelen Roma döneminde de aynı bölge idi.

Soylular, şehrin kuzeybatı, batı ve güneybatısında yeralan mezarlıklarda dünyadaki yaşantılarını yansıtan kabirlere gömülürlerdi. Mağara mezarlar dediğimiz bu aile mezarlarının yeraltı odalarına sandukalar içinde defnedilirlerdi. Urfa asilzadeleri ölümden sonra konulacakları mezarları hayatta sahip oldukları sosyal pozisyonlarına göre yaptırmışlardır. Dolayısıyla sanat-

çılar asillerin sanatı bir ayrıcalık olarak görmelerine pek çok şey borçludurlar²⁰⁰². Buralarda bulunan mozaiklerden de onların giyim kuşamları hakkında bir fikre sahip olabiliyoruz. Doğal olarak sıradan halktan daha süslü giyiniyorlardı. Kullandıkları takılar da daha fazla ve değerli şeylerdi²⁰⁰³.

Ayrıca elit tabaka Süryanice'nin yanısıra idarî otoritenin sürdürülmesi için Grekçe de biliyordu. Birçok aile çocuklarını eğitim için Grekçe konuşan şehirlere gönderiyorlardı²⁰⁰⁴. Bölgede bulunan yazıtlarda her iki dilin de kullanılmış olması bunun en iyi göstergesidir²⁰⁰⁵.

Soylu zenginlerin bir özelliği daha vardı ki, bu da zenginliklerini sergileme konusunda birbirleriyle yarış içerisinde olmalarıydı. II. Hüsrev tahttan indirildikten sonra Bizans'tan yar-

2000 Duval, **Histoire d'Edesse**, 7.

2001 Duval, **Histoire d'Edesse**, 12

2002 Ross, **Roman Edessa**, 113-114; Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 3, 23.

2003 Bu konuda yukarıdaki mozaik yeterli derecede bir kanaat oluşturduğu gibi, çalışmamızın muhtelif bölümlerindeki mozaiklere de bakılabilir.

2004 Bkz.C.II, s.233 vd.

2005 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 3, 23.

dım almak için İran'dan Edessa'ya kaçtığına²⁰⁰⁶ şehrin önde gelenlerinden Marinus ve İvannis Rospaye devrik şaha büyük saygı göstermişlerdir. Hüsrev, İvannis'in malikanesine dışardan hayran kalmış ve içeri girmek istediğini söyleyince, İvannis gururundan, kendinden geçmiştir. İvannis kendisinin Marinus'tan daha zengin olduğunu göstermek için Hüsrev'le beraber Edessa'nın ileri gelenlerini de evine davet etmiştir. Altın ve gümüş konusundaki tüm zenginliğini; altın ve gümüş masalar, tepsiler, kaşıklar, şarap kadehleri vs. hepsini misafirlerinin önüne sermiştir²⁰⁰⁷. Rospayelerin servetinin kaynağı, köyleri, bahçeleri, değirmenleri ve dükkanlarıydı. Rakibi Marinus da ondan aşağı değildi. Balıklı Göl'ün kenarında muhteşem bir evi vardı²⁰⁰⁸.

Din adamlarının ise zenginlere fazla tahammülleri yoktu. Çünkü şehirde yoksulluk daha fazlaydı. Bu insanlar yiyecek ekmek, kalacak yer bulamazlarken, zenginlerin lüks

içinde yaşamaları din adamlarını rahatsız etmekteydi²⁰⁰⁹.

b.d. Ruhban Sınıfı

Edessa'daki ruhban sınıfını iki başlık altında işleyeceğiz. Krallık döneminde hakim din olan paganizmin ruhban sınıfını, Paganist Kâhinler Sınıfı, koloni döneminde hakim din haline gelen Hristiyanlığın din adamlarını da, Hristiyan Ruhban Sınıfı adı altında ele alacağız.

b.d.a. Paganist Kâhinler Sınıfı

Süryanca'da "Kübnoye" diye adlandırılan pagan din adamları, toplumda oldukça önemli bir konuma sahiptiler. Zaman zaman kraliyet gücünden sonra, Edessa'da en etkin sosyal tabakayı oluşturmuşlardır²⁰¹⁰. Toplumun en eğitilmiş ve kültürlü tabakasını bu kâhinler oluşturuyordu. Paganizmde tanrıların kudreti, gücü, faaliyetleri rahmet ve gazapları vs. ile ilgili tüm inançlar, bu kâhinlerin yaratıcı muhayyilelerinin ve edebî dillerinin ürünüdür.

2006 Duval, **Histoire d'Edesse**, 7; E. Honigsmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 25-26.

2007 Harun Reşid döneminde Rospayelerin serveti bulunduğu içleri iksir dolu gümüş yılanlar ve akrepler, tabaklar ve paralar ortaya çıkmıştır. Bkz. Segal, **Edessa**, 194.

2008 Segal, **Edessa**, 146; 603 yılında Bizans Generali Narseh Urfa'ya girdiğinde Melkit Piskoposu Severus bu evde huzura çıkarılmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bkz. Diyonisiyos Tell-Mahroyo, **Mahıtbonuso**, 4.

2009 Krş. Hristiyan din adamları bu konuda gerçekten hassasiyet göstermiş ve yazdıkları eserlerde zenginlerin bu lüks ve ihtişamını ağır bir dille eleştirmişlerdir. Örnek olarak bkz. (Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahıtbonuso**, 4).

2010 Duval, **Histoire d'Edesse**, 107.

Bundan dolayı pagan tapınakları başta dinî olmak üzere, birçok alanda eğitim açısından önemli bir rol oynamışlardır²⁰¹¹.

Edessa'da, Büyük Sunak'taki dinî törenleri Başkâhin yönetirdi. Giysileri, daha alt derecedeki kâhinlerden farklıydı. Hierapolis'teki meslektaşlarının elbiselerine benzeyen giysileri²⁰¹², son derece zengin işlemeliydi. Cübbesinin üzerinde uzun bir kemer vardı²⁰¹³. Başında, üzerine taç yerleştirilmiş altından bir heykelcik bulunurdu²⁰¹⁴. Bir Edessa Hristiyan Şehitler Menkıbesi "*tüm kâhinlerin başı ve yöneticisi olan kişiye, meslektaşları arasında büyük hürmet gösterildiğini ve O'nun ayın esnasında görkemli bir kıyafet giydiğini ve başına da altın işlemeli ipek bir serpuş bağladığını*" söylemektedir²⁰¹⁵. Başkâhinler tüm Osrhoene bölgesinde ve Hierapolis'te olduğu gibi Edessa'da da bu göreve bir yıllığına atanırlardı²⁰¹⁶.

Arkeolojik kazılarda karşımıza bir de Budar kelimesi çıkmaktadır.

M.S.73 yılına tarihlenen Fırat'ın Osrhoene bölgesi tarafındaki Serrin Kule Mezrasında bulunan yazıtta şu ifadelerle rastlamaktayız: "*385 yılının²⁰¹⁷ I. Teşrin ayında ben, Ma'nu'nun oğlu... Nabai'nin Budar'ı*" Keşiş Ma'nu bu nefsa'yı²⁰¹⁸ doksan yaşındayken kendim ve oğlum için inşa ettim"²⁰¹⁹. Budar ünvanının bir biçimi Harran paganları arasında da kullanılmış görünmektedir. Harranlıların gizlerine vâkıf kılınırken çömez, "*Bugdarilerin oğlu*" diye adlandırılmaktadır. Bu sırların çömeze ifşâ edilmesi sırasında "*Bugdarilerin Evi*"ne, muhtemelen tapınağına işaret ediliyordu. Putperest Edessa'da Va'el'in hükümdarlığı döneminde Budar diye adlandırılan yüksek rütbeli bir din görevlisinin de var olduğunu söyleyebiliriz. Sumatar'da olduğu gibi kutsal bir taht, Budar'dan Budar'a devredilmekteydi. Eğer bu devretmeler zinciri bir yerde kesilirse o tahtın üzerinde bulunan sütun devrilecekti.

2011 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 59-60

2012 Segal, **Edessa**, 52.

2013 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 49

2014 Duval, **Histoire d'Edesse**, 107.

2015 Segal, **Edessa**, 52.

2016 Segal, **Edessa**, 52.

2017 Selevkos yılı=M.S.73.

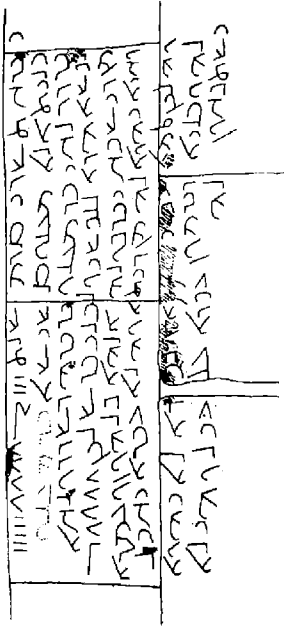
2018 Kule Mezar

2019 Bkz. s.499'daki kitâbe

Aynı döneme ait Elyma yazmalarında bir görev tahtına işaret ediliyor gibidir ve VII.yüzyılda Harran'daki putperestlerin şefinin bir görev tahtını işgal ettiğini ve bir yıllığına seçildiğini biliyoruz. Yine Sumatar Harabelerinde bir Budar'ın atanma merasimleri arasında ritüel bir yemek vardı. Bunun teyidini de paganist Harran'da görebiliriz. Orada çömezler kutsanmış bazı özel yemekler yemekteydiler. Ritüel yemekler seremonyal bir tahta işaret eden Elyma yazıtlarında da zikredilmiş görün-

mektedir. O halde Edessa'da da seremonyal yemeklerin bir Budar'ın görevinin gizlerine vakıf kılınması seremonisinin bir parçası olduğu sonucunu çıkarabiliriz²⁰²⁰.

Başkâhinlerin ve kâhinler sınıfının yanısıra bir de tapınak görevlileri bulunuyordu. Palmyra'daki tapınak görevlileri uzun kollu beyaz kafftanlar giyerlerdi. Ayakları çıplak ve başlarında koni şeklinde külahlar taşırldı. Hierapolis'te çok sayıda kâhin de aynı kıyafeti giymekteydi. Hi-

- 385 ܕܝܢ ܕܡܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 1
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 2
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 3
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 4
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 5
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 6
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 7
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 8
ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ 9

- (1) 385 yılının Birinci Teşrin ayında (2) Ben, Nabay'ın Budar'ı Ma'nu'nun oğlu Sardunaba'nın torunu Keşiş Ma'nu (3-4) bu anıtı 90 yaşındayken kendim ve çocuklarım için inşa ettim. (5) Her kim gelip şükranlarını sunarsa Tanrı onu kutsasın. (6-8) Her kim zarar verirse, mezarı olmasın ve çocukları gözlerini görmez yapsın (9) onun için var olmayan...

Budar'la ilgili günümüze kadar gelen kitabelerden biri

erapolis'te tapınağın bakımıyla görevli kişiler flüt ve kaval çalan müzisyenler, ayinlerde kendilerinden geçen kadınlar, flüt ve teflerin meydana getirdiği müziğin coşkulu etkisi altında şarkı söyleyen, dans eden ve Ana Tanrıça Tapınağı'nın dışında kendilerini hadım eden insanlardan meydana gelmekteydi. Bu kurban törenlerine katılmak için gelen hacılar özel bir elbise giymekteydiler. Her şehrin hacılarının Asurluların "öğretmen" diye adlandırdıkları bir rehber, ne yapmaları gerektiğini öğretmekteydi²⁰²¹.

b.d.b. Hristiyan Rubban Sınıfı

Hristiyan Ruhban Sınıfı, sosyal tabakanın en aktif ve zaman zaman da en güçlü kesimini oluşturmuyordu. Bu sınıfın etkinliğini anlayabilmek için biraz detaya girmekte fayda vardır. Bilindiği gibi, Büyük Konstantinos döneminden itibaren Kilise çok güçlü bir hiyerarşik yapıya kavuştu. Yasal yetkilerle ve çeşitli imtiyazlarla güçlendi. Bu nedenle hem yönetimde hem de sosyal hayatta aktif bir rol oynadı. Özellikle piskoposlar yönetime karşı halkın hem sözcüsü hem koruyucu kalkını oldular. Zengin ve

güçlülerin yönetim nezdinde ve yarıgıda, yoksul ve zayıf zümreleri ezme-lerine fırsat vermediler²⁰²². Kıtık dönemlerinde eyalet valilerinin yetkilerini de üzerlerine alarak, ta imparatora kadar giderek vergilerin azaltılmasında veya geçici olarak tamamen kaldırılmasında, zaman zaman da şehirlerine yardım almalarında çok önemli görevler icra ettiler²⁰²³. Ayrıca şehirlerinin düşman orduları (İran) tarafından kuşatılmaları durumunda, zaman zaman elçilik görevleri üstlenerek muhasarayı kaldırdılar, bunu başaramadıklarında ise bizzat askerlerin arasında çarpışarak, onlara moral destek verdiler²⁰²⁴.

Piskoposların merkezi yönetimin güvenilir müttetikleri olmaları, Büyük Konstantinos'un takip ettiği Kilise politikalarının eseridir. Kiliseye ve din adamlarına bahşedilen maddî ve manevî imtiyazlar dışında, kendi mahkemelerini kurma hakkı verilince, Kilise icrâ ve kazaî sahada son derece güçlendi. Piskoposluk mahkemelerinin kararları nihâî idi ve yönetim tarafından aynen uygulanmak zorundaydı²⁰²⁵. Bu yetki ve imtiyazlar, Urfa'da kiliseyi ve ruhban sınıfını

2021 Segal, **Edessa**, 47-48

2022 Bunun örneklerine Mar Yaşua'nın **Vekayinâme**'sinin muhtelif bölümlerinde rastlanmaktadır; krş. Segal, **Edessa**, 127-128.

2023 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXIX; krş. Segal, **Edessa**, 128.

2024 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LVIII.

2025 Bkz. Mehmet Çelik, **Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, 17 vd.

etkin ve güçlü bir konuma getirmişti. Özellikle Urfa ve civarında kölelerin çok oluşu, Devletin de kölelerin âzâd edilmesine şahitlik etme imtiyazını ruhban sınıfına vermesi, bu etkinliği arttıran diğer bir husustu. Bu imtiyaza şehir merkezinde piskopos, kırsal kesimde ise piskoposun temsilcisi (Periodeutes) sahipti. İmparator Justinianus döneminde ruhban sınıfına Belediye yönetiminde de geniş haklar tanınmıştı. Belediye meclisinde yer alan ruhbanlar, memurların atanmasında, belediyenin mali harcamalarının, hamamların ve kamuya ait zahire ambarlarının yönetiminde, şehrin su kemerlerinin ve köprülerin bakım işlerinde karar verme yetkisine sahiptirler²⁰²⁶.

Urfa piskoposları gerek şehrin güzelleşmesi ve gerekse sosyal ihtiyaçlardan dolayı büyük masraf ve insan gücüne dayanan inşaat işlerine de önderlik etmişlerdir. Örneğin Piskopos Nona kendi döneminde bir vaftizhane, bir cüzzam hastanesi, bir kilise, birçok manastır, kule ve köprüler inşa ettirmiştir²⁰²⁷. Mor Tomas, İmparator Anastasius adına Dara

şehrinin yapımına nezaret etmiştir. Urfa Episkoposu Mor Petrus 504-505 yılında İmparatorun talimatıyla hem Urfa surlarını onartmış, hem de artan parayla bir kilise inşa ettirmiştir. Yine aynı tarihte Urfa Metropolitliğine bağlı Birecik Piskoposu Mor Sergius, İmparatorun verdiği parayla şehrin surlarını yenilemiştir²⁰²⁸. Rabbula'nın bu konuda faaliyetlerini burada uzun uzun anlatarak konuyu uzatmak gereksizdir²⁰²⁹. Piskoposluk makamının önemini vurgulamak için daha önce valilik görevi yapan bir çok insanın bu makama atandığını söylemek yeterlidir, sanırım²⁰³⁰.

Urfa episkoposlarının devlet erkanıyla bu müspet çalışmalarının yanı sıra, zaman zaman da Kristolojik fikirlerinden dolayı birbirleriyle ters düştüklerine şahit olmaktadır. Bu nedenle bazen Patrik tarafından²⁰³¹, bazen da bizzat İmparator tarafından görevlerinden alınarak sürgün edildiklerini görüyoruz. Bu konuda en güzel örnek Piskopos Hiba'dır. Rakipleri tarafından çeşitli ahlakî ve kristolojik sapkın düşüncelerle şikayet edilmiş, görevden

2026 Segal, **Edessa**, 129.

2027 Duval, **Histoire d'Edesse**, 176; farklı örnekler için bkz. Mar Yaşua, **Vekayinâme**, böl. LXXXVII-LXXXIX.

2028 Mar Yaşua, **Vekayinâme**, XCI.

2029 Bu konuda bkz. Duval, **Histoire d'Edesse**, 169 v.d.

2030 Örneğin Seleucialı Mor Nona ve halefi Mor Mara en meşhur iki örnektir.

2031 Urfa Episkoposları Antakya Patrikliğine bağlıydılar.

alınmış, sonra tekrar görevine iade edilmiştir²⁰³².

Bir piskopos bölgesindeki kilise mallarını istediği şekilde tasarruf edebilirdi. Urfa Kilisesi'nin "*Rabbayto*" lakabıyla anılan bir vekil harcı da bulunuyordu. Episkops tarafından atanan Rabbayto, Kilisenin tüm malî işlerinden sorumlu ve yetkiliydi. Rabbayto görevinde bulunan ruhaniler, zaman zaman piskoposluk makamına da vekalet ederlerdi. Şehirde çeşitli imar faaliyetleri hususunda Kilise hazinesinden tasarrufta bulunurlardı²⁰³³.

Urfa'da piskoposlara tahsis edilen resmî bir konak bulunuyordu. Piskopos misafirlerini burada ağırlardı. Uygun gördüğü zamanlarda Katedralin kürsüsünden halka vaaz ederdi. Komünyon töreni için kutsal şarabı piskopos takdis ederdi. Paskalya'da olağanüstü bir durum olmadıkça, şehir dışına seyahatlerde bulunmaz, töreni bizzat kendisi organize eder ve yönetirdi. Yortu'da günün mânâ ve ehemmiyetine binaen bir konuşma yapar ve ruhanilere hediyeler verirdi²⁰³⁴. Şehir merkezinde Episkoposun idaresi altında

Horepiskopos ve Diyakozlar bulunurdu. Bunlar başta kiliselerde ayinleri yönetmek üzere, piskoposun verdiği çeşitli görevleri yaparlardı. Kırsal kesimlerde ise yine piskoposun atadığı bölge rahipleri²⁰³⁵, papazlar²⁰³⁶, şammaslar²⁰³⁷ bulunurdu. Bunların yaşantıları hususunda Kilise tarafından vazedilen kuralları özetleyerek buraya almakta fayda mülhaza ediyoruz. "*.... Rubanilerin kadınlarla münasebetten uzak durmaları, kesinlikle insanlardan rüşvet sayılabilecek "zoraki hediye" almamaları, alış verişlerde faiz veya iskonto talep etmemeleri... Rubanilerin manastırların ihtiyaçlarını karşılamaları, kilisesi olmayan yerlere kilise yaptırmaları, mevcut kiliselerin içini ve çevresini temiz tutmaları, her kilisede bir dinleme yeri bulundurmaları; rubanilerin, abla-ki zaafiyeti bulunan askerlerin ve fabişelerin mekan tuttukları hanlara gitmemeleri, sadece ve sadece kilise misafirhanelerinde ve manastırlarda kalabilecekleri, yine rubanilerin et ve şaraptan uzak durmaları, ancak hastalık halinde ölçülü biçimde alabilecekleri, ruhanilerin ki-*

2032 Trimmingham, **Pre-Islamic Times**, 162; Dovney, **History of Antioch**, 468.

2033 Segal, **Edessa**, 133-134.

2034 Segal, **Edessa**, 134.

2035 Periodeutes

2036 Presbyter

2037 Diyakoz

lisedeki ayinlere katılmaları ve oruç hususunda gayretli olmaları gerektiği, özel bir izin olmadan köy ve kiliselerinin işleri için dahi olsa, kiliselerini terkederek uzak yolculuklar yapmamaları, sadece kiliselerinde oturmaları ve sahip oldukları mal ve mülkleri kiliseye miras olarak bırakmaları, hiçbir şekilde zinaya başvurmamaları, ruhani sınıfı dışındaki insanlardan iş kabul etmemeleri veya bir vasi olarak görev yapmamaları, heretik görüşlüler veya şeytana tapan kimselerle hiçbir şekilde ilişki kurmamaları hususunda tenbihlenmişlerdi²⁰³⁸.

Urfa'da Piskopos, Horepiskopos, Papaz ve Diyakoz dışında ön-ruhban sınıfından sayılabilecek bir grup daha vardı. Bunlar Benay-ı Qıyomo (Ahdin Çocukları) ve Benat-ı Qıyomo (Ahdin Kızları) olarak anılırlardı. Konumları "ruhbanlığa hazırlık devresi" olarak tanımlanabilir. Bekarlığı esas alan bu grup, oruç tutmak, ifetini korumak, sadece aileleri veya diğer Benay-ı Qıyomo ile birlikte yaşamak, yalnız başına yaşamaktan kaçınmak, toplantılara ancak başlarında bir ruhanî olmak kaydıyla katılmak... gibi birçok kurala sıkı sıkıya riayet ederlerdi. Afrahat onların ahlakî vasıflarını şöyle tasvir eder: "...

Şeytan, bir yılan sessizliğiyle onlara yaklaştığında, onlar O'nun yiyemeyeceği tuz olurlar... Eğer Şeytan yiyecek arzusu ile onlara sokulursa, Onlar Kurtarıcımız gibi oruç tutmak suretiyle onu mağlup ederler. Eğer o şehvetli bakışlarla onları ayartmaya çalışırsa, onlar gözlerini Cennetin doruğuna kilitlerler. Eğer şeytan onlara uyku ile yaklaşmak isterse, onlar uyanık ve tetikte olurlar, ilahiler söyleyip namaz kılarlar. Eğer Şeytan onları mal-mülk ile cebetmeye kalkarsa, onlar bunları fakirlere dağıtırlar. Şefkatle onlara sokulmak isterse, onun acılığını bildiklerinden tatmazlar. Onları Havva'nın şehvetiyle tutuşturmak isterse, onlar Havanın kızlarıyla oturmakta olsa, yalnızlığı tercih ederler..."²⁰³⁹.

Benat-ı Qıyomo'yu "kendilerini Mesihe nişanlayan bakireler" diye adlandıran Afrahat, Benay-ı Qıyomo'nun biri sizden birine "seninle birlikte oturmak istiyorum ve bana hizmet et" derse, ona şöyle cevap verin der: "ben muhteşem bir kocaya nişanlıyım ve ona hizmet edeceğim; ancak onun hizmetinden ayrılırsam, sana hizmet edebilirim. Ben seni, sen de beni kabul edersen, nişanlım öfkelenecek, bana bir boşan-

2038 Segal, **Edessa**, 135-136.

2039 C.F. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 134.

ma tezkeresi yollayacak ve beni evinden çıkaracak. İşte o an acı ikimizi de saracak. Bu nedenle göğsünde ateş yakma! Şerefini koruyarak sadece elbiseni yak! Ben kendi başıma şerefimle yaşayacağım..”²⁰⁴⁰

Benay-ı Qiyomo'nun statüsü ve özellikleri Doğu Hristiyan aleminde bölgeden bölgeye, dönemden döneme muhtemelen değişiklikler göstermiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sınıfın, ruhanilerle normal insanlar arasında bir yerde bulunduklarıdır. Ancak şüphesiz, ruhanî sınıfa daha yakındırlar. Çünkü katı bir kili-se disiplinine uyuyor ve birçoğu sonra ruhban sınıfına intisab ediyordu. Ruhbanlardan tek farkları yok-sulluk yemini²⁰⁴¹ etmemeleri ve

kendi mallarının tasarruf hakkını el-lerinde bulundurmalarıdır²⁰⁴².

b.e. Özgür Şehir Halkı

Edessa'da sosyal tabakanın en geniş kesimini, özgür şehir halkı temsil ediyordu. Bu konunun iyi anlaşılabilmesi için gruplandırarak ele almayı uygun görüyoruz. Bunlar genel çizgileriyle meslek grupları içerisinde yer almaktadırlar.

Edessa, her yönüyle kendi kendine yeten bir şehirdi. Ticaret hayatıyla, sanat hayatıyla, eğitim, öğretim ve sağlık hayatıyla son derece canlı ve faal idi. Her şehirde olduğu gibi, ihtiyaç duyulan her konuda hiç şüphesiz ihtiyaca binaen Edessa'da da meslek grupları oluşmuştur. Zaman-

2040 C.F. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 139.

2041 Hiçbir mülkiyete sahip olmayacağı yemini

2042 V. yüzyıl Urfa ve Mezopotamya kilisesinin ruhanî hayatını daha iyi anlayabilmek için Rabbula'ya atfedilen “**Ülkede Yaşayan Ruhaniler ve Ahdin Çocuklarına Emir ve Tenbihler**” başlığı altında sıralanan kuralları buraya aktaralım: **1.** “Her şeyden önce, diyor Rabbula, “Ey Kilisenin çocukları, Kutsal Kilisenin doğru inancını öğrenin!.. Çünkü o, sapkınların doğru yoldan çıkarmasını önler. **2.** Papazlar, rahipler, diyakozlar veya Benay-ı Qiyomo'dan hiçbiri kadınlarla birlikte oturmasın; anneniz, kız kardeşiniz ve kızınız bundan istisna. Kendi kurdukları yerin dışında bu kadınları ev halkına dahil etmeyin. Bu kadınlarla birlikte kalıyorsanız, bunda devam edin. **3.** Rahipler, Diyakozlar ve Benay-ı Qiyomo, kendi arzuları dışında Benat-ı Qiyomo'yu kendi elbiselerini dokumaları konusunda mecbur tutmasın! **4.** Rahipler ve Diyakozlar, kadınları özellikle Benat-ı Qiyomo'yu kendinize hizmet ettirmeyin! **5.** Rahipler, Diyakozlar ve Horepiskoposlar hiç kimseden rüşvet almayın, özellikle de (kendilerinden önce) rüşvet alan birinden. **6.** Rahipler ve Diyakozlar, Kilisenin ihtiyaçları için kendi hür iradesi ve gönül rızası dışında, ne Benay-ı Qiyomo'dan ne de bu şehirde otursalar dahi sivillerden hiçbir şekilde para almayın. **7.** Bir piskopos bir köye geldiğinde, o piskopos adına sivillerden para toplamayın. Kilisenin fonunda ne kadar varsa, o kadar ödeyin. Kilisede hiçbir şey yoksa, bir şey vermeyin. **9.** Rahipler, Diyakozlar, Benay-ı Qiyomo, Benat-ı Qiyomo haram kazançtan hiçbir pay, faiz veya ticarî menfaat talep etmeyin. **10.** Benay-ı Qiyomo veya Benat-ı Qiyomo

la yine arz-talep dengesi içinde bun- saymayacağız. Sadece belgelerde
lar eksilip çoğalmışlardır. Biz bunla- haklarında bilgi olan meslek grupla-
rını hepsini burada tek tek ele alıp rını kısaca ele alacağız.

mo rahibinizin kendi akrabası veya akrabasının akrabası dışında sivillerle oturmasına müsaade etmeyin. **11.** Ey Kilisenin çocukları! Oruçta sebat, ibadette acele edin. Fakiri gözetin, insanlar arasında ayrımcılık yapmadan zulme karşı adalet isteyin. **12.** Köylerdeki rahiplerin tümü, kendilerine başvuran yoksullara ve özellikle Benay-ı Qiyomo'ya baksınlar. **16.** Her kilisede, başvuran yoksulların huzur bulabileceklerine inandıkları bir ev olsun; ancak kahinleri, büyücüler, muskacıları ve şifa dağıttığını iddia eden erkek ve kadın sahtekârları her yerden defedin ve onlardan faaliyet sahanızı zorla istila etmeyeceklerine dair söz alın. **17.** Benat-ı Qiyomo'nun yalnız başlarına geceleyin kiliseye gelmelerine ve kiliseden gitmelerine müsaade etmeyin. Ancak yanlarında biri var ise, olabilir. Benay-ı Qiyomo için de aynı geçerlidir. **18.** Benay-ı Qiyomo ve Benat-ı Qiyomo'dan herhangi biri muhtaçsa, köylerinin rahipleri veya diyakozları onları gözet sin. Şayet bunu yapamazsa, bize bildirsin, biraz yardım sağlayalım. Zira ihtiyaçları sebebiyle uygunsuz şeyler yapmaya zorlanabilirler. **19.** Benay-ı Qiyomo Mezmurları öğrensin Benat-ı Qiyomo da ilahi öğrensin. **20.** Ey Rahipler, Diyakozlar, Benay-ı Qiyomo ve Benat-ı Qiyomo. Ne inançta ne de günahta Tanrının adını zikrederek küfre girmeyin, ancak muktedirsen, kendi sözünü söyle. **21.** Papazlar, Rahipler ve Diyakozlar bir şehre gittiğinizde Kilisenin misafirhanesi veya manastırların dışında, umumî hanlarda veya herhangi bir yerde kalmayın. **22.** Ey Rahipler, Diyakozlar, Benat-ı Qiyomolar, şarap ve etten sakının. Eğer yiyecek başka bir şeyiniz yoksa, aşağıda belirtildiği gibi onlardan azıcık yeyin. Şarap içen veya satıldığı yere girenleri, Kiliseden uzaklaştırın. **23.** Mesih'in şakirdi olanlar ihtiyaçlarından daha fazlasını kazanmada açgözlü olmasınlar, fakat fakirlikten de endişe etsinler. **24-26.** Ey Rahipler, Diyakozlar, Benay-ı Qiyomo, harman yeri ya da bağ koruyucusu, veya sivillerin ücretlendirdiği işçi ya da kâhya, veya sivil temsilcisi ya da kanunlarla ilgili hiçbir iş yapmayın, sadece onları kilisenin hizmetinde tutun ve ibadet ve ilahi törenlerini gece ve gündüz aksatılmadan devamını sağlayın. **27.** Benat-ı Qiyomo olan bir kadını almaya cüret eden bir sivil aforoz edin, mennedin ve yargılanmak üzere şehre gönderin. **28.** Benay-ı Qiyomo ve Benat-ı Qiyomo'dan itibarlarını düşürenleri ıslah-ı nefis etmek üzere manastırlara gönderin. Şayet manastırda kalmak istemezlerse, ailelerinin yanında kalıp ıslah-ı nefis edinceye kadar, Kiliseye kabul etmeyin. **29.** Bir kadının kendi kocasından başka bir erkekten ya da bir erkeğin kendi resmî eşinden başka hiçbir kadından eğitim almasına müsaade etmeyin. Böylece Allah'ın adı kirlenmez. **30.** Rahipler, bizim özel iznimizin olması dışında, zinaya bulaşmış olanlara sakrament arzına izin vermesinler. **31.** Rahiplerin, Diyakozların veya Kilisenin çocuklarının hiçbirisi, umumî kablalar, sakrament için kullanılan kablaları yan yana, aynı kutu ya da aynı sandıkta bulundurmasına cüret etmesin. **32.** Rahip ve Diyakozlar hariç, herhangi bir kimsenin adak vermesine veya buna yaklaşmasına müsaade edilmesin. **33.** Kölelerin sahipleri, onları onurlarıyla ellerinde tutsunlar; kölelere iyi davranıp, fakirleri gözet sinler. **36.** Rahipleri olmadan Benay-ı Qiyomo'nun, Kadın Diyakozları da olmadan Benat-ı Qiyomo'nun toplantı ya da başka yerlere gitmelerine izin vermeyin. **37.** Rahipler, Diyakozlar veya Benay-ı Qiyomo'nun, bizim emrimizle olması dışında, İmparatorluk ordusuna veya herhangi bir yere gitmesine izin vermeyin. Hatta bu köyünüzün veya Kilisenin işiyle ilgili bir konu olsa dahi. **38.** Tüm rahipler Allah'ın Evi'nin hizmetiyle meşgul olsunlar. Allah'ın Evi için gerekli her şeyi yap-

b.e.a. Sanatkârlar ve Zanaatkârlar

Edessa'da sanatkâr ve zanaatkâr denince, aklımıza taş işçiliğinden heykeltıraşlığa, ressamlıktan hattatlığa, kuyumculuktan silah yapımına, her türlü tamircilikten, süs ve ev araç gereçlerinin imalatını yapan birçok meslek erbabı gelir. Biz bunları kaynaklardaki ipuçları ve yetersiz bilgilere dayanarak tek tek ele almak yerine, sanatkâr ve zanaatkârları genel olarak ele alıp değerlendireceğiz.

Doğu ve Batı uygarlıklarının buluşma noktasında yer alan Edessa buna bağlı olarak pek çok zorluk yaşamakla beraber, bazı avantajlara da sahip olmuştur. Bu uygarlıkların sa-

natsal etkileri Edessa'da yoğun bir şekilde hissedilmiştir. II. yüzyılın sonunda Edessa hükümdarının sarayı bir gösteriş, hareket ve kültür sahnesi olmuştur.

Urfa ve çevresinde bulunan kalıntılardan Urfalı sanatçıların ne kadar hünerli olduklarını görebiliriz. Kabartmalardaki figürler, heykeller ve mozaiklerin hepsi birer usta işidir. Özellikle mozaik sanatının öğrenilmesi için Edessa'da bir mozaik okulunun varlığından bahsetmek mümkündür²⁰⁴³. Urfalı sanatçıların mimarî eserlerindeki ustalıkları da tartışmasızdır. Urfalı zengin ailelerin evlerindeki ve bazı kilise kalıntısındaki süslemeler bunun en güzel

sınlar. Kilisede hayvan beslemesinler. Çünkü Allah'ın Evi'ne zillet sokulmaz. **39.** Bu dünyadan ayrılan Papazlar, Rahipler ve Diyakozlar, hepsi kilise de yaşayacaklardır. **40.** Ne Rahipler, ne Diyakozlar ne de Benay-ı Qiyomo, hiç kimsenin suretini resmetmesinler. Bu eylemle yazılı olsun veya olmasın. **41.** Rahipler, Diyakozlar ve mümkünse Benay-ı Qiyomo da Kilisede otursunlar. **42.** Rahipler, Diyakozlar, tüm kiliselerde Evangelion dı Mefhareşe'nin Benay-ı Qiyomo bir kopyasının bulunmasına ve de okunmasına ihtimam gösterin. **43.** Rahibin bulunduğu yerde, İncil'i Diyakozlar değil, Rahipler okusun. Vaftiz de rahiplerin bulunduğu her yerde mümkündür. **44.** Siviller, Kilisede vekilharç olmasın. Bu işi yapacak Benay-ı Qiyomo'nun olmadığı yerler müstesna. **45.** Benay-ı ve Benat-ı Qiyomo, cenaze töreninde şarap içmeyin. **47.** Ey Kilisenin Çocukları, ne işte ne de sözde, zındıklarla münasebet kurmayın. **49.** Heretiklerin kitaplarını ve kablarını her yerde arayıp bulun. Mümkünse bize getirin ya da ateşe yakın. **51.** Rahipler! Kötü cinlere meraklı olanlara adak vermeyin. Şeytanlar topluluğunda sakramentlerin yapılması, onların değerini düşürmez. **56.** Erkekler, zina etmedikçe eşinizi boşamayın! Kadınlar, siz de kocanızdan hiçbir şekilde ayrılmayın. **57.** Erkekler, kız kardeşinizin ya da erkek kardeşinizin kızını veya babanızın ya da annenizin kızkardeşini eş olarak almayın. **58.** Benay-ı Qiyomo, Mezbah'ın üzerine çıkmayın. Kilise apsesinde sebze yetiştirmeyin, hiçbir rahip oradaki-leri yemesin ve kilisenin bu yüksek kısımlarında kimse yemek yemesin. Sakramental kablari muhafaza için kimse buraya bir şey koymasın. **59.** Rahipler, Diyakozlar sakramentleri verirken, sakramentlerden aldığınız hiçbir şeyi kendinize hediye olarak kabul etmeyin (F.C. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 143-149).

2043 Segal, **Edessa**, 34.

kanıtı olup, ince bir sanat zevkini de yansıtmaktadır.²⁰⁴⁴

Urfa'ya kazandırdıkları bu eşsiz güzellikler nedeniyle toplumun önemli bir üyesi de sanatkârlardı. Krallar döneminde bazıları kral için çalışıyorlardı ve saraya yakın bir yerde ikamet ediyorlardı. Muhtemelen masrafları da kral tarafından karşılanmaktaydı²⁰⁴⁵. Havari Addaî'yi dinlemek üzere yapılan toplantılarda sanatkârlar da bulunur ve kralın önderleri özgür adamları ve kumandanlarından sonra gelirlerdi²⁰⁴⁶. Dere kenarındaki kemer altlarında yaşayan ve mesleklerini burada icra eden, aralarında zanaatkârların da bulunduğu işçilerin 201 yılındaki büyük sel felaketinden sonra mesleklerini nehre yakın yerlerde icra etmeleri, özellikle de sonbahar ve kış aylarında geçeleri o bölgelerde kalmaları yasaklandı²⁰⁴⁷. Bütün kulübeler belediye ölçüm memurlarının ve diğer uzmanların uygun bulduğu yerlerde, nehirden mümkün olduğunca uzak yerlere inşa edildi²⁰⁴⁸.

Sanatkârlar, Monarşi dönemindeki önemlerini V. yüzyılda da korudular. 201 yılındaki selden sonra nehrin yanında işyeri açmalarının yasaklandığını belirtmiştik. 496-497 yılında da Vali Alexander, sanatkârlar tarafından portikolara inşa edilmiş olan yüksek sekilerin kaldırılmasını emretmiştir²⁰⁴⁹.

Mayıs 498'de İmparator Anastasius'un fermanıyla sanatkârların da ödemek zorunda olduğu Khrysargyron (Collatio Iustralis) adındaki vergi kaldırıldı. Bundan dolayı başta sanatkârlar olmak üzere bütün halk sevinç gösterilerinde bulundu ve bir hafta süren şenlikler yapıldı²⁰⁵⁰. Sanatkârların ödediği bu vergi dört yılda bir ödeniyordu ve toplam 140 libre altın idi²⁰⁵¹. Edessa'daki sanatçılardan dört yılda bir alınan bu vergiden, gelirlerini tahmin etmek mümkündür. Tüm imparatorlukta olduğu gibi, Edessa'da da en ağır vergi bu idi. Sanatkarların kazanç durumlarının, diğer sektörlerin çoğundan iyi olduğunu söyleyebiliriz.

2044 Cihat Kürkçüoğlu, **Urfa El Sanatları**, Kültür Bakanlığı Yay., 1. baskı, Ankara 1997, 130-131.

2045 Segal, **Edessa**, 21.

2046 Addaî, **The Teaching of Addaî**, 23 vd.

2047 Ross, **Roman Edessa**, 105 vd.

2048 Ross, **Roman Edessa**, 105-106.

2049 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXIX.

2050 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI.

2051 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI.

2052 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 188 vd.; A. Bailly, **Bizans I**, 93 vd.

Sanatkârlar ve dükkan sahipleri Guilds denilen esnaf derneklerine sahiptiler. Bu dernekten o işi yapabileceklerine dair icazet aldıktan sonra mesleklerini icra edebiliyorlardı. Edessalı sanatkârlar, en büyük darbeyi İmparator Justinian döneminde yediler. Devletin Monofizitizmle mücadelesinin en kanlı dönemi Justin I ve Justinian'ın ilk dönemleridir²⁰⁵². Bu mücadele sadece Monofizit ruhbanlara karşı yapılmıyordu, o düşüncede olan herkesle mücadele ediliyordu. İmparatorun yayınladığı “...sapkınların²⁰⁵³ bütün resmî görevlerden alındığı, hiçbir sanat icra edemeyecekleri, mahkemelerde şahitlik dahi yapamayacakları ve miraslarının evlatlarına değil, devlete kalacağı... gerçek inanca sahip olmayanların dünya malından yoksun bırakılmalarının bir hak olduğu ve sapkınlar, canlarının kurtulmuş olmasıyla yetinmeleri...”²⁰⁵⁴ şeklinde cümleler içeren fermanı, Edessalı sanatkârlar için adeta yıkım oldu. Bir ruhani liderden çok, acımasız bir asker olan Antakya Patriği Amidli Afram²⁰⁵⁵ bu fermanı Edessa civarında çok şiddetli uyguladı. Monofizit sanatkârları işlerinden menet-

tiği gibi, bölgede gerçekleştirdiği askerî operasyonlarla Edessa ve civarında tek Monofizit ruhani bırakmadı²⁰⁵⁶. Edessa'da zanaatkarlar sınıfının yanında el sanatlarında çalışan insanların meydana getirdiği bir diğer kategori daha vardı. Bunlar muhtemelen çıraklık yapan, eğitimsiz işçilerdi ve kesinlikle bir esnaf teşkilatına üye olmadıkları gibi, zanaatkarlar kadar önemli bir yere de sahip değillerdi. Zira Hiba'nın aleyhine valiye verilecek dilekçede şehir konsülleri ve kilise mensupları gibi sanatkârların da imzaları vardı. Ama el sanatları veya tarımla uğraşanlar sadece bu dilekçeye parmaklarını basmışlardı²⁰⁵⁷. Buradan onların eğitimsiz olduklarını tahmin edebiliyoruz.

b.e.b. Öğretmenler

Urfa toplumunda eğitime büyük bir önem verilmekteydi. Dolayısıyla öğretmenlerin oldukça saygın bir yeri vardı. Ekonomik durumları tam tersine sahip oldukları sosyal statüyle paralellik arzetmiyordu. Diocletianus döneminde bir ilköğretim öğretmeni her öğrenci için aylık ortalama 50 dinar alıyordu o dönemde bir

2053 Kadıköy Konsili muhalifleri, özellikle Monofizitler.

2054 M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 243.

2055 Downey, **History of Antioch**, 526 vd.; Freen, **Rise of Monophysite**, 257 vd.

2056 Mor Hanna Dölebanî, **Deyru'l-Umur Tarihi**, 55 vd.

2057 Segal, **Edessa**, 140.

zanaatkârın kendisine sağladığı paraya ek olarak, her gün için 50-60 dinar civarında para aldığını gözönüne alırsak, öğretmen maaşlarının ne kadar düşük olduğu ortaya çıkar²⁰⁵⁸. Bunun yanı sıra öğretmenler “*Collatio ustralis*” (Krysargyron) adlı vergiden ise muaftılar²⁰⁵⁹. Ayrıca öğretmenlerin ticaretle, zanaatla uğraşmaları ve görevlerini ihmal etmeleri yasaktı²⁰⁶⁰.

b.e.c. Doktorlar

İnsan sağlığı her dönemde önemli olmuştur. Edessa, tarihi boyunca hastalıklarla, şifalı suları ve tedavi yöntemleriyle de şöhret bulmuştur. Bu nedenle doktorların sosyal statüleri oldukça yüksekti. Bizans kanunlarına göre öğretmenler gibi hem şehirdeki hem de köydeki doktorlar “*Collatia Lustralis*” adlı vergiden ve angarya bir iş olan yetimlere vasilik etme yükümlülüğünden muaftılar. Ayrıca askerlere yatacak yer temin etme mükellefiyetleri de yoktu. Kanun onlar için şöyle demektedir: “*bekimler bedenleri, bilginler ruhları iyileştirir*”²⁰⁶¹. Doktorların sadece

dünyevi çalışmalarla yetinip dinî çalışmalarla ilgilenmemeleri, bazı din adamlarının onlara şüphe ile yaklaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle olsa gerek Nusaybin İlahiyat Okulu’ndaki öğrencilerin doktorlarla aynı evde kalmaları yasaklanmıştı. Bu anlayış o dönemde Kilisedeki hakim anlayıştır. O dönemin kroniklerine baktığımız zaman tabii afetler gibi, hastalıkların da, azgın insanların cezalandırılması için Tanrı tarafından gönderilmiş bir ceza yöntemi olduğuna inanılıyordu²⁰⁶². Kilisedeki bu anlayışın temeli Pavlos’a dayanmaktadır²⁰⁶³. Ancak bu anlayış her zaman ve herkes için geçerli değildi. Hatta bazı üst düzey ruhanilerin bazı doktorlarla özel ilişkiler içinde olduklarını görüyoruz. Örneğin Viranşehir’in “*şehir hekimi*”, Piskopos Sofronius’un kullanımı için astroloji üzerine kitaplar derlediği iddia edilen insanlardan biriydi²⁰⁶⁴.

Edessalı doktorların şöhreti, sadece Osrhoene bölgesiyle de sınırlı kalmamıştır. Bu şöhretin ta İran sarayına kadar yayıldığını Procopius’un Edessa’nın yerlisi olan Stefanos adlı

2058 Segal, **Edessa**, 150.

2059 Segal, **Edessa**, 122.

2060 Segal, **Edessa**, 150.

2061 Segal, **Edessa**, 138.

2062 Örnek olarak bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. IV.

2063 Bkz. **I. Kor.** XI, 32.

2064 Bkz. s.432 vd.

birinden bahsederken “*zamanın hekimleri arasında câlib-i dikkat bir bilgiye sahip olan, bastalandığında Pers hükümdarı Kabad'ı şifaya kavuşturmuş ve bu sayede büyük bir servete sahip olmuş bir hekim*” şeklindeki sözlerinden anlıyoruz²⁰⁶⁵.

Doktorlar bu önemlerinin yanı sıra siyasi anlaşmazlıkların çözümünde de zaman zaman rol oynamaktaydılar. Kabad'ı iyileştiren Stefanos, Bizans imparatoru tarafından Edessa'nın 544'deki kuşatmasından vazgeçmesi için Pers kralı 1. Hüsrev'i ikna etmeye gönderilmişti²⁰⁶⁶.

b.e.d. Tüccarlar

Urfa'da önemli bir sınıf da tüccarlardı. Özgür adamlar olarak tabir edilen Edessa ileri gelenlerinin bazıları zenginliklerini ticarete borçluydular. Edessa doğudan batıya, kuzeyden güneye giden ticaret yollarının çok önemli bir noktasında bulunuyordu. Bu nedenle önemli bir ticaret kolonisiydi. Deyr-Yakub'taki yakın dönem Palmyra yazısıyla yazılmış yazıtlar, Monarşi döneminde Edessa toplumunun liderleri ile batı

arasında yakın ilişkiler olduğunu göstermektedir. Bu ilişkiyi sağlayan Edessa'lı tüccarlar, ticaret sayesinde bir çok şehirle irtibat halindeydiler. Tüccarlar kültürel ve dini fikirlerin yayılmasında da önemli bir rol oynamaktaydılar. Hatırlanacağı gibi efsaneye göre Addaî Abgar'ı iyileştirmek ve Hristiyanlığı yaymak için Edessa'ya geldiğinde bir Yahudi'nin evinde kalmıştı²⁰⁶⁷. Edessalı tüccarlar tarafından Hristiyanlığın bir koldan Ermenistan topraklarına, bir koldan da tâ Hindistan'a kadar uzandığını kaynaklar bize haber vermektedir²⁰⁶⁸.

Tüccarlar, geçimini alım-satımla sağlayan tüm meslek sahipleri gibi “*Collatio Lustralis*” vergisini ödemekle yükümlüydüler. Lüks malların ticaretinin yapıldığı Urfa'da her dört yılda bir 140 altın vermek gerekiyordu ve bunu biriktirebilmek oldukça zordu. Bu vergi muhtemelen tüccarları da zorlamaktaydı. O dönemde ekonomide tarımın yanında sanayi ve ticaretin öneminin daha az olduğunu belirtmeye gerek yoktur²⁰⁶⁹. 498'de imparator Anastasius bu vergiyi kaldırınca Urfa'da büyük

2065 Segal, **Edessa**, 138; Edessa'da hekimlik öylesine gelişmişti ki, İran saraylarında görev yapan hekimlerin yanısıra, İslam fethinden sonra da buradan çok miktarda meşhur hekim yetiştiğini ve halifelerin saraylarında da görev yaptıklarını görürüz.

2066 Duval, **Histoire d'Edesse**, 205

2067 Addaî, **The Teaching of Addaî**, 11.

2068 Geniş bilgi için bkz. C. Parmananda-S.J. Divarker, **India: The Church and Nations**, 20 vd.

2069 Segal, **Edessa**, 139.

çaplı bir bayram sevinci yaşandığını biliyoruz²⁰⁷⁰.

Bu dönemin vekayinâmelerine bakıldığında, az da olsa tüccarlarla ilgili bazı anekdotlara rastlamak mümkündür. Efesli Yuhanna Bizans'ın başkenti Konstantinople ile İran arasında mal taşıyarak ticaret yapan iki kardeşten bahsederken, anlamlı bir şekilde onların *"tüm dünyada tüccarların yapmaktan baz aldıkları kötü uygulamalardan"* yani pazarlık yapmaktan, *"her türlü yeminden, yalan söylemekten ve zorla almaktan"* kaçındıklarını söylemektedir²⁰⁷¹. Buradan hareketle dönemin tüccarlarının büyük çoğunluğunun ahlak dışı yöntemlere başvurduğunu açıkça görüyoruz.

Yine Harran yakınındaki Paddana'lı putperest bir tüccara ilişkin yazarı bilinmeyen bir hikayede de tüccarların ahlâki durumları ile ilgili olumsuz bir tablo çizilmektedir. Hikayeye göre tüccar, Harran'daki İbrahim Peygamber Manastırı'ndaki (Yakup peygamberin, karısı Rahelle buluştuğunda kuyunun tepesinden yuvarladığı) taştan bir parça koparıp getirme işini üstlenmiştir. Bu taşın

tüccarın İstanbul'daki bir tanıdığının karısının kısırlığına çare olacağına inanılmaktadır. Fakat tüccar taşı getirmeyi unuttur ve bunun yerine sıradan bir taşı vererek arkadaşını aldatır. Kadının hamile kalıp çocuğu doğurması üzerine tüccarın *"eğer sıradan bir taş parçası kadının imanı sayesinde ona bir çocuk verebildiyse, istediği gerçek taştan bir parça getirmiş olsaydım kim bilir ne inanılmaz bir sonuç olacaktı"* dediği söylenir²⁰⁷².

Tabi, bu anekdotlara bakılarak, dönemin ticarî ahlâkı üzerinde genel bir kanaat sahibi olabiliriz. Ancak, az da olsa ahlak sahibi tüccarların varlığı da unutulmamalıdır. Nitekim ister bu ahlâkî nedenlerden, isterse başka nedenlerden olsun, bazı tüccarların işlerini bırakıp, devlet memuriyetini tercih ettiklerini de görüyoruz²⁰⁷³.

b.e.e. Fırıncılar

Nedeni bilinmemekle beraber Edessa'da ekmek yapma aşağılık bir iş olarak kabul ediliyordu, hatta köleliğe yakın addediliyordu²⁰⁷⁴. Fakat bu kaçınılmaz bir işti. Bu nedenle Edessa'da, şehrin ihtiyacına paralel olarak ve belirli sayıda ekmek

2070 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI

2071 Segal, **Edessa**, 136 vd.

2072 Segal, **Edessa**, 138

2073 Segal, **Edessa**, 138.

2074 Segal, **Edessa**, 139.

yapmaktan fırıncılar sorumluydular. Sadece şehir halkının değil, özellikle Urfa'da bulunan askeri garnizonun ekmek ihtiyacının karşılanması da fırıncılara aitti.

Edessa'da bu konuda en büyük sıkıntı savaş veya tabii afetler esnasında yaşanırdı. Örneğin 499-500 yılındaki kıtlık döneminde kırsal kesimden gelip şehri dolduran insanların çokluğu ve ekmeği olmayan fakirlerin sayısının yüksek olmasından dolayı fırıncılar gerekli ekmeği yapamadılar. Bunun üzerine vali vekili fırıncıların dışında da isteyen herkesin ekmek yapıp pazarda satabileceğini ilan etmiş ve ekmek yapmak için un ve buğdayı olmayan Yahudi kadınlarına devletin ambarından buğday vermiştir. Yine Perslerin 503 yılındaki Viranşehir, Harran ve Urfa üzerine yaptıkları seferler sırasında²⁰⁷⁵ Bizans askerlerinin iâşesini karşılamak üzere levazım generali Appion Urfa'ya gelir. Fırıncıların gereken ekmeği yapmada yetersiz kalmaları üzerine Edessa'daki bütün evlere buğday verilmesini ve onların masrafları kendi üzerlerine ait olmak üzere askerler için peksimet (buc-

cellatum) yapmalarını emretmiştir. Bu vakada Edessalılar ordu için 630.000 modius (ölçek) ekmek yapmışlardır²⁰⁷⁶. 504 yılının Mayıs'ında yine masrafları kendilerine ait olmak üzere ekmek yapmaları için Edessa'lılara buğday dağıtılmış ve bu kez de 850.000 modius ekmek yapmışlardır²⁰⁷⁷. 505 yılında ise köylülerin tüm kırsal bölgede yaptıkları ekmekler ile yerli ve yabancı fırıncıların yaptıkları ekmeklere ilaveten Edessalılar 630.000 modius ekmek yapmışlardır. Bu 40.000 kişilik bir orduyu altı ay boyunca besleyebilecek bir miktardı²⁰⁷⁸.

b.e.f. Fahişeler

Dünyanın kabul gören en eski mesleklerinden olan fahişelik Urfa'da da vardı. Bütün dinlerdeki din adamları gibi Hristiyan din adamları ve inançlı halkın bir kısmı tarafından onaylanmasa da vergilendirmeye bağlı olarak yasal bir kimliğe sahipti. Roma döneminde tüm meslek gruplarında olduğu gibi kanunlar gereği fahişelerden de "*Collatio Lustralis*" vergisi alınır²⁰⁷⁹.

Urfa toplumunda fahişelerin dışlandığına ve gayri insani muamelele-

2075 Bkz. s.207 vd.

2076 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, LIV.

2077 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, LXX.

2078 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, 73, 90, 97.

2079 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, XXX; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139; krş. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 59 vd.

re tabi tutulduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Hristiyanlığın kabulünden sonra ise din adamlarının ve dindar kişilerin bir tepkisi söz konusudur. Piskopos Rabbula (412-435) fahişelere kutsal sakramentten verilmesini menetmiş ve hanlarda icra-i faaliyet gösteren fahişelerle ilişkiye girmemeleri için şehire giden papaz, rahip ve diyakozların kilise misafirhaneleri veya manastırların dışında, her hangi bir yerde ve özellikle hanlarda konaklamalarını yasaklamıştı²⁰⁸⁰. Fahişeler bazı temel haklardan ise yoksundular. Fahişelerin mirasçı olamayacağına dair yasalar vardı²⁰⁸¹. Toplumdaki statüleri doğal olarak diğer meslek gruplarından ve insanlardan daha düşüktü. Toplumun kabul edilemez ve aynı zamanda da vazgeçilmez bir parçası olan fahişeler gizli bir kabul görmüşlerdir. Tasvip edilmeyen bu meslek vergiye tâbi tutulmuş ve kökten bir karşı koyuş görmemiştir. Ataerkil toplumların vazgeçemediği bir kurum olarak gözlerden uzakta varlığını devam ettirmiştir.

Fahişeler şehrin dışında Harran Kapısının güneyinde muhtemelen Yoksullar Evi'nden uzak olmayan,

askerlerin müdavimleri oldukları şarap satılan hanlarda kalırlardı²⁰⁸².

Fahişelerin giyim kuşamları da diğer kadınlardan farklı olmalıdır. Fahişeler toplumda saygın bir konumda bulunmasalar bile, içinde yaşadıkları toplumun sorunlarıyla da yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin Pers Kralı I.Hüsrev Anuşirvan 540'ta Mezopotamya'yı istilasının ardından Antakya'yı yakıp-yıkılmış, buradan aldığı esirleri Edessa önlerine getirmişti²⁰⁸³. Esirleri Edessa halkına satmayı teklif edince, onlar da din kardeşleri bu insanları özgürlüklerine kavuşturmak için önemli miktarda para toplamışlardır. Şehir halkı yardımseverlik ve bağışta birbirleriyle yarışırken kibar fahişeler de mücevher ve takılarını getirmişlerdir²⁰⁸⁴.

Bu hikayeden fahişelerin toplumun sorunlarıyla yakından ilgiledikleri ve kendi aralarında da sınıflara ayrıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

b.f. Köleler ve Hizmetçiler

İlk ve Ortaçağlarda tüm dünyada yaygın olan kölelik kurumu, Edessa'da da sosyal hayatın bir parçasıydı. Savaşlarda, baskın ya da soygun-

2080 Rabbula, *Ülkede Yaşayan Ruhaniler ve Ahdin Çocuklarına Emir ve Tenbihler*, md. 21, 30, Tam metin için bkz. s.504, dipnot: 2042.

2081 Segal, *Edessa*, 164.

2082 Segal, *Edessa*, 187.

2083 Bkz. s.222 vd.

2084 Duval, *Histoire d'Edesse*, 201-202

larda ele geçirilen esirler, en ağır işlerde çalıştırılırlar, bir eşya gibi alınıp satılırlardı. Bazen de zevk için katledilirlerdi ki, bu Roma toplumunda oldukça yaygındı. Arenalarda vahşi hayvanlar ya da gladyatörler tarafından insanların eğlenmesi için öldürülürlerdi. Hiçbir hakka sahip olmayıp, insan olarak dahi adedilmezlerdi. İlkçağ iktisadî sisteminin vazgeçilmez bir parçası olan kölelik kurumu güçlü ve zengin insanlara hizmet verdiği için ortadan kalkması da o denli güç olmuştur. Köle ticaretinin serbestçe yapıldığı pazarlarda köleler teşhir edilip, özelliklerine göre fiyatlandırılıp satılırdı. Köleler ve hizmetçiler, birbirlerinden çok farklıydılar. Birisi tüm insan haklarından yoksun, sahibinin mutlak malı, diğeri ise yoksulluğundan dolayı ücretle çalışan ama hürriyeti elinde olan bir insandır. Bu nedenle, bunları ayrı ayrı başlıklar altında ele almak gerekecektir.

b.f.a. Köleler

Dura Europos'da bulunan 243 tarihli Süryanice bir belgeden öğrendiğimize göre Monarşi döneminde ve sonrasında Edessa toplumunun bir diğer üyesi de kölelerdi. Ancak konuyla ilgili olarak Edessa'da 243 yı-

linda satılan bir kızın adının geçtiği belgeden başka, maalesef yazılı bir kayda sahip değiliz. Bu belge Amath-sin isimli 28 yaşında köle bir kızın Edessalı bir kadın tarafından Harranlı bir adama 700 dinara satıldığını gösteren bir sözleşmedir. Muhtemelen Harranlı, kızı satmak için yatırım amaçlı olarak almıştır. Satan kişi eğer köle kaçarsa, altı aylık bir süreden sonra bir şekilde iş göremez hale gelirse, kendisinin sorumlu olmayacağını ifade etmiştir ki, bu döneme ait bütün sözleşmelerde yeralan bir maddeydi²⁰⁸⁵. Ayrıca bu kızın satış işlemleri sırasında vergi verildiğini de bilmekteyiz ki, bunun yanı sıra Edessalılar sahip oldukları köleler için vergi ödemekle de mükellefler²⁰⁸⁶. Hristiyanlık öncesi Roma yasal düzenlemeleri Bizans Mezopotamyası'nda da varlığını korumuştur. Burada yer alan bir maddeye göre, bir köle kızın alınan krediye karşılık rehin olarak verilebileceği ve onun yaptığı işin de anapara üzerindeki faize karşılık geleceği belirtilmektedir²⁰⁸⁷.

Özgür bir kimsenin köleliğe itilmesi veya köle yapılmasının cezası ise ölümdü. V. yüzyılda köle yapmak istenilen Euphemia'nın hikaye-

2085 Segal, **Edessa**, 21-22, 140.

2086 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139

2087 Segal, **Edessa**, 140.

si bunun en güzel kanıtıdır. Rivayete göre; Gotik bir askerle evlenen kız memleketinden uzaklaşınca askerin evli olduğunu öğrenir. Eşi, kızın pahalı elbiselerini üzerinden çıkarır, altınlarını alır ve ona kölelerin giydiği elbiselerden giydirir. Mucizevî bir şekilde Edessa'ya geri getirildiğinde kocasının elinden kurtulur. Kocasını ise daha sonra ihbar edilir ve kızı yanıltmaktan, soymaktan ve zor durumda bırakmaktan dolayı Roma kanunları gereği ölüm cezasına çarptırılır²⁰⁸⁸.

Kölelerin durumu Paganizmin Urfa'da hakim din olduğu dönemde şüphesiz içler acısıydı. Hristiyanlık hakim din konumuna gelince, her ne kadar köleliği kaldıracı bir kural getirmemişse ve hatta bu kurumu tasvip edip, Kilise kendisi de köleleri çalıştırmışsa da, iyileştirici anlamda bazı ahlâkî kuralları da getirmiştir. Örneğin Piskopos Rabbula (412-435)'ya atfedilen "*Ülkede Yaşayan Rubaniler ve Ahdin Çocuklarına Emir ve Tenbihler*" adlı kanunların 33. maddesinde şöyle denir: "*Kölelerin sahipleri, onları onurlarıyla ellerinde tutsunlar; kö-*

lelere iyi davranıp, fakirleri gözet-sinler"²⁰⁸⁹.

Köleler gittikleri bölgelere kendi dinî inançlarını da götürmüşlerdir. Bu kadar büyük bir baskı altında olmalarına rağmen kendi inançlarını koruyabileri ve Roma İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde inançlarını yayabilmeleri oldukça ilginçtir. Tıpkı tüccarlar ve askerler gibi, gittikleri bölgelerde Atargatis, Jüpiter, Dolichenus ve Edessa'nın Azizos kültürü²⁰⁹⁰ yaymışlar ve farklı dinî yapıya onlar da katkıda bulunmuşlardır²⁰⁹¹.

b.f.b. Hizmetçiler

Edessa'da daha önce anlattığımız meslekler dışındaki uğraşlar genellikle hizmetçilik mukabilinden işler olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca bugün anladığımız manada Edessa'da ev işlerinde çalışanlar da vardı. VI. yüzyıla ait bir menkıbede bir kutsal adamın ev işlerinde çalıştırılmak için işe alındığı, kendisine 100 numni (nummus) ücret ödendiği ve tayin olarak kendisine bir somun ekmek verildiği anlatılmaktadır. Hizmetçiler için fazla bir şey söylemeye ihtiyaç yoktur. Onlar, çalıştıkları yerlerde belli bir ücret karşılığın-

2088 Segal, **Edessa**, 141.

2089 Bkz. s.504, dipnot: 2042.

2090 Bkz. s.333 vd.

2091 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 183, 186; Bu sessiz etkilerinin yanısıra kölelerin daha sonraki dönemlerde (768-769) isyanlarına da şahit oluyoruz. Örnek olarak bkz. Mor Dionisiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso**, 99, 118-119.

da ekmek pişirmek dahil tüm ev işlerini yaparlardı²⁰⁹².

b.g. Bedevîler

Edessa'nın nüfusundan bahsederken, kısaca Süryanilerin Tayyaye dedikleri Bedevîlere de kısaca de-

ğinmiştik. Bunların çok azı şehir içinde yaşarken ve yerleşik hayatı tercih ederken, büyük çoğunluğu Edessa civarında yarı göçebe bir hayat sürdürüyorlardı. Bu nedenle burada uzun uzadıya bunları söz konusu etmeyeceğiz²⁰⁹³.

2092 Segal, **Edessa**, 140.

2093 Merak edenler için şu kadarını söyleyebiliriz ki, Bedevîler iç bölgelerde özellikle Fırat civarında yarı yerleşik olarak yaşarlardı. Onları kanunlar değil, sadece kabileler arasındaki düşmanlıklar kısıtlıyabiliyordu. Şehirde yaşayan insanların Bedevîlerden sakınmalarına gerek yoktu, fakat seyahat etmek veya ticaret yapmak büyük bir tehlikeydi. Büyük kervanlar bile bedevîler tarafından yağmalanabilir, insanlar öldürülür veya köle olarak satılabilirdi. Hatta rahipleri bile kaçınıyorlardı. V. yüzyılın ortalarında Bedevîler tarafından kaçırılan rahiplerin bırakılmaları için Piskopos Hiba 1000 dinar bağışta bulunmuştu. Bedevîler rahipleri kendi putları olarak görev yapmaya ve rahibeleri de fahişelik yapmaya zorluyorlardı. Mezopotamya'daki uzun savaşların sebep olduğu karmaşık durum içerisinde Bedevîler bölgede önemli bir rol oynamışlardır. Bedevîler için savaş bir kazanç kaynağı idi. Savaşçı bir toplum olan Bedevîler gerilla savaşlarında hünerli olduklarından İran'a da Roma'ya da isteklerini kabul ettirebiliyorlardı. İmparator Constantinus Bedevîleri "Feoderati" unvanı vererek ordusuna almıştır. Birkaç yıl sonra İmparator Iulianos Mezopotamya'ya geldiği zaman Bedevî reisleri ellerinde hediyeleri ile gelip orduya alınmaları için ricada bulunmuşlardır. Savaştaki hünerleri nedeniyle de kabul görmüşlerdir. İlianus'un ölümünden sonra ise istedikleri altını vermeyen Iovianus'u geri çekilirken hırpalamışlar ve Roma'ya düşman olmuşlardır. Kubad'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde mevcut karışıklık dolayısıyla İran topraklarında istedikleri gibi yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Bedevîlerin devlet düzenine karşı bir tehdit oluşturduğunu anlayan Persler otoriteyi tek bir elde toplayarak Hira'nın yöneticisi Mundhir (Munzir) vasıtasıyla Bedevîleri kontrol etmişlerdir. Kral unvanı alan Munzir tüm Bedevîler üzerinde tek hakim güç olmuştur. Mundhir İran'a sadık ve savaş konusunda hünerli bir kişi idi. Bizans Mezopotamyası'nda elli yıl boyunca çapulculuk yapıp dehşet salmıştır. Perslerin İran'daki Bedevîleri Mundhir vasıtasıyla kontrol altına aldıklarını gören Romalılar onlara özenerek kendi bölgelerindeki Bedevîlerin üzerine de Gassan'ın yöneticisi, Cebele'nin oğlu Haris'i atamışlardır. Ona "kral", "patrik" ve "phylarch" unvanı verdiler. Munzir kadar başarılı olamayan Haris yine de bölgede terör estirmekten geri kalmamıştır. Ayrıca o İranlılara olduğu kadar Bizanslılara da karşıydı. Bir süre bu şekilde hem Roma hem de Persler tarafından kontrol altına alınmış gözükseler de zaman içerisinde sebep oldukları tehdit ve yıkım nedeniyle Bedevîler Roma ve Bizans yöneticileri için dayanılmaz bir hâle gelmişlerdir. Her iki imparatorluğun temsilcileri de onlara kanuna saygı göstermeleri için zor kullanmaktan çekinmişlerdir. Bu mücadeleler esnasında doğuda her yerde terör estirilmiş Bedevîler şehirlere bile girme cüretinde bulunmuşlardır. Daha sonra Romalılar Batı Bedevîlerinin krallığını onbeş prens arasında bölüştürmüşlerdir. Bunların çoğu daha sonra İranlılarla ittifak etmiştir. Zaman zaman Her iki imparatorluğun temsilcileri de onlara kanuna saygı göstermeleri için zor

2. Aile

Edessa, ilk ve ortaçağların sıradan bir şehri değildi. Onun stratejik, askerî ve ticarî özelliğinden çok daha önemli bir yönü vardı. O, Doğu ile Batı kültürünün bileşkesini meydana getirmiş; Doğu'nun Batı'ya açılan kapısı, Batı'nın Doğu'ya uzanan köprüsüydü. Kısacası bir yüksek kültür merkeziydi²⁰⁹⁴. Böyle bir merkezde, sosyal hayat da elbette çok canlıydı.

Sosyal hayatın cüzlerinden biri olan çalışma hayatını, dinî hayatı ilgili bölümlerde genişçe ele aldığımızdan, tekrara düşmemek için burada hiç değinmeyeceğiz. Sadece bu başlık altında sosyal hayatın kadın ve aile, giyim ve kuşam ile sosyal etkinlikler ve eğlence hayatı üzerinde duracağız.

a. Kadın ve Aile

Edessa'da toplumun çekirdeğini teşkil eden aile ve onun merkezi

noktasında bulunan kadın, şehrin kültürel yapısıyla ilintili bir durum arzeder. Başlığı kadın ve aile olarak koymamızın sebebi, ailenin reisi olan erkeğin konumunu görmezlikten geldiğimiz anlamına gelmemelidir. Elbette kısaca ifade edecek olursak, erkek ailenin reisiydi ve gerek krallık döneminde ve gerekse koloni döneminde aile içinde en etkin ve her konuda son sözü söyleyen kişiydi. Daha da genellersek Ortaçağlarda erkeğin ailedeki etkinliği dünya coğrafyasının her parçasında tek kelimeyle tartışılmazdır. Kadın hep ikinci planda ve sahne gerisindedir. Biraz da bu nedenle, kadını o dönemde daha iyi anlatabilmek için, başlığa taşındık, ama erkeğin de etkinliğini metin içerisinde yeri geldiğinde vurgulamayı uygun gördük. Bu kısa izahıtan sonra, şimdi konumuza geçebiliriz.

kullanmışlardır. 504-505 yılında Bizans topraklarına geçip iki köyü yağmalayan iki bedevî şeyhi, Nusaybin'deki İran generali tarafından idam edilmiştir. Aynı yıl Bizanslılar İran Mezopotamya'sını istila edip bir köyün sakinlerini esir almış olan dört bedevî lideri idam ettiler. Ancak bu cezalar etkili olmuyordu, daha etkili kişilere daha sert bir ceza gerekiyordu. II. Hüsrev bedevî kabile reisi Nu'man'ı zehirleterek ortadan kaldırdı. İmparator Tiberius, Haris'in oğlu Munzir'ı İstanbul'da gözaltına aldı. Öfkelenen Munzir'in oğulları etrafı harabeye çevirmişlerdir. Bedevîler putlara tapıyorlar ve gezegenlere kurbanlar kesiyorlardı. Hatta bir kabile reisinin Emessa'da (Humus) 400 bakire yakalayıp kurban ettiği rivayet edilir. Bedevîler her yıl ilkbahar dönencesinde iki ay boyunca savaşmazlardı. Daha önemlisi ise II. Hüsrev zamanında bedevî şehri Hira'daki kraliyet ailesinde Hristiyanlık hakim idi. Batıda bazı bedevî liderleri fanatik Monofizit idi ve bunlar kilise üzerinde uzun dönem çok etkili olmuşlardır (Segal, **Edessa**, 143-145).

2094 Bkz. C.II, s. 233 vd.

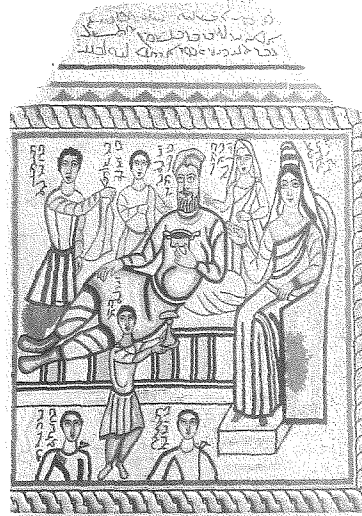
Paganist Urfa'da kadının konumunu gösteren ve günümüze kadar gelen bir kitâbe

(1-2) Ben, ...'nın oğlu, Komutan Aftuba (3-9) bu kolonu ve onun üzerindeki beykeli Prens Ma'nunun kızı olan ...'nın karısı, kadını ve velinimetim Kraliçe Şalmat için yaptım.

1. K...
 2. [K...]
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...

Kadın, gerçek hayatın içindeydi. Kocasının yanı başında, çocuklarının önündeydi. Edessa mozaiklerindeki aile gruplarında ve mağara mezarlardaki kabartmalarda kadınlar aile fotoğrafında saygın bir pozda resmedilmişlerdir. Arkeolojik kazılar neticesinde, günümüze kadar gelen kadın heykelleri bulunmuştur. Bazı kule mezarların sadece “evin hanımı” şerefine yapıldığını ele geçen kitabelerden anlıyoruz.

Kadınların toplumdaki sosyal statülerini, aile fertleri arasındaki konumlarını, mozaiklerdeki ve aile mezarlarındaki kabartma resimlerden yorumlayabiliriz. Bu mozaiklerde aile reisinin sol tarafında evin hanımı, daha şerefli kabul edilen sağ tarafında ise çocuklar yer alırdı.

Bir Urfalı aile

Kadının konumu hakkında fikir veren bir mozaik

Aile Portresi Mozağinde ise bir kız çocuğu erkek kardeşiyle beraber

babasının sağ tarafında, ancak erkek kardeşlerinden sonra yer almaktadır²⁰⁹⁵.

Bütün bu olumlu göstergelere rağmen kadın ve erkek hukuk önünde eşit değildi. Hem Monarşi hem de Roma döneminde hemen hemen aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Kadınlar erkeklerle eşit haklara sahip olmamalarına rağmen yine de birtakım önemli hukuksal haklara sahiptiler. Örneğin mirastan yararlanabilir, kocasını boşayabilir ve mülk edinebilirlerdi²⁰⁹⁶.

Kadınlara karşı takınılan bu liberal tavır ve saygın tutum, hiç şüphesiz elit tabaka arasında daha yüksek derecede olumlu, alt tabakalarda ise daha zayıftı. Kadınların konumu, hiç şüphesiz asalet, eğitim ve maddî durumlarıyla orantılı olarak değer kazanıyordu.

Hristiyanlık Edessa'da paganizmin yerini alıp, hakim din konumuna gelince, kadının da durumunda olumlu ve olumsuz gelişmeler yaşanmaya başlandı. Şüphesiz Resmî Hristiyanlık kadına birçok hukukî ve sosyal haklar kazandırdı. Ancak IV. yüzyılın başından itibaren monastik anlayış, ruhban sınıfının kadına baskısı, gerçek hayatta Resmî Kilisenin

teorik bakışından daha baskındır. Buna göre her kötülüğün kaynağı "bizatihi kadın"dır. Bu nedenle hep bekarlık tavsiye edilmiş ve övülmüştür. Edessa ve Doğu Hristiyanlığının ilk dönem en büyük teologlarından biri kabul edilen Afrahat, bu konuda şunları yazmaktadır: "*Şeytan'ın Adem'e sokulması, Adem'in de tecrübesizliğinden dolayı O'na kanması, Havva yüzündendir. Ve yine Şeytan, efendisinin karısı vasıtasıyla Yusuf'a sokulmuştu. Fakat Yusuf basiretiyle onu tanıdı ve tuzaga düşmedi. Aron, Musevi Mabedi'nin baş bahamıydı ve kardeşi Meryem yüzünden Musa'ya gıpta ediyordu. Musa Mısırlılara gönderildi, ancak kendisine utanç verici işler tavsiye eden bir kadın aldı. Rab, Musa ile karşılaştı ve eşini Midian'a gönderene kadar onu öldürmek istedi... Süleyman yeryüzündeki bütün krallardan daha büyüktü, fakat yaşlılık günlerinde karısı onu doğru yoldan saptırdı. Ethbaal'ın kızı Jezebel yüzünden Abab'ın kötülüğü arttı ve o son derece kirlendi. Hasmi, Eyyubu, kızkardeşinin serveti vasıtasıyla ayarttı.... Yahya tüm peygamberlerden daha büyüktü, fakat Herod bir Havva kızının dansı yüzünden onu öldürdü... bir kadın*

2095 Bkz. 274. sayfadaki mozaik.

2096 Segal, **Edessa**, 38, 152.

yüzünden 24.000 Yahudi bir günde yok oldu”²⁰⁹⁷.

Afrahat bu uyarıları yaptıktan sonra, dünyadaki tüm kötülüklerin kaynağı olan kadından uzak durmanın yolunu bekarlık olarak gösterir: “.... Çünkü kendime de size de tavsiye ediyorum ki, karısı olmayan yalınızlar ve bakire kızlar, işte onlar kutsiyeti sevenlerdir! Bu baktır, bu adildir, bu münasıptır. Hatta kişi acı içindeyse bunu kendi kendisine uygulamalıdır. Bu suretle peygamberin Jeremiah'ta yazmış olduğu gibi “kutsal kişi” gençliğini boyunduruk altına alandır, kendi başına oturandır, sahip olduğu gençliğini muhafaza için sessizliğini koruyandır. Bu suretle, kişi Mesih'in boyunduruğunu sahiplenir ki, Mesih masumiyet anlamında bunu muhafaza etmiştir... hayat ağacının meyveleri müminlere, bekarlara ve Tanrı'nın emirlerini yerine getirenlere yiyecek olarak verilecektir. Çünkü karısı olmayanlara cennetin bekçileri hizmet edecektir. Kutsiyeti muhafaza edenler, en Ulu Mabel'de dinleneceklerdir; Baba'nın sinesinde gelen İsa'nın bütün askerleri sevinceklerdir. Orada ne erkeklik ne de

dişilik, ne kölelik ne de hürriyet vardır. Onların hepsi yalnız ve yalnız Yüce'nin çocuklarıdır. Mesih'e nişanlı olan masum bakire kızlar orada kendi meşalelerini yakacaklar ve damat (İsa)la birlikte gerdek odasına gireceklerdir. Havva'nın kızlarının düğün ziyafeti yedi gündür, fakat onların (bakirelerin) damadı (İsa), hiçbir zaman vazgeçilmeyecek bir damattır. Havva'nın kızlarının süsü tükenen ve yok olan yündür. Onların ki ise, tükenmeksizin giyilirler. Havva'nın kızlarının güzelliği yaşlanınca solan bir güzelliktir. Fakat onların güzelliği yaşlanınca yeniden dirildiklerinde sürekli tazelenen bir güzelliktir”²⁰⁹⁸.

Bu anlayışa bakarak, Paganist dönemde Edessa'da kadınların Hristiyanlık dönemine nazaran daha hür ve rahat edebildiklerini söylemek mümkündür. Ancak, bu anlayış yuvarıda da belirttiğimiz gibi, monastik kaynaklı ruhban görüşüdür. Hristiyanlığın genel anlamda kadına getirdiği hukukî ve sosyal haklar, paganizm döneminden daha ileridedir.

Kadın hiç şüphesiz Hristiyanlık döneminde de sosyal hayatın için-

2097 F.C. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 134-136 ; Hristiyan ruhbanlarının kadına bu şekilde menfi bakışlarının sebebi, Kitab-ı Mikaddes'in Eski Ahid'inin bölümleridir. Örnek olarak bkz. **Tekvin**, III, 6 ; **Hakimler**, XVI ; **II. Samuel**, XI ; **I. Krallar** XI, XXI, XXII ; **II. Krallar**, IX ; **Eyub**, II, 9-10.

2098 F.C. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 138-139.

deydi. Monofizit Hristiyanlık kadın-
lara belli bir kendine güven duygusu
vermiştir. Kadınlar cenaze törenleri-
ne erkeklerle beraber katılabilirlerdi.
Şehit Şmona'nın kızı diğer kadınlarla
beraber babasının cenazesine katıl-
mıştı. Habib'in idamında kadınlar da
hazır bulunmuşlardır²⁰⁹⁹.

Pek çok vali, yönetici ve din ada-
mının yetişmesinde ailelerindeki ka-
dınların büyük etkisi olmuştur. Ör-
neğin Mor Rabbula²¹⁰⁰ Hristiyan an-
nesinden büyük ölçüde etkilenmişti.
Şehrin valisi, vekilharç sonra da pis-
kopos olan Diyarbakırlı Mara bekar
iki kız kardeşi tarafından eğitilmiştir.
Antakya'nın ünlü patriği Diyarbakır-
lı Afram Melkit inancını annesine ait
kitaplardan benimsemiştir²¹⁰¹.

Kilise kadınların erkeklere ders
vermesini pek hoş görmese de, ka-
dınlar öğretmenlik yapıyor, özel
dersler de veriyorlardı²¹⁰².

Piskopos Rabbula tarafından ku-
rulan sürekli hastanelerde ise ka-

dınlar ve erkekler birlikte çalışmış-
lardır²¹⁰³.

Aristokrat ailelerden gelen zen-
gin kadınların diğer kadınlara göre
daha etkili bir pozisyonda bulun-
duklarını belirtmiştik. Bu kadınlar
politikada da etkili olmuşlar, fikir
beyan etmişlerdir. Yasal bakımdan
toplumda ikinci planda olmalarına
rağmen cesaret ve zekalarıyla toplu-
ma yön bile verebilmişlerdir. Hira
kralının kızkardeşi Nasturilere karşı
korumacı politikasıyla ünlüdür. Aynı
kral karısının baskısı sonucu İran
kralına karşı koyabilme cesaretini
gösterebilmiştir. Edessa soylusu Ba-
sil'in oğlu Yahanna'nın büyükanne-
sinin 2000 libre gümüşü istediği gibi
kullanabilme özgürlüğüne sahip ol-
duğunu²¹⁰⁴, Rospaye'nin karısının
kendi evinde, misafiri bir hükümdar
da olsa onurunu nasıl koruduğunu
şu anekdot son derece güzel izah et-
mektedir: Ülkesi İran'dan kaçmak
zorunda kalan II. Hüsrev, Edessa'nın
ileri gelenlerinden Iwannis Rospaya

2099 Bkz. s.418 vd.

2100 Edessa Piskoposu (412-435)

2101 Edessa ve civarında Monofizitlere katliam uygulayan Antalya Patriği. Bkz. s.218 vd.

2102 Edessa Piskoposu Rabbula'ya isnad edilen "Ülkede Yaşayan Ruhaniler ve Ahdin Çocuk-
larına Emir ve Tenbihler" adlı eserin 29. maddesi şöyledir.: "Bir kadının kendi kocasın-
dan başka erkekten ya da bir erkeğin kendi resmî eşinden başka hiçbir kadından eğitim
almasına müsaade etmeyin!" Bkz. s.504, dipnot: 2042

2103 Segal, **Edessa**, 148

2104 Duval, **Histoire d'Edesse**, 202-203; Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve
Çöküş Tarihi V**, 231 vd.

tarafından ağırlanır²¹⁰⁵. Hüsrev ev sahibine şöyle der; “*Bizi çok onurlandırdınız. Ancak İran’da bir gelenek vardır. Kral prenslerden birinin evine gelince prensin eşi huzura gelmeli ve kralın içmesi için bir içki kadebini kendi eliyle doldurmalıdır. Eğer beni tamamen onurlandırmak istiyorsan bunu yerine getir*” der. Iwannis bunu duyunca çok şaşırır fakat cevap verip kralı gücendirmek istemez. Cevabı zekasından emin olduğu eşine bırakır. Eşi cevap olarak şunları söyler: “*Ey kral, sen bizim için büyüksün ama Bizanslılar arasında hâlâ geçerli olan gelenek aristokrat bir kadının bir erkeğe şarap sunmasına izin vermez*”. Hüsrev bu cevap karşısında donup kalır²¹⁰⁶.

a.a. Kadının Mülk Edinme ve Miras Hakkı

Yukarıda olumlu-olumsuz yönleriyle çizdiğimiz çerçevede, Edessa’da kadının sosyal statüsünün, o dönemde dünyanın birçok yerinden daha iyi durumda olduğunu görüyoruz. Hiç şüphesiz elit tabakanın zengin ve eğitilmiş kadınları daha iyi durumdaydı. Ama genel anlamda, hukuken önünde erkekler gibi tüm hakla-

ra sahip olmadıkları gibi, eşit de değillerdi.

Kadınların sahip oldukları haklardan birisi de mülk edinme ve mirastan pay alma haklarıydı.

Ancak Roma kanunlarının etkisinden dolayı bir hâmi ile işlem yaptırmaları gerekmektedir. Eğer kadın evliyse doğal olarak hâmi de kocasıydı. Böyle bir örneği 243 tarihli bir köle satış belgesinde görebiliriz. Kölesini satan bir kadının imzaladığı bu belge eşi tarafından da tasdik edildikten sonra geçerlilik kazanmıştır²¹⁰⁷.

Mirastaki haklarına gelince, miras paylaşımı çeşitli şartlara göre farklılık arzede bilirdi. Eğer baba vasiyet bırakmadan ölmüşse kızlar ve erkekler mirastan eşit pay alırlardı. Şayet kızlar babalarının tek çocukları iseler doğal olarak tek varis de onlar olurdu. Her kız çocuğuna en azından üç uncia vasiyet edilmesi şarttı. Fakat bir adamın eşinin ve hiç çocuğunun olmaması durumunda ise, erkek varisler kadın varislere göre önceliğe sahiptiler²¹⁰⁸.

a.b Evlilik ve Boşanma

Gerek Krallık ve gerekse Koloni döneminde kadınların durumunda

2105 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 166.

2106 Ebu'l-Farac, **Tarih I**, 167-168 ; Segal, **Edessa**, 154.

2107 Bkz. s.514-15.

2108 Segal, **Edessa**, 153

fazlaca bir değişiklik olmadığını daha önce belirtmiştik. Kadınların durumu Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde geçerli yasalar tarafından belirlenmekteydi. Edessa'da kadınlar evlenene kadar ailesinin, evlendikten sonra da kocasının gözetimine girerdi. Kızlar 15 yaşında reşit sayılırlardı, 10 yaşında nişanlanabilirlerdi. Nişanlanana kadar özellikle kırsal kesimde yabancıardan dikkatli bir şekilde korunurlardı. Yetim kızlar ise 12 yaşına kadar genellikle amcalarının yönetimi altına verilirlerdi. Nişan yazılı bir çeyiz anlaşmasıyla resmileştirilirdi. IV. ve V. yüzyılın kanunlarından öğrendiğimize göre çoğu zaman nişan herkesin önünde yapılan bir törenle icra edilirdi. Gelin, taç giydirilip babasının evinden kocasının evine, bakireliğinin onuruna şarkılar söyleyen kadınlar tarafından törenle getirilirdi²¹⁰⁹.

Paganizm döneminde, genelde kimlerin kimlerle evlenebileceği, daha özelde ise yakın akrabadan kimlerle evlenilebileceği, kimlerle evlenilemeyeceği hususunda bir kayda rastlamadık. Ancak Hristiyanlık döneminde Piskopos Rabbula'ya atfedilen “Ülkede Yaşayan Ruhbaniler ve Abdin Çocuklarına Emir

ve Tenbihler” adı altında yayınladığı kuralların 57. maddesinde yer alan “*Erkekler, kızkardeşinizin ya da erkek kardeşinizin kızını veya babanızın ya da annenizin kızkardeşi-ni eş olarak almayın!*”²¹¹⁰ ifadele-rinden V. yüzyılda (hatta VI. yüzyıl-da da) böyle bir uygulamanın, yani kişilerin, kız kardeşleri, yeğenleri, teyze ve halalarıyla evlendiklerini söyleyebiliriz. Ancak bu uygulama-nın paganizm döneminde devam edip geldiği hususunda, devrin ya-zıtlarında ve kroniklerinde en ufak bir imâ yoktur. Mar Yeşua'da rastla-dığımız bir kayıt, bu konuya açıklık getirecek niteliktedir. Zenon ölmüş, yerine Anastasius imparator olmuş-tu. Pers hükümdarı Kabad, elçisini Anastasius'a gönderir ve Zenon dö-neminde ödenmeyen haracın öden-mesini ister. “... elçinin yüksekten konuşan dilini ve kötü niyetini öğ-rendikten, Zarâduştakan denilen (kadınların herkesin malı olduğu-nu ve herkesin gönlünün dilediği ile münasebette bulunmasını emre-den) iğrenç mezbebi yeniden kur-duğu ve tabiiyetindeki Armanyalı-lara ateşe tapmadıkları için kötü-lük yaptığını anlattıktan sonra Anastasius, para yerine Kabad'a”²¹¹¹

2109 Segal, **Edessa**, 152

2110 Rabbula'nın kanunlarının tam metni için bkz. s.504, dipnot: 2042.

2111 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, XIX-XX.

Mar Yeşua'nın Zarâduştakan²¹¹² adını verdiği mezhep, İranlı Mazdek tarafından kurulmuştur. Mülkiyeti ortak kabul eden ve komün hayatı esas alan bu mezhebin "*her kadınla cinsi münasebeti ve kadını ortak mal saymayı mübah görmüş olması*"²¹¹³ İran'da çok büyük yankılara sebep olmuştur, İran kralı Kabad bu mezhebe girmiş, kızkardeşi ile evlenmiş ve Onu kraliçe yapmıştır²¹¹⁴.

Mar Yeşua'nın kaydı, Edessa'daki bu geleneği izah için yeterli derecede bize fikir vermektedir. Kabad'ın bu tutumu, muhtemelen İran'da başta hükümdara yakın olanlar, siyasî ikbal ve menfaat arkasında koşanlar tarafından uygulanmış olmalıdır. Öte yandan, Edessa'nın ileri derecede Pers kültür şahasının etkisinde bulunduğunu, hatta bu şehrin bir adının da "Perslerin Kızı" olduğunu ve yine Edessa'da Pers yönetimi taraftarı kuvvet-

li bir grubun olduğunu hatırlarsak, bu adetin bu dönemde Edessa'ya girmiş olabileceğini söylemek daha uygun düşecektir. Ancak bu sefer de Edessa'da böyle bir geleneğin olduğundan Mar Yeşua'nın bahsetmemesi de manidardır. Bu da şöyle izah edilebilir: Rabbula'ya Batılı bilginlerin atfettiği "*Ülkede Yaşayan Rubaniler ve Ahdin Çocuklarına Emir ve Tenbihler*" Rabbula'ya ait olamaz. Zira, Rabbula'nın piskoposluk dönemi ile (412-435) Kabad'ın hükümdarlık dönemi (488-531) birbirleriyle uyuşmamaktadır. Bu kanunlar Kabad döneminde ve hatta belki de biraz sonrasında yaşayan bir piskoposa aittir. Mar Yeşua'nın Vakayinâmesi'nde anlattığı olaylar M.S.494-507 yıllarını kapsamaktadır. Bu adetin 507'den sonra Edessa'ya girmiş olması büyük ihtimaldir²¹¹⁵.

Kadınlar evlendikten sonra daha çok ev işleriyle uğraşırlardı. Dokuma

2112 Mazdek'in halefi, Zarâduşt (Zerdüşt)un şakirdi, Khrağân oğlu Bâmdâd oğlu idi.

2113 M.Boyce, **Zoroastrians: Their Religion Beliefs**, London 1979, 130-131.

2114 Dede Korkut kitabında görüldüğü gibi, Oğuzlar arasında ırz ve namus kırıklığı yapanlara, bu hükümdarın adı ile "kavat, kavatoğlu kavat" bu mesleğe de "kavatlık" denmektedir (F.Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, 196). Bu tabir tüm ülkemizde de kullanılmaktadır. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, İran sınırına yakın topraklarımızda bu tabir hükümdarın isminin orijinal haliyle "kabad, kabad oğlu kabad" şeklinde telaffuz edilmektedir.

2115 Kubad'dan sonra İran tahtına geçen I. Hüsrev, bu mezhebin taraftarlarını katletmiş ve mezhebi kökten yoketmiştir.

2116 Segal, **Edessa**, 152

da bu ev işlerinden birisiydi²¹¹⁶. Orta halli bir aile tarafından yaptırıldığı zannedilen Tripod mozağinde anne olduğu tahmin edilen kadın figürünün elinde iğ görülmektedir²¹¹⁷ ki, bu da onun evdeki uğraşısıyla ilgili olarak bize fikir vermektedir. Dokumacılık evde yapılan bir iş olmakla birlikte aynı zamanda ticarî kazanç elde edilebilen bir işti de. Bazı aileler zengin ailelere her dinar karşılığı 1 kilo keçi yünü dokurlardı. Amid'de ise bir kadın para karşılığı diğer kadınlara desen çizimi yapmasını öğretiyordu²¹¹⁸. Üretken bölge kadını evlendikten sonra daha çok eve kapanmasına rağmen el emeğiyle aile bütçesine katkıda bulunmaktan geri kalmıyordu. Kadının namusuna çok önem verilirdi. Krallık döneminde kocasını aldatan bir kadın ölümle cezalandırıldığı gibi zina yapmakla suçlanan bir kadın da aynı cezaya çarptırılırdı²¹¹⁹.

Roma yönetiminde boşanma sebepleri farklı olmakla beraber hem erkeğe hem de kadına haklar tanı- mıştı. Bir erkek karısını; kendisini aldatması durumunda, kendisinden habersiz başkasının evine gitmesi

durumunda ve görülmemesi gerektiği düşünülen şeyleri izlemek için tiyatroya gitmesi durumunda boşayabilirdi. Bir kadın ise kocasını; kendisini soyduğunu (hırsızlık), büyü yaptığını, kendisine karşı vurmak kastıyla bir nesne kaldırdığını ve eve fahişe getirdiğini, iki veya üç erkeğin şahitlik etmesi halinde boşayabilirdi²¹²⁰.

Eğer bir erkek eşini terkedip, 7 yıl hiç nafaka vermemişse ya da nafaka bırakıp da 15 yıl hiç aramamışsa kadının evliliğe ait tüm sorumluluklarından muaf hale geliyordu²¹²¹.

Hristiyanlığın kabulüyle birlikte boşanma konusunda da bazı değişiklikler olmuştur. Zina dışında boşanma hakkı ortadan kalkmıştır. Delilik, bulaşıcı hastalık ...vs., her ne sebeple olursa olsun eşler boşanamazlardı ve birden fazla kadınla evlilik de yasaktı²¹²².

b. Giyim ve Kuşam

Sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçası olan giyim ve kuşam hakkın- da krallık döneminden günümüze kadar, canlılığını yitirmeden gelen

2117 Bkz. 526. sayfadaki mozaik

2118 Segal, **Edessa**, 153

2119 Segal, **Edessa**, 38

2120 Segal, **Edessa**, 152

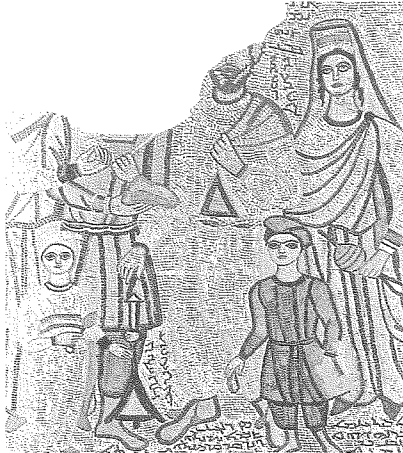
2121 Segal, **Edessa**, 153

2122 **Korintoslular I. Mektup** VII/II.

mozaikler bize son derece önemli bilgiler vermektedirler. Biz bu konuyu da erkek ve kadın giyimi şeklinde iki ayrı başlık altında ele alacağız. Çocukların giyim tarzına ise, bu iki başlığın içinde (oğlaninkileri erkek giyiminde, kızlarınkini kadın giyiminde) yer vereceğiz.

b.a. Kadının Giyimi

Mozaik, kabartma ve heykellerden bu dönemde Edessa insanının, kadınlarının giydiği kıyafetlerle ilgili çok net bilgiler edinmek mümkündür. Bu kıyafetler kişilerin hangi tabakadan olduğunu ve ekonomik durumlarını gözler önüne serer²¹²³.

**M.S. III. yüzyılda Urfa'da kadın giyimi
bakımında bize çok önemli bilgiler
sunan bir mozaik**

Zengin, şehirli Edessa kadınları üzerlerinde bol nakışlar bulunan uzun kollu tunikler giyerlerdi. Eğer kadın ana ise elbiseye ilaveten başlığın da çok süslü olduğu görülür. Yetişkin kadınların elbiselerinin üzerine farklı bir renkte sol omuzda bir broşla tutturulmuş olan uzun bir ehram giydikleri görülür. Saçları örgülüdür ve ayaklarına da ucu sivri yemeniler giydikleri görülür. Orta halli ailelerin kadınlarının kıyafetleri ise daha da sadedir. Bütün kostümlerin canlı renklerde olduğu dikkat çeker. Mozaik ve heykellerde en dikkat çekici unsurlardan birisi de kadınların başlıklarıdır. Zengin kadınlar tepede hafifçe incelmış büyük başlıklar giyerlerken²¹²⁴, orta halli kadınlar ise geniş ama daha alçak ve sadece bir bandı olan başlıklar kullanırlardı²¹²⁵.

²¹²³ Ross, **Roman Edessa**, 112.

²¹²⁴ Bu başlıklara "köfü" adı verilip, bugün dahi buna benzer başlıklar daha çok kırsal kesimde ve yaşlı kadınlar tarafından kullanılmaktadır.

²¹²⁵ Segal, **Edessa**, 39

Urfa'da Hellen giyim tarzının gösteren mozaikler (M.S.III. yy)

Zengin kadınların kullandığı yüksek başlıklar iki farklı renkte kumaş şeritlerinden meydana gelmektedir. Büyük ihtimalle renkli iki kumaş şeridi başlığın üzerine sarılmış durumdadır. Başlığın üstünde bir örtü gibi iki yana inen bir yaşmak bulunmaktadır. Urfa'da bulunan taş büstlerden birinin üzerinde ailenin kızının yüksek bir başlık kullandığı görülür. Annesi Şalmat ise, üstünde tek bir şerit bulunan ve bir kumaşla kaplı daha alçak bir başlık giyer ki, bu belki de

moda gereğidir. Başlığın önünde bir de broş bulunmaktadır ki, bu tarz başlıkların günümüze kadar geldiğini görürüz²¹²⁶.

Kızlar daha az gösterişli başlıklar kullanırlardı. Bazen hiç takmazlar, üzerlerine giydikleri ehramın basit bir şekilde başı üzerinden aşağı sarktığı görülür. Küçük kız çocuklarının ise erkek çocuklar gibi Frig külahı taktıkları da görülebilir²¹²⁷.

Kadın kıyafetinin vazgeçilmez bir unsuru ise şüphesiz takılardır. Ekonomik duruma göre takılar renkli boncuk ve taşlardan olabileceği gibi²¹²⁸ değerli madenlerden de olabirdi. Maddî durumu iyi, zengin Edessalı kadınlar, mücevherler, altın bilezikler ve diş şeklinde boncuktan yapılmış veya altından kolyeler takarlardı²¹²⁹.

b.b. Kadının Örtünmesi

Edessa'da kadınlar örtünürdü ve bununla birlikte namuslarını da korumak zorundaydılar. Rahat bir kadın toplumda hoş karşılanmazdı. Örtünmeyen bir kadın "deli" olarak ka-

2126 Segal, **Edessa**, 39; 1844'de misyoner Mr. Bodger'n Urfa'da çizdiği bir kadın portresinde, Shalmath'ın başlığına benzer bir başlık görülebilir.

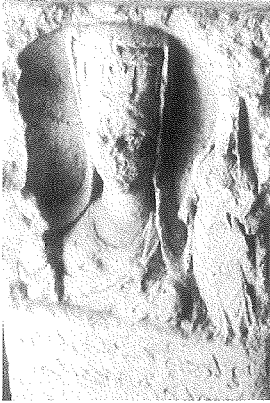
2127 Segal, **Edessa**, 40

2128 Ma'na ve Bar Gerno Mozağinde tasvir edilen kadının boynunda beyaz taştan bir kolye bulunmaktadır.

2129 Segal, **Edessa**, 39

bul edilirdi. Yani aklı başında her kadın örtüneceği için bu bir delilik göstergesi olarak kabul edilirdi²¹³⁰. Tiyatroda kadın rolleri bile erkekler

tarafından oynanırdı. Bu oyuncular kadın gibi görünmek için doldurulmuş göğüsler bir nevi sütyen takar ve kadın kostümleri giyerlerdi²¹³¹.

Paganist dönemde Urfa'da kadının başörtü biçimini gösteren mozaik, heykel ve çizim örnekleri

Nusaybin asilzadelerinden birisinin karısı 359'da İran kralının huzuruna ağzına kadar siyah bir peçeyle örtülü olarak çıktığını biliyoruz. Diyarbakırlı Efemiya VI. yüzyılda kadın hastalara eğer başları uygun bir şekilde örtünmüşse bakıyordu²¹³².

Mozaiklerdeki aile resimlerinde ve mağara mezarlarındaki kabartmalarda kadınların peçesiz olduğu görülür. Bu, peçenin o dönemde kullanılmadığı anlamına gelmez. Böyle res-

medilmelerinin sebebi muhtemelen yüz hatlarını ortaya çıkarmak içindir.

Hristiyanlıkla birlikte Edessa'daki bütün kadınlar hem kilisede ibadet esnasında hem de dışarıda tesettüre riayet ederlerdi²¹³³.

b.c. Erkek Giyimi

Roma ve Pers arasındaki Mezopotamya'da kontrolü ele geçirme mücadelesinde, Edessa kültürel yapı olarak genellikle Perslerin tarafın-

2130 Segal, **Edessa**, 153

2131 Segal, **Edessa**, 163.

2132 Segal, **Edessa**, 153

2133 Mor Ignatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniyü'l-Antakiyye I**, Beyrut 1953, 317.

daydı. Pers kültürünün Edessa'da pek çok şey üzerinde etkisi vardı. Bunlardan biri de erkek kıyafetleriydi. Edessa'da erkeklerin giydiği giysiler İran giysileriydi²¹³⁴. Pers giysileri Hatra ve Palmyra'da olduğu gibi Edessa'da da çok moda idi. Yüksek tabaka kendisini bu elbiseler içinde resmettiyordu. Drijvers'e göre, bu elbiseler üzerinde Pers etkisi olup-olmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir²¹³⁵.

Kadın kıyafetlerinde olduğu gibi erkek kıyafetlerindeki bilgilerimizi de heykeller, kabartmalar ve özellikle de mozaiklerden edinmekteyiz. Urfa halkı, sosyal statülerine göre farklı kıyafetler kullanırlardı. Bu kıyafetler kişilerin hangi sosyal tabakadan olduğunu ve ekonomik durumlarını gösterirdi.

Edessa'daki erkeklerin giysileri kadınların giysileri kadar gösteriş-

*Urfa'da erkek kıyafeti
(M.S. II. yy.)*

tir. Kemerler, özellikle babanın kullandığı kemerler, oldukça süslü olup, çift tokalıdır. Ayakkabılar ise, baldırın ortasına kadar çıkmaktadır.

Erkekler arkası açık, üstünde üçgen şeklinde tokalar bulunan yemeniler giymektedir.

Erkekler omuzlarına muhtemelen cübbeye benzeyen bir giysi alırlardı. Genç erkeklerin sol omuzlarında cübbeyi tutturmak için ilmekler bulunmaktadır. Bazı erkekler ise, gömlekleri üzerine dar kollu kafa bantına benzeyen ceketler giyerlerdi. Oğullarının giysilerinin kolları dirseğe kadar uzan-

Bir erkek başlığı (M.S. II. yy.)

²¹³⁴ Segal, **Edessa**, 31.

²¹³⁵ Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 177.

masına karşılık, babanın giysilerinin kolları bileklere kadar uzanmaktadır. Bu Arapça'da "kaba"²¹³⁶ diye bilinen giysiye benzemektedir.²¹³⁷ Orta halli insanlar ise, basit tarzda yünlü giysiler giymekteydiler.²¹³⁸

Paganist Urfa'da erkek başlıkları

Paganist Urfa'da gençlerin giyimi

Aile Portresi Mozaigi'ndeki bütün erkeklerin omuzlarında apoletlere benzer şeyler vardır. Bu belki onların unvanlarına işaret etmektedir. Fakat bunları başka bir yerde göremeyiz.

Erkeklerin tıpkı kadınlar gibi kıyafetlerine düşkün olduklarını söylemiştik. Mozaikteki erkeklerin kolye taktıklarını da görmekteyiz. Tıpkı kadınlar gibi erkeklerin de değişik başlıklar taktıkları görülür. Bir mezarın sahibi ailenin geri kalanından şapkası ile ayırt edilmektedir. Bunun dışında sarık kullanan erkekler de vardır. Mar Yeşua Kroniği'nde bir putperest şenliği anlatılırken, kalabalığın ketenden elbiseler giymiş, başlarına sarıklar sarmış ve kemerlerini gevşetmiş olarak tiyatroya gidip eğlendikleri söylenmektedir.²¹³⁹

Urfa Kralları ve soyluları ise, daha önce de gördüğümüz gibi, tiara (serpuş) adı verilen, ipekten yapılmış bir başlık kullanırlardı.²¹⁴⁰ Pers etkisinin en açık örneği bu Pers stili yüksek tiaralardı.²¹⁴¹ Önemli pagan kâ-

2136 İbn el-Nedim'e göre "kaba", "hükümdarın dostları"nın (veya "idareyle görevli kişilerin") giydikleri kıyafetti. O Mısır'da daha sonraki bir dönemde kullanılmaktaydı. Segal, **Edessa**, 40.

2137 Segal, **Edessa**, 43; Bu elbisenin giyimi IX. Yüzyılda sınırlandırılmasına rağmen, Harran'da putperestler tarafından giyilmeye devam edilmiştir.

2138 Segal, **Edessa**, 147

2139 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXX.

2140 Bkz. s.304

2141 Ross, **Roman Edessa**, 83.

hinleri de üzeri altın işlemeli tiaralar takarlardı²¹⁴².

3. Sosyal Etkinlikler ve Eğlence

Sosyal hayata dair şimdiye kadar anlattıklarımızdan yola çıkarak Urfa'da yaşamın korku uyandıran ve fakirliğin egemen olduğu bir hayat olduğunu düşünmemeliyiz. Bütün sıkıntılara, yoksulluğa, savaşlara ve tabii afetlere rağmen eğlence de hayatın vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Edessalılar da her zaman için eğlenceye hazırdılar. Barışın ilan edilmesi, vergilerin affedilmesi veya ilkbahar putperest şenlikleri gibi her fırsatı değerlendiriyorlardı.

Beyaz şenlik elbiselerini giyerek ellerinde meşaleleri ve tutsüleriyle şehirde dolaşarak ziyafetler düzenlemekteydiler. Dere kenarlarını, sokakları ve resmî binaları kandillerle süslemekteydiler. VI. yüzyılın başında Edessa'da yazılmış bir eser olan Julianus'un Maceraları'nda dindar imparator Jovianus (Jovian)'un dönüşünden sonra şehrin süslenmesi şu şekilde anlatılmaktadır: “Sokaklara ve şehir kapılarına çeşitli renklerde kumaşlar asılmıştı,

caddelerde ve portikalarda iplerin ucuna bağlanmış fenerler ve kandiller sarkmaktaydı. Şehir kapısının dışında altın ve gümüş başlıklı sütunlar üzerinde tepesine altın bir haç yerleştirilen büyük bir sayvan kurulmuştu”²¹⁴³.

498 yılında İmparator Anastasius imparatorluk genelinde esnafın dört yılda bir ödemek zorunda olduğu “*Collatio Lustaris*” adlı vergiyi kaldırdığında bu Urfa'da büyük çaplı bir bayram sevincine yol açmıştır²¹⁴⁴. Eğlenmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan Edessalılar bunu büyük bir şenlik düzenleyerek kutladılar. Dönemin kroniklerinden Mar Yeşua bu olayı şöyle anlatmaktadır: “*Bütün şehir coştı, büyük küçük herkes beyaz elbiseler giyinerek meşaleler, yanan tutsülerle dolu buburdanlar taşıyarak Tanrıya şükretmek ve imparatoru takdis için Badarak âyini yaptıkları Mor Sergius ve Mor Simeon kilisesine gittiler. Sonra şebre dönerek, bir haftayı sevinç içinde eğlencelerle geçirip, bu eğlenceleri her yıl kutlamaya karar verdiler. Tüm zanaatkarlar kiliselerin avlularında ve şehrin bütün portikolarında yerlere uzanıyor, eğleniyor, yıkanı-*

2142 Bkz. s.498

2143 Segal, **Edessa**, 163, 52.

2144 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 167.

yor ve kendilerine bol bol ziyafetler çekiyorlardı"²¹⁴⁵.

Edessa'daki bir başka eğlence ise her yıl Nisan ayında yapılan bir pagan festivali idi. Bu festival bahar ekinoksu için yapıldı²¹⁴⁶. Saray seremonilerine benzeyen bu törenin yapılış amacı evrendeki düzeni tekrar kurarak sağlamlaştırmaktı²¹⁴⁷. Hristiyanlık öncesi Urfa'nın dini hayatında derin kökleri olan bu eski inançlar Hristiyanlığın gelmesiyle basit bir şekilde yok olmadı²¹⁴⁸. Yılın Nisan ve Mayıs aylarında yapılan bu pagan festivalinin, eğlence nedeniyle olsa gerek Hristiyanlık sonrası da yapıldığını görüyoruz²¹⁴⁹. Bu şenlikler bazı yönlerden Hieropolis'teki "gölün çöküşü" şenliğini andırır. Doğu dünyasının başka yerlerinde kutlanan ve Hristiyan ahlakçıları tarafından şehvetli bir pagan ayini olarak kınanan, Maioumas Su Şenliği'ne de paraleldir²¹⁵⁰. Bütün halk şehrin ortasındaki büyük tapınakta toplanırdı. Bütün tanrılar biraraya getirilir "*Nebu*" ve "*Bel*" süsle-

nirdi²¹⁵¹. Papazlar güzel kokular ve içki dağıtırlardı. Müzik ve davullar eşliğinde Tanrılar için kesilen kurbanların etleri pişirilir ve yenirdi²¹⁵².

496 yılından başlayarak 502 yılında kaldırılışına kadar bu festivalle ilgili olarak Mar Yeşua Kroniği'nden pek çok şey öğrenmekteyiz. Şenlik Cuma'yı Cumartesi'ne bağlayan gece Tiyatro Kapısı'ndan Kemerler Kapısı'na varıncaya kadar olan bölgedeki ırmak boyunca düzenleniyordu. Eğlencenin şerefine sayısız ışıklar yakarlardı. Yanan kandilleri kıyı boyunca dizer, direkler üzerine, belediye dairesine, yukarı mahallelere ve daha birçok yerlere asarlardı. Trimerius adlı ünlü zenne, seyircilerin coşkusunu attırıyordu. Halk için tamamen yeni olan Grek komedileri oynanıyordu²¹⁵³.

497-498 yılındaki eğlence ise daha büyük ve görkemli idi. Bu olayın görgü tanığı olan Mar Yeşua, bu eğlenceleri günahın kaynağı ve Tanrıya isyan olarak görür, hatta dönemin en büyük ve etkin ruhani lideri ka-

2145 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI.

2146 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 43; Ross, **Roman Edessa**, 100

2147 Geniş bilgi için bkz. Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 59-60, 181.

2148 Ross, **Roman Edessa**, 100.

2149 Segal, **Edessa**, 106.

2150 Ross, **Roman Edessa**, 100.

2151 Drijvers, **Cult and Beliefs of Edessa**, 43.

2152 Bkz. s.380 vd.

2153 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVII; Duval, **Histoire d'Edesse**, 165-166.

bul edilen ve o sıralarda Edessa'da bulunan Mabbug Episkoposu Mor Filiksinos'un²¹⁵⁴ gerekli tepkiyi koymadığını eleştirir: "... yine dinsizliğin terennüm edildiği eğlence zamanı geldi. Ve şehrin (Urfa'nın) halkı her zamankinden çok aşırı olarak kendilerini bu eğlencelere koyuverdiler. Yedi günün her akşamı erkenden, belden aşağı bol elbiseler giyinerek ve (üzerine) sarıklar (tülbentler) sarınarak tiyatroya gidiyorlardı. Önlerinde kandiller ve buhurlar yanardı. Ve bütün gece uyumaksızın, dansözü alkışlamak için şehvete susamış vaziyette şarkılar ve nağralar döker, dururdu. Bu yüzden, duaya gitmeyi bile ihmal ederek, artık hiçbir (kulluk) vazifesini zerre kadar düşünmemeye başladı. Tersine pek böbürlenerek "bizim gibi hareket ediniz" diyen ataları ile alay ettiler; ve şehrin eski sakinlerinin aptal ve beyinsiz kimseler olduğunu söyleyecek kadar ileri gittiler. Dinsizlikte cüretlerinin bu kadar arttığı sırada Urfa'da Mabboc piskoposu Xenaias'ın bulunmasına rağmen -ki halkın terbiyesine çalış-

mayı herkesten çok onun üzerine alması düşünülmüldü- O bile, bu mevzuda halk ile bir günden başka konuşmadı..."²¹⁵⁵. Bu tür eğlenceler, tabii olarak Kiliseyi ve özellikle manastır keşişlerini son derece rahatsız ediyordu.

Din adamları açlık ve salgın afetlerinin bu eğlencelerle günah işleyenler yüzünden meydana geldiğini düşünüyorlardı²¹⁵⁶. Onlara göre festivallerde sergilenen eğlence türleri çocukların beynini yıkamakta ve zihinlerini tahrip etmekteydi²¹⁵⁷. Din adamlarının tepkilerinden dolayı zaman zaman yerel yöneticiler, hatta bazen bizzat imparatorun bu tür eğlence ve festivalleri yasakladığı oluyordu²¹⁵⁸.

Müzik, dans, tiyatro, hamamlar, hipodromdaki gösteriler, okçuluk, avcılık vs, Edessa halkının eğlence türlerinden birkaçı idi. Şimdi bunlara sırasıyla kısaca göz atalım.

a. Müzik

Müzisyenler ve müzik bu bölgedeki pagan dininde önemli bir rol oyna-

2154 Bu konuda Edessa Piskoposu Mor Rabbula ve Suraçlı Mor Yakub sert bir tavır içerisindedirler (Bkz. Segal, **Edessa**, 164); Mar Yeşua, bu şenliklere katılan yöneticileri dahi ağır bir dille eleştirir (Bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVII vd.).

2155 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXX

2156 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVIII, XLVI;

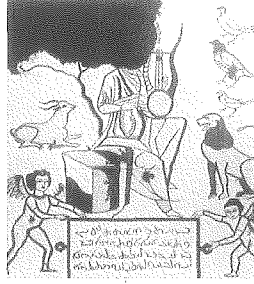
2157 Segal, **Edessa**, 165.

2158 Bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XLVI, 61; ayrıca krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 166; Ross, **Roman Edessa**, 100.

miştir. Aryu hanedanının son yıllarına ait olan Orpheus²¹⁵⁹ Mozaïği bunun en güzel örneklerinden biridir.²¹⁶⁰ Urfalıların müziğe olan tutkuları, her dönemde bununla ilgili güzel çalışmalar yapmalarına sebep olmuştur. Bardaysan'ın şiirleri bestelenmiş²¹⁶¹ ve ölmünden ikiyüz yıl sonra bile Urfa'nın aristokrat gençleri arasında çekiciliğini koruyabilmiştir²¹⁶². Mor Afram bu putperest şarkıların etkisini azaltabilmek için çok uğraş verdi. Bunların yerine kendi yazdığı ilahilerin okunması için korolar oluşturduysa da Kilise dışında pek de başarılı olamamıştır²¹⁶³.

b. Dans

Dans da popüler bir eğlence çeşidiydi. İmparator Traianus'un Edessa'yı ziyareti sırasında şahit olduğu "barbar dansı"²¹⁶⁴ 359'da Mezopo-

Müzik Tanrıçası Orpheus

tamya'ya yönelen Pers işgalini önlemek için Edessa'ya gelen Bizans Generali Sabinianus'a da sunuldu. General şehrin güneybatısında, açık havada askerleri tarafından müzik eşliğinde icra edilen bir zafer dansıyla karşılanmıştı²¹⁶⁵.

Tiyatroda kutlanan pagan festivalinin ana eğlencesini de dansçılar oluşturmaktaydı. Dansözler, denilebilir ki tüm eğlencelerin vazgeçilmez unsurlarıydılar²¹⁶⁶.

c. Tiyatro

Edessa'da tiyatro daha sonraki zamanlarda kurulmuştur. V. yüzyılın sonunda şehrin doğu yakasında, nehrin kenarında şehrin kapısına yakın bir yerde bir tiyatro vardı²¹⁶⁷. Anastasius'un 502'de yasaklamasına kadar bahar festivali halk tarafından dans edilerek burada kutlanırdı²¹⁶⁸.

2159 Orpheus Mezopotamya'da müzik tanrıçasıdır.

2160 Mozaikte görülen çalgı lir'dir.

2161 Segal, **Edessa**, 34.

2162 Musikinin kalitesi ve sanatvari yönü açısından Beyne'n-Nehreyn tabir edilen iki nehir arasında yeralan Harput-Diyarbakır-Urfa ve Kerkük hattı Selçuklu ve Osmanlı döneminde de son derece ünlüydü. Günümüzde de Urfa'nın bu haklı şöhretinin devam ettiğini görüyoruz. Urfa sıra gecelerinde okur-yazar dahi olmayan sıradan insanların en ağır divanları, gazel ve kasideleri sanat musikisi kurallarına uygun olarak nasıl icra ettiklerini hayranlıkla izliyoruz. Seslerinin güzelliği ve kalitesi ise gün gibi ortadır.

2163 Bkz. C.II, 258 vd.

2164 Traianus Edessa'yı ziyaret ettiğinde Edessa kralının oğlunun barbar dansı ile karşılanmıştı.

2165 Segal, **Edessa**, 163.

2166 Bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVII, XXX.

2167 Ross, **Roman Edessa**, 109.

2168 Geniş bilgi için bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVII-XXX, XLVI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 166.

Aktörler taş bir sahne üzerinde dans ederlerdi. Metal parçaların ekli olduğu ve sahneye ayağını vurduğu zaman ses çıkaran sandaletlerini giyerlerdi. Ayrıca küçük bir tahta parçası ile dövülen bir levha vardı. Özel kıyafetleri içinde maske takmış aktöre bir koro eşlik ederdi. Kadın rolleri, göğüsleri yastıkla doldurulmuş kadının elbiseleri giyen erkekler tarafından oynanırdı²¹⁶⁹.

d. Hamamlar

Edessa'da en popüler eğlence mekanlarından birisi de hamamlardır. Kışlık ve yazlık olmak üzere farklı şekillerde inşa edilen hamamların çok mühim olan temizlik ihtiyacını karşılamasının yanı sıra eğlence fonksiyonları da vardı.

Hamamlar eğlence unsurları olarak Roma İmparatorluğu'nda oldukça yaygın ve sevilen yerlerdi. Burada birarada yıkanma fırsatı bulan insanlar bir sohbet ortamı da yaratmış olmalılar. Ortamın verdiği rahatlık, dolayısıyla insan ilişkilerine de yansiyordu. Burada geçirilen eğlenceli zaman muhtemelen müzik ve dansla da destekleniyordu. Belki de din adamları bu sebeplerle ha-

mamlara pek sıcak bakmıyorlardı. Fakat önemli bir ihtiyacı karşıladıkları için pek fazla da ses çıkarmıyorlardı²¹⁷⁰.

Normal zamanlarda halkın temizlenmek ve eğlenmek maksadıyla kullandıkları hamamların, olağanüstü zamanlarda başka amaçlarla da, özellikle salgın hastalıklar döneminde geçici hastane olarak kullanıldığını belirtmiştik²¹⁷¹.

e. Hipodrom

Eğlenceye bu kadar düşkün olan bu şehirde bir de hipodrom bulunmaktaydı. Hipodrom daha sonraki dönemlerde spor sahası veya arena olarak da kullanılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, hipodrom eğlence dışı amaçlar için de kullanılıyordu²¹⁷².

f. Okçuluk ve Avcılık

Okçuluk, krallık döneminden beri Edessa'da popüler bir eğlence türüydü. Edessalılar bir savaş sanatı olarak iyi bildikleri okçuluğu bir oyun olarak da devam ettirmişlerdir. Okçulukla doğru orantılı olarak avcılıkta da hünerliyidiler. Zümrüt-ü Anka ve Orpheus mozaiklerinde

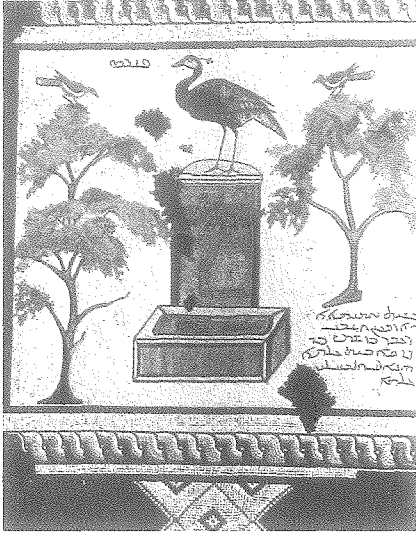
2169 Duval, *Histoire d'Edesse*, 165.

2170 Segal, *Edessa*, 164.

2171 Bkz. s.204 vd.; Ayrıca krş. Mar Yeşua, *Vekayinâme*, böl. XLIII.

2172 Ağır suçluların vahşi hayvanlara atılması gibi.

kuşlar, aslan ve ceylan ile parçalanmış olan hayvan mozaığının kenarındaki yaban domuzu figürü çok canlı bir şekilde resmedilmiştir.

Zümrüd-ü Anka Mozaiginde kuşlar

II. yüzyılın sonunda Edessa'yı ziyaret etmiş olan Julius Africanus'un bu konuyla ilgili anlattıkları oldukça dikkat çekicidir. Anlatıldığına göre

bir av seferinde çalılıkların arasından ansızın çıkan bir ayı Prens Ma'nu tarafından gözlerine birer ok fırlatılarak öldürülmüştür. Yine Africanus'un anlattığına göre, ünlü düşünür Bardaysan okçulukta da oldukça hünerliydi²¹⁷³. Yayın bir savaş aleti olmasının yanısıra nasıl bir eğlence kaynağı olabileceğini yakışıklı bir gencin portresini attığı oklarla kalkanı üzerine resmetmesi ile ispat etmiştir²¹⁷⁴.

*Urfalı bir okçu kabartması
(Urfa Müzesi)*

2173 Bkz. C.II, s.249 vd.

2174 Segal, **Edessa**, 32.

II. İKTİSADÎ HAYAT

Edessa'nın iktisadî yapısını bütün yönleriyle ortaya koymak, takdir edilir ki imkansız derecede zordur. Bunun en büyük nedeni, yazılı kaynakların, konu ile ilgili belgelerin azlığıdır. Ancak, biz kaynaklarımızdaki bilgi kırıntılarından konuya ışık tutmaya çalışacağız.

1. Şehrin Ekonomisini Etkileyen Faktörler

Edessa'nın iktisadî yapısı, tabîi olarak müspet veya menfî anlamda bazı faktörlerin etkisi altındaydı. Bu nedenle de zaman zaman değişiklikler göstermiştir. Biz Edessa'nın iktisadî yapısına geçmeden önce bu faktörlere kısaca değinelim.

a. Olumlu Etki Eden Faktörler

Edessa, Kuzey Mezopotamya yaylaları ile Ermenistan'ın dağlık alanlarının bulunduğu bereketli bir alanda kurulmuştu. Şehrin eteklerinde yeralan doğudaki ve kuzeydeki verimli kırsal alan ile güneyinde uzanan ova, şehrin en önemli zenginlik-

leriydi. Özellikle tarım ve hayvancılığa verimli olan bu topraklar, Edessa'nın ekonomik yapısına müspet manada etki eden en önemli faktörlerin başında yerliyordu.

Bölge su kaynakları açısından zengindi. Fırat ve Dicle nehirleri şehir merkezinden uzakta da olsalar, ticaret yolu olarak kullanılmaları Edessa'ya ticarî malların giriş ve çıkışı açısından müspet katkılar sağlıyordu. Şehir coğrafyası içinde yeralan Daysan, Belihk ve Cullab gibi ırmaklar ovada yapılan ziraatın hayat damarlarıydı. Ayrıca bölge ilkçağlardan itibaren su kanallarıyla adeta bir ağ gibi sarılmıştı²¹⁷⁵.

Edessa, Doğu ile Batı, Kuzey ile Güneyi birleştiren ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Bu yollar vasıtasıyla bir yandan, Hindistan'dan, İran'dan kalkan ticaret kervanları Edessa güzergahından Akdeniz, Ege sahillerine ve başkent Konstantinpolis üzerinden Avrupa'ya ulaşıyorlar, diğer yandan kuzeyden ve Ermenistan bölgesinden hareketle Edessa üzerinden güneye, Suriye ve Mezopotamya şehirlerine mal taşı-

²¹⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için Tarım ve Hayvancılık bahsine bakınız. s.540

yorlardı²¹⁷⁶. Ticarî açıdan bu derece önemli anayolların güzergahı üzerinde bulunan bir şehrin ekonomisine, bu ticarî yollar elbet de müspet manada önemli bir katkı sağlayacaktı.

b. Olumsuz Etki Eden Faktörler

Yukarıda saydığımız Edessa'nın ekonomisine olumlu etki eden faktörlerin yanısıra, zaman zaman O'nun ekonomisini adeta felç eden faktörlere de rastlanmaktaydı. Bunların başında doğal afetler, savaşlar, soygun ve talanlar gelmekteydi.

Edessa verimli bir bölgede olmasına rağmen imparatorluğun başkentinden uzak olması, O'nun ihmal

edilmesine sebep oluyordu. Merkez için Edessa'nın önemi İran sınırına yakın olması nedeniyle stratejik konumundan kaynaklanıyordu. Pek çok doğal felakete maruz kalan şehir bu sebeple daha çok etkileniyor ve daha yavaş toparlanıyordu. Şimdi şehrin kaderini etkileyen bu felaketler hakkında bilgi verelim.

Başta, sık sık vukubulan çekirge istilası ve buna bağlı olarak görülen kıtlık-açlık felaketi, salgın hastalıklar, deprem²¹⁷⁷, savaş yıkımları gibi felaketler Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde de yaşanmasına rağmen Edessa'nın bunlara ek olarak kendi felaket kaynağı vardı. Bu "*Daysan Nehri*" idi²¹⁷⁸. Çünkü nehir

2176 Bkz. s.55

2177 Urfa bulunduğu bölge itibarı ile deprem kuşağında yer alması da tarih içerisinde pek de önemli olmayan birkaç deprem yaşamıştır. Tarihi belgelerden edindiğimiz bilgilere göre bu depremlerden biri 499 yılının Eylül ayında meydana gelmiştir. Büyük ölçekli olmayan bu depremde yalnızca surlarda ufak tefek çatlamlar ve yıkımlar olmuştur. Depremin etkisiyle doğu kapısının güneyindeki surlarda bir gedik açan toprak kayması meydana gelmiştir (Mar Yeşua, **Vekâyinâme**, XXXIII; Segal, **Edessa**, 155; Duval, **Histoire d'Edesse**, 167). Bölgede daha sonra da depremler meydana gelmiştir. 22 Ağustos 502 yılında kuzeyde bir kızılık görülmüş bunun arkasından Saint Jean-d'Acre, Tyr, Sidon ve Beyrut'da hissedilen bir deprem olduğu öğrenilmiş ancak, Urfa'da bir hasara sebebiyet vermemiştir (Duval, **Histoire d'Edesse**, 186).

697 yılının nisan ayında Batnae'i yerle bir eden bir deprem daha olmuştur. Pek çok insan bu depremde hayatını kaybetmiştir. Bu deprem Urfa'da da hissedilmiş ve pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Urfa'daki Büyük Kilise'nin Ciborium'u ve iki dış tarafı çökmüştür. Yine 717-718 yılında bölgede meydana gelen deprem nedeniyle pek çok insan hayatını kaybetmiş, Urfa'da ise Eski Kilise ve vaftiz yapılan binalar yıkılmıştır. 748-749 ile 755-756 yıllarında da bölgede etkisi oldukça şiddetli olan depremler olur. Bu depremler neticesinde pek çok insan hayatını kaybederken bir o kadar da mal kaybı olur. Patrik Dyonosiyos'a göre bütün bu depremlerin sebebi insanların işledikleri günahlardır. (Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso IV**, 48, 72; Segal, **Edessa**, 204; Duval, **Histoire d'Edesse**, 186).

2178 Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso IV**, 32.

bahar yağmurları ve kuzeydeki dağların karının erimesi ile yükselip şehrin sular altında kalmasına neden oluyor, şehre en az her yüzyılda bir felaket getiriyordu²¹⁷⁹. Daisan, Kasım 201'de, Mayıs 303'te Mart 413'te, Nisan 525'te büyük sel felaketlerine sebep olmuştur²¹⁸⁰. Bu sellerin getirdiği yıkım, haliyle uzun yıllar giderilemiyordu ve ekonomiyi olumsuz etkiliyordu.

Bu doğal afetlerden biri de çekirge saldırıları idi. Zaman zaman vuku bulan çekirge saldırıları dayanılmaz felaketlere sebep oluyordu. Urfa'da sık sık vuku bulan bu afet tüm ürünü, bitkileri ve meyveleri harap etmekle kalmıyor, buna bağlı olarak peşi sıra bir çok felaket daha getiriyordu. Kıtlık, açlık, ölüm ve veba salgınları²¹⁸¹.

Ortaçağ dünyasının birçok yöresinde olduğu gibi Edessa'nın da başındaki en büyük felaketlerden biri salgın hastalıklardı. Aniden ve büyük bir hızla yayılan hastalıklar pek çok can kaybına sebep olmaktaydı. Hastalığın kontrol altına alınıp önlenmesi pek mümkün olmuyordu.

Bu hastalıklar kitlesel halde insanların canına mâl olduğu gibi, iktisadi durumu da son derece olumsuz olarak etkiliyordu. Edessa'da çok sık rastlanan salgın hastalıklar dönem insanı için deprem gibi, sel gibi, çekirge istilasları gibi hem doğal hem de korkutucu idi²¹⁸².

Maalesef Edessa halkı yaşadığı doğal afetlerin yanısıra bunların en korkuncu olan ve yıllarca süren savaş felaketine de maruz kalmıştır Roma ve Pers arasında tampon bölge görevi gören Edessa Mezopotamya'ya hakim olmak isteyen bu iki güç arasında bir mücadele sahası olmuştur. Her savaş sonrası, insan kaybının yanısıra şehrin tahribatı ve ekonomik çöküntü büyük bir yıkıma sebep oluyordu²¹⁸³.

Edessa'nın ekonomik yapısını olumsuz yönde etkileyen faktörler sadece tabii afetler ve savaşlar değildi. Sık sık vukubulan Bedevî talanları, zaman zaman şehir ve civarında konuşlandırılan yabancı askerlerin (özellikle Got askerleri) soygun ve tahribatları Edessa'da büyük yaralar açıyordu²¹⁸⁴.

2179 Segal, **Edessa**, 6, 155; Duval, **Histoire d'Edesse**, 8; krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 32.

2180 Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 32.

2181 Bu konuda geniş bilgi için bkz. s.204 vd.

2182 Bu konuda bkz. s.205 vd.

2183 Bkz. s.177 vd.

2184 Bkz. s.216 vd.

2. Ekonomik Yapı

Yukarıda saydığımız olumlu ve olumsuz etkenlerle beraber, insanların hayatlarını idame ettirmelerini sağlayan şehrin bir ekonomisi vardı. Temeli ziraata ve ticarete dayanan bu ekonomik yapıyı ana hatlarıyla inceleyelim.

a. Üretim

Üretim, tarım, hayvancılık ve basit sanayi mamullerinden oluşuyordu. Önce tarım ve hayvancılığı, sonra da sanayi mamullerini ele alalım.

a.a. Tarım ve Hayvancılık

Urfa bulunduğu bölge itibarıyla oldukça verimli bir coğrafyada, ziraatın hemen her türünün rahatlıkla yapılabilirdiği bir yerdir. Es-Sevad adı verilen bölge, humuslu arazileriyle son derece verimlidir²¹⁸⁵. Dicle ve Fırat gibi iki suyun havzası içerisindeki verimli topraklarda yeralan Ur-

fa ve Harran'da ilkçağlardan beri gelişmiş ve sistemli bir ziraat yapılmaktadır²¹⁸⁶. Daha ilkçağlarda inşa edilen su kanallarıyla²¹⁸⁷ bölge bir ağ gibi sarılmış ve bu kanallar vasıtasıyla tarım yapılmıştır²¹⁸⁸. Tarım, Edessa'nın ana geçim kaynağıydı. Edessa tepelerinin eteklerinde güneşe ve doğuya doğru uzanan ova verimli bir bölge olup, yukarıda anlattığımız sistem sayesinde çok iyi bir şekilde de sulanmaktaydı. Bol miktarda tahıl, sebze ve meyve yetiştirilmekteydi²¹⁸⁹.

a.a.a.Hububat

Edessa, sahip olduğu zengin su yataklarının yanı sıra yıllık 200 mm'lik yağış alan bir sınır içerisinde yer alması hasebiyle tarım, özellikle de tahıl üretimi için ideal bir bölgeydi. Tahıl üretimine müsait iklim koşulları (yazları sıcak ve kurak, kışları serin ve yağışlı) ve verimli toprakları dolayısıyla, Edessa önemli miktarda

2185 P.K.Hitti, **İslam Tarihi I**, 535

2186 M. Oymak, **İbrahim Halilullah ve Urfa**, 52.

2187 Bâbilliler zamanından beri varlığı bilinen ve tüm bölgeyi saran bu kanallar zaman zaman Abbasi halifeleri tarafından yeniden kazılıp, kullanıma açılmıştır. Osmanlı hükümetinin Irak'ın sulanması projesi babında görevlendirdiği Sir William Willcocks, verdiği raporda yeni su kanalları açmak yerine eskilerinin temizlenmesi gerektiğini söylemiştir. P.K.Hitti, **İslam Tarihi I**, 537; Urfa'da ise bu kanallara yöre halkı tarafından "kini" denilmekte olup, kanallar üzerine çiftçiler tarafından konulan su motorları vasıtasıyla bölgenin sulanması yapılmaktadır (M.Oymak, **İbrahim Halilullah ve Urfa**, 52).

2188 M. Oymak, **İbrahim Halilullah ve Urfa**, 52; P.K.Hitti, **İslam Tarihi I**, 536-537; Cihat Kürkçüoğlu, **Tarih ve Tarım Şehri Harran**, Harran Köylerine Hizmet Götürme Birliği Kültür Yay. Ankara 1995, 12.

2189 Segal, **Edessa**, 141.

tahıl üreten merkezlerden birisi olmuştur²¹⁹⁰.

Bölgede yetişen tahıl arasında buğday, arpa, mercimek, nohut, fasulye, bakla ve mısır gibi ürünler ön sırada yer almaktaydı. Tarihi süreç içerisinde, özellikle konumuzu ilgilendiren zaman diliminde, sık aralıklarla yaşanan tabii afetler ve salgın hastalıklar ürün miktarında büyük azalmalara sebep olmakta, bu da arkasından kıtlık ve açlık getirmekteydi²¹⁹¹.

a.a.b. Sebze ve Meyveler

Bu kadar münbit bir arazide kuşkusuz hemen her türlü sebze ve meyve yetiştiriliyor olmalıdır. Fakat bunlar arasında en önemlilerinden biri iktisadi yapıya olan etkisi bakımıyla üzumdü. Urfa'nın çevresi meyve bahçeleri ve üzüm bağlarıyla çevriliydi²¹⁹². Üzüm yetiştiriciliği ve şarapçılık Urfa'da yaygın olup, kıtlık zamanlarında buğdayın alternatifi durumundaydı. 500-501 kıtlığı bölgeyi kasıp-kavurduğu zaman halkın ümidi 501-502 yılının üzüm hasadı

olmuştur²¹⁹³. Üzümler olgunlaşmaya başlarken, sıcak bir yıl esmiş ve büyük bir kısmını kurutmuştur. O yıl kuru üzüm buğdaydan daha fazla olmuş ve insanlar bu şekilde yiyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır²¹⁹⁴. Üzüm yetiştiriciliğinin Urfa'da ne ölçüde olduğunu anlayabilmemiz için şu örnek ilginçtir. 502 yılında Pers Kralı Kabad bölgeyi istila ettiğinde emrindeki bir Arap emiri (Na'man) Harran'ı ve tüm köylerini istila ederek halkını esir aldı ve Urfa'ya kadar geldi. Alınan tutsak sayısı 18.500 idi ve sayının bu kadar çok oluşunun sebebi halkın bağbozumu zamanı olması nedeniyle köylerde olmasıydı²¹⁹⁵. Bu kadar kişinin bağbozumu dolayısıyla köylerde olması bize, üzüm yetiştiriciliği ve miktarı hakkında ortamala bir fikir verebilir.

Bu kadar verimli topraklarda tabiki sadece üzüm yetiştirilmiyordu. Portakal, nar, zeytin, dut, ceviz ...vs. gibi meyveler de diğer önemli ürünleri oluşturmaktaydı²¹⁹⁶. Şehir surlarının doğusunda Harran Ovası'nın kıyısında yeralan alçak topraklarda

2190 Ross, **Roman Edessa**, 14.

2191 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXVIII vd., LXXVI.

2192 Segal, **Edessa**, 141.

2193 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XLV; Duval, **Histoire d'Edesse**, 186.

2194 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XLV.

2195 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LII; Duval, **Histoire d'Edesse**, 187.

2196 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXIX; Mustafa Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 39; P.K.Hitti, **İslam Tarihi I**, 537.

şehrin bu tarafındaki kanallardan akan suyla sulanan meyve bahçeleri ve bostanlar vardı. Bu ağaçlık düşman için saldırının kolay olduğu bir bölgeydi. Bu sebeple herhangi bir tehlike anında bu ağaçlar ve bostanlar Edessalılar tarafından kesilip tahrip edilirdi²¹⁹⁷.

Saydığımız tüm bu ürünler sadece yemek için değil, pazarlaması yapıp, aile geçimini sağlayan iktisadî ürünlerdi. Bunların yanısıra Urfalılar evlerinin avlularında asma ve nar ağaçları, gül ve menekşe çiçekleri gibi hoş süs bitkileri de yetiştirmekteydiler²¹⁹⁸.

a.a.c. Hayvancılık

Kuşkusuz ortaçağda bu bölgede hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olduğunu iddia etmek pek de yanlış olmaz. Özellikle de Urfa çevresindeki köylerin gerisindeki tarıma elverişsiz topraklarda yaşayan yarı göçebe haldeki Arap kabilelerinin en önemli geçim kaynağı bu idi²¹⁹⁹.

Bölge bitki örtüsü bakımından küçükbaş hayvancılığa daha elverişli olup, bunun yanısıra deve, öküz, inek, domuz, at, katır, eşek... gibi hayvanlar da yetiştirilmekteydi²²⁰⁰.

Pers ve Roma arasındaki mücadelede bölgenin stratejik öneminin yanı sıra sahip olduğu zenginlikleri de büyük rol oynamaktaydı. Savaşlar siyasî anlaşmazlıkların çözümsüzlüğünde başvurulacak yollar olmakla birlikte iktisadî hayatın yönlendirmeleriyle de vuku bulmakta idi. İktisadî olarak kaybeden için bir kayıp, kazanan içinse bir kazançtı. Savaşlarda elde edilen ganimetler böylesine insanlık dışı bir olayı cazip hale de getirebiliyordu.

Hiç şüphesiz hayvanlar da önemli savaş ganimetleri arasındaydı. 502 Kasım'ında Kabad'm emrindeki Arap şefi Na'man, Harran bölgesindeki tüm hayvan sürülerini ganimet olarak ele geçirmişti²²⁰¹.

a.b. Sanayi Mamulleri

Urfa'da eskiden beri bilinen el sanatlarının en önemlileri başta taş işçiliği olmak üzere kürkçülük, keçecilik, bakırcılık, kuyumculuk, dokumacılık olarak sıralanabilir. Süsleme ve mozaik sanatını da unutmamalıyız. Bu konular hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlı olmakla birlikte, bazı ipuçlarından yola çıkarak konuyu aydınlatmaya çalışacağız. Günümüzde

2197 Segal, **Edessa**, 187.

2198 M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 112; P.K.Hitti, **İslam Tarihi I**, 537-538.

2199 Segal, **Edessa**, 22.

2200 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXVIII.

2201 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LII; Duval, **Histoire d'Edesse**, 187.

de hâlâ değerini koruyan bu sanatların temeli muhtemelen Krallar dönemi-ne kadar dayanmaktaydı. Paganizm, Hristiyanlık ve İslam inançlarının sırasıyla yaşandığı bölgede kültürlerin ve dinlerin değişmesine rağmen değişmeyen elden ele, kültürden kültüre aktarılan değerler de vardı ki, bunlar rafineleşerek günümüze kadar gelen el sanatları idi.

a.b.a. Taş İşçiliği ve Heykeltıraşlık

Bir kadın ve erkek heykeli (Urfa müzesi)

Kaynaklarımız, ne krallık döneminde, ne de Roma kolonisi döneminde maalesef taş işçiliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değillerdir. Ancak V. yüzyılda Edessa'yı ziyaret eden Rahibe Egeria'nın yazdığı satırlarda Abgar'ın sarayına hayran kalması, sarayda rastladığı heykelleri tasvir ederken "... (Piskopos) beni Kral Abgar'ın sarayına götürdü ve orada söylendiğine göre asıyla tıpa tıpa benzer olan heykeli gösterdi. Bu heykel o kadar parlak bir mermerden yapılmıştı ki, inci

Zafer Tanrıçası Nike (Urfa Müzesi)

olduğu sanılabiliirdi.... Onun yanında yine aynı mermerden yapılmış bir başka heykel daha vardı. Bu heykelin de (Abgar'ın) oğlu Magnus'un (heykeli) olduğunu söyledi. Onun da yüz hatlarında belli bir incelik vardı²²⁰² şeklindeki ifadeler, bu dönemde Edessa'da heykeltıraşlık dahil, her türlü taş işçiliğinin ne kadar ileri düzeyde bir s-

nat haline geldiğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede açıklıkla ortaya koymaktadır.

Taş işlemeciliği ve heykeltıraşlık ile ilgili pek çok nadide örnek görmek mümkündür. Kaya mezarlarda bulunan kabartma ve süslemeler taş işçiliğinin en güzel örneklerini yansıtmaktadır. Heykeltıraşların ustalığını, zafer tanrıçası Nike'nin üzerindeki elbisenin rüzgarda uçuşunun incelikle aksettirilmiş olması, açık bir şekilde göstermektedir. Soğmatar'daki Pognon mağarası, Tektek Dağlarındaki Sanem Mağara harabeleri bu kabartma ve süslemelerin en güzel örnekleri ile doludur.

2202 Segal, Edessa, 176.

Okuduğumuz kitabelerde dikkatimizi çeken noktalardan birisi de, yazıyı yazan veya kabartmayı yapan ustanın kendi ismini de kitabeye kazımış olmasıdır.

ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ

ܡܠܟܐ
ܕܡܪܝܢ

ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ

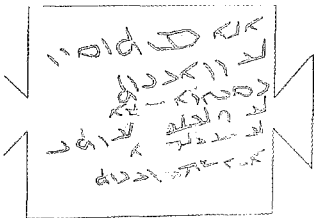
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 1
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ 2
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ 3
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ 4
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ 5
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 6
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 7
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 8

(1-6) Bunlar, ... FR'lı olan Mut-
rı'nun oğlu Va'el'in ; Arabla-
rı'n valisi Va'el , surların komu-
tanı Va'el ve iyilik edenler için
yaptırdığı suretlerdir. (7-8) Ya-
zıtı Şıla'nın oğlu Şıla oymalarla
süslemiştir.

Yine Urfa'nın 20 km. kuzeybatı-
sında Kabahaydar'da bir mağara me-
zarda bulunan kitabede, bu mezarın
Simon tarafından inşa edildiği yazıl-

maktadır. Karaköprü'de bulunan
başka bir mezardaki yazıtta ise
"Heykeltıraş Dardu" ifadesi geçmek-
tedir.

ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ
ܕܡܪܝܢ ܕܡܪܝܢ

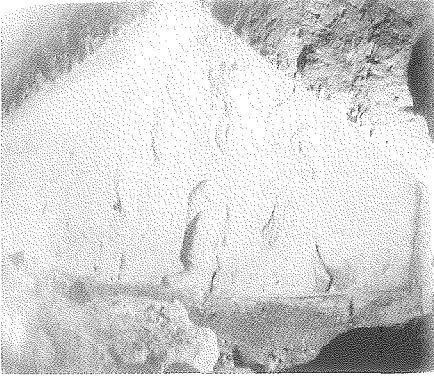

- ܡܠܟܐ 1
- ܡܠܟܐ 2
- ܡܠܟܐ 3
- ܡܠܟܐ 4
- ܡܠܟܐ 5

- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 1
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 2
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 3
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 4
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 5
- ܡܠܟܐ ܕܡܪܝܢ 6

(1-3) Bu Makil'im mezarıdır. (4)...'nın eliyle (5) ...ve...

(1) Ben, Satraq (2)...'nın oğlu (3-5) bu mezarı kendim, çocuklarım ve varislerim için
yaptım. (6) Bu mezarı Şem'un inşa etti.

למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו

- 1 דודו דודו דודו
- 2 למנוח דודו
- 3 למנוח דודו
- 4 למנוח דודו

(1-3) Heykeltraş Dardu (?)`nun Azzalazu`nun (?) Aday için yaptığı eser (4) ve ...Heybat!

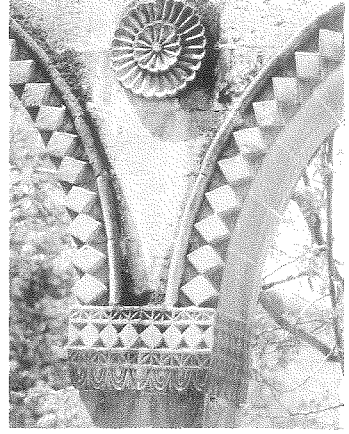
Birecik Kalesinde bulunan bir mezar kitabesinde ise, mezarı yapan heykeltraşlar Hassay ve Seluk'un adı da kitabede yer almaktadır.

- 1 317 שנת אדר
- 2 למנוח דודו דודו דודו
- 3 למנוח דודו דודו דודו
- 4 למנוח דודו דודו דודו
- 5 למנוח דודו דודו דודו
- 6 למנוח דודו דודו דודו
- 7 למנוח דודו דודו דודו
- 8 למנוח דודו דודו דודו
- 9 למנוח דודו דודו דודו

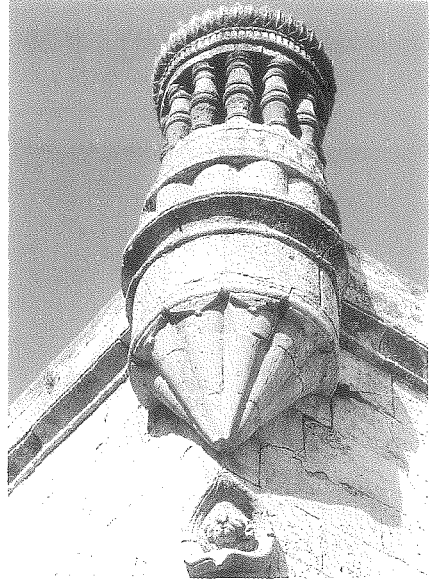
(1) 317 yılının Adar ayında (2-3) Ben, Birta valisinin oğlu, Ma`nu`nun torunu Avidallat`ın hocası Zarbiyan (4-5) bu mezarı kendim ve evimin kadını çocuklarıminın anası Halwiya için yaptım. (6-7)... bu mezara gelip iyi dileklerini sunan herkesi tanrılar kut-sasın. (8-9)...(bu mezarı) heykeltraş Hassay ve Seluk yaptı...

למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו
למנוח דודו דודו

Taş işçiliği günümüzde de Urfa'da canlı bir şekilde devam ettirilmektedir.

Usta sanatkârların elinde zanaat olmaktan öte sanat eseri haline gelen²²⁰³ bu taşların ise bir özelliği vardı ki, kolay işlenmelerinin yanı sıra çok dayanıklı olmalarıdır. Bu taşlar Harran-Han el-Ba'rur Kervan-sarayı yolunun 15 ve 16. km'lerinde, yolun her iki tarafındaki dağlardan, tarihî taş ocaklarından çıkarılmaktadır. 18. km'de yolun sağındaki köyde Bozdağ (Bozda, Al Bazdu) Mağaraları adıyla bilinen iki taşocağı daha vardır. Harran, Şuayb şehri ve Han el-Ba'rur yapıları için yüzlerce yıldır bu ocaklardan taş alınmıştır²²⁰⁴.

2203 M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 115.

2204 C. Kürkcüoğlu, **Tarım ve Tarih Şehri Harran**, 43.

Arkaik ve Klasik çağ mesken yapılarının tümü toprak altında bulunmaktadır. Toprak üstünde kalan ve ya çıkarılan çeşitli taş eserlerden eski çağların taş yontmacılığı ile ilgili bilgiler edinebiliriz. Bunlar kendine özgü bölgesel, yerel özellikler gösteren sanatsal biçimler taşımaktadırlar²²⁰⁵. Bu açık renkli, sarımsı renkteki kalkerli taş, hünerli ustaların elinde gerçek değerini bulmuş, arkaik dönemden günümüze kadar ilerlemeler kaydederek gelmiştir²²⁰⁶. Örneğin Roma döneminden kalma 240-242 tarihli çift sütunun akantus yapraklarıyla süslü kartal başını andırır başlıkları, Ulucami avlusunda Bizans dönemine ait Mor Stephan Kilisesi'nden kalma sütun başlıkları üzerindeki süslemeler, o dönemin taş süslemeciliği hakkında önemli bilgiler vermektedir²²⁰⁷.

Taş işçiliği Urfa'da o denli gelişmişti ki, zaman zaman başka ülkelerden Urfalı mimar, usta ve kalfalar istendiğini de görüyoruz. XI. yüzyılda Mısır'da hüküm süren Fâtımîler Devleti zamanında Kahire şehrinin ünlü surlarının kapıları (Bab el-Nasır, Bab el-Foutouh, Bab el-Zueylek)

Urfa'dan çağrılan üç mimar kardeş tarafından yapılmıştır²²⁰⁸.

a.b.b. Kuyumculuk

Bu konuda elimizdeki bilgiler çok sınırlı olsa da, günümüzde kuyumculuk ve ziynet eşyası sahasında değerlendirebileceğimiz bu el sanatı, Edessa'da son derece gelişmişti diyebiliriz. Addaî ve Abgar menkıbesini konu edinen Melfoniso dı-Aday adlı kronikte yeralan "... Abgar'ın ölümünden birkaç sene sonra... oğullarından biri.... Aggaî'ye şu emri gönderdi: Atalarım için yaptığın gibi, benim için de altından bir serpuş yap"²²⁰⁹ ifadeleri, kralların altından yapılmış (veya işlenmiş) bir serpuş taktıklarını gösterir ki, muhtemelen bunun ince bir sanat eseri olması gerekir.

Tarihî belgelerden edindiğimiz bilgilere göre kuyumculuk en eski el sanatlarından birisidir. Bölgede yapılan kazıların yetersiz olması nedeniyle bu konuyla ilgili elimizde çok detaylı bilgiler olmamasına rağmen yine de mozaik ve kabartma heykellerden yola çıkarak bu konu hakkında şu bilgileri verebiliriz. Altın her çağda

2205 M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 98.

2206 M. Ayataç, **Urfa (Edessa Müze Şehir) Antik yapısını Kurtarmak İçin Rapor**, Urfa Kültür ve Sanat Yay. 2

2207 Cihat Kürkcüoğlu, "**Taşçılık**" **Şanlıurfa**, Kültür Bak. Yay., 1. baskı, Ankara 1997, 130.

2208 M. Ayataç, **Peygamberler Şehri Urfa**, 97-98.

2209 Bkz. s.409; Ayrıca bkş. Burkitt, **Early Eastern Christianity**, 18; Duval, **Histoire d'Edesse**, 88.

ve her yerde en önemli süsleme malzemelerinden birisi olmuştur. Urfalı kadınlar da bu cazip maddenin etkisinden kurtulmuş olamazlar. Güneş gibi parlayan rengi ve kolay işlenebilirliği, onu en önde gelen süs eşyalarından birisi yapmıştır. Kadınların altından ziynetler taktıklarını, mozaiklerden edindiğimiz bilgilerden anlamaktayız. Şehrin dışındaki Kuzey mezarlığında bulunan Tripod ve Aile Mozaığı'nda²²¹⁰ resmedilen kadınların mücevherler, bilezikler ve dış giysiyi bağlamak için bir toka taktıkları görülür ki, muhtemelen bunlar altından imal edilmişlerdi²²¹¹.

Yine mozaiklerden elde ettiğimiz bilgilere göre, erkekler de takı takmaktaydılar. Aile Portresi Mozaığı'ndeki babanın boynunda pandomantifli bir kolye ve evin en küçük oğlu olarak tahmin edilen erkek figürünün boynunda da birer kolye vardır²²¹².

a.b.c. Bakırcılık

Bakırcılık Urfa'da eski zamanlardan beri bilinen el sanatlarından biridir. Hasek Höyük, Kurban Höyük,

Lidar Höyük gibi tarihî mekanlarda yapılan kazılarda Kalkolitik Çağa ait çok sayıda bakır kaplar, oklar, mızrak uçları ve iğneler bulunmuştur²²¹³. Özellikle mutfak eşyaları yapımında kullanılan bakır, bugün de aynı amaçla kullanılmaktadır.

505 yılındaki Pers-Bizans barışı sonrası girilen imar faaliyetleri arasında Büyük Kilise'nin onarılması da vardı. Rahip Aedesius cömertliği ile Kilisenin erkekler koridorundaki kapılarını bakır levhalarla kaplattırmıştır²²¹⁴. Bu bilgiye dayanarak VI. yüzyılda Urfa'da bakırcılığın var ve parlak olduğunu anlayabiliriz.

a.b.d. Şarapçılık

Urfa'da üzüm üretiminin ne denli önemli olduğunu daha önce anlatmıştık²²¹⁵. Üzüm kuru şekilde tüketildiği gibi büyük ölçüde şarap üretimi için kullanılmaktaydı. Şarap vazgeçilmez içeceklerden birisiydi. Askerlere verilmesi zorunlu olan yiyeceklerin arasında şarap da bulunmaktaydı²²¹⁶.

Hristiyanlık döneminde keyif veren bir içecek olmaktan öte, Kilisede

2210 Bkz. s.526 vd.

2211 Segal, **Edessa**, 39.

2212 Segal, **Edessa**, 40.

2213 Cihat Kürkcüoğlu, **Şanlıurfa El Sanatları**, Kültür Bakanlığı Yay., 1. baskı, Ankara 1997, 126.

2214 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXXIX; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 195.

2215 Bkz. s.41

2216 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XLV; Duval, **Histoire d'Edesse**, 186

komünyon ayininde de kullanıldığından Episkoposlar bizzat kendi yetkilerinde şarap da imal ettirmişlerdir. Muhtemelen Kilise'ye ait imalathaneler de vardı. Hatta bu nedenle Urfa Episkoposu Hiba muhalifleri tarafından çeşitli iddialarla suçlanırken, bu iddiaların arasında *"imal edilen iyi şarabı kendisi ve dostları için stokladığı, kilise ve ayinler için ise kalitesiz şarap ayırdığı"*²²¹⁷ şeklinde ifadelere rastlıyoruz.

M.Ö. 3000'li yıllarda muhtemelen Belih Nehri üzerinde bir şehir olan Bilak, şarap üretimi ile ünlüydü²²¹⁸.

a.b.e. Silah ve Kalkan İmalatı

Edessa'nın taşıdığı stratejik öneme binaen Roma'nın Pers sınırındaki askerî karargâhı olduğunu daha önce belirtmiştik. Askerî garnizonun üssü olması hasebiyle IV. yüzyılın sonunda kalkan ve silah üretimi için şehirde bir imalathane kurulmuştur. Buradaki ordunun tüm savunma ve saldırı silahları bu imalathanede yapılmaktaydı²²¹⁹.

b. Ticaret

Bölgedeki ticarî faaliyetler hakkında bilgi vermeden önce bölgeyi

bir ağ gibi saran yollardan bahsetmek yerinde olacaktır. Edessa eski yolların kavşak noktasında efsanevi doğu-batı "*İpek Yolu*" ve Ermenistan'ı güney Mezopotamya'ya bağlayan yollar üzerinde bulunmaktaydı. Bu yollardan birisi olan, Ermenistan'dan gelen yol Diyarbakır'ın merkezinden aşağıya iniyor, burada dağlardan ovaya kavuşuyordu. Oradan güneye Harran'a doğru devam ediyor, Belih Irmağı boyunca uzanıyor, Fırat'ı geçerek, batıda ve güneyde Suriye'nin büyük şehirlerine doğru gidiyordu. Kuzey-güney yolu, Nusaybin'i ve onun üzerinden doğuda İran, Hindistan ve Çin'i, batıda Fırat'ın geçit veren yerleri ile birleştiren doğu-batı yoluyla Urfa'da birleşiyordu²²²⁰. Selevkoslar döneminde ve onlardan önce kervanlar Hindistan'dan aldıkları baharat, kıymetli taşlar ve müslini, Çin'den aldıkları ipeği, Önyasya'nın kalabalık şehirlerine ve Akdeniz sahillerine bu yol vasıtasıyla taşıyorlardı. Fırat'ın büyük yayı içinde kalan bu bölge Dicle Nehri ve Suriye arasındaki topraklarda meydana gelen ticaret ve fetih hareketlerinde önemli bir paya sahip olmuştur²²²¹.

2217 Geniş bilgi için bkz. s.432 vd.

2218 Segal, **Edessa**, 4.

2219 Segal, **Edessa**, 117.

2220 Bkz. Harita: s.55

2221 Ross, **Roman Edessa**, 27; Duval, **Histoire d'Edesse**, 11.

Osrhoene Eyaleti kuzeybatı, batı ve güneybatıda Fırat kavsi ile sınırlandırılmaktaydı. Selevkosların eski başkenti olan Antakya'yı Seleukia'ya²²²² bağlayan yol Zeugma'dan, M.S. II. yüzyıldan itibaren de Hieropolis yakınlarındaki Kaikiliana'dan geçmekteydi. Bir başka yol kuzeye, doğu sınırlarının büyük Pazar yeri Nusaybin'e gidiyordu. Buradan kuzey Dicle'yi geçerek güneye doğru bir dönüş yaparak Erbil'e uzanıyordu. Edessa, Suruç, Harran, Resulayn bu yollar üzerinde önemli konaklama noktalarındı²²²³.

Ticaret bu yollar aracılığıyla yapılmaktaydı. Adiabene arasında Nusaybin üzerinden sürekli bir gidiş geliş vardı. Bu şehirler birbirlerine İpek yolu ile bağlıydılar. Tüccarlar Harran Ovası'ndan geçen güney yolunu kervanlarının Bedeviler tarafından yağmalanmasından dolayı kullanmaktan vazgeçmişlerdi. Onlar daha güvenli buldukları Edessa'dan geçen yolu kullanıyorlardı²²²⁴.

b.a. Ticarî Faaliyetler ve Ticaret Malları

Romalı yetkililer daima, İranla olan kervan ticaretini teşvik etmişlerdir²²²⁵. İki imparatorluk arasındaki düşmanlık halklar arasındaki karşılıklı ticareti engelleyememiştir. Askerî araçlar üzerindeki sınırlamalara rağmen, yani bu araç gereçlerin yapımında kullanılan demir ve bronz hariç olmak üzere takas üzerine kurulu ticaret devam etmiştir. Şüphesiz barış zamanlarında ticaret hep daha canlı olmuştur²²²⁶. Geç Roma İmparatorluğu döneminde ihraç ve ithal edilen ürünlerden %12.5 oranında bir gümrük vergisi alınırdı²²²⁷. Diocletianus döneminde Nusaybin'den geçip İran'a ulaşan bir ticaret yolu vardı. 363 yılında İran ile sınırlar yeniden belirlendiğinde Nusaybin bir gümrük noktası olarak konumunu korumaya devam etmiş ama bu defa İran sınırları içinde kalmıştır²²²⁸. V. yüzyılın başında Bizanslıların gümrük karakolları Rakka'da, 562'de Dara'da bulunmaktaydı. Edessa'nın Nusaybin'e giden yol üzerinde olması önemli bir kazanç kaynağıydı.

2222 Aşağı Dicle bölgesinde olup, doğudaki başkentleri idi.

2223 Bkz. Harita: s. 55

2224 Segal, **Edessa**, 41.

2225 Segal, **Edessa**, 136.

2226 Ross, **Roman Edessa** 15.

2227 Segal, **Edessa**, 136

2228 Ross, **Roman Edessa**, 15.

363'ten önce yazılan bir yazıda, ticaret merkezleri olan bu iki şehrin önemi şöyle vurgulanmaktadır: “*Nusaybin'in “mükemmel balkı” ticaret hayatında çok becerikli ve iyi donatılmış, barikulade zengin ve her türlü emtiaya sahiptiler. Çünkü onlar İran'dan aldıkları emtiayı, bütün Roma İmparatorluğu içinde satar ve kazandıkları paralar karşılığında başka mallar alarak onları naklederlerdi... (Mezopotamya) şehirleri sürekli ticaretle meşguldüler. Tüm eyalette başarılı bir şekilde bu işleri yaparlar. Nusaybin'den sonra yine muhteşem bir şehir olan Osrhoene Edessası gelir*”²²²⁹.

Ticareti yapılan mallara gelince bunların başında hiç şüphesiz ipek ticareti gelmekteydi. İpek, en önemli ticaret maddesiydi ve Roma'da oldukça pahalıydı. Bazı Romalılar ipeği kadınsı bir mal olarak düşünmekteydiler hatta bazı imparatorlar da ipeğe olumsuz bakıyorlardı²²³⁰. Constantinople Doğu Roma Devleti'nin başkenti olunca ipeğe olan talep oldukça arttı. Bu durum İmparatorluğun ekonomisini öylesine olumsuz etkiledi ki Justinianus Habeşistan kralının yardımıyla İran

üzerinde gelen ipek ticaretinin yolunu değiştirmeye çalıştı ancak başarılı olamadı²²³¹. 552 ile 554 arasında ipek böceklerinin kozalarını oyuk bastonlar içinde Orta Asya'dan Batıya kaçırarak iki rahibin girişimi ile başkente yakın bir yerde ipek endüstrisi yaratılmaya çalışılmışsa da, bu yerli ürün sadece başkentin talebinin bir kısmını karşılayabilmiştir. İpek doğudan Edessa üzerinden getirilmeye devam etti ve doğal olarak fiyatı da oldukça yüksekti²²³².

Ticaret malları, sadece kervanlarla ithal edilen, ipek, baharat çeşitleri, kıymetli taşlar, çeşitli kumaşlar ... vs'-den müteşekkil değildi. İthal mallarının dışında bir şehrin ihtiyacı olan her türlü malı; giyimden gıdaya, süs eşyasından her türlü ev araç gereçlerine kadar, her şeyi kapsıyordu. Hiç şüphesiz bunların büyük çoğunluğu da Edessa'da üretiliyor, tüketiliyordu.

Şimdi de Edessa'da ticaret mekanlarına kısaca bir göz atalım.

b.b. Ticaret Mekanları

Gerek Edessa'da üretilen ve gerekse ticarî kervanlar yoluyla dışarıdan getirilen ticaret malları, hiç şüphesiz dükkanlarda, pazar yerlerinde

2229 Segal, **Edessa** 136.

2230 Örneğin İmparator Aurelianus kendisi ipek giymediği gibi, eşinin giymesine de izin vermemiştir. İmparator Julianus da ipeğin giyilmesini hoş görmezdi.

2231 Ross, **Roman Edessa**, 16.

2232 Segal, **Edessa**, 137.

ve panayırlarda, yani ticarî mekanlarda satışa sunulurdu.

b.b.a. Dükkanlar ve Pazar Yerleri

Edessa'daki ticarî çarşı ve pazarların yerleri ve buralarda satışa sunulan emtia hakkında maalesef dönemin kronikleri suskunluk içeri-sindedirler. Bir şans eseri olarak 201 yılındaki sel felaketini konu alan Süryani Kroniği'nde, esnaf ve sanatkarların dükkanlarının Daysan Nehri'nin kenarında bulunduklarını, bu selden büyük zarar gördüklerini ve Kral Abgar VIII.'in emriyle, bir daha öyle bir felaketle karşılaşmamaları için nehirden uzak bir ye-

re taşındıklarını öğreniyoruz²²³³. Ancak, kronikte bu yeni taşınan yer hakkında bilgi olmamakla beraber, Mar Yeşua'nın bir kaydından bunların şehrin merkezî yerinde, kemeraltlarında bulunduklarını anlıyoruz²²³⁴. Yine, Mar Yeşua Vali Alexander'den bahsederken, kemeraltlarında halka rahatsızlık veren esnafın ticarî mallarını yollardan kaldırdığını, esnafın dükkanlarını temiz tutmaları için kontroller yaptığını ve temiz tutmalarını sağladığını, Cumartesi akşamı dükkanlarını kapatınca üzerlerine birer haç koyup, beşer fener asmalarını da emrettiğini kaydetmektedir²²³⁵.

Tarihte banlarıyla da ünlü olan Urfa'da balen kullanılan bir bandan görüntüler

2233 Bkz. s.166 vd.

2234 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXIX.

2235 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXIX.

b.b.b. Panayırlar

Bölgede zaman zaman dinî içerikli festivaller yapılmaktaydı. Bir buluşma vesilesi olan bu festivaller aynı zamanda ticarî hayata büyük hareketlilik de getirmekteydiler. Bunlardan birisi her yılın Eylül ayında Edessa'nın güneybatısında yeralan Suruç'ta düzenlenen festivaldi²²³⁶. Burada dinsel törenlerin yanı sıra ticarî bir fuar da kurulmaktaydı. Suruç çok uygun bir yerdi. Çünkü burası Fırat nehrine kolaylıkla ulaşılabilir bir konumdaydı. Ayrıca kervan yolunun Fırat'ı geçmeden ve Mezopotamya'yı terk etmeden önceki son durak noktasıydı. Yılın bu döneminde Suruç, zengin tüccarlarla ve insanlarla dolardı. Hindistan'dan, Çin'den ve diğer yerlerden gelen çeşitli mallar rahatlıkla bulunabilirdi. Başta Edessa'dan olmak üzere, bölgenin her tarafından gelen insanlar, burada hem mallarını satar, hem de ihtiyaç duydukları malları satın alırlardı²²³⁷.

Bir de yılın beşinci ayında (Şubat veya Mart) Edessa'da Mor Thomas festivali yapılmaktaydı ki, dinî içerikli olmasına rağmen ticarî bir vazife de görmekteydi. Mor Thomas'a bağlılıklarını bildirmek için bir araya gelen insanlar aynı zamanda 30 gün süren

bir de Pazar kurarlardı. Bu bir ay süresince vergi verilmeden her türlü alış-veriş serbestçe yapıldı²²³⁸.

b.b.c. Hanlar

Ortaçağda ulaşımın nasıl yapıldığı gözönünde bulundurulursa hanların ne büyük bir işlev gördüğünü az çok anlayabiliriz. Hanlar müstakil yolcuların ve kervanların sadece konaklamasını sağlamakla kalmıyor, otel ve lokanta hizmetlerinin yanı sıra aynı zamanda koruma vazifesini de görüyordu. Hanlar, direkt olarak perakende alış-veriş merkezleri değildi. Ticarî kervanların konakladığı, mal ve hayvanlarını emniyete aldıkları, yerli tüccarlarla toptan alış-veriş pazarlıklarının yapıldığı mekanlardı.

Hanlar, Edessa'da şehrin dışında muhtemelen Harran Kapısı'nın güneyinde, hastanenin yakınında bulunuyorlardı. Bu yerler yukarıda da değindiğimiz klasik işlevinin yanı sıra aynı zamanda şehirden gelen insanların yiyip-içtikleri, eğlendikleri mekanlardı²²³⁹.

c. Para ve Fiyatlar

Para, her dönemde ekonomik hayatın en önemli göstergelerinden

²²³⁶ Ross, **Roman Edessa**, 27.

²²³⁷ Ross, **Roman Edessa**, 14-15.

²²³⁸ Segal, **Edessa**, 176.

²²³⁹ Segal, **Edessa**, 187; Fahişelerin ve ayyaşların müdavim oldukları hanlara, Piskopos Rabbula ruhanilerin girmesini yasaklamıştı. Rabbula'nın konu ile ilgili emirnamesi için bkz. s.504, dipnot: 2042.

biri olmuştur. Zira ekonominin işleyişi, müspet veya menfî anlamda gözle görülebilecek şekilde fiyatlara yansır. Bu da fiyatlarla para arasındaki ilişkiyi gösterir. Ancak kaynaklarımız bu konuda maalesef yeterli bilgiden yoksundurlar. Bu nedenle biz bazı ipuçlarından hareketle önce parayı, sonra da fiyatları ele alacağız.

c.a. Para

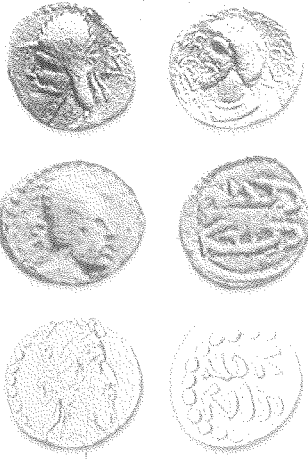
Arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre, Edessa krallığının bir kısmı kendi adlarına para darp etmişlerdir. Bunların en eski-leri Va'el bar Sahrû (M.S.163-165) dönemine ait olup, bir kısmı bakırdan, bir kısmı da bronzdandır²²⁴⁰. Bu paraların ön yüzünde kralın kabartması ile etrafında Süryanca "*Melko Va'el*" yazısı, arka yüzünde Pers kralı (muhtemelen Volageses III.)'nin büstü bulunmaktadır²²⁴¹. Arkeolojik kazılardan ele geçen bir diğer para çeşidi ise Ma'nu VIII. dönemine ait, üzerinde Grek yazısı bulunan gümüş paralardır. Ro-

ma imparatorlarının (Marcus Aurelus ve Lucius Verus) yüz portrelerinin önyüzde yer aldığı, arka yüzünde ise sadece kralın isminin bulunduğu bu paralarda, Roma baskısının izleri açıkça görülmektedir²²⁴².

Krallık döneminden günümüze kadar gelen paraların büyük çoğunluğu Büyük Abgar dönemi (M.S.177-212)'ne aittir. Bu paraların bazılarının üzerinde yalın halde kralın ismi, büyük çoğunluğunda ise, İmparator Septimus Severus'un onurlandırmak üzere verdiği "*C.Elius Septimus*" unvanıyla beraber hak edilmiştir²²⁴³.

Krallık döneminde basılan ve arkeolojik kazılar neticesinde ele geçen paralar, bu üç krala aittir. İçlerinde altın paraya rastlanmamıştır.

Edessa, Roma Kolonisi haline dönüştürüldükten sonra, tabii olarak Roma paraları kullanılmaya başlanmıştır. Bunlar dinar (altın) drahmi (gümüş), follis²²⁴⁴, trimesion, zuza vs.'dir²²⁴⁵.

Urfa Paraları
(M.S. II. yy.)

2240 Millar, *The Roman Near East*, 473.

2241 C.J.Howgego, *Greek Imperial Countermark: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, London 1985, 109 vd., 250 vd.

2242 Duval, *Histoire d'Edesse*, 59; Ross, *Roman Edessa*, 36.

2243 Duval, *Histoire d'Edesse*, 66 vd.

2244 Süryanca folse, Arapça fûls,fels.

2245 Bkz. Mar Yeşua, *Vekayinâme*, böl. X, LIX, LXXXIV.

c.b. Fiyat Hareketleri

Bu konuda gerek krallık döneminde ve gerekse koloni döneminde bize bilgi verecek kaynaklardan yoksunuz. Bu nedenle dönem dönem çeşitli malları gözönüne alarak fiyat hareketlerini gösterebileceğimiz detaylı bir tablo vermek mümkün olmamaktadır. Bu konuda tek kaynağımız Mar Yeşua'nın Vekayinâmesi'dir ki, o da M.S.494-507 yıllarını kapsamaktadır. Buradan hareketle savaş-

lar, sürgünler, tabîî afetlerle, salgın hastalıklar, kuraklık ve kıtlığın olduğu dönemlerde²²⁴⁶ mahsulün azaldığını ve tabîî olarak fiyatların arttığını, bu olayların yaşanmadığı dönemlerde ise mahsulün bolladığını ve fiyatların da düştüğünü görüyoruz. Bir fikir vermesi bakımından Mar Yeşua'nın, olayların içine serpiştirdiği bazı gıda maddelerini ve zaman zaman yükselen ve düşen fiyatları bir tablo halinde sunalım:

494-507 Yıllarında Edessa'da Bazı Gıda Maddelerinin Fiyatları²²⁴⁷

Cinsi	Birimi	Fiyatı	Yılı	Dönemin Özelliği
<i>Buğday</i>	30 ölçek ²²⁴⁸ (modius)	1 dinar (altın)	494-495	Salgın hastalık kıtlık
<i>Buğday</i>	4 modi	1 dinar (altın)	500	Çekirge afeti, kıtlık, şehir merkezine çevreden göç
<i>Arpa</i>	6 modi	1 dinar (altın)		
<i>Nobut</i>	1 kabı ²²⁴⁹	500 nümia		
<i>Fasulye-Bakla</i>	1 kabı	400 nümia		
<i>Mercimek</i>	1 kabı	300 nümia		
<i>Buğday</i>	13 kabı	1 dinar (altın)	500-501	Salgın hastalıklar kıtlık
<i>Arpa</i>	18 kabı	1 dinar (altın)		
<i>Kuru üzüm</i>	1 kabı	300 nümia		
<i>Et</i>	1 kg	100 nümia		
<i>Yumurta</i>	1 adet	40 nümia		
<i>Şarap</i>	6 ölçü	1 dinar (altın)		
<i>Buğday</i>	12 modi	1 dinar (altın)	502	Hastalıkların bitışı ve mahsul bolluğu
<i>Arpa</i>	22 modi	1 dinar (altın)		
<i>Şarap</i>	25 ölçü	1 dinar (altın)		
<i>Buğday</i>	4 modi (haz. sonra 6 modi)	1 dinar (altın)	505	Savaş ve kıtlık
<i>Arpa</i>	8 modi (haz. sonra 10 modi)	1 dinar (altın)		

2246 Bkz. Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXVI, XXXVIII.

2247 Bu fiyatlar Mar Yeşua **Vekâyinâmesi**'nin XXVI, XXXIX, XLI, XLIII, XLV, XLVI, LXXXVII bölümlerinden çıkarılmıştır.

2248 Bir ölçek=13litre

2249 bir kab=2.05 litre, 6 kab= 1 ölçek

d. Şehrin Gelir Kaynakları

Gerek tarım ve hayvancılık alanında, gerek sanayi mamulleri alanında tüm ticarî mallardan ve bunların her türlü ticaretinden devlet vergi alıyordu. Edessa'nın bu vergi gelirlerinin dışında, bir de zaman zaman aldığı dış yardımlar vardı. Bunları ayrı ayrı başlıklar altında işleyeceğiz.

d.a. Vergiler

Günümüzün modern dünyasında olduğu gibi, ilk ve ortaçağların da vazgeçilmez gelir kaynaklarından biri olan vergiler ve bu sistemin işleyişini, krallık ve koloni dönemlerinde olmak üzere ayrı ayrı ele almayı uygun görüyoruz.

d.a.a. Krallık Döneminde Vergi

Hiç şüphesiz krallık dönemi Edessası'nda da bir vergi sistemi mevcuttu. Ancak, kaynaklar bu konuda koloni dönemindeki kadar net ve sistemli bilgi vermekten uzaktırlar. Kroniklerde bazı olaylar anlatılırken, dolaylı olarak vergiler hakkında bazı ipuçlarına rastlanmaktadır. Edessa Vekayinâmesi 201 yılındaki sel felaketini anlatırken, şu satırlara da yer verir: “.... şehrin

(selden) önceki sükunet ve huzurunun yeniden tesis edilmesi için Kral Abgar, gerek şehirde ikamet eden, gerekse köy ve çiftliklerde oturan insanların ödemedikleri vergilerinin bağışlanmasını ve şehir nüfus açısından zenginleşinceye ve binalarla süsleninceye kadar, beş yıl süreyle vergilerin ertelenmesini emretti”²²⁵⁰.

Bu ifadelerden öncelikle vergi koyma ve kaldırma, istediği zaman vergileri arttırma veya tamamen bağışlayabilme yetkisinin krala ait olduğunu çıkarabiliriz. İkinci olarak “şehir, köy ve çiftliklerde oturan insanlar” ibaresinden de, şehirde oturup ticaret dahil her türlü meslek erbabından, köy ve çiftliklerde oturup başta hayvancılık olmak üzere her türlü tarımsal ürünlerden vergi alındığını söyleyebiliriz.

Yine kaynaklar bize köle ticaretinin de vergilendirmeye tâbi olduğunu göstermektedir. Krallık arşivinde monarşinin sona ermesinden birkaç yıl sonra Edessalı bir kadın tarafından satılan köle bir kızın satış işlemleri sırasında vergilerin ödenmesini sağlayan bir vergi yüksek memurunun varlığını gösteren belgeler mevcuttur²²⁵¹.

2250 Bkz. s.170 vd.

2251 Segal, **Edessa**, 18, 21-22

*d.a.b. Roma Kolonis
Döneminde Vergi*

Krallık dönemine nazaran, koloni döneminde vergi hususunda daha sağlıklı ve sistematik bilgiye sahibiz. Vergi çeşitlerinden, verginin toplanması ve zaman zaman da affı hususunda kaynaklar yeteri kadar cömerttir. Şimdi vergi çeşitlerinden başlayarak konuyu incelemeye çalışalım.

d.a.b.a. Yıllık Vergi

Roma hakimiyetiyle beraber özellikle Diocletianus döneminde vergi sisteminde de yeni düzenlemeler yapılmıştır²²⁵². Bölgede yalnızca askerin iâşesinin sağlanması yeterli olmuyordu. Sivil hizmetlerin, kamusal taşımacılığın, saray masraflarının ve başkentin yiyecek ikmalinin sağlanması da gerekiyordu. Bunun için alınan periyodik vergiler, emlak vergisine (indiktion) yani şehir halkının

kendilerinin sahip oldukları arazi ve mülklerinin kaydedildiği defterlere dayanılarak konulan yıllık vergiye dönüştürülmüştür. Köy halkı da kaydedildikleri bölgeye bağlıydılar. Bu sistem imparatorluğun aynî ve nakdî bütçesini karşılamak, ordu için asker ve kamusal işler için işçi bulmak üzere her yıl ayarlanabiliyordu²²⁵³.

Yıllık vergiye ek olarak merkezi otorite tarafından özel ihtiyaçların karşılanması için zaman zaman taşraya özel vergiler de konulabiliyordu²²⁵⁴.

d.a.b.b. Sordida Munera

Osrhoene gibi sınır eyaletleri özel olarak ağır bir vergi yükü taşıyorlardı. Çünkü buralarda zorunlu vergilere ek olarak askerler için buğday öğütülmesi ve ekmek yapılması²²⁵⁵, kamu binaları için malzeme²²⁵⁶, vasıfsız işçi ve zanaatçı temini, askerlerin ve habercilerin ağırlan-

2252 Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 31 vd.; Seidler, **Bizans'ın Siyasal Düşüncesi**, 9 vd. ; Geç Roma İmparatorluğunun ekonomi tarihinde, Diocletianus'un vergi sistemi üzerinde yaptığı reformlar, olumlu-olumsuz yönleriyle çok tartışılmıştır. Bu vergi sisteminin en önemli özelliği, tek kalıp şeklinde ve ülkenin her tarafında aynen uygulanmamasıydı. Yerel yönetimlerin özel şartları göz önüne alınarak, o bölgede sistem oluşturulurdu. Urfa, doğal olarak Suriye bölgesi içinde mütalaa ediliyordu. Nitekim gerek Sasaniler ve gerekse Müslümanlar, bölgeye hakim oldukları dönemlerde hep Roma'nın uyguladığı bu sistemi göz önüne almışlardır. (**The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Un. Press, Tarihsiz, 588.

2253 Segal, **Edessa**, 120.

2254 Segal, **Edessa**, 120; bölgede vergiler daha sonraları da çeşitli isimler altında toplanılmıştır (krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahribonuso IV**, 148-151, 165-166).

2255 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LIV; Duval, **Histoire d'Edesse**, 188.

2256 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXX-LXXXII; Duval, **Histoire d'Edesse**, 193.

ması²²⁵⁷, müstahkem mevkilerin, yolların ve köprülerin bakımı gerekiyordu²²⁵⁸. Bunun adı “*Munera Sordida*” (imece, angarya) idi²²⁵⁹. Daha çok işgücüne dayanan ve dolaylı bir vergi usulü idi.

Edessalılar özellikle da savaş zamanları oldukça tehlikeli olan Sordida Munerayı yerine getirmek zorundaydılar. Örneğin 504-505 yılındaki kuşatma sırasında Edessalılardan Diyarbakır'daki askerî kamplara erzak taşımaları istenmiştir. Çok zor olan bu göreve gidenlerin çoğu yolda ağır kış şartları nedeniyle yük hayvanlarıyla birlikte donarak ölmüşlerdir²²⁶⁰.

d.a.b.c. Collatio Iustralis
(*Khrysargryon*)

Toprak sahipleri ve orta sınıftan alınan vergiler de vardı. Fakat bunlar fazla bir öneme sahip değillerdi. Bu kişiler özel vergilerden ve Sordida Munera'dan muaftılar. VI. Yüzyılın başında vergi yükü hafifletildiği zaman, bundan ilk faydalananlar şehrin soyluları olmuştur²²⁶¹. Bütün

vergiler doğrudan veya dolaylı olarak kırsal kesimin sırtına yüklenmekteydi²²⁶². Ancak *Collatio Iustralis* (Khrysargryon) denilen vergi Constantinius'un zamanından bu yana sadece şehir sakinleri tarafından ödenmekteydi. Bu vergi asıl olarak altın veya gümüş olarak toplanırdı, ancak Valens'den sonra sadece altın olarak toplanıldı. Bu vergi ilk önce-leri İmparator'un tahta çıkışında veya tahta çıkışının daha sonraki beş yıllık kutlamalarında alınmaktaydı. Ancak V. yüzyılda her dört yılda bir toplanmaya başlanmıştır²²⁶³.

Bu vergi tüm “*negatiatores*”den yani geçimini alım veya satımından elde edenlerden ve ücret karşılığında çalışarak sağlayanlardan alınmaktaydı. Yani tüccarlar, dükkan sahipleri, zanaatkârlar, tefeciler ve fahişelerden toplanmaktaydı. Vergi miktarı kişinin sabit sermayesi üzerinden belirlenmekteydi. Bu sebepten kişinin mal varlığı, aletleri, hayvanları, köleleri ve aile fertlerinin sayısı dahi gözönünde bulundurulurdu. Hatta zaman zaman bu vergi kadınların ev

2257 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXXVII, XCIII-XCV; Duval, **Histoire d'Edesse**, 193, 196.

2258 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXXIX, XC-XCI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 194.

2259 Segal, **Edessa**, 121.

2260 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. LXXXII; Duval, **Histoire d'Edesse**, 193.

2261 Segal, **Edessa**, 126.

2262 Segal, **Edessa**, 122; Bölge Müslümanların yönetimine geçtikten sonra da bu böyle olmuştur (geniş bilgi için bkz. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahitbonuso IV**, 122 vd.).

2263 Bkz. s.204

eşyalarından; at, eşek, köpek... gibi ev hayvanlarından bile tarh olunuyordu²²⁶⁴. Roma kanunlarına göre doktorlar, öğretmenler ve ressamlar, 374'ten sonra ise kırsal kesimdeki zanaatkârlar bu vergiden muaf tutuldular. Emekli askerler ve alt derecedeki din görevlileri ise bu vergiden kısmen muaftılar²²⁶⁵.

Vergiler önemli bir yoksullaşma sebebiydi²²⁶⁶. Collatio Iustralis ise ödeyenler için çok ağır bir vergiydi. Çok az vergi mükellefi, gereken parayı dört yıl boyunca biriktirebilirdi. Ödeme için taksitlendirme yöntemi de zaman zaman uygulanırdı. Lüks malların ticaretinin yapıldığı bir şehir olan Edessa'da bu vergi her dört yılda bir 140 libre civarında altın olarak alınmaktaydı²²⁶⁷. Yine de Collatio Iustralis imparatorluğun tüm gelirlerinin yirmide birinden fazlasını sağlamıyordu. Ekonomide tarımsal ağırlık açıkça görülebiliyordu. Sanayi ve ticaretin önemi çok azdı²²⁶⁸.

Mayıs 498'de İmparator Anastasius imparatorluk genelinde Collatio Iustaris'i kaldırdı²²⁶⁹. Anastasius bu verginin yerini emrindeki kişisel fonlardan gelen gelirle doldurdu²²⁷⁰. Collatio Iustaris'in kaldırılışı Urfa'da büyük çaplı bir bayram sevincine yolaçtı. Dönemin kroniklerinden Mar Yeşua, bu sevinci şöyle tasvir etmektedir: "... *bu haber üzerine bütün şehir, büyük küçük herkes ak elbiseler giyinerek, yanan tütsülerle dolu buhardanlıklar taşıyarak, Tanrıya şükretmek ve imparatoru takdis için Badarak Ayini yaptıkları, Mor Sergius ve Mor Şem'un kiliselerine gittiler. Sonra şehre dönerek, bir haftayı sevinç ve eğlencelerle geçirip, bu eğlenceleri her yıl kutlama kararı verdiler. Bütün eşraf (Ulu) Kilisenin²²⁷¹ avlusunda, direkli geçitler içerisinde eğlence ve ziyafetler yapmaya başladılar*"²²⁷².

2264 Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139; kr. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 59-60.

2265 Segal, **Edessa**, 122.

2266 Duval, **Histoire d'Edesse**, 149; Bölge için bu hep böyle olmuştur. Krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahrtbonuso IV**, 123 vd.

2267 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 140; Duval, **Histoire d'Edesse**, 167.

2268 Segal, **Edessa**, 139.

2269 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI; Duval, **Histoire d'Edesse**, 167.

2270 Bkz. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139 vd.

2271 Havari Tomas Kilisesi. Bkz. s.257

2272 Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXI; Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, 139-140.

d.a.b.d. Gümrük Vergisi

Bir gelir kaynağı da ithal ve ihraç malları üzerinden alınan gümrük vergisiydi. Roma yetkilileri İran'la imparatorluk arasındaki kervan ticaretini hem desteklemeye hem de kontrol etmeye önem veriyordu. Bizans'ın aristokrat tabakası için özellikle ipek çok önemliydi. İpek yolu Sasanî İmparatorluğunun sınırları içinden geçtiğinden dolayı, ipek ticareti Sasanîlerin tekelindeydi. Yüzyıllardan beri çeşitli diplomatik temaslara rağmen Bizans ipek yolunu kendi kontrolü altına alamadı²²⁷³. İki devlet de kaçakçılığı önlemek için çeşitli arayışlar içindeydi ve zaman zaman bazı önlemler alarak, konu ile ilgili yeni düzenlemeler yapıyorlardı. Bunlardan birisi de gümrük kapıları idi. VI. yüzyılda bölgede iki önemli gümrük kapısı vardı. Birisi güneyden, Mezopotamya yö-

nünde Bizans topraklarına girerken Nusaybin, diğeri Aramiya'nın²²⁷⁴ kuzey kısmından girerken Artaxata idi. Bu tarihten itibaren tüccarların başka yerlerden geçmeleri, güvenlik nedeniyle yasaklandı. Hatta 561 yılında Roma ve İran arasında yapılan bir ticaret antlaşmasında, kaçakçılık olayları için taraflara uluslar arası dava açma hakkı tanındı²²⁷⁵. Geç Roma İmparatorluğu döneminde ithal ve ihraç malları üzerinden %12.5'luk bir gümrük vergisi alınmaktaydı²²⁷⁶.

d.a.c. Vergilerin Toplanması

Vergilerin konulması ve miktarı imparator tarafından belirlenmekteydi. Her eyalette vergilerin toplanmasının sorumluluğu ise, eyaletin valisine verilmişti²²⁷⁷. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Eyalet valileri kendi bölgelerinin finans sorumlusu gibi davranırlardı²²⁷⁸. Vali, kendi adına

2273 Nihayet 552 yılında ticarî casuslar vasıtasıyla Suriye bölgesinden çaldığı ipek kozası neticesinde kendisi yetiştirmeye başlamıştır. Bkz. **The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, 571.

2274 Bu bölgenin adı **Beyt Aramoyo**'dur. Yani Âramîlerin Ülkesi ve yaşadıkları coğrafya demektir. 2000-2500 yıl öncedenkalan bir çok Aramî-Süryânî kitabede bunlar yazılı olduğu halde, bu kelime Batı kaynaklarına Armen, Armeen, Armena veya Ermenistan olarak geçmiş; bir çok kimse bilmeden, bazı kimseler de kasıtlı olarak kelimeyi Ermenileri veya Ermenistan'ı çağrıştırır şekilde kullanmaktadırlar.

2275 **The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, 571.

2276 Bkz. s.550

2277 Bkz. s.314-15; İslam fethinden sonra da bu uygulama aynen devam etmiştir; krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 134-135, 160-162.

2278 Bkz. s.314-15; Daha sonraki dönem için de krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 122, 147-148, 160-162.

vergi toplama görevine (curia veya boule denilen) yerel belediye meclis üyelerini atar, onlar da bu görevi kendi birimlerine aktarırlardı²²⁷⁹. Curiaların görevleri babadan oğula tevarüs yoluyla geçerdi. Curia üyeliği ciddi finansal yükümlülükleri de içermekteydi. Örneğin vergi toplamakla görevli olduklarından, vergi oranları yükseldiğinde başgösteren açıkları da kapamak zorundaydılar. Curialar, bazı sıkıntılardan dolayı görevlerini zaman zaman bırakmak istemişlerse de, devlet buna izin vermemiş, hatta bunu önlemek için, bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Vali, vergisini ödemekte güçlük çıkarırları sert bir şekilde yola getirirdi. Edessa'da V. yüzyılın sonunda vali, vergi ödemekten kaçınan toprak sahiplerine şiddet uygulamaktan çekinmemişti²²⁸⁰. Vergi toplama mekanizması yavaş ve hantaldı. Geri

ödeme ümidi olmayan bazı hesaplar ise kapatılabiliyordu. Baskı ve ağır cezalardan dolayı borcunu ödeme-yenlerin sayısının çok az olduğunu görüyoruz²²⁸¹.

d.a.d. Vergi Affı

Daha önce belirttiğimiz gibi konulacak vergilerin miktarının belirlenmesi merkezî yönetim tarafından yapılmaktaydı. Yıllık vergiler imparator tarafından imzalanmak zorundaydı. Doğal olarak vergi affı da sadece İmparator tarafından yapılabilirdi. Bu genellikle eyalet valisinin önerisi üzerine yapılırdı. Vergi affı, daha çok savaş zamanlarında, tabîî afetlerin ve salgın hastalık, kıtlık gibi olayların sonrasında gündeme gelirdi. Bu durumlarda, bazen kökten bağışlanır, bazen indirim yapılır, bazen de ertelenir ve taksitlere bağlanırdı²²⁸².

2279 Bu uygulamaya benzer bir yöntem sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Vali her kasabaya iki ya da üç memur göndermekte olup, onların emrinde de onar kişiden oluşan idare memurları bulunmaktaydı. Her mahalle için iki mahalle şefi görevlendirilmekteydi. Bir kasabada 10 ya da 20 vergi tahsildarı olabilir. Krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 160-161.

2280 Segal, **Edessa**, 121; Vergi toplama yüzünden bölge insanı sürekli olarak bu şiddete maruz kalmıştır. Krş. Mor Dionsiyos Tell-Mahroyo, **Mahutbonuso IV**, 122.

2281 Segal, **Edessa**, 121

2282 Dönemin vakayinâmelerinde bunun birçok örnekleri görülmektedir. Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse; **499-500'deki Vergi Affı**: 499-500 yılında vukubulan Çekirge İstilas ve ardından gelen kıtlık felaketini rapor etmek ve vergilerin affedilmesini istemek amacıyla Vali şahsen İstanbul'a gider. Durumu imparatora arz eder. İhtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere büyük miktarda para ile Edessa'ya döner. Ancak kıtlık devam eder. Bu sefer de bizzat. Piskopos Petrus vergi affı sağlamak için İstanbul'un yolunu tutar. Ancak vergi affı sağlayamaz. İmparator piskopos kökten eli boş göndermemek için bir miktar indirimde bulunur (Mar Yeşua, **Vekayinâme**, XLII). **503-506 Arasındaki Vergi Affı**:

d.b. Dış Yardımlar

Edessa, ekonomik açıdan her zaman kendi kendine yeten bir şehir değildi. Savaşlar ve tabii afetler neticesinde, başkentten dış yardım da alıyordu. Bu dış yardım bazen halka yönelik ve nakdî olurdu, bazen de şehrin onarımına ve restorasyonuna yönelik hem nakdî, hem de malzeme-den oluşurdu.

d.b.a. Halka Yönelik Nakdî Yardımlar

Savaşlar, tabii afetler ve salgın hastalıkların sebep olduğu üretim

düşüklüğü ve kıtlıklar yüzünden sık sık acı çeken ve yoksullaşan Urfa halkı, zaman zaman Roma imparatorlarının himmetiyle gelen nakdî yardımlarla ayakta kalmaya çalışmıştır. Ancak bu yardımlar halka ve şehir ekonomisine rahat bir nefes aldirmaktan ziyade, insanların açlıktan ölmelerini önlemeye yönelikti. Örneğin 500 yılındaki çekirge afetinden sonra şehrin valisi imparatora gitmiş ve sadece fakir ve yoksullara dağıtılmak üzere bir miktar para getirmiştir. Mar Yeşua, valinin bu paraların bir çoğunu yoksulların boyunlarına kurşunla mühürlettiği-

503-506 yıllarında İran'a karşı yapılan savaşlarda 52.000 askerin bakımını üstlenen Osrohoene'nin vergileri bu üç yıl boyunca İmparator Anastasius tarafından kaldırılmıştır. Bunlardan birincisi, 25 Aralık 503'teki savaşta (Kabad'ın Urfa Kuşatması) bitkin düşen Mezopotamya'da İmparatorun vergiyi affeden bir fermanıdır. İkincisi, 504-505 yılına aittir. Devam eden savaş nedeniyle Piskopos Petrus ikinci kez vergilerin azaltulması için İstanbul'a gider. Görev yerini terkettiği ve valinin yetkilerine tecavüz ettiği gerekçesiyle İmparator Anastasius tarafından azarlanır. Anastasius, Petrus'a "Eğer (Edessa) kutsanmış şehrine bir iyilikte bulunmak doğru olmuş olsaydı, Tanrı'nın kendisinin, herhangi bir adamın ikna etmesine gerek olmaksızın onu kendisinin kalbine koyacağını" söyler. Piskopos Petrus, İmparator tarafından sert karşılanmasına rağmen isteği kabul edilmiştir. İmparator, piskopos hâlâ başkentte iken ona söylemeden tüm Mezopotamya'nın vergilerini affettiğini bildirir. Üçüncüsü ise, hâlâ devam eden savaş neticesinde İmparatorun, 505 yılı için de tüm Mezopotamya'da vergi affını içeren fermanıdır (Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XXXIX, LXXVIII, XCII; krş. Duval, **Histoire d'Edesse**, 184-185, 191-192; Segal, **Edessa**, 121, 160). İmparator lüzumu halinde vergiler hakkında görüş bildirme yetkisini sadece askerî yönetime vermiştir. 506 yılında İran'la yapılan savaş, barışla sonuçlandığında Anastasius, Bizanslı komutan ve yardımcısına vergileri azaltma yetkisi verdi. Onlar da Diyarbakır'da tüm, Edessa'da ise vergilerinin yarısının affedilmesine karar verdiler (Mar Yeşua, **Vekayinâme**, böl. XCIX; Duval, **Histoire d'Edesse**, 196; Segal, **Edessa**, 121). Bu aflarının yanısıra bir de hiç vergi verilmeyen dönemler vardı. Yılın beşinci ayında, muhtemelen Şubat veya Mart ayında, Aziz Toma'nın hatırasına bir kutlama yapılırdı. 30 gün süren bu festival sırasında kurulan pazarda vergi ödemeksizin alış-veriş yapılırdı (Bkz. s.531 vd.).

şüphesiz Justinian'ın inşa ettirdiği kanaldır²²⁹¹. Yaklaşık olarak her yüzyılda bir Daysan'ın taşması üzeri-

ne büyük bir sel felaketine maruz kalan Edessa, bu sayede korkulu rüyasını atlatmaya çalışmıştır.

2291 Justinianus kanalı: Edessa, 201, 303, 413 yıllarında büyük sel felaketleri yaşamıştı. 525 yılındaki felakette ise, Justinian amcası Justin I.'in yanındaydı. 527 yılında imparator olduğunda, Doğu ile ilgili projelerinin içerisinde, Edessa'nın bir daha böyle bir felaket yaşamaması da bulunuyordu. Justinianus gerekli hazırlıkları yaptırdıktan sonra Edessa'ya bir kanal inşa etmeleri ve nehrin akış yönünü değiştirmeleri için Constantinople'den mühendisler gönderdi.

Procopius kanal yapımını şöyle anlatmaktadır: "taşan dere dış surlarının büyük bir bölümünü ve peribolos (dış surla ana sur arasındaki üstü kapalı yürüyüş yolu)'u yerle bir etmişti... Justinianus böyle bir felaketin tekrar yaşanmaması için etkili önlemler aldı. Peribolosun önünde dere için yeni bir kanal yaptırmayı başardı. Bunu şöyle bir tedbir almak suretiyle yaptı: Derenin sağındaki arazi daha önce düz ve alçaktı, oysa onun solunda suyun o tarafa doğru dönmesine veya her zamanki yatağından sapmasına mani olan, onu kuvvetlice şehre doğru yönlendiren, dik bir yamaç bulunmaktaydı. Sular kabarıp şehre doğru şiddetle aktığında derenin sağında ona engel olacak herhangi bir şey yoktu. Böylelikle o tüm bu yamacı düzeltti. Bir yandan yamacın solundaki alanı çukurlaştırıp, onu derenin yatağından daha derin bir hale getirirken, öte yandan nehir alışlagelen düzeninde akmaya devam ettiği sürece şehrin onun faydalarından yoksun kalmayacağı şekilde derenin sağ tarafında her biri bir yük arabası büyüklüğündeki taşlardan koca bir duvar yaptırdı. Dere kabardığı ve taşıdığı zaman onun makul bir miktarı eskiden olduğu gibi yine şehrin içinden akacak, geri kalanı ise mecburen kanaldan geçerek, yakındaki at meydanının (hipodrom) arkasından akıp gidecekti. Böylece dere her türlü beklentiye aykırı olarak insan becerisi ve ileri görüşlülüğü ile mağlup edilmiş oldu". Şehrin kuzeybatısındaki bu set, dereyi şehrin kuzey ve doğu surları dışındaki yapay bir kanala yönlendirmektedir. Dere çok kabardığında fazla sular derenin güney ve sağ tarafından seddi aşmakta ve batı surları boyunca güneye doğru dere yatağının eski yolunu izlemekteydi. Bu şekilde şehir eski baskınlardan kurtuldu.

Geç tarihli adını bilmediğimiz bir kronik yazarı yapılan bu barajın orijinalini Selevkos ve Nemrud'a, yenilenmesini ise Addai'ye mal etmektedir. Ancak yapılan tüm çalışmalara rağmen Daisan yine de tam olarak dizginlenememiştir. Kanal sonraki yüzyıllardaki sel baskınlarını önleyememiştir. Onarılmayacak duruma gelen kanal nedeniyle Edessa tekrar Daisanın merhametine bırakılmıştır. Justinianus sadece kanal yaptırmakla yetinmedi. Mühendisleri derenin ve ona katılan ilkbahar yağmurlarının şehrin içindeki yolunu da düzenlediler.

Yine Procopius bunu şöyle dile getirmektedir: "İmparator dereyi şehrin içine girdikten sonra tabii düz bir yol izlemeye zorladı ve yolundan sapmaması için onun her iki kenarına yükseklikler inşa ettirdi. Böylece şehrin dereden elde ettiği menfaati muhafaza etmekle kalmadı aynı zamanda onu derenin verdiği korkudan da kurtardı" (Segal, **Edessa**, 187-189; Duval, **Histoire d'Edesse**, 8-11, 201).

Yaptığı bütün çalışmalardan dolayı imparatora duyulan minnet ve saygının göstergesi olarak şehre Justinapolis adı verilmiştir. 667 Kasım'ında şehir Müslümanların yönetimi altındayken de bir sel felaketi meydana geldi. Surları yıkan sular binlerce insanın ölümüne sebep oldu. Mart 740'da meydana gelen sel felaketinde ise ölen olmadı. Sular duvarları yıkarak şehre girdi ve önüne gelen her şeyi yıkıp sürükledi. İnsanların doğu su kapılarını açmaları ile şehir tamamen su altında kalmaktan kurtarıldı. 834-835'deki sel ise gece vakti insanları uykuda yakaladı. Sular yine batı duvarlarından şehre girip doğu duvarlarını yıkıp vadiye akana kadar 3000 kişinin ölümüne sebep oldu (Bkz. Segal, **Edessa**, 203-204).

BİBLİYOGRAFYA

A Chronicle of the Last Pagans, P. Chuvín, Cambridge 1990.

A Nestorian Collection of Christological Texts III, (ed. and trans. by Lúise Abramovsky and E. Goodman), Cambridge Üniv. Press 1972.

Abu'l-Farac: bkz. Bar Obroyo

Acara, Meryem; "*Rumkale ve Çevresi Tarihçesi*", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, (ed. A. Durukan), TC. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başk. Ankara 1999.

Açanal, Hasan; **Urfa Tarihi**, Şurkav Yay., Şanlıurfa 1997.

Aday Şilîho; **Mahıtbonuso (Tub men Mahıtbonuso dı-Melfonuso dı-Aday Şilîho)**, müst. Yeşu Çicek 1964, MGM Kütüphanesi.

Aday Şir; **Keldo ve Asur II**, Beyrut 1913.

Addai; **The Teaching of Addai**, (tr. G. Howard), Scholars Pres, California 1981.

Akşit, Oktay; **Roma İmparatorluğu Tarihi I-II**, İstanbul 1985.

—————; **Manisa Tarihi**, İstanbul 1983.

Albayrak, Yusuf; **Antik Dönemde Edessa**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Enst., Ankara 2000.

Alföldi, Andrew; **The Conversion of Constantine and Pagan Roma**, (trans. Harold Mathingly) Oxford at the Clarendon 1948.

Algaze, Guillermo; "*Titriş Höyük, A Smal EBA Urban Center in See Anatolia the 1994 Season*", **Anadolica XXI**, 1995.

—————; "*The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas*", **Anatolica XX**, 1994, 1-96.

—————; "*The Tigris-Euphrates Arcaeological Reconnaissance Projeckt 1990*", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992.

Alkım, U.Bahadır; "*The Amanus Region in Turkey: New Light on the Historical Geography and the Archaeology*", **Archaeology 22**, 1969.

Alper, Mehmet; “*İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa*”, **İslam Mimari Mirasını Koruma konferansı, Bildiriler**, İstanbul Şubat 1987.

Ancient Epidome of the Sacred Canons of the Eastern Orthodox Church, (Arranged and Published by the Ologos Mission, ed. by Rev. George Mastrantonis), yer ve tarih kaydı yok.

Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries, (ed. W. Cureton), London 1864.

Archi, A.& P.E.Pecorella ve M. Salvini; **Gaziantep e la sua regione: Uno studio storico e topografico degli insediamenti preclassici**, Rome 1971.

Ardel, A. ; “*Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Müşabedeler*”, **Türk Coğrafya Dergisi XVII/21**, 1961.

Arpee, Leon; **A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time**, New York (The Armenian Missionary Association of America) 1946.

Arrianos; **İskender’in Anabasisi I-II**, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1945, 1949.

Assemanî, J. S.; **Bibliotheca Orientalis I-II**, Roma 1719-1728.

Astour, Michael C.; “Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A study in Historical Topography”, **Journal of the Near Eastern Studies** 220, 1963.

—————; “*The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhasse-Nii by Suppiluliuma: A Study in Political Geograph of the Amarna Age*”, **Orientalia** 38, 1969.

Atalay İ. & K. Mortan; **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997.

Atiya, S. Aziz; **A History of Eastern Christianity**, London 1968.

Attwater, Bonald; **The Christian Churches of the East, I**, (The Bruce Publishing Company) Milwaukee, 1945, 1948.

Ayataç, Mustafa; **Müze Şehir (Edessa) Urfa (Antik Yapısını Kurtarmak İçin Rapor)**, Urfa Kültür Sanat Yay., İstanbul 1987.

— ; **Peygamberler Şehri Urfa**, Arkeoloji ve Sanat tarihi Yay., İstanbul 1988.

Aydın, P.Emanuel ; **Süryaniler**, Nuhro Yay., Viyana 1964.

Aydın, S., K.Emiroğlu, O. Özel, S. Ünsal; **Mardin; Aşiret-Cemaat-Devlet**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2000.

Ayhan, A. A.Demirtaş; “*Mezraa-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı*”, **Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**”, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma Merkezi (TAÇDAM), Ed: Numan Tuna-Jean Öztürk, Ankara 1999.

Babelon, E.; **Numismatique d'Edesseeen Mesopotamie**, Paris 1893.

Badger, G.P.; **The Nestorians and Their Rituals**, London 1852.

Bağdâdî, Abdulkâhir Ebu Mansur b. Tahir; **el-Fark Beyne'l-Fırak**, Kahire 1910.

Bailly, Auguste; **Bizans Tarihi I**, (çev. H. Şaman), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul tarihsiz.

Baker, Ernest; **Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü**, (çev. Mete Tuncay), Ankara 1982.

Baker, J.F.Bethune; **Nestorius and His Teaching**, Cambridge 1908.

— ; **An Introduction Early History of Christian Doctrine**, London 1903.

Balkan, Nur&Atlı, Aslı Erim-Özdoğan ve Mihriban Özbaşaran; “*Akarçay Tepe, 1998 Araştırması*”, **Ilisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**” (Ed.

Ballou, Robert; **The Nature of Religion**, Basic Books, inc. Publishers, New York London, Tarihsiz.

Bar Hebraeus, bakınız Bar Obroyo.

Bar Obroyo; **Kitabü'l-Muallim ve't-Tilmiz** (müst. Yeşu Çicek, Karşunî 1964).Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi, 2-4.

— ; **Tarihu Muhtasaru'd-Duvel**, Beyrut 1890.

- ; **The Chronography**, (tr. E.A.W. Budge), London 1932.
- ; **Kthobo dı-Hüdayé**, (müst. Bar Savmo Erkahyo) MGM Kütüphanesi 1971.
- ; **İsikön** (Arapçaya terc. Grigoryos Pavlos Behnam), Kamışlı 1967.
- ; **Kthobo dı-Kılasistikî**, (müst. Yuhanna bar Melke Kırmızı), MGM Kütüphanesi 1965.
- ; **Kthobo dı-Zelge** (Müst. Hanna Seven), MGM Kütüphanesi 1965.
- Barrow; **Romalılar**, (çev. E. Gürol), İstanbul 1965.
- el-Bataniye, Muhammed Dayfallâh; “*Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri*”, (çev. Abdulhalik Bakır), **Belleten LXIII/238**, Aralık 1999.
- Baxter, James Huston; “*History of the Church, 312-800, A.D.*”, **H.C.L.M.K.**, (A Collective Work) London and Glasgow 1929.
- Baydur, Nezahat; **İmparator Julianus**, İstanbul 1999.
- Baynes, N. H.; “*Alexandria and Constantinople: A Study Ecclesiastical Diplomacy*”, **Journal of Egyptian Archaeology XII**, 1925.
- ; “*The Early Life of Julian the Apostate*”, **Journal of Hellenic Studies XLV**, 1925.
- ; “*Athanasiana*”, **Journal of Egyptian Archaeology XI**, 1925.
- ; **Constantine the Great and the Christian Church**, London 1929.
- ; “*The Early Life of julian The Apostate*”, **JHS 45**, 1925.
- Baynes, N. H. and L.B. Moss; **Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization**, Oxford: At the Clarendon Press.
- Behm, M.R.& Blancke; “*Die Ausgrabungen Auf dem Hassek Höyük Im Jahre 1984*” **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985.
- Behm, M.R.&Blancke; “*Hassek Höyük. Die Grabungen 1981*”, **Türk Arkeoloji Dergisi XXVI/2**, 1983.

- Behm- M.R.Blancke; "*Lidar, Hassek*", **Amerikan journal of Archaeology** LXXXVII/3, 1983.
- Behnam, Pavlos; **Hülasatü't-Tealim**, Homs 1946.
- Bell, Richard; **The Origin of Islam in Its Christian Environment**, Edinburg 1968.
- Berkins, A.; **The Art of Dura-Europos**, Oxford: Clarendon Press 1937.
- Bevan, Edwyn; **Christianity**, Oxford Univ. Press, London 1954.
- Bigg, Charles; **The Doctrine of the Twelve Apostles**, SPCK, London 1898.
- Bihlmeyer, K. & H. Turchle; **I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık**, (çev. A.Gürol), İstanbul 1972.
- Bing, J.Daniel; **A History of Cilicia during the Assyrian Period**, Michigan, Ann Arbor, 1985.
- Birley, A.; **Septimius Severus: The Africian Emporer**, (rev. Ed. New Haven: Yale Univ. Peress), 1988.
- Bîrûnî, Abu'l-Reyhân Muhammed; **The Chronology of Ancient Nations**, (ed. Ve tr. C. E. Sachau), London 1879.
- Blackburn, W.M.; **History of the Christian Church from Its Origin to the Present Time**, New York 1879.
- Bowder, D.; **The Age of Constantine and Julian**, London 1978.
- Bowersocle, G.W.; **Julian the Apostate**, London 1978.
- Boyce, M.; **Zoroastrians: Their Religion Beliefs**, London 1979.
- Breasted, H.J.; "*Peintures d'époque romaine dans le désert de Syrie*", **Syria** 3, 1922.
- Brock, Sebastian P.; **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, (çev. Circis Bulut), İstanbul 2000.
- Brooks, E.W.; **The Patriarch Paul of Antioch and the Alexandrian Schism of 575**, London 1929.

- ; “*The Emporer Zenon and the Isaorians*”, **English History Review VIII**, 1893.
- Broune, Edward G.; **A Literary History of Persia from the Earliest Times Until Firdevsî I**, Cambridge 1956.
- Brown, Peter; **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, (çev. T. Kaçar), İstanbul 2002.
- Browning, J.; **The Emperor Julian**, London 1976.
- Bucaille, Maurice; **Müşpet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an**, (çev. M.A. Sönmez), Konya 1979.
- Budda, Ö. Hilmi; **İsa Meselesi**, İstanbul 1931.
- Bulos (İskif Sayda er-Rahibi'l-Antakî); “*Er-Risâle*”, **Mâkâlât**, (neşr. Ebu Levis), Beyrut 1920.
- Bulut, Aziz; **Sfar Mele (Süryoye-Turkoye, Turkoye-Süryoye)**, Hengeb 1996.
- Bundy, D.; **The Life of Abercius: Its Significance for Early Syriac Christianity, The Second Century**, 7.3 (1992).
- Burkitt, Francis Crowford; **Euphemia and the Goth with the Acts of Martyridom of the Confessors of Edessa**, London and Oxford (Williams and Norgate) 1913.
- ; **Early Eastern Christianity: St. Margaret's Lectures 1904 on the Syriac-Speaking Church**, London: John Murray 1904.
- ; “*The Original Language of the Acts of Judas Thomas*”, **Journal of the Theological Studies 1-2**, 1900.
- Burn, A.E.; **Creeds, E.R.E., IV/**
- Bury, J.B.; **A History of the Eastern Roman Empire, the Death of the Theodosius I. to the Death of Justinian (395-565) I-II**, London 1923.
- ; **A History of Greece to the Death of Alexander the Great**, London 1941.
- Bush, C.B.; **Constantine the Great and Christianity**, Columbia Univ. Press 1914.

Büyük Ayin (Kuddas), (çev. Hanna Dölabani), İstanbul 1963.

Cameron, A.; *"The History of the Image of Edessa: The Telling of a Story"*,
Harward Ukraimian Studies 7.

Cameron, R. & Dewey, A., **The Cologne Mani Codex "Concerning the
Origin of His Body"**, Missoula MT: Scholars Press 1979.

Campenhause, Hans von; **Tradition and Life in the Church:
Essays and Lectures in Church History**, (trans. by A. W.
Littledale), London: Collins 1968.

Carlyon, R.; **A Guide to the Gods**, New York 1982.

"Carrae", **R.E.X**, 1919, 2000.

Cebran, Cebran Halil; **El-Mecmuatü'l-Kamile li'l-Müellefat**, Beyrut 1964.

Ceylan, Alpaslan; **Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler,
Antlaşmalar (II. ve I. binde)**, (Basılmamış Doktora Tezi
) , Erzurum 1994.

— ; *"İsmeriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir
Bakış"*, **Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araş-
tırma Dergisi 22**, Erzurum 1995.

Chakmakjian, A. Hagop; **Armenian Christology and Evangelization of
Islam**, Leiden (E.J. Brill) 1965.

Challeye, Felicien; **Dinler Tarihi**, (çev. S. Tiryakioglu), İstanbul 1972.

Charles M.P. –Wort; **Trade-routes and Commerce of the Roman Empi-
re**, Chicago 1926.

Chesney, R.C. ; **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates
and Tigris I-II**, New York 1969.

Chrichton, Andrew; **History of Arabia and Its People**, New Edition, Lon-
don 1852.

Chronique de Denys de Tell-Mahre, (trc. J. B. Chabot), Paris 1895.

Chwolsohn, D.; **Die Ssabier und der Ssabismus II**, St. Petersburg 1856.

Clay, A.T.; **Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collections**, New Haven 1915.

Codex Justinianus I, Ed. P. Krueger, Berlin 1877.

Collinicos, Constantine; **A. Brief Sketch of Greec Church History**, (trans. Katherine Natzio), London 1931.

Connelius, F.; **Geschichte der Hethier**, Darmstadt 1973.

Constans, L.A.; **Jules César, Guerre des Gaules**, Paris 1929.

Cook, S.A.; **The Cambridge Ancient History VI**, Cambridge 1969.

Corvin, Virginia; **St. İğnatius and Christianity in Antioch**, (Yale Univ. Press 1960).

Cömert, Bedrettin; **Mitoloji ve İkonografi**, Ankara 1980.

Cumont, F.; **Fouilles de Doura-Europos (1922-1923)**, Paris 1926.

Cwolsohn, D.; **Die Ssabier und Ssabismus I-II**, Amsterdam 1965.

Çal, Halit; "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", **Yeni Harran Çevresi Dergisi**, Yıl, 1, S.4, İstanbul 1993.

Çambel, Halet; "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", **Atatürk Konferansları IV, 1970**, Ankara 1971.

—————; "The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History", **Belleten, XXXVIII**, 1974.

Çambel, H.& R.J. Braidwood, **İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi-Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul 1980.

Çelik, Mehmet; **Süryanca Gramer**, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayını 4, Elazığ 1995.

—————; **Süryani Kilisesi Tarihi I**, İstanbul 1986.

—————; **Ortadoğu Mozayığı Süryaniler-Nasturiler**, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay. IV, Elazığ 1996.

—————; **Bizans Devleti'nin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV.-VII. Yüzyıllar)**, Antakya 1994.

- _____ ; **Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)** İzmir 2000.
- _____ ; **Resmi Inciller: Kaynakları, Yazarları ve Hristiyan Literatüründeki Yerleri**, Doktora Öncesi Mastır Çalışması, Erzurum 1981..
- _____ ; **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, İzmir 1999.
- _____ ; *"Hristiyanlıkta Tevhid-Teslis Mücadelesinde Bir Portre: Antakya Patriği Samsath Pavlos"*, **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi**, Türksev Yay., Ankara 2002.
- Danielo, J.; **Historical Theology**, (tr. R.P.C. Hanson), Pelician Books, tarihsiz.
- Ed-Daskaliyye ev Te'alimü'r-Resül**, (neşr. Hafız Davud), Mısır, Matbatü'l-Emâne, 1940.
- Davies, Norman; **Europa: A History**, London 1998.
- Dawson, Christopher; **Batının Oluşumu**, (çev. D. Tayanc), İstanbul 1976.
- De Graeve, M. Christine; "The Ships of the Ancient Near East (c. 2000-500 B.C.)", **American journal of Archaeology**, ?
- Demircioğlu, Halil; **Roma Tarihi I**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998.
- Denho, Nimetullah; **İkametü'd-Delil 'Ala İstimrari'l-İsmi'l-Asil ve'l-İstinkari'n-Na'tid-Dehil**, Musul 1949.
- Dewey, A.; **The Cologne Mani Codex "Concerning the Origin of His Body"**, Missoula MT: Scholars Press 1979.
- el-Dımaşkî, Şemseddin Ebî Abdillâh; **Nukbetü'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr**, St. Petersburg 1866.
- Dietrich, M. von; **Die Aramaer Südbabyloniens in der Sargoniden Zeit (700-648)**, **Alter Orient und Altes Testament**, Neukirschchen 1970.
- Dilikorî, Elfonsos Marya; **Tarihü'l-Ertakat Ma'a Dahtika** (İtalyanca'dan Arapça'ya çev. Yusuf Eliyas ed-Dibsü'l-Marunî), Kesran (er-Rehbene Matbaası), 1864.

Dillemann, L.; **Heute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacents**, Paris 1932.

Dinçol, M. Ali; "*Geç Hititler*", **Görsel Anadolu Uygarlığı Ansiklopedisi I**, İstanbul 1982.

Dobsehütz, Ernest von; "*Der briefwechsel zwischen Abgar und Jesus*" **Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie** 43 (1900).

Documents Illustrative of the History of the Church, (ed. by. B.J.Kidd), London 1932.

Documents of the Christian Church, (Selected and Edited Henry Beter-son), Oxford Univ. Press 1963.

Dodd, Charles Harold; "*The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine*", **The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge**, (A Collective Work), Blackie and Son Limited, London and Glasgow 1929.

Dodge, B.; **The Fihrist of al-Nadim II**, New York 1970.

—————; "*The Sabians of Harran*", (ed. F. Sarruf, S. Tamim), **American University of Beirut Festival Book (Festschrift)**, Beirut 1967.

Doğrul, Ö. R.; **Yeryüzündeki Dinler Tarihi**, 3. Baskı İstanbul 1963.

Dovernik, Francis; **The Idea of Apostocility in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew**, Harward Univ. Press, Cambridge 1958.

Downey, Glanville; **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton (New Jersey, Princeton İnv. Press) 1961.

Dölebani, bkz. Mor Filiksinos Yuhanna Dölebani.

Dörner, Karl; **Nemrut Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları**, (çev. V.Ülkü), Ankara 1990.

Drijvers, H.J.W.; **Cults and Beliefs at Edessa**, Leiden 1980.

—————; **Old-Syriac (Edesseean) Inscriptions, Semitic Study Series 3**, Leiden: E.J. Brill 1972.

- ; “Some New Syriac Inscriptions and Archaeological Finds from Edessa and Sumatar Harabesi”, **BSOAS 36**, 1973.
- ; **Helene Augusta**, E.J.Brill, New York-Kobenhavn-Köln, 1992.
- ; **Syrian Christianity and Judaism**, London an New York 1992.
- ; **Bardaisan of Edessa**, Assen MCMLXVI.
- ; “Hatra, Palmyra und Edessa”, **Aufstieg und Niedergang der römische Welt**, 2-8: (799-906).
- ; “Facts and Problems in Early Syriac-speaking Christianity”, **The Second Centuriy**, 2.1.
- ; “The Cult of Azizos and Monimos at Edessa”, **Ex Orbe Religionum Festschrift I**, G. Widengren, Leiden 1972.
- ; “A Tomb for the Life of a King: A Recently dizcovered Edesse-ne Mozaik with a Portrait og King Abgar the Great”, **Le Museon 95**, (1982).
- ; “The Persistence od Pagan Cults and Practices in Christian Syria”, (ed. N.. Garsoian), **East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period**, Dunbarton Oaks 1982.
- Drijvers, H.J.W.& J.F. Healey; **The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhone: Texts, Translations and Commentary**, Leiden: Brill 1999.
- Drower, E.S.; **The Mandaean of Iraq and Iran. Their Cults, Customs, Magic rituels and Folklore**, Oxford,.
- Duchesne, L.; **Early History of the Christian Church from Its Foundation to the End of Fifth Century III**, (trans from Frencg), New York 1908-1924.
- Durant, Will; **The Age of Faith A History of Medival Civilization Christian, İslamic and Judaic From Constantine to Dante: A.D. 325-1300**, New York 1950.
- Duval, Rubens; **Histoire d'Edesse: Politique, Religieuse et Littéraire**, Amsterdam (Reimpression): Philo Press 1975.

—————; **La Litterature Syriaque**, Philo Press, Amsterdam 1970

Ebû Yûsuf, Yakub İbn İbrahim; **Kitâbu'l-Harâc**, Kahire 1396.

Ebu Zehra, Muhammed; **Hristiyanlık Üzerine Konferanslar**, (çev. A. Nuri), İstanbul 1978.

Efesoslulara Mektup (**Yeni Ahid**)

Eliade, M.; **Patterns in Comparative Religion**, London 1958.

—————; **A History of Religious Ideas**, tr. W. R. Trusk, University of Chicago Press 1978.

Engin, Atilla; “*Paleotik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi*”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999.

Ensslin, W.; “*Kaiser Julian Gesetzbuchwerk und Reichsverwaltung*”, **Klio** 18, 1923.

Ephrem Syrus; **The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarchs and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ**, (tr. E.A.W. Budge), London 1927.

Ergenç, Rifat; “GAP-Gaziantep'te kaybolan ve Kurtarılmaya Çalışılan Kültür Varlıkları”, -**T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı/GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu, 1-5 Haziran 1998, Şanlıurfa Nisan 2000.**

—————; “*Orta Fırat Kültürleri*”, **Atlas**, 1996.

Eriñç, Sırrı; “*Kültürel Çevre Bilim Açısından Güneydoğu Anadolu*”, **Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul 1980.

Erkanal A. -H. Erkanal; “*Archaeologischer Überblick Über die Provinz Mardin*”, **Anatolia and the Ancient Near East- Tahsin Özgüç'e Armağan**, Ankara 1989.

Ertem, H.; **Coğrafya Adları Dizini**, Ankara 1973

Every, Edward; *"The Assyrians", Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict I*, Gn. Ed. A. Arbey, Cambridge 1969.

Every, George; **The Byzantine Patriarchate (451-1204)**, London 1947.

Eyub (**Eski Ahid**)

Fahhry, Majid; **Lebanon: The Church and Nations**, ed. by Adrian Hastings, London and New York 1959.

Fehervari, G.; *"Harran"*, **Encyclopaedia of Islam III**, New Edition (1960).

Feissel, D. -J. Gascon; *"Documents d'archives romanins inedits du Moyen Euphrate (III siecle apres J.C.)"*, **Comtes Rendus de l'Acedemie des Inscriptions at Belles-Letters**, 1989.

Filoramo, G.; **A History of Gnosticism**, tr. A. Alcock, Oxford: Basil Blackwell Ltd. 1990.

Findlay, Adam Fyfe; *"The Aporcyphal Gospels"*, **H.C.L.M.K.**, (A Coll. Work), London and Glasgow 1929.

Finegen, J.; **Handbook of Biblical Chronology**, Princeton 1964.

Franzmann, M.; "Living Water Mediating Element in Mandaean Myth and Ritual", **Numen** 36.

Frazer, J.G.; **Adonis**, London 1932.

Freend, W.H.C.; **The Rise of Monophsitye Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifty and Sixty Centuries**, Cambridge 1979.

—————; **Christianity in the Middle East: Survey Down to A.D. 1800, I**, (Religion in the Middle East), Gn. Ed. J. Abery.

—————; **The Rise of Christianity**, Philadelphia 1989.

—————; *"Old end New Rome in the Age of Justinian"*, **Relations Between East and West in the Middle Ages**, (ed. By Derek Baker), Edinburgh Üniv. Press, Tarihsiz.

Fortescue, Adrian; **The Orthodox Eastern Church**, London (Catholic Truth Society) 1908.

Fügner, F.; **Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg**, Text B, Leipzig und Berrlin 1930.

Gadd, C.J.; "*The Harran Inscriptions of Nabonidus*", **Anatolian Studies** 8, 1958.

Galatyalılara I. II. Mektup (**Yeni Ahid**)

Garsoian, Nina; **The Cambridge History of İran: Byzantium and Sasa-ians III**, (ed. Ehsan Yarshater), Cambridge Üniv. Press 1983.

Germo, Gevergis; **el-Keniset el-Keldaniyyet Kadimen ve Hadisen**, (el-Fikrel Mesihyye, Yıl 19, Mayıs 1983).

Gibbon, Edward; **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II-V**, (çev. A. Baltacıgil), İstanbul 1987-1995.

—————; "*History of Christianity All that Relates to the Progress of the Christian Religion*", **The History of the Decline and Fall the Roman Empire I**, New York (Peter Bekler) 1987.

Gibson, J.C.L.; "*From Qumran to Edessa*", **Annuel of the Leeds Univ. Oriental Society** 1963-1965.

Goetze, A.; "*An Old Babyloian Itinenary*", **Journal of Cuneiform Studies** 7, 1953.

Gökçe N. & L.Lyod; "*Sultantepe*", **Anadolien Studies I**, 1953.

Grant, Michael; **From Rome to Byzantium**, New York 1998.

Grant, W. M.; **Ideals of the Early Church**, London 1923.

Green, T.; **The City of the Moon God**, Leiden 1992.

Guthrie, Donald; **The Apostles**, London: Pickering and Inglis LTD. 1975.

Gutschmid, A. Von; **Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osrhoene**, 1881.

Güler, Selahaddin; "*Tarih içinde Şanlıurfa*", **Şanlıurfa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Günaltay, Şemsettin; **Yakın Şark I-IV**, 1951, 1987.

—————; “*Mesopotamien*”, **RE XV**, 1931.

Gündüz, Sema; “*Halfeti ve Çevresi Tarihçesi*”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999.

Gündüz, Şinasi; **Sabiiler Son Gnostikler**, (ikinci basım) Ankara 1998.

—————; **Pavlos: Hristiyanlığın Mimarı**, Ankara 2001.

—————; **The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians**, Oxford 1994.

—————; “*Arkeolojik Bulgular Işığında Sumatar Mar Alabe Kültürü*”, **OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 6**, 1992.

—————; “*Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tablil ve Değerlendirme*”, **Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)**, Samsun 1992.

Günel, A; **Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970.

Günenç, Ayşegül Yılmaz; “*Başlangıçta Anadolu Vardı*”, **Bilim ve Teknik**, **394**, Eylül 2000.

Gürzon, Lord; **İran**, (terc. Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye, İstihbarat Dairesi Yay.), İstanbul 1927.

Hadas, Moses; **A History of Rome from its Origins to 529 A.D. as told by the Roman Historians**, New York (Doubleday Anchor Books), Tarihsiz.

Hakimler (**Eski Ahid**)

Hardy, E.R.; **Christian Egypt: Church and People, Christianity and Nationalism in the Patriarchate Alexandre**, New York 1952.

Harnack, A. Von; **Mission und Ausbreitung des Christentums**, 1906.

—————; “*The Ancient Name of Edessa*”, **Journal of Near Eastern Studies 51**, 1992.

Harvey, William Wigram; **History of Theology of the Three Creeds**, London-Cambridge 1954.

Hasebroek, J.; **Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus**, Heidelberg 1921.

Hasyo Lu'ozor; "*Kurbono Kadišo*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Hasyo Yahanun; "*Köbnuso*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Hauptmann, Harald; "*Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem*" **1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara 1999.

—————; "*The Urfa Region*", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization/New Discoveries**, İstanbul 1999.

—————; "*Lidar Höyük, 1980*", **Anatolian Studies XXXI**, 1981.

—————; "*Lidar Höyük, 1981*", **Anatolian Studies XXXII**, 1982.

—————; "*Lidar Höyük, 1984*", **Anatolian Studies XXXV**, 1985.

—————; "*Lidar Höyük and Nevalı Çori 1986*", **Anatolian Studies XXXVII**, 1987.

el-Havârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed; **Mefâtîhu'l-Ülûm**, (ed. V. Vloten), Leiden 1968.

Hayes, E.R.; **Urfa Akademisi**, (çev. Y. Günenç), İstanbul 2002.

Healey, J.F.; "*The Akkadian Pantheon List from Ugarit*", **Studi Epigrafici e Linguistici 2**, 1985.

Hefele, Charles Joseph; **A History of the Christian Councils: From the Original Documents to the Close of the Council Nicea A.D. 325**, (trans. From the German, and ed. by William R. Clark), Edinburg 1871.

Hill, G.F.; **Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia**, London 1922.

Hippolytus; **The Refutation of All Heresies**, x, xv ;

Historia Osrhoena et Edessena, St. Petersburg 1784.

Hitchcock, Roswell D. and Francis Brown; **The Teaching of the Twelve Apostles**, Revised and Enlarged, ed. London 1885.

Hitti, Philip K.; **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi I-II**, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, 1989.

—————; **Syria: A Short History**, New York 1958.

Honigmann, Ernest; **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.

Honigmann E.- Nejat Göyünç; **"Urfa"**, İ.A. XIII, MEB. Yay., İstanbul 1986.

Howgego, C.J.; **Greek Imperial Countermark: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire**, London: Royal Numismatic Society 1985.

Işıltan, Fikret; **Urfa Bölgesi Tarihi**, İÜ. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1960.

—————; **"Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu**, İstanbul 1989.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed; **Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Eh-vâi ve'n-Nihâl I**, Kahire 1317.

İbnu'l-Kelbî; **Kitâbu'l-Asnâm**, Kahire 1924.

İbnu'n-Nedîm, Muhammed ibn İshâk; **Kitâbu'l-Fihrist**, (ed. G. Flügel), Leipzig 1872.

el-İsfahânî, Hamza; **Târîh Sînî Mulûku'l- Arz ve'l-Enbiyâ**, Berlin 1340.

İshak Saka, **es-Süryan: İman ve Hadara I**, (nşr. Gregorios Yuhanna Ibrahim), Halep 1983.

İsidoros, **Heridetü'n-Nefise fi Tarihi'l-Kenise I**, Efranciye 1922.

Jalabert, G.; **Inscriptions grecs et latines de la Syrie IV**, Paris 1955.

Jastrow, Jr. M.; **Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria**, New York 1911.

Johns, C.H.W.; **An Assyrian Doomsday Book**, Leipzig 1901.

- Jones, A.H.M.; **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford Clarendon Press 1971.
- Kaegi, Walter E.; **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. M. Özey), İstanbul 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi yay., İstanbul 1988.
- Kansu, Ş. Aziz; “*Ankara Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar*”, **II. Türk Tarih Kongresi**, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kogreye Sunulan Tebliğler, İstanbul 1943.
- Karakaş, Mahmut; **Şanlıurfa Kitabeleri**, Şanlıurfa 1986.
- Karg, Norbert; “*Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu*”, **Ilisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk).
- Kennedy, D.; “*Yukarı Fırat’ın Su Altında Kalan Şehirleri*”, **Sanatdünyamız 80**, YKY, Yaz 2000
- Kessler, K.; **Untersuchungen zur historischen Topographies Nord-mesopotamiens**, Wiesbaden 1980.
- Kidd, B.J.; **History of Church to A.D. 461 III**, Oxford: Clarendon Press 1922.
- Kirsten, E.; **Reallexikon Für Antike und Christentum Edessa**, Band IV, Stuttgart 1959.
- ; **Jahrbuch Für Antike Christentum Edessa**, Band IV, Stuttgart 1959.
- Klengel, Horst; **Syria: 30000 to 3000 B.C.:A Handbook of Political History**, Berlin 1992.
- Koloselilere Mektup (**Yeni Ahid**)
- Korintoslular I. Mektup (**Yeni Ahid**)
- Kozbe, Gülriz; **Habur Çanak Çömleği ve Bu Çanak Çömleğin Yeni Buluntular Işığında Anadolu’daki Dağılımı**, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1993.
- Kökten, İ.K.; “*Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler*”, **DTCFD X/2**, Ankara 1947.

_____ ; “Anadolu’da Prehistorik Yerleşim Yerleri ve 1944-48 Yıllarında Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”, **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952.

Krallar I. (**Eski Ahid**)

Krallar II. (**Eski Ahid**)

Krüger, G.; “*Monophysitism*”, **E.R.E. VIII.**

Kurân-ı Kerim (Enbiya 68-69, 84 : Sad, 42-44.)

Kurtkan, Amiran; **Genel Sosyoloji**, İstanbul 1976.

Kürkçüoğlu, Cihat; **Harran: Yolların Buluştuğu Kent**, Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000.

_____ ; **Şanlıurfa Land of Faith (İnançlar Diyarı Şanlıurfa)**, Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları 2000.

_____ ; **Urfa El Sanatları**, Kültür Bakanlığı Yay., 1. baskı, Ankara 1997.

_____ ; “*Tarihten Günümüze Edessa Nekropoller*”, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, Ankara 2003.

Kürkçüoğlu, Cihat - Z. Karahan, **Harran: Medeniyetler Kavşağı**, Şanlıurfa 2003.

Kthobo dı-İmozo (Anonim, müst. Şem’un Hanna Şa’o), MGM Kütüphanesi 1950.

Kthobo dı-Kandilo (Anonim, müst. Yeşu Çicek) MGM Kütüphanesi 1962.

Kthobo dı-Tıkso dı-Kandilo (Anonim), Hollanda 1983.

Langdon, S.H.; **Semitic Mythology**, Boston 1931.

Latourette, Kenneth Scott; **A History of Christianity**, New York (Harper and Brothers) 1953.

Lean, N. Mc; “*Marcionism*”, (ed. J. Hastings), **E.R.E. VIII**, Edinburg; T. & T. Clark, 1915.

Leipoldt, J.; **Der Römische Kaiser Julian in der Religionsgeschichte, Sitzungsberichte der Sachsichen Akademie der Wissenschaften zu Leipsig, Philosophisch-Historische Klasse 110**, 1. Berlin 1964.

- Levi, D.; **Antioch Mosaic Pavements**, Princeton: Üniv. Press 1947.
- Levtchenko, M.V.; **Bizans**, (çev. E.Berktaş), İstanbul 1979.
- Lewy, J.; "*The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus*", **HUCA** 19, 1945-1946.
- Lewy, H.; "*Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran*", **A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh**, ed. W.B. Henning, London 1962.
- Lipsius, M.; **Die Edessenische Abgarsage**, 1880.
- Llyod Seton and W. Brice; "*Harran*", **Anadolien Studies** I, 1951.
- Loof, F.; **Nestorius and His Place in the History Christian Doctrine**, Cambridge 1914.
- Lorey, Jules; **Monks and Monasteres of the Near East**, (trans. By Peter Collin), London 1963.
- Luckenbill, D.D; **Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II**, Chicago 1926-1927.
- Luka (**Yeni Ahid**)
- Lüdemann; **Heretics The Other Side of Early Christianity**, London, tarihsiz.
- Maclean, Arthur John; "*Syrian Christians*", **E.R.E. XII**, Edinburg 1921.
- ; "*Nastoryanizm*", **E.R.E. IX**, Edinburg 1921.
- el-Macrîfî, Ebu'l-Kâsım Mesleme (Pseudo-Majriti); **Ğâyetu'l-Hakîm ve Ahakku'n-Nefîceteyn bî't-Takdîm (Picatrix)**, ed. H. Ritter, Leipzing 1933.
- Magie, D.; **Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ**, Princeton 1950.
- Maimonides, M.; **The Guide of the Perplexed**, (tr. S. Pines), Chicago 1963.
- el-Makdîsî, Mutahhar ibn Tâhir; **Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târîh**, Paris 1899-1919.

- Mansel, A.M.; **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK, Ankara 1971.
- Mar Yeşua; **Vekâyinâme**, (İng. çev. Mualla Yanmaz), İstanbul 1958.
- Marfeo, L.; “*Kurban Höyük Excavations 1984*”, **Türk Arkeoloji Dergisi** 27, Ankara 1988.
- Marguart, J.; **Osteuropäische und Ausbreitung des Streifzüge**, 1903.
- Maricq, A.; **Classica et Orientalia: Extrait de Syria**, Paris 1965.
- Markos, (Yeni Ahid)
- Martin, J.P.P.; **Les origines de l'Eglise d'Edesse et des Eglises Syriennes (Ect: rait de la Revue des Sciences Ecclesiastiques)**, Paris 1889.
- Masden, J.B.; **Dictionary of Christian Church and Sect from the Earliest Ages of Christianity**, London: New Edition 1854.
- Matta, (Yeni Ahid)
- Mellink, J.M.; “*An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia*”, **Anatolia VII**, 1963, 101-115.
- Mercangöz Zeynep&Emine Tok & İnci Türkoğlu; “*Şanlıurfa'nın Hristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri*”, **GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu**, GAP Yay., Ankara 2000.
- Mergen, Y.& A.Deveci; “*Akarçay Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu*” **İhsu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), Ankara 1999.
- Mergen, Y.& A.Deveci; “*Zeytinli Bahçeli Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu*”, **İhsu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999.
- Meserre, Cerasimos; **Tarihü'l-İnsikak I**, Beyrut 1931.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali; **Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İsrâf**, (M.J. de Goeje), Leiden 1967.
- ; **Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher IV**, (ed. C.B. de Meynard), Paris 1861-1877.

Mez, A. ; **Die Stadt Harran bis zum Einfall der Arabes**, Strasbourg 1892.

Mısırlı, Hacı Kamil; **İslamiyet ve Hristiyanlık**, Türk Dili Matbaası, Balıkesir 1955.

Michael C. Astour; "*The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhasse-Nii by Suppiluliuma: A Study in Political Geograph of the Amarna Age*", **Orientalia** 38, 1969.

Millar, F. **The Roman Near East: 31 B.C.-A.D. 337**, Cambridge, M.A.: Harvard Univ. Press., 1993.

—————; "*Empire, Community and Culture in the Roman Near East: Greks, Syrians, Jews and Arabs*", **Journal of Jewish Studies** 38.2: 160.

Milman, Henri Hart; **History of Latin Christianity: Including that of the Popes to the Pontificate of Nicolas V., I**, London (John Murray) 1867.

Mina, Mihail; **İlmü'l-Lahut, I-II**, Mısır (Matbaatü'l-Emâne) 1948.

Mingana, A.; **The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East**, A New Document, Manchester University Press 1925.

Mitford, T.B.; "*Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settin of the Limes*", **Aufstieg und Niedergang der römische Welt** 2.7.2: 1169-1128, 1980.

Monfatt, James; "*John the Baptist*" **HCLMK**, (A Coll. Work).

Montesquieu; **Romalıların Yükselişi ve Düşüşü**, (çev. A. Saki), İstanbul 2001.

Mor Afram; "*Rozo Köhnuso*", **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Mor Diyonsiyos Tel-Mahroyo; **Mahıtbonuso (Ahk Sihoho Dantiro bı-Beth Arko dı-Batikno) IV**, (J.B. Chabot), Paris 1895.

Mor Filiksinos Yuhanna Dölebanı; **Yıl Öğütleri III**,

—————; **Theoloğya** (müst. İsa Gülten-1965), MGMK, I., bab VI.

—————; **Deyrül-Umur Tarihi**, (çev. C. Aydın), 2. baskı, İstanbul 1971.

- ; **el-Kaddis Mar Yakubu'l-Barad'i**, Bounes-Aires 1942.
- Mor İğnatius Afram I.; **Dino dı-Tirto û 'Al Tıyobuso û Tıvos Nefšo Mimiré dı-Abohuso Suryoyo**, (müst. Rahip Yavsef), MGM Kütüphanesi, Tarihsiz.
- ; **El-Lü'lü Mansur fi Tarihi'l-Ulum ve'l-Adâbü's-Süryaniyye**. 2. bas., Halep 1956.
- ; **Saçılmış İnciler**. İstanbul, 2005.
- ; **Kifiso dı-Yulfono Mişîhoyo**, Kamışlı 1967.
- ; **Dürer-en-Nefise fi Muhtasar Tarihi'l-Kenise**, Homs 1940.
- Mor İğnatius Afram II.; **El-Mebahisü'l-Celiyye fi Litürçiyati's-Şarkıyyeti ve'l-Garbiyye**, Şerfe 1924.
- ; **Kthobo dı-Tıkso dı-Kûrobo**, Şerfe 1922.
- Mor İğnatius Antonyos II; **Kthobo dı-Tıkso dı-Kurobo**, Lübnan 1978.
- Mor İğnatius Bar Vehib; **Tihumo dı-Sılavuso 'İtonoyoso** (müst. Toma Aksay), MGM Kütüphanesi, 1970.
- Mor İğnatius Lu'ozor bar Subso (Fatriyerho Tur 'Abdin; **Sûloko Havnunoyo** (müst. Samuel Aktaş), MGM Kütüphanesi, 1968.
- Mor İğnatius Yakub III., **el-hakaiku'l-Celiyye fi'l-Ebhasi't-Tarihiyyeti'l-Edebiyyeti ve'l-Felsefiyyeti**, Dımışk 1972.
- ; **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Hindıyye**, Beyrut 1951.
- ; **Yakub Barad'i: el-Mühacidü'r-Resuliyyü'l-Ekber**, Dımışk 1973.
- ; **El-Ehaci fi Cihadi'l-Kaddis, Mar Filiksinos el-Menbeci**, Dımışk 1970.
- ; **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Antakiyye I**, Beyrut 1953.
- Mor İğnatius Zekka Ayyaz I.; **Akidetü't-Tecessüdü'l-İlahî fi'l-Keniseti's-Süryaniyyeti'l-Ortodoksiyye**, (neşr. Yuhanna İbrahim), Halep 1981.
- ; **Syrian Orthodox Church of Antioch**, Aleppo 1981.
- ; **Hüsnü's-Şhade ve'l-Edâ fi Sirrey et-Tecessüd ve'l-Fidâ**, Homs 1959.

Mor Kileymis dı Rûmî & Mor Severios (Fatriyerho dı-Antakîyo); **Kthobo dı-
'Amozo Kadišo** (Grekçe'den Süryancaya tercüme ve şerh
eden Mor Yakub Urhoyo), neşr. Mor Ignatius Afram I.,
Lübnan 1950.

Mor Mihoyel Rabo; **Kthobo dı-Makesbonus Zebne**, [**Chronique de Mic-
hel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-
1199)**] J.B. Chabot, Paris 1899-1904.

Mor Séviré Bartillé Yakub; **Kthobo dı-Simoso**, .

Mor Yakub Surûğoyo; "*Al Savmo Kadišo dı-Arb'in dı-Lilyo dı-Tireyn Bıša-
bo*" **Mimré dı-Abohuso Süryoyé**, (Anonim, müst. Rahip
Yavsef) MGM Kütüphanesi, Tarihsiz.

Mor Yakub Urhoyo; **Kthobo dı-Buroh, Kilîlé**, (neşr. Mor Ignatius Afram D),
Lübnan 1948.

—————; "*Kurbono Kadišo*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Mor Yuhanun Hasyo dı Merdo; "*Egerso*", **MFALMKQMTŞ**, MGM
Kütüphanesi.

Morony, M.G.; **Iraq After the Muslim Conquest**, Princeton Univ. Press
1984.

Mşîha Zha; **Erbil Vekayinâmesi**, (çev. E. Sever), İstanbul 2002.

Murray, Robert; **Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early
Syriac Tradition**, Cambridge Üniv. Press 1975.

Muşê-bar Kifo; "*Kurob Kurbono*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

—————; "*İmodo*" **MFALMKKMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

—————; **Turğomé**, (must. İsa Çicek), MGM Kütüphanesi, 1974.

—————; "*Kaşışê û Mışemşonê*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi,.

—————; "*Morun Kadišo*" **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Negri, G.; **Julian the Apostate I**, (trans. By the Duchess Litta-Visconti Are-
se), New York 1905.

Nestle, M.; **De Sancta Crage**, Berlin 1889.

Newel, E.T.; **The Coinage of the Western Seleucid**, Mints 1941.

- Nicholson, A. Reynold; **A Literary History of the Arabs**, Cambridge 1969.
- Nöldeke, Theodor; “*Syrische Inschriften*”, **Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete** 21, 1908.
- Oates, D.; **Studies in the Ancient History of Northern Iraq**, London: Oxford University Press 1968.
- Ocumencical Documents of the Faith**, ed. T.H.Bindley and F.W.Green, 4th ed. London 1950.
- Oğuztüzün, Cüneyt; “*Orta Fırat Vadisi*”, **Atlas** 43, 1996.
- Okumuş, Arzu; **Ortaçağ'da Urfa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu**, (CBÜ. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002.
- Pakalın, Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB yay., İstanbul 1993.
- “*Osroene*”, **RE XVIII (Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertums-wissenschaft)**, Stuttgart 1942.
- Ostrogorsky, George; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret İşıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1981.
- Oymak, Mehmet; **Urfa ve Hz. Eyyüb**, Harran Yay. 1994.
- ; **Hız. İbrahim Halilullah ve Urfa**, Şanlıurfa 1990.
- ; **Urfa and Harran The City of Prophets**, Ankara 2000.
- Ökse; Tuba; “*Gre Virike 1998 Araştırması*”, **I İhsu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), Ankara 1999.
- ; “*Salat Tepe 1998 Araştırması*”, **İhsu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999.
- Ökse. A.T. -V.M.Tekinalp; “*Mezraa Höyük 1998 Araştırması*”, **İhsu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı çalışmalar**, (Ed. N. Tuna-J. Öztürk), Ankara 1999.
- Özdoğan, Mehmet; **Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları**, İstanbul 1977.

- _____ ; “*Van-Hakkari Bölgesi Yüzey Araştırması*”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara 2000.
- _____ ; “*Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları*”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara 2000.
- _____ ; “*Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel Bir Değerlendirme*”, **In Memoriam**, İ. Metin Akyurt Bahattin Devam, **Anı Kitabı**, İstanbul 1995.
- _____ ; “*Çayönü*” **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization**/New Discoveries, İstanbul 1999.
- Özdoğan, M., A. Ayhan, A. Demirtaş; “*Mezraa-Teleilat: Fırat Havzasında Bir Neolitik Çağ Yerleşmesinin Tanıtımı*”, **Ilısu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999.
- Özfırat Aynur; **Eskiçağ'da Harran**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1994.
- Öztürk, Mustafa; **Tarih Felsefesi**, Elazığ 1999.
- Pallas, D.I.; **Die Passion und Bestattung Chisti in Byzanz**, Der Ritus-das Bild, (ed. H.G. Beck), München 1965.
- Parmananda, C. & D.J.Drivker; **India: The Church and Nations**, ed. by. Adrians Hasting, Sheed and Ward, London and New York 1959.
- Parpola, S.; **Neo-Assyrian Toponyms. Alter Orient und Altes Testament 6**, Neukirchen 1970.
- Pavlos Behnam; **Hülasatü't-Tealim**, Homs 1946.
- Pilinius; **Naturalis Historia XII**, (ed. H.R. Rackham), (Loeb), London 1947.
- Pritchard, J.B.; **Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament**, Princeton 1955.
- Plat- Taylor; “*The Excavations at Sakça Gözü*”, **Iraq XII**, 1950..
- Pognon, H.; **Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et la région de Mossoul**, Paris 1907.

Political Dictionary of the Middle East in the 7 the 20 th Century, (ed. by. Yaacov Shimoni and Evyator Levine), Jerusalem 1972.

Pollard, L.E.; "*The Origins of Arianism*", **Journal of Theological Studies**, **IX-1**, Oxford 1958.

Pollock, S.-R.Bernbeck; "*Fıstıklı Höyük 1998: Sistematiik Yüzey Araştırması ve Kazıları*", **İlisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999.

Postgate, J.N.; "*Harran*", **Reallexicon der Assyriologie** 4.

Prag, K.; "*The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey*", **Levant** 2,1970.

Prokopius; **Bizans'ın Gizli Tarihi**, (Çev. O. Duru), İstanbul 2001.

Pulhan, Gül; "*Tanrı Kamış'ın Fırat'taki Limanı: Kar-kamış*", **Sanatdünyamız** 80, 2000

Radhakrishnan, W.M.; **Eastern Religions and Western Thought**, New York, A Galaxy Book, 1959.

Raisanen; **Marcion, Muhammad and the Mahatma**,

Ramsay, W.M.; **The Church in the Roman Empire, Befora A.D. 170**, Michigan: Baker Book Hause 1954.

Rasgeldi, Reşit; **Hz. İbrahim ve Urfa**, (Yer ve Tarih kaydı yok).

Rastgeldi, Selahaddin; **Edessa**, Stockholm 1971.

Renan, Ernest; **İsa'nın Hayatı** (çev. Ziya İshan) M.E. Basımevi, Ankara 1964.

—————; **Havariler** (cev. Ziya İshan), Ankara 1964, 2. bas..

Resullerin İşleri (**Yeni Ahid**)

Rice, D.S.; "*Medival Harran; Studies on Its Topography and Monuments I*", **Anadolien Studies II**, 1952.

—————; "*Harran*", **Anadolien Studies X**, 1960.

Richardson, C.C.; **The Christianity in Ignatius of Antioch** (New York 1935.

Roaf, Michael; "*Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*", **Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi IX**, İletişim yayıncılık, İstanbul 1996.

Robertson, J. M.; **A Short History of Christianity**, London: Watts and Co. 1913.

Romalılara Mektup (**Yeni Ahid**)

Rosenberg, M.; *"The Batman River Archaeological Reconnaissance Survey, 1990"*, **Araştırma Sonuçları Toplantısı IX**, 1992.

—————; *"Excavations at Hallan Çemi Tepesi, 1993"* **Kazı Sonuçları Toplantısı XVI**, 1995.

—————; *"Hallan Çemi"*, **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization / New Discoveries**, İstanbul 1999.

Rosenthal, F.; *"The Prophecies of bâbâ the Harranian"*, **A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh**, ed. W.B.Henning, London 1962.

Ross, S. ; **Roman Edessa, Politics and culture on the eastern fringes of the Roman Empire, 114-242 CE**, London and New York (Tarihsiz).

Rotisseau, Herve; **Dinler Tarihi ve Sosyal İncelemeler**, (çev. O. Pazarlı), İstanbul 1970.

er-Rûmî, Yâkut el-Hamavî; **Marâsidu'l-İttilâ ala Esmâi'l-Emkine ve'l-Bukâa II**, Kahire 1954.

Runciman, Steven; *"Some Remarks on the of Edessa"*, **Cambridge Historical Journal 3**, 1993.

Sachau, E.; **Reise in Syrian und Mezopotamien**, Leipzig 1883.

Samuel II. (**Eski Ahid**)

Sarıkcıoğlu, Ekrem; **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul 1983.

Sarkissan, K.W.; **The Armenian Church I.**, (Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict), Gn. Ed. A.J. Aberly, Cambridge (at Univ. Press) 1969.

Scholem, G.; *"Samael"*, **Encyclopaedia Judaica 14**.

Scott, C.A. Anderson; **Saint Paul: The Man and Teacher**, Cambridge Univ. Press 1936.

Scott, W. ; **Dans le Numismatic Chronicle t. VIII.**, 1856.

Scott, W. & A.S. Ferguson; **Hermetica IV**, Oxford 1936.

Segal, J.B.; **Edessa: The Blessed City**, Oxford, at the Clarendon Press, London 1970.

—; “*Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa*”, **Anatolian Studies** 3, 1953.

—; “*Arabs at Hatra and the Vicinity; Marginalia on New Aramaic Text*”, **Journal of Semitic Studies** 31, 1986.

—; “*Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century AD*”, **BSOAS** 16, 1954.

—; “*The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran*”, E. Bacon (ed.), **Vanished Civilizations: Forgotten Peoples of the Ancient World**, London 1963.

—; “*Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam*”, **Proceedings of the British Academy** 41, 1955.

Seidler, G.L.; **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (çev. M.Tuncay), Ankara tarihsiz.

Selanıklilere Mektup I. (**Yeni Ahid**)

Sellers, R.W.; **Council of Chalcedon, A Historical and Doctrinal Survey**, London 1953.

Serdaroğlu, Ümit; **Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975**, Ankara 1997.

Sertok, K. & R.Ergeç; “*Seraga Höyük: 1998 Yılı Araştırmaları*”, **Ilisu ve Karagözü Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları** (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999..

Sevin, Veli; **Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Perslere Kadar**, Der Yayınları, İstanbul 1997.

—; **Yeni Assur Sanatı I Mimarlık**, TTK Yay., Ankara 1991.

Sürt Vekayinâmesi, (Anonim, yay. haz. Adday Şer), Çev. C. Kabadayı, İstanbul 2002.

Shom, Rudolf; **Outlines of Church History**, (İng. çev. Miss May Sinclair), 3. baskı, London 1904.

Smart; **The World's Religions**, Cambridge University Press 1989.

Smith, R.Payne; “**Syriac Dictionary**, (ed. J.P.Smith), Oxford Üniv. Press 1997.

Smith, S.; **Babylonian Historical Texts**, London 1924.

Smith, W. R.; **Religion of the Semites**, London 1894.

Stanley, D.; **Lectures on the History of Earsten Church**, London 1924.

Stead, G.C.; “*The Platonism of Arius*”, **Journal of Theological Studies**, **XXIX-1**, Oxford 1968.

Stein, E.; **Geschichte des Spatrömischen I**, Wien 1928.

Stein Gil J.-K.Boden-C.Edens-J.P.Keith-K. A.Mc Mahon; “1995 *Excavations at Hacı Nebi Tepe*”, **XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, 1997.

Strabon; **Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000.

Sullivan, D.R.; **Near Eastern Royalty and Roma. 100-30 BC**, London 1990.

Sykes; **History of Persia**, New York 1958.

Syriac and Arabic Documents Regarding Legislation Relative to Syrian Ascetism, (d. A. Vööbus) Stockholm, Estonizan Theological Society in Exile 1960.

Şâhin, Georgios; **Nehc ve Sim fi Tarihi'l-Ümmeti's-Süryaniyyi'l-Kadim**, (Yer ve tarih kaydı yok).

Şam'un, S.; **Kolo Süryoyo**, Yıl:1, Sayı 2, Mayıs-Haziran, Hollanda 1978.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed; **Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl**, (ed. W. Cureton), London 1842.

Şem'un Minamoyo, **Theoloğya** (müst. Mor Timoteos Samuel Aktaş 1964), MGMK.

et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir; **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I**, (çev. Z.K.Ugan-A.Temir), İstanbul 1991.

Tallqvist, K.; **Akkadische Götterepitheta**, Helsinki 1938.

Tardieu, M.; “*Sâbiens Coraniques et Sâbiens de Harran*”, **Journal Asiatique** **274**, 1986.

Taşkıran, H.-Kartal M.; “*Kargamış Baraj Gölü Alanında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması : İlk Gözlemler*”, **İlisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**” (Ed. N. Tuna-J. Öztürk).

Teixidor, J.; **The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East**, Princeton 1977.

— ; “*Deux documents syriaques du III e siecle apres J-C., provenant du Moyen Euphrate*”, **Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Letters**, 1990.

Tekinalp, V.M.&A.O.Alp; “*Harabe Bezikan Höyük: 1998 Araştırması*”, **İlisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**” (Ed. N. Tuna-J. Öztürk).

Tekvin (**Eski Ahid**)

The Book of the Laws of Countries: Dialogue of Fate of Bardaisan of Edessa, (Drijvers, H.J., ed. H.J. Hospers and Th. C. Wriezen), Assen: Van Gorcum 1965.

The Cambridge History of İran 3 (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Un. Press, Tarihsiz,

The Nag Hammadi Library in English, (ed. J. Robinson), 3, baskı, New York 1990. Ayrıca Türkçe terc., İncil Ergün Arıkdal, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1988.

The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (A.D. 226-363), A Documentary History, (Compiled and Ed. By Michael H. Dodgeon and Samuel N.C. Lieu), London and New York, (Routledge), Tarihsiz.

The Sacrament of Holy Baptism According to the Ancient Rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch (Anonim, İng. çev. Murad Saliba Barsavm), Jounnieh 1974.

Theodor Abu Kurra; **Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion**, (tr. G. Graf), Münster 1913.

Timothy; Matney; “*Ziyaret Tepe’de, Yüzey Araştırması ve Yüzeyaltı Taraması, Diyarbakır ili, 1997-1998*”, **İlisu ve Kargamış Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları**” (Ed. N. Tuna-J. Öztürk) Ankara 1999.

Tixeront, L. J.; **Les Origines de l'Eylise d'Edesse et la Legende d'Abgar. Etude Critiquee suivie de deux textes orientaux inedits**, Paris 1988.

Trimingham, J. Spencer **Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times**, London 1979.

Tubach, J.; **Im Schatten des Sonnengottes**, Wiesbaden 1986.

Tuna, Celal; **Mağaradan Kente-Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri I**, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Tümer, Günay **Hristiyan ve İslam Dinlerinde Meryem**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1979.

Türrazi, Filip di; **Esdak mâ Kâne an Tarih-i Lübnan I-II**, Beyrut 1948.

Uçkun, Murat; **Ortaçağ Urfası'nda Mimari Eserler**, (C.B.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002.

Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osrhoene, St. Petesburg 1887.

Urfalı Mateos; **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1962.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich; **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.

—; **Justin the First: An Introduction to the Epoch Justinian the Great**, Harvard Üniv. Press (Cambridge, Massachusetes) 1950.

Vattioni, F.; **Le Iscrizioni di Hatra**, Naples 1981.

Waddington, George; **A History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation**, London Baldwin and Cradock, Paternoster Pow-MDCCCXXXIII.

Wagner, J.; **Selevkia am Euphrat/Zeugma**, Wiesbaden 1976.

—; *“Provincia Osrhoenae: New Archaeological Finds Illustrating the Military Organization Under the Severen Dynasty”*, (ed. S.Mitchell), **Armeis and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolie**, BAR International Series 156, 1983.

- Wallace-Hadrill, D.S.; **Christian Antioch: A Study of Early Christian Thought in the East**, Cambridge Ün. Press 1982.
- Weitzmann, K.; "*The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos*", **Cahiers Archeologiques XI**, 1959.
- Welles, C.B.; **Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy**, Chicago 1974.
- Welles, C.B. & O.R.Fink and J.F.Gilliam; "*The Parchments and Papyri: The Excavations at Dura-Europos*", **Final Report, Vol 5, part I**, New Haven: Yale Univ. Press 1959.
- Wickede, A. & A. Mısır; "*Çavi Tarlası 1984 Kazı Kampanyası*", **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985.
- Wigram, Harvey William; **The History and Theology of the Tree Creeds**, London and Cambridge 1954.
- ; **The Assyrians and Their Neighbours**, London (G.Bell and Sons) 1929.
- ; **Introduction to the History of the Assyrian Church**, London 1910.
- Wiles, M.T.; "*In Defence of Arius*", **Journal of Theological Studies**, XII-2, Oxford 1962.
- Wilkinson, T.J.; "*Settlement and Land use at Kurban Höyük and other Sites in the Lower Karababa Basin*", **Town and Country in Southeastern Anatolia vol:I.**, Chicago 1990.
- Wright, W.; **Apocryphal Acts of the Apostles I**, London 1871.
- ; **The Works of the Emperor Julian, With an English Translation II**, 1913.
- Woodward, E.L.; **Christinity and Nationalism in the Later Roman Empire**, London 1916.
- Worth, J.W.; **the Ministry of Grace: Studies in Early Church History with Reference to Present Problems**, London 1991.
- Yakar, J.; **The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age**, Oxford 1985.
- Yakubun Mektubu (Yeni Ahid)

Yalçinkaya, Işın; “*Araştırmaların Işığında Anadolu Sorunlarına Genel Bir Bakış*”, **DTCFD**, Ankara 1985.

Yardımcı, Nurettin; “*Harran*”, **XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10 Temmuz 1987**, TTK, İstanbul 1998.

—————; “*Harran 1983*”, **IV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985.

—————; “*1990 Yılı Şanlıurfa Harran Ovası Yüzey Araştırmaları*”, **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1992.

Yaşar, Şükran; **III – VIII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasî, Fizikî, İdarî, Dinî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)**, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2002.

Yates, F.A.; **Giardono Bruno and the Hermetic Tradition**, London 1964.

Yazıcıoğlu, Bike (Derleyen), “*Yakındoğu'nun En Erken tapınakları-Göbeklitepe*”, **Sanatdünyamız, 80 Yaz**, 2000.

Yeremya (**Eski Ahid**)

Youtie, H. C.; “*A Gothenburg Papryus and the Letter to Abgar*”, **Harvard Theological Review** **23**, 1930.

—————; “*Gothenburg Papryus 21 and the Coptic Version of the Letter to Abgar*”, **Harvard Theological Review** **24**, 1931.

Yuhanna (**Yeni Ahid**)

Yuhanna Lorens Fan; **Tarihü'l-Keniseti'l-Mesihiiyeti'l-Kâdime ve'l-Hadise**, (çev. Mihail Urban), neşr. Henry Hors, Beyrut 1875.

Yuhanun bar Şuşen; “*Egerso: Lukbal Halkidona Tirayay Kiyono*” **Ed-Daskaliyye**, MGM Kütüphanesi.

Yuhanun bar Vehbun, “*Kurbono Kadişo*” **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

—————; “*Köbmuso*” **MFALMKQMTŞ**, MGM Kütüphanesi.

Yusuf ed-Dibs; **Tarih-i Surya IV**, Beyrut 1900.

Zekeriya el-Fasih; **Tarihü'l-Zekeriyya el-Fasih II**, Yer ve Tarih kaydı yok.

DİZİN

A

Ab Şomo, 401, 402, 409
 Abbasi Halifesi el-Mansur, 262
 Abbasi, 62, 101, 262, 335, 540
 Abbasiler, 336
 Abdu bar Abdu, 305
 Abdu Yeşu, 48
 Abdu, 48, 147, 149, 151, 305, 491
 Abercius, 406
 Abgar bar Abgar, 152
 Abgar Frahad, 174
 Abgar Hanedanlığı, 141, 142, 145
 Abgar I. Pega, 151
 Abgar III., 156
 Abgar IX., 171
 Abgar Krallığı, 136, 141, 142, 150, 151, 174, 179
 Abgar Krallığı, 58
 Abgar Mozaığı, 276
 Abgar Okomo, 148
 Abgar Phrahates, 175
 Abgar Severus, 171, 172
 Abgar Sumoqo, 156
 Abgar Ukomo, 148, 396
 Abgar Ukomo, 2, 157, 158, 159, 169, 396, 405, 407
 Abgar V., 157, 394
 Abgar VI., 159
 Abgar VIII., 162, 166, 248, 552
 Abgar VIII., 250
 Abgarus, 171
 Abraham, 149, 170, 229, 255
 Abram, 21
 Abschelama, 274, 401
 Abû Rim, 349
 Abu, 12, 39, 123, 180, 185, 335, 350, 355, 396, 398, 483
 Aburas, 58
 Abyss, 118
 Acemiler, 325
 Acheulan, 67
 Adad, 106, 107, 110, 123, 124
 Adad-guppi, 122
 Adadi, 338
 Adalet Divanı, 417
 Adana, 56, 132, 133
 Adapa, 118
 Adar, 205, 207, 301
 Addai, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 44, 148, 159, 250, 251, 254, 318, 394, 398, 400, 401, 402, 405, 406, 407, 412, 477, 479, 486, 507, 510, 547
 Adelfoslular, 199
 Adem Peygamber, 18
 Adıyaman, 54, 56, 138
 Adiabene Kilisesi, 413
 Adiabene, 56, 48, 144, 158, 166, 407, 413, 477, 478, 550
 Adiabeni Ezad, 12, 407
 Adımut, 368
 Adliye Teşkilatı, 317
 Adm, 140
 Admum, 140
 Aelia Capitolina, 480
 Aerobondius, 209, 213
 Afrates, 479
 Africanus, 37, 406, 536
 Afrika, 310, 411, 486
 Afrikanus, 153
 Afuha, 23, 286, 287
 Afiyon, 132
 Agathadaimon, 367
 Agathadaimon, 368
 Aggai, 302, 409

Ağadımun, 368
 Anab, 519
 Ahne-eriba, 118
 Ahlamu, 111
 Ahudeme, 445
 Ahuni, 115
 Aile Portresi Mozaığı, 274, 284, 287, 288, 518, 530, 548
 Aile Portresi, 274, 276, 284, 287, 288, 518, 530, 548
 Ain el-Arus, 138
 Ain es-Selok, 138
 Akad, 99, 100, 101, 347, 383
 Akamenid, 94, 120
 Akarçay Höyük, 65
 Akarçay Tepe, 72
 Akay, 412
 Akçakale, 59
 Akhaimenid, 125
 Akıtu, 349
 Akitu, 372, 384
 Akkad, 58, 100, 101, 102, 119, 120, 123, 124
 Al Bazdu, 546
 Alâha, 149
 Alalaih, 107, 108
 Alaşiya, 113
 Alexander, 120, 131, 186, 205, 268, 312, 315, 318, 507, 552
 Alexandria, 137, 172, 410, 425, 483
 Alexandriana, 137
 al-Furat, 58
 Algaze, 33, 64, 65, 102, 138
 al-Kamer, 350
 Allai, 338
 Allat, 343
 Alman, 77
 Aloho, 155
 Altar, 251
 Alusis, 416
 Amanos, 64, 101
 Amanus, 51
 Amasaku, 111
 Amath-sin, 514
 Amazonius, 259
 Amel-Marduk, 121
 Amenos, 156
 Amid, 52, 115, 129, 184, 208, 209, 213, 216, 217, 231, 268, 312, 322, 402, 525, 563
 Amidli Afram, 508
 Amidonius, 261
 Amik Ovası, 97, 102, 107
 Amik, 97, 102, 107
 Amirus, 369
 Ammianus Marcellinus, 56
 Amphipolis, 134, 137
 Amreyn, 433
 Amurru, 107, 108
 Ana, 54, 56, 58, 84, 90, 215, 244, 263, 266, 361, 451, 452, 474, 475, 500
 Anafora, 469
 Ananeouna, 148
 Ananias, 407, 477
 Anastasios, 204, 488
 Anastasius, 42, 204, 205, 208, 209, 212, 213, 218, 220, 256, 267, 315, 322, 501, 507, 510, 523, 531, 534, 559, 562
 Anatolus, 258, 297
 Andreas, 258, 297
 Anglo-Sakson, 5
 Anşar, 118
 Antakya Patriği Afram, 221
 Antakya Patriği Malatios, 194
 Antakya Patriği Yuhanna, 200, 201, 430, 431
 Antakya Patrikhanesi, 38, 187, 425

Antakya, 30, 37, 38, 39, 41, 42, 55, 56, 58, 134, 146, 160, 161, 173, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 187, 189, 194, 200, 201, 202, 203, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 232, 233, 262, 263, 285, 313, 386, 392, 393, 394, 404, 408, 409, 410, 411, 412, 417, 425, 427, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 444, 451, 453, 473, 481, 482, 491, 501, 508, 513, 521, 550
 Anthemisa, 137
 Anthemus, 134, 137
 Anthemusia, 137, 161
 Antiocha, 138
 Antiochia Kallirhoe, 134, 137
 Antiochia Mygdoniae, 134
 Antiochos Epiphanes, 134, 137
 Antiochos Sidetes, 141
 Antiochos, 491
 Antiochos, 104
 Anton, 444
 Antoniana, 137, 172
 Antoninos, 444
 Antoninus, 146, 171, 239
 Antonius Caracalla, 168
 Antonius, 26, 44, 168, 310
 Anu, 110, 123
 Anu-Adad Tapınağı, 111
 Anunnaki, 124
 Anzetene, 206
 Apamea, 63, 132, 133
 Apamee, 228
 Apamea, 138, 215
 Apollonius, 58
 Apostolic, 411
 Apostolik, 5, 404, 408, 425
 Appion, 209, 512
 Appionus, 213
 Aqueleiali Refinus, 14, 296
 Arabarkos, 145
 Arabes, 32, 490
 Aramca, 147, 226, 413
 Arami, 112, 114, 115, 126, 146, 349
 Aramiler, 112, 114
 Aramiya, 560
 Arani, 369
 Arap, 42, 52, 62, 145, 146, 153, 161, 205, 226, 252, 290, 292, 303, 335, 337, 343, 370, 490, 541, 542
 Arapça, 5, 39, 43, 51, 58, 136, 140, 147, 148, 151, 163, 200, 213, 226, 262, 346, 401, 530, 554
 Araplar, 124, 213, 220, 305, 377, 386
 Aratas, 369
 Aratus, 369
 Arbandes, 160
 Arbela, 138, 146
 Archi, 64, 99, 106
 Aribasis, 369
 Arimateali Yusuf, 13
 Arıs, 353
 Aristakis, 414
 Aristocloe, 156
 Arius, 194, 424, 427
 Ariuscular, 425
 Arkhidaios, 131
 Arkhor, 300, 432
 Arman, 101
 Armeen, 560
 Armen, 560
 Armena, 560
 Armenian, 200, 232, 414, 425, 429, 439
 Aron, 519
 Arrianos, 64, 131, 132

Arslantepe, 95
 Arşiv Binası, 250
 Artaxata, 159, 560
 Arû, 349
 Aryanist, 194, 426
 Aryanistler, 196, 199, 424, 425
 Aryanizm, 194, 199, 296, 424, 426
 Aryu Hanedanı, 265, 300
 Aryu, 136, 146, 150, 152, 265, 292, 300, 311, 491, 534
 Arzenene, 229
 Arzun, 413
 Asarhaddon, 117, 118, 119
 Asclepius, 219, 368, 369
 Asdıtakim, 106, 107
 Asitavanda, 113
 Asklepios, 258, 297
 Asklepyus, 369
 Aslan, 85, 86, 87, 147
 Assur, 32, 33, 138
 Assyria, 56, 337, 366
 Asu, 119
 Asur, 10, 52, 55, 57, 58, 62, 94, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 130, 140, 154, 334, 337, 402, 410
 Asurbanibal, 122
 Asur-bel-kala, 112
 Asur-etil-şame-irşitim-ballitsu, 119
 Asuriler, 32
 Asur-Uballit, 119, 120
 Asurya, 205
 Aşağı Yarımca Höyük, 92, 94
 Aşağı Yarımca, 32, 92, 94
 Atanasyos Cemmâl, 450
 Atargatis, 22, 26, 138, 339, 343, 350, 353, 378, 379, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 405, 515
 Atatürk Barajı, 67, 92
 Atina Akademisi, 345
 Atina, 137, 345
 Augustinus, 146
 Augustus, 156, 159
 Aurelia Antonina, 137
 Aurelia, 137, 146, 173
 Aurelianus Hıfşal, 311
 Aurelianus, 179, 182, 183, 311, 551
 Aurelius, 16, 146, 165, 173, 183, 307, 339
 Avidius Cassius, 164
 Avrupa, 310, 411, 537
 Avstetavos, 433
 Ay Tanrısı Sin, 122, 301, 337, 340, 342, 343, 348, 349, 350, 363, 366, 372, 377, 379
 Ay Tapınağı, 122, 363, 372
 Ayasofya Kilisesi, 252, 258, 260
 Aylıyûs, 352
 Aylun, 369
 Aynzelihâ Gölü, 245
 Ayyu, 282
 Azarmahan, 228
 Azer, 16, 17, 349
 Azîmûn, 368
 Aziz Yahya Kilisesi, 202
 Azize Helena, 12, 13
 Azize Veronica, 10
 Azizos, 353, 387, 515
 Azzûz, 353
B
 Baal Şarîm, 343, 347, 366
 Bab el-Nasir, 547
 Bab el-Zueylek, 547
 Bâb Funduku'l-Zeyd, 372

Bâbâ, 353, 367, 370, 372, 375, 384
 Babai, 180, 416, 421, 423
 Babîl Krallığı, 121, 125
 Babîl Sûrgünü, 477
 Babil, 17, 33, 56, 100, 104, 106, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 133, 140, 334, 349, 352, 354, 381, 383, 477
 Babylonia Satraplığı, 125
 Babylonia, 119, 120, 125, 337, 366, 413
 Bactria, 57
 Badalum, 99, 100, 109
 Badger, 31
 Bağçeli Köyü, 33
 Bağçeli, 33, 65, 102
 Bahura, 250, 308
 Bakru bar Frahdâşt, 151
 Bâl, 353
 Balıklı Göl, 5, 18, 19, 20, 22, 26, 235, 248, 249, 255, 260, 297, 302, 382, 383, 386, 497
 Balihu, 116
 Ballihu, 130
 Balsâ, 352
 Balîf, 352
 Bambyca-Hierapolis, 132
 Bambyce, 58
 Bar Alaha, 258
 Bar Obroyo, 11, 39, 40, 41, 148, 185, 412, 421, 458, 460, 462, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 482, 491
 Bar Salibi, 37, 367, 370
 Bar Samyo, 401, 416
 Bardaysan Okulu, 178
 Bardaysan, 43, 58, 169, 178, 285, 406, 424, 427, 486, 534, 536
 Bardaysancılar, 199
 Bardaysancılık, 169
 Bardaysanizm, 426
 Bardin, 250, 308
 Bariaha, 247, 258, 297
 Barlaos, 247, 258, 297
 Barnabas, 408
 Basil bar Şumana, 21
 Basileios, 132
 Basilus Mannus Philoromaïos, 165
 Basilyos, 464
 Basra Körfezi, 58, 161
 Bath-Nikkai, 343
 Batı Kapısı, 247, 420
 Batı Mezarlığı, 272
 Batman, 70, 73
 Batnae, 138, 142, 144, 146, 184, 212, 215, 216, 240, 453, 490, 538
 Batnan, 322
 Batulamos, 447
 Bayl, 353
 Bedevi, 324, 516, 539
 Bedeviler, 550
 Begue, 152
 Behm-Blanche, 92
 Behram II., 183
 Behram, 183, 230
 Bekçiler Tepesi, 278
 Bekin Köyü, 211
 Bekr, 52
 Bekru, 147
 Bel, 31, 45, 251, 284, 337, 367, 377, 378, 380, 381, 384, 388, 401, 532
 Belahusur, 118
 Belbana, 381
 Belbani, 116
 Bel-Etir, 116, 119
 Belih, 53, 54, 56, 59, 104, 107, 116, 130, 199, 220, 549
 Bel-İlani, 337
 Belisarius, 220, 222, 223, 495
 Belit ile, 352

Belit Matate, 352
 Bel-lu-uballit, 116
 Benat-ı Qiyomo, 454, 503, 504
 Benay-ı Qiyomo, 454, 503, 504
 Benliya, 443
 Beniyamin Kabilesi, 334
 Be-Pihati, 116
 Bereketli Hilal, 55, 64, 71, 72
 Bes Araboyo, 445
 Besni, 114
 Beth Armaya, 213
 Beth Sahraye, 171, 304
 Beth Şamaş, 202
 Beth Şemeş, 247, 260, 295, 297, 379
 Beth Tabara, 248, 304, 496
 Beth Tabhara, 171
 Bet-Ketraye, 413
 Bet-Lapat, 413
 Bet-Meskene, 413
 Bet-Nigtor, 413
 Bet-Qetraye, 413
 Beyrut, 15, 43, 48, 178, 201, 227, 369, 391, 392, 393, 410, 414, 432, 433, 436, 460, 477, 528, 538
 Beysan, 480
 Beyt Aramoye, 146, 491
 Beyt Sirrihim, 371
 Beytanya, 480
 Beytlehem, 17
 Bilak, 130, 549
 Bilechas, 59
 Bilgi, 347
 Bilyân, 353
 Birecik, 32, 33, 54, 56, 57, 58, 62, 64, 66, 94, 102, 108, 137, 138, 143, 164, 184, 237, 292, 322, 453, 501, 545
 Biris Mezarlığı, 68, 69, 71
 Birket İbrahim, 495
 Birtha, 54, 143, 184, 216, 240
 Bit Adini Krallığı, 114
 Bitlis, 57
 Bit-Zamani, 115
 Bizans, 4, 61, 64, 185, 186, 187, 188, 189, 193, 194, 196, 197, 202, 203, 204, 208, 209, 213, 218, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 243, 244, 252, 256, 263, 270, 301, 308, 319, 312, 313, 314, 317, 322, 323, 324, 328, 331, 407, 415, 419, 421, 423, 424, 425, 426, 428, 431, 432, 436, 439, 441, 444, 445, 452, 481, 484, 485, 487, 488, 495, 496, 497, 500, 507, 509, 510, 511, 512, 514, 516, 523, 534, 547, 557, 559, 560, 562
 Bogra, 146
 Boğazçay, 72
 Boksın, 211
 Borborianlar, 199, 427
 Borsippa, 123, 381
 Boule, 314, 316
 Boybey, 114
 Boytepe, 72
 Bozda, 546
 Bozdağ, 546
 Bozova, 32, 33, 62, 64, 67, 68, 93, 101, 102, 108
 Brice, 32, 56, 67, 94, 95
 Bruce Howe, 68
 Budar, 498
 Budizm, 485
 Bulid, 250, 308
 Busra, 443
 Buzes, 222
 Büyük Abgar, 166, 168, 169, 171, 178, 249, 273, 302, 303, 309, 405, 407, 410, 554

Büyük Cami, 255
Büyük Dikran, 148
Büyük Gregorius, 487
Büyük İskender, 63, 126, 130, 133, 135,
178, 237, 325, 344
Büyük Kilise, 254, 257, 538, 548
Büyük Konstantinos, 13, 196, 407, 410,
423, 424, 425, 451, 500
Büyük Severios, 218, 440, 444
Büyük Sunak, 250, 251, 264, 498
Büyük Vaftizhane, 296

C-Ç

C. Julius Pacatianus, 179
Caber Kalesi, 184
Cafer Höyük, 72
Callinice, 240
Callinicos, 240
Callinicus, 183
Callinike, 220
Callinocos, 138
Camullana, 9
Canlı Paraklet, 485
Canon of Tarsus, 443
Carhae, 137
Carrae, 56, 114
Caserea Metropolitliği, 480
Cassius Dio, 154, 160
Cassius Longinus, 158
Catholicus, 445
Cebel Abdülaziz, 52
Cebel Sincar, 52
Cebraill, 151, 221
Cenaze Şöleni, 276, 284
Cesaropapist, 221
Ceylanpınar, 60, 109
Ceziraye, 308
Chesney, 31, 58
Chosroes, 445
Christotokos, 200, 256, 452
Chwolsohn, 32, 346, 349
Ciborium, 538
Cin Değirmeni, 264
Circis Peygamber Camii, 261, 262
Cizre, 53, 56
Collatio Iustralis, 507, 558, 559
Colonia Metropolis, 173
Comes Orientis, 318, 441
Comitanses, 322
Commadus, 165
Constantina, 184
Constantinius, 239, 558
Contantina, 240
Corbulo, 159
Crassus, 153, 154, 155, 303
Ctesiphon, 161, 183, 192
Cudi, 26, 53
Cullab Deresi, 130
Cullap Deresi, 199
Cullap, 53, 54, 59, 60, 199
Curia, 314, 316, 561
Curniales, 316
Cündişapur, 413
Cyrii, 429, 438
Cyrus, 16, 203
Çanaklake Boğazı, 130
Çarhoğlu Muhammed, 262
Çatalhöyük, 84
Çavi Tarlası, 92, 93, 94
Çayönü, 69, 70, 71, 72, 7478, 81, 89, 90
Çınaz, 72
Çin, 56, 57, 58, 129, 241, 389, 458, 549,
553
Çukurova, 91, 95, 97, 113, 117

D

Daisan, 54, 59, 235, 247, 539, 564
Damaskus, 146, 232
Daniel, 108, 258, 271
Danyai, 431, 432, 435
Dara, 53, 56, 184, 209, 216, 217, 220, 222,
228, 230, 231, 240, 322, 446, 501,
550
Darius, 125, 130, 131
Dausara, 184, 240, 453
Davud, 17, 424, 543
Daylafatân, 353
Dayr Kâdi, 350
Daysan Nehri, 170, 198, 538, 552
Dayve, 463
Dayyana Datnra, 313
Dayyana, 313
Decius, 180, 181, 186, 187, 421, 423
Dede Korkut, 524
Defne, 386
Dehlizli Manastır, 263
Dekopolis, 480
Deli Manes, 487
Demetrios, 132
Dergah Camii, 19
Deyr Kâdi, 372
Deyr Yakub, 25, 26, 128, 264, 265, 379
Deyroyo, 49, 454
Dimaşkı, 353, 354, 355, 361, 362, 363,
367, 369, 372
Dicle, 51, 52, 55, 56, 58, 61, 65, 71, 72,
109, 112, 114, 126, 138, 139, 146,
154, 161, 168, 177, 187, 192, 222,
237, 385, 413, 537, 540, 549, 559
Diglat, 58
Dikran II., 155
Dikran, 152, 155
Dilkaya Höyüğü, 98
Dimaşk, 57
Dimet, 444
Dini, 391
Diocletianus, 254, 314, 416, 417, 422, 423,
550, 557
Diofizit, 452, 458
Dioscorus, 434, 435, 436, 437
Diyakoz Schaloulou, 416
Diyarbakır, 36, 38, 42, 52, 56, 66, 70, 77,
100, 184, 192, 208, 209, 239, 310,
321, 322, 326, 327, 328, 329, 400,
402, 437, 444, 549, 558, 562
Diyarbakırlı Afram, 221, 441, 521
Diyonsiyos Tel-Mahroyo, 149, 155, 157,
159, 162, 170, 174, 204, 206, 207,
214
Doğu Kapısı, 224, 247
Dolichenus, 515
Domentiolus, 231
Dönek Antoninus, 182
Drijvers, 12, 20, 31, 33, 34, 43, 45, 50,
129, 136, 137, 142, 143, 145, 152,
158, 160, 163, 173, 272, 278, 282,
285, 286, 287, 291, 293, 301, 302,
307, 308, 343, 357, 357, 363, 368,
376, 378, 380, 381, 382, 383, 384,
387, 405, 406, 422, 479, 486, 490,
491, 496, 498, 515, 529, 532
Dumuzi, 347, 348
Dur Şarrukin, 55
Dür, 369
Dura, 308, 310, 514
Dura-Europos, 132, 164, 284, 306
Dursadu, 116
Duru, 121, 130, 218, 488
Duval, 4, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17, 26, 31,

50, 54, 133, 135, 136, 139, 146, 147,
150, 151, 153, 155, 156, 157, 158,
159, 160, 161, 162, 163, 164, 168,
172, 175, 183, 185, 187, 189, 191,
193, 195, 196, 198, 199, 200, 201,
202, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
212, 213, 214, 215, 216, 219, 220,
222, 224, 225, 228, 229, 230, 231,
237, 239, 240, 243, 244, 246, 248,
250, 251, 252, 254, 255, 257, 258,
260, 266, 267, 269, 278, 295, 296,
297, 302, 303, 315, 316, 318, 320,
322, 324, 328, 329, 402, 405, 410,
416, 418, 421, 424, 426, 431, 437,
491, 495, 496, 497, 498, 501, 510,
513, 521, 531, 532, 533, 534, 538,
539, 541, 542, 547, 548, 549, 554,
557, 558, 559, 562, 564
Dux, 321, 323, 324, 325

E

Ea, 110, 124
Ebediyet Evi, 278
Ebionim, 480
Ebionitler, 480
Ebla, 98, 99, 100, 101, 103, 109
Ebu Yusuf, 46
Eden Bahçesi, 90
Edessa Antoniana Colonia Metropolis
Aurelia Alexandria, 172
Edessa Katipleri, 250
Edessa, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 16, 20, 22, 34,
43, 45, 54, 56, 57, 58, 61, 93, 113,
114, 121, 126, 128, 130, 131, 132,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 193, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 209, 211,
212, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
219, 220, 221, 222, 223, 224, 225,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 234,
235, 237, 238, 239, 240, 241, 243,
244, 245, 246, 247, 248, 249, 250,
251, 252, 254, 255, 256, 257, 258,
260, 261, 262, 263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270, 271, 272, 274,
276, 278, 282, 284, 285, 286, 287,
288, 289, 290, 291, 292, 293, 294,
295, 296, 297, 298, 299, 300, 301,
302, 303, 304, 305, 307, 308, 309,
310, 311, 312, 313, 314, 315, 316,
317, 318, 319, 320, 321, 322, 323,
324, 325, 328, 329, 331, 333, 334,
343, 357, 363, 368, 375, 376, 377,
378, 379, 380, 381, 382, 383, 384,
386, 387, 393, 398, 400, 403, 404,
405, 406, 407, 408, 410, 412, 416,
418, 421, 423, 424, 425, 426, 427,
430, 431, 432, 433, 434, 435, 436,
437, 438, 439, 441, 442, 445, 450,
453, 477, 478, 479, 480, 482, 483,
486, 487, 490, 491, 492, 493, 494,
495, 496, 497, 498, 499, 500, 501,
502, 503, 504, 506, 507, 508, 509,
510, 511, 512, 513, 514, 515, 516,
517, 519, 520, 521, 522, 523, 524,
525, 526, 527, 528, 529, 530, 531,
532, 533, 534, 535, 536, 537, 538,
539, 540, 541, 542, 543, 547, 548,
549, 550, 551, 552, 553, 554, 556,
557, 558, 559, 561, 562, 563, 564

Efes, 5, 200, 201, 202, 402, 403, 408, 410, 431, 434, 435, 436, 437, 438, 446, 451, 452, 465, 481
Efesli Yuhanna, 37, 42, 447, 511
Eflatun, 43, 369
Ege, 126, 129, 241, 271, 443, 537
Egypt, 128, 439
Egyptus, 128
Ekamia, 62
Ekdikos, 320
Ektesis, 233
Elazığ, 57, 147, 201, 304
El-Cezire, 42, 393
El-Istahri, 252
El-Makdisi, 252
el-Mudarrak, 372
Eluhat, 111
Elul, 120
el-Uia, 146
Elyesa Peygamber, 25
Elyma, 499
Emessa, 517
Enlil, 110, 124, 348
Enoch, 128
En-zu, 337
Episkopos Barsai, 195
Episkoposlar Senatosu, 453
Episkoposluk Mahkemeleri, 319
Erbil, 36, 56, 131, 146, 173, 185, 203, 402, 413, 432, 439, 478, 550
Erek, 21
Erekh, 128, 135
Ergani, 74
Erhanedanlar, 94
Eriha, 72
Ermeni Krallığı, 152
Ermeni, 148, 152, 155, 171, 414, 437, 452, 491
Ermenice, 13, 37, 148, 157, 414
Ermenistan, 148, 152, 158, 159, 160, 163, 168, 181, 183, 198, 206, 207, 230, 237, 241, 393, 414, 437, 443, 510, 537, 549, 560
er-Ruha, 140
Erzurum, 98, 109, 110, 207, 209, 392
Esculape, 10
Eski Kilise, 201, 254, 255, 538
Es-Sevad, 540
Ethbaal, 519
Etienne, 223
Euchaita, 5
Euchatai, 219
Eugemus of Seleucia, 443
Eugenius, 208
Euhalios, 8, 223
Eulogius, 215, 258, 268
Euphemia, 276, 418, 436, 514
Euphrates, 31, 56, 58
Europos, 65, 134, 137, 310, 322, 514
Eusebius, 2, 6, 10, 37, 45, 250, 263, 320, 394, 395, 396, 398, 400, 403, 404, 406, 409, 486
Eutyches, 460
Evagrius, 8, 9
Evgin, 443, 444, 447, 456
Exadra Manastırı, 263
Excubitor, 218
Eyalet Mahkemeleri, 317
Eyyüp Mahallesi, 285
Eyyü Peygamber, 23, 24, 25, 264
Ezad, 146, 407, 477
Ezici, 327

F

Fakr, 348
Fallaha, 323
Familiya, 215

Farsça, 39, 146, 147, 148, 151, 156, 308, 491
Fenikeliler, 327, 383
Feoderati, 516
Ferdayso, 463
Ferist, 17
Fiqido, 413
Fırat Seleukiası, 63
Fırat, 14, 32, 33, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 92, 93, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 119, 120, 125, 126, 131, 132, 134, 137, 138, 139, 143, 145, 146, 152, 154, 156, 159, 162, 164, 165, 174, 179, 181, 183, 184, 199, 212, 237, 238, 239, 240, 241, 292, 299, 333, 384, 385, 406, 498, 516, 537, 540, 549, 553
Fırırılı Camii, 257
Fıstıklı Höyük, 65
Filiksinos Menbeci, 439, 440
Filiksinos, 219, 227, 439, 440, 459
Filistin, 9, 10, 14, 51, 57, 71, 74, 103, 104, 231, 234, 391, 436, 437, 441, 443, 450, 477, 480, 485
Finnigya, 443
Flabyanus, 433
Flavianus, 435, 439, 440
Foederati, 324
Fortor, 347
Frahad, 174
Frahad III., 155
Frahad, 147, 155
Frenk, 255
Frig, 527
Fşitto, 479
Futyos, 433
Fynegus, 197

G

Gabriel, 48, 151, 263, 457
Gad, 343, 347
Gadlat, 343
Galer, 186
Galerius, 183
Gallie, 390
Galya, 486
Garmolo, 450
Gassan, 226, 325, 516
Gassani Arapları, 225, 226
Gassaniler, 226
Gautier, 32, 67
Gaygamela Ovası, 131
Gence, 233
Gaziantep, 64, 68, 106
Gence, 233
General Anatolia, 201
General Areobindus, 563
General Germainus, 229
General Priscus, 229
Genso, 463
Gerçek Hac, 10, 12, 45
Germenler, 323
Germiş Çayı, 211
Germüş Dağları, 85
Gırlavuk, 25
Gnostik, 368, 424
Gobryas, 125
Golgota, 10, 12
Gordianus III., 174, 179
Gordianus, 146, 174, 175, 179
Gordon Childe, 69
Got, 181, 214, 216, 270, 539
Gotarzes, 158
Gotlar, 323

Göbekli Tepe, 72, 73, 77, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Gölbaşı, 32, 68
Grandees, 309
Grigoryos, 414, 473
Grillile, 84
Guilds, 508
Gullab Irmağı, 210
Gurgum, 113, 117
Güneş Tapınağı, 247, 362
Güney Irak, 22
Güney Kapısı, 247, 258, 295, 296, 297

H

Habur Üçgeni, 53
Habur, 53, 54, 58, 104, 107, 111, 114, 115, 184, 220, 386
Habura, 58
Hacı Nebi, 92, 94, 102
Hadrianus, 142, 162
Halaf, 91, 93, 94
Halep, 55, 56, 99, 108, 474
Haifa, 62
Halfeti, 62, 64
Halife Me'mun, 336
Halkan Çemi, 70, 72, 73, 74
Halpa, 108
Hama, 133, 392
Hamamlar, 268, 535
Hâmân, 347
Hanigalbat, 108, 110, 111, 113, 114
Hanna, 6, 7, 36, 41, 48, 221, 421, 422, 441, 445, 448, 459, 465, 467, 508
Hannan, 6, 395, 397, 407
Hanu, 107
Hanular, 107
Harabe Bezikan Höyük, 66
Haran, 369
Harbaniler, 337
Harris b. Cebele, 226, 227, 325, 443
Harran Kapısı, 246, 247, 513, 553
Harran Paganizmi, 333, 367
Harran Sabilieri, 336, 337
Harran, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 32, 33, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 88, 89, 90, 94, 98, 99, 100, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 137, 138, 140, 142, 146, 153, 154, 155, 165, 167, 173, 174, 182, 183, 184, 189, 197, 198, 208, 209, 210, 211, 222, 224, 237, 240, 241, 243, 246, 247, 253, 263, 264, 271, 291, 303, 314, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 356, 359, 360, 361, 363, 366, 367, 369, 370, 372, 373, 375, 376, 377, 379, 384, 388, 400, 431, 432, 435, 444, 453, 490, 498, 511, 512, 513, 530, 540, 541, 542, 546, 549, 550, 553
Harrani, 116, 120
Harraniler, 336, 337, 344, 350, 354, 355, 371, 374, 376, 383
Harranlı Baba, 43, 353, 372, 375, 384
Harranu, 111, 115, 119, 120
Hassay, 545
Hassek Höyük, 92, 93, 102
Hasseke, 53
Hastahaneiler, 266
Hastasp, 412
Haşşuwa Ülkesi, 108
Hatay, 126
Hatazilu, 115
Hatra, 57, 141, 166, 306, 343, 349, 529

Hatti, 110, 113, 123, 124, 337
Hattina, 116
Hauptmann, 71, 77, 81, 85, 87, 89, 90, 91,
93, 102, 103, 104, 109
Havari Andrew, 408
Havari Tomas Kilisesi, 194, 257, 261, 559
Havari Tomas, 14, 15, 16, 39, 44, 194, 201,
257, 261, 414, 559
Havariler Kilisesi, 201, 268, 480
Havra, 252, 480
Havran, 147
Havva, 503, 519, 520
Haydutlar Konsili, 435
Haylavoso, 461
Hegemon, 313
Hegra, 146
Helena, 12, 148, 232, 407
Helenistik, 93, 169, 178, 179, 203, 246,
267, 344, 368, 389
Helios, 352
Hellenopolis, 334
Hemorr Hoisse, 10
Hendibana, 263
Henotikon, 203, 204, 437, 438, 439
Heptarey, 10
Hera, 234, 349, 386
Heraklius, 232, 233, 234
Hereon, 292
Hermes Kültü, 367
Hermes Trismegistus, 367, 368
Hermes, 128, 367, 368, 370, 373, 381, 387
Hermetica, 368, 382
Hermetik Literatür, 368
Hermetisizm, 368
Herod, 148, 519
Herodot, 125
Hevva, 128, 149
Hims, 182
Hiba, 201, 257, 258, 260, 261, 267, 297,
313, 431, 432, 433, 434, 435, 436,
437, 444, 445, 452, 501, 508, 516,
549
Hibishoyo, 456, 458
Hibra, 123
Hicaz, 19, 146, 147, 352
Hierapolis, 12, 22, 376, 377, 382, 384, 385,
386, 498, 499
Hieropolis, 58, 138, 382, 383, 384, 532,
550
Hilakku, 113
Hilvan, 77
Himeria, 453
Himrya Piskoposu Uranius, 432
Hindeistan, 15, 16, 41, 57, 58, 129, 241,
296, 348, 414, 485, 490, 510, 537,
549, 553
Hint Denizi, 57
Hint, 56, 57, 58
Hipodrom, 267, 535
Hira, 324, 516, 521
Hire, 208
Hireli Araplar, 209
Hit, 56
Hitit, 53, 62, 64, 103, 104, 105, 108, 109,
110, 112, 113, 114, 117
Hititler, 104, 109, 110, 111, 113, 114, 115
Hocker, 93
Hodda, 175
Homs, 11, 391, 392, 444, 446, 460, 466,
474
Horepiskopos, 454, 502, 503
Hormisdus, 487
Hormizd-Ardaşir, 413
Horzmid, 228, 230
Hrisargiros, 204

Hristiyan Kilisesi, 170, 254
Hulvan, 413
Hun, 198, 203, 209, 223
Hunlar, 323
Hür, 161
Hurefesqufo, 454
Hurra, 111
Hurri, 104, 108
Hurri-Mitanni, 104, 111
Huzirina, 115, 116
Hükümet Binası, 249
Hüsrev Anuşirvan, 220, 221, 222, 230, 495,
513
Hüsrev I, 8, 222, 230, 231, 232
Hüsrev I. Anuşirvan, 8
Hüsrev I., 8, 222
Hüsrev II. Perviz, 230, 231, 232
Hüsrev, 8, 136, 220, 221, 222, 223, 224,
225, 228, 230, 231, 232, 233, 488,
495, 497, 510, 513, 517, 522
Hyparch, 321
Hypatius, 209, 216, 329
Hyrcan, 150
Hz. Muhammed, 370
Hz. Musa, 26, 356
Hz. Ömer, 22, 335
Hz. Şuayb Makamı, 356
Hz. Şuayb, 356
Hz. Yahya, 260, 390
Hz. İbrahim, 22
I-I
I. Hüsrev, 328, 524
İaloud, 161
İatribu, 123
İbas, 201, 408, 431
İbn Havkal, 252
İbrahim Peygamber, 17, 18, 511
İbranca, 151, 178, 272, 478, 480
İbranice, 146, 478, 479
İdris Peygamber, 128
İğdir, 98
II. Hüsrev, 239, 496, 517, 521
İlahiyatçı Yuhanna Manastırı, 263
İlsu, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 100, 113
İlise, 447
İmparator Caracalla, 162, 171, 172, 173,
177, 339, 343
İmparator Commodus, 166
İmparator Diocletianus, 315
İmparator Gordianus, 174
İmparator Hadrianus, 162, 163
İmparator Julianus, 187, 188, 189, 482
İmparator Julianus, 4, 187, 551
İmparator Neron, 159
İmparator Pertinax, 166
İmparator Septimius Severus, 145, 166,
168, 248, 554
İmparator Severus Alexander, 173
İmparator Theodosius, 196, 197, 200, 201,
427, 435
İmparator Valens, 190, 194, 296
İmparator Valerianus, 181, 238
İmparator Zenon, 202, 256, 452
İmparatorice Sophia, 227
İovianus, 324, 516
İpek Yolu, 478, 549
İpsos Savaşı, 132
Irak, 19, 57, 98, 234, 238, 540
İran, 3, 4, 8, 19, 30, 56, 119, 120, 121,
128, 129, 134, 139, 173, 174, 177,
179, 181, 183, 184, 200, 202, 207,
209, 212, 213, 216, 217, 220, 222,
223, 224, 225, 226, 227, 228, 229,
230, 232, 233, 234, 241, 268, 286,
308, 322, 345, 348, 389, 402, 413,

414, 431, 437, 438, 439, 441, 445,
450, 452, 477, 485, 495, 497, 500,
509, 510, 511, 516, 521, 524, 528,
529, 537, 538, 549, 550, 551, 557,
560, 562, 563
İranlı Mari, 431, 445
İranlılar, 3, 183, 187, 211, 212, 220, 224,
231, 266, 321, 328, 481
İritum, 99
İrridu, 111
İsa, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17,
30, 44, 47, 62, 199, 202, 222, 232,
296, 375, 390, 391, 392, 393, 394,
397, 398, 400, 404, 406, 407, 410,
411, 417, 429, 434, 435, 455, 459,
460, 461, 463, 466, 468, 469, 472,
473, 474, 475, 479, 480, 520
İsa-Mesih, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12,
13, 14, 16, 17, 44, 150, 157, 190,
191, 210, 212, 222, 225, 259, 296,
389, 390, 391, 393, 395, 398, 400,
417, 424, 427, 428, 429, 434, 438,
451, 452, 455, 458, 459, 463, 465,
466, 469, 470, 474, 477, 481, 486,
487
İsanı, 412
İskariyot, 17
İskender, 64, 120, 121, 130, 131, 132, 135,
204, 325
İskenderiye, 178, 197, 200, 218, 233, 408,
411, 424, 425, 428, 429, 430, 434,
435, 438, 441, 443, 444, 448, 449,
483
İskenderiye'li Theodosius, 442
İskenderun, 55, 56, 131
İskit, 64
İspanya, 10, 14, 419, 486
İsos, 126
İstanbul Konsili, 403, 426
İstanbul, 3, 4, 5, 8, 9, 15, 18, 24, 33, 51,
53, 55, 57, 60, 64, 66, 67, 69, 71, 77,
90, 93, 100, 102, 107, 109, 111, 113,
114, 122, 125, 131, 173, 180, 182,
185, 187, 196, 197, 199, 200, 202,
203, 209, 218, 221, 222, 226, 227,
228, 234, 252, 253, 269, 270, 271,
286, 301, 312, 320, 325, 327, 355,
390, 391, 402, 403, 408, 411, 426,
427, 428, 429, 431, 434, 435, 440,
441, 442, 443, 444, 446, 447, 449,
452, 465, 479, 485, 486, 492, 511,
517, 561
İstifan, 447
İşme Dagan, 107
İştâr, 123, 124, 338, 339, 343, 348, 350,
379, 383
İştâr-şumu-eres, 118
İtalya, 12, 183, 223, 271, 411, 486
İulianus, 324
İvannis, 497
İzaila, 120
İzat, 147, 159, 162
İznik Amentüsü, 194, 196
İznik Konsili, 39, 187, 194, 196, 394, 408,
410, 411, 419, 425, 453, 473, 475,
480
İznik, 39, 57, 187, 194, 196, 394, 408, 410,
411, 419, 425, 428, 446, 451, 453,
465, 473, 475, 480
J
Jacob, 227
Jericho, 72
Jezebel, 519
John Asquçnagés, 446
Johns, 32
Joseph, 12, 36, 146, 200, 491

Josephus, 477
Jovien, 240
Julianus, 4, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 426, 531
Julius Africanus, 536
Julyanus, 263
Jupiter Tapınağı, 361
Justin, 218, 220, 221, 225, 227, 228, 440, 450, 508, 564
Justinapolis, 564
Justinian Kanalı, 221
Justinian, 204, 218, 220, 221, 227, 233, 235, 240, 255, 258, 433, 445, 450, 487, 488, 508, 564
Justinianus Kanalı, 275
Justinianus II., 445
Juvianus, 192, 193
Jüpiter, 353, 354, 361, 376, 380, 381, 515

K
K.Prag, 33, 94
Kabad, 3, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 220, 223, 268, 317, 324, 327, 494, 495, 510, 523, 524, 541, 542, 562, 563
Kabahaydar, 544
Kadiköy Konsili, 9, 38, 202, 204, 218, 219, 263, 313, 435, 436, 437, 439, 444, 445, 446, 447, 450, 451, 452, 458, 465, 483, 508
Kadiköy, 9, 38, 202, 204, 218, 219, 263, 313, 403, 410, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 444, 445, 446, 447, 450, 451, 452, 458, 465, 483, 508
Kadiköylü Heraklianos, 487
Kahat, 111
Kahire, 46, 335, 353, 369, 372, 547
Kaikilliana, 550
Kaide, 21
Kaihu, 55, 116, 117
Kallinikos, 184, 229
Kallinikos, 212, 213
Kallipius, 322
Kallipus, 213
Kallrsn, 136
Kaniş Karum, 104
Kansu, 32, 67
Kantara Deresi, 77
Kantara Köyü, 77
Kanun, 221, 443, 444, 447, 509
Kapadokya, 104, 160, 194, 228, 414, 443
Karadeniz, 222
Karahantepe, 89
Karakoyun Deresi, 54, 247, 253
Karakoyun, 54, 59, 210, 247, 253
Karaköprü, 284, 544
Karanlık Kuyu, 417
Karasu, 58
Karha di-Bet Sıluh, 413
Karis, 441
Karkamış, 55, 56, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 100, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 113, 116, 117, 121
Karrai, 137
Kar-Şulmanuşerid, 116
Kasr el-Banat, 292
Kassandros, 132
Kassit, 100
Kastor, 347
Kaşları Dağı, 115
Kaşiyari, 53
Kaşkar, 413
Kaşyari Dağı, 53
Katalikosluk, 227
Katedral, 254

Katreyn, 414
Kaya Mezarlar, 287
Kaysum, 54
Kazane, 98
Keban, 102
Keçilitepe, 89
Kefer Şelem, 210
Keldaniler, 129, 337
Kelerios, 213
Kemerli Kapı, 247
Kenan, 21, 22
Kenanice, 147
Kerdimmas oğlu Menon, 131
Kermes Dere, 74
Kessler, 53
Keşker, 402, 413
Kfar-Fhor, 12
Khaboras, 58
Khirbet Kerak, 97
Khorenli Musa, 148
Khrysargryon, 558
Khrysargryon, 507
Kibris Kilisesi, 408
Kibris, 5, 113, 408
Kırk Mağara Köyü, 272
Kırk Mağara, 15, 178, 272, 478
Kiş Hamamı, 268
Kıyam Bayramı, 467
Kızı Kilise, 256
Kızılrmak, 125
Kilikia, 57
Kilikya, 102, 232, 443, 444
Kilise Mezarlığı, 278
Kiliseler, 231, 252
Kinnesrin, 444
Kirkesion, 184, 230, 453
Kirman, 414
Kirubé, 461
Kisra Anı Sırvan, 445
Kısyam Manastırı, 449, 450
Kitab-ı Mukaddes, 13, 20, 21, 22, 72, 129, 135, 414, 419, 458, 463, 465, 479
Kitlala, 130
Kizzuvatna, 113
Kizzuvatna, 110
Kommegene Devleti, 61
Kommegene, 61, 63, 114
Konstans Klor, 186
Konstantin, 12, 186, 209, 410, 419
Konstantinos, 12, 319, 408, 418
Kont Basil, 495
Konya, 11
Kopt, 5
Koşe, 213
Kovrad-Şirü, 234
Kozluk, 73
Köhnö, 454
Kökten, 32, 66, 67, 68
Kral Ardeşer, 485
Kral Samos, 61
Kral Va'el, 163
Kraliçe Apamea, 63
Kristolojik, 196, 200, 202, 426, 446, 447, 450, 451, 501
Kroisos, 125
Kronus, 348
Ksenophon, 125
Ktesifon, 179, 183, 213, 230, 232
Kubbe Köyü, 211
Kudüs, 1, 6, 9, 10, 12, 14, 17, 37, 38, 40, 44, 45, 150, 232, 233, 310, 390, 392, 395, 396, 403, 407, 411, 438, 443, 477, 479, 480
Kule Mezarlar, 292, 294
Kuleciler, 328

Kummuh Krallığı, 61, 62
Kummuh, 61, 62, 113, 115, 117
Kummuhu, 114, 121
Kurban Höyük, 101, 133, 548
Kurilos, 40, 200, 429, 430, 431, 434, 438, 452, 483
Kurslu Theodoret, 444
Kuzey Kapısı, 247, 295
Kuzey Mezarlığı, 275
Kuzi Teşub, 104
Kühnoye, 497
Kyrhos, 257
Kyrhos, 123, 125, 130
Kyrrios, 203, 297, 439

L
Ladilsya, 444
Ladokya, 443
Lagaş, 130, 370
Lağımçılar, 328
Lahit Mezarlar, 294
Largitiones, 190
Larıs, 353
Larsa, 123
Latince, 5, 43, 48, 139, 175
Latinler, 252
Legatus, 158
Leo, 349, 435
Leontius, 203, 231
Levalloiso-Mousterien, 67
Libanis, 197
Libellus, 180
Licinius, 186, 418, 419
Lidar Höyük, 92, 93, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 548
Limitanei, 323
Limitaneiler, 323
Lloyd, 56, 94, 95, 99, 109, 118
Lucius Aelius Septimus, 168
Lucius Verus, 163, 164, 165, 166, 238, 554
Luka, 7, 11, 13, 14, 390, 391, 392, 398, 417, 437, 455, 459, 463, 471
Lusius Quietus, 160
Luvica, 65
Lütirciya, 450
Lydia, 125
Lydlar, 112

M
Mabbog, 58, 215
Mabbog, 9
Mabbuğ, 213, 231, 439, 533
Macrianus, 182
Macrinus, 137
Mafryona, 445
Magistros Kelerius, 322
Magistros, 216, 217, 322
Magnus, 543
Mağaralar Kapısı, 247
Mağlitiya, 371
Mahiranu, 112
Mahuza, 213
Maioumas Su Şenliği, 532
Makam-ı Ibrahim, 18, 19, 254
Makedonya, 5, 126, 130, 135, 136, 137, 146, 481
Makedonyalılar, 132, 135
Mala, 58
Malahé, 461
Malatya, 38, 57, 97, 117, 208, 215
Malazgirt, 98
Ma'mudiso, 465
Manastırlar, 263
Manonikçılar, 327
Manfred, 92

Mani, 406, 485, 486, 487
 Maniheizt, 331, 485, 486, 487, 488
 Maniheizm, 251, 333, 406, 426, 450, 485, 486, 487, 488
 Mannos, 142
 Manu, 155, 379, 405, 409, 491
 Mar Alaha, 342, 360
 Mar Buzi Manastırı, 444
 Mar Corc Kilisesi, 262
 Mar Cyrus, 205
 Mar Hananya Manastırı, 227, 448, 449
 Mar Şem'un, 402
 Mar Yeşua, 3, 35, 36, 42, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 239, 256, 260, 261, 262, 267, 268, 278, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 328, 329, 375, 494, 495, 500, 507, 509, 511, 512, 523, 524, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 538, 541, 542, 548, 552, 554, 555, 557, 558, 559, 561, 562, 563
 Mara Samya, 353
 Maralaha, 356, 366, 378
 Maraş, 97
 Maratha, 453
 Marcia, 137, 146
 Marcianus, 201, 436
 Marcion, 424, 427
 Marcionistler, 199
 Marcionizm, 426
 Marcus Aurelius, 163
 Marcuopolis, 453
 Marcus Aurelius Abgar, 311
 Marcus Aurelius Carus, 183
 Marcus Opellius Macrinus, 173
 Marcus, 146, 165, 173, 179, 183, 311, 339, 491, 554
 Mardin Eşiği, 52, 53
 Mardin Tellası, 211
 Mardin, 30, 36, 52, 53, 56, 59, 184, 211, 263, 376, 437, 441
 Mardinu, 485
 Marduk, 122
 Marduk-şum-usur, 118
 Mari, 99, 101, 106, 107
 Marinus, 497
 Markos, 13, 392, 471
 Markos, 7, 11, 13, 15, 44, 392, 398, 417, 434, 455, 463
 Marmara, 57
 Mars Tapınağı, 361
 Mars, 353, 354, 361, 376
 Martin, 36, 223, 405
 Masius Dağı, 53
 Matta, 7, 11, 13, 15, 17, 390, 391, 398, 417, 429, 434, 455, 459, 463, 471, 477
 Mattiwaza, 109
 Maudad, 215
 Mauricius, 229
 Mavrikus, 228, 229, 230
 Maximianus, 186
 Maximius, 161
 Maximus, 309
 Mazdek, 524
 Meodelli Meryem, 468
 Medabberono, 320
 Medes, 210
 Medinet Habu, 113
 Medler, 61, 119, 121
 Medya, 134
 Meherdat, 148
 Meherdates, 144
 Mekadonopolis, 138

Mekke, 1
 Melfoniso di-Aday, 2, 6, 10, 13, 44, 146, 148, 394, 396, 398, 400, 401, 402, 404, 405, 407, 410, 412, 415, 422, 477, 479, 547
 Meliddu, 117
 Melkit, 9, 203, 204, 219, 231, 258, 313, 452, 497, 521
 Melko Abgar Rabo, 170
 Melko di-Arab, 306
 Melko Va'el, 554
 Melkoye, 452
 Melkoyo Abgar, 159
 Membic, 219
 Memfis, 346
 Menorah, 272, 478
 Merkür Tapınağı, 363
 Merkür, 347, 354, 363, 376, 380, 381
 Meryem Ana Kilisesi, 193, 256
 Meryem, 11, 62, 193, 199, 215, 256, 257, 263, 266, 427, 428, 429, 431, 451, 452, 459, 460, 465, 474, 475, 480, 519
 Mesallialılar, 199, 427
 Mesene, 141
 Mesih, 3, 6, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 212, 259, 267, 391, 409, 410, 417, 429, 434, 475, 480, 487, 505, 520
 Mesinalı Euhemerus, 369
 Metsbin, 148
 Mettolbaesoss, 306
 Mez, 32
 Mezarlıklar, 272
 Mezopotamya, 2, 4, 9, 14, 32, 36, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 69, 71, 72, 74, 77, 81, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 111, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 152, 153, 159, 160, 161, 162, 166, 168, 172, 173, 181, 183, 184, 187, 189, 197, 198, 216, 222, 225, 228, 230, 231, 234, 237, 239, 241, 271, 296, 299, 306, 309, 311, 312, 314, 322, 324, 326, 348, 350, 353, 354, 360, 370, 375, 381, 386, 393, 400, 402, 413, 425, 426, 477, 478, 479, 480, 483, 485, 486, 490, 504, 513, 516, 528, 534, 537, 538, 539, 549, 551, 553, 560, 562
 Mezra Höyük, 65
 Mezraa-Teleilat, 65, 70, 71
 Midapın, 148
 Mısır, 17, 39, 94, 108, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 128, 131, 133, 182, 226, 232, 234, 368, 369, 370, 383, 411, 425, 428, 429, 436, 444, 449, 450, 453, 459, 486, 530, 547
 Mısırlı, 33, 119, 368, 391
 Mişho Zohe, 413
 Mızra, 413
 Michaelis, 136
 Micoqienn, 67
 Midian, 519
 Midilli, 132
 Midyat, 180
 Mıhrdad kızı Şalmat, 405
 Mıhrdad, 400, 405
 Mıhrşah, 485
 Milano Fermarı, 186, 254, 420, 423, 424
 Milida, 113
 Mirrih, 353
 Mita, 113
 Mitanni-Hanigalbat Devleti, 108
 Mitanni-Hanigalbat, 108

Mithradates, 158
 Modestus, 495
 Monofizit Keşişler, 297
 Monofizit Süryaniler, 263, 458
 Monofizit, 5, 9, 218, 219, 221, 222, 227, 231, 256, 263, 297, 436, 441, 442, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 452, 458, 483, 508, 517, 521
 Monofizitizm, 202, 313, 430, 440, 483
 Monotheism, 233
 Mor Abraham Rabo, 456
 Mor Abraham, 426, 456
 Mor Aday Kilisesi, 260
 Mor Afrahat, 46, 456
 Mor Afram, 3, 5, 15, 45, 46, 48, 190, 192, 195, 274, 296, 297, 398, 412, 426, 456, 464, 472, 475, 482, 487, 485, 486, 534
 Mor Andreas, 297
 Mor Aphay, 475
 Mor Asklepios, 297
 Mor Cosmos, 202
 Mor Dadışno, 456
 Mor Damianus, 210, 295, 296
 Mor Dionisios, 36, 42
 Mor Dometius Kilisesi, 258
 Mor Dominanus, 202
 Mor Evgin, 47, 456
 Mor Filiksinos, 36, 38, 439, 441, 533
 Mor Gabriel Manastırı, 38, 40, 41, 44, 47, 180, 461, 470, 473
 Mor George Kilisesi, 261, 262
 Mor Guryo, 186, 416, 417, 418, 421, 422
 Mor Kanon, 263
 Mor Kona Kilisesi, 207
 Mor Kosmas, 210, 260, 295, 296
 Mor Kuryakos, 475
 Mor Makarios, 456
 Mor Mara, 501
 Mor Mihoyel, 17, 37, 38, 39, 40, 194, 200, 201, 202, 233, 400, 402, 410, 412, 416, 428
 Mor Nona, 297, 501
 Mor Petrus, 10, 213, 215, 475, 501
 Mor Qona, 412, 423
 Mor Rabballa, 46, 256, 405, 426, 430, 452, 456, 521, 533
 Mor Romanos Manastırı, 440
 Mor Sergius Kilisesi, 211, 261, 262
 Mor Sergius, 211, 261, 262, 501, 531, 559
 Mor Seviré, 454, 459, 460, 461, 462, 464, 466, 467, 468, 472, 473
 Mor Simeon, 262, 531
 Mor Stefanos Kilisesi, 256
 Mor Stephan Kilisesi, 256, 547
 Mor Stephanus, 256
 Mor Şarbil, 159, 180, 317, 416, 421
 Mor Şem'un, 49, 559
 Mor Simono, 186, 418, 421
 Mor Tomas, 456, 501
 Mor Vologese, 196, 426
 Mor Yuhanna Krisistom, 271
 Mor Zekkay, 263
 Moran Yeşu, 3
 Moravoso, 461
 Moro, 414
 Mudar, 52
 Mudavar, 350
 Muhammed İbn Tahir, 255
 Mukaddes Hag, 232
 Mukaddes Mezar Kilisesi, 232
 Muş, 108
 Muş-Nuhaş-Nii, 108
 Mundhir, 516
 Münzir, 324, 448, 516
 Murat, 58, 556

Musa Kuyusu, 356, 357
Musa Şeriatı, 391, 477, 480, 481
Musonius, 417
Musul, 41, 55, 56, 460, 478
Muş, 98
Muşê bar Kifo, 49, 464, 466, 468, 469, 472,
Münzir b. Cebele, 227
Müşteri, 353, 381
Mysianus, 249
N
Nabati, 145, 147, 490
Nabatrice, 146, 151, 491
Nabik, 354
Nabonaid, 123, 125
Nabonid, 122, 125, 349
Nabonidus, 122, 338, 337, 351, 366
Nabopolassar, 119, 120
Nabu, 251, 338, 354, 378, 380, 381
Nabu-balatsu-ikbi, 122
Nabukadnezar, 17, 130
Nabula, 111
Nabunaid, 130, 337, 338
Nabu-rih-tu-usur, 118
Naşfa, 292
Naşgatha, 294
Nagiru Rabu, 116
Nahrina, 108
Nairi, 115
Naks-i Rüstem, 181
Na'man, 541, 542
Namriyâ, 347
Nannar, 123, 124, 337
Naram-Sin, 100
Naramsin, 310
Narseh, 231, 497
Narses, 183, 185
Nasturyanizm, 199, 428, 440
Nastoryus, 200, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 438
Nasturiler, 31, 203, 256, 389, 414, 437, 438, 439, 444, 450, 452, 483
Nasturilik, 439
Nasturyanizm, 201, 202, 427
Nasturyoye, 452
Natufian, 74
Nea Valentiya, 453
Nebukadnezar, 121
Negbath, 210
Nekropol, 102, 290
Nemrud Dağı, 103, 113, 115, 117, 135
Nemrud Tepeleri, 128
Nemrud, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 103, 113, 115, 117, 128, 135, 264, 386, 564
Neo-Platonizm, 188
Nerab, 147
Nergal, 110, 123, 124, 343
Nergal-şar-usur, 121
Nerigilissar, 121
Nersay, 432
Nevali Çori, 66, 71, 72, 73, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 90, 91
Nevali Çorti, 89, 93, 104, 109
Nevselî Grigoryos, 464
Nibtîler, 337
Nicephorion, 240
Nii, 108
Nika İsyani, 221
Nike, 543
Nikeforin, 184
Nikephorion, 137
Nikodemos İncili, 10
Nikomedia, 423
Nikomperion, 164
Nimetullah Camii, 261
Nimrod, 20

Nineve, 55
Ningal, 118, 124, 338, 350, 379
Ningursu, 370
Ninive, 55, 112, 116, 117, 119
Ninilî, 352
Ninova, 55, 119, 233, 474
Nippur, 123
Nisibis, 55, 133, 138, 239, 402
Niya, 108
Nona, 258, 260, 266, 297, 437, 501
Nonnus, 201, 437
Norman, 5, 186, 232
Nuh, 53, 26, 479
Nuhadra, 307, 320
Numan, 65, 328
Numerianus, 183
Nusaybin Okulu, 193
Nusaybin, 4, 22, 48, 52, 53, 55, 56, 58, 115, 132, 134, 137, 142, 144, 145, 146, 148, 161, 166, 167, 168, 173, 174, 182, 187, 192, 203, 216, 220, 227, 228, 230, 322, 400, 402, 406, 414, 442, 452, 456, 460, 478, 481, 495, 509, 517, 528, 549, 550, 560
Nusku, 124, 338, 343, 347
Nuşku, 118

O-Ö

Obeyt, 91
Odenathus, 182
Officion, 313
Oğuzlar, 524
Okçular, 310, 329
Okçuluk, 168, 309, 535
Okullar, 266
Olimpiik, 149
Olympius, 208
Oniki Havari Kilisesi, 257, 261
Opellia Macrinina, 137
Orhay, 21, 128, 135, 140
Orbasias, 369
Orisselmayalı İbrahim, 262
Oron, 433
Orontes, 131
Orpheus, 286, 287, 369, 382, 534, 535
Ortaye, 206
Osmanlı, 29, 31, 62, 327, 534, 540
Osmanlıca, 261
Osrohoene Krallığı, 56, 177
Osrohoene, 34, 54, 56, 109, 116, 121, 135, 136, 142, 149, 150, 152, 159, 164, 165, 166, 168, 174, 177, 183, 184, 193, 240, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 321, 323, 325, 327, 404, 413, 426, 427, 477, 498, 509, 550, 551, 557
Osroes, 136
Quranus, 369
Ökümenik Konsil, 187, 196, 200, 202, 411
P
Pacorus, 160
Padakku, 123
Paddana, 511
Paflogonya, 441
Pagan Tapınakları, 251
Pagurî, 156
Pais, 302
Palatani, 313, 322
Palmyra Krallığı, 182
Palmyra, 57, 147, 166, 182, 264, 278, 284, 293, 294, 310, 499, 510, 529
Palutianlar, 415
Paneas, 10, 12
Paneaslı Berenice, 10
Panik, 485
Pantoslu Pilatos, 465
Papa Celasius, 5
Papa Gelasius, 408
Papa Leo, 435
Pabaz Tridith, 416
Paçouri, 150
Paraklet, 485
Parapotamia, 306
Parekletos, 487
Parthamaspat, 161, 162
Parthicus, 142
Parthlar, 61, 132, 134, 139
Pasgriba, 307
Paşgriba, 173
Patria Potesta, 313
Patricius, 209, 226, 328, 329
Patrik Alexander, 424
Patrik Dumnos, 432, 433
Patrikrius, 213, 215, 219, 326
Pattin, 113
Pavlos, 39, 182, 219, 262, 389, 391, 392, 402, 447, 448, 449, 460, 466, 473, 475, 480, 481, 482, 509
Pax Romana, 167
Pella, 480
Pentopolis, 425
Peranios Iber, 223
Perdikkas, 131
Peribolos, 244
Periadeutes, 319, 501, 502
Peroz, 203
Perrhenes, 61
Pers Ermenistanı, 220
Pers Okulu, 193, 202, 203, 256, 266, 430, 431
Pers, 3, 10, 62, 63, 104, 123, 125, 126, 128, 130, 135, 144, 145, 147, 148, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 173, 174, 178, 193, 202, 203, 209, 216, 220, 238, 239, 249, 255, 256, 266, 299, 300, 301, 303, 307, 308, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 402, 406, 407, 430, 431, 478, 491, 510, 513, 523, 524, 528, 530, 534, 539, 541, 542, 549, 554
Persia, 56, 154, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 173, 174, 187, 193, 208, 220, 222, 225, 232, 233, 303, 339, 366, 377, 485, 487
Persiller, 154, 193, 208, 239, 326, 328
Perviz, 203, 230, 231, 232
Petra, 146, 440
Petro, 147
Petrus, 205, 213, 223, 262, 392, 402, 410, 465, 561
Peygamber İdris, 368
Pharazman, 216, 322
Phasael, 150
Phocinarius, 224
Philippikos, 229
Philippus, 179, 311
Philorhomaos, 165
Phocas, 9
Phoenix, 286
Phokas, 230, 231, 232
Phraates, 156
Phryg, 112
Phrygia, 132
Phylarch, 226, 325
Pijasilî, 109
Pilatus, 14
Pir Hüseyin, 100
Piskopos Abraham, 255
Piskopos Aitallaha, 187, 255, 425, 426
Piskopos Barlaha, 247
Piskopos Barsai, 296
Piskopos Diogenes, 258
Piskopos Diogonea, 297

Piskopos Kona, 255, 259, 295, 298
Piskopos Kora, 257, 297
Piskopos Valagaş, 258
Pitagoras, 369
Piyadeler, 326
Piziris, 113
Plato, 369
Plautilla, 168
Plinius, 57, 490
Plotinus, 345
Plutarkhos, 153, 154
Pognon Mağarası, 337, 356, 357, 358, 366
Pognon, 31, 33, 50, 144, 307, 337, 356,
357, 358, 366, 543
Poimandres, 368
Politeizm, 346
Pompeius, 142, 153
Pontifex Maximus, 419
Praetorian, 313
Praetoriani, 313
Prag, 33, 94
Prat-Maysan, 413
Prat-Meyşen, 413
Princeps, 313
Principales, 316
Piscus, 229
Probus, 183
Procopie Augustus, 168
Procopius, 4, 5, 6, 9, 210, 509, 564
Procurator, 167
Ptolemaios, 132, 133
Ptolemeius, 53
Ptolemy, 58
Pulharya, 436
Pulkheria, 436
Purattu, 58
Putperestiliğin Cenaze Marşı, 197, 252
Putti, 288
Pythagoras, 369

Q
Que, 113
Que, 57, 113, 117
Qyore, 16

R
Rab Ummani Rabsu, 116
Rabbayto, 502
Rabbula, 199, 200, 201, 202, 256, 266,
269, 408, 427, 430, 431, 434, 501,
504, 513, 515, 521, 523, 524, 553
Rabo, 15, 37, 38, 39, 40, 166, 169, 194,
200, 201, 202, 233, 400, 402, 405,
410, 412, 416, 428, 431, 434, 435,
436, 438, 440, 448, 456, 459, 474
Rafizi, 428
Rahibe Egeria, 3, 4, 6, 16, 20, 22, 249, 543
Rahip Aedesius, 548
Rakka, 56, 57, 59, 137, 164, 183, 212, 220,
227, 446, 453, 550
Rammon, 349
Ras-el-Ayn, 55
Res Privata, 190
Resaina, 138, 146, 184
Resaine, 240
Reshaine, 167
Resident, 321, 493
Rhesaene, 174
Rhomaya, 324
Rimmon, 349
Riparienses, 323
Rişamoşo, 454
Rişane Damaditta, 313
Rişay Malahé, 461
Rişonmoşo, 461
Riyordşir, 413
Roma Piskoposu Celestine, 430

Roma Piskoposu Fabianus, 422
Roma Piskoposu Leo, 435
Roma, 4, 5, 10, 12, 14, 16, 29, 30, 58, 61,
62, 63, 64, 93, 94, 132, 133, 134,
137, 138, 139, 141, 142, 145, 147,
149, 152, 153, 154, 155, 156, 158,
159, 160, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 167, 168, 169, 171, 172, 173,
174, 175, 177, 178, 179, 181, 182,
183, 185, 186, 187, 197, 198, 209,
215, 216, 222, 225, 234, 238, 239,
248, 249, 252, 266, 267, 284, 285,
295, 299, 300, 303, 310, 311, 317,
320, 321, 322, 323, 324, 326, 327,
328, 329, 334, 342, 345, 366, 393,
399, 402, 403, 405, 407, 409, 410,
411, 412, 414, 420, 421, 422, 425,
430, 434, 435, 437, 444, 466, 477,
478, 479, 480, 485, 493, 494, 495,
496, 512, 514, 515, 516, 519, 521,
522, 525, 528, 535, 539, 542, 543,
547, 549, 550, 551, 554, 557, 559,
560, 562
Romanus, 216, 270
Romen, 150, 153, 182, 187, 193
Ross, 16, 31, 50, 131, 133, 135, 136, 140,
142, 144, 160, 161, 162, 164, 165,
167, 171, 172, 173, 178, 179, 182,
237, 238, 239, 240, 241, 244, 245,
248, 249, 250, 267, 268, 269, 274,
285, 286, 288, 295, 296, 299, 302,
303, 304, 308, 309, 311, 318, 379,
387, 491, 496, 507, 526, 530, 532,
533, 534, 541, 549, 550, 551, 553,
554
Rozo di-Mişho di-Kirihé, 471
Rozo di-Zuvoşo, 472
Rozo Köhnuso, 471, 472
Rozo Mavdiyonuso, 470
Rozo Meyrunoso, 468
Rozo Mişihuso, 471
Rozo Qurbono Qadişo, 469
Rufinus, 208
Rumkale, 62, 64
Ruppu, 112
Ruşafa, 54

S-S
Saatîr Kapısı, 247
Sabii, 336, 337, 370, 485
Sabiiler, 32, 336
Sabinianus, 534
Sabit İbn Kurra, 336
Sachau, 32, 46, 255, 335
Saddarnunna, 124, 338
Saddukiler, 199, 427
Saföl, 156
Sagabbu, 116
Sahru, 147, 162, 163, 164, 307, 554
Sahte Şarbil, 250
Salahiye, 164
Salat Tepe, 66
Sailemsin, 357, 372
Salihli, 125
Salimu, 349
Saluğa, 346
Samael, 346
Samice, 136, 493
Samnu, 112
Samos, 137
Samosata, 54, 57, 61, 137, 138
Samsat Episkoposu Andrew, 430
Samsat Kapısı, 141, 247
Samsat, 54, 56, 57, 61, 114, 121, 137,
138, 181, 184, 237, 247, 430
Samuel, 47, 49, 146, 171, 263, 460, 461,
467, 478, 491, 520

Sanapzagum, 99
Sanatlar Ocağı, 261
Sanatour, 201
Sanatrouk, 148
Sanem Mağara, 543
Sangara, 113
Sanherib, 117
Sanimağara, 357
Saphon, 346
Sarah, 348
Saray, 104, 218, 248, 249, 532
Sardes, 57, 125
Sargon, 100, 113, 117, 130, 310
Sarrin, 211
Sart, 125
Sasani Hanedanı, 177
Sasani, 172, 177, 183, 185, 203, 228, 229,
230, 240, 488
Sasaniler, 202, 203, 226, 230
Sasi, 118
Satürn Tapınağı, 361
Satürn, 353, 354, 361, 371, 376, 380
Savmé di-Ninve, 474
Savmé di-Şilihé, 474
Savmé di-Yeldo, 474
Savmo, 473, 474
Schae Kapısı, 247
Scholasticos, 313
Scirtos, 54
Scytica, 64
Señir Yuhanna, 446
Segai, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 16, 22, 31, 33,
50, 54, 56, 57, 121, 136, 137, 138,
141, 143, 146, 147, 148, 153, 154,
158, 161, 162, 164, 167, 168, 171,
174, 178, 185, 195, 196, 197, 199,
205, 206, 208, 209, 211, 212, 214,
216, 224, 225, 228, 229, 230, 231,
232, 235, 238, 240, 244, 245, 246,
247, 248, 250, 251, 252, 254, 255,
256, 257, 258, 260, 261, 262, 263,
266, 267, 268, 269, 270, 271, 274,
275, 276, 278, 282, 284, 285, 286,
288, 289, 290, 292, 294, 295, 296,
297, 298, 300, 301, 302, 303, 304,
305, 308, 310, 311, 312, 313, 314,
315, 316, 317, 318, 319, 320, 321,
322, 323, 324, 325, 329, 335, 343,
346, 357, 360, 366, 376, 377, 378,
379, 383, 384, 386, 394, 400, 403,
404, 406, 407, 408, 410, 412, 416,
418, 421, 434, 437, 441, 453, 478,
479, 480, 481, 482, 483, 486, 491,
493, 494, 495, 497, 498, 499, 500,
501, 502, 503, 506, 507, 508, 509,
510, 511, 513, 514, 516, 517, 519,
521, 522, 524, 525, 526, 527, 528,
529, 530, 531, 532, 533, 534, 535,
536, 538, 539, 540, 541, 542, 543,
548, 549, 550, 551, 553, 556, 557,
558, 559, 561, 562, 564
Selçuklu, 29, 38, 62, 93, 101, 534
Seleucie, 219
Seleukeia, 63
Seleukia, 64, 132, 138, 550
Seleukoslar, 30, 235, 237, 244, 249, 254,
304, 491
Seleukeia, 154
Selevkos Nikator I., 129, 139
Selevkos Nikator, 63, 129, 135, 136, 137,
139, 146
Selevkos, 57, 63, 129, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 139, 142, 143, 146,
157, 160, 164, 170, 229, 416, 418,
498, 564
Selevkoslar, 57, 130, 133, 134, 135, 137,
138, 140, 141, 240, 245, 299, 549
Semitik, 346, 383

Septimus Severus, 156, 168, 238, 291
 Serapion, 409, 410, 411, 412, 482
 Serega Höyük, 65
 Sergipolis, 54
 Sermin, 211
 Serpuş, 304
 Serrin, 143, 498
 Serug, 142, 184
 Serug, 138
 Severus Alexander, 16, 172
 Severus, 16, 146, 166, 167, 168, 170, 171,
 172, 231, 249, 299, 303, 309, 310,
 497
 Sevin, 33, 52, 55, 58, 66, 68, 70, 71, 74, 77,
 80, 84, 91, 95, 98, 106, 113, 121
 Sextilius, 152
 Sharriere, 35
 Siloso, 472
 Sırların Tapınağı, 371
 Sidon, 440, 538
 Silokya, 444
 Simon, 36, 544
 Sin Mabedi, 130, 189, 334
 Sin Tapınağı, 107, 117, 119, 122, 123, 125,
 173, 334, 367
 Sin, 107, 110, 117, 118, 119, 122, 123,
 124, 125, 130, 173, 189, 291, 334,
 337, 338, 339, 342, 343, 349, 378,
 350, 364, 366, 367, 377, 379, 380
 Sinagog, 252
 Sincar, 55, 57, 142, 141, 167, 209, 413,
 441
 Singara, 58, 141, 167
 Singhara, 142
 Sin-şar-iskun, 119
 Sir William Wilcocks, 540
 Sirufé, 462
 Sisinyos, 427
 Sivan, 25
 Sivanu, 123
 Siverek, 32, 92, 93, 102, 184, 240
 Słoso, 457
 Soba, 142, 146, 400
 Socrates, 428
 Sofron, 432, 435
 Sofronios, 509
 Soğmatar, 26, 33, 333, 337, 340, 356, 357,
 358, 361, 362, 363, 364, 366, 367,
 378, 384, 543
 Solon, 369
 Sordida Munera, 494, 557, 558
 Sordida Numera, 316
 Soren, 211
 Sosyal Yapılar, 248, 265
 Sotono, 462
 Söğüt Tarlası, 68, 69
 St. Augustin, 3
 Stefanos, 509, 510
 Strabon, 53, 63, 131
 Strategoi, 311, 321
 Strategos, 137, 174, 300, 308, 321
 Su Kapısı, 248
 Subartu, 101
 Subartum, 100
 Suduhu, 111
 Sultantepe, 32, 115
 Sumatar Harabeleri, 164, 179, 307, 499
 Sumatar, 34, 144, 164, 179, 290, 291, 301,
 307, 311, 314, 357, 363, 498
 Suppu, 112
 Suçaqu, 107
 Sur Dağı, 235, 249
 Suriye Çölü, 52
 Suriye Satraplığı, 132
 Suriye, 9, 19, 32, 51, 52, 53, 56, 57, 58,
 62, 71, 74, 95, 98, 99, 100, 101, 102,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 112, 125, 128, 129, 130, 131,

132, 133, 134, 135, 137, 138, 141,
 146, 150, 153, 154, 156, 158, 163,
 164, 166, 174, 181, 182, 184, 197,
 198, 216, 222, 226, 227, 228, 230,
 231, 234, 237, 238, 241, 343, 349,
 370, 381, 382, 383, 384, 386, 392,
 393, 405, 406, 408, 411, 428, 432,
 437, 441, 443, 444, 445, 447, 449,
 485, 490, 491, 495, 537, 549, 557,
 560
 Surtepe, 67
 Suru, 111
 Suruç, 62, 64, 130, 137, 142, 146, 161,
 184, 212, 215, 265, 271, 453, 550,
 553
 Suruçlu Mor Yakub, 3, 49, 264, 265, 533
 Sutu, 107
 Sutulur, 107
 Süleyman Peygamber, 17, 258
 Süleyman Tapınağı, 362
 Süleyman, 17, 41, 258, 362, 482, 519
 Sümer, 92, 348, 370
 Sürün, 211
 Süryanca, 2, 15, 23, 33, 35, 36, 38, 41, 42,
 43, 44, 48, 140, 142, 143, 145, 146,
 147, 163, 178, 213, 258, 265, 272,
 278, 285, 307, 316, 323, 324, 394,
 396, 407, 414, 416, 418, 421, 430,
 431, 435, 439, 442, 452, 454, 479,
 497, 554
 Süryani Kadim, 37, 39, 40, 41, 44, 400,
 452
 Süryoye, 451
 Süvariler, 326
 Symmachus, 487
 Şabuhrağan, 485
 Şah, 216, 222, 223
 Şaher-Qard, 413
 Şahmiyah, 352
 Şahr Bâraz, 233
 Şaknu, 116
 Şalimu, 349
 Şallita, 145, 305, 307
 Şalmat, 23, 148, 405, 527
 Şam, 15, 36, 37, 225, 410, 414, 443
 Şamal, 346, 366, 373
 Şamaş, 110, 123, 124, 338, 339, 349, 350,
 379, 380
 Şamaş-Remanni, 116
 Şammas Şemşon, 413
 Şamogo, 454
 Şamşi-Adad, 106
 Şanlıurfa, 18, 24, 54, 57, 63, 67, 68, 89,
 94, 98, 101, 108, 119, 126, 138, 147,
 245, 256, 257, 261, 262, 264, 269,
 272, 285, 286, 288, 289, 290, 292,
 294, 361, 547, 548
 Şapur, 174, 179, 181, 238, 485
 Şaredu, 264, 265, 379
 Şar-İlani, 337
 Şarklı Mağara, 68
 Şarrikuşuh, 109
 Şarrire, 308, 320
 Şarru-lu-daru, 119
 Şatam Ekkurate, 116
 Şattivaza, 337
 Şavşinto, 467
 Şebso di-Hevoré, 467
 Şehir Meclisi, 303, 316
 Şehit Barlaha Kilisesi, 258
 Şehit Mozoleleri, 294
 Şehit Sergius Kilisesi, 261
 Şehitler Kilisesi, 255
 Şehitler Mezarlığı, 278
 Şehitlik Mahallesi, 290
 Şehristāni, 344, 355, 361, 362, 363, 369,
 374
 Şems, 350, 352

Şer, 12, 36, 181, 188, 189, 208, 230, 234,
 338, 422, 441, 443, 485, 486, 487,
 488
 Şeytan, 10, 15, 380, 461, 462, 464, 487,
 503, 519
 Şigar, 413
 Şigur, 413
 Şiraz, 414
 Şitamrat Kalesi, 62
 Şuayb Peygamber, 24, 25
 Şuayb Şehri, 24, 356
 Şubat Enlil, 98
 Şuhut, 132
 Şultone, 461
 Şurna-iddina, 119
 Şuppiluliuma, 104, 108, 109, 337
 Şūra, 444
 Şürrafât, 210
T
 Tabal, 57, 113
 Tabiti, 116
 Tacitus, 490
 Tahit-Nemrud, 128
 Taidu, 111
 Taima, 124
 Takli Kapı, 247
 Takseotai, 313
 Tammüz, 347, 348
 Tammuz, 347, 383
 Tammüzâ, 347
 Tanrı Hamon, 347
 Tanrı Kura, 100
 Tanrı Naşuh, 118
 Tanrı Nuşku, 118
 Tanrıça Atargatis, 22, 169, 382, 385
 Tanrıça Salma, 349
 Taraça, 8
 Tarsâ, 353, 383
 Tarsus, 132, 133, 444, 447
 Tarsuslu Diodoros, 431
 Taşritu, 123
 Tâuz, 347
 Tayus, 369
 Tayy Kabillesi, 305
 Tayyaye, 491, 516
 Tayyoye, 305
 Tebays Sahrası, 444
 Tedmur, 57
 Tedmür, 182
 Tektek Dağları, 89, 543
 Tekvin, 21, 128, 135, 385, 520
 Teli Açıana, 107
 Teli Brak, 98
 Teli Hariri, 107
 Teli Lelian, 98
 Teli Mavzas, 431
 Teli Taya, 98
 Tella Piskoposu Zekka, 450
 Tella, 145, 184, 208, 210, 240, 326, 327,
 439, 442, 444, 450
 Tell-Mahre, 373, 453
 Tell-She, 419
 Tell-Zeha, 419
 Tell-Zeho, 419
 Tell-Zema, 215
 Tema, 123, 124
 Teodosiopolis, 207
 Teofilos, 416, 418
 Ter, 338
 Teslis, 196, 446, 459, 460, 461
 Tetrapylan, 255
 Tevrat, 11, 128, 463
 Teyma, 146
 Theodora, 226, 442
 Theodoret, 41, 432, 434, 444, 445
 Theodosiopolis, 184, 240
 Theotokos Meryem, 438

Theotokos, 200, 428, 429, 438, 451, 460
 Thoth, 368
 Tibeloyo, 443
 Tiberius, 13, 14, 156, 157, 395, 407, 517,
 Tigranes, 152
 Tigranocarta, 159
 Tigris, 31, 56, 58, 168, 187
 Til Barsip, 114, 116
 Tilobur, 103
 Til-ša-mar-ahî, 130
 Tilvez, 67, 103
 Timastratus, 213
 Tiridates, 339
 Tirratha, 352
 Titris Höyük, 33, 102
 Titrîş Höyük, 101, 102
 Titrîş, 98, 101, 102
 Tiyatro Kapısı, 247, 267, 532
 Tiyatro, 247, 267, 532, 534
 Tiyoabusso, 470
 Toms, 435
 Toros, 51, 71, 104
 Toroslar, 54
 Traianus, 13, 142, 159, 160, 161, 162, 309,
 393, 416, 421, 478, 534
 Trakya, 137, 441
 Transistas Maria, 13
 Transkafkasya, 271
 Trimerius, 532
 Triparadeisos, 131
 Triton, 288
 Tur Abdin, 47, 52, 144, 221, 437, 441
 Turtanu Bel-lu-uballit, 116
 Turtanu, 116, 121
 Tuşha, 115
 Tuşhan, 115
 Türk, 33, 38, 54, 67, 68, 93, 101, 182, 301,
 391, 469, 253
 Tyana, 58
 Tykhe, 64
 Tyr, 57, 538
 Tyre, 347

U-Ü
 Udayiler, 427
 Ugbaru, 125
 Ulu Kilise, 215, 563
 Ulucami, 255, 547
 Ululî, 120
 Ululu, 123
 Umman-manda, 119
 Ur Sülalesi, 104
 Ur, 21, 22, 104, 123, 136, 366
 Ur-a, 129
 Uraniş, 369, 380
 Urartu, 62, 112, 113, 117, 120
 Urartular, 61
 Urassilik, 121
 Urbicius, 214, 215, 256
 Urbiklus, 563
 Urfa Kilisesi, 4, 46, 187, 196, 199, 201,
 202, 389, 403, 404, 408, 409, 410,
 412, 415, 418, 451, 453, 458, 461,
 463, 465, 466, 474, 475, 502
 Urfa Müzesi, 33, 178, 262, 286, 294
 Urfa Valisi Alexander, 260
 Urfa, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14,
 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37,
 38, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 56,
 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 68, 70, 71,
 73, 77, 81, 82, 85, 89, 90, 92, 93, 94,
 99, 100, 101, 102, 103, 113, 114,
 115, 121, 126, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 133, 135, 137, 138, 140,
 143, 146, 147, 148, 149, 150, 152,
 155, 156, 158, 159, 161, 162, 164,
 169, 174, 177, 178, 179, 180, 181,

183, 184, 185, 187, 189, 190, 192,
 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
 200, 201, 202, 204, 205, 207, 209,
 210, 215, 222, 226, 231, 237, 238,
 239, 241, 243, 249, 250, 252, 253,
 254, 255, 256, 258, 260, 261, 262,
 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271,
 272, 274, 275, 276, 278, 284, 285,
 286, 293, 294, 298, 301, 302, 303,
 311, 314, 315, 316, 317, 318, 321,
 322, 323, 327, 328, 333, 334, 356,
 357, 359, 360, 375, 376, 377, 378,
 379, 380, 381, 382, 383, 386, 387,
 389, 392, 393, 394, 396, 398, 400,
 401, 403, 404, 406, 407, 408, 409,
 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417,
 418, 421, 422, 423, 427, 439, 443,
 445, 450, 451, 452, 453, 454, 455,
 456, 458, 461, 463, 465, 466, 474,
 475, 477, 478, 479, 482, 495, 496,
 497, 500, 501, 502, 503, 504, 506,
 507, 508, 510, 512, 515, 526, 527,
 529, 530, 531, 532, 533, 534, 538,
 539, 540, 541, 542, 544, 546, 547,
 548, 549, 557, 559, 562, 563
 Urfaî Yakub, 37, 41, 48
 Ursaum, 99
 Urşu, 101
 Uru, 129
 Uruk, 69, 91, 94, 123, 136
 Utariid, 354, 381
 Utuhi, 434, 438
 Uzumu, 350
 Uzöz, 352
 Uzâz, 353, 387
 Üç Ayaklı Sehpa Mozaîği, 276
 Üç Fasil Fermanı, 226, 444
 Ürdün, 72, 97, 384, 390, 480

V
 Vaballathus, 182
 Vaftizci Yahya Kilisesi, 260, 261, 298
 Valens, 194, 196, 495, 558
 Valentinianus I., 194
 Valerian, 238
 Valerianus, 181, 182
 Vali Diogene, 320
 Vali Fuat Caddesi, 257, 261
 Vali Lysanis, 416
 Van Gölü, 57, 97, 144
 Venüş Tapınağı, 360, 362
 Verimli Hilal, 51
 Viranşehir Piskoposu Sophronius, 432
 Viranşehir, 56, 145, 184, 222, 228, 229,
 431, 432, 435, 442, 444, 453, 509,
 512
 Voğena, 137
 Volageses III., 554

W
 W. Brice, 18, 32, 99, 109
 Wabartum, 106
 Wasasatta, 110
 Waşşukani, 109
 Waşşukanu, 111
 Weaballath, 182

X
 Xenaias, 533

Y
 Yahuda Iskanyot, 434
 Yahudiler, 11, 13, 43, 130, 139, 232, 290,
 331, 390, 391, 415, 466, 473, 475,
 479, 481, 483
 Yakub Burd'ono, 226, 227, 441, 442, 443,
 475
 Yakub Peygamber, 265

Yakub, 11, 15, 25, 26, 39, 40, 44, 46, 48,
 200, 201, 226, 227, 230, 233, 235,
 265, 343, 347, 370, 380, 384, 390,
 391, 392, 393, 400, 413, 414, 422,
 427, 428, 429, 430, 431, 433, 434,
 435, 436, 438, 440, 441, 442, 443,
 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450,
 452, 459, 460, 461, 462, 464, 465,
 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472,
 473, 474, 475, 479, 480, 528
 Yakubilik, 445
 Yamhad Krallığı, 108
 Yarmuti, 101
 Yavme di-Qiyamto, 463
 Yelvez, 67
 Yemen, 146, 490
 Yeni Eflatunculuk, 345
 Yeni Kilise, 257
 Yerah, 337
 Yeremya, 17, 130
 Yiğma Mezarlar, 294
 Yohannes, 227
 Yoksullar Evi, 269, 513
 Yudas, 17
 Yuhanna Filifinos, 446
 Yuhanna Incili, 485
 Yuhanna Iskarnâğıs, 446
 Yuhanna Sernini, 447
 Yuhanna, 11, 13, 37, 40, 43, 48, 62, 201,
 223, 227, 391, 397, 398, 402, 413,
 417, 431, 434, 439, 444, 445, 446,
 447, 459, 461, 466, 471, 477, 485,
 495
 Yunanca, 54, 58, 63, 139, 293, 302, 313,
 383, 442
 Yunanistan, 135, 178, 345
 Yunus Peygamber, 474
 Yusifos, 12, 43
 Yusuf, 11, 36, 41, 48, 200, 245, 436, 478,
 519
 Yusr, 371

Z
 Zagros Dağları, 55, 104
 Zagros, 51, 55, 104, 134
 Zaharya, 232
 Zahire Ambarı, 249
 Zakharias Retor, 487
 Zallu, 116
 Zap Nehri, 413
 Zarâduşt, 524
 Zarâduştakan, 523
 Zebur, 472
 Zengiler, 256
 Zenobia, 182
 Zenodora, 286, 287
 Zenon, 203, 256, 437, 450, 523
 Zephon, 346
 Zephyrinus, 409, 410, 412
 Zerdüşizm, 485
 Zerdüşlük, 402
 Zeugma, 54, 57, 58, 62, 63, 64, 132, 137,
 138, 144, 158, 164, 237, 419, 550
 Zimri-lim, 107
 Zincirli, 117
 Zoara, 416
 Zu-en, 337
 Zugalum, 99
 Zuvvan, 348
 Zühal, 353
 Zührre, 350, 352
 Züleyha, 19
 Zümürd-ü Anka, 536
 Zümürüt-ü Anka, 535

